

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

RAZPRAVE
DISSERTATIONES
XXVI

NOVI POGLEDI NA ADAMA BOHORIČA

LJUBLJANA
2022

ISBN 978-961-268-085-5
RAZPRAVE II. RAZREDA, 26
DISSERTATIONES CLASSIS II, XXVI

Knjiga je izšla v sodelovanju z Ustanovo dr. Šiftarjeva fundacija.

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

RAZPRAVE
DISSERTATIONES
XXVI

NOVI POGLEDI NA ADAMA BOHORIČA

LJUBLJANA
2022

SPREJETO NA SEJI II. RAZREDA ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
DNE 5. 4. 2022
IN
NA SEJI PREDSEDSTVA
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 22. 2. 2022

RAZPRAVE II. RAZREDA SAZU
DISSERTATIONES CLASSIS II
XXVI
Novi pogledi na Adama Bohoriča

Izdala: Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Uredil: Marko Jesenšek

Recenzentki: red. prof. dr. Silvija Borovnik, red. prof. dr. Mihaela Koletnik

Jezikovni pregled: Nina Horvat

Prevod v nemščino: Vida Jesenšek

Grafična priprava: Grafični atelje Visočnik

Tisk: Cicero, Begunje, d. o. o.

Naklada: 300 izvodov

Ljubljana 2022

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929Bohorič A.(082)
811.163.6"15"(082)
821.163.6.09Bohorič A.(082)

NOVI pogledi na Adama Bohoriča / [uredil Marko Jesenšek ;
prevod v nemščino Vida Jesenšek]. – Ljubljana : Slovenska
akademija znanosti in umetnosti, 2022. – (Razprave / Slovenska
akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne
vede = Dissertationes / Academia scientiarum et artium Slovenica,
Classis II: Philologia et litterae ; 26)

ISBN 978-961-268-085-5
COBISS.SI-ID 104202499

Vsebina

<i>Milček Komelj</i> , Pozdravni nagovor ob začetku simpozija	7
<i>Klaudija Sedar</i> , Pozdravni nagovor ob nadaljevanju simpozija	12
<i>Marko Snoj</i> , O priimku <i>Bohorič</i>	15
<i>Boris Golec</i> , Manj osvetljene plati življenja Adama Bohoriča (ok. 1524–1601/2)	18
<i>Janko Kos</i> , Adam Bohorič med protestantizmom in humanizmom	65
<i>Kajetan Gantar</i> , Adam Bohorič, prvi slovenski prevajalec latinskih heksametrov	75
<i>Kozma Ahačič</i> , Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj in bohoričica	83
<i>Majda Merše</i> , Raba glagolov v Dalmatinovi <i>Bibliji</i> in prikaz glagola z oblikami v Bohoričevi slovnici	111
<i>Andreja Legan Ravnikar</i> , Besedotvorje v Bohoričevi slovnici (1584) primerjalno s tvorjenkami v zgodovinskem <i>Slovarju slovenskega</i> <i>knjižnega jezika 16. stoletja</i>	135
<i>Metod Čepar</i> , Sklanjatvene paradigme samostalnikov v Bohoričevi slovnici v primerjavi z dejanskim stanjem v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja	160
<i>Alenka Jelovšek</i> , Osebni zaimki v Bohoričevi slovnici: odraz stanja v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja?	178
<i>Irena Orel</i> , <i>Proste zimske urice o latinsko-kranjski slovnici</i> Adama Bohoriča (1584) kot didaktična slovnica	202
<i>Andreja Žele</i> , Bohoričeva slovnica z vidika sodobne slovenske skladnje	229
<i>Luka Vidmar</i> , Usoda izvodov Bohoričeve slovnice do začetka 19. stoletja	242

<i>Mitja Trojar</i> , Odmevi Bohoriča, slovničarstvo v nadaljnjih stoletjih	276
<i>Marko Jesenšek</i> , Adam Bohorič in stanovska šola v Ljubljani	301
<i>Tomaž Svete</i> , Adam Bohorič kot »homo musicus« in njegov vpliv na razvoj slovenske glasbene umetnosti	323
<i>Franci Pivec</i> , Petje v Bohoričevi šoli	331
<i>Jakob Müller</i> , Adam Bohorič in <i>Slavi</i>	339
<i>Vincenc Rajšp</i> , Slovenci (Windische), Slovani (Windische – Slavi), Nemci (Germani) v Bohoričevem predgovoru <i>Arcticae horulae succisivae</i>	360
<i>Nina Ditmajer</i> , Pesniški žanri v slovenskih protestantskih pesmaricah in njihova recepcija v katoliških pesmaricah	394
<i>Marija Stanonik</i> , Slovenski pregovori v Bohoričevi slovnici <i>Arcticae Horulae</i> – prva znana zbirčica pregovorov v narodnem jeziku na svetu	418
<i>Nina Horvat</i> , Adam Bohorič pri pouku slovenščine nekoč in danes	434
<i>Franci Just</i> , Adam Bohorič v srednješolskih berilih	452
<i>Fanika Krajnc-Vrečko</i> , Tiffernov štipendij – podpora kranjskim študentom na Württemberskem	471

Pozdravni nagovor ob začetku simpozija

Spoštovani,

vse navzoče lepo pozdravljam na današnjem simpoziju o Adamu Bohoriču, ki poteka na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, katere prvi predsednik je bil jezikoslovec Rajko Nahtigal in prvi načelnik tedanjega prvega razreda jezikoslovec Fran Ramovš, kar jasno kaže na pomen slovenskega jezika v zavesti kulturnih Slovencev, katerih Akademija se ob ustanovitvi v tedanji Jugoslaviji še ni smela imenovati slovenska. Njeni današnji člani jezikoslovci skupaj z literarnimi zgodovinarji, zbranimi v drugem akademijemskem razredu, zavest o tem poslanstvu znova potrjujejo s simpozijem, posvečenim avtorju prve slovenske slovnice Adamu Bohoriču ob približni petstoletnici njegovega rojstva.

Adam Bohorič je v širši zavesti najbolj znan po pisavi bohoričici, ki se imenuje po njem, četudi sta zanj zaslužna tudi Primož Trubar in Sebastijan Krelj, sicer pa je oče naših slovničarjev, tako kot je oče slovenskih pisateljev Primož Trubar. Bohoričevo delo, posvečeno ugotavljanju zakonitosti v jeziku, je potekalo v tesnem sodelovanju s prevajalskim delovanjem Bohoričevega učenca Jurija Dalmatina, saj je bil pri nastajanju njegove epohalne Biblije njen jezikovni revizor, zato sta tako Dalmatinova Biblija kot Bohoričeva latinsko pisana slovnica izšli v istem letu. Dalmatinova Biblija je ostajala navdih vsem njenim poznejšim prevajalcem, Bohoričevo slovnico pa so upoštevali in hvalili tudi poznejši slovničarji, posebno Jernej Kopitar, ki so ugotavljali njene zasluge in omejitve, med slednjimi posebej to, da je v slovenščini zanesljivo razbrala le štiri sklone, ne pa tudi mestnika in orodnika. Bohoričevi nasledniki so potrdili, da smo Slovenci ne le narod pesnikov, marveč tudi slovničarjev, ti pa so se izkazovali pomembni tudi kot šolniki, kar je bil tudi Bohorič, ki se je zaradi narave protestantskih cerkvenih maš, pospremljanih s petjem, posebej zaslužno zavzemal za glasbo.

V času, ko je bil na osnovi kranjske govornice izoblikovan jezik v slovnici kodificiran kot naš prvi knjižni jezik, ki je s Trubarjevim prizadevanjem, namenjenim vsem Slovincem, povezal slovenske pokrajine v kulturno enovitost, so Bohoričeve zasluge zanj gotovo zelo velike in za to mu ne moremo biti dovolj hvaležni; njegova slovnica je do danes doživela dva faksimilna ponatisa in tudi pričujoči posvet o njem ni prvi, gotovo pa smisel dela današnjih jezikoslovcev kljub bogati jezikoslovni tradiciji ni le v njeni historiografiji, marveč ima toliko večjo veljavo in znova nadvse odgovorno poslanstvo tudi v današnjem civilizacijsko prelomnem času, ko ima slovenski jezik in zavzemanje zanj v globalnem okolju na osnovi bogate tradicije sicer vse formalne možnosti za svoje uveljavljanje, a se mu Slovenci vse preradi odrekamo.

V času, ko prihaja do prevlade elektronskih medijev nad tiskanimi, se porajajo spoznanja, da današnji šolarji ne morejo več slediti bolj zapletenim stavčnim strukturam, slišati pa je celo predloge, naj bi se jezik pač poenostavil, da bi bil primernejši za strojno prevajanje. Da ne govorim o vsesplošnem razkroju, ki se kaže v neobvladovanju sklonov in spolov – včasih v osrednjih časopisih celo nevesči lektorji v besedila vnašajo tovrstne napake – in celo predavanja akademikov z besedili na t.i. powerpointih večkrat razkrivajo nepismenost tudi na najvišji akademski ravni. Zato je vloga slovničarjev danes prav tako pomembna kot v preteklosti, ko se je knjižni jezik formiral. Tudi če je v nedavni preteklosti šola učencem slovnico morda priskutila, ker je skušala formalistično ozavestiti vse mogoče strukturne posebnosti jezika, je nujna in najbolj smiselna v tem, da lahko znova pripomore k večji pismenosti oziroma jezikovni kultiviranosti, pri čemer bi bilo škodljivo, ko bi jezikoslovci popuščali in bi jezikovna pravila spreminjali in poenostavljali na podlagi ugotovljene razpuščenosti oziroma očitnega neznanja.

Jezik se res neprestano spreminja in je, kot je zapisal Ivan Prijatelj, »večni mladenič, čigar rast ne preneha nikdar«, a v kodificiranje sprememb je gotovo primerno sprejemati le rezultate njegovega izpopolnjevanja, ki temelji na ustvarjalni moči na najvišji izrazni ravni, ne pa na sprejemanju njegovega razkrajanja. Kot zgovorno potrjujejo prizadevanja umetniškega V. razreda in filološkega II. razreda, ki ju podpira tudi vodstvo Akademije, pa je zavest o pomenu materne jezika danes tako do kraja prezrta, da se je treba celo vse bolj sizifovsko truditi za ohranitev slovenskega jezika na slovenski univerzi, kar je sramota brez primere. Ob tem pa se ob vsem hvalevrednem poznavanju in spoštovanju narečij pojavljajo tudi sicer domoljubna prizadevanja, da bi katero od njih dobilo celo poseben, nadnarečni jezikovni status, kar lahko po vsem dolgoletnem prizadevanju za doseženi, vse Slovence povezujoči standardni slovenski knjižni jezik spet pripelje do jezikovne dezintegracije in v svojih morebitnih najbolj daljnosežnih posledicah tudi do razkroja slovenske države.

Pri zavzetosti za uveljavljanje knjižne slovenščine kot jezika vseh Slovencev so nam lahko sijajen zgled prav prizadevanja nekdanjih nadvse zavzetih protestantov, tako Bohoriča kot Trubarja, ki je napisal, da mu je Bog »iz posebne milosti naklonil znanje slovenskega jezika, kakor se govori v deželi Krajnski«, in Bohoriču potarnal: »Ne dvomim, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine, saj je prava sramota, kako se vsepovsod širi zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe.« Ne glede na verske izvore protestantskih prizadevanj, temelječih na spoznanju, da ima vsak jezik poslanstvo, služiti Bogu, kar preberemo tudi iz besed na naslovnem listu Bohoričeve knjige *Vsaki jezik bode Boga spoznal*, so reformatorji služili sami Besedi kot izvoru resnice in možnosti za ubesedovanje

predmetnega in pojmovnega sveta, besedo pa je Bohorič imenoval tudi »zrcalo duše«, s tem pa jo je gotovo razpoznal tudi kot posredovalko duhovne luči, jasnosti in tankočutnosti.

Naši reformatorji so nas s svojim zavzetim delom vključili med evropske kulturne narode, prežete tudi z izročilom humanizma; in za najizrazitejšega humanista med njimi vsaj po dosedanjih ugotovitvah velja prav Bohorič, ki ga je poleg učenosti pritegovala tudi ustvarjalnost. Njihova zavzetost za jezik in privrženost do rojakov, ki naj bi jih razsvetlili, pa je v osnovi predpostavljala tudi ljubezen do domovine, ljubezensko pripadnost, ki je bila odločilna tudi za izgnane protestante, ko so v tujini pripravljali svoja dela za rojake v domovini.

Prav ta ljubezen je bila bistvena tudi za Bohoriča, ki se je zavedel pomembnosti domačega jezika, katerega značilnosti je registriral, in nanjo opozarjal. Kot je komentiral že France Kidrič, Bohorič »hvali one, ki hočejo ta jezik 'ohraniti in razširjati', a s fino ironijo zavrača one, ki 'o slovenskem našem jeziku brez ljubezni sodijo in govorijo'«. Dela se je lotil, kot je napisal, »da bi pospeševal in pojasnjeval materni jezik«; metodološko je to storil sicer po zgledu latinske slovnice učitelja Melanchtona, ob katero je pomerjal slovenski jezik; a se je zavedal njegove individualnosti, pa naj ga je imenoval kranjski ali slovenski ali slovanski, pri tem pa je skušal njegov pomen in slavo, po kateri naj bi se po njegovi domnevi imenovali Slovani, še posebej poudariti s sklicevanjem na mogočnost širšega slovanskega zaledja, ki ga je razširil malone na ves svet in mu iskal zgodovinske izvore vse do časov trojanske vojne in Aleksandra Velikega.

Ta svoj pogled, ki izpričuje veliko razgledanost po tedanjih jezikih ter vključuje tudi domišljijo in povzroča nejasnosti, je Bohorič zajel v svoji slovnici v njenem znamenitem predgovoru. Uvod v Bohoričevo slovnico, ki ga je v slovenščino prevedel v 19. stoletju že Josip Marn, v desetletju pred drugo svetovno vojno pa akademik Anton Sovrè, čigar prevod je moderniziral akademik Kajetan Gantar, in nazadnje akademik Jože Toporišič, je vsaj v očeh nejezikoslovcev gotovo tudi najbolj popularen in znamenit segment Bohoričeve knjige. Vzbuja pa tudi največ razpravljanj o kontekstu, v katerem je Bohorič gledal na kranjski oziroma slovenski jezik, ki pa so ga govorili tudi v drugih slovenskih deželah, na Koroškem in Štajerskem, kar na začetku knjige zgovorno ponazarjajo grafične podobe vseh treh deželnih grbov; in tudi za skupno izdajo Dalmatinove *Biblije* so se že leta 1578 odločili prav stanovi vseh teh dežel, Kranjske, Koroške in Štajerske.

Ker so gojili protestanti željo, da bi spreobrnili h krščanstvu tudi poturčene slovanske dežele, in ker je bila na naših tleh deloma izpričana tudi glagolica, je Bohorič v slovnico vključil tudi glagolski in cirilski črkopis, sicer pa se je zavedal pomena jezikov različnih narodov, ki jih je širokopotezno našteval in jim iskal povezav. V poznejši zgodovini so imele njegove besede o mogočnosti

slovanstva zelo različen odmev in so lahko Slovencem zaradi številčne majhnosti dvigale samozavest, a jih v političnih okoliščinah tudi usmerjale k težnjam po združevanju jezikov oziroma vseslovanstvu in ilirizmu, ki ga je zavrnil že Prešeren, v 19. stoletju pa so tudi slovenski jezikoslovci utopično težili k temu, da bi izoblikovali enoten skupen slovanski jezik, in nekateri pisci so celo obžalovali, da se nismo Slovenci, sledeč svetima Cirilu in Metodu, raje oprli na njun črkopis, in so zato namenjali Trubarju očitke.

Kot preberemo že na naslovnici Bohoričeve knjige, je razvidno, da je njen avtor menil, da se lahko z njeno latinsko-kranjsko pisavo posname tudi poznavanje nekaterih drugih slovanskih jezikov; toda že samo dejstvo, da je posvetil slovnico kranjskemu oziroma slovenskemu jeziku, očitno potrjuje, da se je tudi v okrožju jezikovnih sorodnikov zavedal njegove individualnosti; vprašanje tovrstnih razmerij, predvsem pa njegovega širšega kulturnega pomena, pa so ob dojemanju Bohoričevega uvoda premišljevalci o zgodovinsko izpričanih in hipotetičnih poteh slovenskega naroda in njegove kulture pozneje očitno interpretirali zelo različno.

Sam se najbolj živo spominjam trdovratnih očitkov Bohoriču iz ust akademika Emilijana Cevca, ki je v številnih pogovorih za kulturnimi omizji celo menil, da bi bila naša zgodovina zanesljivo drugačna, ko bi ne bilo škodljivega Bohoričevega uvoda, ki naj bi nas posledično usmeril k poznejši za Slovence nesrečni jugoslovanski državi. A ti očitki so se nanašali na politični vidik, ki nas je v Jugoslaviji povezal s Cevcu neljubim slovanskim Vzhodom. Za našo izrecno kulturno povezanost z evropskim Zahodom pa je bilo odločilno, da smo sprejeli krščanstvo ne glede na misijo svetih Cirila in Metoda prvenstveno že pred tem z Zahoda in da so nas v njegovo duhovno sfero vpeljali že v karolinški pisavi zapisani Brižinski spomeniki, kar je Cevc dojel kot izrazito pozitivno, četudi zaradi nemške prevlade, proti kateri smo se morali boriti, za nas prav tako politično neprijetno; a so bile Bohoričeve navezave na Slované spričo poznejših povezav z Vzhodom zanj toliko bolj moteče. Prav podobno pa je našo vključitev na Zahod s pozitivno veljavo latinščine ob sprva mnogo redkeje zapisovani slovenščini razpoznaval kot hvalevredno tudi akademik Kajetan Gantar, ker smo lahko Slovenci le tako že na samem začetku sprejeli in ohranili latinsko pisavo in ne glagolice ali cirilice ter se vključili v tok zahodno- oziroma srednjeevropske kulture, ki je v seganju prek renesanse in razsvetljenstva spodbujala tudi poznejšo ustvarjalno individualnost in ne le neustvarjalnega zapisovanja cerkvenega izročila ter, če razširim pogled še na likovno umetnost, bizantinskega slikanja ikon.

Zaradi vseh tovrstnih vprašanj, ki jih lahko odpira presojanje značilnosti in posledic Bohoričevega dela, bo gotovo tudi današnji simpozij o novih pogledih na Bohoriča zelo celovit, saj bo zajemal tako ožje jezikoslovna kot širša

kulturnozgodovinska poglavja, povezana z Bohoričevo osebnostjo, njegovo kulturno vlogo, tudi na področju šolstva in glasbe, ter z vsemi duhovnimi in jezikovnimi obzorji. Vsem navzočim in vsem eminentnim predavateljem, ki se simpozija udeležujete s svojimi dragocenimi prispevki, se v imenu Slovenske akademije znanosti in umetnosti še enkrat lepo zahvaljujem, posebej tudi razredu za filološke in literarne vede s tajnikom prof. dr. Markom Jesenškom, ki je srečanje tako skrbno pripravil, in vas lepo pozdravljam, simpoziju pa želim uspešen potek.

Akademik prof. dr. Milček Komelj,
podpredsednik SAZU

Pozdravni nagovor ob nadaljevanju simpozija

Z besedno zvezo »zrcalo duše« je Adam Bohorič, prvi slovenski protestantski šolnik in slovničar, označil besedo oziroma besede, ki jih kot vezivo jezika gradimo od otroštva in s tem mogočnim orodjem ubesedujemo naš življenjski svet. Po petih stoletjih nam je Bohoričeva prva slovenska slovnica (1584) bližja, kot se zdi na prvi pogled – gre za del naše pisne kulturne dediščine, za naš jezik 16. stoletja, s katerim so slovenski reformatorji postavljali temelje za obstoj Slovencev, slovenskega jezika in izobraževanja. Danes moramo ponovno razmisliti, kakšen je naš odnos do jezika in kulture. Sta nam slovenski jezik in slovenska narodna identiteta še vedno najvišji (ali vsaj zelo visoki) vrednoti? Znamo spoštovati duhovne in moralne darove, ki so jih reformatorji namenili svojim *Lubim Slovincem*?

Leto 2020, domnevna petstoletnica Bohoričevega rojstva, je bilo razglašeno za Bohoričevo leto. V Sloveniji smo načrtovali veliko prireditev, na katerih smo želeli predstaviti Bohoričev pomen za razvoj slovenstva in pokazati pomembno vlogo protestantizma v slovenskem kulturnozgodovinskem razvoju. Pandemija (covid-19) je te načrte v veliki meri onemogočila ali močno otežila, in tako je bilo potrebno za leto dni prestaviti tudi načrtovani simpozij o življenju in delu Adama Bohoriča. Zanimanje za simpozij je preseгло vsa pričakovanja in prvotno načrtovani enodnevni simpozij se je leta 2021 podaljšal na dva dni (upoštevajoč stroge predpise za preprečevanje in širjenje pandemije). Začel se je na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani in se naslednji dan nadaljeval v Evangeličanskem centru v Murski Soboti. Bohorič je bil tako predstavljen pred dnevom reformacije v dveh pomembnih središčih: 27. oktobra 2021 v Ljubljani, kjer je pisec prve slovenske slovnice uspešno deloval zadnja desetletja 16. stoletja na stanovski šoli, ter s sodelovanjem Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije 28. oktobra v Murski Soboti, kjer je sedež Evangeličanske cerkve augsburške veroizpovedi v Republiki Sloveniji. Na SAZU v Ljubljani je dvajset udeležence pozdravil podpredsednik SAZU akademik prof. dr. Milček Komelj, v Murski Soboti pa so še devet predavateljev nagovorili škof Evangeličanske cerkve mag. Leon Novak, direktorica Zavoda Primoža Trubarja in murskosoboške podružnice Slovenskega protestantskega društva Primož Trubar dr. Klaudija Sedar, predsednik Uprave Ustanove dr. Šiftarjeve fundacije Ernest Ebenšpanger in prodekanka Filozofske fakultete Univerze v Mariboru red. prof. dr. Irena Stramljič Breznik.

Nastopajoči so predstavili nove poglede na življenje in delo Adama Bohoriča. V Murski Soboti so bile ljubljanske raziskave dopolnjene v dveh sklopih: (1) Adam Bohorič kot učitelj in slovničar in (2) Pomen prve slovenske slovnice in

njena vloga pri pouku slovenskega jezika in književnosti. Simpozij je pokazal, da sta slovenski (knjižni) jezik in kultura odločilna za našo identiteto in nas določata za Slovence, tako da oblikujeta naše bivanje, razmišljanje in naš življenjski utrip. Bohoričeva duhovna dediščina zato tudi po petsto letih ostaja naše dragoceno »zrcalo duše«.

Dr. Klaudija Sedar,
predsednica Programskega sveta Ustanove dr. Šiftarjeva
fundacija in direktorica Zavoda Primoža Trubarja

O priimku *Bohorič*

Marko Snoj

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Novi trg 3,
SI 1000 Ljubljana, marko.snoj@zrc.sazu.si

Prispevek prinaša dve možnosti za etimološko razlago priimka *Bohorič*. Domneva, po kateri naj bi bil priimek tvorjen iz gorskega imena *Bohor*, je iz tipoloških razlogov vprašljiva, saj so slovenski priimki na *-ič* < **-it'b* skoraj izključno patronimiki ali metronimiki. Imenotvorno verjetnejša je domneva o patronimiku iz osebnega imena *Bohor* (iz katerega je tudi gorsko ime), ki je tvorjeno iz hipokoristika *Boh* osebnih imen na (naglašeni) zlog *bo-*, npr. *Bol'eslavъ*, *Bogomirъ*.

Im Beitrag werden zwei mögliche etymologische Erklärungen des Familiennamens *Bohorič* diskutiert. Die Annahme, er würde von dem Bergnamen *Bohor* abgeleitet, ist aus typologischen Gründen fraglich, zumal slowenische Familiennamen auf *-ič* < **-it'b* fast ausschließlich Patronyme bzw. Metronyme sind. Näher liegt die Annahme eines Patronyms aus dem Personennamen *Bohor* (diesem entstammt auch der Bergname), gebildet aus dem Hypokoristikum *Boh*, zugehörig den Personennamen auf (betonte) Silbe *bo-*, z. B. *Bol'eslavъ*, *Bogomirъ*.

Ključne besede: slovenščina, imenoslovje, priimki, etimologija

Schlüsselwörter: Slowenisch, Onomastik, Familiennamen, Etymologie

Slovenski priimki na *-ič* so večinoma patronimiki, npr. *Mohorič*, *Žnidarič*, *Lotrič*, redkeje metronimiki, npr. *Majdič*, *Marjetič*, *Udovič*, maloštevilni izvirajo iz občnoimenskih manjšalnic, npr. *Polič*, ali vršilcev dejanja, npr. *Ribič*. Pripona v patronimikih in metronimikih je izvirno manjšalniška **-it'b*, ki ji v osrednjem južnoslovanskem idiomu ustreza *-ič*, v makedonščini pa *-ik'*, pripona v prvotnih vršilcih dejanja pa izvira iz **-ičb* in se tudi v drugih slovanskih jezikih glasi *-ič*, npr. hrvaško *ribič*. Le izjemoma se med našimi priimki na *-ič* najdejo tudi taki, v katerih osnovi bi lahko s precejšnjo verjetnostjo videli zemljepisno občno ali lastno ime, npr. *Glavič* (če iz občnega imena *glava* v pomenu 'gorski vrh' ali že gorskega imena *Glava* in ne morda iz nekega hipokoristika *Glava*), *Zemljīč* (če iz *zemlja*, domnevno v pomenu 'kmetija, grunt'). Priimki z izvirno isto pripono iz motivirajoče besede z zemljepisnim pomenom so (resda ne zelo pogosto) znani v hrvaščini, npr. *Novoselić* (iz občnoimenske samostalniške zveze *novo selo* ali že lastnega imena *Novo Selo*), *Gmajnić*, *Kamenić*. Pod predpostavko, da je ta način tvorbe priimkov mogoč tudi v slovenščini, bi v priimku *Bohorič* lahko videli prvotni pomen 'prebivalec pod goro Bohor'. Tako kot je danes pozabljeni

priimek *Bohorčič* (in iz tega po samoglasniškem upadu današnja priimek in hišno ime *Bohorč* – glej prispevek Borisa Golca) najverjetneje patronimik od nepotrjenega **Bohorec* s prvotnim pomenom ‘prebivalec pod goro Bohor’. Če pa ta imenotvorna predpostavka ni veljavna, ostaja edina možnost, da je priimek *Bohorič* patronimik iz osebnega imena **Bohor*, ki je konvertiralo v gorsko. To osebno ime se pri nas ohranja v imenu zaselka *Bohor* vasi Orešja na Bizelj-skem in morda v priimku *Bahor* ter njegovem patronimiku *Bahorič*, če je prvi samoglasnik nastal iz *o* po prednaglasnem akanju. Neposredno je potrjeno še v makedonskem osebni imenu *Bohor*, posredno pa v imenu dela vasi s srbskim imenom Ljuboliči pri Dečanah na Kosovu, ki je v 15. in 16. stoletju zapisano tako, da se bere *Bohoriči*, ter v češkem, točneje moravskem krajevnem imenu *Bochoř* blizu Olomuca.

Osebno ime *Bohor* je tvorjenka s pripono *-or* (znano npr. v slovaških osebnih imenih *Ľubor*, *Vlador*, pri nas še npr. v priimkih *Mihor*, *Pahor* in krajevnih imenih *Suhor*, *Jugorje*) iz hipokoristika *Boh* (ki se ohranja v krajevnih imenih *Bohova*, *Bohinj* in morda v priimku *Boh*, če ni izvirno nemški *Boch*), spadajočega k slovanskim osebnim imenom, ki se začenjajo na naglašeni zlog *bo-*, npr. **Bol'eslavъ*, **Bogomirъ*, manj verjetno **Borislavъ*, saj je bilo to ime naglašeno na medponskem *i*.

Povzetek

O PRIIMKU BOHORICH

Prispevek prinaša dve možnosti za etimološko razlago endemično slovenskega priimka *Bohorič*. Po prvi naj bi bil priimek tvoren iz imena gore *Bohor*, pod katero je stala rojstna hiša Adama Bohoriča. A ker se pretežno manjšalniška pripona *-ič* < **-it'ъ* v priimkih le izjemoma pojavlja v primerih, katerih osnova ni antroponim ali občno poimenovanje človeka (možni primeri so priimki slovensko *Glavič*, *Zemljič*, hrvaško *Novoselič*), se zdi verjetnejša možnost, da je priimek *Bohor* izvirno patronimik iz osebnega imena *Bohor*, iz katerega je po konverziji nastalo tudi gorsko ime. Osebno ime *Bohor* je tvorjenka (tipa slovaško *Ľubor*) iz hipokoristika *Boh*, ki spada k dvočlenskimi osebnimi imenom, ki se začenjajo na (naglašeni) *bo-*, npr. *Bol'eslavъ*, *Bogomirъ*.

Zusammenfassung

ÜBER DEN FAMILIENNAMEN BOHORICH

Es werden zwei mögliche etymologische Erklärungen des endemisch slowenischen Familiennamens *Bohorič* diskutiert. Nach der ersten Annahme sei er von dem Bergnamen *Bohor* abgeleitet, zumal sich das Geburtshaus Bohoričs unter dem Berg befand. Da aber das überwiegend diminutive Suffix *-ič* < **-it'ъ* bei Familiennamen nicht anthroponymischen Ursprungs nur ausnahmsweise vorkommt (mögliche Beispiele sind slowenisch *Glavič*, *Zemljič*, kroatisch *Novoselič*), liegt die Annahme näher, dass der Familienname *Bohor* das ursprüngliche

Patronym aus dem Personennamen *Bohor* ist, aus dem durch die Konversion auch der Bergname entstand. Der Personennamen *Bohor* ist eine Bildung (des Typs slowakisch *Ľubor*) aus dem Hypokoristikum *Boh*, zugehörig den zweigliedrigen Personennamen auf (betonte) Silbe *bo-*, z. B. *Bol'eslavъ*, *Bogomirъ*.

Manj osvetljene plati življenja Adama Bohoriča (ok. 1524–1601/2)

Boris Golec

Znanstvenoraziskovalni inštitut Slovenske akademije znanosti
in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2,
SI 1000 Ljubljana, bgolec@zrc-sazu.si

Adam Bohorič glede na podatke o času študija na Dunaju in v Wittenbergu ni bil rojen okoli leta 1520, ampak približno štiri leta pozneje. Skoraj brez dvoma je prišel na svet na štajerski strani Save pod Bohorjem, po katerem sta njegova družina ali šele on sam dobila priimek, a je moral biti že zelo zgodaj povezan z bližnjim mestom Krško, kjer je pozneje tudi deloval kot učitelj, vendar ne v lastni, temveč v mestni oziroma župnijski šoli. Tudi umrl ni v pregnanstvu na Nemškem, ampak med pomladjo 1601 in poletjem 1602 v Ljubljani.

Im Hinblick auf die Studiendaten aus Wien und Wittenberg wurde Adam Bohorič nicht um das Jahr 1520, sondern etwa vier Jahre später geboren. Es ist fast mit Gewissheit anzunehmen, dass er unter dem Bohorgebirge auf der steirischen Seite der Save, von dem auch sein Familienname abgeleitet wird, zur Welt kam. Er musste schon sehr früh zur nahegelegenen Krainer Stadt Krško/Gurckfeld Verbindungen gehabt haben, wo er später auch als Lehrer tätig war, allerdings nicht in seiner eigenen, sondern in einer Stadt- bzw. Pfarrschule. Auch ist festzustellen, dass Bohorič nicht im Exil in Deutschland starb; sein Leben endete zwischen dem Frühjahr 1601 und Sommer 1602 in Ljubljana/Laibach

Ključne besede: Adam Bohorič, Rajhenburg (Brestanica), izvor, družina, Krško, Ljubljana

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, Rajhenburg (Brestanica)/Reichenburg, Herkunft, Familie, Krško/Gurckfeld, Ljubljana/Laibach

Ko sem na povabilo organizatorja simpozija o Adamu Bohoriču izbrskal iz svojih starih zapiskov peščico doslej še neznanih podatkov o našem prvem slovničarju, se je pokazalo, da vendarle niso tako drobni in nepomembni, kot sem bil vseskozi prepričan. Če jih postavimo v širši kontekst, narekujejo vprašanja, ki so bila doslej slabo obdelana, tista, pri katerih je France Kidrič v biografskem geslu o Bohoriču (Kidrič 1925–1932: 49–52) uporabil mašilo »menda«¹ ali pa se je zaradi slabo osvetljenih okoliščin zatekel k neargumentiranim napačnim trditvam. Tako sem se odločil preveriti že znane vire in jih podkrepiti z novimi

¹ Po Kidriču je Bohorič umrl »menda v emigraciji«, mladost je preživel »menda na Krškem«, doma je bil »pač« iz krajev med Savo in Bohorjem (Kidrič 1925–1932: 51).

podatki, ki bi lahko osvetlili naslednja vprašanja: prvič, Bohoričev izvor in čas rojstva, drugič, njegovo razmerje do Krškega,² tretjič, družinske razmere, in končno, kdaj in kje se je Bohoričeva življenjska pot iztekla. Skoraj povsem sem torej pustil ob strani najpomembnejše plati Adama Bohoriča – njegovo karierno pot, zlasti najplodovitejše šolniško in ustvarjalno obdobje v Ljubljani.

Kdo in od kod je bil Adam Bohorič?

Začnimo z njegovim izvorom, rojstvom in otroštvom. Tako kot večina slovenskih protestantskih piscev in vodilnih osebnosti slovenskega protestantizma tudi Bohorič v razpoložljivih virih nikjer ne govori o svojem rojstnem kraju, letu rojstva, starših ali sorodnikih, niti ne o svoji starosti. V tem je občutna razlika z mlinarskim sinom Primožem Trubarjem z Rašice ali z Matijo Trostom, sinom vipavskega tržana, ki sta razkrila, kdo sta, kakšnega stanu in kdo so bili njuni starši, Trubar na več mestih v svojih tiskih, Trost pa v rokopisnem reverzu za štipendijo kranjskih deželnih stanov.³

Glede na letošnjo obeležitev 500-letnice Bohoričevega rojstva se kot ključno postavlja vprašanje, kdaj je naš prvi slovničar prišel na svet, in seveda tudi, kje. Za razliko od Trubarja, ki je sam navedel svoje rojstno leto in kraj ter nekajkrat v besedi ali ob lastni podobi izpričal, koliko je star (Golec 2009: 46–47, 50–51), se lahko pri Bohoriču opremo zgolj na sklepanja, koliko let bi mu lahko bilo ob vpisu na dunajsko univerzo leta 1543, ko se njegovo ime prvič pojavi v virih (Gall, Szaivert 1971: 70). V pomoč je primerjava s Trubarjem, ki se je imatrikuliral spomladi 1528 (Gall, Szaivert 1971: 45), star 20 let, kar je bilo že pozno. Praviloma so namreč študenti prihajali na univerzo mlajši, pri 17-ih ali 18-ih (prim. Cindrič 2019: 200). Če bi bil Bohorič res rojen leta 1520, kar je sicer vedno opredeljeno kot približna letnica rojstva, bi torej postal dunajski študent šele s 23 leti. Glede na to, da o njegovem dotedanjem življenju in šolanju drugače kot za Trubarja ni podatkov, bi prag vseučilišča sicer lahko prestopil še kakšna tri leta starejši od Trubarja, vendar smemo imeti takšno starost kvečjemu za zgornjo mejo. Okrogla letnica 1520, ki jo kot približno srečujemo v literaturi, poleg tega predpostavlja širši časovni razpon, potencialno nazaj vse do srede

² Dosedanje védenje o Bohoričevih sledovih v Krškem in različne interpretacije teh je zbrala in leta 2006 objavila Alenka Černelič Krošelj (Černelič Krošelj 2006: 53–99).

³ O Trubarju gl. Golec 2009: 46–48, 50–51; o Trostu gl. Rupel 1954: 59. – Jurij Dalmatin je, denimo, samo enkrat navedel, da je njegov dom (*mein heymat*) v Krškem, enkrat pa se je podpisal kot Krčan (*Gurkfeldianus*) (Rajhman 1997: 46 in 54).

drugega desetletja 16. stoletja,⁴ kar je občutno prezgodaj. *Novi slovenski biografski leksikon* pravi pravilneje »r. okoli 1520, lahko tudi pozneje« (Ahačič 2018: 74), pri čemer bi bila formulacija »pozneje« veliko ustrežnejša. Bohorič bi bil ob vpisu na univerzo lahko star običajnih manj kot 18 let in ne veliko več kakor 20, zato gre njegovo rojstvo postavljati v okvirni časovni razpon med 1521 in 1527. Glede na to, da je prihajal iz province, najbrž ni bil med mlajšimi študenti, po analogiji s Trubarjem pa bi bil dvajsetletnik. Kot najustrežnejša rešitev se zato ponuja: okrog leta 1524. Letnica ni ne okrogla ne polokrogla, kar bi implicitno podaljšalo zamik v preteklost oziroma sedanjost. Morda se bo kdaj vendarle pojavil vir, ki bo pripomogel k natančnejši opredelitvi Bohoričeve starosti, prav veliko upanja za to pa ni.

O izvoru in identiteti Adama Bohoriča pričajo štirje skopi viri, od katerih omogočajo prvi trije tudi približno določitev časa rojstva. Pri teh treh gre za zapise v univerzitetnih matrikah iz štiridesetih let 16. stoletja, četrti pa je iz leta 1563, ko je Bohorič že opustil poučevanje v Krškem. Iz univerzitetnih matrik, v katerih temeljijo podatki na njegovih lastnih izjavah, izvemo ključni podatek, da je bil Štajerec (*Styrus*, *Styrius*). Kot takšnega ga pozna dunajska univerzitetna matrika ob vpisu leta 1543⁵ in ob pridobitvi naslova bakalaver štiri leta pozneje (1547),⁶ nato pa še zapis o imatrikulaciji v matriki univerze v Wittenbergu leta 1548.⁷ Poleg tega je Bohorič ob prvi pojavitvi, leta 1543, opredeljen ne le kot Štajerec, ampak kot Štajerec iz Krškega (*ex Gurgfelt Styrus*), kar ni logično, saj je zgodovinsko mesto Krško za razliko od današnjega Krškega, ki leži na obeh bregovih Save, v celoti pripadalo Kranjski, ne Štajerski.

Od tod zadrega, kako razumeti Bohoričevo hkratno identificiranje s štajersko deželo in kranjskim Krškim. Kidrič, ki je poznal samo zadnjo od treh Bohoričevih opredelitev kot Štajerec, je njegov rod postavljal na štajersko stran Save, na območje med reko in pogorjem Bohor, kjer je priimek Bohorič dokumentiran od leta 1631 dalje, prvič torej dobro stoletje po Adamovem rojstvu. Mladost pa naj bi naš prvi slovničar, tako Kidrič, »preživel menda na Krškem«. Svojo domnevo je Kidrič navezal na dve trditvi Matije Klombnerja. Prvo, da je krški šolmošter »rojen domačin«, je povzel po Klombnerjevem pismu Ivanu (Hansu) Ungnadu iz

⁴ Kidrič navaja, da je bil Bohorič rojen »v 2. ali 3. desetletju 16. stoletja« (Kidrič 1925–1932: 49).

⁵ 14. april 1543: »Adam Wosoritz ex Gurgfelt Styrus« (Gall, Szaivert 1971: 70). Pri črki *s* v priimku gre skoraj gotovo za napačno branje črke *h* kot dolgega *s* *f.* Pravilno bi bilo torej: *Wohoritz*.

⁶ 1547: »Adamus Bochorizius Styrus« s poznejšim pripisom »modo Labaci nobilium puerorum provincialium praeceptorem agit« (Simoniti 1979: 252).

⁷ 18. oktober 1548: »Adam Bochoritsch Styrius« (Foerstemann 1841: 242).

leta 1563, medtem ko za drugo, da je »Ungnadov podložnik«, žal ni navedel vira. O obeh je govoril kot o eni Klombnerjevi formulaciji in ta naj bi bila le deloma pravilna. Za prvo trditev, o Bohoriču kot rojenem domačinu, je ponudil razlago, da je bil Kranjec, pri drugi, o njegovem podložniškem statusu, pa je izrazil dvom, češ da »sploh ni mogoče govoriti o podložništvu«, »če je bil Bohorič na Krškem meščan« (Kidrič 1925–1932: 49). Tako kot se pri omembi Ungnadovega podložnika porodi prva asociacija na deželnoknežje gospostvo Krško, je tudi Kidrič gotovo mislil na to gospostvo, ki ga je Ungnadova družina tedaj imela v zastavi,⁸ saj je v nadaljevanju ugibal, ali se ni Bohoričeva protestantska usmeritev izoblikovala pod Ungnadovim vplivom, še preden je odšel na Nemško (Kidrič 1925–1932: 49). Že nekaj časa vemo, da je pred odhodom v Wittenberg štiri leta študiral na Dunaju (1543–1547),⁹ kjer je imel za seznanitev s protestantizmom veliko boljše možnosti. Kar pa zadeva podložništvo Ungnadu, obstaja še druga možnost, in sicer da se je Bohorič rodil na štajerski strani Save kot podložnik gospostva Sevnica, ki ga je Ivan Ungnad že leta 1519 dobil v dosmrtni užitek (Pirchegger 1962: 255). Domnevne Klombnerjeve trditve o Bohoriču kot Ungnadovem podložniku žal ni bilo mogoče preveriti v viru prve roke, ampak moramo zaupati Kidriču, da jo je pravilno povzel iz necitiranega vira.

Pri ugotavljanju Bohoričevega izvora ne gre prezreti niti najmanjše podrobnosti, ki jo ponujajo razpoložljivi viri, zlasti ne navideznih protislovij, in še manj razglasati za samo deloma pravilno katero koli trditev sodobnikov, četudi izvira iz druge roke (Klombnerjeve).

Pojdimo po vrsti. Bohorič sam se ni nikoli opredelil kot Kranjec, ampak dosledno kot Štajerec, Ungnadovi podložniki pa, kot rečeno, niso bili samo podložniki gospostva Krško na kranjski strani Save, ampak tudi gospostva Sevnica na štajerski. Še več, pozneje, v petdesetih in sedemdesetih letih 18. stoletja, so Bohoriči oziroma Bohorči izpričani kot sevniški podložniki v zaselku Plešivec pod Bohorjem,¹⁰ kjer je priimek po rajhenburških župnijskih maticah kontinu-

⁸ Kdaj natanko je deželnoknežje gospostvo Krško prišlo v zastavo Ivana Ungnada, ni dognano. Imel ga je že pred letom 1534, ko je dunajski dvorni komori poročal, da je skoraj opustelo, zdaj pa ga je ponovno dodobra naselil, in sicer »s Hrvati in drugimi ljudmi« (Golec 2012: 77). Po Ungnadovem odhodu na Nemško (1555) ga je deželni knez za kratek čas prepustil Krištofu Gallu, nato pa izročil Ungnadovemu sinu Krištofu, ki ga je imel v letih 1562–1570 (Koropec 1977: 47), torej tudi v času nastanka Klombnerjevega pisma (1563).

⁹ Slovensko strokovno javnost je na dunajsko obdobje Adama Bohoriča leta 1979 bežno opozoril Primož Simoniti (Simoniti 1979: 252).

¹⁰ StLA, Theresianischer Kataster, Cillier Kreis, No. 146, Herrschaft Reichenburg, No.7, Extract deß Herrschaft Reicheburgerischen Stifft-Register etc., s. d. (ok. 1755). – Npr. NŠAM, Matične knjige, Brestanica, poročna matična knjiga 1749–1785, pag. 141 (29. 1. 1772), 142 (20. 2. 1772). V cerkvenih matičnih knjigah so pripadnost gospostvu nasplošno beležili samo nekaj let od uvedbe hiš števil, leta 1770 dalje, prej in pozneje pa ne.

irano izpričan od zgodnjih tridesetih let 17. stoletja. Bohoriče, omenjene v prvi krstni matici župnije Rajhenburg, je poznal že Kidrič (Kidrič 1925–1932: 49), potrjeno podložništvo tamkajšnjih poznejših Bohoričev gospostvu Sevnica pa daje ugotavljanju izvora Adama Bohoriča še novo dimenzijo.

Tudi Klombnerjeve navedbe v istem pismu (1563), da je krški šolmošter »ain geporner Inlennder« oziroma »rojen domačin«, kot jo je prevedel Kidrič (Kidrič 1925–1932: 49), ne da bi povzel izvirnik, ne gre preprosto zreducirati na Kranjca, kar je storil omenjeni literarni zgodovinar. Iz konteksta v Klombnerjevem pismu Ungnadu, ki ga hrani Univerzitetni arhiv v Tübingenu¹¹ in ni bilo nikoli v celoti objavljeno, lahko razberemo, da za pisca ni bila pomembna deželna pripadnost. O krškem šolmoštru (Bohoriču) govori namreč kot o prevajalcu psaltra v slovenščino in v tej zvezi poudari, da ima dober jezik in da je rojen domačin (*hat die sprach guet vnd ain geporner Inlennder*).¹² Iz takšne navedbe lahko kvečjemu sklenemo, da ni tujec¹³ ali pa da je njegova ožja domovina okolica Krškega.

O geografskem izvoru prvega slovenskega slovničarja oziroma njegovega rodu govori posredno, a vendar zgovorno že njegov priimek. Bohorič je izpejlanka iz oronima Bohor, imena pogorja na jugu Kozjanskega, ki se v širokem pasu vleče od zahoda proti vzhodu nad Rajhenburgom, današnjo Brestanico. V *Enciklopediji Slovenije* najdemo Bohoričev rojstni kraj opredeljen kot »pri Brestanici« (Toporišič 1987: 303), v *Novem slovenskem biografskem leksikonu* pa kot »štajerska okolica Brestanice«, vendar s pojasnilom, da gre za »ugibanje glede na priimek in imatrikulacijsko oznako Styrys 'Štajerec'« (Ahačič 2018: 74). Že od Kidriča dalje je znano, da je priimek Bohorič v tridesetih letih 17. stoletja dokumentiran v najzgodnejši krstni matici rajhenburške župnije v podbohorskih vaseh Plešivec in Dobrova (Kidrič 1925–1932: 49).¹⁴ Če smo natančni, ga tedaj najdemo v zaselku Plešivec, delu raztresene vasi Dobrova, in v zaselku Závře

¹¹ UAT, 8/4, Hans Ungnad Freiherr von Sonneg, Nr. 110, 28. 7. 1563. – Na Bohoriča se nanaša naslednji pasus: »Ich hab den Schuelmaister zw Gurkhfeld, der ain guter Crisst, vnd die schuel verlassen von wegen pabstischen kirchen gesanng, ist glert vnd hat die sprach guet vnd ain geporner Inlennder zw diser arbeit pewegt der nimbt ain zimblich vnd wirdt sich von e[uren] gn[aden] pestöllen lassen, hab Im auf e[uren] gn[aden] wolgefallen den psalter auferlegt zuvertieren damit e[ure] gn[ade] ain prob hab seiner arbeit, er ist pehewrat, vnd hat sich in ain haußwirtschaftt eingericht wirdt sich mit ainem clainen pestollen lassen.« (pag. 263).

¹² Pismo je leta 1874 v izvlečkih objavil Ivan Kostrenčič, vendar brez pasusa o Bohoriču (Kostrenčič 1874: 184–185).

¹³ Za mnenje o pomenu sintagme se zahvaljujem prof. dr. Günterju Cerwinki, upokojenemu profesorju Univerze v Gradcu.

¹⁴ Kidrič pomotoma pravi: Dobrava.

naselja Reštanj, v zgodnjih štiridesetih letih pa tudi južneje, bliže Senovemu oziroma Savi, v zaselkih Goša pri Šedmu in Okrog pri Malem Kamnu.¹⁵

Toda v času Adama Bohoriča in še sto let po njegovem rojstvu na tem območju Bohoričev ne srečamo. Vse do danes ostaja najzgodnejši vir o navzočnosti priimka v krajih pod Bohorjem najstarejša rajhenburška krstna matica, ki so jo začeli voditi leta 1630 in v kateri naslednje leto srečamo prvega Bohoriča. Razširjenost priimka v tem času kaže, da ni šlo nujno za en sam rod in da je več kot verjetno, da je kognomen tu, kjer je nesporno nastal, obstajal vsaj že v času Bohoričevega rojstva. Da ni dokumentiran že v 16. stoletju, je krivo slabo stanje virov, zlasti urbarjev. Sicer pa je z istega območja, od nekod pod Bohorjem, gotovo izviral prvi znani Bohorič, Adamov starejši sodobnik Gal Bohorič, ki ga leta 1528 zasledimo kot duhovnika nedaleč stran, v Laškem, petnajst let pozneje (1543) pa na Ptujski Gori.¹⁶ Adam tako potrjeno ni bil šele prva generacija nosilcev svojega priimka, pa četudi njegove družine morda niso poznali pod tem rodbinskim imenom in bi se z njim utegnil poimenovati šele sam, potem ko je zapustil svoje več kot verjetno rojstno okolje pod Bohorjem. Njegov čas je bil namreč obdobje intenzivnega nastajanja priimkov, ki tedaj niso bili dedni in nespremenljivi, ampak so še dolgo ostali variabilni in zamenljivi. Samo za primer povejmo, da se Trubar ni pisal Trubar, ampak Trobar, in to ne po očetu, ampak je prevzel materin priimek (Golec 2009: 48–49 in 61), Dalmatin, ki je svoj priimek razen v slovenskih tiskih vedno pisal latinsko kot Dalmatinus,¹⁷ pa si je humanistični priimek nedvomno nadel sam, in sicer najverjetneje po svojih hrvaških prednikih, naseljenih kakšnih 15 let pred njegovim rojstvom na tleh gospostva Krško, predvsem na Krškem polju.¹⁸ V 16. stoletju namreč v obsežnem krškem gospostvu med številnimi alohtonimi priimki ni nobenega Dalmatina.¹⁹

Iz poznejših katastrskih in urbarskih virov vemo, da podložniki v krajih pod Bohorjem, kjer se Bohoriči pojavljajo od najstarejše rajhenburške krstne matice

¹⁵ NŠAM, Matične knjige, Brestanica, krstna matična knjiga 1630–1645, fol. 22r (11. 12. 1631), 30r (18. 3. 1632), 63v (1. 11. 1634), 80r (1. 3. 1636), 90r (2. 2. 1637), 102v (19. 2. 1638), 118v (26. 3. 1639).

¹⁶ Kidrič (1925–1932: 49) pomotoma pravi »višji kaplan v Ptuj« in citira I. Orožna. Prim. Orožnovi navedbi: »Baharič Galus, Gesellpriester 1528« (I. Orožen 1881: 147) in »Wachoritsch Gall, oberster Kaplan 1543« (I. Orožen 1875: 504).

¹⁷ Prim. Rajhman 1997: 46, 56, 63, 66, 69, 74, 78, 84, 89, 93, 96, 97, 101, 105, 109, 112, 118, 130, 142, 144, 153 in 165. – V slovenskih tiskanih besedilih iz 16. stoletja se njegovo ime pojavi devetkrat, vsakič v rodbinskem oziroma rodbinskem: Dalmatina (ZRC SAZU, ISJFR, Lastnoimenska kartoteka, Dalmatin).

¹⁸ O organizirani naselitvi Hrvatov v krškem gospostvu malo pred letom 1534 gl. Golec 2012: 77.

¹⁹ ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospostva Krško 1570; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, novoreformirani urbar gospostva Krško 1575.

dalje, niso spadali samo pod eno zemljiško gospostvo. Raztreseni naselji Dobrova in Reštánj sta bili razdeljeni med gospostvi Rajhenburg in Sevnica,²⁰ za obe gospostvi pa sta iz Adamovih otroških oziroma mladih let ohranjena popisa podložnikov, za sevniško gospostvo urbar iz leta 1528 in za rajhenburško imenjska cenitev iz leta 1542. Toda podložnikov s priimkom Bohorič ni ne v enem ne v drugem viru. V urbarju sevniškega gospostva, pod katerega je v zaselkih tik pod Bohorjem spadala velika večina podložnikov, so številni navedeni le z osebnim imenom, včasih še z očetovim ali z župansko funkcijo.²¹ Kar zadeva rajhenburške podložnike v malo mlajši imenjski cenitvi iz leta 1542, pa jih je velika večina že imela priimek.²² Priimka Bohorič prav tako ne najdemo v isti imenjski cenitvi med maloštevilnimi podložniki Turna v Rajhenburgu²³ in med peščico podložnikov rajhenburške župnije v popisu glavarine leta 1527, kjer so še vsi navedeni brez priimka (Koropec 1988: 241).

A tudi sicer bi dokumentiranost priimka Bohorič v omenjenih virih povedala samo, kje je bil v prvi polovici 16. stoletja razširjen. Na podlagi tega bi lahko spet zgolj ugibali, kateri od podložnikov je utegnil biti Adamov sorodnik. Sklepanje pa bi nas lahko kaj hitro zavedlo. V turjaških urbarjih srečamo v istem času več Trobarjev, a ni niti eden oče Primoža Trubarja, ampak gre za bližnje sorodstvo Primoževe matere, medtem ko se oče Mihéj skriva pod oznako Müllerner (Malnar). Če Trubar ne bi sam razkril očetovega osebnega imena, bi bili zgolj na podlagi urbarjev glede identitete potencialnega očeta v zmoti (Golec 2009: 48–49).

Iz poznejšega časa, tja do terezijanskega katastra sredi 18. stoletja, imamo samo dva popisa rajhenburških podložnikov, oba iz prve polovice 17. stoletja in oba brez Bohoričev,²⁴ za gospostvo Sevnica pa ni znan noben urbar,

²⁰ Schmutz 1822: 251 (Dobrova); Schmutz 1822a: 301 (Reštánj). – StLA, Theresianischer Kataster, Cillier Kreis, No. 146, Herrschaft Reichenburg, No.7, Extract deß Herrschaft Reichenburgerischen Stifft-Register etc., s. d. (ok. 1755); prav tam, No. 80, Herrschaft Oberlichtenwald, No. 4, Extract auß dem Stifft Register etc., s. d. (okoli 1755).

²¹ ZRC SAZU, ZIMK, Zapuščina Milka Kosa, fasc. 26, prepis urbarja gospostva Sevnica 1528. – O priimkih v sevniškem urbarju prim. tudi Koropec 1985: 15.

²² StLA, Laa. A. Antiquum VI, Gülterschätzungen 1542, 31/456, Christof v. Reichenburg, Herrschaft Reichenburg, s. d. – V zaselku Dobrova pod Bohorjem, kjer so Bohoriči izpričani v krstni matici slabih sto let pozneje, je bila tedaj popisana samo vdova nekega Pavlina (*Paulin wittib*).

²³ Prav tam, 12/138, Christoph von Gradeneck, 20. 12. 1542.

²⁴ Prvi je popis hišnega goldinarja rajhenburškega gospostva iz leta 1604, ki ima deloma druge kraje kot imenjska cenitev iz leta 1542 (StLA, Laa. A. Antiquum VI, Hausgulden 1603/8, Nr. 274, Franz Gall von Gallenstein, Herrschaft und Markt Reichenburg, 20. 12. 1604), drugi pa urbar iz leta 1645 (StLA, SA. Attems, Familie, Sch. 374, Heft 1590, Urbar Reichenburg 1645, s. p.).

urbarialni ali davčni popis. Ker so bili Bohoriči pod Bohorjem večinoma sevniški podložniki, jih tako zasledimo šele v terezijanskem katastru okoli leta 1755. V slednjem najdemo tri podložnike Bohoriče (*Wohoritsch*) v Plešivcu, ki so gospodarili na štirih posestnih enotah, v Komarivcu, danes zaselku Stržišča nad Blanco, pa Bohorča (*Wohartsch*) in Bohorčiča (*Woharschitsch*).²⁵ Med rajhenburškimi podložniki je s priimkom Bohorič (*Wacharitsch*) izpričan en sam, in sicer na Šedmu.²⁶ Po franciscejskem katastru iz dvajsetih let 19. stoletja je bila v krajih pod Bohorjem koncentracija Bohoričev prav tako največja v zaselku Plešivec s petimi gospodarji, zdaj imenovanimi Bohorč (*Wochortsch*).²⁷ Fevdna fasija iz leta 1848 za vseh pet potrjuje, da so bili podložniki gospodstva Sevnica, priimek – v različicah Bohorič in Bohorč – pa se je v stotih letih od terezijanskega katastra razširil še na nekaj drugih Sevnici podložnih kmečkih posesti.²⁸

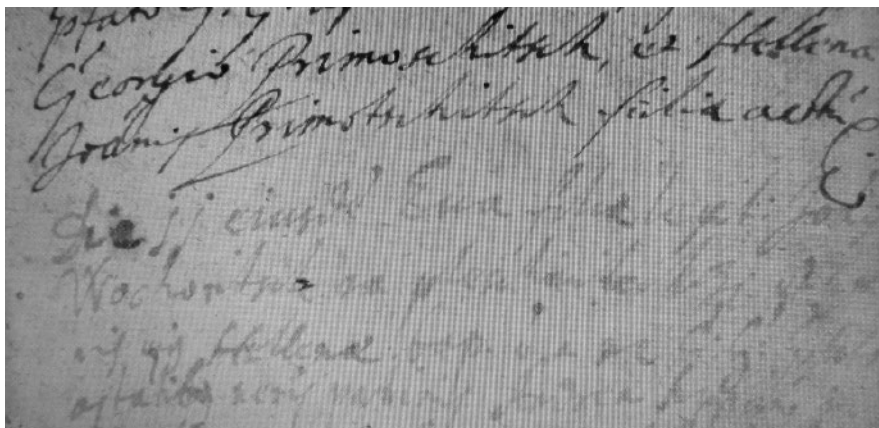
Ob selitvah priimka smo med prvo polovico 17. in sredo 19. stoletja priča njegovi stabilnosti v zaselku Plešivec, kjer je bil, kot rečeno, najbolj zgodaj, leta 1631, dokumentiran in kjer se je nato v največjem številu tudi ohranjal. Glede na povedano in ob dejstvu, da je Plešivec najvišje ležeči zaselek pod Bohorjem (najbližji planinski koči), je zelo verjetno, da je priimek Bohorič nastal prav tukaj in se postopoma razširil po okolici oziroma da je bilo to eno njegovih glavnih žarišč. Tudi naš prvi slovničar bi glede na lastno opredeljevanje kot Štajerec najprej prišel na svet v enem od podbohorskih zaselkov v rajhenburški župniji in glede na domnevno Klombnerjevo navedbo, da je bil Ungnadov podložnik, tem bolj verjetno kot podložnik gospodstva Sevnica.

²⁵ StLA, Theresianischer Kataster, Cillier Kreis, No. 80, Herrschaft Oberlichtenwald, No. 4, Extract auß dem Stüfft Register etc., s. d. (okoli 1755).

²⁶ Prav tam, No. 146, Herrschaft Reichenburg, No. 7, Extract deß Herrschaft Reicheburgerischen Stüfft-Register etc., s. d. (ok. 1755).

²⁷ ARS, AS 177, C 42, k. o. Dobrova, abecedni seznam posestnikov, 14. 4. 1826. – V katastrski občina Dobrova so bili vsi Bohoriči naseljeni v Plešivcu (prav tam). Plešivski Bohoriči so imeli posest tudi v sosednji katastrski občini Šedem, medtem ko sta bila v katastrski občini Reštanj dva gospodarja Bohoriča domačina, eden pa iz dobrovske občine (prav tam, C 401, k. o. Šedem, abecedni seznam posestnikov, 31. 1. 1826; C 365, k.o. Reštanj, abecedni seznam posestnikov, 14. 4. 1826).

²⁸ V fevdni fasiji sta za vsako urbarsko številko (podložniško posest) navedena prejšnji in tedanji lastnik. Popis prejšnjih je vzet iz terezijanskega katastra. V vmesnem času je priimek Bohorič v uradu Čanje ugasnil na eni posesti in se pojavil na drugi, v t. i. Srednjem uradu (*Mitteramt*) se je pojavil na treh posestih, kjer ga prej ni bilo, v uradu Reštanj pa se je obdržal na štirih in se prenesel še na eno, ki jih lahko vse lociramo v Plešivec (StLA, Theresianischer Kataster, Cillier Kreis, No. 80, Herrschaft Oberlichtenwald, Lehens-Fassion, 31. 5. 1848). Sredi 18. stoletja se je Bohorič oz. Bohorč pisalo pet sevniških podložnikov, sredi 19. stoletja pa devet.

Slika 1: Vpis prvega Bohoriča v krstni matici župnije Rajhenburg 11. decembra 1631 (NŠAM, Matične knjige, Brestanica, krstna matična knjiga 1630–1645, fol. 22r)

Na to bolj ali manj gotovo spoznanje se veže vprašanje, kako uskladiti Adama Bohoriča kot Štajerca in kranjsko Krško. Še preden je prišlo na dan, da se je na dunajski univerzi opredelil hkrati kot Krčan in Štajerec, in je bila znana samo oznaka Štajerec v wittenberški univerzitetni matriki, je Kidrič Bohoričevo povezavo s Krškim razlagal s tem, da je bil pač iz krajev pod Bohorjem, kjer je pozneje izpričan njegov priimek, da pa je »mladost preživel menda na Krškem«. Takšna razlaga je zelo logična. Razlog, da se je istovetil s Krškim, bi namreč zelo težko opravičili zgolj z bližino Krškega njegovemu neznanemu rodному kraju na Štajerskem. Rojeni Štajerec bi se veliko prej kot z mestom v sosednji deželi poistovetil z Rajhenburgom, sedežem župnije, iz katere je po vsej verjetnosti izvirjal, če že ni bil tudi podložnik rajhenburškega gospodstva.²⁹ Prav tako bi lahko povsem upravičeno navedel, da je iz Sevnice, če je njegova družina spadala pod Ungnadovo sevniško gospodstvo. Primož Trubar je, denimo, na isti univerzi izpričal, da je doma s Turjaka (*ex Aursperg*) (Gall, Szaivert 1971: 45), ker se je rodil kot podložnik turjaškega gospodstva.

Bohorič je torej moral biti tako ali drugače povezan s Krškim še pred vpisom na univerzo leta 1543. Kot bomo videli, gre povezavo iskati v njegovem zelo verjetnem začetnem šolanju v Krškem kot najbližjem kraju, kjer je tedaj potrjeno že obstajala šola. Po drugi strani pa ni izključeno, da se je v njegovih otroških letih vsa družina preselila čez Savo iz enega Ungnadovega gospodstva v drugega, tj. iz gospodstva Sevnica v gospodstvo Krško. Potrditve o obstoju podložnikov s priimkom Bohorič na kranjski strani Save nimamo. Najstarejši ohranjeni urbar

²⁹ Teritorialno-upravna enota, v katero je spadalo to območje skoraj do grebena Bohorja na severu, je bilo deželno sodišče Rajhenburg (*Historischer Atlas* 1929: Bl. 32, Cilli).

gospodstva Krško je šele iz leta 1570, v njem pa ni nobenega drugega Bohoriča razen Adama kot imetnika njive in vinograda.³⁰ A kot rečeno, ni nujno, da so se tudi njegovi starši imenovali Bohorič, in če že, bi priimek do leta 1570 zlahka ugasnil po naravni poti.

Kaj so bili Adamovi starši po socialnem položaju, bi lahko pomagal razkriti njegov pečatnik, vendar so znani pečatni odtisi tako slabi, da ostaja podoba na njih nedoločljiva.³¹ Za primerjavo povejmo, da je imel Trubar na pečatniku tesarsko sekiro, s čimer je sporočal, da je sin tesarja, kar je sicer izpričal tudi v besedi (Golec 2009: 58–59). Pečatnik Jurija Dalmatina pa, denimo, prikazuje prekržana predmeta, najverjetneje baklji, ki simbolizirata svetlobo oziroma učenost, in nad njima krono, ki bi utegnila biti krona Matere Božje.³²

Več posrednih dokazov »per negationem« imamo o tem, da Adam Bohorič ni odraščal v krški meščanski družini. Najmanj trdnega ponuja najstarejši urbar gospodstva Krško, saj je nastal šele leta 1570, ko je od Adamovega rojstva minilo že skoraj pol stoletja. Tako kot v urbarju pogrešamo priimek Bohorič med podložniki, ga ni najti med plačniki dajatve dvorni činž, ki so jo gospodstvu plačevali vsi gospodarji v deželnoknežjem mestu Krško in pri kateri je navedenih tudi precej imen nekdanjih gospodarjev.³³ Če bi bil Adam meščanskega rodu oziroma tudi če bi bil samo iz krške mestne družine brez meščanskih pravic, bi veljal za mestnega in s tem deželnoknežjega podanika, zato ga Klombner ne bi mogel označiti za Ungnadovega podložnika. Na to, da ni izviral iz meščanskega ali vsaj mestnega okolja, kaže prejkone tudi zapis o krstu njegove hčere Suzane v ljubljanski protestantski matični knjigi. Zapis, o katerem bomo še govorili, je naknaden in temelji na Bohoričevih lastnih podatkih, pri tem pa je pomenljivo, da je pri njegovi ženi Doroteji izpostavljen njen meščanski izvor (hči pokojnega celjskega meščana Martina Muhiča).³⁴ Ker pri drugih krščencih tovrstnih podatkov niso vpisovali, lahko tem prej pričakujemo, da bi Bohorič tudi zase dal ovekovečiti meščansko poreklo, če bi ga le lahko.

³⁰ ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospodstva Krško 1570, pag. 477 in 523.

³¹ ARS, AS 2, I. reg., šk. 88, fasc. 54/2, sn. 3, pag. 325, 30. 5. 1583; pag. 326, 5. 7. 1584; pag. 366, 10. 9. 1583.

³² Gl. op. 31. Za razlago pomena vsebine pečatnika se iskreno zahvaljujem dr. Tomislavu Galoviću iz Zagreba.

³³ ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospodstva Krško 1570, pag. 481–529; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, novoreformirani urbar gospodstva Krško 1575 s. p., Hernach volgen die Hofzinss so die burger in dem Statl Gurkhfeld etc.

³⁴ ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 280v.

Adam je bil torej glede na doslej povedano podložniški otrok s štajerske strani Save. Toda zakaj je potem ob vpisu na dunajsko univerzo navedel, da je doma iz Krškega? Priselitev kmečke družine Bohorič v mesto bi bila za tisti čas precej nenavadna. Veliko prej bi prišel v Krško samo oče, denimo kot obrtni vajenec, in bi si potem kot pomočnik ali mojster v mestu ustvaril družino. V takem primeru pa sin Adam ne bi bil več Štajerec, kot se je dosledno opredeljeval, ampak Kranjec. Vsekakor se mladenič ne bi imel za Štajerca samo zato, ker bi bili to po izvoru njegovi starši. Obstaja še druga možnost priselitve Bohoričev na kranjsko stran Save, in sicer že omenjeni pretok podložnikov med dvema posavskima gospostvoma, ki sta bili obe v rokah Ivana Ungnada. V času Adamovega rojstva so gospostvo Krško močno prizadela pogosta turška pustošenja. Pred letom 1534, ko je bil Adam Bohorič še otrok, je zato Ungnad na izpraznjeni prostor, zlasti na Krško polje, naselil številne hrvaške begunce in druge priseljence (Golec 2012: 77). Glede na to, da je imel na štajerski strani v zastavi gospostvo Sevnica, bi nove kmečke naseljence seveda lahko pripeljal tudi od tam, med njimi družino Adamovega očeta. V tem primeru bi identiteta Adama Bohoriča najbolj ustrezala vsem trem v virih sporočenim podatkom o njegovem izvoru: prvič, da je Štajerec, kar bi bil po rojstvu, drugič, iz Krškega, tj. iz gospostva Krško, kamor bi se družina priselila v njegovih otroških letih, in tretjič, Ungnadov podložnik tako pred preselitvijo kakor po njej.

Nič manj verjetno ni, da so njegovi starši kot podložniki Ungnadovega gospostva Sevnica ostali v krajih pod Bohorjem, v Krško pa je pot še v zgodnji mladosti zanesla samo Adama, in sicer v tamkajšnjo elementarno šolo. Krško, ki je dobilo mestne pravice leta 1477, slabega pol stoletja pred njegovim rojstvom, je šolo očitno premoglo že v svojem trškem obdobju. Prav v času povzdignitve v mesto se namreč leta 1480 v samem mestu, znotraj mestnega obzidja (*in der stat*), omenja šolsko poslopje (*gegen der schuell gelegen*), in to ne kot novo,³⁵ leta 1478 pa je izpričan učitelj Peter (Gruden 1908: 109). Prek omembe učitelja je obstoj šole posredno dokumentiran tudi v času, ko je bil zanjo goden Bohorič. Leta 1534, ko je Adam štel kakšnih deset let, je v urbarju krškega meščanskega špitala naveden brez imena tamkajšnji učitelj (*Der schulmaister alhie*),³⁶ zadnji znani šolnik, preden je v Krškem v zgodnjih petdesetih letih začel poučevati Bohorič.

Bohoričeva povezanost s Krškim sega torej potrjeno v čas pred 1543, ko je bil na Dunaju imatrikuliran kot Štajerec iz Krškega, kar je na pogled paradokсно.

³⁵ ARS, AS 1063, Listine, vrnjene iz Avstrije, Samostanske listine, Dominikanke Velesovo, št. 5417, 1480 VIII. 16., s. 1.

³⁶ ARS, AS 785, fasc. 61, Civitatensia, Meščanski špital v Krškem, urbar meščanskega špitala 1534, s. p.

Njegovemu zelo verjetnemu šolanju v bližnjem mestu na kranjskem bregu Save bi utegnile botrovati tudi sorodstvene vezi s kakšno mestno družino. Pritok novega prebivalstva iz okolice je bil namreč utečen še posebej pri manjših mestih, kakršno je bilo Krško. Za Primoža Trubarja, denimo, danes vemo, da je imel že kot otrok sorodnike v mestu Višnja Gora, in sicer rodbino Klinc, iz katere je izšel poznejši ljubljanski meščan Lukež Klinc s ponemčenim priimkom Zweekl, prevajalec nemških pesmi v slovenščino (Golec 2010: 6–22). Tako kot je glede na obstoj višnjegorske mestne šole povsem mogoče, da jo je obiskoval tudi Trubar in da je tedaj prebival pri tamkajšnjem sorodstvu (Golec 2008: 17–18), lahko na bivanje kmečkega šolarja pri meščanskih sorodnikih sklepamo tudi pri Bohoriču.

Kakor koli, najsi je Bohorič preživel šolska leta v Krškem sam ali pa se je v krško gospostvo preselila vsa njegova družina, je eno gotovo: leta 1570 ni bilo ne v mestu ne v gospostvu nobenega gospodarja s priimkom Bohorič. In drugo: Adam se je gotovo rodil na štajerski strani Save, kar je tolikokrat potrdil z oznako Štajerec. V Posavju, kjer je delitev na Štajerce in Kranjce zelo močna še danes, se niti po več letih bivanja v Krškem ali njegovi kranjski okolici zlepa ne bi opredelil kot Kranjec. Možno je tudi, da je priimek Bohorič začel uporabljati šele v krškem okolju, ker so njega ali njegovo družino tako označevali po območju izvora. V krajih pod Bohorjem, kjer je priimek Bohorič izpričan pozneje, njegov rod nemara tedaj sploh še ni imel priimka ali pa so prednike poznali pod kakšnim drugim rodbinskim imenom oziroma kognomnom.

Vrnimo se še enkrat k priimku našega prvega slovnicaarja.³⁷ Kot smo videli, je ta obstajal vsaj že eno generacijo pred Adamom, saj je leta 1528 prvič izpričan duhovnik Gal Bohorič. Še več, priimek Bohorič je najverjetneje endemičen, z izvorom pod pogorjem Bohorja, in se je od tod postopoma širil s selitvami. Bohoriči oziroma Bohôrči, kot se njihovo rodbinsko ime izgovarja in v glavnem tudi piše po končani zgodnjenovoveški vokalni redukciji, živijo med Bohorjem in Savo še danes (Kidrič 1925–1932: 49).³⁸ Pri tem se postavlja vprašanje, kako je treba priimek pravilno naglasiti in kako so ga naglašali v Bohoričevem času. Iskanje ustreznega odgovora v zvezi s samim Bohoričem in 16. stoletjem prepuščam jezikoslovcem.³⁹ Postrežem lahko le z nekaj podatki in z (nemero-dajnim) razmišljanjem zgodovinarja. Že v prvi rajhenburški krstni matici se leta 1637 poleg ustaljene oblike Bohorič pojavi tudi osamljen zapis Bohorčič (*Wohorzhizh*).⁴⁰ Ta oblika je v 17. stoletju prevladala, v 18. pa jo je postopoma

³⁷ Za pregled odstavka o priimku se iskreno zahvaljujem dr. Marku Snoju.

³⁸ Ob popisu prebivalstva leta 1931 je bila oblika Bohorč razširjena v političnih okrajih Laško, Šmarje pri Jelšah, Celje okolica in Brežice, torej v štajerskih okrajih v bližini Bohorja, oblika Bohorič pa v okrajih Kranj, Metlika in Brežice (Bezljaj 1974: 46).

³⁹ Prim. prvo pojavitev oronima Bohor v virih kot *wald Wachor* (Blaznik 1988: 51).

⁴⁰ NŠAM, Matične knjige, Brestanica, krstna matična knjiga 1630–1645, fol. 90r (2. 2. 1637).

povsem izrinila reducirana, še danes absolutno prevladujoča oblika Bohorč.⁴¹ Treba bi bilo še podrobneje preučiti, kako in kdaj natanko so posamezni Bohorčiči postali Bohorči in ali je potrjena tudi razvojna pot neposredno iz Bohoriča v Bohorča. Glede na redukcijo tretjega samoglasnika [i] pa bi posebej kazalo premisliti in dognati, ali se ni Adamov priimek v resnici izgovarjal Bohôrič in ne Bôhorič, kot ga naglašujemo danes (v Brestanici in okolici kot Bóhorič). Na istem območju bomo denimo našli analogijo v priimku Bógovič, ki se v posavskem okolju izgovarja Bogôvič oziroma iz ust domačinov kot Bogôvč.⁴² Po drugi strani pa podmene o Adamu Bohoriču kot Bohôriču ne podpirajo vsi poznejši načini zapisovanja priimka, ki so sicer brez izjeme nastali zunaj izvornega okolja in lahko zato odražajo že spremenjeno naglaševanje.⁴³ Tako tudi v Krškem, kjer je zapis Bohoričevega priimka v času njegovega življenja izpričan štirikrat. Adam Bohorič je po dvakrat omenjen v urbarjih gospodstva Krško iz let 1570 in 1575, vsakič kot *Woharitsch*,⁴⁴ česar ni mogoče brati kot Bohôrič/Bohórič. Zapisi njegovega priimka v Ljubljani so precej raznoliki in se glasijo: *Boharitsch*, *Boheritsch*, *Wochoritsch*, *Wachoritsch* in *Wocheritsch*,⁴⁵ kar je še zlasti glede na zapise s črko [e] mogoče spraviti na en sam skupni imenovallec: Bôhorič/Bóhorič, torej s poudarjenim prvim samoglasnikom.⁴⁶ Adam sam se je vedno podpisoval z dvema samoglasnikoma [o], kot Bohorič,⁴⁷ pri čemer je večja verjetnost, da je naglaševal drugi [o].

Mimogrede, podobno vprašanje se poraja pri priimku Jurija Dalmatina, ki se je podpisoval *Dalmatinus*, kar ni bilo podedovano rodbinsko ime. Sledi vprašanje,

⁴¹ Prav tam, krstne matične knjige 1662–1672, 1675–1688, 1767–1774; poročna matična knjiga 1749–1785; indeksi h krstnim matičnim knjigam.

⁴² Informatorika slovenistka Boža Ojsteršek, Senovo, 7. 7. 2020.

⁴³ Priimka Okoliš in Kordiš z naglasom na zadnjem zlogu, ki sta avtohtona na meji med Notranjsko in Dolenjsko (Loška dolina in Loški Potok), naglašujejo zunaj izvornega okolja kot Okóliš in Kórdiš (informator mag. Stane Okoliš, 7. 7. 2020).

⁴⁴ ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospodstva Krško 1570, pag. 477 in 523; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, novoreformirani urbar gospodstva Krško 1575 s. p., Zinss von Akhern vnd Wisen; prav tam, Perkrecht zu der Herschaft gehörig.

⁴⁵ ZAL, LJU 488, imenska kartoteka k Cod. I in XIII, Bohorič Adam.

⁴⁶ Nenaglašeni samoglasnik [o] se v zgodnjenovoveških zapisih pogosto pojavlja kot [a], npr. poplemeniteni Blagotinšek s poreklom iz Savinjske doline kot *Blagatinschegg* (Sutter 1986: 258–259).

⁴⁷ Prim. Rajhman 1997: 61 (*Bochoritsch*), 93 (*Bohorich*), 96 (*Bochorizh*), 97 (*Bohorizh*), 101 (*Bohorich*), 105 (*Bohorich*), 109 (*Bohoritsch*), 112 (*Bohoriz*), 118 (*Bohorizh*), 130 (*Bohorizh*), 144 (*Bohoritz*), 202 (*Bohorizh*) in 212 (*Bohorizh*). – Bohoričevega imena ne najdemo v nobenem slovenskem tiskanem besedilu iz 16. stoletja (ZRC SAZU, ISJFR, Lastnoimenska kartoteka, Bohorič). V naslovu slovnice *Arcticae horulae* (1584) sta njegovo ime in priimek zapisana v latinščini v roditeljski obliki, vendar priimek v bohoričici: *Adami Bohorizh*, v predgovoru pa je v latinski obliki zapisal tudi osebno ime v imenovalniku: *Adamus Bohorizh*.

ali so njegov priimek v skrajšani obliki, brez latinske pripone *-us*, res izgovarjali Dálmatin, kot je navada pri Nemcih in smo navajeni danes, in ne slovensko Dalmatín z naglasom na tretjem zlogu, po analogiji s priimki Potrpin, Pobežin, Hrovatin? Zdi se, da sta bila naš prvi slovničar in prvi prevajalec Svetega pisma vsaj v rodnem Posavju v resnici Jurij Dalmatín in Adam Bohôrič, pri čemer je Bohôrič zunaj domačega okolja postal Bôhorič/Bóhorič. Če pa je njegov priimek nastal šele v Krškem, bi bil lahko Bôhorič oziroma Bóhorič od samega začetka. A po drugi strani ne gre prezreti, da se v Posavju rodilniška oblika za Bohor ne glasi Bôhorja, ampak Bôhôrja, kar bi potemtakem tudi v krškem okolju dalo Bohôriča, in ne Bôhoriča.⁴⁸

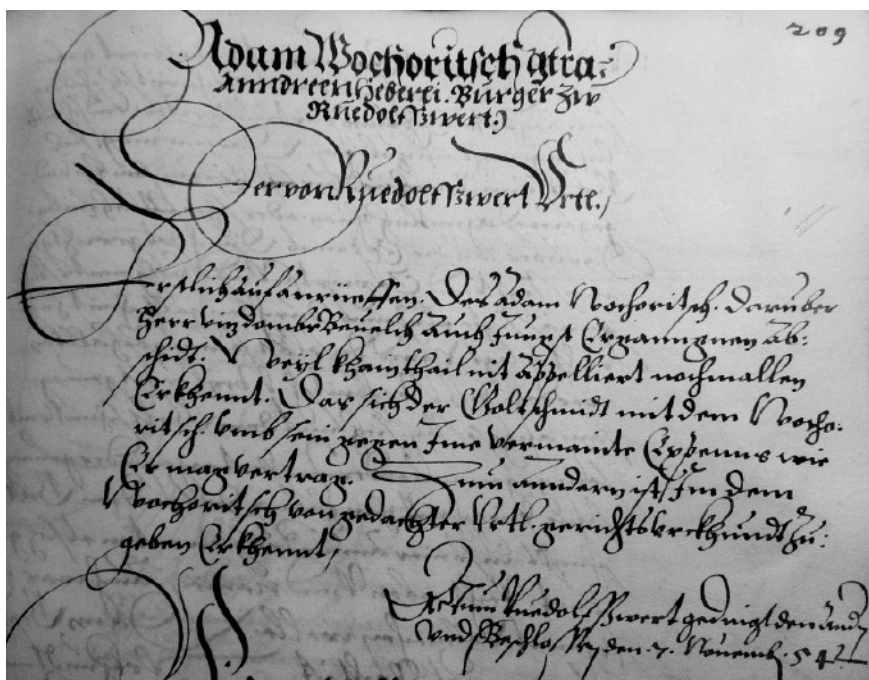
Bohorič kot šolnik in zasebnik v Krškem

Naslednje vprašanje se nanaša na Bohoričevo bivanje in delovanje v Krškem v njegovih zrelih letih, v petdesetih in šestdesetih letih 16. stoletja, o čemer je pozneje najbolj neposredno pričeval njegov učenec Jurij Dalmatin. Sicer pa imamo o tem en sam sočasni vir, pismo Matije Klombnerja iz leta 1563, ko je Bohorič še bival v Krškem, a je poučevanje že opustil. Od Kidriča dalje beremo, da je bil v Krškem približno od leta 1551 do srede 1563 »vodja lastne šole«, dokler ni odpovedal sodelovanja pri katoliški božji službi in je svojo šolo v zvezi s to okoliščino zaprl (Kidrič 1925–1932: 49). Če smo povsem natančni, o naravi t. i. Bohoričeve šole v Krškem ne vemo ničesar določnega. Potrditve, da bi bila njegova lastna, torej zasebna, ni, ampak prav nasprotno. Tudi trajanje poučevanja okoli 12 let je zelo vprašljivo. Da je začel poučevati okrog leta 1551, je Kidrič lastnoročno izračunal na prepisu prošnje ljubljanskih predikantov kranjskim deželnim stanovom iz leta 1581, v kateri prosilci pišejo, da je tedanji rektor stanovske šole Adam Bohorič star in opešan in da vodi šolo že blizu trideset let (*nunmehr nahent in die 30 Jahre*), najprej v Krškem in zdaj v Ljubljani.⁴⁹ Blizu trideset let vsekakor ne pomeni treh celih desetletij, ampak lahko tudi več let manj. To pa bi se skladalo z oznako Bohoriča kot študenta, izpričano še pozno jeseni 1554. Gre za doslej neznan sodni proces pred mestnim sodiščem v Novem mestu med Adamom Bohoričem in Andrejem Heberlijem, novomeškim

⁴⁸ Za informacije o današnji izgovorjavi priimka Bohorč in sklanjanju oronima Bohor se iskreno zahvaljujem domačinkama s Senovega, slovenistki Boži Ojsteršek ter umetnostni zgodovinarji in sociologinji Katji Ceglar (6. 7. 2020 in 7. 7. 2020).

⁴⁹ ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, prepis Walterja Šmida, dokument s. d. 1581 v arhivu kranjskih deželnih stanov, fasc. 54/2. Dokument danes ni v evidenci (prim. ARS, AS 2, I. reg., šk. 88).

meščanom in zlatarjem. Zadeva je šla na drugostopenjsko sodišče pri kranjskem vicedomu v Ljubljani, ki v svojem sklepu navaja, da je tožnik Adam Bohorič študent (*Studentn*) in za takojšnjo poravnavo medsebojnih terjatev ni zadostno gmotno preskrbljen (*nit genuessam angesessen*).⁵⁰ Ta najzgodnejši na slovenskih tleh shranjeni vir o Bohoriču torej Adama Bohoriča še novembra 1554 imenuje študent, ne učitelj ali kaj drugega. Nadalje priča o njegovem šibkem materialnem stanju in kaže na neko Bohoričevo pobliže neznano zvezo z Novim mestom. Morda je tam tedaj ali prej koga zasebno poučeval ali pa opravljal kakšne administrativne posle.

Slika 2: Omemba Adama Bohoriča v sodni obravnavi vicedomskega sodišča v Ljubljani leta 1554 (ARS, AS 1, šk. 372, sodni protokoli 1554–1557, fol. 209–209v).

Adam Bohorič iz neznanih razlogov nikoli ni dosegel naslova magistra, ampak je wittenberško univerzo, kjer je med drugim poslušal Philipa Melanchtona, zapustil brez njega (Kidrič 1925–1932: 49). Magister tudi ni postal na nobeni drugi univerzi, zato ga pozneje upravičeno nikjer ne srečamo s tem akademskim naslovom, na primer kot rektorja stanovske šole v Ljubljani in v spisih v zvezi s

⁵⁰ ARS, AS 1, šk. 372, sodni protokoli 1554–1557, fol. 209–209v, 7. 11. 1554 in 14. 11. 1554.

tiskom Dalmatinove Biblije. Najbolj očitna je distinkcija med njim in magistrom Jurijem Dalmatinom v pismih, ki jih je sopodpisal s svojim nekdanjim učencem (Rajhman 1997: 93, 96, 97, 101, 105, 109, 112, 118, 130 in 144).⁵¹

Tako torej ni rečeno, da je Bohorič začel v Krškem poučevati že okoli leta 1551, ampak bi njegovo delovanje v tem mestu lahko pomaknili tudi šele v čas po jeseni 1554. Jurij Dalmatin, rojen okoli leta 1547 (kar je zopet izračunano na podlagi njegovih lastnih izjav),⁵² bi bil tudi v tem primeru lahko pri Bohoriču deležen že začetnega šolanja. Bohoričevo učiteljsko delovanje v Krškem tako ni trajalo 12 let, kot je približno opredeljeno pri Kidriču (Kidrič 1925–1932: 49), ampak najverjetneje manj kakor deset. V pismu Matije Klombnerja Ungnadu z dne 28. julija 1563, kjer je govor o krškem šolmoštru brez imena, beremo, da je ta šola že zapustil, in sicer »zaradi papeškega cerkvenega petja« (*die schuel verlassen von wegen pabstischen kirchen gesanng*),⁵³ kar je Kidrič razlagal kot odpoved sodelovanja pri katoliški službi božji (Kidrič 1925–1932: 49). Ta okoliščina, katoliško cerkveno petje, kaže, da Bohoričeva šola v Krškem ni bila zasebna ustanova, ampak tako ali drugače povezana z domačo župnijo in mestom. Ugotovitve, da je bila v domeni mesta in Cerkev, imamo za krško šolo sto let pozneje, sredi 17. stoletja.⁵⁴ Pomenljiva je tudi Klombnerjeva formulacija, da je Bohorič šolo zapustil, ne pa zaprl, kar nedvoumno govori v prid temu, da ni šlo za njegovo zasebno ustanovo, kaj šele, da bi poučeval v lastni hiši, kot so brez opore v virih samovoljno razlagali pozneje (Lapajne 1894: 113). Da je

⁵¹ Medtem ko je Dalmatin lahko pred imenom zapisoval M. (Magister), je Bohorič kvečjemu za imenom navedel začetnico R. (Rector), tako v nedatiranem dopisu, ki ga je podpisal skupaj s tremi magistri in dvema predikantom (ARS, AS 2, I. reg., šk. 89, fasc. 54/4, sn. 8, pag. 144, s. d.).

⁵² Ugotovljeni čas Dalmatinovega rojstva se opira na navedbe v njegovem pismu kranjskim deželnim stanovom iz leta 1572 (Rajhman 1997: 53–58).

⁵³ UAT, 8/4, Hans Ungnad Freiherr von Sonneg, Nr. 110, 28. 7. 1563, pag. 263. – Pomanjkljiv in deloma netočen povzetek pisma tudi v: ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu.

⁵⁴ Glede na precej gotovo in v literaturi omenjano bivanje tedanjih leskovških župnikov v mestu, bi lahko šlo za župnijsko ustanovo. Vsaj tolikšna verjetnost obstaja, da je bila šola mestna domena, čeprav ne brez povezave z župnijo. Za to govori več argumentov, od katerih temelji prvi in najtehtnejši na dejstvu, da je v 17. in 18. stoletju mesto dajalo zanjo na razpolago poslopje in vzdrževalo učitelja. Še preden se je župnijsko središče vnovič preselilo iz Leskovca v mesto, je leta 1655 med stroški krškega mesta za mestne uradnike naveden učitelj in organist (*einen stattorganisten vnd schullmaister*) z letno plačo 62 goldinarjev, ki je celo za dva goldinarja presegala plačo mestnega pisarja (ARS, AS 1, šk. 171, I/97a, lit. G VIII-8, 25. 8. 1655). V isti osebi združena poklica so Krčani plačevali iz mestne blagajne še leta 1677 in 1686 (prav tam, s. d. (1677), 13. 4. 1686). Prav tako je v terezijanski dobi mesto plačevalo učitelja, ki je živel v mestu pripadajoči šoli (*schul=hauß*) (ARS, AS 7, šk. 75, lit. T, No. 4, 14. 7. 1761, 13. 6. 1761).

v resnici poučeval v šoli, ki ni bila zasebna, potrjuje leta 1572 njegov nekdanji učenec Jurij Dalmatin, ko pravi, da je bil Bohorič »iz določenih razlogov iz šole odpuščen« (*auß gewissen vrsachen von der Schul gelassen*) (Rajhman 1997: 54 in 57).

Razlog za Bohoričevo slovo od šole oziroma odslovitev iz učiteljske službe je zelo verjetno res povezan z medkonfesionalnim konfliktom, a se lahko za »določenimi razlogi«, ki jih Dalmatin ni natančneje opredelil, skriva še kaj drugega. Pomenljivo je namreč, da v prejšnjem stavku govori, kako je sam kot šolar živel v Krškem sredi papeškega mračnjaštva (Rajhman 1997: 54 in 57), nato pa tega ne izpostavi, ko pride do Bohoričevega odpusta iz šole. Kakor koli, slovo Adama Bohoriča od poučevanja v mestu, s katerim je bil od mladosti tesno povezan in kjer se je najverjetneje sprva tudi sam šolal, zanj gotovo ni bilo preprosto in ga je moč pospremiti z reklom: »Nemo propheta in patria sua.«

O načinu Bohoričevega poučevanja v Krškem in naravi tamkajšnje šole lahko nekaj glavnih potez povzamemo iz treh pisem, iz Klombnerjevega pisma Ungnadu, Dalmatinovega kranjskim deželnim stanovom ter iz pisma ljubljanskih predikantov istim stanovom. Klombner leta 1563 pravi, da je krški šolmošter učen (*ist glert*) in dober kristjan (*ain guter Crisst*), kar seveda pomeni protestant.⁵⁵ Jurij Dalmatin devet let pozneje (1572) nadgradi Klombnerjevo trditev z opisom lastnih izkušenj. Spoštovani in učeni Adam Bohorič je njegov nekdanji učitelj, od katerega je »poleg slovničnega znanja prejel, kar je najbolj pomembno, tudi osnove prave krščanske vere«. Tako je »sredi papeškega mračnjaštva, še preden je bil evangelij tukaj kdaj koli javno oznanjen, le-tega z Božjo pomočjo kar dobro dojel in razumel« (Rajhman 1997: 54 in 57). Dalmatin govori o petdesetih in zgodnjih šestdesetih letih, preden so začeli na Kranjskem javno delovati protestantski predikanti in je bila vzpostavljena luteranska Cerkev. Ni dvoma, da je bila krška šola ne le nemška, ampak tudi latinska, in izobraževalno središče širšega prostora, v kateri se je šolalo precej plemiških otrok. Tako so ljubljanski predikanti leta 1581 v pismu stanovom zapisali, da jo je obiskovala večina dolenskih plemičev deželanov (*da die meisten Herrn Landleute in Unterkrain seine Discipuli gewesen*).⁵⁶

Kaj je Bohorič počel v Krškem, potem ko je prenehal poučevati – najmanj tri leta, dokler ni postal rektor stanovske šole v Ljubljani – lahko bolj ali manj le ugibamo. Kidrič pravi, da je bil »nato brez intelek.[tualnega] poklica na gospodarstvu nekako do srede 1566«. V ta čas spada znano Trubarjevo pismo,

⁵⁵ UAT, 8/4, Hans Ungnad Freiherr von Sonneg, Nr. 110, 28. 7. 1563, pag. 263.

⁵⁶ ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, prepis Walterja Šmida, dokument s. d. 1581 v arhivu kranjskih deželnih stanov, fasc. 54/2. Dokument danes ni v evidenci (prim. ARS, AS 2, I. reg., šk. 88).

poslano 1. avgusta 1565 Bohoriču neznano kam, skoraj brez dvoma v Krško. V njem Trubar »veleomikanemu možu« ponuja mesto učitelja na novoustanovljeni stanovski šoli in ga v imenu deželne gosposke, tj. kranjskih deželnih stanov, vabi, naj ob prvi priložnosti pride v Ljubljano na pogovor. Trubar upa, da se bodo pogovorili o drugačnih pogojih od tistih, s katerimi so Bohoriča nekdanji pretentali Zagrebčani (Rajhman 1986: 198, 199). Kdo v Zagrebu, ne vemo, kakor tudi ne, ali se je Bohorič za mesto tamkajšnjega šolnika dogovarjal, preden je zapustil šolo v Krškem ali v vmesnem času.

Klombner je v pismu Ungnadu iz leta 1563 omenil še dve pomembni stvari iz Bohoričevega zasebnega življenja: da je poročen in da si je uredil hišno gospodarstvo (*er ist pehewrat, vnd hat sich in ain haußwirtschafft eingericht*). K njegovemu zakonskemu stanu se bomo še vrnili, kar pa zadeva Bohoričeve gmotne razmere, imamo o njih podatke iz prve roke v edinih znanih omembah Bohoričevega imena, ki so nastale v Krškem, vendar vse pozneje, ko je živel že v Ljubljani. V dveh urbarjih krškega gospostva iz let 1570 in 1575 se njegovo ime pojavi med plačniki činža od njiv in gornine od vinogradov na Trški Gori. Po obeh urbarjih je bila njegova njiva zastavljena meščanu Juriju Kalčiču,⁵⁷ v prvem urbarju je tudi pripis, da je kupnopravna, velikost pa izražena s poldrugim dnevom obdelovanja; po obeh urbarjih je od njive plačeval samo 8 krajcarjev.⁵⁸ Njegov vinograd na Trški Gori s približno vrednostjo 40 goldinarjev je gospostvu plačeval letno dajatev dve vedri mošta. Bil je torej potrjeno Bohoričeva last, kdo je namesto njega zanj skrbel ali ga imel v najemu, pa iz urbarjev ni razvidno.⁵⁹

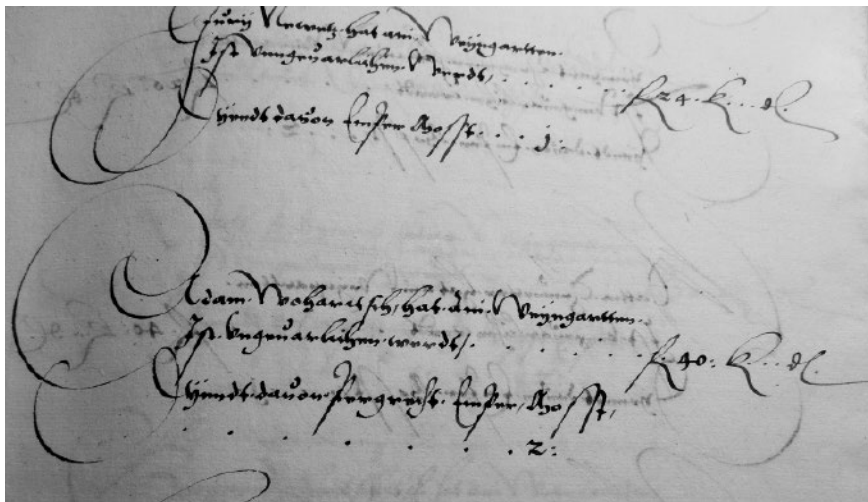
Lastniki in uživalci njiv in vinogradov so bili v glavnem iz mesta Krško. Po drugi strani pa, kot že rečeno, ne Adama ne priimka Bohorič ni najti med plačniki dajatve dvornih činž, ki je zajela vse gospodarje v mestu, vključno s

⁵⁷ Jurij Kalčič je bil leta 1560 krški mestni sodnik (ARS, AS 1080, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Mesto Krško, mestna knjiga 1539–1679, s. p., 14. 6. 1560), po urbarjih iz let 1570 in 1575 pa je imel v mestu dva oštata, na Trški Gori vinograd in nekje v bližini dve njivi, od tega eno v zastavi od Bohoriča (ARS, AS 1, šk. 1, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospostva Krško 1570, pag. 475, 509, 533; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, novoreformirani urbar gospostva Krško 1575 s. p., Hernach volgen die Hofzinss so die burger in dem Statl Gurkhfeld etc., Perkrecht zu der Herschaft gehörig, Zinss von Akhern vnd Wissen).

⁵⁸ ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospostva Krško 1570, pag. 477; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, novoreformirani urbar gospostva Krško 1575 s. p., Zinss von Akhern vnd Wissen. – Glede na velikost je imela Bohoričeva njiva v primerjavi z drugimi majhno dajatev.

⁵⁹ ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospostva Krško 1570, pag. 523; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, novoreformirani urbar gospostva Krško 1575 s. p., Perkrecht zu der Herschaft gehörig.

številnimi nekdanjimi (hišnimi) gospodarji.⁶⁰ Iz tega glede na pozni nastanek urbarjev nikakor ni mogoče sklepati, da je Klombnerjeva navedba o Bohoričevem hišnem gospodarstvu napačna, ampak da leta 1570, ko je bil že štiri leta v Ljubljani, v Krškem ni več imel hiše. Lahko tudi, da je bil kje v mestu priženjen in se je njegovo ime v urbarjih tem laže skrilo za tastovim imenom.

Slika 3: Omemba Adama Bohoriča v urbarju gospostva Krško iz leta 1570 (ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospostva Krško 1570, pag. 477).

Postavlja se tudi vprašanje, ali je Bohorič v Krškem kdaj zaprosil in dobil meščanske pravice. Iz časa njegovega bivanja v mestu je ohranjena mestna knjiga, hkrati sodni zapisnik, z občasnimi vpisi novosprejetih meščanov. Ker pa ni bila vodena redno, bi zapis o njegovem sprejemu zlahka izostal. Med 71 novimi meščani, sprejetimi pri šestih sprejemih med letoma 1549 in 1563,⁶¹ namreč ni Bohoriča.

Da je v Krškem premozel hišo, poroča še en vir, ki je mlajši od Klombnerjevega pisma in tako kot ta iz druge roke. Ko so ljubljanski predikanti leta 1581 pri deželnih stanovih posredovali za Bohoriča, so med drugim navedli, da je v Krškem prodal hišo in pristavo, njive, travnike in vinograde, potem ko so ga

⁶⁰ ARS, AS 1, šk. 81, I/46, Lit. G VIII–4, novoreformirani urbar gospostva Krško 1570, pag. 481–529; AS 174, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, novoreformirani urbar gospostva Krško 1575 s. p., Hernach volgen die Hofzinss so die burger in dem Statl Gurkhfeld etc.

⁶¹ ARS, AS 1080, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Mesto Krško, mestna knjiga 1539–1679, s. p.

stanovi pritegnili v Ljubljano.⁶² Kakor koli, vse, kar vemo z gotovostjo, je to, da je leta 1575, ko je že skoraj eno desetletje živel v Ljubljani, na tleh krškega gospostva še vedno imel njivo, dano v zastavo, in vinograd na Trški Gori. Prodal ju je bodisi pred letom 1581 ali malo pozneje, ko je v Ljubljani prenehal poučevati in se je moral preseliti na svoje.

Zasebno življenje v Ljubljani

Bohoričevo ljubljansko obdobje, ki se je začelo nekako sredi leta 1566 (Schmidt 1952: 30), ko je že zakorakal v štirideseta leta, nas bo zanimalo samo z vidika njegovega zasebnega življenja. V tem času je bil do leta 1582 vodja (rektor) stanovske latinske šole, nato v pokoju, a obenem član šolske komisije in slednjič od jurjevega 1595 do 1. julija 1598 ponovno ravnatelj (Kidrič 1925–1932: 49), star že čez sedemdeset let.

Kot smo videli, naj bi bil po Klombnerjevem pismu oženjen že v Krškem leta 1563, kar pri človeku, ki se bliža štiridesetemu ali je že štiridesetletnik, seveda niti malo ne preseneča. Klombner nadalje govori o njegovem tamkajšnjem hišnem gospodarstvu, ne omenja pa otrok. Bohorič jih v Krškem bodisi še ni imel ali pa so mu pomrli. Ni gotovo, ali je bil že tam poročen z Dorotejo Muhič, ki je prvič izpričana kot njegova soproga leta 1567 v Ljubljani in ga je vsaj za desetletje preživela. Prav mogoče je, da je imel Bohorič dve ženi, od katerih poznamo prvo samo posredno iz Klombnerjeve navedbe, da je poročen. Z Dorotejo bi se v tem primeru glede na čas rojstva prvega otroka poročil kot vdovec najpozneje leta 1566, v času preselitve v Ljubljano.

Kdo je bila Doroteja, ki bi jo sicer poznali samo iz nekaj omemb, povečini že po moževi smrti, je njen soprog izpričal sam, in sicer prek peresa neznanega protestantskega duhovnika, ki je leta 1578 naknadno vpisal krste Bohoričevih otrok v matično knjigo ljubljanske protestantske občine. Tako lahko po zaslugi tega moža sledimo krstom šestih otrok Adama in Doroteje Bohorič od leta 1567 do 1578, pri čemer je pomenljivih več stvari. Najprej, da so se krsti, vpisani za nazaj, sploh znašli v matični knjigi, zapovrh tam, kamor ne sodijo, v njenem mrliškem delu, ki je za razliko od krstnega in poročnega dela knjige danes edini ohranjen. Skupaj s podatki o umrlih otrocih jih je že leta 1952 obelodanil Anton Svetina v *Drugem Trubarjevem zborniku* (Svetina 1952:

⁶² ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, prepis Walterja Šmida, dokument s. d. 1581 v arhivu kranjskih deželnih stanov, fasc. 54/2. Dokument danes ni v evidenci (prim. ARS, AS 2, I. reg., šk. 88).

169–171), vendar potem dolgo niso bili deležni ustrezne pozornosti.⁶³ Na Bohoričeve otroke je v protestantski matici naletel že Kidrič, in sicer najpozneje leta 1926, ko je izšel drugi zvezek *Slovenskega biografskega leksikona*, saj v njem omenja otroke Jurija Dalmatina (Kidrič 1925–1932a: 117),⁶⁴ ni pa še uporabil podatkov o otrocih pri pisanju gesla o Adamu Bohoriču, izdanem leto prej (1925) (Kidrič 1925–1932: 49). Zato tudi ni mogel ugotoviti sorodstvenega razmerja med Adamom in Dorotejo Bohorič, katere ime je poznal iz drugega vira (Kidrič 1925–1932: 51).

Nastanek vpisov krstov Bohoričevih otrok v ljubljanski protestantski matici je precej nenavaden in že zato zelo zanimiv. Ko je 12. marca 1578, dobra dva meseca po začetku vodenja matične knjige, umrla Bohoričeva sedeminpolletna hči Suzana, je roka neugotovljenega predikanta v nasprotju z običajno kratko obliko zapisa o smrti in pokopu navedla tudi otrokove zelo natančne rojstne in krstne podatke. Isti neidentificirani in nepodpisani zapisovalec, čigar pisava se v knjigi pojavi samo še dvakrat v začetku istega leta, je nadaljeval z retrospektivnim pregledom krstov in smrti vseh drugih dotlej rojenih otrok Adama Bohoriča iz zakona z Dorotejo Muhič. Sklop podatkov o Bohoričevi družini je torej tako v vsebinskem kot v oblikovnem pogledu vrinek, podatki pa tako natančni, da jih je duhovniku matičarju lahko dal samo Bohorič sam. Poleg imen staršev, botrov in duhovnikov, ki so otroke krstili in pokopali, najdemo pri slehernem celo uro rojstva in smrti. Ime duhovnika manjka samo pri prvem vpisu, ko je bil pokopavalec nedvomno predikant, ki je v matico vpisal za nazaj vse Bohoričeve otroke. Na podlagi rokopisa vemo o njem z gotovostjo le to, da ni bil eden od sedmih predikantov, ki so sicer vpisovali v mrliško matico in med katerimi je pogosto podpisan Jurij Dalmatin.⁶⁵ Kako je sploh prišlo do retrospektivega pregleda šestih otrok Adama Bohoriča? Gotovo na pobudo Bohoriča samega, ki je svojo družino želel na ta način ovekovečiti v javni evidenci. Brez uresničitve te njegove želje bi bili danes prikrajšani za celo vrsto podatkov o njegovi družini, med drugim za dekliški priimek, krajevni in socialni izvor žene Doroteje, ki bi jo iz drugih virov poznali samo po osebnem imenu, med temi pa jo samo

⁶³ M. Dolgan je pravilno zapisal, da se je Bohoriču rodilo sedem ali osem otrok, od katerih je večina zgodaj umrla (Dolgan 2014: 43). Prim. Černelič Krošel 2006: 62.

⁶⁴ V geslu o rodbini Hren leta 1928 omenja Regino Hren kot botro dveh Bohoričevih otrok (Kidrič 1925–1932b: 341).

⁶⁵ V ohranjenem delu protestantske matične knjige najdemo naslednja imena zapisovalcev: od 1578 dalje Gašperja Kumpergerja, Janeza Schweigerja, Jurija Dalmatina in Krištofa Spindlerja, od 1581 Felicijana Trubarja in Janeza Tulščaka in leta 1586 Benedikta Pyroterja. Prim. Žabota 2019: 101.

dva izrecno imenujeta Adamova žena.⁶⁶ Kidrič sorodstvenega razmerja med Adamom in Dorotejo Bohorič, katere ime je poznal le kot tiskano na izvodu Dalmatinove Biblije, kot rečeno, še ni mogel dognati (Kidrič 1925–1932: 51).

In kateri so ključni podatki, ki jih o Bohoričevi družini razkrivajo vpisi krstov Adamovih in Dorotejinih otrok? Pri Evi, rojeni 10. januarja 1567, izvemo, da je šlo za Bohoričevo prvo hčer (*die erst dochter*) in da se je rodila v Ljubljani, Adam, ki je luč sveta zagledal 3. septembra 1568, pa je označen kot prvi sin (*der erst son*). Glede na to, da je Eva umrla že v prvem letu rojstva, zapisovalec krstov Bohoričevih otrok torej ni navedel samo tistih otrok, ki so bili leta 1578 še živi, ampak vse dotlej rojene. Ob rojstvu Suzane leta 1570, sicer vpisane kot prve, je edinkrat imenovana tudi Bohoričeva žena Doroteja, pri kateri je zapisovalec, kar je zelo nenavadno in zato tem bolj povedno, ovekovečil še njen izvor: Doroteja, zakonska hči pokojnega Martina Muhiča, meščana v Celju (*Dorothea, weillundt Merten Muhitsch gewesten burgers zu Cilli eheleblicher dochter*).⁶⁷

Glede na to, da je Doroteja rojevala vsaj še do konca leta 1582 ali začetka naslednjega leta, ko je bilo Adamu že okrog šestdeset let (sin Janez je namreč umrl junija 1584, star okoli leto in pol),⁶⁸ je bila od njega precej mlajša, in sicer vsaj petnajst let, če ne več kot dvajset. Če je pri zadnjem znanem otroku štela 45 let, je prišla na svet okoli leta 1537, lahko pa tudi celo desetletje pozneje, če je bila Bohoričeva druga žena.

Doroteja Muhič je torej izhajala iz mestnega in meščanskega okolja, čeravno njen oče Martin Muhič ni bil nekdani celjski župan, kot se je prikradlo v Svetinovo objavo (Svetina 1952: 169) in se iz te v zadnjem času preneslo drugam (Černelič Krošelj 2006: 62; Dolgan, 2014: 43), ampak le tamkajšnji meščan.⁶⁹ Ker so viri o celjskem prebivalstvu za 16. stoletje ohranjeni fragmentarno,⁷⁰ ni bilo o družini Martina Muhiča mogoče ugotoviti nič določnega. Morda je poznejši Bohoričev tast izviral s Teharij, na kar utegne kazati naslednji pomenljivi podatek, povezan s protestantizmom. Ko je leta 1528, torej še pred Dorotejinim rojstvom, prišla v Celje deželnoknežja protireformacijska komisija

⁶⁶ Prvi je zapis o Doroteji kot krstni botri 12. novembra 1580 (*Dorothea, des herrn Adamen Wacharitsch hausfrau*) v izvlečkih iz danes izgubljenega dela ljubljanske protestantske matice (Žabota 2019: 217), drugi pa regist listine, s katero je bila v kupno pravo podeljena huba, ki sta jo prej uživala zakonca Bohorič (Čipić Rehar 2016: 172–173).

⁶⁷ ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 280v–282r.

⁶⁸ Po mrliški matici je 6. junija 1584 umrl Bohoričev sin Janezek (*Hansl*), star približno leto in pol (prav tam, fol. 310v).

⁶⁹ Celje v 16. stoletju za razliko od Ljubljane ni imelo župana, ampak je mestni samoupravi načeloval mestni sodnik (J. Orožen 1971: 340).

⁷⁰ Še najizčrpnější vir o Celjanih so obračuni mestnih sodnikov za obdobje 1457–1513 (Bizjak, Žižek 2010).

in so k zaslišanju poklicali tudi predstavnike okoliških župnij, je komisija ugotovila, da so Teharčani pravoverni, samo krojač Muhič po izjavi vikarja Nikolaja Correteja ni dal nič na svetnike in na prošnje nanje (J. Orožen, 1971: 626). V drugi polovici stoletja srečamo na dunajski univerzi kar tri Celjane Muhiče, najprej Danijela (*Daniel Mukhitsch Cilliensis*), vpisanega leta 1554 (Gall, Szaivert 1971: 105), nato leta 1563 Petra (*Petrus Muchitsch Ciliensis Styrus*) (Gall, Szaivert 1971: 132) in 1575 Janeza (*Ioannes Muchitsch Ciliensis Styrus*) (Gall, Szaivert 1971: 166). O najstarejšem Danijelu ni znanega ničesar, druga dva, brata Peter in Janez Muhič, pa sta se opredelila za katolištvo. Najmlajši Peter, hud nasprotnik luteranov in avtor ostrih spisov zoper nje, je bil v letih 1577–1580 celo rektor dunajske univerze, nato graški mestni župnik in slednjič prošt v Pöllauu severovzhodno od Gradca.⁷¹ V neposredno zvezo z Bohoričem je mogoče spraviti samo Janeza, ki je že kot študent postal dvorni kaplan in miloščinar nadvojvode Karla in bil pozneje prošt v Rottenmannu pri Admontu na Štajerskem (*Praepositus Rotmonensis in Stiria*) (Gall, Szaivert 1971: 166). Ne da bi vedel, da gre za Celjana, je podatke o njem objavil že Anton Svetina, ki ga imenuje Janže. V ljubljanskih mestnih sodnih zapisnikih je našel zapis o tem, da je bil Janže Muhič imetnik mestne kaplanije sv. Jurija in da je dal njeno upravo prav Bohoriču. Kaplanija je bila združena z beneficijem, ki je vsakokratnemu imetniku prinašal dohodke od desetine šestih podložnih kmetij, k njej pa je spadala tudi propadajoča hiša (danes Ciril-Metodov trg 11), ki je Bohorič ni obnovil. Leta 1575 so Ljubljancani Muhiču predlagali, naj namesto Bohoriča določi drugega upravnika, ker je sedanji nemaren.⁷² Zanimivo je, da je Janeza Muhiča, o katerem zdaj vemo, da je tako kot Bohoričeva žena Dorotheja Muhič izvirjal iz Celja, mesto Ljubljana prezentiralo na ta beneficij leta 1568 na prošnjo samega nadvojvode Karla, sicer gorečega katolika.⁷³ Dejstvo, da je katoliški duhovnik Muhič postavil za upravnika beneficija protestanta Bohoriča, dobi drugo dimenzijo ob spoznanju, da je bil Muhič skoraj gotovo sorodnik Bohoričeve žene, če ne že kar njen brat. Kot prošt v Rottenmannu je postal spotakljiv zaradi konkubinata in slabega gospodarjenja, zato ga je papeški

⁷¹ Gall, Szaivert 1971: 99, 132, 175; J. Orožen 1971: 653. I. Orožen 1854: 135. Turk 1933–1952: 161–162 (tudi o sorodstveni povezanosti obeh Muhičev).

⁷² ZAL, LJU 488, Cod. I, knj. 12, mestni sejni zapisniki 1575, fol. 137–137v (19. 7. 1575) in 140v (26. 7. 1575). O tem podrobno: Svetina 1952: 166–167. Svetina, ki se sklicuje na sejne oz. sodne zapisnike, pravi, da je bila v hiši tudi šola, vendar trditev iz vira ni razvidna. Prim. tudi: Dolgan, 2014: 43. O lokaciji hiše Suhadolnik, Anžič 2000: 75.

⁷³ Na identičnost Janžeta Muhiča z Janezom, nadvojvodovim dvornim kaplanom in poznejšim proštom v Rottenmannu, je leta 2002 mimogrede opozorila Lilijana Žnidaršič Golec (Žnidaršič Golec 2002: 250).

nuncij kratko malo odstavil, Muhič pa je nato iskal zaščito pri nadvojvodi (1581) (Turk 1933–1952: 161–162).

Prav mogoče je, da je bila Doroteja Adamova druga žena, na kar kažeta vsaj dva indica. Prvič Klombnerjevo pričevanje, da je bil leta 1563 že poročen, in drugič, da je njegov otrok, rojen leta 1567, označen v matični knjigi kot prva hči, naslednji, rojen leta 1568, pa kot prvi sin. Poleg tega je Doroteja rojevala vsaj še do konca leta 1582 ali začetka leta 1583. Neznani predikant, ki je v matico retrospektivno vpisal Bohoričeve otroke, je po prvem vpisu uvedel nadaljnje z besedami, da gre za otroke Adama Bohoriča iz zakona z njegovo omenjeno ženo. To pa ne izključuje obstoja otrok z morebitno prvo ženo v Krškem. Kot odraslega ne srečamo nobenega.

Poleg šestih v Ljubljani rojenih otrok, ki so prišli na svet med letoma 1567 in 1578 in so vpisani v protestantski mrliški matici,⁷⁴ sta se Bohoriču pozneje rodila vsaj še dva. Žal je krstni del matične knjige izgubljen (iz poznejših izvlečkov je rekonstruiran le njen manjši del), tako da ne vemo, kdaj natanko sta prišla na svet, za hčer pa tudi ne poznamo imena. Janeza oziroma Janezka srečamo v mrliški matici ob pokopu 7. junija 1584, ko mu je bilo približno leto in pol. Teden dni za njim je umrla Bohoričeva hči brez navedbe imena,⁷⁵ ki je morala biti glede na deminutivno obliko (*ein töchterl*) še zelo majhna in je zato manj verjetno identična s tedaj dobrih šest let staro Evo. Kakor koli, ljubljanski predikanti v prošnji stanovom leta 1581 navajajo, da ima Bohorič ženo in pet majhnih otrok.⁷⁶ Iz drugih virov lahko potrdimo samo imena treh od živečih petih – Adama, Melhiorja in Judite. Po vsem sodeč je bila četrti otrok Eva, peti pa leta 1584 umrla hči neznanega imena. Vsega skupaj je Adam Bohorič pred letom 1587, ko preneha protestantska mrliška matica, pokopal pet od najmanj osmih rojenih otrok. Kar tri so na pokopališče pri Sv. Petru odnesli v enem samem junijskem tednu leta 1584, 7. junija osemletnega Melhiorja in poldrugo leto starega Janezka, 13. junija pa hčer neznanega imena, ki so jo pokopali skupaj s hčerjo Jurija Dalmatina, potem ko je ta dobra dva tedna prej izgubil tudi sina.⁷⁷ Skratka, v letu rojstva Dalmatinove Biblije in Bohoričeve slovnice je Dalmatinu

⁷⁴ ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 280v–282r.

⁷⁵ Prav tam, fol. 310v.

⁷⁶ ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, prepis Walterja Šmida, dokument s. d. 1581 v arhivu kranjskih deželnih stanov, fasc. 54/2. Dokument danes ni v evidenci (prim. ARS, AS 2, I. reg., šk. 88).

⁷⁷ ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 310v.

in Bohoriču v samo 16 dneh umrlo skupaj nič manj pet otrok. Katera otroška bolezen jih je pokopala, mrliška matica ne pove.⁷⁸

O Bohoričevi družini gre poudariti, da je po zaslugi retrospektivnih podatkov v matični knjigi najverjetneje prva na Slovenskem, za katero poznamo točne krstne in mrliške podatke ter celo ure rojstev in smrti. Vsekakor ji takšno prvenstvo pripada med ljubljanskimi družinami, kolikor je znano, pa ni tako natančna niti katera od plemiških rodbinskih kronik.⁷⁹ Krste protestantskih otrok v Ljubljani in deloma drugod v deželi poznamo samo iz fragmentarnih izpiskov danes izgubljenega krstnega dela protestantske matice v časovnem razponu od leta 1578 do 1596 (Žabota 2019: 91–92), za mestne krščence katoliške veroizpovedi pa skoraj kontinuirano od leta 1588 dalje.⁸⁰

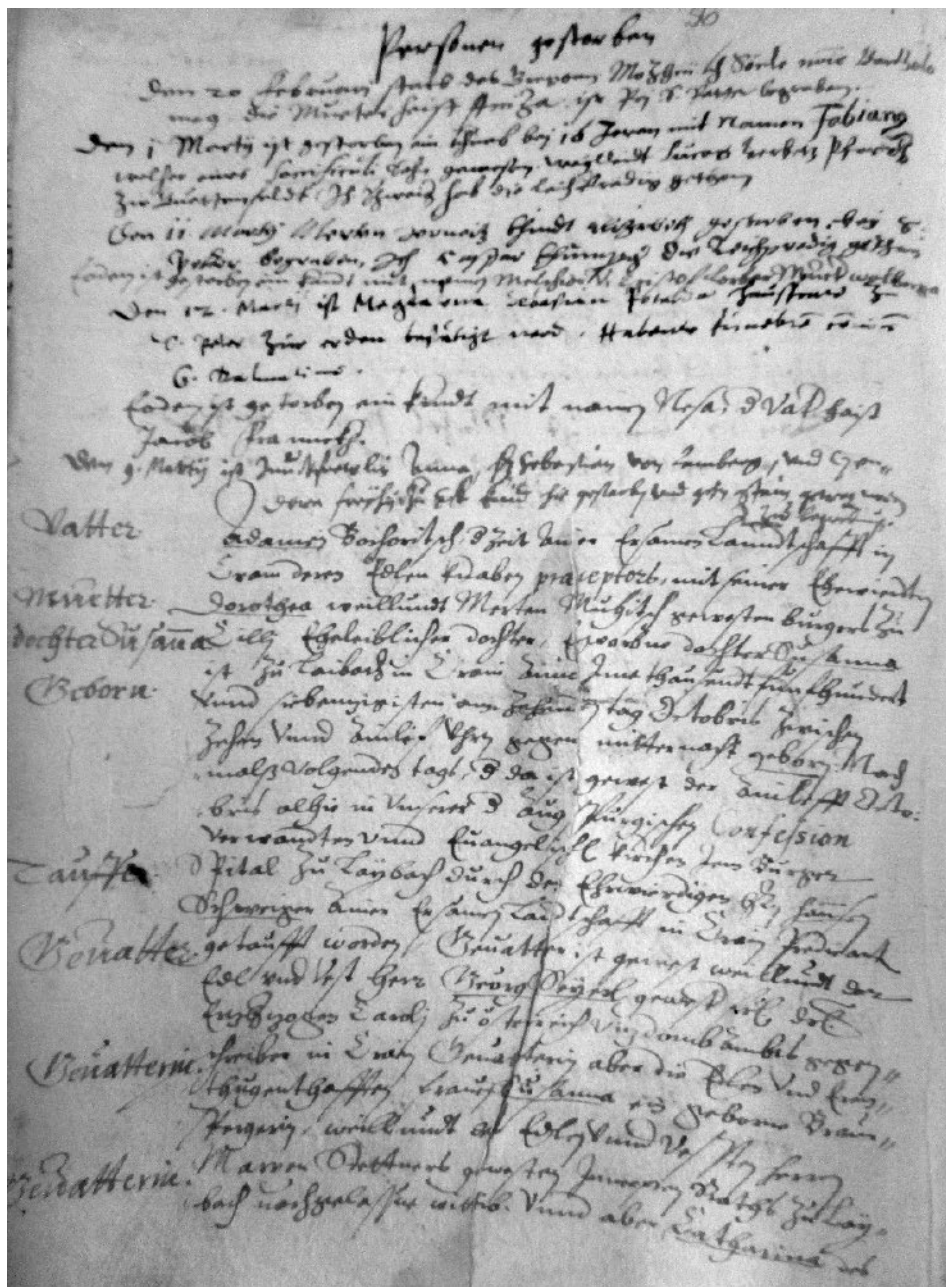
Iz podatkov o krstnih botrih Bohoričevih šestih v protestantsko matično knjigo vpisanih otrok,⁸¹ je mogoče ugotavljati tudi socialno mrežo družine rektorja stanovske šole. Bohorič se je gibal med vidnejšimi ljubljanskimi meščani in deželno stanovskimi uradniki in za botre ni prosil plemičev, katerih otroke je prav tako poučeval. Med botri njegovim otrokom, denimo, dvakrat srečamo znanega organizatorja protestantstva v Ljubljani Matijo Klombnerja (1567 in 1568), sicer nekdanjega stanovskega pisarja, tajnika deželnega sodišča in vicedomovega protipisarja, ki je pred tem že izgubil vse javne službe (Glonar 1925–1932: 464). Največkrat, trikrat, se kot boter pojavi Jurij Seyerl, protipisar vicedomskega urada (1568, 1570, 1573), enkrat njegova žena Katarina (1567), prav tako trikrat Katarina Stoffl (1570, 1573 in 1578), ter enkrat njen soproj Melhior Stoffl, tajnik deželnih stanov (1576). Po dvakrat so ob krstnem kamnu v špitalski cerkvi stali meščanka Uršula Forest (1567 in 1568), žena ljubljanskega župana Regina Hren

⁷⁸ Po 7. januarju 1584, ko je bil v habsburških dednih deželah uveden gregorijanski koledar, so se tega hitro oprijeli tudi kranjski protestanti. Ko so 29. maja pokopali Dalmatinovega sina Janeza, je namreč v mrliški matici zapisano, da so ga naslednji dan odnesli k slovenski torkovi pridigi (*zur windischen erchtag predig*), torek pa je bil tega dne po novem koledarju (ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 310v).

⁷⁹ Prim. Radics 1903; Radics 1904. – Izjema je zapis rojstev svojih otrok, rojenih v štiridesetih in petdesetih letih 16. stoletja, ki ga je Štefan pl. Hofer zabeležil v urbar gospostva Renče na Goriškem (Pavlin 2003: 234).

⁸⁰ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1588–1602, Ind R 1588–1621. – Starejše krstne matice od prve ljubljanske in od vpisov krstov Bohoričevih otrok najdemo v slovenskem prostoru samo za obalne župnije Izola (od 1506), Piran (od 1533) in Koper (od 1554), za Piran pa tudi mrliške (od 1505). Od celinskih župnij ima najstarejšo krstno matico župnija Prvačina (od 1578) (Umek, Kos 1972: 185, 230, 407, 409 in 471).

⁸¹ ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 280v–282r.

Slika 4: Vpis krsta Bohoričeve hčere Suzane 10. oktobra 1570 v ljubljanski protestantski matični knjigi, nastal marca 1578 (ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 280v).

(1576 in 1578),⁸² ljubljanski mestni sodnik Volf Gartner (1576 in 1578) in Suzana Stettner, vdova notranjega mestnega svetnika Marka Stettnerja (1570 in 1573).⁸³ Komu vse sta botrovala Bohorič in njegova žena Doroteja, pa ostaja neznanka. V enem primeru imamo potrditev, da so ju za botra vabili ljudje iz istega sloja. V fragmentarnih izvlečkih krstnega dela protestantske krstne matice srečamo namreč Dorotejo Bohorič, ko je šla leta 1580 za botro hčeri ljubljanskega župana Hansa Pfannerja, in sicer skupaj s Kristino Samerl in Lenartom Hrenom (Žabota 2019: 217), večkratnim mestnim županom in sodnikom ter očetom poznejšega ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (Kidrič 1925–1932a: 341–342). Nasprotno niso ravno dober pokazatelj socialne mreže imena krščevalcev Bohoričevih otrok, saj je lahko krščeval duhovnik, ki je bil pač pri roki, vsi pa so bili predikanti kranjskih deželnih stanov. Prvemu otroku je podelil krst Sebastjan Krelj (1567) v navzočnosti Gašperja Kumpergerja, drugemu (1568) Janž Tulščak, tretjemu (1570) Janž Schweiger, četrtemu in petemu (1573 in 1576) Jurij Dalmatin, šestemu pa Gašper Kumperger (1578).⁸⁴

Preglednica 1: Otroci Adama Bohoriča v zakonu z Dorotejo Muhič

Ime	Datum rojstva in krščevalec	Botri	Poznejša usoda
Eva (Heua), prva hči	10. 1. 1567 ob 11h zvečer v Ljubljani, krstil Sebastjan Krelj, predikant kranjskih deželnih stanov, navzoč tudi Gašper Kumperger, predikant kranjskih deželnih stanov	gospod Matija Klombner; gospa Katarina Seyerl; gospa Uršula Forest	umrla 30. 12. 1567 ob 11h zvečer, pokopana 31. 12. 1567 pri Sv. Petru

⁸² Kidrič je o Regini Hren, katere botrstvi Bohoričevima otrokoma in smrt leta 1585 je poznal iz protestantske matice, zapisal, da »menda ne spada v linijo škofa Tomaža« (Kidrič 1925–1932b: 341). Tudi Fabjančič je ne navaja med ožjimi sorodniki Tomaževega očeta, večkratnega ljubljanskega župana in sodnika Lenarta Hrena, ki naj bi imel dve ženi (Fabjančič 2003: 157–160). Da je bila Regina njegova tretja žena, spričuje oznaka *burgermaisterin* 10. julija 1581, ko je šla za krstno botro in je bil Lenart ponovno župan; zapis o krstu v danes izgubljenem delu matične knjige je ohranjen v prepisu z začetka 18. stoletja (ARS, AS 1073, I/45r, fol. 11v).

⁸³ ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 280v–282r.

⁸⁴ Prav tam.

Ime	Datum rojstva in krščevalec	Botri	Poznejša usoda
Adam , prvi sin	3. 9. 1568 pol ure pred poldnevom, krščen istega dne, krstil Janž Tulščak predikant kranjskih deželnih stanov	gospod Jurij Seyerl; Matija Klombner; gospa Uršula Forest	zadnjič izpričan 1589 kot študent na Dunaju
Suzana (<i>Susana</i>)	10. 10. 1570 med 10. in 11. zvečer zvečer v Ljubljani na Kranjskem, krščen naslednjega dne v cerkvi meščanskega špitala, krstil Janž Schweiger, predikant kranjskih deželnih stanov	gospod Jurij Seyerl, protipisar vicedomskega urada na Kranjskem; gospa Suzana, rojena Braunsperger, vdova pokojnega gospoda Marka Stettnerja, notranjega mestnega svetnika v Ljubljani; gospa Katarina, žena Melhiorja Stoffla, žena tajnika kranjskih deželnih stanov	umrla 12. marca 1578 ob pol enih popoldan v Ljubljani, po mrliški matici stara 7 let in 5 mesecev, pokopana 13. marca pri Sv. Petru, župnijski cerkvi v Ljubljani
Judita (<i>Judith</i>)	4. 5. 1573 ob pol sedmih zvečer, krstil magister Jurij Dalmatin, predikant kranjskih deželnih stanov	gospod Jurij Seyerl; gospa Suzana Stettner; gospa Katarina Stoffl	domnevno od 1592 žena predikanta Marka Kumprehta, domnevno izgnana iz dežele 1599, odšla 1600
Melhior (<i>Melchior</i>)	2. 1. 1576 ob pol devetih zvečer, magister Jurij Dalmatin, predikant kranjskih deželnih stanov	gospod Melhior Stoffl, tajnik kranjskih deželnih stanov; gospod Volf Gartner, mestni sodnik v Ljubljani; Regina Hren (<i>Khrenin</i>)	umrl 6. junija 1584, po mrliški matici star okoli 8 let, pokopan 7. junija 1584 pri Sv. Petru
Eva (Heua), druga	16. 2. 1578 kmalu po 11. uri dopoldan, krstil Gašper Kumperger, predikant kranjskih deželnih stanov	gospod Volf Gartner, mestni sodnik v Ljubljani; gospa Regina Hren (<i>Khrenin</i>); gospa Katarina Stoffl	verjetno pred 1604 poročena
Janezek (<i>Hansl</i>)	rojen konec leta 1582 ali v začetku 1583	---	umrl 6. junija 1584, pokopan 7. junija 1584 pri Sv. Petru, po mrliški matici star okoli poldrugo leto
N. (hči) (<i>ein töchterl</i>)	rojena najpozneje 13. junija 1584	---	umrla 13. junija 1584, pokopana pri Sv. Petru [starost neznana]

Odkar je Bohorič postal vodja stanovske šole v Ljubljani, je bil njegov pravni status uradnik kranjskih deželnih stanov, zato je kot tak osebno spadal pod deželnoglavarsko sodišče, ko pa je šlo za premoženjske zadeve, sta te obravnavala tudi mestno in vicedomsko sodišče, kar bomo videli v nadaljevanju. Rektor stanovske šole ni imel ne potrebe ne želje, da bi zaprosil za sprejem med ljubljanske meščane, ki so bili po družbenem položaju nižje na lestvici. Poleg tega tudi dolgo ni izpolnjeval ključnega pogoja za pridobitev meščanstva, posedovanja lastne hiše.⁸⁵ Da nikoli ni postal meščan, implicitno jasno pove dopis ljubljanskega kanonika Pavla Hočevarja 20. novembra 1598, ki pravi, da so podvrženi mestnemu sodstvu vsi protestantski učitelji razen starega Bohoriča (Dimitz 1867: 99).

Bohoričevih gmotnih razmer v Ljubljani se bomo zgolj dotaknili. V ospredju je vprašanje, kje v mestu je njegova družina prebivala in kdaj. Mestne davčne knjige se začenjajo šele z letom 1600, ko je imel Bohorič hišo v tedanji Špitalski, današnji Stritarjevi ulici, na mestu Filipovega dvorca,⁸⁶ tedaj nasproti meščanskega špitala, kjer je bila po uveljavljenem mnenju tudi stanovska šola (zdaj stavba Kresije, Stritarjeva 6) (Dolgan 2014: 42–43).⁸⁷ Oprsje Adama Bohoriča danes gleda s pročelja stavbe Kresije čez cesto naravnost na Bohoričev dom. In če je kje v Ljubljani ulica, ki bi jo najbolj upravičeno poimenovali po Adamu Bohoriču, je to prav Stritarjeva. Na njeni levi strani, če gledamo iz smeri Tromostovja, nekdanj Špitalskega mostu, je skoraj dve desetletji poučeval v stanovski šoli, na njeni desni pa neznano dolgo, vsekakor manj ko dvajset let, prebival v lastni hiši.

Kdaj pred koncem 16. stoletja in kako je Bohorič prišel do lastništva te hiše, ni znano. V vrsti mestnih sodnih zapisnikov, ki obravnavajo tudi lastniške spremembe, je namreč veliko vrzeli, tako da lahko bolj ali manj ugotavljamo le, v katerih letih se to ni zgodilo.⁸⁸ Kidrič je zapisal, da si je Bohorič mogel

⁸⁵ V Ljubljani so prosilcem že v 16. stoletju postavljali sprejemni pogoj, naj si v določenem roku kupijo hišo pod pristojnostjo mestne uprave, in leta 1601 v nekem primeru sklenili, da v prihodnje ne bo sprejet med meščane noben tujec (neljubljančan), dokler ne bo imel hišne posesti (Svetina 1971: 159–160).

⁸⁶ ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 1, davčna knjiga 1600–1603, fol. 16r in 109r. – O hiši na današnjem Cankarjevem nabrežju 1 oz. Stritarjevi ulici 9 gl. Suhadolnik, Anžič 2000: 62.

⁸⁷ Glede na določene omembe v virih prve roke bi kazalo še natančneje preučiti, kdaj je bila stanovska šola v poslopju špitala in ali niso vsaj nekateri razredi domovali tudi drugje. Poleti 1582, ko je moral Bohorič zapustiti stanovanje v stanovski šoli, ker ni bil več rektor, je Jožef Čavelj, lastnik hiše na današnjem Mestnem trgu 27 (Suhadolnik, Anžič 2000: 114), ponudil svojo hišo poleg rotovža v štiriletni najem za stanovsko šolo ob vnaprejšnjem plačilu (ARS, AS 2, I. reg., šk. 3, sejni zapisniki 3, 1579–1585, fol. 313, 2. 8. 1582).

⁸⁸ Zapisniki mestnega sveta so za obdobje 1582–1600 ohranjeni le za leta 1587–88, 1593, 1594, 1599 in 1600 (ZAL, LJU 488, popis).

kupiti hišo šele po upokojitvi, torej ne pred letom 1582, in s pomočjo predujmov (Kidrič 1925–1932: 51), njene lokacije v Špitalski ulici pa očitno ni poznal. Če bi namreč vedel, da je Adam Bohorič še v začetku 17. stoletja naveden v davčni knjigi kot hišni gospodar, bi se zamajala ali padla hipoteza, da je nazadnje zapustil Kranjsko in umrl na Nemškem, o čemer bomo še govorili.

Iz stanovskih spisov ob Bohoričevi prvi upokojitvi leta 1582 je razvidno, da je moral tisto leto zapustiti stanovanje v šoli. Pravzaprav so ga stanovi, da bi naredili prostor za novega vodjo šole, metali iz stanovanja, saj je z izselitvijo zavlačeval, in mu v bližini iskali zasebno nastanitev.⁸⁹ Kidričeva trditev, da si je hišo kupil pozneje, se vsekakor opira na ta dejstva in na že večkrat omenjeno prošnjo ljubljanskih predikantov deželnim stanovom iz leta 1581, v kateri se zavzemajo za pomoč Bohoriču, očetu petih majhnih otrok, ki bi zdaj lahko ostal brez strehe nad glavo.⁹⁰ Morda je hišo v Špitalski ulici, ki jo od leta 1600 kot Bohoričevo srečujemo v mestnih davčnih knjigah,⁹¹ kupil leta 1594 ali pa jo je tedaj vsaj prenavljal, saj je omenjenega leta prosil mestni svet, naj mu povrnejo 21 voz apna, ki ga je posodil pokojnemu mestnemu komorniku.⁹²

Gmotne razmere Adama Bohoriča v njegovem ljubljanskem obdobju se v virih ne kažejo kot ravno dobre. Vprašanje, koliko je bil za to kriv sam in koliko objektivne okoliščine, bomo pustili ob strani. Poleg plače, ki jo je dobival kot rektor stanovske šole in je bila sprva majhna, nato pa postopoma večja, ter raznih priložnostnih daril (Kidrič 1925–1932: 51; Schmidt 1952: 34–35), je po zaslugi Janeza Muhiča vsaj do leta 1575 užival dohodke od beneficija pri kaplaniji sv.

⁸⁹ Poverjeniki deželnih stanov so 29. julija 1582 sklenili pozvati Bohoriča, naj si poišče stanovanje (*Losament*) in izprazni šolo, da bo stanovanje v njej v nekaj dneh na voljo novemu rektorju dr. (Nikodemu) Frischlinu. Bohorič je v odgovor navedel, da nima stanovanja in da ga je zelo težko dobiti, poverjeniki pa so vztrajali, da si ga mora poiskati sam in da mu bo pri tem pomagalo mesto. Štiri dni pozneje, 2. avgusta 1582, je N. Posarel (*Poscherl*) izjavil, da se bo na privolitev župana Stettnerja pobrigal glede Bohoričevega stanovanja. In ko se stvar še čez tri tedne ni premaknila, so poverjeniki Bohoriču naložili, naj šolo izprazni v 6 do 8 dneh. Začasno stanovanje so mu poiskali v hiši Elije Pi(e)ra, v t. i. Andrianovi hiši, kjer naj bi počakal na ustrezno odločitev, če pa bi bilo nujno, so za Frischlina imeli rezervno bivališče. ARS, AS 2, I. reg., šk. 3, sejni zapisniki 3, 1579–1585, fol. 310v, 311, 313, 319v. – Omenjeni Posarel je bil vsekakor Jožef Posarel, leta 1600 lastnik hiše na današnjem Ciril-Metodovem trgu 14, v katere pritličju je zdaj gostilna Kolovrat (Suhadolnik, Anžič 2000: 76), Elija Andrian pa je po letu 1574 kot lastnik hiše na današnjem Mestnem trgu 26 sledil trgovcu Pieru Andrianu (Suhadolnik, Anžič 2000: 112–113).

⁹⁰ ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, prepis Walterja Šmida, dokument s. d. 1581 v arhivu kranjskih deželnih stanov, fasc. 54/2. Dokument danes ni v evidenci (prim. ARS, AS 2, I. reg., šk. 88).

⁹¹ ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 1, davčna knjiga 1600–1603, fol. 16r in 109r.

⁹² ZAL, LJU 488, Cod. I, knj. 15, knjiga mestnih računov 1594, fol. 175, 2. 12. 1594. – Prim. Dolgan 2014: 43.

Jurija v ljubljanski stolnici.⁹³ Verjetno jih je glede na očitke o slabem gospodarjenju izgubil že takrat. Ob prvi upokojitvi leta 1582 so mu stanovi odmerili dosmrtno letno pokojnino v višini 140 goldinarjev,⁹⁴ ki je ostala takšna tudi po drugi upokojitvi leta 1598. Tedaj je Bohorič zaprosil za njeno povečanje, a mu stanovi začasno niso ugodili.⁹⁵

Slika 5: Filipov dvorec na Stritarjevi ulici v Ljubljani, kjer je stala Bohoričeva hiša (foto: B. Golec, avgust 2020).

Iz obdobja med prvo upokojitvijo leta 1582 in ponovnim aktiviranjem leta 1595 je znano, da sta imela z ženo Dorotejo pred letom 1589 ali do vključno tega leta po kupnem pravu podeljeno hubo (kmetijo) v Šiški. Huba je pripadala kaplaniji Naše ljube Gospe v stolnici in jo je škof Janez Tavčar na Miklavževu 1589 podelil novima uživalcema, ljubljanskemu trgovcu Jakobu Mumbu in

⁹³ Gl. op. 72.

⁹⁴ ARS, AS 2, I. reg., šk. 3, sejni zapisniki 3, 1579–1585, fol. 310v, 28. 7. 1582.

⁹⁵ Stanovi so se izgovorili na prenizko udeležbo na deželnem zboru in napotili Bohoriča, naj pošlje prošnjo na naslednji deželni zbor (ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, prepis Walterja Šmida, dokument 5. 9. 1598 v arhivu kranjskih deželnih stanov, fasc. 54/2. Dokument danes ni v evidenci (prim. ARS, AS 2, I. reg., šk. 88).

njegovi ženi,⁹⁶ kar je bil gotovo eden od protireformacijskih ukrepov. Poleg tega pozno evidentiranega podatka (2016) gre opozoriti še na Bohoričevi doslej povsem neznani pravdi pred vicedomskim sodiščem v Ljubljani. Leta 1593 in 1595 je tožil sosesko v Smrjenah pri Igu zaradi neplačanih dohodkov od desetine⁹⁷ (malo je verjetno, da bi še vedno izvirali iz naslova beneficija kaplanije sv. Jurija), leta 1595 pa je vdova Jurija Dalmatina tožila njega in njegovo ženo za 85 goldinarjev, ki naj bi jih dolgovala Dalmatinu še za tisk Biblije, a se je izkazalo, da je bil dolg že poravnan.⁹⁸ Zapis o tej nepomembni, za Bohoriča dobljeni pravdi je dragocen z drugega vidika, ker izvemo, da se je Dalmatinova vdova Barbara medtem vnovič poročila in s kom.

Tudi Bohoričeva žena Doroteja je potrjeno preživela moža in je kot vdova izrecno omenjena leta 1612, ko se zadnjikrat pojavi v virih, o čemer bo še govor. Prej pa si pogledjmo, kakšna je bila usoda tistih Bohoričevih otrok, ki so odrasli. Kidrič v *Slovenskem biografskem leksikonu* navaja tri, Adama ml., Melhiorja in Judito, a je poleg teh odrasla in se omožila vsaj še ena hči. O Melhiorju pravi, da se ne omenja od leta 1584, ko je bil v tretjem razredu stanovske šole (Kidrič 1925–1932: 51). Od Svetinove objave podatkov iz matične knjige vemo, da je bil Melhior rojen 2. januarja 1576 in da je umrl 6. junija 1584 pri osmih letih in pol (Svetina 1952: 169 in 170). Osem let naj bi bila sicer povprečna starost, pri kateri so učenci stanovske šole vstopali šele v prvi razred, vendar za rektorjevega sina ne bi bilo nenavadno, če bi bil z osmimi in pol res že v tretjem razredu. Najstarejši sin Adam, rojen 3. septembra 1568, je po Kidriču študiral v Wittenbergu in Schulpforti, nato pa naj bi med letom 1592 in 12. aprilom 1600 služil v stanovski šoli (Kidrič 1925–1932: 51). Če je mišljena ljubljanska stanovska šola, gre za pomoto. Zadnji znani podatek o Adamu Bohoriču ml. je namreč iz leta 1589, ko se je znašel na dunajski univerzi,⁹⁹ potem ko je najprej tri leta študiral na knežji šoli v Schulpforti pri Jeni in bil leta 1588 vpisan na univerzo v Wittenbergu.¹⁰⁰

⁹⁶ Čipić Rehar 2016: 172–173.

⁹⁷ ARS, AS I, šk. 374, vicedomski sodni protokoli 1591–1596, fol. 374 (14. 11. 1593), 670 (5. 9. 1595).

⁹⁸ Prav tam, fol. 712 (25. 11. 1595).

⁹⁹ Na dunajsko univerzo se je leta 1589 vpisal kot Ljubljančan in Kranjec (*Adamus Bochoritsch Labacensis Carniolus*) (Gall, Paulhart 1974: 27; prim. Cindrič 2019: 397). Cindrič je identiteto Adama Bohoriča ml. tu sicer postavil pod vprašaj (prav tam).

¹⁰⁰ O šolanju Adama Bohoriča ml. izvemo največ iz pisma kranjskim deželnim stanovom, ki ga je napisal in podpisal Janž Znojilšek v imenu obeh pred 31. avgustom 1588. Po treh letih šolanja v Schulpforti sta bila oba sprejeta na univerzo v Wittenbergu, zato sta stanove prosila za gmotno pomoč, ki pa jima je ti niso odobrili. V prošnji je navedeno, da Bohoričev oče zaradi skromnega premoženja ne more več mogel pomagati sinu. (Rajhman 1997: 157–162, 307–308). Znojilška srečamo v Wittenbergu že leta 1587, Bohoriča ml. pa šele naslednje leto (Cindrič 2019: 87).

V tem času je postajala godna za poroko njegova sestra Judita, rojena 4. maja 1573. Po Kidriču je bila »izza leta 1592« žena predikanta Marka Kumprehta (Kidrič 1925–1932: 51),¹⁰¹ kar naj bi bilo med drugim razvidno iz darila, ki so ga deželni stanovi namenili Bohoriču ob hčerini poroki.¹⁰² Njen soprog Marko Kumpreht je deloval predvsem po raznih gorenjskih gradovih (Logar 1925–1932: 587),¹⁰³ dokler ga ni leta 1598 doletel deželnoknežji ukaz o izgonu protestantskih duhovnikov. Umaknil se je na grad Križ pri Kamniku, kjer ga srečamo marca 1599, nato pa je januarja 1600 prejel od kranjskih deželnih stanov spričevalo, priporočilo in izdatno potnino ter se najbrž izselil na Nemško (Logar 1925–1932, 587). V literaturi najdemo podatek, da je morala med protireformacijo zapustiti Kranjsko tudi Judita (Kidrič 1925–1932: 51; Logar 1925–1932: 587). Toda ukaz o izgonu petih žena predikantov 3. aprila 1599 govori v resnici samo o ženi Marka Kumprehta kot eni od njih, ne navaja pa njihovih osebnih imen (Dimitz 1867: 101). Tako ni povsem gotovo, ali je šlo za Bohoričevo hčer Judito ali morda za Kumprehtovo tretjo ženo,¹⁰⁴ saj o Juditi od poroke dalje ni nobenih podatkov. Če je rojevala, so se podatki o krstih njenih otrok izgubili skupaj s krstnim delom protestantske matične knjige. Glede na Kumprehtov izgon tudi ni verjetno, da bi bil on tisti Bohoričev zet, ki je v ljubljanski mestni davčni knjigi za obdobje od 1604 do 1606 naveden kot gospodar oziroma davkoplačevalec od Bohoričeve hiše (*Adam Wacharitsch aiden*).¹⁰⁵ Ta zet je moral biti omožen z drugo Bohoričevo hčerjo, najverjetneje z Evo, rojeno 16. februarja 1578,¹⁰⁶ lahko pa tudi z morebitno hčerjo iz Bohoričevega prvega zakona, rojeno še v Krškem pred letom 1566. Vendar bi Bohorič gotovo dal vpisati v protestantsko matico tudi otroka iz prejšnjega zakona, če bi bil ta leta 1578 še živ. Žal iz razpoložljivih virov ni razvidno zetovo ime, pomemben podatek, ki bi morda privedel

¹⁰¹ Po J. Logarju sta se mladoporočenca poročila poleti 1592 (Logar 1925–1932: 587).

¹⁰² Kidrič navaja stanovsko darilo Bohoriču v višini 25 goldinarjev ob hčerini možitvi leta 1592, na drugem mestu pa pravi, da je bila »izza leta 1592 žena predikanta Kumprehta« in da je morala med protireformacijo zapustiti deželo (Kidrič 1925–1932: 51). V stanovskih sejnih zapisnikih je 4. junija 1592 omenjeno darilo v višini 100 tolarjev, za katerega je prosil Bohorič sam; v sklepu o privolitvi je kot razlog zapisano samo, da gre upoštevati, da je hčer poročil z enim od stanovskih predikantov (*in bedacht er sein Tochter auch ainem diser Landschafft diener vnd predicanten gtr.*), ne pa tudi, s katerim in kdaj (ARS, AS 2, I. reg., šk. 880, sejni zapisniki 6, 1591–1595, fol. 334v, 335v).

¹⁰³ O njegovem delovanju pričajo zlasti Lukančičevi izvlečki iz ljubljanske protestantske matice (Žabota 2019: 226–231, 241–242, 244–248).

¹⁰⁴ Kumpreht se je prvič ženil že leta 1587 in zaradi neprimerne poroke izgubil štipendijo (Rajhman 1997: 164 in 166). Žena Blandina Christ mu je umrla v začetku leta 1590 (Logar 1925–1932: 587).

¹⁰⁵ ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 2, davčna knjiga 1604–1606, s. p., Am Platz.

¹⁰⁶ ARS, AS 2, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 282r.

do imena zetove žene, Bohoričeve hčerke. V naslednji davčni knjigi 1610–1612 je na istem mestu ime Janeza Berlina, ki je za hišo plačeval od leta 1612 dalje. Že naslednje leto je davek poravnala njegova vdova, Berlinovo ime pa je bilo nato prečrtano in zamenjano z imenom Feliksa Kriegerja, ki je morda poročil vdovo.¹⁰⁷ Ni izključeno, a tudi z ničimer potrjeno, da je bil zet Adama Bohoriča omenjeni Berlin. To bi bilo mogoče sicer le v primeru, če bi imel Bohorič še hčer z imenom Marjeta, rojeno bodisi še v prvem zakonu v Krškem bodisi po letu 1578, ko vpisi krstov njegovih otrok v matični knjigi prenehajo. Janezu in Marjeti Berlin so se po krstni matici ljubljanske stolne cerkve med letoma 1608 in 1612 rodili štirje otroci.¹⁰⁸ Glede na to, da srečamo Berlina kot vratarja (*Thorsperer*) pri bližnjih Špitalskih mestnih vratih (*Am Spital Thor*),¹⁰⁹ se zdi možnost, da bi bil Bohoričev zet, vendarle manjša, ni pa je mogoče izključiti. Njegova vdova in dediči so imeli hišo še do leta 1625, od naslednjega leta pa srečujemo novega lastnika (Fabjančič 1944: s. p., Cankarjevo nabrežje 1).

Konec življenjske poti

Preko usode hiše in otrok Adama Bohoriča smo prišli do enega ključnih vprašanj naše obravnave, in sicer, kdaj in kje se je življenjska pot našega prvega slovničarja in vodilnega šolnika 16. stoletja iztekla. V literaturi beremo, da se je to zgodilo po 20. novembru 1598 in verjetno oziroma morda na Nemškem, v *Novem slovenskem biografskem leksikonu* pa je slednje postavljeno že kot trditev.¹¹⁰ Podobno je v leksikonu *Slovenska književnost* decidirano zapisano, da je umrl v izgnanstvu (Kos, Dolinar 1982: 29). Ne bom se spuščal v vprašanje, kako je Bohorič po zaslugi literarnih zgodovinarjev postal poleg Trubarja najpomembnejši slovenski izgnanec oziroma emigrant. Datum 20. november 1598 kot »ante quem non« se opira na Dimitzevo (1867: 99) objavo pisma kanonika Pavla Hočevarja, upravitelja vicedomskega urada, nadvojvodi Ferdinandu, v katerem pisec pravi, da od protestantskih učiteljev ne kaže prizanašati samo staremu

¹⁰⁷ ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 2, davčna knjiga 1610–1612, fol. 18v–19r. – Kriegerju se v Ljubljani ni rodil noben otrok, zato ne vemo, ali je bil poročen in kako je bilo ime ženi (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, Ind R 1588–1621).

¹⁰⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, Ind R 1588–1621; R 1607–1612, pag. 55, 120, 197 in 349.

¹⁰⁹ ZAL, LJU 488, Cod. I, knj. 20, mestni sejni zapisniki 1608, fol. 1v.

¹¹⁰ Kidrič pravi, da je po tem datumu umrl »menda v emigraciji« (Kidrič 1925–1932: 49), Toporišič v *Enciklopediji Slovenije* navaja kot kraj smrti »Nemčija, menda v pregnanstvu« (Toporišič 1987: 303), Ahačič pa v *Novem slovenskem biografskem leksikonu* decidirano zapiše »u. po 20. 11. 1598, Nemčija« (Ahačič 2018: 74).

Bohoriču. Po tem datumu Bohoriča vsaj v stanovskih in vicedomskih spisih ni več zaslediti, kar pa nikakor ne pomeni, da je bil izgnan. Poleg tega je ostalo prezrto pomembno dejstvo, da je njegovo ime navedeno še v ljubljanski mestni davčni knjigi leta 1600 kot ime gospodarja hiše na območju Mestnega trga, kot vemo danes, na sedanji Špitalski ulici, nato pa so naslednje leto imeli hišo že njegovi dediči.¹¹¹ Podatke iz davčnih knjig je v tipkopisnem delu o ljubljanskih hišah skupaj z identifikacijo hiše zabeležil Vladislav Fabjančič (Fabjančič 1944: s. p., Cankarjevo nabrežje 1), ker pa je njegovo delo ostalo omejeno na nekaj izvodov, pravzaprav ne preseneča, da Bohoričeva navzočnost v njem ni pritegnila ustrezne pozornosti.¹¹² Marjan Dolgan je v *Literarnem atlasu Ljubljane* omenil hišo in Bohoričeve sorodnike kot naslednike, ni pa problematiziral trditve, da se je Bohorič zaradi protireformacije odselil. Poudaril je le, da ni znano, ne kam je odšel ne kje je »leta 1598 ali pozneje« umrl (Dolgan 2014: 42–43).

Bohorič je torej preživel začetek 17. stoletja, o čemer bomo natančneje govorili v nadaljevanju, odgovoriti pa moramo še na vprašanje, kje je nazadnje živel. Njegova navzočnost v davčni knjigi namreč ni nujno dokaz, da je bil fizično res v Ljubljani. Da bi lahko potrdili oziroma zanikali obe možnosti, odhod v emigracijo in smrt v Ljubljani, nam preostane analiza ugotovljivih okoliščin.

Hipoteza o odhodu v emigracijo temelji dejansko na zelo majavih tleh. Po tem ko je Bohorič 1. julija 1598 še drugič izpregel kot rektor stanovske šole (Kidrič 1925–1932: 49), star že okoli 74 let, je njegova navzočnost v Ljubljani potrjena še 5. septembra, ko so stanovi obravnavali njegovo prošnjo za povišanje pokojnine,¹¹³ in 20. novembra 1598, torej na dan, po katerem naj se ne bi več omenjal. Tega dne je kanonik Pavel Hočevár, upravitelj vicedomskega urada v Ljubljani in s tem podaljšana roka deželnega kneza, poročal nadvojvodi Ferdinandu v Gradec, kako poteka uresničevanje ukaza o izgonu protestantskih predikantov in učiteljev. Ukaz je bil izdan 22. oktobra 1598 v Gradcu in je ljubljanskim protestantskim predikantom in učiteljem nalagal, naj še pred sončnim vzhodom naslednjega dne zapustijo Ljubljano in njeno pomirje, v naslednjih treh dneh pa tudi dedne dežele (Dimitz 1867: 97). Bohoriča neposredno ni zadeval, saj ta od vnovične upokojitve 1. julija istega leta ni bil več v aktivni službi (Kidrič 1925–1932: 49). Po Hočevárjevih besedah v slab mesec pozneje napisanem poročilu so se Felicijan Trubar (zadnji kranjski superintendent) in

¹¹¹ ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 1, davčna knjiga 1600–1603, fol. 16r in 109r.

¹¹² Po Fabjančičevem elaboratu je bil historiat Bohoričeve hiše od leta 1600 dalje v strnjeni obliki objavljen leta 2000 v kataložnem prikazu hiš na ljubljanskem Mestnem trgu z okolico (Suhadolnik, Anžič 2000: 62).

¹¹³ ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, dokument 5. 9. 1598 (hranišče arhiv deželnih stanov, fasc. 54/2), prepis Walterja Šmida.

drugi predikanti zatekli k deželanom na gradove, učitelji, ki so razen starega Bohoriča (*auffer des alten Woheritsch*), »znanega zagrizenega krivoverca« (*der ein heftiger wiffentlichr Sect ift*), vsi podvrženi mestnemu sodstvu, pa so takoj opustili poučevanje in se oprijeli meščanskih obrti. Ker niso predstavljali nevarnosti, je Hočevar predlagal strpen odnos do njih (*Geduld*) razen do Bohoriča (*auffer gemelts Woheritsch*), v nasprotnem pa jih bo prav lahko spraviti od tod (*gar leichtlichen von hiefigen Orten ausageraumt und hinweggebrachjt werden können*) (Dimitz 1867: 99). Vse domneve in trditve o Bohoričevem odhodu v tujino po 20. novembru 1598 temeljijo torej na tem nezavezujočem in tudi vsebinsko precej ohlapnem Hočevarjevem mnenju. Po tem datumu poznamo iz leta 1599 poročila o neposlušnih predikantih in tudi ukaz o izgonu žena petih predikantov (Dimitz 1867: 99–102), med katerimi naj bi bila Bohoričeva hči Judita, nobeden pa ne zadeva Adama Bohoriča. Še več, obstaja poročilo o treh po imenu znanih nekdanjih učiteljih, ki so marca 1599 pred pogrebom Marka Stettnerja v družbi svojih nekdanjih učencev na trgu javno izzivali s petjem luteranskih pesmi. Nadvojvoda Ferdinand je precej na splošno pisal vicedomu v Ljubljani, da bi jih bilo v skladu s prej zagroženo kaznijo primerno skupaj z ženami izgnati iz mesta (Dimitz 1867: 102), ni pa znano, da bi o tem izdal ukaz. S patentom 12. novembra 1599 je samo okrepil ukaz izpred leta dni in ponovno ukazal izgon predikantov in učiteljev, ki bi si drznili izvajati luteranske obrede (Kočevar 2014: 53–58).

V luči teh okoliščin je domnevni Bohoričev odhod na Nemško več kot vprašljiv. Le zakaj bi se ostareli in telesno šibki Bohorič – tako ga pol leta prej označuje pismo stanovskih poverjenikov¹¹⁴ – izselil iz Ljubljane in iz habsburških dednih dežel, če tega ni od njega nihče zahteval? Mnenje kanonika Pavla Hočevarja kot upravitelja kranjskega vicedomskega urada, naj bo vsem učiteljem razen Bohoriču prizaneseno, namreč ni bilo merodajno in lahko tem manj služi kot dokaz, da je nadvojvoda Ferdinand kdaj izdal ukaz o Bohoričevem izgonu.

Če bi se to res zgodilo, bi se Bohorič, ki se je še vedno lahko zanašal na zaščito kranjskih deželnih stanov, izpolnitvi ukaza gotovo poskušal izogniti. Ne gre prezreti, da je celo Felicijan Trubar kot zadnji superintendent kranjske protestantske Cerkve našel zatočišče na gradovih in ob naklonjenosti stanov ostal v deželi vse do aprila 1600 (Rajhman 1980–1991: 205). Bohoriču pa ni

¹¹⁴ Stanovski poverjeniki so v pismu stanovom 30. marca 1598 predlagali nastavitev novega rektorja stanovske šole namesto Bohoriča (*Pachoritsch*), ki je star in telesno šibek (*vmb alters vnd leibs blödighkheit willen*) (ARS, AS 2, I. reg., šk. 89, fasc. 54/4, sn. 4, pag. 245–246, 30. 3. 1598). V nedatirani prošnji stanovom, da bi odkupili njegovo knjižnico – prošnja je bila zavrnjena 5. septembra 1598 – je Bohorič navedel, da že vidi svoj skorajšnji konec (ZRC SAZU, ISLLV, Zapuščina Franceta Kidriča, šk. 21/2, sveženj gradiva o Bohoriču in Dalmatinu, dokument, s. d. 1598 (hranišče stanovski arhiv, fasc. 54/2), prepis Walterja Šmida.

gorelo pod nogami in se mu ni bilo treba skrivati. Po potrebi bi ga varovali deželni stanovi, ki so bili tedaj še izrazito protestantski. Čemu bi se potemtakem izselil, doma pa pustil hišo in družino, o katerih imamo poročila še več kot eno desetletje? Leta 1598, ko je prenehala protestantska cerkvena organizacija in je njene duhovnike doletel ukaz o izgonu, pač ni mogoče primerjati z letom 1941 ali 1945. Adam Bohorič glede na znane okoliščine po mojem prepričanju pred smrtjo ni zapustil Kranjske in najverjetneje tudi ne Ljubljane, kjer je izpričan še v začetku 17. stoletja, najprej kot živ in nato posredno kot pokojni. Tako ne drži ponavljajoča se trditev, da je zadnjič omenjen 20. novembra 1598.¹¹⁵

Če bi se res izselil, bi vsekakor lahko računal na finančno popotnico kranjskih deželnih stanov, a takšnega podatka za razliko od Felicijana Trubarja ali Marka Kumprehta ni v stanovskih sejnih zapisnikih. Tudi o tem, da bi se skrival na kakšnem kranjskem gradu in deloval v nasprotju z deželnoknežjimi ukazi, ni nobenega sledu. Čas njegove smrti je mogoče okvirno določiti na podlagi najstarejše mestne davčne knjige, ki pokriva obdobje od leta 1600 do 1603. Ime Adama Bohoriča (*Adam Wocharitsch*) še najdemo pri odmeri davka za leto 1600, ki ima datum 20. marec 1601.¹¹⁶ Tedaj je imel na območju Mestnega trga (*Am Platz*) hišno posest, od katere je plačeval dva goldinarja, prav toliko kot njegov podnajemnik čevljar Pavel (*darin Paul der schuester*).¹¹⁷ Ko pa so Ljubljančani 27. avgusta 1602 odmerjali davek za naslednja tri leta od 1601 do 1603,¹¹⁸ so namesto Bohoriča kot obdavčenci navedeni njegovi dediči (*Adam Wocharitsch Erben*) z obveznostjo 6 goldinarjev in čevljar Pavel s 4 goldinarji.¹¹⁹ Formulacija dediči neizpodbitno pomeni, da Bohorič tedaj ni več mogel biti med živimi. In če so bili pri davčni odmeri uporabljeni ažurirani podatki, o čemer prav tako ne bi smelo biti dvoma,¹²⁰ se je torej Adam Bohorič poslovil od tega sveta v časovnem razponu 17 mesecev, tj. po 20. marcu 1601 in pred 27. avgustom 1602. Preminil je daleč od Nemčije, najverjetneje v domači postelji v Špitalski ulici, star blizu osemdeset let, bolan in prizadet ob dejstvu, da je bila protestantska cerkvena organizacija na Kranjskem zatrta, da je stanovska šola

¹¹⁵ V najnovejšem muzejskem katalogu Mestnega muzeja Ljubljana lahko preberemo celo tole: »Adam Bohorič (1520, Brestanica – 1598, Alzacija) [...] Ko so po ukazu nadvojvode Ferdinanda leta 1598 šolo zaprli, je bil Bohorič izgnan iz domovine, še istega leta je umrl v Nemčiji.« (Žmuc 2020: 76)

¹¹⁶ ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 1, davčna knjiga 1600–1603, fol. 3r.

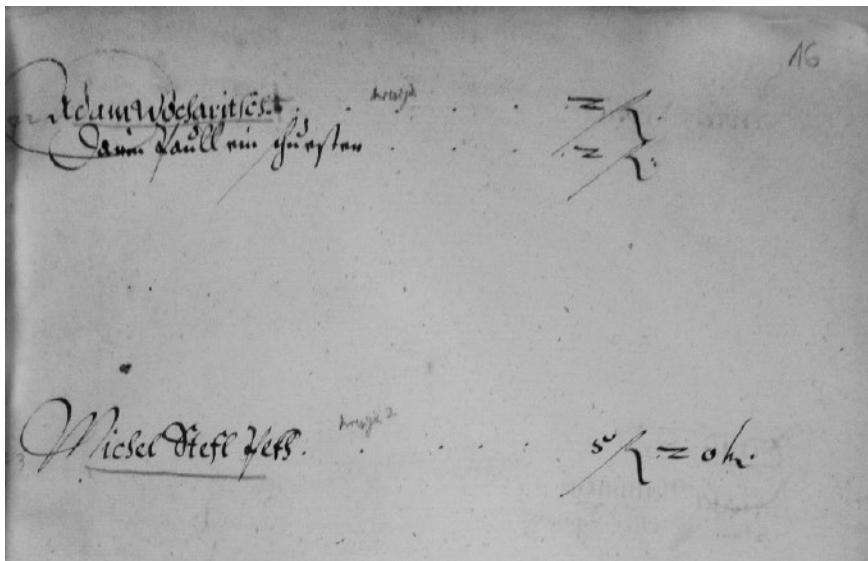
¹¹⁷ Prav tam, fol. 16r.

¹¹⁸ Prav tam. 97r.

¹¹⁹ Prav tam, fol. 109r.

¹²⁰ O hiši Felicijana Trubarja, denimo, v davčni knjigi beremo, da so jo medtem prevzeli deželni stanovi (prav tam, fol. 14r).

ugasnila oziroma prešla v roke jezuitov in da so številne protestantske knjige, ne le slovenske, končale v ognju.¹²¹

Slika 6: Omemba Adama Bohoriča v ljubljanski mestni davčni knjigi za leto 1600 (ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 1, davčna knjiga 1600–1603, fol. 16r).

Izključeno je, da bi bil Adam Bohorič, ki ga srečamo v davčnih knjigah, v resnici njegov sin Adam ml., o katerem po letu 1589 ni zanesljivih podatkov. Ta bi bil v davčni knjigi leta 1600 v razlikovanje od očeta prejkone označen kot Adam ml., a tudi če ne, z njim nikakor ne bi bilo mogoče povezati Bohoričevega po imenu neznanega zeta, ki je davek od hiše plačeval od leta 1604 dalje.¹²² Tedaj 36-letni Adam ml. (rojen 1568), ki leta 1588 potrjeno še ni imel družine in je naslednje leto (1589) še študiral, bi 15 let pozneje (1604) komajda lahko imel zeta, za povrh pa bi moral biti vsaj že od leta 1602 pokojni.

Ne preseneča, da o smrti Adama Bohoriča neposredno ne poroča noben razpoložljiv vir. Kakšen podatek v zvezi s pokojnikovo zapuščino, denimo terjatve upnikov in podobno, bi se našel v zapisnikih mestnega sveta, ki so imeli hkrati vlogo mestnih sodnih protokolov, toda v vrsti teh zija vrzel ravno za čas od leta 1602 do 1605.¹²³ V gradivu kranjskih deželnih stanov in vicedomskega urada ni

¹²¹ O dogajanju v tem času v Ljubljani gl. strnjen pregled v: Kočevar 2014: 58–60.

¹²² ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 2, davčna knjiga 1604–1606, s. p., Am Platz.

¹²³ ZAL, LJU 488, popis.

bil doslej najden noben zapis, ki bi izrecno govoril o Bohoriču kot pokojnem, pri čemer je vprašanje, ali je smrt ostarelega nekdanjega »šolmoštra« sploh pritegnila pozornost oblasti. Kranjski vicedom je malo prej, v letih 1599 in 1600, tu in tam izrekel kazen posameznim meščanom zaradi protestantskega krsta otroka na kakšnem gradu in zaradi nekatoliškega pogreba svojca,¹²⁴ nad Bohoričem kot nemeščanom in nekdanjim stanovskim uradnikom pa takšnih pristojnosti niti ni imel. Tako smo prikrajšani za poročilo o razburjenju ali negodovanju, ki ga je pri katoliški deželno knežji oblasti v deželi utegnil povzročiti njegov pogreb. Če je ta za razliko od izzivalnega pogreba trgovca Marka Stettnerja marca 1599 (Dimitz 1867: 102) minil brez protestantskih ekscesov, ni bilo razloga za nika-kršno oblastno poročilo. Poleg tega je bilo vzdušje v Ljubljani dve do tri leta po Stettnerjevem pogrebu, ko se je poslovil Bohorič, neprimerno manj napeto. Tako si zlahka predstavljamo, da so truplo Adama Bohoriča brez glasnih protestantskih molitev in petja odnesli na pokopališče pri Sv. Petru. Še več, glede na to, da protestantskih duhovnikov v Ljubljani ni bilo več, ni nemogoče, da je pokojnika pokopal katoliški duhovnik. In ker Bohorič ob smrti ni bil več javna osebnost, so sodobna uradna poročila njegov odhod s tega sveta tem laže prezrla.

Vsaj del njegove družine je tudi pozneje ostal v Ljubljani. Po davčni knjigi za obdobje 1600–1603 so, kot rečeno, imeli hišo njegovi dediči (*Adam Wocharitsch Erben*), ki so plačevali 6 goldinarjev davka, najemnik pa 4 goldinarje.¹²⁵ Po naslednji davčni knjigi za časovni razpon 1604–1606 so enako višino davka odmerili Adamovemu zetu neznanega imena (*Adam Wacharitsch aiden*), medtem ko je najemnikovo ime izginilo.¹²⁶ Nato zija v vrsti davčnih knjig štiriletna vrzel do leta 1610, vendar našo radovednost v tem času deloma poteši knjiga sodnih zapisnikov, iz katere izvemo, da je gospa Doroteja Bohorič leta 1608 želela hišo

¹²⁴ Nadvojvoda Ferdinand je 18. septembra 1599 opozoril vicedoma Jožefa pl. Rabatto, naj udejanji odločbo in ukrepa zoper ljubljanska meščana Amschla in Schweigerja ter zoper neko Waldmanovo. Vicedom je nato 9. februarja 1600 pozval ljubljanskega župana, naj magistrat od meščana Hansa Amschla, ki si je že prislužil kazen 100 zlatih dukatov, v treh dneh izterja poleg te še drugo kazen v višini 50 tolarjev, ker je nekaj dni prej iz kljubovanja nesel otroka h krstu k »bandiziranemu« predikantu na grad Turjak (Dimitz 1867: 106). Istega dne je vicedom prejel nadvojvodov ukaz, naj ugotovi, ali je ljubljanski meščan Khöl resnično nesel otroka krstit na grad Repnje, in ga, če je stvar resnična, kaznuje enako kot Amschla in Schweigerja (Dimitz 1867: 106). Zaradi nekatoliškega pogreba in krsta bi morali plačati kazen »gosp« Stettnerjeva in Leberwurstova. Ljubljansko mestno predstojništvo je 29. novembra 1599 vicedomu odgovorilo, da se je pokojni Stettner, ki ga kazen dejansko zadeva, še za življenja odrekel meščanskim pravicam, a je bilo vicedomu kljub temu naloženo izterjati 500 dukatov, dediči pokojnega Leberwursta pa so deželnega kneza medtem prosili za spregled kazni v višini 100 dukatov (Dimitz 1867: 107).

¹²⁵ ZAL, LJU 488, Cod. XVII, šk. 429, knj. 1, davčna knjiga 1600–1603, fol. 109r.

¹²⁶ Prav tam, knj. 2, davčna knjiga 1604–1606, s. p., Am Platz.

na Špitalski ulici (*in der Spital Gassen gelegen*) prepisati (*aufschlagen*) Ulriku Šušteršiču. Takoj so se dvignili protireformacijski komisarji in na podlagi dekreta zahtevali plačilo desetega pfeniga, tj. deseti del kupnine.¹²⁷ Vidimo torej, da je bila lastnica hiše še vedno Adamova vdova Doroteja – zet je potemtakem zgolj plačeval davek –, zahteva po desetem pfenigu pa priča, da je Doroteja namepravala zapustiti Kranjsko in dedne dežele. Plačilu te obveznosti so bili namreč podvrženi verski izseljenci iz meščanskih vrst in plemenitenci¹²⁸ in Doroteja je nemara računala, da sama ne spada v to kategorijo, ker je vdova deželnostanovskega uslužbenca. Bržkone je bila namenjena k hčeri Juditi Kumpreht, če je ta še živela. Po vsem sodeč ni pričakovala, da jo bo doletela takšna »kazen«, ki so jo odmerjali izseljenim meščanom, zato je prodajo razveljavila. S tem pa si je nemudoma nakopala tožbo kupca, ki je zahteval in pred mestnim sodiščem tudi dosegel vrnitev že plačanih 300 goldinarjev v treh dneh.¹²⁹ Kaj se je potem dogajalo s hišo in kako je pristala v drugih rokah, ne vemo, ker manjkajo sodni zapisniki za leti 1610 in 1611.¹³⁰ Kot rečeno, je leta 1612 po davčni knjigi že bila v rokah Janeza Berlina.¹³¹

Dorotejino ime zasledimo v mestnih sodnih zapisnikih zadnjič istega leta 1612, ko jo je vdova Evfemija Raming tožila za dobrih 44 goldinarjev, mestno sodišče pa je od Doroteje Bohorič, izrecno označene kot gospa in vdova, zahtevalo, naj njen zastopnik v 14 dneh predloži pisno poročilo.¹³² Ker v davčni knjigi, ki se začne leta 1610, ni več Bohoričev, ampak je njihovo hišo vsaj od leta 1612 imel že znani Janez Berlin, je Doroteja prebivala drugje ali pa kot gostačka oziroma preužitkarica kar v hiši, ki jo je medtem prodala. Vsekakor se je še zadrževala v mestu, saj je sicer ne bi bilo mogoče tožiti. Sodni zapisniki, iz katerih bi o njej bržčas izvedeli še kaj, denimo v zvezi z njeno zapuščino ali prodajo hiše, so odtlej žal ohranjeni zelo fragmentarno. Kakor koli, ni izključeno, da je poleg vdove Doroteje ostala v Ljubljani tudi hči Adama Bohoriča, katere mož brez znanega priimka je nekaj časa plačeval davek od Bohoričeve hiše. Žal morebitni Bohoričevi potomci, ki bi se seveda morali pokatolicaniti, niso izsledljivi, saj vsaj za zdaj ne poznamo ne njihovih imen ne očetovega priimka. Prav tako ni pojasnjeno, ali je bil sorodnik Adama Bohoriča Ljubljčan Peter Bohorič (Bochoritsch), ki se je leta 1622 imatrikuliral kot kandidat prava na univerzi v protestantski Jeni (Cindrič 2019: 89). Glede na starost bi

¹²⁷ Prav tam, Cod. I, knj. 20, mestni sejni zapisniki 1608, fol. 47r, 14. 3. 1608.

¹²⁸ O desetem pfenigu: Grafenauer 1960: 22. – O primerih plačila: ARS, AS 1, šk. 261, I/135, lit. R XIV–8.

¹²⁹ ZAL, LJU 488, Cod. I, knj. 20, mestni sejni zapisniki 1608, fol. 51v, 17. 3. 1608.

¹³⁰ ZAL, LJU 488, popis.

¹³¹ Prav tam, Cod. XVII, šk. 429, knj. 2, davčna knjiga 1610–1612, fol. 18v–19r.

¹³² Prav tam, Cod. I, knj. 22, mestni sejni zapisniki 1612, fol. 29r–29v, 20. 2. 1612.

lahko šlo za Adamovega vnuka, sina Adama Bohoriča ml., rojenega neznano kje v začetku 17. stoletja, če je Adam ml. tedaj seveda še živel. Peter je morda prišel v otroštvu kot sirota k sorodnikom v očetovo rodno mesto, s katerim se je ob vpisu na univerzo tudi identificiral, ali pa je šlo v njegovem primeru za kakšnega Adamovega sorodnika iz Posavja, ki se je šolal v Ljubljani in je tam morda živel pri Bohoričevih. Drugih Bohoričev namreč v tem času v Ljubljani ne srečamo,¹³³ kar seveda ne pomeni, da jih ni bilo in da z Adamovim rodom niso bili v sorodu. Če se je omenjeni Peter dotlej šolal pri ljubljanskih jezuitih, je pomenljivo, da je odšel študirat na protestantsko univerzo, in za protestantsko usmerjenega človeka razumljivo, da ga ni bilo med člani jezuitske kongregacije Marije Vnebovzete, v katero so sicer vstopili skoraj vsi ljubljanski študenti.¹³⁴

Sklep

Če povzamem glavne ugotovitve svoje sicer omejene raziskave, gre najprej poudariti, da smo 500-letnico Bohoričevega rojstva praznovali prezgodaj, saj je prišel na svet šele okoli leta 1524. Tako bi bilo pol tisočletja Adama Bohoriča primerneje obeležiti leta 2024, ko bo minilo tudi 440 let od izdaje njegove slovnice in od izida prvega popolnega slovenskega prevoda Svetega pisma, ki nam ga je dal Bohoričev najuspešnejši in najznamenitejši učenec Jurij Dalmatin. Bohoričeva zgodnja povezava s Krškim, ki jo je izpostavil ob vpisu na dunajsko univerzo, ko se njegovo ime sploh prvič pojavi v virih skupaj z navedbo, da je Štajerec, najverjetneje pomeni, da je v Krškem dobil elementarno izobrazbo, lahko pa bi se v krško gospostvo s štajerske strani Save preselila vsa njegova družina. Ne nazadnje bi lahko šele tu, na Kranjskem, dobila priimek po krajih izvora pod Bohorjem. Bohorič pozneje v Krškem vsekakor ni vodil lastne šole, ampak mestno oziroma mestno-župnijsko šolo, kar je v nasprotju z dosedanjim prepričanjem trajalo manj kot 12 let. Nekaj je novih ugotovitev o Bohoričevi družini, pri čemer kaže poudariti, da se je oženil s precej mlajšo hčerjo celjskega meščana, ki je bila bržkone njegova druga žena, rodila pa mu je vsaj osem otrok, od katerih so potrjeno odrasli trije. Uveljavljeno prepričanje, da je Adam Bohorič zadnjič izpričan 20. novembra 1598 in da je najbrž umrl kot izgnanec nekje na Nemškem, prepričljivo demantira zlasti davčna knjiga mesta Ljubljane. Njegovo smrt postavljam v Ljubljano, kot kraj pokopa se ponuja pokopališče pri Sv. Petru, konec Bohoričevega zemeljskega življenja pa je mogoče opredeliti z

¹³³ Prim. NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1588–1602, Ind R 1588–1621; ZAL, LJU 488, imenska kartoteka k Cod. I in XIII.

¹³⁴ ARS, AS 1073, II/51r, pag. 75–93 (obdobje 1613–1622).

letnicama 1601 ali 1602. Kakor koli, leta 2021 bi lahko praznovali 420-letnico zadnje omembe Adama Bohoriča kot živega, leta 2022 pa kot pokojnega. Bodi dovolj za izziv, da o avtorju prve slovnice slovenskega jezika z združenimi močmi doženemo še kaj določnejšega.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS = Arhiv Republike Slovenije:

- AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
- AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
- AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek
- AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
- AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko
- AS 785, Gospostvo Šrajbarski turn
- AS 1073, Zbirka rokopisov
- AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko

NŠAL = Nadškofijski arhiv Ljubljana:

- ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj

NŠAM = Nadškofijski arhiv Maribor:

- Matične knjige: Brestanica

StLA = Steiermärkisches Landesarchiv, Graz:

- Landschaftliches Archiv Antiquum (= Laa. A. Antiquum)
- Theresianischer Kataster

UAT = Universitätsarchiv Tübingen:

- 8/4, Hans Ungnad Freiherr von Sonneg

ZAL = Zgodovinski arhiv Ljubljana:

- LJU 488, Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige

ZRC SAZU, ISLLV = Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede:

- Zapuščina Franceta Kidriča

ZRC SAZU, ISJFR = Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Sekcija za zgodovino slovenskega jezika:

- Lastnoimenska kartoteka

ZRC SAZU, ZIMK = Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa:

- Zapuščina Milka Kosa

Literatura in objavljeni viri

- Kozma AHACIČ, 2018: Bohorič Adam. *Novi slovenski biografski leksikon. Ble–But*. Ljubljana: ZRC SAZU. 74–79.
- France BEZLAJ (ur.), 1974: *Začasni slovar slovenskih priimkov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Matjaž BIZJAK, Aleksander ŽIŽEK, 2010: *Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje; Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2010.
- Pavle BLAZNIK, 1988: *Slovenska štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500. 1 A–M* (Historična topografija Slovenije II). Maribor: Obzorja.
- Alojz CINDRIČ, 2019: *Ljubljanski izobraženci skozi čas. Izobraževanje Ljubljančanov na dunajski univerzi 1392–1917*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Alenka ČERNELIČ KROŠELJ, 2006: Sledi Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina v Krškem. *Adam Bohorič, Jurij Dalmatin in Krško* (Zbirka K mestu K, št. 4). Ur. Alenka Černelič Krošelj. Krško: Valvasorjev raziskovalni center. 53–99.
- Marija ČIPIĆ REHAR, 2016: *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1501–2015*. Ljubljana: Nadškofija.
- A.[ugust] DIMITZ, 1867: Urkunden zur Geschichte der Reformation in Krain aus den Jahren 1540 bis 1634. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* XXII. 81–119.
- Marjan DOLGAN, 2014: *Literarni atlas Ljubljane: zgone in nezgone 94 književnikov v Ljubljani*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Vladislav FABJANČIČ, 2003: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 2. zvezek. Župani in sodniki 1504–1605*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv.
- –, 1944: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih prebivalcev. III. del. Veliki trg*. Ljubljana (tipkopis).
- Eduardus Carolus FOERSTEMANN, 1841: *Album academiae Vitebergensis ab A. Ch. MIII usque ad A. MDLX*. Lipsie [Leipzig]: Carolus Tauchnitius.
- Franz GALL, Willy SZAIVERT, 1971: *Die Matrikel der Universität Wien. III. Band. 1518/II–1579/I*. Wien–Köln–Graz: Herman Böhlau Nachf. Verlag.
- Franz GALL, Hermine PAULHART, 1974: *Die Matrikel der Universität Wien. IV. Band. 1579/II–1658/59* (ur.). Wien–Köln–Graz: Herman Böhlau Nachf. Verlag.
- Joža GLONAR, 1925–1932: Klombner Matija. *Slovenski biografski leksikon. Knjiga prva. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 464.
- Boris GOLEC, 2008: Trubarjeve prve šole, *Šolska kronika* XLI/1, 7–27.
- –, 2009: Kdo in od kod je bil pravzaprav Primož Trubar?: Trubarjev novi »rojstni list« in popravljen »osebna izkaznica«. *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*. Ur. Sašo Jerše. Ljubljana: Slovenska matica. 45–64.
- –, 2010: Komaj znano in še neznano vplivno meščansko sorodstvo Primoža Trubarja, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 81, NV 46/2–3, 5–33.

– –, 2012: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Bogo GRAFENAUER, 1960: *Zgodovina slovenskega naroda. IV. zvezek. Doba začasne obnovitve fevdalnega reda pod okriljem absolutne vlade vladarja ter nastajanja velikih premoženj do srede XVIII. stoletja*. Ljubljana: Glavna zadružna zveza, Oddelek za tisk in propagando.

Josip GRUDEN, 1908: *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev Ljubljanske škofije*. Ljubljana: Leonova družba.

Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest, 1929. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger.

France KIDRIČ, 1925–1932: Bohorič Adam. *Slovenski biografski leksikon. Knjiga prva. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 49–52.

– –, 1925–1932a: Dalmatin Jurij. *Slovenski biografski leksikon. Knjiga prva. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 116–124.

– –, 1925–1932b: Hren. *Slovenski biografski leksikon. Knjiga prva. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 341–351.

Vanja KOČEVAR, 2014: Patent nadvojvode Ferdinanda o dokončnem izgonu predikantov in odpravi protestantskega bogoslužja v notranjeavstrijskih deželah iz leta 1599, *Arhivi* 37/1, 31–64.

Jože KOROPEC, 1985: Iz zgodovine dolnjega slovenskega Posavja v prvi polovici 16. stoletja, *Zgodovinski časopis* 29/1–2, 13–17.

– –, 1977: Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj. *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta*. Ur. Lado Smrekar. Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega. 45–59.

– –, 1988: Slovenski del Štajerske v davčnem seznamu glavarine leta 1527, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 59, NV 24/2, 216–277.

Janko KOS (ur.), Ksenija DOLINAR (ur.), 1982: *Slovenska književnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Ivan KOSTRENČIČ, 1874: *Urkundliche Beiträge der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565*. Wien: kais. Akademie der Wissenschaften.

Ivan LAPAJNE, 1894: *Krško in Krčani. Zgodovinske in spominske črtice*. Krško: Odbor za olepšanje mesta.

Janez LOGAR, 1925–1932: Kumprecht Marko. *Slovenski biografski leksikon. Knjiga prva. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 587.

Ignaz OROŽEN, 1875: *Das Bisthum, das Domkapitel und die Dekanate: Marburg, Mährenberg, Jahring, St. Leonhard in W. B., Kötsch und Zirkovitz* (Das Bisthum und die Diözese Lavant. I. Theil). Marburg: Verlag des F. V. Lavant. Ordinariates.

– –, 1881: *Das Dekanat Tüffer mit den Seelsorgerstationen Tüffer, St. Ruprecht, St. Leonhard, Gairach sammt dessen Kloster, St. Nikolaus, St. Margarethen, St. Gertraud, St. Jakob in Dolj, Trifail, St. Egyden in Steinbrücken, Lak, St. Johann in Razbor, (Ratschach in Krain) und Maria Scheuern* (Das Bisthum und die Diözese Lavant. IV. Theil). [Maribor]: Selbstverlag.

—, 1854: *Celska kronika*. V Celi [Celje]: Julius Jeretin,

Janko OROŽEN, 1971: *Zgodovina Celja in okolice. I. del. Od začetka do leta 1848*. Celje: Svet za kulturo in znanost Skupščine občine Celje.

Vojko PAVLIN, 2003: Gospodstvo Renče in Hoferjevi urbarji 16. stoletja, *Kronika* 51/3, 229–248.

Hans, PIRCHEGGER, 1962: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Band 10). München: R. Oldenburg.

P.[eter] von RADICS, 1903: Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* XVI, 1–27, 137–152.

—, 1904: Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* XVII, 3–13.

Jože RAJHMAN, 1980–1991: Trubar (Truber), Felicijan. *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga. Táboorská-Žvanut*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 205–206.

—, 1986: *Pisma Primoža Trubarja* (Korespondence pomembnih Slovencev, 7). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede.

—, 1997: *Pisma slovenskih protestantov* (Korespondence pomembnih Slovencev, 11). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede.

Mirko RUPEL 1954: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja. Neue Funde unserer Protestantica des XVI. Jahrhunderts* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 7, Inštitut za literature 2). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

—, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I. Od naselitve do 1805*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Carl SCHMUTZ, 1822: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. Erster Theil*. Gratz: Verlag Kienreich.

—, 1822a: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. Dritter Theil*. Gratz: Verlag Kienreich.

Primož SIMONITI, 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

Jože, SUHADOLNIK, Sonja ANŽIČ, 2000: *Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Metodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv.

Berthold SUTTER, 1986: Moriz von Kaiserfeld. Parlamentarier und Landeshauptmann. Der Versuch einer Würdigung anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Todestages, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 77, 255–278.

Anton SVETINA, 1952: Protestantizem v Ljubljani. Kulturnozgodovinske slike. *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Slovenska matica. 161–174.

– –, 1971: Pogoji za sprejem v meščanstvo in pravni položaj ljubljanskih meščanov od 16. do 18. stoletja. *Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane* (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave zv. 2). Ur. Sergij Vilfan. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski. 155–208.

Jože TOPORIŠIČ, 1987: Bohorič Adam. *Enciklopedija Slovenije* 1. A–Ca. Ljubljana: Mladinska knjiga. 303.

J.[osip] TURK, 1933–1952: Muhič Peter. *Slovenski biografski leksikon. Druga knjiga. Maas–Qualle*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 161–162.

Ema UMEK (ur.), Janez KOS (ur.), 1972: *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–II* (Vodniki. 1. zvezek). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije.

Barbara ŽABOTA, 2019: *Protestantizem v Ljubljani od začetkov v dvajsetih letih 16. stoletja do konca dvajsetih let 17. stoletja*. Doktorska disertacija (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta). Ljubljana.

Irena ŽMUC, 2020: Knjiga. Znanje. Razum. Od protestantizma do razsvetljenstva (1500–1800). *Knjiga. Znanje. Razum. Od protestantizma do razsvetljenstva (1500–1800)*. Ur. Mojca Ferle. Ljubljana: Mestni muzej. 68–100.

Lilijana ŽNIDARŠIČ GOLEC, 2002. Meščani in cerkvene ustanove v Ljubljani do konca 16. stoletja, *Kronika* 50/3, 241–258.

Povzetek

MANJ OSVETLJENE PLATI ŽIVLJENJA ADAMA BOHORIČA (OK. 1524–1601/2)

Peščica še neznanih podatkov o Adamu Bohoriču, postavljenih v širši kontekst, narekuje obravnavo vprašanj, ki so bila doslej slabo obdelana, predvsem tistih, pri katerih je France Kidrič kot pisec biografskega gesla o Bohoriču uporabil mašilo »menda« ali pa se je zatekel k neargumentiranim trditvam. Na podlagi že znanih in zdaj preverjenih virov, podkrepljenih z novimi viri, so v prispevku osvetljena naslednja vprašanja: Bohoričev izvor in čas rojstva, njegovo razmerje do Krškega, družinske razmere ter kdaj in kje se je Bohoričeva življenjska pot iztekla. Glede na letošnje obeležitev 500-letnice Bohoričevega rojstva se kot prvo postavlja vprašanje, kdaj je naš prvi slovničar prišel na svet in kje. Približna letnica 1520, ki se pojavlja v literaturi, je vsekakor prezgodnja. Veliko ustrežnejše jo je pomakniti v čas okoli leta 1524. Njegova lastna opredelitev za Štajerca v univerzitetnih matrikah in enkrat poleg te navedba, da je doma iz Krškega – ki pa leži na Kranjskem – kaže na geografski izvor z območja med Savo in Bohorjem, kjer je priimek Bohorič dokumentiran od tridesetih let 17. stoletja. Bohorič je moral biti vsekakor tako ali drugače povezan s Krškim že pred vpisom na dunajsko univerzo (1543). Povezavo gre iskati v njegovem zelo verjetnem začetnem šolanju v Krškem kot pri najbližjem kraju, kjer je tedaj potrjeno že obstajala šola, po drugi strani pa ni izključeno, da se je v njegovih otroških letih vsa družina preselila čez Savo iz enega Ungnadovega gospostva v drugega, tj. iz gospostva Sevnica v gospostvo Krško. Njegovo poučevanje v Krškem ni trajalo od okoli 1551 do 1563, ampak krajši čas, pa tudi šola ni bila zasebna. V prispevku je osvetljena Bohoričeva družina v Ljubljani, kjer je živel in deloval od

leta 1566. Ključna ugotovitev pa se nanaša na njegov domnevni izgon iz notranjeavstrijskih dežel po 20. novembru 1598. V resnici je Adam Bohorič skoraj brez dvoma ostal do smrti v Ljubljani in glede na navzočnost v mestnih davčnih knjigah tu umrl med pomladjo 1601 in poletjem 1602.

Zusammenfassung

WENIGER BEKANNTE SEITEN DES LEBENS VON ADAM BOHORIČ (UM 1524–1601/2)

Eine Handvoll bisher unbekannter, in einen breiteren Kontext gestellter Daten zu Adam Bohorič erfordert eine neue Behandlung etlicher Fragen, die bisher wenig Beachtung fanden; in erster Linie jener, bei denen France Kidrič als Verfasser des biographischen Artikels „Bohorič“ das Füllwort *angeblich* verwendete bzw. bei unbegründeten Behauptungen, mit denen er sich bei Unsicherheit helfen suchte. Anhand bereits bekannter und nun überprüfter Quellen, die zusätzlich durch neue bekräftigt wurden, werden im Beitrag folgende Fragen zum Leben Bohoričs behandelt: seine Herkunft und das Geburtsdatum, die Beziehung zu Krško, seine Familienverhältnisse sowie die Frage, wann und wo sein Lebensweg endete. Hinsichtlich der Feier zu seinem 500. Geburtsjubiläum im Jahr 2020 stellte sich als Erstes die Frage, wann und wo der erste slowenische Grammatiker zur Welt kam. Das in der Literatur vorkommende ungefähre Geburtsjahr 1520 dürfte nämlich zu früh angesetzt sein; es wäre richtiger, es um das Jahr 1524 anzusetzen.

Der Familienname Bohorič entstammt dem geographischen Namen Bohorergebirge. Die Selbstbestimmung Bohoričs als Steirer, verzeichnet in den Universitätsmatriken sowie die zwar nur einmal vorkommende Angabe, er käme aus Krško, der Stadt in Krain, weisen auf seine geographische Herkunft aus der Region zwischen der Save und dem Bohorergebirge hin. Dort ist der Familienname Bohorič seit den 30-er Jahren des 17. Jahrhunderts belegt. Adam Bohorič muss allerdings schon vor der Immatrikulation an der Wiener Universität (1543) auf die eine oder andere Weise mit Krško verbunden gewesen sein. Diese Verbindung ist in seiner anfänglichen Schulung zu suchen, die er höchstwahrscheinlich in Krško, dem nächstgelegenen Ort absolvierte. Es lässt sich allerdings nicht ausschließen, dass die Familie in seiner Kindheit von der Grundherrschaft Hans Ungnads in Sevnica in eine andere in Krško jenseits der Save übersiedelte. Seine Lehrertätigkeit in Krško dauerte nicht etwa von 1551 bis 1563, wie bisher angenommen, sondern sie war kürzerer Dauer, dazu war die dortige Schule nicht seine Privatanstalt. Darüber hinaus erhellt der Beitrag das Leben der Familie von Adam Bohorič in Ljubljana, wo er ab dem Jahr 1566 lebte und wirkte. Wohl die entscheidende Feststellung betrifft seine angebliche Vertreibung aus Innerösterreich nach dem 20. November 1598. In der Tat blieb Adam Bohorič bis zu seinem Tod in Ljubljana. Angesichts der Verzeichnung seines Namens in den städtischen Steuerbüchern starb er zwischen dem Frühjahr 1601 und dem Sommer 1602.

Adam Bohorič med protestantizmom in humanizmom

Janko Kos

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, II. razred
za filološke in literarne vede, Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana

Referat poizkuša na podlagi življenjepisnih dejstev, predvsem pa iz uvoda v slovnico *Arcticae horulae* rekonstruirati Bohoričevo razmerje do nemškega protestantizma, po Luthrovi smrti razpetega med Melanchthonom in Flacijem (Vlašičem), ter njegov odnos do različnih smeri evropskega humanizma, povezanega s krščanstvom po Erazmu Rotterdamskem, in tega, ki je bil podlaga zgodnji nacionalni zavesti evropskih narodov.

Aufgrund biographischer Daten, vor allem aber anhand der Einleitung in seine Grammatik *Arcticae horulae* wird versucht, das Verhältnis Adam Bohoričs zum deutschen, nach dem Tod Luthers zwischen Melanchthon und Flacius (Vlašić) zerrissenen Protestantismus zu rekonstruieren. Ebenso von Interesse ist sein Bezug zu verschiedenen Richtungen des europäischen Humanismus, die durch das Christentum Erasmus von Rotterdam geprägt waren und zur frühen Ausprägung des Nationalbewusstseins bei europäischen Nationen geführt haben.

Ključne besede: reformacija, luteranstvo, Erazem Rotterdamski, Melanchthon, krščanski humanizem, protoslovanstvo

Schlüsselwörter: Reformation, Luthertum, Erasmus von Rotterdam, Melanchthon, christlicher Humanismus, Protoslawisch

Adam Bohorič se je v slovensko jezikovno, kulturno in literarno zgodovino zapisal predvsem kot prvi slovenski slovničar in s tem kot prvi zakonodajalec slovenskega jezika. Ob tem poglavitnem pomenu pa njegova osebnost in delo vzbujata pozornost v širšem krogu reformacijskih in humanističnih tokov, ki so prihajali v slovenske dežele sredi 16. stoletja. Med prvimi se je te strani dotaknil F. Kidrič (1925) in za njim M. Rupel v *Slovenskih protestantskih piscih* (1966). V zadnjih desetletjih sta se tej strani Bohoričeve misli in spisja obširneje posvetila Š. Barbarič (1972, 1976) in P. Simoniti (2007, 2011). Iz teh raziskav se potrjuje sklep, ki ga je Rupel formuliral z ugotovitvijo, da je bil Bohorič med avtorji slovenske reformacije »prvi laični pisec in humanist (od vseh naših protestantov najizrazitejši humanist)«.

Med vprašanji, ki zadevajo Bohoričevo razmerje do reformacije in humanizma, ostajajo nekatera odprta, od tod potreba dodatnih raziskav. Izhodišče vanje je lahko natančnejši pogled v sestavo reformacijskih in humanističnih gibanj,

sredi katerih se je oblikovala Bohoričeva verska in znanstveno-pedagoška misel. V osrednjih slovenskih deželah bi ob luteranstvu pomembna protestantska smer lahko bila cvinglijanstvo. Za Trubarja je bilo s precejšnjo verjetnostjo ugotovljeno, da je bil v prvih desetletjih po preusmeritvi v protestantizem povezan s Zvinglijevimi nasledniki v Zürichu, predvsem s H. Bullingerjem, toda po letu 1560 je bilo teh stikov konec in Trubar se je trdneje vključil v evangeličansko cerkev pod vodstvom Luthrovih naslednikov. Nobenih znamenj ni, da bi se Bohorič v teh letih, v mladostnih v Krškem, v študentskih na Dunaju in po letu 1548 v Wittenbergu zanimal za cvinglijanski verski red in doktrino, posebej za njene razlike z lutrovske. Prav tako ni dvoma, da se je po prihodu na wittenberško fakulteto umestil v trdno vero po Luthru, kot jo je spoznaval v severnonemškem okolju. Pač pa ostaja odprto vprašanje, katera od teoloških smeri, ki so se po Luthrovi smrti oblikovale znotraj luteranske skupnosti, mu je bila najbližja. To vprašanje zadeva Bohoričevo razmerje do reformacije.

Podobno je z Bohoričevim odnosom do humanizma, kakršen se je razširjal po Evropi v času renesanse. Kot reformacija je bil po svoji sestavi in usmerjenosti zelo mnogovrsten. Po svojem izvoru in prvotnem namenu je bil filološko-literarno prizadevanje za čim bolj avtentično razumevanje, posredovanje in obujanje klasične rimsko-grške kulture, njenih jezikov, poezije, filozofije in znanosti. Na to podlago se je od začetka v 14. stoletju nalagala nova, času primerna kulturna, verska, nacionalna in celo politična miselnost. To je povzročilo, da se je evropski humanizem v teh stoletjih razdelil na več različnih, med sabo pogosto nasprotnih smeri. Takšne so prešle najprej v novolatinsko književnost in prek te v ljudske jezike v Italiji, Franciji, Angliji, na Nizozemskem in v nemških deželah. Prva med njimi in tudi najskejnejša je bil svobodomiselni humanizem, ki zasluži to poimenovanje, ker se odmika od cerkvene doktrine, v svoji skrajnosti pa prehaja v nasprotovanje krščanstvu. Ker se je opiral na različne religijske in filozofske tradicije – na Platona, novoplatonike, aristotelike, Averroesa, stoike, Epikura, celo na judovsko kabalo, je bil neenoten. Predstavniki takšnega humanizma so bili v Italiji Lorenzo Valla, Marsilio Ficino, Pico della Mirandola in Pietro Pomponazzi, v nemških deželah Johannes Reuchlin in kot zadnji, v Franciji, Michel de Montaigne.

Nasprotje svobodomiselnemu humanizmu, ki je v svojih skrajnih oblikah obveljal nekaterim za »poganskega«, je bil krščanski humanizem, ki je humanistično preučevanje klasičnih jezikov, retorike in literarnosti povezoval s študijem Biblije in patristike. Njegov osrednji in najvplivnejši nosilec je bil Erazem Rotterdamski. Po Luthrovi odločitvi za reformacijo so se humanistična prizadevanja povezala z verskimi tokovi reformacije in protireformacije oziroma katoliške preнове, krščanski humanizem se je razcepil na protestantski in katoliški del, vsak od obeh s svojimi značilnimi predstavniki. Pa tudi v teh oblikah

humanizma je prihajalo do razlik v razmerju med verskim naukom in humanistično posvetnim gojenjem filološko-literarnega razumevanja in preučevanja bibličnih tekstov. Končno je treba v zarisu evropskega humanizma upoštevati še tisto obliko, ki ga je mimo versko dogmatičnih ali pa svobodomiselnih vsebin usmerjala k bolj posvetnim vprašanjem, ki zadevajo nacionalno, socialno in politično usodo evropskih narodov in držav. V teh oblikah humanizma vidijo zgodovinarji teh obdobja začetke evropskih patriotizmov ali celo nacionalizmov. Njegovi predstavniki so bili v Italiji Petrarka, v Franciji Philippe de Commynes, v Angliji Tomaž Morus, v Nemčiji Ulrich von Hutten, na Poljskem Jan Ostroróg.

Podobno kot o Bohoričevem razmerju z reformacijo je tudi v razlagi njegovega odnosa s humanizmom treba upoštevati različnost humanističnih usmeritev, pa tudi njihovo povezanost z reformacijo.

Bohoričeva protestantska usmeritev terja ponoven premislek in nekaj pojasnil. O tem je Kidrič (1925: 49) zapisal: »V sporu za Luthrovo duhovno dediščino se je nagibal menda k flacijanzmu, v sporu med kranjskimi protestanti bolj h Klombnerju kot k Trubarju.« Domnevo, ki je v svoji *Zgodovini slovenskega slovstva* (1929–1938) ni več ponovil, je oprl najbrž na dejstva o Bohoričevem sodelovanju s Klombnerjem. Da bi se v tem času dejansko nagibal k Flacijevi smeri, se zdi malo verjetno iz preprostega razloga, da kot filolog in pedagog ni bil posebno več teoloških sporov, drugače kot Trubar, ki se je v prvi fazi po razpoložljivih virih dejansko nagibal k cvinglijanstvu. Pač pa je gotovo, da je Bohorič od 1548 vsaj dve leti študiral v Wittenbergu na artistski fakulteti pri Melanchthonu, pozneje ga je ohranil v spominu kot svojega najboljšega učitelja in vzornika. Zato ni verjetno, da bi leta 1560, ko je takoj po Melanchthonovi smrti potekala ostra debata o temeljnih teoloških vprašanjih med »filipisti«, privrženci Melanchthona in »flacijanci«, ki so branili skrajna stališča Flaciusa Illyricusa (Vlašića), lahko obstal na tej strani. Ker se ni spuščal v pisanje o teoloških stvareh, ni mogoče ugotoviti, kakšna so bila njegova stališča v posameznostih lutrovskega nauka, toda dejstvo je, da je leta 1581 podpisal *Formulo concordiae*, ki je vsebovala dokončne formulacije po Luthru in Melanchthonu. Tej usmeritvi evropske reformacije je gotovo ostajal zvest do leta 1598, ko je po svojem sedemdesetem letu umrl. Bohoričevo razmerje do reformacije je bilo vsekakor bližje Dalmatinovi strogi privrženosti ortodoksiji kot pa Krelju, ki se je obračal v bolj ali manj izrazito flacijanstvo. Na splošno bi bilo mogoče domnevati, da je bilo najbližje Trubarjevemu zmernemu, bolj v pastoralno prakso kot v visoko teologijo usmerjenemu luteranstvu. Trubarju je bil Bohorič navsezadnje soroden tudi po svojem razmerju do humanizma.

V Bohoričevih objavljenih besedilih ni določnejših znamenj o njegovi reformacijski usmeritvi. Zasilno izhodišče vanjo bi lahko bila »otročja pejssem«, ki je izšla v pesmarici leta 1584. Ker je bila zamišljena kot otroška molitev in

torej s pedagoškim namenom, ni v nji nobenih aktualnih, polemičnih sestavin, značilnih za Trubarjeve cerkveno-verske verze. Pač pa bi v nji lahko prepoznali poteze umirjenega, spravljivega lutrovstva, ki ga je Bohorič spoznaval ob Melanchthonu med svojim bivanjem v Wittenbergu.

Bohoričevo poglavitno delo je seveda slovnica *Arcticae horulae*, obsežni uvod vanjo je izvirno besedilo, v katerem lahko izsledimo poteze, ki najbolj verodostojno pokažejo, kakšno je bilo njegovo razmerje do reformacije in humanizma. Ker gre za uvod v posvetno znanstveno delo, je razumljivo, da v tem uvodu ni skoraj nobenih verskih poudarkov, naravnanih k temeljnim resnicam Luthrove teologije, pač pa je v njem dovolj značilnosti humanizma, povezanega z najsplošnejšimi resnicami krščanstva, kar pomeni, da bi ga lahko poimenovali krščanski humanizem.

Na začetku tega uvoda spregovori o izvoru, namenu in funkciji jezika. Opre- deli ga kot sredstvo sporazumevanja v vseh življenjskih položajih, v Cerkvi, pa tudi v državni upravi, z govorom o Bogu, pa tudi o pravu in naravi, v znanostih in filozofiji, se pravi povsod tam, kjer se lahko človekov razum izraža »s primerno besedo in v prikladnem govornem slogu«. Takšna govornica je »zrcalo duše« in »plemenitega duha«. V naslednjih odstavkih uvoda se Bohorič posveti natančnejši razlagi, kako takšna raba jezika lahko služi veri, na človekovi poti k zveličanju, izhodišče za takšno rabo je prepričanje o nujnosti prave jezikovne izobrazbe, odprte k vednostim o gramatiki, retoriki in poetiki. Pred nami je torej zelo jasen zaris krščanskega humanizma v njegovi protestantski različici, kot jo je spoznaval v študijskih letih v Wittenbergu. Njen utemeljitelj je bil Melanchthon, ki ga je Bohorič lahko poslušal po letu 1548. V uvodu v slovnico ga imenuje na vidnem mestu kot edino ime iz religijsko-filozofskega sveta. Melanchthona se spominja kot svojega učitelja (*praeceptor meus*). Tudi Trubar je v svojih nemških predgovorih k verskim knjigam večkrat omenil wittenberškega teologa, vendar samo kot nosilca augsburške veroizpovedi in pravovernosti. Pri Bohoriču je Melanchthonovo ime postavljeno v zvezo s filološko-literarno vedo, z gojenjem latinščine in njeno slovnico, s posvetno vednostjo, znanostjo in filozofijo. Melanchthon se v tem uvodu ne pojavlja kot vodilni teolog po Luthru, ampak kot učenjak in pedagog, zaslužen za razvoj šolstva v nemških protestantskih deželah, s tem kot zgled Bohoriču in njegovim šolskim prizadevanjem, najprej v zasebni šoli v Krškem, nazadnje na deželni latinski šoli v Ljubljani. Bohorič se navezuje na Melanchthona kot vodilnega humanista med nemškimi protestanti in kot predstavnika krščanskega humanizma v posebni protestantski različici. Ta ima izvor v prizadevanju Erazma Rotterdamskega za združitev posvetne učenosti, t. i. »studia humanitatis«, in pa razlaganja Biblije. Luther je prišel z Erazmom v oster spor ob vprašanju »svobodne volje«, toda zveza z njim je v nemškem protestantizmu ostala, tako da je Melanchthon svoj protestantski humanizem

lahko oprl prav nanj. Ko je leta 1546 po Luthrovi smrti govoril veliki pogrebni nagovor, v njem z veliko pohvalo omenja Erazmovo ime.

V Bohoričevem uvodu je mogoče opaziti sled, ki vodi k aristotelizmu, v katerem je Melanchthon našel filozofsko podlago svojemu humanizmu. Ko govori Bohorič o »prvih načelih«, na katerih so zgrajene vse človeške znanosti (*humanae artes omnes*), ki so podlaga modrosti oziroma filozofiji, misli nedvomno na Aristotela. Luthru je bil zares veljaven filozofski teolog samo sv. Avguštin, zavračal je Aristotela, zlasti dela *Metaphysica*, *Physica*, *De anima* in *Ethica*, obdržal bi samo spise o logiki, retoriki in poetiki, za pouk mladih o dobrem govorjenju in pridiganju. Melanchthon je po Luthrovi smrti obnovil Aristotelovo veljavo, v nasprotju s sholastičnim aristotelizmom in v eklektičnem spoju z novjšimi nauki, zlasti z nominalizmom pozne sholastike. To je dalo protestantskemu humanizmu v njegovi dogmatični in pedagoški sestavi poseben pečat. Opazen je v Bohoričevem slovničnem uvodu.

Med slovenskimi protestanti je samo Trubar tisti, čigar odnos do humanizma je mogoče primerjati z Bohoričevim, saj pri Krelju in Dalmatinu tega ni zaznati. Med Trubarjem in Bohoričem je v tem pogledu sicer opazna razlika. Bohorič se je približal humanizmu v Wittenbergu pod Melanchthonovim vodstvom in torej že v izrazito protestantski različici, medtem ko je mladega Trubarja uvajal v humanistično kulturo tržaški škof Pietro Bonomo. Iz znanega podatka, da je gojencem razlagal Vergila, Erazma Rotterdamskega in Kalvina, se da sklepati, da je šlo za zgodnjo obliko humanistične kulture, vnete za literarno izobrazbo, vendar že naravnane v krščanski humanizem po Erazmovem zgledu in s prvim interesom za njegovo protestantsko smer. Zdi se, da je v tem prvem stiku prevladovala kulturna naravnost, kakršno so ponujala »studia humanitatis«. V poznejših letih se je Trubar od nje moral odmakniti v iskanje stika z reformacijo prek cvinglijanstva in v lutrovstvo. Pismo, ki ga je leta 1565 poslal Bohoriču, pa dokazuje, da je v njem še zmeraj živel interes prvotnega humanističnega izhodišča. O tem govorijo njegove prizadete besede o »kulturni zaostalosti« in o »zaničevanju lepih umetnosti in zanemarjanju duhovne izobrazbe«. Trubar se v zadnjih desetletjih ni več utegnil posvečati humanistični kulturi in njenim povezavam z reformacijo. Tej je posvečal svoja zadnja leta.

Iz Trubarjevega pisma Bohoriču, ki ga je zapisal Krelj, on sam pa podpisal, je razvidno, da je v Bohoriču videl vernega privrženca »čiste« vere, da pa ga je imel predvsem za pristnega humanista. O tem govori nagovor »Doctrina et pietate eximo viri Adamo Bohorichio, liberalium artium baccalaureo« in pa sklepni pozdrav »tua humanitatis studiosi«.

Potem ko je Bohorič v prvem delu svojega uvoda spregovoril o vlogi in pomenu jezika na splošno, tako s kulturno-izobraževalnega kot verskega stališča, se je v drugem, obširnejšem delu uvoda posvetil obravnavi jezika, ki ga govorijo

Slovenci oziroma Slovani. V uporabi izrazov za to jezikovno območje je bil negotov, saj izmenično in včasih sinonimno uporablja izraze *Slavi*, *slavicus* in *slavonicus*, prav tako izraze *populus* in *gens*, *lingua* in *idioma*. Iz celotnega konteksta je razvidno, da Slovence ali Kranjce ima za del Slovanov, ki so en sam narod, tako kot so Nemci en sam narod kljub velikim razlikam dialektov. Temu narodu pritiče skupen jezik (*lingua*), medtem ko so govori njegovih posameznih delov narečja (*idiomi*), zato je po Bohoriču slovenščina narečje (*idiom*) slovanskega jezika (*linguae*) in so Slovenci del slovanskega naroda.

V Bohoričevem uvodu se prvič v slovenskem prostoru pojavi ideja »vseslovanstva«, ki pa se bistveno razlikuje od panslovanstva, ki se je v slovenskem kulturnem in političnem življenju tako močno razširilo v 19. stoletju. Razlika je ta, da je panslavizem rasel iz zavesti o razlikah med slovanskimi narodi, ki jih je zato treba povezati, združiti in poenotiti. V misli Bohoriča in verjetno tudi njegovih sodobnikov še ni obstajala jasna zavest o teh razlikah kot tudi ne o verskih, kulturnih in političnih razlikah med velikimi in manjšimi slovanskimi narodi. To »vseslovanstvo« je bilo razumljeno kot skupnost, ki jo povezuje izvorna enotnost komaj razlikujočih se ljudstev. Namesto o panslovanstvu bi to pojmovanje morali imenovati protoslovansko. V tem pomenu predstavlja prvo in zato zgodnjo obliko nacionalne zavesti, kakršna je bila za Slovence mogoča v 16. stoletju.

Ob tem se odpira vrsta vprašanj, ki zadevajo vznik, nastanek in razvoj nacionalnih zavesti v zahodni in srednji Evropi oziroma nacionalizmov, ki so v evropskem kulturno-političnem prostoru v poznejših stoletjih odigrali odločilno vlogo. Po dognanjih raziskovalcev nacionalnega vprašanja se ti nacionalizmi začenjajo oblikovati od 14. stoletja naprej v obliki kulturnega, političnega in državnega patriotizma, podprtega pogosto z verskimi idejami. Na najvišji ravni ga je najti pri Petrarcki, na primer v kanconi *Italia mia*, pa tudi pri Danteju in Shakespearu. Njegovo preraščanje v zgodnjo obliko nacionalizma so pospeševale stoletna vojna med Anglijo in Francijo, osvoboditev Španije izpod mavrske oblasti, husitske vojne zoper rimsko-nemško cesarstvo, v Angliji odpor do Rima z Wyckliffom, v nemških deželah z Ulrichom von Huttnom, na Poljskem kot poziv k prenovi državno-politične moči zoper turško in naraščajočo rusko moč. Proces, v katerem so se porajali zgodnji evropski nacionalizmi, je trajal od srede 14. stoletja do časa slovenskih protestantov, ki se sklene s prevodom Biblije in Bohoričevo slovnico. Protoslovanski nacionalizem, ki je prišel do nazornega izraza v njegovem slovničnem uvodu, je bil logična posledica prebujene nacionalne zavesti, ki je preplavljala dobršen del Evrope, vendar s to posebnostjo, da je bil na Slovenskem brez konkretnjših predstav o državnih, političnih ali verskih podlagah, ki so v tem času spodbujale nacionalno zavest marsikje po Evropi. Bohoričevo »vseslovanstvo« je bilo arhetipsko utopično, zato je ostajalo

brez ostrine do nemštva, ki je bila bistvena poteza poznejšega panslovanstva. Umanjkanje takšne razločevalne ostrine je mogoče razložiti z dejstvom, da je bil slovenski protestantizem socialno, politično in kulturno odvisen od nemških dežel, volilnih knezov in njihovih Cerkva.

Odprto ostaja ključno vprašanje, kakšna je bila zveza zgodnjega protoslovenskega nacionalizma s humanizmom. Zgodnji evropski nacionalizmi so nastajali hkrati z razširjanjem evropskega humanizma v Italiji, Franciji, Angliji, na Nemškem in Nizozemskem. To je bil tudi čas prvih in zmeraj močnejših valov evropske reformacije. Dejansko je pomembne spodbude nacionalna zavest sprejemala iz verskih podlag, tako s Husom na Češkem, z Wycliffom v Angliji, z Ulrichom von Huttnom na Nemškem ter v Švici. Na splošno je pa vendarle najverjetneje, da so poglobitve spodbude prihajale evropskim nacionalizmom predvsem iz humanizma. Jedro nove nacionalne zavesti ni bilo religiozno, ampak posvetno, zato bi ga smeli imeti za začetek poznejše sekularizacije, ki je po 16. stoletju tako bistveno spreminjala evropsko kulturo, socialno življenje in politiko.

Izvor te nacionalne misli je bolj kot v reformaciji treba iskati v humanizmu. V svojem uvodu Bohorič označuje Slované s pojmom »slave« (*Gloria*) in »slavni«. Ime za Slované izpeljuje iz »slave«, to pa zato, ker jih po značaju in navedbah lahko imenujemo slavne. »Jasno je torej, da so Slovani prejeli ime po slavni deli.« Bohorič ugotavlja, da je bil »ta narod slaven po svojih vojaških vrlinah in mnogim drugim ljudstvom strah in trepet«. Bohorič to oznako podpre s citatom iz Cicerona. Zveza s humanizmom je na tem mestu razvidna. Že Burckhardt je v svoji zgodovini renesančne kulture v Italiji ugotavljal, da je bila »slava« (*das Ruhm*) v tem obdobju od Petrarke naprej in s tem od začetkov humanizma poglobitva vrednota, ki so jo pesniki, literati in učenjaki sprejemali iz rimskih avtorjev, zlasti iz Cicerona. Iz spominov na »slavno« dela rimskih osvajalcev, zakonodajalcev in pesnikov so jo prenašali na svoj čas, na odlične posameznike – pesnike, vladarje in umetnike, pa tudi na ljudstva in narode, ki so se zdeli vredni takšne slave. Bohoričev pogled na Slované je določen prav s takšno perspektivo.

S tem se potrjuje, da sta bila v njegovem mišljenju in delu enako pomembna tako reformacija kot humanizem.

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: Protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

– –, 2018: *Adam Bohorič. Novi Slovenski biografski leksikon*. Tretji zvezek. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Peter ALTER, 1991: Kaj je nacionalizem? *Študije o nacionalizmu*. Zbral in uredil Rudi Rizman. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije. 221–237.

Štefan BARBARIČ, 1972: Stik Primoža Trubarja z mislijo Erazma Rotterdamskega. *Zbornik za slavistiku* 3. Novi Sad: Matica srpska. 87–98.

– –, 1976: Ideje humanizma v delih slovenskih protestantov, *Slavistična revija* 24/4, 409–420.

Adam BOHORIČ, 1987: *Arcticae horulae succesivae. Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja.

Jacob BURCKHARDT, 1898: *Die Cultur der Rebaissance in Italien*, I–II. Leipzig: E. A. Seemann.

Frederick COPLESTON, 1985: *A History of Philosophy*. III. volume. Ockham to Suarez. New York etc: Doubleday.

Gottfried FITZER, 1968: *Was Luther wirklich sagte*. Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden.

Friedrich Wilhelm GRAF, 2006: *Der Protestantismus, Geschichte und Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck.

Niko GRAFENAUER (ur.), 2006: *Humanizem in humanistika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Igor GRDINA, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Založba Obzorja.

– –, 2018: Peter Bonomo. *Novi Slovenski biografski leksikon*. Tretji zvezek. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

France KIDRIČ, 1925: Adam Bohorič. *Slovenski biografski leksikon*. Prva knjiga, 1. zvezek. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka.

– –, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.

Alfred KOHLER, 2011: Humanismus in Mitteleuropa. *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor*. Ur. Vincenc Rajšp, Feliks J. Bister, Miro Polzer. Wien: Slovenski znanstveni inštitut/Slowenisches Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, ZRC SAZU. 17–24.

Martin LUTHER, 1970: *Studienausgabe*. Herausgegeben von Karl Gerhard Steck. Fischer Bücherei.

Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Rudi RIZMAN (ur.), 1991: *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

Ruggiero ROMANO (ur.), Alberto TENENTI (ur.), 1967: *Die Grundlegung der modernen Welt: Spätmittelalter, Renaissance, Reformation*. Fischer-Weltgeschichte. Band 12. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl.

Janez ROTAR, 1991: *Die Nationwerdung der Slowenen und die Reformation*. München: Rudolf Trofenik.

- Mirko RUPEL, 1962: *Primož Trubar. Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- –, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Primož SIMONITI, 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- –, 2007: *Med humanisti in starimi knjigami*. Ljubljana: Slovenska matica.
- –, 2016: *Renesančni humanizem pri Slovencih. Humanizem in humanistika*. Ur. Niko Grafenauer. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 86–103.
- –, 2011: Kulturnozgodovinski pomen humanizma na Slovenskem. *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor*. Ur. Vincenc Rajšp, Feliks J. Bister, Miro Polzer. Wien: Slovenski znanstveni inštitut/Slowenisches Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, ZRC SAZU. 25–39.
- Lewis W. SPITZ (ur.), 1966: *The Protestant Reformation*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, inc.
- Anton SVETINA, 1952: Protestantizem v Ljubljani. *Drugi Trubarjev zbornik*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Slovenska matica. 161–174.
- S. Harrison THOMSON, 1977: *Das Zeitalter der Renaissance*. München: Kindler Verlag.
- Primož TRUBAR, 1975: *Slovenska cerkovna ordninga*. Izbor, uredil Drago Šega. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Karl VORLÄNDER A., 1965: *Philosophie der Renaissance. Beginn der Naturwissenschaft*. Hamburg: Richard Meiner Verlag.
- Wilhelm WINDELBAND, 1935: *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Zgodovina Cerkve 3. Reformacija, protireformacija in katoliška prenova (1500–1715)*, 1994. Ljubljana: Družina.

Povzetek

ADAM BOHORIČ MED PROTESTANTIZMOM IN HUMANIZMOM

Referat obravnava razmerje med renesančnim humanizmom in protestantsko reformacijo v Bohoričevem življenju in delu. Izhaja iz primerjave humanistične usmeritve, ki je Bohoriču prihajala iz Melanchthona, s humanističnimi spodbudami, ki jih je mladi Trubar sprejemal od P. Bonoma. V tem kontekstu preverja Kidričevo domnevo, da se je Bohorič »menda nagibal k flacijanzmu«, nato pa iz Trubarjevega pisma Bohoriču (1565) poizkuša razbrati, kako so sodobniki presojali in cenili njegovo humanistično usmeritev. Dodatne argumente za razumevanje Bohoričevega humanizma je treba iskati v njegovem delu za stanovsko latinsko šolo in šolski red. Poglavitna podlaga za razumevanje Bohoričevega razmerja do reformacije in humanizma je njegov latinski predgovor v slovnico *Arcticae horulae*. Iz uvodnega dela tega predgovora se da natančneje določiti sorazmerje med Bohoričevo privrženostjo evangeličanski veri in njegovo posvetno humanistično usmeritvijo; oboje je treba razumeti na ozadju Melanchthonovega zgleda. Obširnejši del tega predgovora, ki razpravlja o razširjenosti

in »slavi« slovanskih ljudstev oziroma narodov, se da analizirati s pomočjo idej modernega zgodovinarstva o evropskih »predmodernih nacionalizmih« s konca srednjega in z začetka novega veka, ko je nanje vplival humanizem. S tega stališča prihaja referat do sklepa, da Bohoričev pogled na slovansko jezikovno-etnično skupnost predstavlja v nasprotju s poznejšim »panslavizmom« posebno obliko »predmodernega« nacionalizma, oplojenega s humanizmom. Bohoričevo zamisel »protoslovanstva« moramo razumeti kot prvotno stopnjo slovenske nacionalne zavesti, primerne položaju ljudstva, ki je bilo šele na začetku procesa, ki naj iz ljudstva ustvari narod in nazadnje nacijo, zato se je moral definirati s paradigmo, primerljivo z nacionalizmi takratnih nemških dežel, Francije, Anglije in ostale Evrope, nastajajočih iz državno-dinastičnih dogajanj, pa tudi z močnimi spodbudami humanizma in reformacije.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ ZWISCHEN PROTESTANTISMUS UND HUMANISMUS

Der Beitrag behandelt das Verhältnis zwischen Humanismus der Renaissance und protestantischer Reformation, wie dieses sich im Leben und Werk von Adam Bohorič zeigt. Ausgegangen wird vom Vergleich seiner von Melanchthon stammenden humanistisch geprägten Ausrichtung mit humanistischen Anstößen, die auf Peter Bonomo zurückzuführen und beim jungen Trubar nachweisbar sind. In diesem Kontext wird die Annahme Kidričs überprüft, wonach Bohorič sich angeblich dem Flacianismus neigte. Daraufhin wird der Brief Trubars an Bohorič aus dem Jahr 1565 in Betracht gezogen, um daraus zu ermitteln, wie die Zeitgenossen seine humanistische Ausrichtung beurteilt und geschätzt haben. Zusätzliche Argumente für das Verständnis des Humanismus bei Bohorič sind in seinen Bemühungen um die ständische Lateinschule und Schulordnung zu suchen. Ausschlaggebend für die Klärung seines Verhältnisses zu Reformation und Humanismus ist das lateinische Vorwort in die Grammatik *Arcticae horulae*. Anhand des einführenden Teiles lässt sich die Proportionalität zwischen seiner Anhänglichkeit an dem evangelischen Glauben und seiner profanen humanistischen Orientierung genauer erschließen; beides sollte man vor dem Hintergrund des Vorbildes von Melanchthon deuten. Der umfangreichere Teil des Vorwortes erörtert die Verbreitung und den „Ruhm“ slavischer Völker bzw. Nationen; analysierbar ist er anhand der Ideen der modernen Geschichtsschreibung über die europäischen humanistisch geprägten „prämodernen Nationalismen“ vom Ende des Mittelalters und Beginn der Neuzeit. Anschließend wird schlussfolgert, dass die Sicht Adam Bohoričs auf die slawische sprachlich-ethische Gemeinschaft im Gegensatz zum späteren „Panslavismus“ eine besondere Form des „prämodernen“ und durch Humanismus geprägten Nationalismus darstellt. Seine Idee des „Protoslawischen“ ist als die erste Stufe des slowenischen Nationalbewusstseins zu betrachten, angemessen der Situation eines Volkes, welches sich am Beginn eines Prozesses auf dem Weg zur Ausgestaltung der Nation befindet. Es musste definiert werden mit einem Paradigma, vergleichbar mit Nationalismen in damaligen deutschen Ländern, Frankreich, England und im restlichen Europa, die alle aus staatlich-dynastischen Geschehen und starken Anregungen des Humanismus und der Reformation hervorgegangen sind.

Adam Bohorič, prvi slovenski prevajalec latinskih heksametrov

Kajetan Gantar

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, II. razred za filološke
in literarne vede, Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana, kajetan.gantar@siol.net

V razpravi je predstavljen Adam Bohorič kot prvi slovenski prevajalec klasičnih heksametrov – objavil jih je v drugem delu svoje latinsko pisane slovnice slovenskega kranjskega jezika (*Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura / Proste zimske urice o latinsko-kranjski pismenosti*), in sicer v poglavju o skladnji (De syntaxi). Gre za 81 prevodov (večinoma z rahlimi parafrazami, le redko dobesedni prevod) latinskih stavkov v slovenščino, med katerimi prevladuje Vergilij (20 prevodov), sledijo pa mu Ovidij, Horacij, Juvenal, Terencij in Plavt.

In der Abhandlung wird Adam Bohorič als erster slowenischer Übersetzer klassischer Hexameter vorgestellt. Die Übersetzungen veröffentlichte er im zweiten Teil seiner auf Latein verfassten Grammatik der slowenischen (krainischen) Sprache (*Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura / Proste zimske urice o latinsko-kranjski pismenosti*), und zwar im Abschnitt zur Syntax (De syntaxi). Es handelt sich um 81 Übersetzungen lateinischer Sätze ins Slowenische; es überwiegen leichte Paraphrasierungen, wörtliche Übersetzungen sind selten. Viele der übersetzten Sätzen stammen von Vergil (20), verhältnismäßig weniger von Ovid, Horaz, Juvenal, Terenz und Plautus.

Ključne besede: Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae / Proste urice zimske*, latinski heksameter, prevajanje

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae / Proste urice zimske*, lateinischer Hexameter, Übersetzung

Adam Bohorič je nehote, čeprav gotovo ni imel nobenih takih namenov, s svojo slovensko slovnico *Arcticae horulae* – vsaj fragmentarno – poleg drugega postal tudi prvi slovenski prevajalec latinskih heksametrov in tudi nekaterih drugih latinskih klasičnih verzov. Drugi del svoje slovnice je (po vzoru Melanchthona) oddvojil od pravopisja (*orthographia*) in oblikoslovja (*etymologia*), ga naslovil kot *sintakso* in mu dal tudi samostojno paginacijo. V tem delu svoje slovnice je skladenjske značilnosti slovenščine rad ponazarjal s prevajanjem latinskih stavkov; takšnih ponazarjalnih stavkov najdemo skupno 81. Več kot polovica (48) jih je povzeta po latinskih proznih piscih, nekateri dobesedno, še večkrat pa z rahlimi odtenki in parafrazami, ki so prirejene po Ciceronu.

Manjšo polovico vseh takih primerov pa predstavljajo citati, vzeti iz klasičnih latinskih pesnikov, med katerimi daleč prevladuje Vergilij. Iz Vergilija je vzeta četrtnina teh primerov (20), kar najbrž ni slučaj.¹ Bohoriča lahko upravičeno označimo kot našega prvega prevajalca Vergilija, saj je prevedel trikrat več Vergilijevih heksametrov v primerjavi s šestimi verzi iz prve Ekloge, kolikor je poslovenjenih v Pohlinovem metričnem dodatku h *Kranjski gramatiki*, ki se večkrat navaja kot prvi poskus prevajanja Vergilija v slovenščino in je izšla skoraj dve stoletji pozneje.

In zakaj se pojavlja ravno Vergilij v tolikšnem obsegu? Najbrž zato, ker je že od Dantejeve Božanske komedije veljal za »očeta evropskega Zahoda« (*Vater des Abendlandes*).² Znano je npr., da je tržaški škof Peter Bonomo s študenti teologije, med katerimi je bil tudi mladi Primož Trubar, rad prebiral in interpretiral Vergilija (Slodnjak 1968: 20; Rupel 1956: 206).³ Zanimivo je tudi, da se med inkunabulami, ki jih hranijo slovenske biblioteke, trikrat pojavi Vergilij, večkrat kot kateri koli drugi antični pesnik (Gspan, Badalič 1957: 845–847).

Vergiliju v Bohoričevi sintaksi po številu citatov sledijo Ovidij (7), Terencij (5), Horacij (3), Juvenal (2) in Plavt (1). V metričnem pogledu med pesemskimi citati prevladujejo heksametri, ki jih je 27, poleg njih se pojavijo tudi štirje metrično sorodni pentametri. Nekoliko nas preseneča, da so trije primerki iz Horacija precej netočno, lahko bi rekli, površno citirani. Prvi od teh primerkov sploh ni v heksametru, ampak v precej okrnjenem sapfiškem enajstercu; pri tem gre za prvi verz ene najbolj znanih in največkrat citiranih Horacijevih pesmi (C. I 22): *Integer vitae scelerisque purus*. Ob tem se nehote poraja vtis, da Horacij Bohoriču ni bil tako pri srcu kot Vergilij ali Ovidij, ki po številu citatov zavzema drugo mesto. Naj posebej poudarim, da so v Bohoričevi slovnici (razen enega)⁴ vsi Ovidijevi heksametri presenetljivo točno in zvesto citirani in povsod tudi smiselno lepo prevedeni.

Šest citatov iz komediografov Terencija in Plavta seveda ni v daktilskih heksametrih, saj se heksametri v rimskih komedijah le izjemoma pojavijo. Verzi iz komedij so citirani kot nekoliko okrnjeni jambski ali trohejski senarji in septenarji. V zahtevno metrično branje teh metričnih obrazcev se Bohorič (podobno

¹ Podrobnejši podatki in citati, ne samo iz Vergilija, ampak tudi iz drugih pesnikov, so navedeni v mojem prispevku, objavljenem v nemščini pred 50 leti, prim. Gantar 1971.

² V novejšem času se naziv vse pogosteje pojavlja zaradi naslova ene najodmevnejših publikacij nemškega esejista Theodorja Haeckerja: *Vergil – Vater des Abendlandes* (München 1935).

³ France Kidrič (1929–1938: 28) piše o Primožu Trubarju, da »njegovo znanje antične latinske literature najbrž ni segalo mnogo preko Vergila«.

⁴ Gre za verz na strani 15 (*Remo cum fratre Quirinus iura dabant*), ki ga nisem mogel identificirati.

kot njegov vzornik Melanchthon) gotovo ni poglobljajal.⁵ Plavt se pojavi samo enkrat, in sicer v citatu iz komedije o loncu (*Aulularia*). Petkrat bolj pogostno citiranje Terencija (v primerjavi z enim samim citatom iz Plavta) ne preseneča, saj je veljal Terencij zaradi neoporečne čistosti svojega latinskega besedišča, še bolj pa vsebinsko zaradi dostojnosti, humanosti in vzgojnosti svojih komedij v zgodnjem srednjem veku, že v desetem stoletju,⁶ še bolj pa v obdobju humanizma, zlasti pri šolnikih, za zelo priporočljivo in cenjeno šolsko berilo.

Med heksametri so nekateri v celoti točno navedeni, drugi pa samo okrnjeno citirani in prevedeni. Bohorič ob prevajanju heksametrov vsekakor ni podlegel skušnjavam, ki so pozneje več kot sto let vznemirjale slovenske prevajalce (sicer so veliko bolj vznemirjale prevajalce grškega Homerja kot pa latinskega Vergilija), da bi poskušal poleg prevoda ohranjati tudi metrično shemo heksametra in jo prilagajati slovenski akcentuaciji ter ritmiki. Seveda je šlo ob tem, pod nemškim vplivom in po nemških predlogah ter vzorcih, za dolgo udomačeno (pri nas še zdaj priljubljeno) tako imenovano *skandiranje*, z drugimi besedami, šlo je za akcentuacijski sistem branja in recitiranja heksametrov.⁷ Vseeno pa je simptomatično, da je v večini Bohoričevih prevedenih primerov opazna (verjetno spontana) težnja po prevladovanju daktilov, ki že od nekdaj predstavljajo osnovo tako imenovanega *herojskega heksametra* (po slovensko tudi *daktilski šestomer*), o čemer se je pri nas pozneje, zlasti v drugi polovici devetnajstega stoletja, razvnela slovita *pravda za slovenski šestomer*.

Za slovensko literarno zgodovino pisje je značilno, da se v njem – razen ob protestantizmu in morda tu pa tam ob Prešernu ali kakem uveljavljenem pesniku (Oton Župančič, Alojzij Gradnik) – razmeroma malo pozornosti posveča prevajanju, še posebej malo prevodom poezije, čeprav so prav prevodi nedvomno v veliki meri vplivali tudi na razvoj slovenske izvirne pesniške ustvarjalnosti. Izjemo predstavljajo samo najstarejša obdobja naše literarne zgodovine, ki si

⁵ Poglobljen študij Plavta in njegove metrike se namreč začne šele tri stoletja pozneje, za kar ima nedvomno največ zaslug Friedrich Ritschl (1806–1876), ki se je v zgodovino klasične filologije zapisal s častnim nazivom kot *sospitator Plauti*. O zahtevnih dilemah metričnega branja Plavtovih komedij prim. večkrat ponatisnjeni univerzitetni učbenik Cesare Questa, *Introduzione alla metrica di Plauto* (Bologna 1987).

⁶ Terencij, ki slovi kot eden prvih glasnikov humanizma v rimski književnosti (eden njegovih najslavitejših verzov se glasi: *homo sum, humani nil a me alienum puto* = *človek sem, nič človeškega mi ni tuje*), je v srednjem veku, že v desetem stoletju našel odlično in zvesto posnemovalko (oziroma skoraj tekmo) v redovnici Hrotsvithi von Gandersheim, ki je po Terencijevem vzoru in pod njegovim vplivom napisala šest komedij s hagiografsko vsebino. Prim. K. Gantar (2007: 14–17).

⁷ Menda se avtentičnemu antičnemu branju heksametrov in drugih verzov lahko še najbolj približujejo govorniki narodnosti, ki dajejo tudi v izgovarjavi svoje materinščine večji poudarek vlogi kvantitete, tako npr. finščina (med slovanskimi govorniki pa morda češčina).

jih skoraj ni mogoče predstavljati brez omembe slovenskih prevodov Svetega pisma in bogoslužnih besedil. Po drugi strani pa se med posvetnimi besedili le redkokdaj pojavi omemba ducata prevedenih Vergilijevih in Ovidijevih verzov, kot npr. v že omenjenem Pohlinovem metričnem dodatku h *Kranjski gramatiki* (1768).⁸ In vendar je Bohorič skoraj dve stoletji pred Pohlinom v svoji slovnici objavil vsaj delne ali pa tudi kompletne prevode 32 posamičnih heksametrov, iztrganih iz celovitega konteksta Vergilijevih, Ovidijevih, Horacijevih in Juvenalovih pesnitev oziroma iz njihovih pesniških zbirk.

Seveda Bohorič pri tem a priori ni imel namena razkazovati svoje prevajalske spretnosti, ampak je navajal primere pač v funkciji ponazarjanja sintaktičnih posebnosti slovenščine. Zanimivo je, da npr. Kozma Ahačič v svoji prvi knjigi *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem*, ki posveča protestantski terminologiji za prevod in za prevajanje zelo zanimivo, izčrpno in obsežno poglavje na 25 straneh z naslovom Misel o prevajanju in prevajalska praksa, Adama Bohoriča nikjer ne omenja. Še bolj zanimivo, da Bohoriča problemi prozodije kot take očitno niso zanimali, čeprav jim je njegov vzornik Melanchthon posvečal veliko pozornost.⁹ To nas še bolj preseneča, ker je znano, kako veliko pozornost je Adam Bohorič posvečal glasbi in petju, med drugim tudi kot rektor stanovske šole v Ljubljani,¹⁰ problemi prozodije pa so seveda s petjem tesno povezani. Na to je opozoril že Jože Pogačnik:

[...] obstaja še problem, ki pa je izredno značilen, zakaj je avtor v poglavju o metriki odstopil od Melanchthonove knjige ter spregovoril samo o naglasu. Slovenska reformacijska verzifikacija je v osemdesetih letih de facto že izpovedovala silabotonično načelo, čeprav se je de iure še vedno prištevala k silabičnemu. Bohoričeva edina izvirna pesem (*Ena druga otročja pejsem*), objavljena 1584. in 1595. leta, ima v svojih 28 kiticah izrazito akcentuacijsko osnovo. To bi kazalo, da je Bohoričeva zasluga velika ne samo na področju šolstva in slovenske kulturne zavesti, marveč tudi na področju slovenske verzifikacijske tehnike. (Pogačnik 1968: 160)

⁸ Prim. Marko Pohlin (1768: 181), kjer je prevedenih šest heksametrov iz prve Vergilijeve ekloge, na naslednji strani (182) pa trije distihi iz devete Ovidijeve pesmi v zbirki *Heroides* (Dejanirino pismo), torej vsega skupaj dvanajst verzov – devet heksametrov in trije pentametri.

⁹ Melanchthon je leta 1526 napisal celo razpravo z naslovom *Prosodia*, ki pa nikoli ni bila izdana samostojno, ampak vedno skupaj z latinsko skladnjo. Prim. Kozma Ahačič (2007: 82).

¹⁰ Na to je opozarjal že Štrekelj (2012: 182–183) v svojih predavanjih o slovenski književnosti na graški univerzi v letih 1899–1901: »Bohorič je bil velik prijatelj muzike ... V zvezi s Spindlerjem je zlasti skrbel za nego muzike ...« O tem je pozneje obširno pisal tudi Rupel (1956: 257): »Škoda je, da se ni ohranila obsežna Bohoričeva zbirka z dva tisoč skladbami, ker bi nas ta gotovo veliko bolje poučila o slovenski glasbeni kulturi v 16. stoletju.«

Kot kažejo relevantne raziskave, Adamu Bohoriču, čeprav se je očitno zavedal morfoloških in sintaktičnih enkratnih posebnosti slovenščine, preučevanje teh ni bila njegova prvenstvena naloga. Daleč pomembnejšo vlogo in poslanstvo je videl v funkciji ponazarjanja in poudarjanja podobnosti slovenščine z latinščino, ki jo je kot poudarjen humanist oboževal in skoraj v zvezde koval, zato je v neizprosni jezikovni logiki latinščine videl najvišji, skoraj nedosegljiv ideal možnega jezikovnega izražanja. V tem pogledu bi ga lahko – bolj kot za polnokrvnega luteranca – raje označevali kot enega naših prvih resničnih humanistov v najžlahtnejšem pomenu besede. Mislim, da se Bohorič od vseh drugih vodilnih predstavnikov našega protestantizma razlikuje v dvojem: prvič, edini med njimi ni klerik, ampak laik, in drugič, najvišji jezikovni ideal mu je bila latinščina, v kateri je videl in občudoval najbolj logično osmišljeno skladnjo in tudi najlepše ubesedeno semantiko, ne pa toliko slovenščina sama po sebi. Nasprotno pa se v poudarku na slovenščini kot maternem jeziku Primož Trubar profilira kot najbolj avtentičen in najzvestejši učenec Martina Lutra, ki je poslej (tudi v očeh tako imenovanih papistov) v nemškem prostoru obveljal in še velja danes za utemeljitelja knjižne visoke nemščine (*hochdeutsch*). Ob Bohoriču imamo nasproten vtis, da vidi kot laik in humanist svoj najvišji vzor v Filipu Melanchthonu, ki je med sodobniki, čeprav ostaja sicer vseskozi zvest Lutrovemu verskemu izročilu, užival sloves velikega učitelja Nemčije (*praeceptor Germaniae*); in nanj se Bohorič v predgovoru s ponosom sklicuje kot na svojega učitelja blagega spomina, ki mu nikjer ni enakega (*vir incomparabilis piae memoriae*), zato ga mora vedno z vsem spoštovanjem omenjati (*perpetuo observandus*). Ta dvojni poudarek, po katerem se Bohorič razlikuje od drugih predstavnikov našega protestantizma, je poudaril že Mirko Rupel (1956: 249) na zaključku svojega temeljnega prispevka o njem: »Škoda, da ni kot prvi laični pisatelj in najizrazitejši humanist med našimi protestanti še kaj več napisal in objavil.«¹¹

V prevajanju antičnih posvetnih pesemskih besedil v slovenščino Adam Bohorič dejansko ni imel nobenega predhodnika. V sami Bibliji se (vsaj v Novi Zavezi, kolikor mi je znano) enkrat samkrat pojavi primer prevoda kakega posvetnega heksametra, in še to le v okrnjeni obliki, in sicer v Apostolskih delih 17,28, kjer je dobesečno citiran hemistih iz izgubljene pesnitve *Phainómena* helenističnega pesnika Arata (iz tretjega stoletja pr. Kr.).

Zanimivo, da se med starejšimi pisci slovenske literarne zgodovine npr. Ivan Grafenauer Bohoričevih prevedenih heksametrov nikjer ne dotakne, čeprav sicer o Bohoričevem odkrivanju slovničnih posebnosti slovenščine nima tako slabega

¹¹ Zanimivo, da tudi Primož Simoniti v obeh verzijah svoje monografije o humanizmu, tako v slovenski kot poznejši nemški izdaji, podčrtuje poteze, ki Bohoriča družijo s pojavi humanizma na Slovenskem. Prim. Simoniti (1979) in Simoniti – Wakounig (2008).

mnenja kot nekateri drugi filologi.¹² Najbolj podcenjujočo sodbo o Bohoričevih ponazoritvenih latinskih primerkih je izrekel France Kidrič (1925: 50) že leta 1925 (v svojem geslu v SBL o Adamu Bohoriču), češ da »prednaša v sintaksi slabo izbrane primere v zelo slabem prevodu.« Štiri leta pozneje (Kidrič 1929–1938: 71) to oceno skoraj dobesedno ponovi v *Zgodovini slovenskega slovstva*. S to strogo oceno, ki jo je izrekel kot vsevedni profesor latinščine nekemu zanj očitno podpovprečnemu učencu, pa se ne moremo strinjati, zato jo je treba korigirati; in mislim, da je bil podobnega mnenja tudi pokojni Jože Toporišič.¹³ Morda Bohoričevi primerki obravnavanih latinskih verzov res niso najbolj posrečeno izbrani za ponazoritev nekaterih slovničnih posebnosti slovenščine. So pa posrečeni z nekega drugega vidika. Vsi ti primerki predstavljajo namreč nekak mozaik, lahko bi rekel, nekako miniaturno antologijo nekaterih najbolj priljubljenih verzov iz šesterice vrhunskih latinskih pesnikov (Plavt, Terencij, Vergilij, Horacij, Ovidij, Juvenal) prvič v slovenskem prevodu. Pri tem so odmiki od pravilnega razumevanja izvirne dikcije razmeroma redki, saj jih v nekem smislu odtehta bogastvo slovenskega besedišča. Ob tem je treba še posebej poudariti dejstvo, da gre skoraj izključno za prevode antičnih posvetnih besedil, pri katerih se ni bilo mogoče naslanjati na predhodnike, npr. na morebitno katoliško liturgično ali na evangeličansko homiletično izročilo. Skratka, gre dejansko, kot brez pretiravanja lahko poudarimo, za pionirski podvig, ki se ga je lotil Bohorič kot prvi slovenski prevajalec ne religioznih, temveč izrazito laičnih klasičnih latinskih pesnikov. Seveda bi bilo pretirano trditi, da je s tem Bohorič začel klasični latinski poeziji na stežaj odpirati prevajalska vrata v slovensko književnost. Bohorič v tem pogledu ni odpiral kake prevajalske šole, saj za sabo v tem ni vzgojil nadaljevalcev in tudi ni zapustil kakih naslednikov. Ko je skoraj dvesto let za njim Marko Pohlin na koncu svoje *Kranjske gramatike* dodal omenjeno poglavje o spevorenosti (*Von der Thonsprechung*) in svoja izvajanja ponazoril z Devovim prevodom odlomka iz Vergilijeve prve Ekloge in odlomka iz Ovidijeve devete Heroide, ni imel pojma o Bohoričevih fragmentarnih, a vendar številčnejših prevodih heksametrov iz obeh latinskih pesnikov, kaj šele, da bi se na Bohoriča skliceval kot na svojega predhodnika ali vzornika.

¹² Ivan Grafenauer v svoji *Kratki zgodovini starejšega slovenskega slovstva* (1979, ki je v bistvu prenovljen natis knjige z enakim naslovom, prvič objavljene že leta 1917), na strani 117 izraža sodbo, da »obsega Bohoričeva slovnica tudi dosti dobrih migljajev, čeprav jih še sam ni znal praktično uporabljati.«

¹³ Prim. zadnjo opombo pod črto v Toporišičevi spremni študiji k dvojezični izdaji (Toporišič 1987: 327, op. 37).

Literatura

Kozma AHACIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: Protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC.

Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae. Die erste Grammatik der slowenischen Sprache*. Wittenberg 1584, II. Teil: *Untersuchungen*. München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik.

Adam BOHORIZH – Jože TOPORIŠIČ, 1987: *Arcticae horulae succisivae*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja.

Kajetan GANTAR, 1971: Adam Bohorič als slowenischer Übersetzer aus der lateinischen Sprache. *Arcticae horulae. Die erste Grammatik der slowenischen Sprache*. Wittenberg 1584. II. Teil: *Untersuchungen*. München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik. 98–108.

– –, 2007: Terencijeva komedija »Dekle z otoka Androsa«. *Terencij, Dekle z otoka Androsa*. Ljubljana: Študentska založba Litera. 5–22.

Ivan GRAFENAUER, 1973: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva družba.

Alfonz GSPAN – Josip BADALIČ, 1957: *Inkunabule v Sloveniji (Incunabula, quae in Slovenia asservantur)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 845–847.

France KIDRIČ, 1925: Bohorič Adam. *Slovenski biografski leksikon* I. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. 49–52.

– –, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica. P. 71.

Jože POGAČNIK, 1968: *Zgodovina slovenskega slovstva I*. Maribor: Založba Obzorja.

Marko POHLIN, 1768: *Kraynska grammatika – Bibliotheca Carnioliae* (Znanstvenokritična izdaja, ur. Jože Faganel, ponatis Fundacije Dr. Bruno Breschi 2003), Laybach: Verlag bey Lorenz Bernbacher.

Cesare QUESTA, 1987: *Introduzione alla metrica di Plauto*. Bologna: Patron editore.

Mirko RUPEL, 1956: Reformacija. *Zgodovina slovenskega slovstva (I) do začetkov romantike* (ur. Lino Legiša – Alfonz Gspan). Ljubljana: Slovenska matica.

Anton SLODNJAK, 1968: *Slovensko slovstvo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Primož SIMONITI, 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

Primož SIMONITI-WAKOUNIG, 2008: *Humanismus bei den Slowenen*. Herausgegeben und bearbeitet von Marija Wakounig, übersetzt von Jože Wakounig. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Karel ŠTREKELJ, 2012: *Zgodovina slovenskega slovstva I–II* (ur. Matija Ogrin). Ljubljana: Založba ZRC – Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Karl-Franzens-Universität Graz.

Povzetek

ADAM BOHORIČ, PRVI SLOVENSKI PREVAJALEC LATINSKIH HEKSAMETROV

Adam Bohorič je nehoti, čeprav gotovo ni imel nobenih takih namenov, s svojo slovensko slovnico *Arcticae horulae* – vsaj fragmentarno – poleg drugega postal tudi prvi slovenski prevajalec latinskih heksametrov in tudi nekaterih drugih latinskih klasičnih verzov. Drugi del svoje slovnice je (po vzoru Melanchthona) oddvojil od pravopisja (*orthographia*) in oblikoslovja (*etymologia*), ga naslovil kot *sintakso* in mu dal tudi samostojno paginacijo. V tem delu svoje slovnice je skladenjske značilnosti slovenščine rad ponazarjal s prevajanjem latinskih stavkov; takšnih ponazarjalnih stavkov najdemo skupno 81. Več kot polovica (48) jih je povzeta po latinskih proznih piscih, nekateri dobesedno, še večkrat pa z rahlimi odtenki in parafrazami (zlasti po Ciceronu).

Približno dobro tretjino takšnih primerov predstavljajo citati iz latinskih klasičnih pesnikov, med katerimi daleč prevladuje Vergilij, iz katerega je vzeta četrtnina vseh ponazarjalnih primerov (20), sledijo mu Ovidij, Horacij, Juvenal, Terencij in Plavt). V metričnem pogledu med verzificiranimi citati prevladujejo heksametri, ki jih je trideset, zraven so še štirje pentametri. Med heksametri so nekateri v celoti navedeni, drugi pa le okrnjeno citirani in prevedeni.

Bohorič ob tem ni podlegel skušnjavi, ki je pozneje več kot sto let vznemirjala slovenske prevajalce (sicer veliko bolj prevajalce grškega Homerja kot pa latinskega Vergilija), da bi poleg prevoda skušal tudi metrično shemo heksametra prilagoditi slovenski ritmiki (oziroma pri nas bolj udomačenemu akcentuacijskemu sistemu). Vseeno pa je simptomatično, da je v večini prevedenih primerov opazna (morda povsem spontana) težnja po prevladovanju daktilov, ki so pač že od nekdaj predstavljali temeljno osnovo tako imenovanega »herojskega heksametra«.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ, DER ERSTE SLOWENISCHE ÜBERSETZER LATEINISCHER HEXAMETER

Mit seiner slowenischen Grammatik *Arcticae horulae* wurde Adam Bohorič ungewollt und unabsichtlich zum ersten slowenischen Übersetzer klassischer lateinischer Hexameter. Nach Vorbild Melanchthons trennte er den zweiten Teil seiner Grammatik von der Rechtschreibung (*orthographia*) und Formenlehre (*etymologia*), betitelte ihn mit der Bezeichnung *syntax* und stattete ihn mit selbstständiger Paginierung aus. In diesem Teil der Grammatik veranschaulichte er die syntaktischen Eigenschaften des Slowenischen überwiegend mit Übersetzungen lateinischer Sätze. So finden sich in der Grammatik insgesamt 81 solche illustrierenden Sätze. Mehr als die Hälfte davon (48) sind Zitate lateinischer Prosaisten, einige wurden wörtlich und mehrere davon in der Form leichter Paraphrasen nach Vorbild Ciceros übersetzt.

Ungefähr ein Drittel der Beispiele stellen Zitate lateinischer klassischer Dichter dar, allen voran Vergil mit 20 Beispielen; es folgen Ovid, Horaz, Juvenal, Terenz und Plautus. In metrischer Hinsicht überwiegen Hexameter, und zwar mit 30 Beispielen; dazu finden sich vier Pentameter. Einige Hexameter sind vollständig übersetzt, einige lediglich teilweise zitiert und übersetzt.

Bei der Übersetzungsarbeit geriet Bohorič nicht in Versuchung, von welcher später mehr als hundert Jahre slowenische Übersetzer des Homer und Vergil beunruhigt waren, nämlich die Versuchung, das metrische Schema des Hexameters an die slowenische Rhythmik bzw. Akzentuierung anzupassen. Es ist trotzdem symptomatisch, dass bei den meisten übersetzten Beispielen eine eher spontane Neigung zu Daktylen bemerkbar ist, zumal diese seit je die Grundlage für den sogenannten heroischen Hexameter darstellten.

Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj in bohoričica

Kozma Ahačič

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, kozma.ahacic@zrc-sazu.si

Prispevek opisuje tokove, ki so vodili do oblikovanja slovenskega načina zapisovanja: bohoričice. Pri tem postavlja dosedanja opažanja, analize in sklepe v širši kontekst, ki prinaša nekatere doslej spregledane poudarke in omogoča nove zaključke. Temeljna ugotovitev analize je, da je bil vpliv rešitev Sebastijana Krelja na bohoričico Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina zanemarljivo majhen, predvsem pa drugačen, kot se je sklepalo doslej.

Der Beitrag beschreibt Strömungen, die zur Kodifizierung des slowenischen Alphabets namens Bohoričica geführt haben. Dabei werden bisherige Feststellungen, Analysen und Schlussfolgerungen in einen breiteren Kontext gestellt, was mehrere bisher übersehene Beobachtungen hervorbringt und neue Ableitungen ermöglicht. Das grundlegende Analyseergebnis ist, dass der Einfluss Sebastijan Kreljs auf die Bohoričica-Schrift von Adam Bohorič und Jurij Dalmatin gering, vor allem aber andersartig war, als bisher angenommen.

Ključne besede: bohoričica, pravopis, črkopis, Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj

Schlüsselwörter: Bohoričica, Rechtschreibung, Schrift, Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj

O »bohoričici 16. stoletja« je bilo že veliko napisanega. Skoraj vsi raziskovalci so sledili razvojni tezi: Primož Trubar naj bi najprej uvedel dvočrkja, Krelj naj bi uvedel razlikovanje med *s* in *z*, *š* in *ž*, *u* in *v* ter nekaj drugih novosti, Bohorič in Dalmatin pa naj bi to dopolnila še z razlikovanjem med *i* in *j*. V našem prispevku bomo pokazali, da je takšna intepretacija vprašljiva, saj se ne sklada z zunanjimi okoliščinami, pa tudi ne z zaporedjem rešitev v posameznih knjigah v obdobju med letoma 1566 in 1584.

Jože Toporišič (1986) v svojem pregledu izčrpno navaja dosedanja dognanja, podatke in interpretacije Jerneja Kopitarja (1809), Stanislava Škrabca (JD 1–4), Frana Ramovša (1971) in Jakoba Riglerja (1968). Tak pregled zato pri posameznih vprašanjih na tem mestu ni potreben; navajamo samo nova dognanja in nove interpretacije, ki jih podkrepimo s primeri tam, kjer je to potrebno glede na izbor primerov pri Toporišiču in Ramovšu (deloma tudi pri Riglerju, ki pa je mestoma zavajajoč, saj od vseh najmanj upošteva celotni kontekst). Glede na predhodne raziskovalce smo bili pri teh vprašanjih v naši raziskavi v prednosti,

saj smo način zapisovanja posameznih glasov lahko preverjali strojno na podlagi prepisov vseh slovenskih protestantskih knjig in torej posameznih knjig v celoti. Brez predhodnih analiz pa tudi ta ne bi bila mogoča.

Metodologija našega pregleda razvoja bohoričice v 16. stoletju postavlja dosedanja opažanja, analize in sklepe v širši kontekst. Ravno takšna obravnava posameznih smeri razvoja je bila doslej v ozadju, zato smo lahko prišli tudi do nekaterih novih ugotovitev in poudarkov. Namen prispevka ni pregled variantnosti, ampak poskus prikaza temeljnih tokov pri oblikovanju bohoričice.

Kreljevo poenotenje Trubarjevega črkopisa (*Otrozhia biblia*, KB 1566)

Osnovna teza

V *Otročji bibliji* (KB 1566) Krelj zapisuje glasove, kakor bi jih pisal v cirilici/ glagolici, le da uporablja latinske ustreznice. Pri tem še ne odstopa od Trubarjevega načela estetskosti (Ahačič 2007: 229–230) in uporabnosti pisave tudi za nemškega bralca.

Komentar

Kreljev dosežek na ravni črkopisa *Otročje biblije* ni vzpostavitev razlikovanja med *s* in *z*, *š* in *ž*, *u* in *v*, ampak določitev cirilske/glagolske pisave kot izhodišča za bolj ustaljen zapis slovenskih (in hrvaških) glasov z latinskimi črkami. Na tej ravni Krelj ni nasproten Trubarju, le da enoti razlikovanja med *s* in *z* ter *š* in *ž*, ki se Trubarju ali niso zdela pomembna ali pa jih celo ni v vseh pozicijah dobro slišal; tudi Krelj je pri enotenju nedosleden:

- *s* (Trubar: ¹ *f s ff fs* (in veliki *S*); Krelj: teoretično *f* (in veliki *S*), realno: *f*, manj pogosto *ff* in *s*),
- *z* (Trubar: *f s ff fs z* (in veliki *S*); Krelj: teoretično *s* (in veliki *S*), realno: *s*, manj pogosto *f*),
- *š* (Trubar: *sh fh fsh ffh* (in veliki *SH*); Krelj: teoretično *fh* (in veliki *SH*), realno: *fh*, manj pogosto *sh*),
- *ž* (Trubar: *sh fh fsh fch* (in veliki *SH*); Krelj: teoretično *sh* (in veliki *SH*), realno: *sh*, manj pogosto *fh*).

¹ Podatki so povzeti po Merše (2011: 29–31) in dodatno strojno pregledani.

Podobno je z razlikovanjem med *u* in *v*, kjer je bilo v latiničnih pisavah tedaj v ospredju še vedno predvsem estetsko izhodišče: obe črki se je uporabljalo tako za samoglasnik kot soglasnik (Toporišič 1986: 285, Ahačič 2007: 205), velika črka je bil dosledno samo *V* (tudi pri Krelju), pri zapisu (stavi) malih črk pa je veljalo načelo, da se na prvem mestu zapisuje *v*, znotraj besede in *v* ležečem tisku pa *u*. Razločevanje se je uvajalo v vseh evropskih jezikih dokaj pozno – tako da moramo ta zapis obravnavati ločeno od zapisa *s*, *z*, *š* in *ž*, saj ni vezan na zapisovanje slovenščine, ampak na zapisovanje v vseh tedanjih evropskih jezikih, ki so uporabljali latinico. *Otročja biblija* je začela razlikovati soglasniški *v* in samoglasniški *u*, a ne samo v slovenščini, ampak tudi v hrvaščini in latinščini (ne pa tudi v italijanščini).

Tudi sicer ne smemo pri tem Kreljevem koraku pozabiti na dejstvo, da je bil namen njegove naslonitve na znake cirilice/glagolice tudi v poenotenju latiničnega zapisovanja hrvaščine z zapisovanjem slovenščine. Zapisi slovenskih in hrvaških glasov so namreč v KB 1566 poenoteni, čeprav je vidno, da hrvaščine ni zapisoval Krelj (Orožen 1987 in 1987a).

Način zapisovanja v KB 1566 pomeni nadgraditev in doslednejšo izpeljavo. Označevanje »jera« (glasov, ki jih je Krelj slišal polglasniško ali kratko in nedoločno, zamolklo) z *ě*, po analogiji tudi z *â*, in »jata« (glasov, ki jih je Krelj slišal dvoglasniško ali kot različne v posameznih narečjih) z *é*, prav tako ne pomeni preloma s Trubarjevo tradicijo, saj je ohranil Trubarjevo nihanje v zapisu (celo v istih besedah, npr. *fvét* in *fveit*). Tu ni šlo za zgodovinski zapis, ampak preprosto za pisanje po občutku.

Širši kontekst

Sebastijan Krelj se je poleti 1563 mudil s svojim učiteljem Matijo Vlačičem (Flacijem) – Ilirikom na obisku v Ljubljani in je kljub odkritim flacijanskim nazorom s svojo izobraženostjo (bil je magister), razgledanostjo in dobrimi pridigami naredil vtis na Trubarja (Elze 1897: 339–340). Tedaj za Primoža Trubarja razlike v nekaterih verskih pogledih niso imele bistvene vloge. Krelj je bil sicer bolehen, a izredno ambiciozen in Trubar se je zavedal, da bo takšne sodelavce potreboval. Skupaj s sprejemom službe drugega ljubljanskega pridigarja (poleg Trubarja) je Krelj sprejel tudi poučevanje na stanovski šoli v Ljubljani, kjer je odtlej po dve uri na teden pomagal Lenartu Budini (Elze 1899: 119).

Ko je moral Trubar poleti 1565 v pregnanstvo v Nemčijo, je bil Krelj edina dobra izbira za superintendenta ljubljanske cerkvene občine – torej za mesto, na katerem je nasledil Trubarja. Krelj je bil za takšen položaj še izredno mlad (okrog 27 let), a intelektualno dovolj samostojen. Oba s Trubarjem sta se zavedala pomena dobre šole, razvoj šole pa so podpirali tudi ljubljanski veljaki. Dan pred

Kreljevim imenovanjem za superintendenta (1. avgusta 1565) sta zato Krelj in Trubar skupaj pisala Adamu Bohoriču, da bi prišel za ravnatelja stanovske šole v Ljubljani kot tretji večji (sicer laiški) intelektualec v tem prostoru (Rajhman 1986: 198–199). Vabilo je Adam Bohorič tudi sprejel, s čimer se je začelo za stanovsko šolo novo, bistveno ambicioznejše obdobje.

Otročja biblija je izšla leta 1566 v Regensburgu brez navedbe avtorja, gre pa pri slovenskem delu nedvomno za Kreljevo besedilo, medtem ko je hrvaško besedilo zelo verjetno oblikoval Kreljev učitelj Matija Vlačić – Ilirik (Orožen 1987). Ta je bil na delo, ki se je tiskalo v Regensburgu, kjer je prebival, zagotovo ponosen, saj imamo v rimskem izvodu ohranjeno njegovo posvetilo.²

Zametek *Otročje biblije* bi lahko predstavljalo delo *Summe christlicher Lehre*, ki ga je 28. julija 1563 Krelj po Klombnerju poslal Ivanu Ungnadu v Urach (Elze 1897: 110), a ni bilo natisnjeno. So pa to lahko seveda samo ugibanja.

Za razliko od Kreljevega naslednjega dela, *Postile* (KPo 1567), to delo kljub nekaterim flacijanskim potezam in predruženemu knjižnemu jeziku ni moglo biti sporno ne za Trubarja ne za druge slovenske protestante. Prvi del je namreč nastal iz konkretnih potreb stanovske šole in Kreljevih učiteljskih izkušenj. Tudi zato je bil prvi del te knjige še dolgo v rabi v stanovski šoli v Ljubljani (drugi del za šolsko rabo ni bil primeren). Iz Bohoričevega drugega šolskega reda stanovske šole iz leta 1575³ (prvi ni ohranjen) je razvidno, da so »Catechesis Sebastiani Crelii« uporabljali v drugi (in tretji) dekuriji prvega razreda. To je bilo najverjetneje v navadi vse od izdaje knjige. Skoraj zagotovo je bilo delo navedeno tudi v Bohoričevem prvem, neohranjenem šolskem redu stanovske šole iz leta 1568. Večjezičnost katekizma, dobra didaktična zasnova in ustrezna preprostost jezika sta namreč omogočila natanko to, kar je bila želja stanovske šole: čimprejšnje znanje nemščine in nato latinščine pri slovensko govorečih učencih. Opozorimo še na spregledano podrobnost: prvi, katekizemski del Kreljeve *Otročje biblije* je mnogo bližji »Trubarjevemu« jeziku kakor drugi del, saj je Krelj povsem razvidno za osnovo prvega dela vzel slovenska besedila, ki jih je znal na pamet in ki jih je standardiziral že Trubar. Tudi zato je bil vsaj prvi del knjige bran in uporabljan na stanovski šoli v Ljubljani vse do leta 1580, ne da bi imel hkrati pomembnejši neposredni vpliv na prakso v ljubljanski knjižni produkciji.

² Reprint 1987, naslovna stran (Orožen 1987).

³ Prepis in prevod v Schmidt (1952: 190).

Sklep

KB 1566 je z vidika opazovanja razvoja bohoričice bistveno pomembnejša od njene naslednice, KPo 1567, ki je preprečila večji Kreljev vpliv na vprašanja zapisovanja slovenskih besedil.

Kreljev neuspeli prelom s Trubarjevim črkopisom (*Postilla slovenska*, KPo 1567)

Osnovna teza

Sistem zapisovanja glasov v *Postili* (KPo 1567) pomeni velik prelom s sistemom, kakor ga je uporabljal Primož Trubar, pa tudi prelom s sistemom, kakor ga najdemo v KB 1566. Pri tem sistemu gre za Kreljev poskus, kako teoretično razrešiti zagate z različnimi možnimi izgovori posameznih zapisov in kako te možnosti tudi grafično ponazoriti. Šele ta stopnja pomeni prelom s Trubarjevim načinom zapisovanja.

Komentar

Temeljna metodološka napaka dosedanjih vrednotenj vloge Kreljeve *Postile* pri razvoju slovenske bohoričice je bila prav to, da so izhajala iz končnega rezultata in iskala prehodne rešitve, niso pa obravnavala posameznih zapisovalnih sistemov kot celote. Krelj je v *Postili* namreč uvedel vrsto »dodatkov« k rešitvam iz KB 1566, oblikoval je povsem nov sistem:

- mehka *l'* in *n'*, ki so ju na različnih koncih slovenskega govornega področja izgovarjali različno, zapisuje kot *l* in *n* + [^] na naslednjem (v izglasju na predhodnjem) samoglasniku – a tudi kot *li*, *ni* (Trubar [TT 1557]: *ludie*, *ludem*, *lubefan*, *obluba*, *sledno*, *Iagne*; KB 1566: *ludie*, *ludem*, *lubefan*, *oblubo*, *Gospodnio*, *nagnien*; KPo 1567 [samo novi zapisi]: *Lûdie*, *Lûdem*, *oblûbe*, *lûbesan*, *Gospodnô*, *Iagnê*); podobno, a manj dosledno z ligaturo za *ij*: KB 1566: *ijfkati* [za: *jiskati*], *ifkati*; KPo 1567: *îjfkali*, *îfkati*;
- na mestih, kjer bi lahko pred (navadno vzglasnim) samoglasnikom stal protetični *v*, morda celo *h*, je na tak samoglasnik dodal strešico [^] (Trubar [TT 1557]: *vufta*, *vupane*, *hozhe*; KB 1566: *vufta*, *upanie*, *ozhe*; KPo 1567: *ûfta*, *ûpanie*, *ôzhe*).

Vzrok vseh teh posegov je bila verjetno želja po univerzalnosti zapisa, ki bi zajel tudi glasovne variante, kakor jih je Krelj poznal in zaznal v ljubljanskem okolju oziroma bral pri Trubarju; spodbuda za razširitev takšnih znamenj je bila morda prav »uporabnost« znaka *é* v primerih, ko je nihal med *e* in *ei* v zapisu že v KB 1566.

Poleg tega zasledimo še skoraj povsem dosledno zapisovanje predlogov s pomočjo opuščaja (npr. *v'tim*; 1885 primerov; pisave skupaj je zanemarljivo malo, npr. *vtim*) in občasno zapisovanje končnih *e* in *o* s krativcem po vzoru latinske pisave končnih *e* in *o* v prislovihih (npr. *fvitlò*, *glafnò*, *ozhitò*).

Takšen Kreljev sistem kot celota je bil že sam po sebi prezapleten, da bi bil lahko dosledno izveden, dobro sprejet in da bi ga lahko dosledno posnemali. Dodatno je k odklonitvi takšnega sistema, kakor bomo videli v nadaljevanju, prispeval še izrazitejši deklarativni in dejanski jezikovni odklon od Trubarjevega jezika. Ravno nadčrkovna znamenja, ki naj bi ta odklon nekoliko ublažila (npr. *úk* za *vuk* ali *uk*), so ga na ravni vidnega vtisa zgolj dodatno podkrepila. A poglejmo si še zunanje okoliščine.

Širši kontekst

Sebastijan Krelj je bil »bolehen« (Elze 1899: 119) že ob prihodu v Ljubljano, njegova jetika se je počasi stopnjevala in septembra 1567 ni bil več zmožen za službo (Logar 2013). Nekaj mesecev zatem je decembra 1567 umrl in zapustil vdovo z otrokom. KPo 1567 je izšla pred njegovo smrtjo v začetku leta 1567.⁴

Knjiga je bila pisana v času, ko je Krelj vodil slovensko cerkev in ko je bil hkrati njen nesporni moralni vodja Primož Trubar že v tujini. To je tudi čas, ko je Matija Klombner v ozadju delal vse, da bi (še naprej) črnil Trubarjevo ime – predvsem da bi s tem pral svojega in tako poudarjal svojo vlogo.⁵ Obenem je to čas, ko je Krelj, ki je Trubarja nedvomno izredno spoštoval, vse jasneje videl tudi pomanjkljivosti njegovega dela (za *Cerkovno ordningo* je na primer Klombnerju še pred izdajo rekel, da bi jo veljalo še pregledati (Elze 1897: 110); iz slovenske cerkve je odstranil Trubarjev katekizem, ker ga je imel za cvinglijskega v

⁴ Sklepamo lahko na podlagi pisma Nikolaju Gallusu 23. 11. 1566, naj ne ustavi tiska postile (Rajhman 1997: 43).

⁵ Prevod postile nemškega protestanta Johanna Spangeberga je bila ena od želja Matije Klombnerja. Leta 1562 je prevod v hrvaščino naročil Hrvatu Živčiču v Pazinu, ki je delo najverjetneje tudi prevedel (Rupel 1962: 158), slovenski prevod pa je že prej istega leta naročil Janžu Weixlerju, a ga ta ali ni dokončal ali pa prevod ni bil dovolj dober (Klombner Ungnadu 28. novembra 1562, Slavischer Bücherduck I, 67). Sklepamo lahko, da je Klombner željo po takšnem prevodu izrazil tudi Krelju, ki mu je bilo delo tudi sicer blizu.

pojmovanju zakramentov kot zgolj znamenj) (Grdina 1995: 395, Rupel 1955: 219), predvsem pa flacijanjem, v katerega je Krelj z vso predanostjo verjel, ni dopuščal kompromisov, če je šlo za verska vprašanja: Trubar pa je tu vselej iskal zdravo mero, tudi kadar je bil najbolj oster.

Knjiga je torej nastala v času, ko so nekateri čutili, da bi bilo treba zmanjšati Trubarjev teološki vpliv na »Cerkve slovenskega jezika«, hkrati pa so vedeli, da bi bilo to narediti naravnost nespodobno, glede na vse dobro, kar je Trubar storil zanje, tudi nekrščansko. V tem kontekstu je nastajal tudi ostri Kreljev uvod, ki govori zgolj o pisavi in vprašanju knjižnega jezika, cilja pa dlje: na vprašanje, kam naj gre slovenski protestantizem. V Trubarjevo ali v flacijansko, Kreljevo, Klombnerjevo smer.

Edino stvarno pričevanje o izdajanju tega dela lahko beremo v Kreljevem pismu regensburškemu superintendentu Nikolaju Gallusu 23. novembra 1566 (Rajhman 1997: 43): »Slednjič te prosim, saj si zelo human, zaradi naše ilirske Cerkve, ne bodi užaljen zaradi naših nadležnih prošelj, da ne ustaviš tiska naše Postile, ki jo pričakuje mnogo ljudi, temveč da ga pospešuješ in nadaljuješ, o čemer nikakor ne dvomim. Vztrajaj in posreduj, naj bo čim prej dotiskana, da bi jo še to zimo dobili. Sicer bo vse dolgo poletje obležala [gre namreč za komentarje evangelijev v zimskem času] in je ne bo lahko prodati. Nekateri, ki mi niso naklonjeni, bi me radi osumničili, kot da ne bi vedel, v kaj sem se podal, in namigujejo, da ne bo nikoli izšla, ker ni bila tiskana pri nas.«

Krelj v odlomku, ki opisuje izgovor posameznih črk v njegovem črkopisu (KPo 1567: B3a), poda kratek opis razlik med svojo in Trubarjevo pisavo, namenjen predvsem slovnično manj učenim. Na prvi pogled podobno kot Trubar opozarja, da bo pravi izgovor pisave prišel z branjem. Tako poda naslednje opazke:⁶ *ch* se bere kot nemški ali Trubarjev *zh*, *s* kot *ff*, *c* kot *c* (in ne kot *k* kakor ponekod v latinščini), razlika med *s* in *f* ter *sh* in *fh* bo razvidna iz branja, nadčrkovnih znamenj ni treba upoštevati (saj bo izgovor črk, nad katerimi stojijo, razviden sam po sebi ob branju).

Vendar pa sta opisani, torej drugi Kreljev (KPo 1567) in Trubarjev koncept črkopisa izhodiščno nasprotna. Trubarju je Kreljeva težnja po zajetju vseh glasov s posebnimi črkami ali črkovnimi sklopi docela tuja; teorija je pri Trubarju manj pomembna od estetskega vidika.⁷ Glavna vodila Trubarjevega črkopisa

⁶ »Zhàrkom fe ne pufti irratì, kakor da bi ne bile, ch sa zh, f sa ff, vzhafy beri. Inu c sa c, nekar sa k, taku fe ne bodef h f kusi nu f kusi niftar blasnil. To differencio alli raslotak mey s inu f, meiu sh inu fh, bodef h f am dobrò samerkal, Inu naf h iesik ozhe ga imeti.«

⁷ TT 1557: a 3b, Rupel 1966: 73, TC 1555: A 2b, TE 1555: B 3a, TT 1557: a 3b (Rupel 1966: 73), pismo 8. 3. 1560 (Rajhman 1986: 56), pismo 19. 3. 1560 (Rajhman 1986: 60), TA 1566: A 1b. Prim. Ahačič (2007: 226–230).

so bila namreč: enostavnost, estetskost, čim manj črk za en glas, čim večja podobnost z znanimi načini pisave (latinsko, nemško in italijansko). Krelj (KPo 1567: B 3a) je utemeljeval izgovor posameznih črk s povsem drugačnega vidika. Njegovo merilo za pisavo ni bila estetskost, ampak zajetost opisa vseh glasov, kot jih zahteva *proprietas linguae*, narava jezika. Šlo mu je torej za zapis, ki bi bil fonološko doslednejši. Rezultat pa je bil tudi zaradi velikega števila nadčrkovnih znamenj popolna estetska sprememba zapisa slovenščine, vidna tudi v primerjavi s KB 1566.

Ostrina Kreljevega napada Trubarjevega jezika, zapletenost novih rešitev in teološko obračunavanje, zavito v spremembo na jezikovnem področju – vse to so vzroki, da ni presenetljivo, če je bil Kreljev predlog črkopisa po Kreljevi in nato še Klombnerjevi smrti zavržen.⁸

Sklep

Sistem zapisovanja glasov v KPo 1567 pomeni prelom s Trubarjevo pisavo in do neke mere tudi s pisavo KB 1566. Nov sistem je bil prekompleksen, da bi bil sprejet, hkrati pa je bil zavržen tudi iz povsem zunanjih razlogov, saj je simbolično predstavljal upor flacijanske struje proti Trubarju.

»Juričičeva« izdaja *Postile* (JPo 1578) kot zavrnitev Kreljeve reforme

Osnovna teza

Izdaja celotnega prevoda postile Johanna Spangenbergja je simbolično predstavljala dokončni obračun ljubljanske protestantske skupnosti s Kreljevim jezikovnim načrtom in zavestno odpravljanje vseh njegovih rešitev pri zapisovanju glasov.

⁸ Trubar je še v TT 1581–82 glede tega povsem jassen: »Puščam tudi prejšnji pravopis, ker lahko vsakdo, ki ne zna slovenskega jezika, tako bere, da ga vsak slovenski kmet s poslušanjem dobro razumeti utegne.« (Rupel 1966: 278)

Komentar

Čeprav prepis v Trubarjev črkopis ni bil povsod dosleden, pa vidimo težnjo po doslednem odpravljanju Kreljevega sistema zapisovanja (primeri so omejeni zgolj na tipične črkopisne popravke v prvem poglavju):

- s/z (KPo 1567: *vaf*, *pèrvesano*; JPo 1578: *vas*, *pervefano*),
- š/ž (KPo 1567: *Mlaiſha*, *sheleli*; JPo 1578: *Mlaisha*, *sheleli*),
- u/v (KPo 1567: *fvoio glavo*; JPo 1578: *fuoio glauo*),
- lj, nj (KPo 1567: *Lûdie*, *Gofpodnô*, *Iagnê*; JPo 1578: *Ludie*, *Gofpodnio*, *Iagnie*),
- ô (KPo 1567: *ôzhmo*, *ôzhe*; JPo 1578: *honzmo*, *hozhe*),
- û (KPo 1567: *ûnar*, *ûpanie*; JPo 1578: *vner*, *vpanie*),
- ij (KPo 1567: *kîjr*, *V'boshîm .. Boshîo*; JPo 1578: *kir*, *VBoshim .. Boshio*),
- é (KPo 1567: *Mêſta*, *iêsditi*; JPo 1578: *Mefsta*, *iesditi*),
- è (KPo 1567: *pèrvesano*; JPo 1578: *pervefano*),
- opuščaj (KPo 1567: *v'to*, *s'veliko*; JPo 1578: *vto*, *sueliko*),
- prislovi (KPo 1567: *celò preproftò*; JPo 1578: *celo preprofto*).

Širši kontekst

Kmalu po izidu prevoda prvega dela postile (KPo 1567) je Sebastijan Krelj 25. decembra 1567 umrl. Po njegovi smrti je dobil Jurij Juričič kot Kreljev sodelavec nalogo kranjskih stanov (Oblak 1894: 203), naj prevod dokonča »v Kreljevem črkopisu« (JPo 1578: 4a), saj sta ostala neprevedena še drugi in tretji del – ker je Krelj na objavo računal, so morda obstajali prvi rokopisni osnutki vsaj dela prevoda. Juričič je prevod drugega in tretjega dela končal že v letu 1568 (če verjamemo podatku iz posvetila Janža Mandelca)⁹ ali vsaj do leta 1571, ko ga je v pregled dobil Adam Bohorič (Elze 1893: 127). V tem času je bil Kreljev način zapisovanja že zavržen, Adam Bohorič pa je po vrnitvi Jurija Dalmatina v Ljubljano leta 1572 začel z njim spet intenzivneje sodelovati in se ob tem pri svojih jezikovnih premislekih še toliko prej vrnil k Trubarjevi smeri. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da je bil po smrti Matije Klombnerja in imenovanju »Trubarjevega« superintendenta Krištofa Spindlerja (oboje 1569) flacijanizem, ki ga je prek črkopisa in izbire jezikovne osnove za svoj knjižni jezik simbolično predstavljal Sebastijan Krelj, vedno bolj nezaželen (Grdina 1995: 394–395). KB 1566, katere prvi del je bil v rabi na stanovski šoli v Ljubljani, s tega vidika ni bil sporen.

⁹ JPo 1578: 3a. To bi seveda pomenilo, da je Krelj pred smrtjo prevedel že tudi kar zajeten del neizdanega besedila.

Kdo je opravil končno redakcijo Kreljevega in Juričičevega prevoda, lahko zgolj ugibamo. Zagotovo to ni bil Jurij Juričič, ki tedaj ni bil več v Ljubljani (Glonar 2013). Da bi jo opravil Adam Bohorič, je povsem nedokazljivo. Posegi v Kreljevem besedilu (kjer je primerjava edina mogoča, saj rokopis Juričičevega dela prevoda ni ohranjen) so jezikovno premišljeni in ne posegajo zgolj v črkopis, ampak tudi v izbiro bolj uveljavljenega besedja (Merše 2013: 129–145), vendar nam ne kažejo Bohoričeve smeri. Kdo so bili »učeni in jezika večši ljudje« (Rupel 1966: 374), ki so pripravili besedilo za tisk, je zato res težko reči, sploh ker je šlo tu lahko tudi za dogmatični pregled (Grdina 1995: 395). Lahko sklepamo, da je šlo pri jezikovnem prepisu najverjetneje za Janža Tulščaka, ki je imel pred sabo Kreljev tisk ter Juričičev rokopis s kakimi Bohoričevimi rokopisnimi opombami. Tulščaku, nekdanj zagrizenemu flacijancu, je bilo Kreljevo in Juričičevo delo od vseh še najbližje, poleg tega je že naslednje leto izdal pri tiskarju Mandelcu tudi svoj prevod molitev, ki kaže podoben pravopis (čeprav bistveno drugačen jezik). Vsekakor je bil odmik od Krelja zavesten – na naslovnih straneh vseh treh delov je jasno povedano, da je besedilo »prvič prepisano v pravi [!] slovenski jezik«.

Sklep

Tako zunanje okoliščine kakor tudi dejanski popravki izdaje JPo 1578 potrjujejo odločitve o popolni zavrnitvi Kreljeve pravopisne reforme. Ta podatek je pomemben, saj gre za dejanje dobrih deset let po izdaji KPo 1567 in za izdajo, za katero je skrbel isti tiskar kot za Dalmatinove ljubljanske izdaje, med katerimi sta bili dve že natisnjeni, prvi del *Biblije* pa je šel v tisk čez nekaj mesecev.

Prvi tiski Jurija Dalmatina (DJ 1575, DPa 1576 in DB 1578)

Osnovna teza

Kar je lažje neposredno dokazovati s pomočjo JPo 1578, je dokaj razvidno tudi iz prvih Dalmatinovih tiskov: Kreljeva reforma ni imela nobenega vpliva na nadaljnji črkopis, ker je bila prezapletena kljub posamičnim dobrim rešitvam in ker je flacijanska struja izgubila svoj vpliv (umrla sta Krelj in Klombner).

Komentar

V DJ 1575 je pisava *u* in *v* znova prepuščena tiskarju, *v* se tako pojavlja samo na začetku besede in v velikih črkah, sicer se rabi *u*. Ločevanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je v zapisu znova poljubno. DJ 1575 prav tako ne uporablja nadčrkovnih znamenj za različne glasove in glasovne kombinacije, kakor jih je uporabljal Krelj, in tudi ne sledi njegovi izbiri jezikovne osnove. A tudi Primožu Trubarju Jurij Dalmatin ni sledil docela.¹⁰ Vidna je tendenca po doslednejšem zapisovanju posameznih glasov (zlasti *s* in *š*), ki pa je brez stalne zavesti o cirilski/glagolski pisavi, po kateri se je orientiral Krelj, izvedena zgolj po občutku.

Od Kreljevih načel je svojo sled pustilo zgolj zapisovanje predlogov s pomočjo opuščaja (*k'ueliku*), a tudi to zgolj kot poljubna možnost. V DJ 1575 imamo 156 primerov s predlogi z opuščajem, ostali so pisani skupaj z naslednjo besedo brez opuščaja; največkrat je pisan z opuščajem *k'* (73 pojavitev), sledijo *s'* (40 pojavitev), *v'* (36 pojavitev) in *h'* (7 pojavitev). Dosledno brez opuščaja in skupaj z naslednjo besedo je pisan *f'* (*steim*, *ftakouimi*), pri drugih predlogih pa je raba brez opuščaja in skupaj z naslednjo besedo večinska (razen pri *k* in *h*). Podobna je usoda opuščaja tudi v naslednjih knjigah: DPa 1576 – 15 pojavitev, JPo 1578 – 20 pojavitev, DB 1578 – 261 pojavitev, ki so večinoma na besedotvorno problematičnih mestih (npr. *is'hod*, *vkups'haiaine*), TkM 1579 – 19 pojavitev, DPr 1580 – 13 pojavitev, DC 1580 – 9 pojavitev, poskusni odtis *Biblije* jih nima.

To kaže na dejstvo, da so ljubljanski protestanti posamezne Kreljeve ideje iz KPo 1567 registrirali in mestoma uporabljali, a se z njimi niso poglobljeno ukvarjali, saj so zavrnil sistem kot celoto.

DJ 1575 zato lahko označimo kot delo, ki je porušilo upanje, da bi se Kreljev jezik in njegove črkopisne rešitve uveljavile tudi širše. Hkrati pa nam kaže korak naprej v jeziku glede na jezik Primoža Trubarja.

Tudi naslednji dve knjigi Jurija Dalmatina (DPa 1576 in DB 1578) kažeta isto smer in se v pravopisu (razen v zgoraj opisanem nihanju števila primerov z opuščaji) ne razlikujeta.

¹⁰ Zlasti se kaže svežina na ravni izbora besed. Kljub razmeroma splošni tematiki knjige je kar 415 besed (15,56 % vseh) v DJ 1575 novih glede na predhodne Trubarjeve.

Širši kontekst

DJ 1575

Vstop Jurija Dalmatina na področje oblikovanja nove različice slovenskega knjižnega jezika je bilo pomembno simbolno dejanje. Sebastijan Krelj je bil s svojim poskusom uvajanja novega načina zapisovanja in postavljanja slovenskega knjižnega jezika na novo izhodiščno govorno osnovo neuspešen, saj je naredil korak proč od Trubarja. Dalmatinova različica je imela zato mnogo boljši izhodiščni položaj: predstavljala je korak naprej od Trubarja, ohranjala je njegovo smer in odpravljala zgolj tisto, kar se je pri Trubarju izkazalo kot moteče. In ne nazadnje, bila je rezultat Trubarjevih prizadevanj, Trubarjevega načrta.

Vrnitev v Ljubljano kljub Trubarjevi podpori za Dalmatina ni bila samoumevna: uspelo mu je šele v tretjem poskusu po dveh letih. 18. aprila 1572 so ga stanovi sklenili zaposliti v Ljubljani kot drugega pridigarja (Kidrič 2013).

V Ljubljani je bil Dalmatin znova v rednih stikih z Adamom Bohoričem (pomemben podatek v tem smislu je, da je 4. maja 1573 je krstil Bohoričevo hčer Judito) (Adam 2012: 104) in vsaj od leta 1574 (Schmidt 1952: 38) kot šolski nadzornik v stanovski šoli v Ljubljani tudi dobro seznanjen z vsemi zadregami, povezanimi s šolstvom – posredno pa tudi s slovenščino na vseh ravneh in s Kreljevim jezikovnim poskusom.

Na Dalmatinovo samozavest pred izdajo njegove prve slovenske knjige je nedvomno dobro vplivalo dejstvo, da je že leta 1572 izdal knjižico s svojo magistrsko tezo *De catholica et catholicis disputatio* (Rajhman 1984: 41–46), istega leta pa pismu kranjskim deželnim stanovom (Rajhman 1997: 57) kot nekakšno spričevalo ob prošnji za službo priložil tudi rokopisni prevod Prve Mojzesove knjige v slovenščino.

DPa 1576

Tiskar Janž Mandelc ni bil duhovnik, ampak »podjetnik«, zato mu je, verjetno skupaj z drugimi, uspelo Dalmatina nagovoriti, da še pred veliko nočjo pripravi za tisk besedilo Jezusove pasijonske zgodbe, združene na podlagi štirih evangelijev. Takšno knjižico si je nedvomno želel tudi Dalmatin sam, saj je bila lahko po eni strani v veliko pomoč pridigarjem, po drugi strani pa je bila zelo priročna tudi za praznovanje velikonočnega časa po družinah. Poleg tega je šlo za samostojno delo, ne za prevod Svetega pisma. Za dejanje, s katerim bi sledil svojemu velikemu vzorniku, duhovnemu očetu Primožu Trubarju.

Posvetilo nosi datum 12. marec 1576 (DPa 1576: 5b), natisnjena in v prodaji pa je morala biti knjiga zagotovo vsaj nekaj tednov pred veliko nočjo, ki je bila 22. aprila 1576.¹¹

Jezik pasijona kaže, da je glede na DJ 1575 storil korak naprej, kar se tiče splošnega vtisa, doslednosti, lahko bi rekli kar »izpisanosti«. Sklepali bi torej lahko, da je Dalmatin pripravil *Pasijon* malo pred njegovo izdajo, vsekakor pa za Jezusom Sirahom. Izbrušenost jezika kaže na pozorno pregledovanje pred izdajo, zagotovo je šlo spet za sodelovanje z Adamom Bohoričem, ki mu je Jurij Dalmatin malo prej, 2. januarja 1576 (Adam 2012: 114), krstil še novorojenca. Sodelovanje Dalmatina in Bohoriča je bilo, kot kaže, uigrano in polno volje.

DB 1578

Jurij Dalmatin je že od študijskih let (1569) (Kidrič 1929–1937: 50) sistematično prevajal svetopisemska besedila. Tudi zato je bil bolj odmaknjen od vsakdanjih težav in veliko manj družbeno dejaven kakor Primož Trubar. Seveda pa to ne pomeni, da ni bil brez obveznosti in da ni bil pomemben člen ljubljanskih protestantov. Ves čas od prihoda v Ljubljano je bil zaposlen kot ljubljanski stanovski pridigar (nad sabo kot superintendenta je imel vrstnika in prijatelja Krištofa Spindlerja, ob sebi pa tudi nekoliko starejše prijatelje in vrstnike ter svojega bivšega učitelja Adama Bohoriča).

A pred očmi je imel jasen cilj – in ta cilj je bil izpolnjen v prvi polovici leta 1578, v prvem rokopisu verjetno že 1575 (Šmid 1904: 79). Prevedel je celotno besedilo *Biblije* in pripravil ter prevedel zanj tudi primerne uvode.

Da bi spodbudil tisk celotne *Biblije*, kar je bil seveda ogromen finančni projekt, pa je potreboval tisk, na katerega bi se lahko skliceval.¹² Zgolj tiskani prevod Sirahove knjige (DJ 1575) kot referenca pač ni bil dovolj. Že leta 1575 je skušal skupaj s Krištofom Špindlerjem (Kidrič 1929–1937: 54) za ta projekt brez uspeha vzbuditi zanimanje kranjskih stanov. Deloma je bil uspešen leta 1577, saj so ti začeli iskati možnosti sodelovanja s Štajerci in Korošci (Rupel 1966: 32, Šmid 1904: 83–84), leta 1578 pa so v Brucku (Kidrič 1929–1937: 52, Rupel 1966: 32, zbrani viri: Adam 2012: 124) vse tri dežele načelno sklenile, da izdajo *Biblijo*. A za stvarni preboj je Dalmatin potreboval močnejši tiskani dokaz. Zato se je odločil dati v tisk Mojzesovo Peteroknjižje. Posvetilo je bilo napisano 1. novembra 1578, knjiga pa je bila natisnjena že pred 26. novembrom 1578 (Rajhman 1997: 65–66).

¹¹ <http://5ko.free.fr/en/easter.php?y=16>.

¹² Kot lahko sklepamo po pismih, ki so sledili izidu DB 1578 (Rajhman 1997: 63–71).

Register v DB 1578 kot prvi slovenski knjižno-narečni sinonimni slovarček¹³ obsega 205 iztočnic, ki jih najdemo tudi v osrednjem besedilu DB 1578, tem pa sledijo narečni, pokrajinski, neosrednjeslovenski sinonimi, na primer: *hlapec* – *sluga*, *jogri* – *apostoli*, *bolezen* – *betež*, *erbščina* – *otačastvo*, *očinstvo*, *dedina*, *babščina*. Avtorstvo podobnega, a daljšega Registra v Dalmatinovi *Bibliji* (1584) je nedvomno Bohoričevo, zato lahko sklepamo (ne moremo pa dokazati), da je Adam Bohorič sodeloval tudi pri tem slovarčku.

Sklep

Prvi Dalmatinovi tiski potrjujejo popolno zavrnitev Kreljeve pravopisne reforme, vpogled v širše okoliščine pa nam potrjuje, da pravopisni premislek tudi Adama Bohoriča ni mogel zaobiti.

»Dalmatinova« pesmarica iz leta 1579 (DC 1579)

Osnovna teza

Med letoma 1579 in 1580 začenja prihajati v Dalmatinov pravopis razlikovanje med *u* in *v*, a iz drugega izhodišča kakor pri Krelju (ali pozneje v BH 1584).

Komentar

Pesmarica iz leta 1579 (DC 1579) kaže na prvo večjo dokazljivo vplivno sistemsko spremembo v slovenskem črkopisu: razlikovanje med *u* in *v*. To razlikovanje moramo ločevati od drugih, saj je bilo stavljenje teh črk izrazito v domeni tiskarja, razlikovanje pa se je uveljavljalo povsod po Evropi počasi. Razlikovanje je bilo tudi še vedno pozicijsko pogojeno. Govoriti pri tej spremembi o vplivu Krelja je manj verjetno, saj je bilo Kreljevo izhodišče popolnoma drugačno: Dalmatin je upošteval tudi tradicijo stavljenja *v* na začetek besede,¹⁴ Krelj pa ne. Mnogo verjetneje so na Dalmatinovo odločitev vplivala sočasna latinska besedila, tudi slovnična, ki jih je potrjeno poznal vsaj Adam Bohorič (Ahačič 2007: 88–116).¹⁵

¹³ Povzeto po Rigler (1967), Orožen (1983/84), Stabej (1976).

¹⁴ Samo v treh primerih se v DC 1579 z *u* piše prva črka v besedi, dosledno pred glasom *v* (*uVezhnim*, *uVeri*, *uvezhnofti*).

¹⁵ Gl. tudi Škrabec (mesta v Toporišič 1986), kjer navaja kot možni vir Petra Rama.

Pri Krelju ima na primer *u* kot prva črka v besedi v KB 1566 kar 69 pojavitev, v KPo 1567 pa 116 (*u*) + 341 (*û*) pojavitev. Gre za drug sistem, drugačno izhodišče, saj se v DC 1579 z *v* na začetku besede pišejo tudi evidentni samoglasniki (*vlni*, *vhar*). To načelo se spremeni šele v DPr 1580, kjer imamo 91 pojavitev črke *u* na začetku besede kot zapisa glasu *u*.¹⁶ A raba je očitno še vedno odvisna od občutka, številke pa seveda tudi od izbire besed in pogostnosti rabe protetičnega *v*: DC 1580 ima samo eno pojavitev z začetnim *u* (*unod*).

Kratek ekskurz: Bohoričev letak *Otrozhia* [tabla] (okoli 1579, BTa 1579)

Zgodovino tega letaka moramo opazovati za nazaj, saj se nam le tako lahko razkrije kak podatek. Gre za edini ohranjeni slovenski protestantski letak. Ohranjena je samo četrtina prvotnega lista. Ker je bil potiskan samo na eni strani, so del lista uporabili za vezavo malega grško-latinskega katekizma Johanna Brenza, natisnjenega okrog leta 1570.¹⁷ Katekizem je bil vezan v pergament s srednjeveškim latinskim rokopisom, za notranjo stran platnice pa je knjigovez uporabil slovenski letak in ga tako pomagal ohraniti do današnjih dni. List so opazili leta 1923 in je že takoj vzbudil zanimanje slovenskih jezikoslovcev in literarnih zgodovinarjev (Kidrič 1924).

Veliko o času in kraju, kjer je bil letak uporabljen za vezavo, nam pove dejstvo, da so grško-latinski katekizem Johanna Brenza uporabljali v stanovski šoli v Ljubljani (izpričano od leta 1584, saj ga je tedanji rektor, nemški šolnik, slovničar in pesnik Nikodem Frischlin, uvrstil v svoj tretji, ohranjeni osnutek šolskega reda, dejansko pa skoraj zagotovo že od leta 1582, ko je Nikodem Frischlin poleti nastopil svojo službo) (Schmidt 1952: 69–113; katekizem omenja na 105, 106; 217).

Tisk letaka nas vodi še nekaj let nazaj. Glede na vrsto črk gre zagotovo za odtis tiskarne Janža Mandelca (Kidrič 1924: 127), kar zameji nastanek knjige med poletje 1575 in poletje 1580 (prihod Janža Mandelca in prenehanje tiska v njegovi tiskarni) (Kidrič 1924: 127).

Še več pa nam pove jezik letaka. Gre za jezik, podoben Dalmatinovim tiskom po 1576, ki ne upoštevajo Kreljevih pravopisnih rešitev, ni pa Dalmatinov (kar pričajo oblike kot *oli* namesto Dalmatinovega *ali*) – in pri vseh Dalmatinovih tiskih je kot korektor sodeloval Adam Bohorič (ki pa ima v svoji slovnici obliko

¹⁶ Pojavitve so vezane zgolj na lekseme *uho*, *usta*, *ustna*, *uni*, a gre za dosledno izpeljavo, saj imajo ostali leksemi na današnji *u* protetični *v*; imamo pa tudi primer zapisa *ugrishlei* (za: *vgrižljaj*).

¹⁷ Catechismus Ioan. Brentii, [S. l. : s. n., ok. 1570], NUK R 0 13548/adl. 1.

oli). Hkrati pa najdemo v kratkem ohranjenem besedilu letaka pomembno posebnost: zapis predloga *v* z apostrofofom *v'**Vodah* (kar srečujemo že prej), a tudi zapis predloga *v* z apostrofofom in izpuščeno naslednjo »črko«: *v'feh* (namesto: *v'v'feh*). To pa je posebnost, ki je v celotni slovenski protestantski književnosti 16. stoletja, zapisana samo še v eni knjigi – v slovnici Adama Bohoriča iz leta 1584. Tam Adam Bohorič predlaga, da bi tip, ko se beseda za predlogom začenja z isto »črko« kot predlog, pisali kot *v'ola* (namesto *v'vola*) ali *s'inom* (namesto *f'sinom*) (BH 1584: 32). In ta predlog, ki ni obveljal v Dalmatinovih tiskih in nikjer drugje, najdemo prav v obravnavanem letaku. Iz tega z veliko verjetnostjo sklepamo, da je avtor letaka Adam Bohorič.

Naprej lahko ugibamo takole: Dalmatin (in z njim Bohorič) začne deloma ločevati med črkama *v* in *u* šele v tiskih leta 1579 in 1580, med *f'h* [š] in *sh* [ž] pa dosledno šele od *Biblije* 1584 naprej (torej šele po reviziji *Biblije*). Na podlagi vseh teh podatkov lahko tisk umestimo pred leto 1580 (zaradi *u*, *v* in *sh*), a čim bližje razmišljanjem ob reviziji *Biblije* konec leta 1580 oziroma izdaji Bohoričeve slovnice (zaradi oblike *v'feh*). Tisk lahko umestimo pred leto 1580 tudi na podlagi primerjave z DC 1580, kjer gre za nov prevod, ki pa v nekaterih komajda opaznih podrobnostih kaže, da je Dalmatin poznal tudi naš letak (prim. Dalmatinov zapis *v'feih* z enim *v* pri zapovedih, prevod *Kai tu pomeni?* za Luthrov *Was ist daß?*) (DC 1580: A1b). Letak je bil zato po našem mnenju natisnjen leta 1579, manj verjetno 1578 (Kidrič 1924: 127–128).¹⁸ Letnico 1579 dodatno potrjuje popolna identičnost črt v letaku tako po načinu postavitve kot po njihovi obliki z robnimi črtami v TkM 1579. Takšnih črt Mandelčevi tiski iz drugih let nimajo.

Poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo* (DBu 1580)

Osnovna teza

Poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo* potrjuje zamejitev Bohoričeve (in Dalmatinove) pravopisne reforme na čas po reviziji *Biblije*. Tudi tu o vplivu Krelja ne moremo govoriti, kažejo pa se nam tendence po pravopisnem urejanju besedila.

¹⁸ Kidrič sicer postavlja BTa 1580 okrog leta 1580. Kaj več kot ugibati na podlagi posrednih podatkov, ne moremo.

Komentar

Analiza poskusnega odtisa Dalmatinove *Biblije* iz leta 1580 nam pokaže naslednje:

- razlikovanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je po tendenci še izrazitejše, z današnjega vidika namreč tudi uresničitev v DB 1584 ni dosledna (prim. poskusni list v primerjavi z DB 1584: *s*: *skaterimi* = *s'katerimi*, *sPticami* = *s'Pticami*, *Zhloveska* > *Zhlovezka*, *shivinska* > *Shivinška*, *zhes* = *zhes*, *Voisko* > *Vojška*, *shla* > *fhla*, *Drives* = *Drives*; *š*: *veksho* > *vekfho*, *mansho* > *manfho*, *vashi* > *vafhi*, *shefti* > *fhefti*, *she* > *fhe*, *greshniga* > *l*, *vshtiri* > *v'fhtiri*, *bulshi* > *bulfhe*, *bodesh* > *l*, *bosh* > *bofh*). Tu bi veljalo opozoriti, da takšno razlikovanje ni bilo zgolj problem črkopisa, ampak tudi razpoznavne posameznih glasov. Tudi še v DB 1584 imamo lahko povsem skupaj zapis z obema variantama (*shlahti* : *fhlahti*; DB 1584: 1–1a);
- ni zapisovanja predlogov z opuščajem z izjemo besedotvornega primera *is'hodu*, ki se ohrani tudi v DB 1584;
- ni razlikovanja med *i* in *j*;
- ni nadčrkovnih znamenj.

Širši kontekst

Poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo* je pomemben dokument, bistven za razumevanje končne podobe Dalmatinove *Biblije* in razvoja njene vsebine. Na neki način gre za nedokončani tisk.

Tiskar Janž Mandelc je imel za svoje delovanje dovoljenje deželnih stanov. Ker je tiskarna do leta 1580 postajala vedno pomembnejši center protestantske dejavnosti, je na katoliški strani dobivala tudi vedno več nasprotnikov in tudi nadvojvoda Karel je v njej začel zlagoma prepoznavati vedno večji politični problem (Logar 2013a): predvsem tisk *Peteroknjižja* (DB 1578) in *Salomonovih pripuvisti* (DPr 1580) je celotno katoliško stran spravljaj v veliko politično nejevoljo. Ta se je še povečala, ko so izvedeli, da je že pripravljen predračun za tisk *Biblije* (Šmid 1924: 86) – tega je pripravil Mandelc že 16. decembra 1578 (za 1500 izvodov) (Šmid 1924: 85). Dodatni problem je nastal, ko so izvedeli, da je Mandelc leta 1580 v sodelovanju z Jurijem Dalmatinom natisnil list, na podlagi katerega se je videlo, kako bi bila postavljena Dalmatinova *Biblija*, če bi se deželni stanovi odločili za njen tisk in seveda če bi se jo odločili financirati. Vicedom je takoj zahteval ustavitev tiskarske dejavnosti in od Mandelca zahteval poročilo (Šmid 1924: 86–87). O tem so kranjski deželni stanovi 25. aprila 1580 poročali koroškimi in štajerskimi deželnimi stanovom in jih prosili za

nasvet (Šmid 1924: 87). Dodali so omenjeni poskusni list in novi predračun, ki ga je Mandelc pripravil 23. aprila 1580. Poskusni list, ki so ga poslali v Gradec, se je tam tudi ohranil (Šmid 1924: 87, op. 35). Nastal je v času med izdajo DC 1580 in 23. aprilom 1580.

Janž Mandelc vicedomove prepovedi sprva ni jemal preveč resno. A vendarle se je s tem njegova tiskarska dejavnost v Ljubljani končala. Nadvojvoda Karel je 13. oktobra 1581 prepovedal tiskati v Ljubljani in ukazal Mandelca izgnati iz dežele, to pa je nato še dvakrat ponovil (Logar 2013a). Spomladi 1582 se je Mandelc iz Ljubljane izselil in se nikoli več ni vrnil.

Sklep

Povzetek stanja pred izidom BH 1584 in DB 1584 bi bil torej naslednji:

- razlikovanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je *z* izjemo KB 1566 in KPo 1567 na ravni Trubarjeve poljubnosti s tendenco po zapisovanju *z* in *ž* kot *s* in *sh*;
- razlikovanje med *u* in *v* se pojavi v KB 1566 in KPo 1567, nato zamre in se v drugačni obliki (razlika pri pisanju na začetku besede) pojavi spet v DC 1579;
- zapisovanje predlogov *z* opuščajem se pojavi v KPo 1567, nato pa zgolj kot občasna, manj pogosta možnost;
- razlikovanja med *i* in *j* ni, *j* se uporablja mestoma že prej v kombinaciji *ij* (pri vseh piscih, tudi kot ligatura, kar je bilo sicer večkrat odvisno tudi od tiskarjev), ni pa razlikovanja med konzonatnim *j* in vokalnim *i*;
- nadčrkovna znamenja se pojavijo v KPo 1567, nato jih v takšni obliki sploh ni več oziroma so redka – v vseh vmesnih delih smo našli samo naslednje tri (DJ 1575: *yménouane*, JPo 1578: *dèla*, *nefobliè*).

Lahko povzamemo, da vpliva Sebastijana Krelja na razvoj bohoričice glede na gornje podatke preprosto ne moremo utemeljiti. Ramovš (1971: 156–157), ki je natančno in prepričljivo popisal to črkopisno vprašanje, je naredil eno samo metodološko napako: ni upošteval, da je oblikovanje zapisovalnih načel vedno spopad s celoto, ne povzemanje posameznosti, predvsem pa je spregledal, da sta bila Bohorič in Dalmatin v navezi že precej pred revizijo in da Bohorič ni bil zadnji revizor Juričičeve postile. Ne drži torej, kar piše Ramovš (1971: 159). To nam lepo pokaže ponovna uvedba razlikovanja med *u* in *v*, kjer je Dalmatin izhajal iz popolnoma drugačnega izhodišča kakor prej Krelj ali pozneje Bohorič (prim. Ramovš 1971: 158).

Pravopisna reforma Adama Bohoriča in Dalmatinova vloga

Osnovna teza

Operativno se je oblikovanje bohoričice najverjetneje zgodilo leta 1582, ko je bilo tudi napisano pravopisno poglavje iz Bohoričeve slovnice (BH 1584). Vloga Adama Bohoriča je precej večja, kakor so jo videli nekateri dosedANJI raziskovalci, vpliv Krelja pa druge vrste, kakor lahko sklepamo, če opazujemo »razvoj« z metodološko napačnega vidika »prvega zapisa«.

Pred revizijo in ob pripravi svojega pravopisnega pregleda, ki je bil kasneje natisnjen tudi v slovnici, je imel namreč Bohorič na voljo precej več kakor Krelj. Pred sabo je imel celoten prevod *Biblije*, s tem pa ogromen korpus, kjer je lahko preverjal (ne)uresničljivost posameznih rešitev. Vpliv Krelja bi bil pri tem lahko zgolj pri soočanju slovenskega zapisovanja s cirilskim in glagolskim modelom. Bohorič tu Krelja ni posnemal, ni se naslanjal na njegove rešitve, ampak se je naloge lotil znova s celovito primerjavo, na podlagi katere je lahko naredil tudi nadaljnje rešitve. Te pa so bile:

- model, kako dosledneje razpoznavati in posledično tudi zapisovati razlike med *s* in *z* ter *š* in *ž*;
- vzpostavitev razlikovanja med samoglasniškim *u* in soglasniškim *v* ter samoglasniškim *i* in soglasniškim *j* (sem sodi tudi tendenca po opustitvi zapisa skupine *-ji-* z znakoma *ij* in *y*; ta odtlej označujeta večinsko samo zapis *ij* ali naglašene *i*; prav tako sodijo sem zapisi palatalnih *n'* in *l'*; kdaj so *u*, *w/m* slišali ali razlagali samoglasniško, je drugo vprašanje);
- nov sistem naglasnih znamenj, ki je bil dovolj poljuben, da je bil tudi realno uporaben (krativec za polglasniški ali nejasen izgovor, ostrivec za naglas ali zapis glasov, ki so se razlikovali med posamezni narečji, npr. *é* za nekdanji *jat*, kjer so v izgovoru nihali med *e* in *ej*);
- nova rešitev za pisavo predlogov po vzoru rešitve, ki se je predhodno že uporabljala kot možnost (te rešitve niso v celoti sprejeli, prim. *v'ola* namesto *v'vola*).

Ta sistem je moral biti dovolj odprt, da ne bi dosegel usode Kreljevega sistema, s katerim bi, tudi če bi bil sprejet, verjetno velika večina piscev imela težave.

Širši kontekst

Prvi del prizadevanj pred izdajo *Biblije* je bil pregled rokopisa. S skupinskim pregledom so želeli zagotoviti vsebinsko nespornost prevoda in hkrati jezikovno

poenotenje besedila. Stanovi kot financerji si namreč v že zelo zaostrenih verskih okoliščinah niso ne mogli ne želeli privoščiti, da bi bil prevod kakor koli sporen in da bi poleg pričakovanih političnih sprožal še dodatne teološke pomisleke. Zato so sklenili, naj rokopis pregledajo inodobrijo vodilni teologi vseh treh slovenskih dežel. Po burnem dopisovanju so odločili, da naj se pregled opravi v Ljubljani, kar se je konec avgusta 1581 tudi zgodilo (Šmid 1904: 88–91). Sprva so hoteli takšno večje zborovanje teologov celo skriti pred stanovom in protestantizmu nenaklonjenim deželnim knezom Karlom, a so kmalu ugotovili, da to ne bo mogoče (Šmid 1904: 91). Revizijska komisija je zasedala v Ljubljani od 28. (uradno od 24.) avgusta do 22. oktobra 1581. Sestavljena je bila tako, da je imela vsaka dežela ustrezno zastopstvo. Predsedoval ji je graški superintendent Jeremija Homberger, člani pa so bili celovski superintendent Bernhard Steiner, koroški predikant Janž Fašang, ljubljanski superintendent Krištof Spindler in ljubljanski pridigarji Janž Schweiger, Janž Tulščak, Felicijan Trubar ter seveda Jurij Dalmatin kot avtor prevoda. Iz Škocjana je prišel Andrej Savinec, s Krasa Matevž Živčič, od laikov je iz Ljubljane sodeloval Adam Bohorič, večkrat pa je prišel poslušat tudi kak stanovski odbornik. Vloga posameznikov v tej revizijski komisiji je bila seveda precej različna. Nekateri slovenščine sploh niso znali in so pomagali samo pri kakih specifičnih problemih, spet drugi so pomagali pri oblikovanju opomb ali tako, da so prispevali narečne izraze za obrobne opombe ali register (slovarček) besed na koncu *Biblije*. Andrej Savinec je na primer v komisiji sedel zaradi svoje lepe pisave ter je rokopis prepisoval na čisto (Šmid 1904: 91–92, Rupel 1956: 238). Najpomembnejšo vlogo pa sta tudi pri reviziji *Biblije* nedvomno ves čas igrala Jurij Dalmatin kot prevajalec in vodja projekta ter Adam Bohorič kot vodja premišljevanj o jezikovni in pravopisni podobi besedila.

V tako kratkem času je bilo seveda nemogoče pregledati besedilo v celoti, zato so se lotevali posameznih problemov sistematično. Adamu Bohoriču so zaupali nalogo, da pripravi izhodišča za jezikovno in pravopisno poenotenje rokopisa (BH 1584: **2b). Najprej so se lotili še nenatisnjenih delov Dalmatinovega rokopisa, nato še natisnjenih (Šmid 1904: 92). Najverjetneje so se ustavljali predvsem pri teološko spornih delih, saj vsi niso znali slovenščine in je bilo treba Dalmatinov prevod najprej prevesti v nemščino, nato teološko pretresti, primerjati z izhodiščnim besedilom in drugimi prevodi ter potrditi ali najti boljše rešitev. Vmes so zbiralali tudi podatke o tem, katere besede morda ne bi bile razumljive po posameznih pokrajinah (in širše proti Hrvaški)¹⁹ – na podlagi teh spisov so, sklepamo, nastali *Register*, slovarček besed po različnih deželah na koncu *Biblije*, pa tudi nekatere jezikovne opombe v *Bibliji*. Vsebinske opombe in razlage za posamezna mesta je večinoma pripravljala Jeremija Homberger (Šmid 1904: 93).

¹⁹ Schweiger in Živčič hrvaške, Fašang pa koroške besede (prim. Rupel 1956: 240).

Če odmislimo jezikovno poenotenje, lahko sklepamo, da sam prevod biblijskega besedila ni doživel veliko sprememb, da pa je besedilo v celoti doživelo precej dopolnitev v obliki (nemških) opomb, ki jih je Dalmatin pozneje prevedel v slovenščino in vključil v končno besedilo. Kot pozneje poroča Dalmatin, je Andrej Savinec besedilo *Biblije* prepisal, Adam Bohorič pa ga je »pomagal natančno pregledati« in »pripraviti za tisk«, kot je zapisal Dalmatin Kranjskim odbornikom, pred 16. februarjem 1583 (Rajhman 1997: 85).

Vzrok za premik na jezikovni ravni glede na osnovni Dalmatinov prevod, kakor ga lahko jezikovno in pravopisno opazujemo na podlagi tiskov, objavljenih pred DB 1584, je, da je Dalmatinov prevod, ko je bil že narejen, doživel še nadaljnji skupinski premislek. Pri njem je imel glavno vlogo Adam Bohorič, ki mu je šele tako obsežno delo dalo dovolj velik – danes bi rekli – korpus, da je lahko izoblikoval svoja pravopisna načela in pozneje napisal slovnico. Slovnica Adama Bohoriča in *Biblija* Jurija Dalmatina sta zato močno povezani. Brez *Biblije* ne bi bilo tako kvalitetne slovnice, hkrati pa bi bila jezik in način zapisa *Biblije* manj dovršena, če v njej ne bi bili uresničeni in preizkušeni jezikovni in pravopisni razmisleki, ki so vodili v slovnico. Dalmatinova *Biblija* je tudi delo, v kateri se je uveljavila t. i. bohoričica; tudi poznejšim avtorjem je predstavljala učbenik črkopisa *Biblija*, mnogo manj sama Bohoričeva slovnica.

Ob delu v revizijski komisiji Dalmatinove *Biblije* se je pokazala potreba, da bi Adam Bohorič svoje opombe glede pisanja slovenščine z latinskimi črkami zapisal. To je tudi storil. V času po koncu tiska Dalmatinove *Biblije* (in postopoma verjetno tudi že med njim) pa je Bohorič temu dodal še besedilo o ostalih delih slovnice in vse skupaj združil v nekakšen priročnik. O tem je sam zapisal naslednje:

Ko so se namreč lani bogoslovci in drugi izbrani možje slavnih plemenitašev Štajerske, Koroške in Kranjske posvetovali o prevodu in izdaji kranjskega Svetega pisma ter odločali med drugim tudi o nekem določnem, poslej veljavnem latinskokranjskem črkopisu, za kar sem bil tem možem po ukazu kranjskih prvakov, svojih milostljivih gospodov, prištet tudi jaz: mi je bila zaupana – ne bom prikrival – naloga, naj nekatere svoje opombe k latinskokranjskemu pravopisu, ki sem jih bil tedaj prvič predložil in jih niso zavrnili, smiselno uredim in zapišem, da se bo poslej (ker je pač raba tistega starega črkopisa, namreč cirilice in glagolice, v naši ljubi Kranjski že skoraj izginila) lahko po njihovem navodilu narečje Kranjcev in njim bližnje in sorodno, po vsej Kranjski in večjem delu Štajerske in Koroške udomačeno narečje pisalo z latinskimi črkami. Ustregel sem rodoljubnemu in častnemu nasvetu in večkrat že kar zahtevi teh mož in se lotil tega dela. Toda čeprav sem od kraja nameraval prirediti samo pravopis, sem kasneje, ker me je duh tiral čez namero dalje, sklenil, da po splošni rabi pravilne govorice posnamem pravila tudi za druge dele slovnice in jih spravim v določen red ter vso stvar zaobjamem v tej svoji drobni knjižici kot kranjsko slovnico. (BH 1584: **2b)²⁰

²⁰ Prevod Antona Sovreta in Kajetana Gantarja navajamo po Bohorizh (1987).

V tem odlomku nam Adam Bohorič ne razkriva samo poteka dela na svoji slovnici, ampak nam dá še en dragocen podatek. Ko namreč govori o zboru »bogoslovcev in drugih izbranih mož«, je povsem jasno, da govori o delu revizijske komisije za Dalmatinovo *Biblijo*, ki se je sestajala do 22. oktobra 1581. Ob tem pa uporabi tudi časovno oznako »lani« (»superiore anno«), ki se ne ujema z datumom, ki ga – seveda simbolično – nosi posvetilo k slovnici (1. januar 1584). Besedilo nam torej kaže, da je bila večina besedila slovnice skupaj z vsaj osnovnim ogrodjem posvetila napisana že vsaj do konca leta 1582. To pa seveda ne pomeni, da ni besedila Bohorič še vse do tiska natančno pregledoval in dopolnjeval, najintenzivneje seveda v času po zaključenem tisku Dalmatinove *Biblije* (po 9. novembru 1583). Datum posvetila, 1. januar 1584, je zgolj simbolen: ujema se z datumom posvetila v Dalmatinovi *Bibliji*.

Komentar

Bohoričevo poglavje o pravopisu (BH 1584: 1–39) ni poglavje v pravem pomenu besede. Zamišljeno je namreč kot nekakšen uvodni dodatek v slovnico v obliki petih tabel, ki predstavljajo »pravopise« petih jezikov. Namen teh uvodnih tabel je predvsem razširiti uporabnost slovnice. Kdor namreč razume osnove slovenščine ter pozna pisavo drugih slovanskih jezikov, jih bo »zlahka razumel«. Da poglavje o pravopisu ni enakovreden del Bohoričeve slovnice, nam priča tudi naslovnica. Kakor je za dodane elemente v tedanjih knjigah v navadi, pravi naslednje (BH 1584: *1a): »Pred vsem tem je dodanih nekaj preglednic, ki vsebujejo cirilski in glagolski, znotraj teh pa rutenski in možovitski pravopis.«²¹

Izjemnega pomena za razumevanje Bohoričevih rešitev je podatek, da je ta pregled nastajal po nareku revizijske komisije. Ena od izrazitih tendenc te komisije je bila namreč doseči čim večjo uporabnost *Biblije* tudi zunaj okvirov ožjega slovenskega govornega prostora. Takšna uporabnost pa je Bohoriča preprosto silila v primerjavo pravopisnih rešitev slovenščine s pravopisnimi rešitvami drugih slovanskih jezikov. Bohorič je poznal Kreljevo delo na tem področju, a moral ga je začeti znova: s sopostavitvijo cirilskega, glagolskega in latiničnega sistema. Kako je ta sopostavitev potekala in kakšne rezultate je dala, je že natančno popisano v obstoječi literaturi (Ahačič 2007: 201–206): vzpodbudila je ponovno doslednejše razlikovanje med *s* in *z*, *š* in *ž* ter *u* in *v* ter določitev vloge nadčrkovnih znamenj. Ponovni premislek o vlogi opuščaja se

²¹ »Praemituntur his omnibus, tabellae aliquot, Cyrillicam et Glagoliticam, et in his Rutenicam et Moŕhovitcam Orthographiam continentes.«

ni uveljavil (tip *v'ola, s'inom*),²² se je pa dosledno uveljavila raba opuščaja za predlogi *v, s/z, k/h* in poljubno druge.

Nadčrkovnih znamenj se je Bohorič (verjetno tudi pod vtisom slabe izkušnje, ki jih je imel z njimi Krelj) lotil previdno. Poudarek je bil na tem, da naj rešujejo mesta, kjer bi sicer imeli težave pri zapisu (npr. tam, kjer bi lahko nekdanji jat izgovorili kot *e* ali *ej*). Ostrivec (BH 1584: 30) naj bi tako označeval naglašene zloge, a še to le, kadar bi bilo to potrebno, predvsem zaradi označevanja glasov, »ki se lahko podvojijo« (*uplicatio*), in razločevanja homonimov. Podobno naj bi krativec (BH 1584: 30) označeval tiste slovenske samoglasnike, ki se sicer zapisujejo, vendar se izgovarjajo nejasno in komaj občutno (*obscure et vix sensibiliter*). Četudi je Bohorič glas, ki mu danes rečemo polglasnik, s tem poimenoval zgolj opisno, pa se nam zdi potrebno poudariti, da je bil tak opis zelo dober, saj Bohorič ni imel modela, po katerem bi lahko govoril o polglasniku, zavedal pa se je, da sistema ne postavlja zgolj zase, saj se je prav to pri Krelju izkazalo kot temeljna napaka. S tega vidika moramo razumeti tudi zapis polglasnika z različnimi samoglasniki v tistem času. Polglasnik so namreč slišali kot nejasen, komaj občuten samoglasnik: enkrat bolj i-jevsko, drugič bolj e-jevsko, tretjič spet bolj a-jevsko. Označevanje takih polglasnikov s krativcem je bilo dobro zamišljeno, a se ga ni vedno držal niti Bohorič sam. Pogosto namreč piše tudi *e* in *a* namesto *è* in *à*, večkrat pa tudi *i* brez krativca.²³ Toda: prav takšen, neobvezujoč sistem je Dalmatinova *Biblija* tudi potrebovala, če je hotela prikazati urejeno podobo, ki pa bi jo hkrati lahko posnemali tudi nadaljnji pisci.

Sklep

Bohoričeva vzpostavitev bohoričice, kot je zastavljena v Bohoričevi slovnici (BH 1584), dokončno pa izvedena v Dalmatinovi *Bibliji*, temelji na izkušnjah, ki jih je Bohorič pridobival ob pregledovanju predhodnih Dalmatinovih del, zagotovo

²² Med oblikovanjem načel in izdajo *Biblije* sta vendarle minili verjetno kar dve leti.

²³ O tem dobro piše Škrabec (JD 3: 509). Bohoričev način zapisovanja polglasnika je v svoji slovnici kritiziral Kopitar, na kar se je čez leta odzval Škrabec: »Kopitarju se je zdel po vsej priliki gravis v takem pomenu nesrečno rabljen; po mojem prepričanju je napaka le v tem, ker je rabil Bohorič brez razločka zdaj *à*, zdaj *è*, ali tudi *a*, *e*, ali *i* namestu, da bi se bil deržal v vseh primerih za isti glas istega znamenja, najprimerniše *à*, ker prehaja polglasnik v kranjski slovenščini v *à*: *pàs, pásji*« (JD 3: 509–510). Škrabec Kopitarjevo kritiko pojasnjuje tudi s tem, da so se v Kopitarjevem času in tudi že dolgo pred njim razni kratki samoglasniki lahko spreminjali v polglasnik: »To je motilo Kopitarja, da ni spoznal važnosti našega starega prvotnega polglasnika nasproti ostalim kratkim samoglasnikom in se je označenje tako starega kakor novega ščasoma popolnoma zanemarilo« (JD 3: 510).

tudi ob številnih dilemah, ki sta jih vsaj z Dalmatinom razreševala ob besedilih; na izkušnjah ob soočenju z ogromnim jezikovnim korpusom, ki ga je imel na voljo v obliki Dalmatinovega rokopisnega prevoda *Biblije*; in na vzpodbudi, ki jo je dobil Bohorič ob reviziji Dalmatinove *Biblije*, naj skuša vzpostaviti sistem, ki bi zajel čim širše slovansko jezikovno območje in bi bil čim bolj dosleden, hkrati pa tudi praktično izvedljiv. Rešitve Sebastijana Krelja iz KB 1566 so mu pri tem lahko predstavljale zgled, kako naj se izziva loti (primerjava slovanskih abeced), neuspeh reforme v KPo 1567 pa mu je bil v opozorilo, na kaj naj bo pozoren (estetika, ne preveč nadčrkovnih znamenj, obvladljivost za pisce).

Rešitve glede zapisa *s*, *z*, *š*, *ž*, *u*, *v* so bile po sopostavitvi različnih slovanskih črkopisov edine možne, razlikovanje med *i* in *j* je bila izvirna Bohoričeva ideja, ki je imela najverjetneje vir v sočasnih slovnica, pri stavi naglasnih znamenj pa je nadrobneje razdelal in nadgradil sistem, ki ga je Krelj postavil v KB 1566²⁴ in nato s preobloženostjo porušil v KPo 1567. Razlike med teorijo v BH 1584 in prakso v DB 1584 so še toliko bolj razumljive, če upoštevamo, da je bilo vsaj prvo poglavje BH 1584 napisano že vsaj dve leti pred izidom DB 1584, kar je omogočilo še dodaten premislek.

Temeljna ugotovitev analize je, da je bil vpliv rešitev Sebastijana Krelja na bohoričico Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina zanemarljivo majhen, predvsem pa drugačen, kot se je sklepalo doslej. Da so posamezne Bohoričeve rešitve vzporedne s Kreljevimi, je logično, saj je vzel Bohorič enako primerjalno izhodišče kot Krelj: druge slovanske pisave.

Viri

TC 1555 = Primož Trubar: *CATECHISMVS*. Tübingen, 1555

TT 1557 = Primož Trubar: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen, 1557

KB 1566 = Sebastijan Krelj: *OTROZHIA BIBLIA*. Regensburg, 1566

TC 1567 = Primož Trubar: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen, 1567

TC 1574 = Primož Trubar (ur.): *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen, 1574.

KPo 1567 = Sebastijan Krelj: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg, 1567.

DJ 1575 = Jurij Dalmatin: *JESVS SIRAH*. Ljubljana, 1575.

DPa 1576 = Jurij Dalmatin: *PASSION*. Ljubljana, 1576.

JPo 1578 = Jurij Juričič: *POSTILLA*. Ljubljana, 1578.

²⁴ Delo je Bohorič dobro poznal iz stanovske šole v Ljubljani.

- DB 1578 = Jurij Dalmatin: *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana, 1578.
- TkM 1579 = Janž Tulščak: *Kerfzhanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana, 1579.
- DC 1579 = Jurij Dalmatin (ur.): *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana, 1579.
- BTa 1579 = Bohorič Adam: *OTROZHIA TABLA*, Ljubljana, ok. 1579.
- DBu 1580 = Jurij Dalmatin: *PERVE BVQVE MOSESSOVE*. Ljubljana, 1580.
- DPr 1580 = Jurij Dalmatin: *SALOMONOVE PRIPVVISTI*, Ljubljana, 1580.
- DC 1580 = Dalmatin, Jurij: *CATEHISMVS*. Ljubljana, 1580.
- TT 1581–82 = Jurij Dalmatin: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen, 1581–82.
- DB 1584 = Jurij Dalmatin: *BIBLIA*. Wittenberg, 1584.
- BH 1584 = Adam Bohorič: *Arcticae horulae succisivae*. Wittenberg, 1584.

Literatura

- Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestntizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Lucija ADAM, 2012: *Življenje in delo Jurija Dalmatina ter mesto njegovih del v slovenski književnosti 16. stoletja* (doktorska disertacija). Koper: Univerza na Primorskem.
- Adam BOHORIZH, 1987: *Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste*. Maribor: Založba Obzorja.
- Theodor ELZE, 1893: *Die slowenischen protestantischen Postillen des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- –, 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Litterarische Verein in Stuttgart.
- –, 1899: Die Rektoren der Krainischen Landschaftsschule in Laibach während des XVI. Jahrhunderts. *JGGPÖ* 20 (1899). 117–153.
- Joža GLONAR, 2013: Juričič, Jurij (?–1578). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.
- Igor GRDINA, 1995: Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika. *Zgodovinski časopis* 49/3. 379–398.
- –, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.
- –, 2007: Reformationsströme in slowenischen Raum im 16. Jahrhundert. *Biblia Slavica. Serie IV: Südslavische Bibeln. Band 3,2: Kommentare*. 9–21.
- France KIDRIČ, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.

- –, 2013: Dalmatin, Jurij (okoli 1547–1589). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.
- Jernej KOPITAR, 1809 [1808]: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Ljubljana.
- Janez LOGAR, 2013: Krelj, Sebastijan (1538–1567). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.
- –, 2013a: Mandelc, Janez (?–po 1605). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si>.
- Majda MERŠE, Kozma AHAČIČ, Andreja LEGAN RAVNIKAR, Jožica NARAT, France NOVAK, 2011: Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Majda MERŠE, 2013: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: Razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Vatroslav OBLAK, 1894: Protestantske postile v slovenskem prevodu. *Letopis Matice slovenske za leto 1894*. Ljubljana: Slovenska matica. 202–219.
- Martina OROŽEN: 1983/84: Dalmatinov Register – prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika, *Jezik in slovstvo* 29/6, 196–201,
- –, 1987: Kreljeva »Otročja biblija«. *Sebastijan Krelj: OTROZHIA BIBLIA*. (Monumenta litterarum Slovenicarum 20.) Ljubljana: Mladinska knjiga. 139–157.
- –, 1987a: Kreljev jezikovni koncept. *Slovenščina na stičišču jezikov in kultur. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* 23. Ur. Alenka Šivic Dular in Ada Vidovič Muha. 19–40.
- Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 7.)
- –, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 11.)
- –, 1984: Pomen Kreljevega Christlich bedenken in Dalmatinove De Catholica et de catholici disputatio za teološki razvoj slovenske reformacije. *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*. Ljubljana: SAZU. 41–46.
- Fran RAMOVŠ, 1971: *Zbrano delo: prva knjiga*. (Dela SAZU, razred za filološke in literarne vede, Inštitut za slovenski jezik.) Ljubljana: SAZU.
- Jakob RIGLER, 1967: Register v Dalmatinovi Bibliji, *Jezik in slovstvo* 12/4, 104–106.
- –, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU. (Razred za filološke in literarne vede. Dela 22).
- Mirko RUPEL, 1955: Povabilo in odpoved Gašperju Melissandru, *Slavistična revija* 8/3–4, 209–224.
- –, 1956: Reformacija. *Zgodovina slovenskega slovstva 1: Od začetkov do romantike*. Ljubljana: Slovenska matica. 183–260.
- –, 1962: *Primož Trubar: življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- –, 1966: *Slovenski protestantski pisci* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: DZS.

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. (Pedagoški tisk, zvezek 6). Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Jože STABEJ, 1976, Wörterverzeichnis der Sprachbemerkungen und des Registers in der Biblia Dalmatins 1584. *Geschichte Kultur und Geisteswelt der Slaven, III. Band – II. Theil: Abhandlungen*. München: Dr. Dr. R. Trofenik. 101–181.

Škrabec JD = Stanislav ŠKRABEC, 1994–1998: *Jezikoslovna dela* 1–4. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.

Walter ŠMID, 1904: *Über Entstehung und Herausgabe der Bibel Dalmatins*. Ljubljana: Buchdruckerei Kleinmayr & Bamberg.

Jože TOPORIŠIČ, 1984/84: O Trubarjevi pisavi, pravorečju in pravopisu, *Jezik in slovstvo* 29/6, 226–232.

– –, 1986: Bohoričica 16. stoletja. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja 16.) Ljubljana: Filozofska fakulteta. 271–305.

Povzetek

ADAM BOHORIČ, JURIJ DALMATIN, SEBASTIJAN KRELJ IN BOHORIČICA

Prispevek opisuje tokove, ki so vodili do oblikovanja slovenskega načina zapisovanja: bohoričice. Pri tem postavlja dosedanja opažanja, analize in sklepe v širši kontekst, ki prinaša nekatere doslej spregledane poudarke in omogoča nove zaključke. Temeljna ugotovitev analize je, da je bil vpliv rešitev Sebastijana Krelja na bohoričico Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina zanemarljivo majhen, predvsem pa drugačen, kot se je sklepalo doslej.

Sebastijan Krelj je z delom *Otrozhia biblia* (1566) naredil pomemben korak k izboljšanju Trubarjevega pravopisa. Ta korak je povsem razvrednotil s kompleksnim sistemom v delu *Postilla slovenska* (1567), ki je pomenil popolni prelom v prakso Primoža Trubarja. Ta prelom je bil tudi teološko motiviran, saj je simbolično predstavljal upor ljubljanske flacijanske struje proti Trubarju. Kreljeva provopisna reforma iz leta 1567 je bila zato v celoti zavržena, kar potrjujemo s podatki o izdaji tega besedila iz leta 1578, pa tudi z vzporednimi podatki iz drugih besedil.

Med letoma 1579 in 1580 začenja prihajati v Dalmatinov pravopis razlikovanje med *u* in *v*, a iz drugega izhodišča, kakor pri Krelju (ali pozneje v BH 1584), saj je razlikovanje pozicijsko omejeno (prva črka v besedi je vedno *v*). Poleg tega je pred izidom BH 1584 stanje naslednje: razlikovanje med *s* in *z* ter *š* in *ž* je z izjemo KB 1566 in KPo 1567 na ravni Trubarjeve poljubnosti s tendenco po zapisovanju *z* in *ž* kot *s* in *sh*; zapisovanje predlogov z opuščanjem se pojavi v KPo 1567, nato pa zgolj kot občasna, manj pogosta možnost; razlikovanja med *i* in *j* ni, *j* se uporablja mestoma že prej v kombinaciji *ij*, ni pa razlikovanja med konzonatnim *j* in vokalnim *i*; nadčrkovna znamenja se pojavijo v KPo 1567, nato jih v takšni obliki sploh ni več oziroma so izredno redka.

Bohoričeva vzpostavitev bohoričice, kot je zastavljena v Bohoričevi slovnici (1584) izhaja iz podobne metodologije, kakor si jo je vzel za izhodišče Sebastijan Krelj leta 1566, a z drugačno izpeljavo. Rešitve glede zapisa *s*, *z*, *š*, *ž*, *u*, *v* so bile po sopostavitvi različnih slovanskih črkopisov edine možne, razlikovanje med *i* in *j* je bila izvirna Bohoričeva ideja, ki je imela najverjetneje vir v sočasnih slovnicih, pri stavi naglasnih znamenj pa je bil veliko previdnejši od Sebastijana Krelja, pri čemer je lahko gradil tudi na dobrih izkušnjah z njegovim sistemom iz leta 1566 in slabih izkušnjah z njegovim sistemom iz leta 1567.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ, JURIJ DALMATIN, SEBASTIJAN KRELJ UND DIE BOHORIČICA-SCHRIFT

Der Beitrag beschreibt Strömungen, die zur Kodifizierung des slowenischen Alphabets Bohoričica geführt haben. Dabei werden bisherige Feststellungen, Analysen und Schlussfolgerungen in einen breiteren Kontext gestellt, was mehrere bisher übersehene Beobachtungen hervorbringt und neue Ableitungen ermöglicht. Das grundlegende Analyseergebnis ist, dass der Einfluss Sebastijan Kreljs auf die Bohoričica-Schrift von Adam Bohorič und Jurij Dalmatin gering, vor allem aber andersartig war, als bisher angenommen.

Mit dem Werk *Otrozhia biblia* (1566) machte Sebastijan Krelj einen bedeutenden Schritt zur Verbesserung der Trubar'schen Schrift; das komplexe Schrift-System im Werk *Postilla slovenska* (1567) stellte einen vollständigen Bruch mit der Schreibung Primož Trubars dar. Dieser war auch theologisch motiviert, denn es handelte sich um einen symbolischen Widerstand der Ljubljanaer flacianischer Strömungen gegen Trubar. Die Rechtschreibreform Kreljs aus dem Jahre 1567 wurde demnach gänzlich abgelehnt, was sich an ihrer Herausgabe aus dem Jahr 1578 und gleicherweise an etlichen parallelen Texten bestätigen lässt.

Zwischen 1579 und 1580 führte man in die Rechtschreibung Dalmatins die Unterscheidung zwischen den Lauten *u* und *v* ein. Der Ausgangspunkt war allerdings mit jenem bei Krelj (oder später bei Bohorič 1584, *Arcticae horulae succifivae*) nicht vergleichbar, denn die Lautunterscheidung war positionell eingeschränkt (der erste Buchstabe im Wort ist immer *v*). Vor der Herausgabe Bohoričs 1584 war die Schreibung folgendermaßen geregelt: die Unterscheidung zwischen *s* und *z* sowie *š* und *ž* ist mit Ausnahme von Krelj 1566, *Otrozhia biblia* und Krelj 1567, *Postilla slovenska* beliebig, jedoch war die Tendenz nach der Schreibung von *z* und *ž* als *s* und *sh* bemerkbar; die Schreibung von Präpositionen mit Apostroph beobachtet man bei Krelj 1567, *Postilla slovenska*, später wird sie nur ausnahmsweise praktiziert; die Unterscheidung zwischen *i* und *j* fehlt, *j* kommt stellenweise in der Kombination *ij* vor, zwischen dem Konsonanten *j* und Vokal *i* wird nicht unterschieden; diakritische Zeichen findet man bei Krelj 1567, später sind sie sehr selten.

Die Bohoričica-Schrift, kodifiziert in der ersten slowenischen Grammatik von Bohorič (1584), ist methodologisch mit der Schrift Kreljs (1566) vergleichbar, sie wurde jedoch anders eingesetzt. Die Regelung der Schreibung von *s*, *z*, *š*, *ž*, *u*, *v* war in Bezug auf verschiedene slawische Schriften die einzig mögliche. Die Unterscheidung zwischen *i* und *j* war eindeutig die Idee von Bohorič; dabei lehnte er sich wahrscheinlich an zeitgleiche Grammatiken an. Im Vergleich mit Krelj war er beim Einsatz von Diakritika vorsichtiger; er berücksichtigte sowohl gute Erfahrungen mit dem Schrift-System Kreljs aus 1566 als auch weniger gute Praktiken der Ausgabe aus 1567.

Raba glagolov v Dalmatinovi *Bibliji* in prikaz glagola z oblikami v Bohoričevi slovnici

Majda Merše

Zapoge 39, 1217 Vodice, majda.merše@guest.arnes.si

Na glagol omejeno preverjanje usklajenosti slovnične teorije, predstavljene v Bohoričevi slovnici, s knjižnojezikovno ubesedovalno prakso, kakršno izkazuje Dalmatinov prevod *Biblije*, je na različnih ravneh jezikovne zgradbe (zlasti na oblikoslovni, skladijski in leksikalni) pokazalo na večjo ali manjšo prekrivnost obojega. Kot ena izmed posebej opaznih oblik neprekrivnosti se kaže prevodno-ubesedovalnim potrebam prirejani širši izbor izraznih možnosti v Dalmatinovi *Bibliji*.

Die Erforschung, inwiefern die theoretisch vorgestellte Verwendung von Verben in der Grammatik Bohoričs mit der schriftsprachlichen lexikalischen Praxis übereinstimmt, i. e. in der Bibelübersetzung Dalmatins zu finden ist, zeigt auf größere oder kleinere Überschneidungen der beiden Texte hinsichtlich verschiedener (morphologischer, syntaktischer und lexikalischer) Ebenen der Sprachstruktur hin. Besonders auffällig ist eine größere Ausdifferenzierung von Ausdrucksmöglichkeiten in der Bibelübersetzung, die als Ergebnis der Anpassung an die übersetzerischen Ansprüche interpretierbar ist.

Ključne besede: slovenski knjižni jezik 16. stoletja, Bohoričeva slovnica, Dalmatinova Biblija, glagol, prikaz glagolskih kategorij

Schlüsselwörter: slowenische Schriftsprache des 16. Jahrhunderts, Grammatik von Bohorič, Bibelübersetzung von Dalmatin, Verb, verbale Kategorien

Primerjava Bohoričevega slovničnega prikaza glagolov s stanjem, kakršnega glede rabe glagola in glagolskih kategorij izkazujejo Dalmatinovi biblijski prevodi, zlasti *Biblija* (DB 1584), kaže veliko usklajenost teorije s knjižnojezikovno ubesedovalno prakso, ki je do dosežka, kakršnega predstavlja celotni biblijski prevod, zlasti s Trubarjevim, Kreljevim in Dalmatinovim prizadevanjem dozorovala že polna tri desetletja. Bohorič je Dalmatinov prevod *Biblije* kot delo z najbolj izoblikovano podobo slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja tudi kot član revizijske komisije dobro poznal (Rupel 1956: 247). V tej vlogi je imel priložnost vplivati tudi na njeno dokončno jezikovno podobo (zlasti glede pisave),¹ spodbudila pa ga je tudi k uresničitvi slovničnega opisa slovenskega jezika (BH 1584: **2b–**3).

¹ Kljub Bohoričevemu delovanju v revizijski komisiji Rigler (1968: 200, 228–229) ugotavlja, da je bil njegov vpliv na dokončno pisno podobo Dalmatinove *Biblije* manjši od pričakanega.

Na glagol omejeno preverjanje usklajenosti slovnične teorije s sočasnim knjižnim jezikom je na različnih ravneh jezikovne zgradbe (zlasti na oblikoslovni, skladenjski in leksikalni) pokazalo na večjo ali manjšo prekrivnost obojega, kot na eno izmed oblik neprekrivnosti pa prevodno-ubesedovalnim potrebam prirejeni širši nabor izraznih možnosti v Dalmatinovi *Bibliji*.²

Številne dosedanje obravnave prve slovenske slovnice so jasno pokazale,³ da je Bohoričev slovnični prikaz slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja v veliki meri usmerjal latinski slovnični zgled, ki je po eni strani spodbujal k prikazu značilnosti slovenskega jezika – ob enakih in primerljivih z latinskimi tudi razlikovalnih –,⁴ po drugi pa avtorja omejeval pri njihovem ugotavljanju, z usmerjanjem pa tudi pri teoretičnem umeščanju in slovničnem prikazu.

Čeprav se je Bohorič teoretično opiral na latinsko slovnico, je večinoma primerjalno ugotovljene značilnosti sočasnega slovenskega jezika predstavljal s slovenskim gradivom. Preverjanje rabe glagolov in glagolskih oblik, ki jih Bohorič v slovnici vzorčno oz. ponazarjalno navaja, je glede na razširjenost⁵ ter s tem uveljavljenost v slovenskih knjižnih izdajah, ki so se zvrstile od leta 1550 pa do izida slovnice, pokazalo, da je uporabljal splošno znane glagole. Velika večina v slovnici navedenih glagolov in njihovih oblik (deležnikov, deležij in glagolnikov) se pojavlja tudi v večjem številu del različnih avtorjev: zlasti Trubarja in Dalmatina, pa tudi Krelja, Juričiča in občasno Tulščaka. Na široko prekrivnost je pokazala primerjava z glagolskim besedjem Dalmatinove *Biblije*. Tudi pri maloštevilnih glagolih, ki so bili prvič zapisani prav v Bohoričevi slovnici (npr. *basati*, *filati* in *razfilati*, *gladiti*, *koračiti*, *lepiti*, *privaditi*, *škropiti* itd.)⁶ je mogoče sklepati

² Življenjepisna dejstva kažejo, da je Bohorič razvoj slovenskega knjižnega jezika zavzeto in dejavno spremljal od izida prvih dveh knjig v slovenskem jeziku dalje (Rupel 1956: 244–248). Vprašanje glede večjega ali manjšega upoštevanja protestantskih del kot gradivskega vira za slovnični opis ostaja odprto. Kopitar (1808: 38) npr. navaja, da se je Bohorič glede ortografije v večji meri naslanjal na Trubarja kot na Dalmatina. Jesenšek (1998: 67) pa ugotavlja, da je Bohorič gradivo črpal predvsem iz Dalmatinove *Biblije*.

³ Medtem ko Rupel (1956: 248) Bohoričevo slovnico zaradi oprtosti na Melanchthonov latinski slovnični zgled ocenjuje kot šibko delo, Ahačič (2004: 169; 2007: 70–71) nasprotno ugotavlja, da je bila prav zaradi upoštevanja latinskega vzorca v svojem času moderna in napredna.

⁴ B. Pogorelec na osnovi pregleda Bohoričeve obravnave skladnje njegovo slovnico opredeljuje kot »nekakšn/o/ kontrastivn/o/ slovnico/o/ slovenskega knjižnega jezika ob univerzalnem latinskem zgledu« (Pogorelec 1984: 226).

⁵ Zanesljive podatke o obsegu rabe besed nudi delo slovarskega značaja *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, ki temelji na popolnem izpisu knjižnih izdaj s slovenskim besedilom iz obdobja 1550–1603, izdelanem v slovarske namene (Ahačič in drugi 2011).

⁶ Večina izmed naštetih glagolov je navedena v slovarčkih, ki jih je Bohorič s ponazoritvenim namenom vključil v slovnico. Tudi na njihovo vključitev je domnevno vplivala oprtost na še nepoznani tuji slovarski zgled, najverjetneje latinsko-nemški (Ahačič 2007: 132).

bodisi na rabo v živem govoru in/ali tvorjenost po uveljavljenih besedotvornih postopkih: *koračiti* npr. kaže na izpeljavo iz samostalniške podstave, *gladiti* pa iz pridevniške; dovršni glagoli so ustaljeno predponsko tvorjeni (*filati* – *razfilati*, *privaditi*), nedovršniki pa priponsko (npr. *zmrzovati*) itd. Po ustaljenem vzorcu so na osnovi izhodiščnih glagolov tvorjeni tudi nekateri do leta 1584 samo pri Bohoriču izpričani glagolniki (npr. *ferderbanje*, *ljubljenje*, *odrezanje*) ter deležniki (npr. *bodejoč -a -e*, *pišejoči -a -e*) in deležja (npr. *ljubijoč*, *pišejoč*), ki jih spremljajo večinoma široko oz. širše rabljeni izhodiščni glagoli.⁷

Primerjava je pokazala, da je slovenski knjižni jezik, izpričan v Dalmatinovi *Bibliji* in v predhodnih delih, ponujal trdno osnovo tudi za slovnični prikaz glagola. Slednjega je Bohorič po uvodni delitvi na osebno in neosebno rabo pričel z navajanjem njegovih osnovnih kategorialnih lastnosti: »Glagol loči način, čas, naklon, lik, osebo, število, spregatev.« (BH 1584 (1987): 94–95)⁸

V okviru načina po izrazni variantnosti izstopa trpnik. Bohorič pri osnovni delitvi (BH 1584: 95) navaja vzorčni primer *bom fekan*. V okviru natančnejšega prikaza oblikoslovja glagolov na *-am* omenja tudi variantni izrazni način, ki ga predstavlja tvorniku dodani *se* (*fe fekam*). Oba načina tvorbe ponovno navaja v okviru povzermalnega zgleda pri prikazu trpnih glagolov v zaključnem, skladenskem delu slovnice: *Virgilius bode od mene brán. Vel, Virgilius fe od mene bere*. (BH 1584: S30)

Oba izrazna načina se skupaj s pričakovano sobesedilno variantnostjo, ki jo ustvarjajo časovna, vidska, naklonska in funkcionalna raznolikost, pogosto pojavljata tudi v Dalmatinovi *Bibliji* (1. in 2. zgled). Skladnost je mogoče ugotavljati tudi glede zgledov, navedenih v okviru delitve na neosebne trpne in tvorne glagole. Prikaz prvih Bohorič pričenja z navedbo tipičnega zgleda *Od vas fe je gàrdu šturilu* (BH 1584: S46). Strukturo, ki jo sooblikuje s predložno zvezo izraženo prislovno določilo vršilca dejanja, uporablja tudi Dalmatin (2. zgled), ob njej pa prav tako uveljavljeno različico *storiti se (kaj) čez koga/kaj* (3. zgled), ki po nemškem zgledu praviloma opozarja na posredniško vlogo vršilca dejanja oz. se uresničuje kot prislovno določilo sredstva. Primerjava z nemško prevodno predlogo v obeh primerih kaže na skladno rabo. Npr.:

1. *Inu Krajl je gori fhal v'Hiſho GOSPODNIO, inu vſi Iudouſki Moſhje [...], inu ſo pred nyh uſheſi bile brane, vſe beffede teh Buqvi te Saveſe, katere ſo v'Hiſhi GOSPODNI bile najdene*. (DB 1584: I,249b);

⁷ O deležniško-deležijskih skladih na *-č* in *-ši* v Bohoričevi slovnici prim. Jesenšek (1998: 67–70).

⁸ *Verbo accidunt, Genus, Tempus, Modus, Figura, Persona, Numerus, Coniugatio* (BH 1584: 94–95).

2. *Tu fe je od GOSPVDA sturilu, Inu je enu zhudu pred nafhima ozhima.* (DB 1584: I,309b) – *Das ift vom HERRN geschehen / Vnd ift ein Wunder fur vnfern augen.* (LB 1545: I,CCCXXIb);
3. *Ali vinèr ve timu Zhlovéku, fksi kateriga bo Syn tige Zhloveka ferratan.* (DB 1584: III,16b) – *Doch weh dem Menschen / durch welchen des menschen Son verrathen wird* (LB 1545: II,CCLXIb).

Dalmatinova knjižnojezikovna praksa z zajetjem polne funkcionalnosti glagolskih kategorij in oblik tudi glede rabe časov dosega širino, ki je tipološki slovnici Filipa Melanchthona (Ahačič 2007: 140–141; 2013), ni mogel v celoti zaobseči. Bohorič ločuje tri čase (sedanji, pretekli in prihodnji), ki jim ustrezajo tri specializirane glagolske oblike: sedanjik (*Sekam*), preteklik (*Sem fekal*) in prihodnjik (*bom fekal* (BH 1584: 95)). V okvir preteklega časa umešča tudi predpreteklik, ki ga ob slutnji njegove prave vloge uvršča med pretekliške oblike.

Dalmatinova *Biblija* s sobesedilno vpetostjo, pa tudi v povezavi z vidom in naklonom, jasno kaže na večpomenskost časovnih oblik. Sedanjik pričakovano izraža tako pravo sedanost kot splošno veljavnost dogajanja ali stanja, pretekla dejanja in prihodnost (1. in 2. zgled). Npr.:

1. *TEdaj je en Prerok k'Israel'fkimu Krajlu stopil, inu je rekàl k'njemu: Pojdi inu fe sturi mozhàn, inu merkaj, inu gledaj kaj dela'fh. Sakaj Syrer'fki Krajl pojde sem gori supàr tebe, kadar tu lejtú mine.* (DB 1584: I,199a);
2. *Vjutru porezh'efh: Ah de bi jeft le do vezhera mogèl prebiti. Inu u'vezher porezh'efh: Ah de bi le do jutra mogèl prebiti, pred strahom tvojga ferzà, ker te bo straf'hil, inu pred tèm, kar bo'fh s'ozhima vidil.* (DB 1584: I,115a).

V navedenih zgledih na dogajanje v prihodnosti opozarja tudi raba glagolov *poreči* in *pojti*.⁹ Sestavljena sta s predpono *po-*, na katero se prepoznavno veže pomen izražanja prihodnosti.

V Dalmatinovem biblijskem prevodu je poleg običajnega prihodnjika v različnih vlogah mogoče zaslediti tudi rabo strukture, ki jo sooblikuje osebna oblika glagola *hočem* + *nedoločnik*. Slednja prevodno ustreza povezavi nemške osebne oblike glagola *wollen* in nedoločnika. Ker poleg prihodnosti hkrati bolj ali manj izrazito izraža tudi hotenje, ni vedno povsem sopomensko nadomestilo za izražanje prihodnosti na osnovni način oz. s posebno obliko, ki jo sestavljata prihodnjik *bom* in deležnik *-l*. Obliki se v okviru iste povedi ali v bližnjem sobesedilu neredko izmenično uporabljata. Npr.:

⁹ Na živost izražanja prihodnosti s predpono *po-* v zvezi z glagoli premikanja je npr. opozoril Bajec (1959: 24). Prim. tudi Orožen (1970: 230) in Merše (1995: 290).

1. *INu GOSPVD Bug je rekàl: Nej dobru de je Zhlovik fam: Ieft **hozhem** njemu eno pomuzh **sturiti**, katera **bo** okuli njega.* (DB 1584: I,2b) – *VND Gott der HERR sprach / Es ist nicht gut das der Mensch allein sey / Ich **wil** jm ein Gehülffen **machen** / die vmb jn **sey**.* (LB 1545: I,IIa);
2. *Taku pojdi tje, inu spravi vkup vfe Iude, kateri fo v'Sufani pred rokami, inu se poftite sa me, de nejéste inu nepyete try dny, ni dan ni nuzh: Ieft inu moje dèkle **hozhemo** tudi taku **se poftiti**. Inu taku **hozhem** jeft h'Krajlu notàr **pojti** supàr to sapuvid: Aku **bom konzhana**, taku naj **bom konzhana**.* (DB 1584: I,264a) – *So gehe hin vnd versamble alle Jüden / die zu Susan fur handen find / vnd fastet fur mich / das jr nicht effet vnd trincket in dreien tagen weder tag noch nacht / Ich vnd meine Dirnen **wöllen** auch alfo **fasten**. Vnd also **wil** ich zum Könige hin ein **gehen** wider das gebot / **Kom ich vmb** / fo **kom ich vmb**.* (LB 1545: I,CCLXXIa).

Na funkcionalno raznolikost kažejo tudi rabe preteklika in predpreteklika. Pri slednjem, ki vključuje tudi pogojno različico (5. zgled), nanjo hkrati opozarja skladenjsko različna umeščenost. Predpreteklik npr. izraža davno preteklost (1. zgled), prvo izmed dveh ali več neposredno si sledečih preteklih dejanj (2. zgled), prvo izmed dveh zaporednih, vzročno povezanih preteklih dejanj (3. zgled), preteklo istodobnost (4. zgled) ali celo zadobnost itd. Pogosta raba oblike in pomenska različnost rab hkrati kažeta na njeno trdno včlenjenost v slovenski knjižnojezikovni sistem druge polovice 16. stoletja.¹⁰

1. *Inu Bug je vidil vfe, **kar je on bil sturil**. Inu pole, onu je bilu cillu dobru.* (DB 1584: I,2a);
2. ***Kadar fe je vshe Lot bil lozhil od Abrama**, je GOSPVD djal k'Abramu: Vsdign[i] tvoje Ozhy, inu pogledaj od tiga mejfta, ker prebivašh pruti pulnozhi, inu pruti puldnevi* (DB 1584: I,8b);
3. *INV GOSPVD je obykal Saro, **kakòr je bil oblubil**, inu je njej sturil, kakor je govoril* (DB 1584: I,13a);
4. ***INu prejden je on bil isgovoril**: Pole, Rebeka je vunkaj prifhla [...] inu je nefla eno Kruglo na svoji rami.* (DB 1584: I,15a);
5. *Inu je djala: **Gdu bi bil letu smèl** od Abrahama **rezhi**, de bi Sara imèla otroke dojitì, inu njemu eniga Synu roditi, v'njegovi starosti?* (DB 1584: I,13a).

V slovnici nenapisano, v knjižnojezikovni praksi pa trdno uveljavljeno pravilo, da se v aktualnem sedanjiku običajno rabijo nedovršni glagoli – enako tudi pri izražanju trajnih in ponavljajočih se dejanj v njegovih drugih vlogah –, izkazuje odstopa tudi v DB 1584. Npr.:

*Kadar vy v'to Deshelo pridete, katero jeft vam bom dal, taku ima ta Deshela svoje Prasnike GOSPVDV prasnovati, de fheft lejt tvoje Pule **obfejefh**, inu fheft lejt tvoj Vinograd **obrèshefh**, inu ta fad notèr fpraulafh.* (DB 1584: I,76a).

¹⁰ Podrobneje o rabi predpreteklika v Dalmatinovih biblijskih prevodih – tudi v primerjavi z Lutrovo prevodno predlogo – prim. Merše (1997).

Poleg načina in časa je v slovnici predstavljen tudi naklon, med njegovimi vrstami (povednik, velelnik, želelnik, podrejalnik, nedoločnik (BH 1584: 95)) pa glede na način njihovega izražanja ter glede na nadomestne, funkcijsko razbremenilne izrazne možnosti v okviru vseh treh spregatvenih tipov natančneje zlasti velelni in želelni.

Velelni naklon je uvodno predstavljen z obliko *Sekaj* (BH 1584: 95). Pravila, ki zadevajo izražanje velelnosti, so strnjeno povzeta in hkrati ponazorjena z velelniškimi oblikami glagola *biti*: *Bodi ti; Bodi on, ona, onu; Bodiva, ve, va; Bodita, te, ta, oná, é, a; Bodimo; Bodite, oni, one, a* (BH 1584: 104). Na dejstvo, da se velelnost za tretjo osebo vseh treh števil izraža z obliko za drugo osebo ustreznega števila, je neposredno in z ustreznimi zgledi opozorjeno na več mestih v slovnici. Npr.: *is'hajaj, eden is naf'hih kofti* (BH 1584: S11).

Več dosedanjih prikazov glagolskih kategorij in z njimi velelnega ter želelnega naklona v Bohoričevi slovnici opozarja na »prezrtost« v govorjenem in knjižnem jeziku uveljavljene opisne strukture *naj + osebna spregatvena oblika*, ki se najpogosteje rabi za 1. os. ednine ter 3. os. ednine, dvojine ali množine.¹¹

Oba načina izražanja velelnosti (1. in 4. zgled), ki vključuje tudi prepoved (5. zgled), sta trdna sestavina jezika Dalmatinove *Biblije*. Neredko se izmenjujeta celo v okviru iste povedi (4. zgled). V slovnici izpostavljeno pravilo, ki zadeva način izražanja velelnosti za 3. os. (ednine, dvojine in množine) – da se zanjo uporablja velelniška oblika za drugo osebo –, izdatno potrjuje tudi praksa v DB 1584 (2. zgled). Za izražanje prepovedi se uporablja zanikani velelnik (5. zgled). Med zgledi za izražanje velelnosti z velelniki se v DB 1584 pojavljajo tudi primeri z večjim številom velelnikov, neredko (tudi po različnih pomenskih merilih) povezanih v stilno učinkovite, za biblijsko besedilo značilne dvojne in trojne formule (npr. *merkaj inu gledaj* (3. zgled)). Npr.:

1. *inu Bug je nje shegnal, inu je k'nym rekàl: Bodite porodni, inu mnoshite fe, inu napolnite Semlo, inu jo sebi podvèrsite, inu gospodujte zhes Ribe v'Morji, inu zhes Ptice pod Nebom, inu zhes v'fo Svirino, katera na Semli lasi.* (DB 1584: I,1b);

2. *inu v'fakoteri gledaj, nikàr na tu f'voje, temuzh na tu kar je t'iga drusiga.* (DB 1584: III,107b);

3. *Tedaj je en Prerok k'Israel'fkimu Krajlu stopil, inu je rekàl k'njemu: Pojdi inu se sturi mozhàn, inu merkaj, inu gledaj kaj dela'fh. Sakaj Syrer'fki Krajl pojde sem gori supàr tebe, kadar tu lejtú mine.* (DB 1584: I,199a);

4. *Tedaj je Pharao Mose'fja poklízal, inu je djal: Pojdite inu flushite GOSPVDV: Le famuzh vaf'he Ouce inu Goveda letukaj puf'tite, naj tudi vaf'hi Otroci s'vami gredó.* (DB 1584: I,41b);

5. *Satu nemoli ti sa leta folk, inu nefturi obene prof'hne ni molitve sa nje: Sakaj jest je nezhem v'li'fhati, kadar bodo v'f'voji nuji k'meni vpyli.* (DB 1584: II,33a).

¹¹ Na neopaženost izražanja želelnosti z zvezo členka *naj* in (osebne) glagolske oblike je opozorila M. Orožen (1971: 196); prim. tudi Kolarič (1971: 66) in Ahačič (2007: 142).

Opisna različica se uporablja ne le kot izrazilo velelnosti za manjkajočo glagolsko obliko (1. zgled), ampak tudi kot variantno nadomestilo za rabo obstoječih velelniških oblik (2. zgled). Na splošno uveljavljenost obeh izraznih načinov poleg njune izmenične rabe kaže tudi dodatna pomenska specializiranost velelnikov pri glagolih premikanja (3. zgled). Velelnik *pojdi* kot ustreznica za nemško *kom* 'pridi' je uporabljen v pozivni vlogi, saj izraža zahtevo po prisotnosti ogovorjenega, ki je poleg govorečega kot sodelujoči že upoštevan v sledeči velelniški obliki (npr. *naj greva*). Npr.:

1. *Naj Israelfki otroci Pafah dèrshé, k'fvojmú zhaffú* (DB 1584: I, 83b);
2. *INu on je rekàl: Naj dajle potegnemo inu gremo, Ieft hozhem s'tabo pojti.* (DB 1584: I,22b);
3. *Ionatan je odgovoril Davidu: Pojdi, naj greva tje vun na pùle.* (DB 1584: I,161b) – *Jonathan sprach zu David / Kom / las vns hinaus auff's feld gehen / Vnd giengen beide hinaus auff's feld.* (LB 1545: I,CLXIb).

Osnovnima izraznima načinoma velelnosti se pridružuje še zveza naklonskega glagola in nedoločnika (1. zgled). Glede izbire izraznega načina, ki z izmenjavo ustvarja pripovedno raznolikost, Dalmatin večinoma sledi prevodni predlogi, obstajajo pa tudi primeri, ki kažejo, da je med uveljavljenimi izraznimi načini samostojno izbiral (2. zgled). Npr.:

1. *TI imafsh poshtovati tvojga Ozheta inu tvojo Mater, de bofh dolgu shiu na Semli, katero bo GOSPDV tvoj Bug tebi dal. Ti némafsh vbyati. Ti némafsh preshufhtvati. Ti némafsh krafti. Ti némafsh kriviga prizhovanja supèr tvojga blishniga govoriti. Ti némafsh sheléti tvojga blishniga Hifhe.* (DB 1584, I,47b-48a);
2. *Satu daj fpet timu Moshu njegovo Sheno, sakaj on je en Prerok, inu naj on sa te moli, taku bofh shiv ofial. Aku je pak fpet nedafsh, taku imafsh védti, de morafh smèrti vmréti, inu vfe kar je tvojga.* (DB 1584: I,12b) – *So gib nu dem Man fein Weib wider / denn er ift ein Prophet / Vnd las jn für dich bitten / fo wirftu lebendig bleiben. Wo du aber fie nicht wider gibst / fo wiffe / Das du des tods fierben mußt / vnd alles was dein ift.* (LB 1545: I,XI).

Med skladenjske različice izražanja velelnosti se uvršča tudi zahteva, posredno sporočena z odvisnikom, v obliki poročanega govora. Npr.:

Inu fi nym kruh is Nebes dal, kadar fo lazhni bily, inu Vodo is Skale pufstil tezhi, kadar fo shejni bily. Inu fi nym govoril, de bi iméli notàr pojti, inu to deshelo possèfti, zhes katero fi ti tvojo roko vsdignil, de bi jo hotil nym dati. (DB 1584: I,260a).

Bohorič v okviru naklona predstavlja tudi želelnik (*OPTATIVVS*), ki se izraža s formulo *ô Debi fekal* (BH 1584: 95). Slednjo natančneje predstavlja v okviru spregatve glagola *biti*. Z njo je mogoče izraziti željo po uresničitvi ali neuresničitvi česa, vezano na sedanjost ali preteklost. Za izražanje želje, vezane na

prihodnost, pa je Bohorič (po latinskem zgledu) predvidel različico → *ò debi meni, bilu b* [...] *ò debi moglu biti* (BH 1584: 105).

Osnovnemu načinu izražanja želelnosti se v slovnici pridružuje še zveza *želim + nedoločnik* (*miflim oli shelim brati*), ki je problemsko umeščena v okvir glagolske podobe (*SPECIES* (BH 1584: 97)). Slednjo izrisujejo s prvotnimi in tvorjenimi glagoli oz. s tipiziranimi glagolskimi zvezami oblikovane pomenske skupine,¹² med katerimi so tudi želelni glagoli, ki jih vzorčno zastopa navedeni zgled.

Izražanje želje govorečega s pomočjo strukture *o de bi + deležnik na -l* oz. z zvezo medmeta, veznika in pogojnika glagola, ki ji sledi deležnik na *-l*, je tudi v DB 1584 glede na pogostost rabe osnovni način. Na osnovi sobesedila je mogoče zanesljivo sklepati tudi na to, ali se izražena želja veže na uresničitev v preteklosti (1. zgled), sedanjosti ali prihodnosti (2. zgled), oz. ali hkrati velja za sedanjost in prihodnost (3. zgled). Sobesedilo z značilnimi obvestili kaže tudi na to, ali se uresničitev veže na bližnjo ali daljno preteklost. Na zadnje najzanesljiveje kaže uporaba predpreteklika (1. zgled). Med ustaljeno izraženimi željami so tudi prepoznavno neuresničljive (4. zgled). Npr.:

1. *Inu ta folk fe je krégal s'Moseffom, inu je djal: O de bi my bily konez vseli kadar fo nafhi Bratje konez vseli pred GOSPVDOM.* (DB 1584: I,90b);

2. *O de bi fe moja profhnja sgodila, inu de bi Bug meni dal kar jeft vupam.* (DB 1584: I,268);

3. *Kadar je pak GOSPVD vajhe beffede flifhal [...] je on rekàl k'meni: Ieft fim letiga folka beffede flifhal, katere fo h'tebi govurili. Vfe kar fo govurili, tu je dobru: O de bi ony iméli enu takovu ferce, de bi fe mene bali, inu de bi dèrshali vfe moje Sapuvidi, vfe nyh dny, de bi jim dobru fhlu, inu nyh otrokom vekoma.* (DB 1584: I,104a);

4. *Ieft fim djal: O de bi jeft imèl peruti, kakòr en Golob, de bi letil, inu pokoj imèl.* (DB 1584: I,293).

Pojavitve hkrati kažejo, da tudi formula *ò debi moglu biti* (BH 1584: 105) predstavlja okvir za časovno različne uresničitvene možnosti zaželenega dejanja. Z njo je lahko opozorjeno na uresničitev želje po trenutku govorjenja, oboje pa pripada preteklosti (1. zgled). Uporabljena je tudi kot izrazilo želje po obvladovanju lastnega govorjenja in mišljenja tako v sedanjosti kot v prihodnosti (2. zgled) oz. brezčasno. Npr.:

1. *Ieft fim taku miflil: ò de bi jeft mogèl do jutra shivéti: Ali on je meni slomil vfe moje kofty, kakòr en Lev: Sakaj ti mi konèz fturifh, ta dan pred vezherom.* (DB 1584: II,15b);

¹² Predstavljajo jih (v Toporišičevem prevodu) začetni, pogostnostni, premišljevalni ali želelni, manjšalni in posnemovalni glagoli (BH 1584 (1987): 97).

2. **O De bi jeft mogèl** moja ufta sakleniti, inu moje shnable tèrdnu sapezhatiti, de bi sa nyh volo nepadil, inu de bi me moj jesik nepogubil. (DB 1584: II,162).

K izrazni variantnosti obeh formul prispeva tudi občasno zaznavna nadomestitev medmeta *o z ah*.

V Dalmatinovi *Bibliji* je mogoče poleg obeh v slovnici izpostavljenih oblik izražanja želelnosti zaslediti še več drugih načinov. Najopaznejši je način izražanja želje (govorečega) s pomočjo členice *naj*.¹³ Želja se nanaša bodisi na lastno dejanje oz. ravnanje (1. in 2. zgled) ali pa zadeva uresničevanje oz. uresničljivost česa, kar je vezano na ogovorjenega (3. zgled) oz. na tretjeosebno izraženo osebo ali stvar (4. zgled). Tudi analiza primerov iz DB 1584 je pokazala,¹⁴ da je zaželenost uresničitve dejanja občasno težko ločiti od blagega ukaza. Npr.:

1. Pole, letukaj je blisi enu Měftu, de v'tuiftu béshym, inu onu je majhinu, **naj se jeft ondukaj ohranim** (DB 1584: I,12);

2. INu ta Shena je djala: **Naj tvoja Dékla mojmu Gospudu Krajlu eno rézh povej**. On je rekâl: **Povej**. (DB 1584: I,175b);¹⁵

3. Nu vshe Israelfki Bug, **naj bo tvoja befféda rifnizhna**, katero fi ti tvojmu Hlapzu mojmu Ozhetu Davidu govuril. (DB 1584: I,188b);

4. Natu je Manoah profsil GOSPVD, inu je djâl: Ah GOSPVD, **Naj ta Mosh Boshji supet k'nam pride**, kateriga fi ti poflal, de nas navuzhy, kaj imamo s'tém Mladenizhom sturiti, kateri ima rojen biti. (DB 1584: I,140b).

Želelnost prepoznavno izraža tudi pogojniška struktura brez uvajalnega medmeta, še posebej izrazito pa, če je njen sestavni del tudi povedkovnik *rad* v osnovni ali primerniški obliki (1. in 2. zgled). Pogosto uporabljeno različico predstavlja tudi struktura, v katero poleg *bi* kot pogojnika pomožnika, povedkovnika *rad/rajši* in opisnega deležnika glagola *hoteti* spada tudi nedoločnik (3. zgled).¹⁶ Izrazna struktura se praviloma ujema z nemško v prevodni predlogi. Npr.:

1. Gdu je ta, kateri dobriga lebna **shely?** Inu **bi rad dobre dny imèl?** (DB 1584: I,287b) – *Wer ißt der gut Leben begert? Vnd gerne gute Tage hette?* (LB 1545: I,CCXCVIIb);

2. Satu reci k'nym: Taku pravi GOSPVD: **Kej je gdu, kadar pade, de bi nikar rad spet neyftal?** (DB 1584: II,31b);

3. Inu Krajl je djâl k'nym: **Ieft fim eno Sajnjo imèl, ta je mene prestrašhila, inu jeft bi hotil rad vejčiti**, kakova je tu Sajnja bila. (DB 1584: II,95a) – *Vnd der König sprach zu jnen / Ich*

¹³ Prim. opombo 11.

¹⁴ Prim. Toporišič (2000: 360).

¹⁵ Govoreča oseba v zgledu sebe predstavlja tretjeosebno.

¹⁶ O kopičenju naklonskih izrazov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja prim. Merše (2009: 101).

hab einen Traum gehabt / der hat mich erschreckt / Vnd ich wolt gerne wissen / was fur ein Traum geweßt sey. (LB 1545: II,CXIIIb).

Med dobro uveljavljene načine izražanja želčnosti spada tudi uporaba velelniške oblike *bodi*, navadno za izražanje želje, da se komu kaj zgodi ali da je deležen česa. Zadeva bodisi drugo osebo oz. neposredno ogovorjenega (1. zgled), še pogosteje pa velja za tretjo osebo. Pogosta raba velelnika v molitvenih obrazcih z naslovnikom, ki je Bog oz. Gospod, razkriva njegovo vpetost v blagoslovitvene formule (2. zgled).¹⁷ Pojavlja pa se tudi v drugih ustaljenih povezavah: npr. v potrditvenem izreku *bodi timu tako* (3. zgled), v pozdravni formuli *zdrave bodite* 'pozdravljene', ki se uporablja tudi kot voščilo ali predvsem kot voščilo (4. in 5. zgled), pa tudi v ustaljeni besedni povezavi frazemskega značaja *to bodi deleč* 'naj se ne zgodi' (6. zgled). Njihova uveljavljenost dopušča celo izpust glagolskega dela, kar ne prizadeva informativnosti (7. zgled). Npr.:

1. **MElhifedek** [...] je njega shegnal, rekozh: **Shegnan bodi** ti Abram timu ner višhimu Bogu, kateri Nebu inu Semlo poſſède (DB 1584: I,9a);

2. ta Mosh [...] je djal: **Hvalen bôdi GOSPVD**, ta Bug mojga Gospuda Abrahama, kateri nej sapuſtil fvoje miloſti, inu fvoje riſnize na moim Goſpudu. Sakaj GOSPVD je mene ta pot pelal k'mojga Gospuda brata hiſhi. (DB 1584: I,15a);

3. Natu je Laban rekâl: Pole, **bodi timu taku**, kakôr ſi govoril. (DB 1584: I,20a);

4. Pole, tedaj je Iesus nje frezhal, inu je djal: **Sdrave bodite**. Inu one ſo k'njemu ſtopile, inu ſo ſa njegove noge pryele, inu ſo pred nym doli padle. (DB 1584: III,18b);

5. kadar k'Nabalu pridete, taku mu [...] pèrjasnivu dobru vsdajte, inu recite: **Srezha bodi**, inu **myr bodi s'tabo inu s'tvojo hiſho**, inu ſovſem kar imaſh. (DB 1584: I,164a);

6. Ony ſo pak njemu odgovorili: Sa zhes volo moj Goſpud lete beſſède govory? **Tu bodi delezh** od tvoih Hlapzou, de bi ony kaj taciga ſturili. (DB 1584: I,29b) – SIE antworten jm / Warumb redet mein Herr folche wort? **Es ſey ferne** von deinen Knechten ein folchs zu thun. (LB 1545: I,XXVIIb);

7. Inu Samuel je rekâl k'vſimu folku: Letu vy vidite, kateriga je GOSPVD isvolil: Sakaj njegove glihe nej mej vſêm folkom. Tedaj je vus folk vukal, inu je djal: **Srezha timu Krajlu**. (DB 1584: I,155a).

Primerjava s prevodno predlogo (6. zgled) kaže, da nadomestitev nedoločnika z odvisnikom spada med dopustne in uveljavljene prevodne svoboščine.

Željo posredno izražata tudi glagola *moliti* in *prositi*, ki sta v DB 1584 pogosto včlenjena v sopomenski blagoslovitveni oz. pozdravni formuli, saj glagoloma sledi predmet, ki konkretizira zaželeno. Npr.:

1. **Profsite Ierusalemu frezho**: Tém dobru pojde, kateri tebe lubio. (DB 1584: I,312a);

¹⁷ Nasprotje predstavljajo prekletveni obrazci.

2. *Inu Ahior inu Nabat, Tobiava Striza, fta prifhla k'njemu, inu fta mu frezho molila, fo je vfi veffelili shnym vse te frezhe, katero je Bug njemu bil dal.* (DB 1584: II,152b).

Bohorič med naklone po latinskem zgledu uvršča tudi nedoločnik. Predstavlja ga s primerom *Sekati* (BH 1584: 95). K uvrstitvi nedoločnika med naklone so najverjetneje pripomogle zveze pomensko nepopolnih oz. pomožnih glagolov z nedoločnikom,¹⁸ ki jih Bohorič navaja na različnih mestih v slovnici. V okviru glagolske skladnje (BH 1584: S31) npr. omenja, da se nedoločniki dodajajo glagolom, ki pomenijo čutenje in hotenje (npr. *shelim priti*). Največje število zvez z nedoločniki pa je navedenih v okviru prikaza tožilniške prehodnosti neosebno rabljenih glagolov: npr. *pomaga, se spodobi, se lufhta, se mora* (BH 1584: S50) ter *se mora, se fazhne, je navada, se more, je mogozhe, se vidi, je gviſhnu* (BH 1584: S52), v okviru zgleda pa še *imeti* oz. *jimeti* (*Mladih ludi ima Grehov fram biti*). (BH 1584: S52) oz. *se jima zhuti* (BH 1584: S34)). Zgolj s ponazoritvenim namenom za vezljivostno problematiko je v slovnici naveden zgled z izkazano povezavo glagola *hoteti* z nedoločnikom (*Cato, je rajſhi hotel biti brumen kakòr, le taku jimenován. oz. Ti hozheſh jimenován biti vojſzhák*) (BH 1584: S32); enako tudi *nepremorem plazhati* (BH 1584: S35). Povezavo z nedoločnikom izkazujeta tudi vzorca želelnika prihodnosti: *ò Debi ſekal* (BH 1584: 95) → *ò debi meni, bilu b [...]* *ò debi moglu biti* (BH 1584: 105).

Obseg povezav z nedoločniki prav tako razširja obrazec *letú se mora, inu je potreba ſturity* (BH 1584: S8–9) z glagolom *biti* v vlogi vezi, s povedkovnikom *potreba* v naklonski vlogi in nedoločnikom. Posredno ga potrjuje tudi primer s prisotnostjo dajalniško izražene logičnega osebkata ter z izpustom naklonskega izraza *potreba* (npr. *Nam je zhuti* (BH 1584: S34)). Rabo eliptične strukture omogoča predhodna uzaveščenost polne oz. izrazno (in obvestilno) neokrnjene strukture.

Za obe vrsti rab je mogoče tudi v DB 1584 najti več potrditvenih zgledov (1. in 2. zgled), ki hkrati zarisujejo pomenski obseg rabe prvega obrazca, uzaveščajajo pa tudi možne skladijske nadomestitve (npr. nedoločnika z odvisnikom ali glagolnikom; 3. zgled). Npr.:

1. *Strah GOSPODNI je navuk k'modroſti: inu prejden ſe h'zhaſti pride, je poprej potreba tèrpéti.* (DB 1584: I,322b);

2. *Inu Egypterji ſo ta Folk gnali, de bi je hitru is Deſhele pèrpravili. Sakaj ony ſo dja-li: Nam je vſem vmréti.* (DB 1584: I,43a) – *Vnd die Egypter drungen das Volck / das ſie es eilend aus dem Lande trieben / Denn ſie ſprachen / Wir find alle des tods.*¹⁹ (LB 1545: I,XXXVIIb);

¹⁸ Slednji skladijsko nastopa v vlogi povedkovnika (Toporišič 2000: 587).

¹⁹ Primerjava z Lutrovo prevodno predlogo kaže, da na izbiro dobro uveljavljenega, z elipso skrajšanega zgleda le-ta ni vplivala.

3. *Iesus pak je djal k'nym: Nej potreba, de tjakaj gredó: Dajte vy nym jéfti.* (DB 1584: III,10a) – *Aber Ihefus sprach zu jnen / Es ift nicht not / das sie hin gehen / Gebt jr jnen zu effen.* (LB 1545: II,CCLIIIb).

Našteti primeri kažejo, da glagolske zveze z nedoločniki oblikujejo pomensko, pa tudi oblikovno zelo raznoliko skupino. Nosilci (naklonske) pomenske različnosti so pomensko nepopolni glagoli, navedeni v spregatveni obliki. Mednje spada tudi glagol *biti* v vlogi vezi z dodanim povedkovnikom.

V okviru pogosto rabljene nedoločniške strukture je v DB 1584 pričakovano mogoče zaslediti znatno večje število pomensko nepopolnih glagolov in zvez, ki terjajo ob sebi povedkovo določilo v obliki nedoločnika, hkrati pa je z njimi zastopanih tudi večje število vrst pomensko nepopolnih glagolov.²⁰ Poleg pomnoženega števila rab nepolnopomenskih glagolov in zvez, navedenih v BH 1584, se v isti vlogi pojavljajo še: *vučiti*, *držati*, *vupati*, *poročiti* itd. Opazno pomnožene so npr. skupine velevanjskih (npr. *reči*, *poročiti*, *veleti* + nedoločnik), dovoljevalnih (npr. *pustiti*, *smeti* + nedoločnik) in faznih glagolov (npr. *podstopiti se*, *nehati*, *pozabiti* + nedoločnik).

V Dalmatinovi Bibliji je pri rabi zvez z nedoločniki mogoče zaslediti še nekaj dodatne skladenjske variantnosti. Poleg že omenjene, večkrat uresničene skladenjske nadomestljivosti nedoločnika z odvisnikom ali glagolnikom, je npr. zaznavna tudi raba zvez z dvema nedoločnikoma hkrati (1. zgled). V navedenem zgledu bi prvi nedoločnik pri samostojni rabi zveze nastopal v vlogi spreganega glagola, ki izraža začetnost kot aktualno fazo dejanja. Besedilno okolje je tudi pri teh strukturah vplivalo na povečanje števila primerov, ki kažejo na njihovo retorično oz. stilno učinkovito rabo. Najpogosteje jo dosegajo v obliki daljših formul, s ponovitvami, usmerjanimi s prevodno predlogo (2. zgled).²¹ Npr.:

1. *Leta beffeda je nym dobru dopadla, inu fo bily nekoteri od folka h'Krajlu poslani, ta je nym porozhil Ajdoufke shege sazheti dèrshati.* (DB 1584: II,178b);

2. *SA letiga volo moram jeft klagovati inu jokati: Ieft moram obrupan inu nag hoditi: Ieft moram klagovati, kakòr Drakoni, inu shalovati, kakòr Sthraufi[!]* (DB 1584: II,116b) – *DAruber mus ich klagen vnd heulen / Ich mus beraubt vnd blos da her gehen / Ich mus klagen / wie die Trachen / vnd trawren / wie die Strauffen.* (LB 1545: II,CXXXVIIIb).

²⁰ Toporišič v *Slovenski slovnici* (2000: 587–588) navaja štirinajst vrst pomensko nepopolnih glagolov (med njimi npr. možnostne, nujnostne, hotenjske, fazne, glagole navade ali navajenosti itd.).

²¹ Izčrpen prikaz retorične oblikovanosti (nebiblijskih) besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, ki upošteva tako teorijo kot prakso, je prispeval Ahačič (2007: 297–313). V njem upošteva tudi rezultate že opravljenih analiz.

V slovnici je s pomenskoponazarjalnim namenom (kot dokazilo posebnega pomena glagola *gledati*) v obliki podgesla navedena zveza *Grem gledat, vijo, gehe zubefehen*. (BH 1584: 114), v okviru prikaza skladenjske problematike glagolov pa zveza *Gre spat pres vezherje*. (BH 1584: S11). V obeh primerih gre za zvezo glagola premikanja in namenilnika. Tudi v povezavi z namenilnikom oz. z nedoločnikom v vlogi namenilnika je Dalmatin uporabil večje število glagolov premikanja (npr. *pojti, priti*). Npr.:

Inu kadar on pojde lezh, taku merkaj tu mejftu, kam leshe (DB 1584: I,148a).

Na tvorjenost glagolov je v slovnici posebej opozorjeno.

V razdelku *FIGVRA/LIK* so z zgledi *Sekam, nafekam oz. pèrfèkam* ter *ne-prepovedujem* vzorčno predstavljeni prosti, sestavljeni in priponsko tvorjeni glagoli (BH 1584: 96). Tvorbeno raznolikost uzaveščajo tudi na drugih mestih in kot ponazorila drugovrstne problematike vzorčno navedeni glagoli: npr. *dati* kot brezpriponski, *delati* kot priponski, eno- ali večpredponski glagoli domačega in tujega izvora (npr. *izrezati, obpotakniti se, fèrahtati* itd.), priponsko tvorjeni nedovršniki prvotnih ali predponsko tvorjenih dovršnikov (npr. *skakati, primoravati*), glagolski kalki (npr. *naprejdati*).

Z glagoli, navedenimi na različnih mestih v slovnici – bodisi v teoretičnem delu ali v slovarčkih –, zaobsežena vidska nasprotja so glede na število in pomenski obseg, izkazan v DB 1584, samo vzorčna.²² V okviru podpoglavja *FIGVRA* je npr. nakazano nasprotje *Sekam – nafekam oz. pèrfèkam* (BH 1584: 96), ki uzavešča prevladujočo predponsko tvorbo vidskih nasprotij oz. parov. Iz navedb v geslih in podgeslih ponazarjalnih slovarčkov je mogoče sestaviti priponsko tvorjeno vidsko nasprotje *dati – dajati*,²³ iz gesla, namenjenega prikazu nedovršnika *delati*, in v skladenjskem zgledu navedenega dovršnika *narediti*,²⁴ tvorjenega z nadomestno osnovo, pa še tretji, tvorbeno redkejši tip vidskega nasprotja (*delati – narediti*). Nasprotja se ob sobesedilni potrditvi lahko uresničujejo kot vidski pari – če je z njimi zaobseženo dejanje, ki se razvija od začetka do dosežene končne oz. mejne točke – ali po pomenski plati uzaveščajo vrstnost glagolskega dejanja.

V slovnici predstavljeni tvorbeni tipi glagolov so hkrati vzorčni prikaz in zgovorna potrditev glagolskega besedotvornega sistema, izkazanega v DB 1584

²² Zlasti na vidska nasprotja, večinoma izoblikovana s kombinacijo gesel in podgesel v slovarskem delu slovnice, je bilo že večkrat opozorjeno (npr. Toporišič 1987: 309, Gjurin 1989: 376, Merše 2020: 250–251).

²³ Npr.: *Dam, dati, dal, Do, gibe*. (BH 1584: 114) in *Lautam, tati, tal* [...] *glaß dajem* (BH 1584: 115).

²⁴ Npr.: *Enimu principu je tèrpeti postavo, katero je on naredil, oli postavil*. (BH 1584: S50).

kot najobsežnejšem delu protestantskega knjižnega opusa. Prevodne in hkrati ubesedovalne potrebe so narekovale podaljšanje številnih besedotvorno povezanih nizov glagolov. Npr.: ob glagolih *dati*, *dajati*, *naprejdati*, *predati* 'prodati', *pridati*, ki so navedeni v Bohoričevi slovnici, uporabljeni pa tudi v DB 1584, se v slednji pojavljajo še *naprejdajati*, *pridajati*, *predajati* in *predavati* 'prodajati' ter par *podati* in *podajati*. Ob splošno uporabljanem glagolu *rasti*, v slovnici uvrščenem tudi med vzorčne glagole za spregatveni tip *-em*, in glagolu *vrastem*, ki se pojavlja samo v BH 1584, so v DB 1584 uporabljeni tudi *odrasti*, *podrasti*, *prirasti*, *razrasti se* ter kalka *gorirasti* in *gorizrasti*, itd.

V Dalmatinovi *Bibliji* je z velikim številom večinoma sobesedilno rabljenih glagolov vseh tvorbenih tipov in pri mnogih od njih tudi s številnimi pojavitvami potrjena primernost izbranih in v slovnici predstavljenih vzorcev, hkrati pa je s sobesedilno rabo glagolov zaobsežena in praktično predstavljena tudi problematika, ki je slovnica ne omenja.

V razdelku *SPECIES/PODOBA* je z glagoli in/ali s sopomenskimi, pojasnjevalnimi glagolskimi zvezami vzorčno predstavljenih tudi nekaj vrst glagolskega dejanja. Mednje npr. spada začetnost: *fe v'namle*, *fe sashiga oz. sazhnem goreti*; manjšalnost: *pèrpévam* ali *pomalim pojém*, *pomalim freblem*; posnemovalnost: *Po ozhini shari*, *ali fhegi*, *delam*. (BH 1584: 97). Brez samostojne oštevilčenosti so omenjeni še trajni glagoli, ki izražajo nepretrgano dejanje. Vzorčni zgled (*fpi/hujem*) izkazuje v nedoločniku pripono *-ova-*, sedanjik pa se končuje na *-ujem* (BH 1584: 97). Bohorič hkrati omenja prav tako tipične glagole na *-avam*. Z navedbenim zaporedjem je predstavljeno tudi pogostnostno:²⁵ pripono *-ova-* npr. v slovnici izpričujejo še na drugih mestih našeti glagoli (npr. *oblastovati*, *verovati*, *zmrzovati*), pripono *-ava-* pa *primoravati*. Na izbor, ki ni najbolj usklajen s knjižnojezikovno rabo, izkazano v DB 1584, je zelo verjetno vplival latinski slovnični zgled.²⁶

Med glagoli, uporabljenimi v DB 1584, so tudi taki, ki se pridružujejo Bohoričevim vzorčnim primerom za več (pod)skupin vrstnosti glagolskega dejanja (začetnost npr. izražajo *zaspati*, *zatrobentati*, *pojezditi*, *obmolčati*; manjšalnost npr. *nasmejati se*, *oškopiti* itd.).²⁷ Nekateri izmed uporabljenih glagolov predstavljajo konkretne predloge za razširitev seznama pomenov, ki sodijo v območje vrstnosti glagolskega dejanja (npr. *dodelati*, *izcimprati*, *odmoliti*; *razbeliti*;

²⁵ O razmerju med priponama *-ova-* in *-ava-* v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja prim. Merše (2009: 187–203).

²⁶ Glagola *oblastovati* in *zmrzovati* se npr. v DB 1584 ne pojavljata.

²⁷ O vrstah glagolskega dejanja v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja prim. Merše (1995: 286–317).

nagledati se itd.). Z njihovo izbiro in rabo pridobiva skopa slovnična omemba ustrezno praktično osmislitev. Npr.:

*Iesus je djal k'njemu: Rifnizhnu jeft tebi povém, v'letej nozhj, prejden Petelin **sapoje**, bofh ti mene trykrat satajil.* (DB 1584: III,17a).

V prvi slovnici slovenskega jezika je najtemeljiteje predstavljeno glagolsko oblikoslovje z osebo, številom, pa tudi spolom, kolikor le-ta v povezavi z osebo in številom vpliva na izbiro ustrezne spregatvene oblike, ter s prikazom osnovnih spregatvenih vzorcev glagolov na *-am*, *-em* in *-im*. K njihovi podrobnejši predstavitvi sodijo tudi vsem trem spregatvenim tipom dodani trojezični slovarčki s slovenskim izhodiščem. Gesla in podgesla vseh treh slovarčkov uvajajo oblikovni nizi, sestavljeni iz osnovnih glagolskih oblik: spregatvene oblike za prvo osebo ednine, nedoločnika in deležnika na *-l*. Z njimi je posredno opozorjeno na več tvorbenih tipov ter na nekaj značilnih razlik med nedoločniško in sedanjiško osnovo večinoma glasoslovnega ali/in tvorbenega značaja (npr. *grem – jiti; škrip-ljem – škripati, trepečem – trepetati, ženem – gnati*).

Primerjalno preverjanje hkratnega pojavljanja izbranih glagolov, navedenih v slovarčkih večinoma z oblikovno- in pomenskoponazarjalnim namenom, ter v okviru sobesedila v Dalmatinovem biblijskem prevodu, je pokazalo na širok obseg prekrivnosti.²⁸ Primerjalno preverjena je bila tudi pripadnost naštetih oblik istemu glagolu, hkrati pa tudi uveljavljenost in z njo ustreznost navedenih spregatvenih oblik. Preverjanje je npr. potrdilo splošno uveljavljenost številnih naštetih spregatvenih vzorcev (med njimi npr. *Kopám, pati, pal, fodio, grabe*. (BH 1584: 114); *Glojem, glodati, glodal, Rodo, nage. oglojem, ambedo, vmbnage*. (BH 1584: 129)).

Kot dokaz za to, da je Bohorič večinoma odbiral kot vzorčne oz. primerne za ponazoritev splošno znane in uveljavljene oblike, je mogoče navesti tudi obliko *dejo*.²⁹ Zapisana je med oblikami glagolov rekanja (*pravio, Dejo, Govore*.), naštetimi v skladenjskem delu slovnice z namenom pokazati na brezosebkovno rabo. Pregled gradiva, zbranega s popolnim izpisom knjižnih izdaj s slovenskim besedilom iz druge polovice 16. stoletja, je pokazal, da je oblika edina, ki se uporablja v spregatvenem vzorcu glagola *dejati* 'reči' za 3. os. množine, kar potrjuje tudi Dalmatinova raba.³⁰

²⁸ O razširjenosti in pogostosti rabe besed, zajetih v ponazarjalne slovanske sezname v Bohoričevi slovnici prim. Ahačič (2007: 130–131), Merše (2020: 263–264).

²⁹ Pregled je hkrati odkril obsežno oblikovno variantnost pri pomensko različnih uresničitvah glagola *dejati*: *dejati* 'dati', *dejati* 'storiti' in *dejati* 'reči'.

³⁰ Bohorič posebej opozarja na to, da si je ob njih vedno mogoče zamišljati osebek *ljudje* (BH 1584: S13), na pravilnost njegove ugotovitve pa Toporišič (1986: 165).

Nekaj uvajalnih oblikovnih nizov je Bohorič razširil s pripisom variantnih oblik, najpogosteje prvoosebne. Z njimi je večkrat hkrati opozoril tudi na realen obstoj le-teh.

Obstoj variantnih nedoločnikov s pripadajočima načinoma spregatve npr. izkazuje zgled *Verujem vel verjem, verúvati vel verjeti, verúval vel verjel, Credo, glaube*. (BH 1584: 133),³¹ kar je odraz rabe obojega v sočasnem slovenskem knjižnem jeziku. Npr.:

1. *En preprošt vse veruje: Ampak en rasumni merka na fvoje hojenje*. (DB 1584: I,321b);
2. *vy tjakaj pojdite [...] inu pèrpelajte vafhiga mlařhiga Brata k'meni, taku jeřt hozhem vafhim beřfedam verjeti, de vam nebo vmrėti. Inu ony fo taku řturili*. (DB 1584: I,28a).

Bohorič sopomensko niza tudi zapisa *oplačem obplakati* in (v obliki podgesla) *obplakam* (*Oplazhem obplakati, obplakal, lugeo, beweine. Obplakam idem*. (BH 1584: 130)) ter *je Plazhem, vel plakam, plakati, plakal, fleo, weine*. (BH 1584: 131). Geselska niza izkazuje variantno spregatev. Dvovidsko rabljeni glagol *obplakati* se v DB 1584 in v drugih protestantskih delih, ki so izšla do leta 1584 (npr. v JPo 1578) sprega po vzorcu *oplakati oplačem*, enako tudi še pogosteje rabljena reflektivna različica *oplakati se*. V slovnici nakazana sedanjiška spregatvena različica *oplakati oplakam* v drugih protestantskih delih 16. stoletja ni izpričana.

Bohorič je z navedenimi nizi glagolskih oblik nekajkrat nakazal napačne povezave, kar je potrdila tudi sočasna Dalmatinova knjižnojezikovna praksa. Nadomestilo za iztočnični niz *v'sdihujem, v'sdiháti, v'sdihnil, Suspiro, Gemo Seufftze*. (BH 1584: 134) npr. predstavljajo z večjim številom oblik izoblikovana, vidsko različna razmerja v DB 1584:³² *vzdihujem, vzdihovati, vzdihoval; vzdihař, vzdihamo, vzdihati, vzdihal* ter **vzdihniti, vzdihnil*.

Navidezno variantnost prvoosebne spregatvene oblike izkazuje tudi geselsko uvajalni niz *Objemlem vel obimem, obiėti, amplector, vmbfahe*. (BH 1584: 130). DB 1584 kaže na pogosto uporabo nedovršnika *objemati*, ki se v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja vse do izida Bohoričeve slovnice pregiba po vzorcu *objemati objemljem*, potrditev za spreganje dovršnega glagola *objeti obimem* pa je mogoče zaslediti že v prvi slovenski knjigi. Npr.:

Letu ye ana guiřhna beředa inu vredna / de to gori vřamemo inu obimemo / de ye Ieřus Chriřtus na řueidt priřhall / te greřhnike ořdrauiti (TC 1550, 231).

³¹ Gjurić (1989: 369) niz razume kot prikaz dvojnične oblike iste besede.

³² Vse tri glagole je z jasno nakazano spregatvijo mogoče zaslediti tudi v Trubarjevih delih – vse tri npr. v TT 1581–82.

Primerjava je določneje pokazala tudi na obstoj več oblikovno, glasovno ali naglasno oblikovanih, variantnih spregatvenih oblik ter na razlike glede njihove knjižnojezikovne uveljavljenosti in praktične rabe. V slovnici navedene spregatvene različice, ki se jim v obsežnem biblijskem prevodu pridružujejo še nove, dobivajo glede na pogostost njihove rabe v *Bibliji* trdnjšo umestitev v uporabnostno zaporedje. Kot prevladujoče različice se npr. kažejo *bom*, *boš*, *bo* itd. v primerjavi z *bodem*, *bodeš*, *bode* itd.; *imeti* v primerjavi z glasoslovno različico *jimeti* itd.; *nezhem* v primerjavi z *nočem* itd. Premik od *bode* → *bo*, na katerega pri prikazu prihodnjika glagola *biti* posebej opozarja tudi Bohorič (BH 1584: 103), je zaznaven kot razvojna različica tudi znotraj Dalmatinovega jezika (DPr 1580 → DB 1584). Različico *nočem* pa v DB 1584 spremlja tudi redkeje izpričana neokrajšana oblika *nehočem*. Npr.:

1. *Aku jeft pak tu dělám kar **nehozhem**, taku jeft pèrvolim, de je Poštava dobra.* (DB 1584: III,84b);

2. *Inu on je dajle shnym govoril, inu je djál: More biti, de bi se fhtirideffet notri nafhli. On pak je rekàl: Ieft **nezhem** nym ništer fhturiti sa fhtirideffetih volo.* (DB 1584: I,11b).

Glede rabe nekaterih oblik oz. njihovih različic, navedenih v nizih, ki uvajajo gesla glagolskih slovarčkov, pa je vendarle mogoče ugotavljati, da v Dalmatinov oz. sploh v slovenski knjižni jezik druge polovice 16. stoletja niso prodrle. Mednje npr. spada deležniška različica *htèl*, ki jo skupaj z nedoločnikom spremlja zanikana različica *nehtil* (*nehtéti*,³³ *nehtil*). V DB 1584 jo nadomešča glasoslovno neokrnjena različica *hotèl/hotil*. Npr.:

1. *Ali ta folk **nej hotèl** flufhati Samuelovo fhtimo, inu fo djali: Kratku nikar, temuzh en Krajl ima biti zhes nas* (DB 1584, I,153b);

2. *Gdu **bi** se tebe **nehotil** bati, ti Krajl téh Ajdou.* (DB 1584: II,32b).

Pregibanjski vzorec, ki je v Bohoričevi slovnici pri glagolskih geslih in podgeslih nakazan z osnovnimi oblikami, izkazuje v DB 1584 pri pogostejše (sobesedilno) rabljenih glagolih popolnejšo sliko. Glagol *živeti*, ki je v BH 1584 predstavljen z oblikami *Shivim*, *shivéti*, *shivèl*. *Viuo*, *Alo*, *Foveo*, *Lebe*, *Nebre*, *enthalte*. (BH 1584: 150), je npr. v DB 1584 z izkazanimi oblikami predstavljen temeljiteje in hkrati pregibanjsko variantno: *živeti* (*shiveti*, *shivéti*, *shivejti*), *živem*, *živeš*, *žive/živé*, *živemo*, *živite*, *živejo* (*shiveo/shivejo/fe shivé*). Neskladje v primerjavi z Bohoričevim nizom ustvarja Dalmatinova prevladujoča raba spregatvenega

³³ Oblike so iz nizov *Hozhem*, *hotéti*, *Hatèl* vel *htèl*, *volo*, *wil*. (BH 1584: 129), *Nezhem* vel *nozhem*, *nehtéti*, *nehtil*, *Nolo*, *wil nicht*. (BH 1584: 130).

vzorca *živeti živem* (z izjemo oblike za 2. os. množine) ter doslednejše razlikovanje med neprehodno rabljenim glagolom *živeti* (1. zgled), ki mu pripada večina pojavitev, in prehodno rabljenim glagolom *živiti* (2. zgled), ki se mu pridružuje tudi povratna različica *živiti se*.³⁴ Npr.:

1. Inu Adam **je** potle fhe **shivèl** offemstu lejt, inu je rodil Synuve inu Hzhere (DB 1584: I,4a);

2. Inu ony fo fvojo shivino pèrpelali k'Iosephu, inu on je nym dal Kruha sa nyh Konje, sa Ouce, sa Goveda, inu sa Ofle. Taku **je** on nje tuištu lejtu s'Kruhom **shivil** sa vfo nyh Shivino. (DB 1584: I,31b).

Oblika za 3. os. ednine je uveljavljena sestavina pogosto rabljene in praviloma s prevodno predlogo usmerjane potrditvene formule tipa *Kakor resnično Gospod žive*: Slednja s sklicevanjem na *Gospoda* (oz. Boga) potrjuje veljavnost povedanega. Npr.:

*Tu pak nej lépu, kar fi ti fturil. **Kakòr rifnizhnu GOSPVD shive**, vy fte otroci te Smèrti, de nêfte vafhiga Gofpuda, tiga Shalbaniga GOSPODNIGA, obarovali.* (DB 1584: I,165a) – *Es ift aber nicht fein / das du gethan haft / **So war der HERR lebt** / jr feid Kinder des tods / das jr ewrn Herrn / den gefalbeten des HERRN nicht behütet habt* (LB 1545: I,CLXVIa).

Razlikovalno izbiro je nekajkrat mogoče zaznati tudi glede daljše ali krajše oblike pri 3. os. množine. Pri glagolu *ohraniti* se Dalmatin v nasprotju z Bohoričem (1. zgled) odloča za daljšo obliko. Širši razgled po slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja pa kaže, da je Bohorič z izbiro predstavljal dotlej uveljavljeno prakso (2. zgled). Npr.:

1. Gmajn mejstu nuza, de fe dobre kunfhti **ohráne** (BH 1584: 47) – *Slatu inu frebru eniga Mosha **ohranio**, ali veliku vezh en dobèr fvit.* (DB 1584: II,170a);

2. Sakai ty Kerszheniki vtim Kerstu fo to Cristufeuo Prauizo oblekli inu na fe perprauili, inu fto prauo Vero no **ohrane** inu obdershe vekoma. (TT 1560: 27 (c3b)).

V okviru tvorbe glagolskih časov je predvsem s prekrivnostjo oblik za dvojino in množino ženskega spola (v obeh primerih npr. *Delale* (BH 1584: 98–99); pri glagolu *biti* za 1. os. dvojine in množine *fvé bile*, za 2. os. dvojine in množine *fte bile*, razlikovalno pa za 3. os. dvojine *fte bilé* ter za 3. os. množine *fo bilé* (BH 1584: 103)) posredno opozorjeno na posledično težjo praktično razmejljivost

³⁴ Soobstajanje dolge in kratke spregatvene oblike je zaznavno pri 3. os. množine. Npr.: *Nezhe li tedaj obeden, téh, kir hudu delajo, tiga fposnati? kateri moj folk poshirajo, de **fe shivé**: Ampak na GOSPVDa ony neklizheo.* (DB 1584: I,282b).

oblik, kar potrjuje tudi Dalmatinova knjižnojezikovna praksa. Za katero število gre, praviloma pokaže sobesedilo.³⁵ Npr.:

Naemi [...] je djala k'voim obadveim Snaham: Pojdite inu vèrnite se, vfaka v'fvoje Matere hi'ho: GOSPVD sturi vama miloft, kakòr ste vy tém mèrtvim inu meni sturile: Daj vama GOSPVD, de pokoj najdete, vfaka, v'fvojga Mosha hi'hi, inu ona je nje kufhala. Tedaj ste onè fvojgo fhtimo vsdignile, inu ste se jokale, inu ste k'njej djale. My hozheve ftabo h'tvoymu folku poiti. (DB 1584: I,147a).

Tudi za osnovna pravila, ki zadevajo ujemanost med osebkom in povedkom glede osebe, spola in števila – slednja so v glavnem naštetja v glagolski skladnji in predstavljena po zgledu latinščine ter primerjalno z njo – je mogoče najti potrditvene zgleda v Dalmatinovi *Bibliji*, hkrati pa znova ugotavljati, da je v slovnici navedeni pojavitveni spekter znatno manjši od uresničitev v sočasni knjižnojezikovni praksi. Naj za ponazoritev obojega zadošča nekaj vzorčnih primerov.

Pravilo, da dvema samostalnikoma v ednini kot sestavinama priredno zloženega osebka sledi bodisi glagol v (pogostejše) množini ali (redkeje) dvojini, ponazorjeno z zgledom *Cejfar tàr Franški Krajl, se spravio oz. se spravita* (BH 1584: S10), velja tudi za stanje v DB 1584, saj tudi tam prevladuje množina.

V slovnici je v okviru *ENALLAGE/ZAMENE* naveden zgled: *Vus Folk fo Benezhani jimenovani* (BH 1584: S17). Z njim je pokazano, da se »obstajanjski glagol« (*substantivum verbum*) v številu ujema s sledečim imenovalnikom.

Tudi raba samostalnika *folk* (ali *gmajna*) v Dalmatinovi *Bibliji* kaže, da je bil razumljen edninsko, hkrati pa je v bližnjem sobesedilu pogosto s povedkom v množini upoštevana številnost njegovih pripadnikov. Na posebnost, ki je večkrat izkazana v DB 1584, v slovnici ni opozorjeno. Npr.:

1. *Inu ta folk se je krégal s'Moseffom, inu je djal: O de bi my bily konez vseli kadar fo nafhi Bratje konez vseli pred GOSPVDOM.* (DB 1584: I,90b);

2. *Kadar je pak ta Folk leto hudo befsédo flifhal, fo shalovali, inu nihzhe nej fvojga lepiga Gvanta oblejkil.* (DB 1584: I,57a);

3. *TV drugu jutru pak je vfa Gmajna Israelfkih otruk mèmrjala supèr Moseffa inu Aaronu, inu fo djali: Vy fta tiga GOSPVDa folk vmurila.* (DB 1584: I,88b).

Večji del slovnice, ki nosi naslov *DE SYNTAXI LATINO CARNIOLANA* (BH 1584: 1–59), je namenjen predstavitvi glagolske skladnje po metodi sopostavitve

³⁵ O načinih izražanja dvojine, zlasti o dvojskih paradigmah osebnih zaimkov, o procesu pluralizacije in o razmerju med nastalimi dvojnicami v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja prim. Jelovšek (2016).

latinskih zgledov za različno vezavo glagolov ter prepoznanih slovenskih ustreznih. Bohorič opozarja tako na usklajenost rabe v obeh jezikih kot na razlikovalnost, utemeljeno z izvorno različnostjo jezikov. Med skrajnejše oblike razlikovalnosti sodi npr. odsotnost slovenskega nadomestila za latinsko zvezo.³⁶

Ob izhodiščnem zgledu *sveftu, kunfhti se vuzhiti, v'mezhi nezhednoft* kot prevodnem nadomestilu za latinsko *Didicijfe fideliter artes, emollit mores* (BH 1584: S10) je Bohorič opozoril tudi na možnost izmenjave osebka v obliki nedoločnika, samostalnika oz. (redkeje) glagolnika ali (pogosteje) odvisnika.³⁷ Vse našete možnosti se tako v osebku kot v drugih vlogah izmenjujejo tudi v DB 1584.

Pri večjem številu glagolov, ki so v slovnici navedeni kot vzorčni za različno vezavo, je pri hkratni uporabi v DB 1584 mogoče zaslediti razširjenost vezavnih možnosti, kar neredko hkrati opozarja tudi na večpomenskost glagola. Rodilniško vezavo npr. izkazuje glagol *dolžiti koga česa* (*fvojga seta, hudiga djanja dolshi* (BH 1584: S20)), kar je mogoče zaslediti tudi v DB 1584. Tudi s predložno zvezo izraženo tožilniško vezavo pri glagolu *tožiti čez kaj* potrjuje večje število rab v DB 1584 (1. zgled). Nadaljnja primerjava z Lutrovo prevodno predlogo odkriva skladenjsko prekrivnost, ki kaže na nemški vpliv.³⁸ V DB 1584 je izkazana tudi mestniška vezava, hkrati z njo pa spremenjeni pomen (2. zgled).³⁹ Npr.:

1. *Aku bodo ony daje zhes tebe toshili, taku moramo my nje braniti, inu hozhemo supèr tebe na Murji inu na Suhim bojovati.* (DB 1584: II,186a) – *Wo sie weiter vber dich klagen werden* / *So müssen wir sie schützen* / *vnd wollen dich zu Land vnd Waffer angreifen.* (LB 1545: II,CCXVb);

2. *Sakaj kar on s'fvojo Sapuvldjo opravi, tu je lubesnivu, inu nej tribej na obenimu poman-kanju toshiti, na njegovi pomuzhi.* (DB 1584: II,169a).

Pri t. i. glagolih oblačenja sta izpostavljeni dve vezavi: *obleči komu suknjo* / *obleči koga s suknjo* (BH 1584: S27). Na njuno trdno včlenjenost v knjižnojezikovno rabo kažejo primeri iz DB 1584, pomnoženi tudi s prenesenimi pomeni ter s širšim spektrom predložnih zvez: npr. *obleči koga v gvant* ter *obleči prekletstvo/ ljubezen*.

³⁶ Na skladenjsko problematiko omejeno preverjanje razmerja med teorijo in prakso (s primerjavo figur, izpostavljenih v skladenjskem delu slovnice, ter njihove praktične uresničitve v predgovoru Dalmatinove *Biblije*) je ob upoštevanju skladnosti in oddaljitev od latinskega modela opravila Pogorelec (1986).

³⁷ Žele (2010: 467) opozarja tudi na Bohoričevo zavedanje pretvorbenih možnosti (npr. glagolnik : namenilnik : odvisnik) kot na eno izmed značilnosti njegove skladnje.

³⁸ Na Dalmatinovo samo delno osvobajanje od Lutrove prevodne predloge glede predložno-sklonske rabe npr. opozarja Orožen (1996: 243).

³⁹ Na pomensko različnost zvez *tožiti čez koga* in *tožiti čez kaj* kaže tudi geslo *tožiti* v SSKJ².

Primerjava je v Dalmatinovem prevodu Biblije poleg potrditev vezavno vzorčnih glagolov in njihovih izpostavljenih rab ter pogostih primerov vezavne širitve odkrila tudi nekaj primerov krčenja v slovnici navedenih vezavnih možnosti ter vztrajanje pri bolj uveljavljeni različici.

Primerjalno preverjanje Bohoričeve jedrnate slovnične predstavitve kategorialnih lastnosti glagola s stanjem v sočasnem knjižnem jeziku, kakršnega izkazuje vsebinsko zahtevni Dalmatinov prevod Biblije, je potrdilo ustreznost prikaza, hkrati pa razkrilo v biblijsko sobesedilo vpeto, obsežnejšo variantnost, ki se pogosto ujema tako z dotedanjo knjižnojezikovno kot z živo jezikovno rabo, občasno pa kaže tudi na odvisnost od tuje prevodne predloge in z njo na vpliv tujega (večinoma nemškega) jezika.

Viri

BH 1584 = Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae succisivae*. Wittenberg.

BH 1584 (1987) = Adam BOHORIČ, 1584: *ARCTICAE HORULAE SUCCISIVAE*, *Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja. 1987.

DB 1584 = Jurij DALMATIN, 1584: *BIBLIA, TV IE VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Testamenta*. Gedruckt in der Churfürftlichen Sächfifchen Stadt Wittemberg / durch Hans Kraffts Erben. Faksimile: Ljubljana: Mladinska knjiga v Ljubljani v sodelovanju z založbo Dr. Trofenik v Münchnu. 1968.

DPr 1580 = Jurij DALMATIN, 1580: *SALOMONOVE PRIPVVISTI*, Ljubljana.

JPo 1578 = Jurij JURIČIČ, 1578: *POSTILLA, To ie KERSZHANSKE EVANGELSKE predige*. Ljubljana.

LB 1545 = Martin LUTHER, 1545: *Biblia: Das ift: Die gantze Heilige Schrifft / Deudsch / auff's new zugericht*. Wittemberg.

TC 1550 = Primož TRUBAR, 1550: *Catechismus In der Windifchenn Sprach*. Schwäbisch Hall.

TT 1560 = Primož TRUBAR, 1560: *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

TT 1581–82 = Primož TRUBAR, 1581–82. *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2004: Bohoričeve *Arcticae horulae succisivae* – 420 let pozneje. 40. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ur. Marko Stabej. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slavistiko Filozofske fakultete. 167–170.

– –, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. (Linguistica et philologica 18). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.

– –, 2013. Bohorič, Adam (okoli 1520–po 1598). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi145314/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (29. april 2021).

Kozma AHAČIČ, Andreja LEGAN RAVNIKAR, Majda MERŠE, Jožica NARAT, France NOVAK, 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. (Zbirka Slovarji). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Anton BAJEC, 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika*. IV Predlogi in predpone. (Dela – Opera 14). Ljubljana: SAZU.

Velemir GJURIN, 1989: Podgesla v slovarčkih Bohoričevih Zimskih uric, *Slavistična revija* 37/1–3, 365–382.

Alenka JELOVŠEK, 2016: »My sva téh svetnikov otroci«: Dvojina osebnih zaimkov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja, *Slavistična revija* 64/2, 95–112.

Marko JESENŠEK, 1998: *Deležniki in deležja na -č in -ši*. (Zora 5). Maribor: Slavistično društvo Maribor.

Rudolf KOLARIČ, 1971: Die Sprache in Adam Bohoričs Arcticae horulae. *Adam Bohorič, Arcticae horulae, Die erste Grammatik der slowenischen Sprache. Wittenberg, 1584. II. Teil: Untersuchungen*. (Geschichte – Kultur und Geisteswelt der Slovenen, IV. Band/2. Teil). (Redaktion B. Berčič). München: Dr. dr. Rudolf Trofenik. 29–82.

Jernej KOPITAR, 1808: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: bey Wilhelm Korn.

Majda, MERŠE, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. (Dela – Opera 44). Ljubljana: SAZU.

– –, 1997: Predpreteklik v Dalmatinovi Bibliji, *Jezikoslovni zapiski* 3/1, 9–24.

– –, 2009: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja. Razprave o oblikoslovju, besedotvorju, glasoslovju in pravopisu*. (Linguistica et philologica 23). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.

– –, 2020: Bohoričev prispevek slovenskemu slovaropisju, *Stati inu obstatu* 32, 247–267.

Martina OROŽEN, 1970: Razvojne tendence in realizacije futuralno-modalnih sistemov v knjižni slovenščini od 16. do 19. stoletja, *Prace filologiczne* XX, 223–233.

– –, 1971: Začetki slovenske jezikoslovne misli, *Jezik in slovstvo* 16/7, 193–200.

– –, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.

Breda POGORELEC, 1984: Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču. *XX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. Jože Koruza. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 223–248.

– –, 1986: Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja 6). Ur. Breda Pogorelec s sodelovanjem Jožeta Koruze. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 473–497.

Jakob RIGLER, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. (Dela – Opera 22). Ljubljana: SAZU.

Mirko RUPEL, 1956: *Reformacija. Zgodovina slovenskega slovstva I*. Ljubljana: Izdala in založila Slovenska matica. Ur. Lino Legiša s sodelovanjem Alfonza Gspana. 185–260.

SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja: tiskana izdaja 2014, spletna izdaja 2014. www.fran.si.

Jože TOPORIŠIČ, 1984: Prva slovenska skladnja, *Slavistična revija* 32/3, 159–181.

– –, 1987. Zimske urice, prva slovenska slovnica. *Adam Bohorizh, ARCTICAE HORULAE SUCCISIVAE, Zimske urice proste*. Maribor: Založba Obzorja Maribor. 281–331.

– –, 2000: *Slovenska slovnica*. Četrta, prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.

Andreja ŽELE, 2010: Pomen Bohoričeve slovnice za slovensko skladnjo. *Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*. (Obdobja 27). Ur. Aleksander Bjelčevič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 461–470.

Povzetek

RABA GLAGOLOV V DALMATINOVBI BIBLIJI IN PRIKAZ GLAGOLA Z OBLIKAMI V BOHORIČEVI SLOVNICI

Primerjava Bohoričevega slovničnega prikaza glagolov s stanjem, kakršnega glede rabe glagola in glagolskih kategorij izkazuje Dalmatinova *Biblija*, kaže veliko usklajenost teorije s knjižnojezikovno ubesedovalno prakso. Nanjo je vplivalo tudi dejstvo, da je Bohorič Dalmatinov prevod Biblije kot delo z najbolj izoblikovano podobo slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja kot član revizijske komisije dobro poznal. V Dalmatinovi *Bibliji* so z velikim številom uporabljenih glagolov izkazani vsi obstoječi tvorbeni tipi ter izpričana različno tvorjena vidska nasprotja, ob njih tudi vse v slovnici navedene spregatvene oblike različnih tvorbenih tipov glagolov ter vse časovne in naklonske oblike. V slovnici navedene spregatvene različice, ki se jim v obsežnem biblijskem prevodu pridružujejo še nove, dobivajo glede na pogostost njihove rabe v *Bibliji* trdnjše umestitev v uporabnostno zaporedje (kot prevladujoče različice se npr. kažejo *bom*, *boš*, *bo* itd. v primerjavi z *bodem*, *bodeš*, *bode* itd.; *imeti* v primerjavi z *jimeti*, *nezhem* v primerjavi z *nočem* itd.). Dalmatinova knjižnojezikovna raba občasno nakazuje tudi ustreznejše povezave prvoosebni spregatvenih oblik z nedoločniki kot Bohoričeva slovnica (nadomestilo za iztočnični niz *v'sdihujem*, *v'sdiháti*, *v'sdihnil*, naveden v slovarskem delu slovnice (BH 1584: 134), npr. predstavljajo z večjim številom oblik izoblikovana, vidsko različna razmerja v DB 1584: *vzdihujem*, *vzdihovati*, *vzdihoval*; *vzdihaš*, *vzdihamo*, *vzdihati*, *vzdihal* ter **vzdihniti*, *vzdihniti*). V Dalmatinovi *Bibliji* kot vsebinsko zelo zahtevnem prevodnem besedilu je izkazana knjižnojezikovna praksa, ki ob potrebnem upoštevanju polne funkcionalnosti glagolskih kategorij in oblik izkazuje širino (npr. glede rabe časov in naklonov), kakršne tipološki slovnični prikaz, v veliki meri oprt na sočasne tuje vzorce, ni mogel v celoti zaobseči. V Dalmatinovem prevodu Biblije je npr. mogoče zaslediti več posebnosti, ki pri slovnični obravnavi glagolskih kategorij niso omenjene (npr. opisno možnost izražanja velelnosti z *naj*).

Zusammenfassung

VERBEN IN DER BIBELÜBERSETZUNG DALMATINS UND DIE DARSTELLUNG DER VERBFORMEN IN DER GRAMMATIK VON BOHORIČ

Der Vergleich der grammatikalischen Darstellung von Verben bei Bohorič mit dem tatsächlichen Vorkommen von Verben und verbalen Kategorien in der Bibelübersetzung Dalmatins weist auf eine weitgehende Übereinstimmung der theoretischen grammatikalischen Ansätze mit der schriftsprachlichen Praxis hin. Dies ist u. a. auf die Tatsache zurückzuführen, dass Bohorič als Mitglied der Revisionskommission die Bibelübersetzung Dalmatins, das im 16. Jahrhundert als Musterstück der slowenischen Schriftsprache geltendes Werk, gut kannte. In der Bibel häufig verwendete Verben belegen alle existierenden Bildungstypen samt bildungsverschiedenem Aspekt, ferner alle grammatisch kodifizierten Konjugationsformen verschiedener verbaler Bildungstypen sowie alle Tempus- und Modusformen. Die in der Bohorič-Grammatik angeführten und in der umfangreichen Bibelübersetzung erweiterten Konjugationsvarianten bekommen aufgrund ihrer Häufigkeit einen festen Platz in der Präferenzreihe (die vorherrschenden Varianten sind z. B. *bom, boš, bo* [werde, wirst, wird] usw. im Vergleich mit *bodem, bodeš, bode* usw.; weiter *imeti* [haben] im Vergleich mit *jimeti*, ebenso *nezhem* [möchte nicht] im Vergleich mit *nočem* usw.). Im Vergleich mit Bohorič weist der Sprachgebrauch bei Dalmatin stellenweise eine mehr angemessene Anlehnung von Konjugationsformen der 1. Person an die entsprechenden Infinitive (einen Ersatz für die Stichwortreihe *v'sdihujem, v'sdiháti, v'sdihnil* [seufze, seufzen, seufzte], angeführt im lexikalischen Teil der Grammatik (BH 1584: 134)), stellen in der Bibel Dalmatins z. B. mehrere aspektdifferenzierende Formen dar: *vzdihujem, vzdihovati, vzdihoval; vzdiháš, vzdihamo, vzdihati, vzdihal* sowie **vzdihniti, vzdihnil* [seufze, seufzen, seufzte]). In der Bibelübersetzung zeigt sich die schriftsprachliche Praxis, die unter Berücksichtigung der Funktionalität von Verbkategorien und -formen eine Breite aufweist (z. B. in Bezug auf die Verwendung von Tempora und Modi), welche von einer typologischen, weitgehend auf zeitgenössische fremde Muster gestützten grammatikalischen Darstellung der Sprache nicht vollständig erfasst werden konnte. So lassen sich in der Bibelübersetzung Dalmatins mehrere Besonderheiten feststellen, die bei der grammatikalischen Behandlung von Verbkategorien nicht erwähnt werden, so etwa die Möglichkeit, den Imperativ mit *naj* [sollen] auszudrücken.

Besedotvorje v Bohoričevi slovnici (1584) primerjalno s tvorjenkami v zgodovinskem *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*

Andreja Legan Ravnikar

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2,
SI 1000 Ljubljana, andreja.legan-ravnikar@zrc-sazu.si

V razpravi smo analizirali besedotvorne prvine v Bohoričevi slovnici (1584) in jih primerjali s tvorbenimi postopki in modeli tvorbe z naborom obrazilnih morfemov za izbrane besedotvorne pomene (svojilnost, manjšalnost, feminativi) v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (A–D). Opozorili smo na tvorbene inovacije, tvorbene napake in nekatere posebnosti besedotvorne tvorbe v knjižnem jeziku 16. stoletja v odnosu do sodobne knjižne norme.

Wortbildungsverfahren und -modelle zur Bildung ausgewählter Wortbildungsbedeutungen wurden mit jenen im *Wörterbuch der slowenischen Schriftsprache des 16. Jahrhunderts* (A–D) verglichen. Im Vergleich mit der gegenwärtigen Schriftnorm wird auf Bildungsinnovationen, Bildungsfehler und einige Besonderheiten der Wortbildung in der Schriftsprache des 16. Jahrhunderts hingewiesen.

Ključne besede: besedotvorje, Bohoričeve *Arcticae horulae succisivae* (1584), zgodovinski slovar 16. stoletja, izpeljanke, medpionskoobrazilne zloženke

Schlüsselwörter: Wortbildung, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae* (1584), historisches Wörterbuch des 16. Jahrhunderts, Ableitungen, Komposita

Uvod

Prvo slovnico slovenskega jezika *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura* (Proste zimske urice o latinskokranjski slovnici) (v nadaljevanju: BH 1584) so zaradi prvenstva v slovnicařtvu kakor zaradi velikega pomena za zgodovino slovenskega jezika in kulturno zgodovino preučevali že mnogi raziskovalci, med njimi največ jezikoslovci, npr. Kolarič (1971), Orožen (1971, 2003), Stabej (1971), Pogorelec (1984, 1986), Toporišč (1984, 1987), Ahačič (2006, 2007, 2008, 2009, 2014, 2018), Stramljič Breznik (2008), Žele (2010) idr.¹ Ob 500. obletnici rojstva Adama Bohoriča (okoli 1520–po 1598) se ponuja odlična priložnost, da prevrednotimo dosedanje ugotovitve o pomenu in vlogi prve slovenske slovnice, ob aktualnem izidu zgodovinskega slovarja knjižne slovenščine 16. stoletja pa

¹ Najbolj izčrpen historiat dosedanjih obravnav je podal Ahačič (2007: 72–80).

poskusimo odstreti še nove vidike, predvsem odnos med slovničnim popisom tvorjenk v jezikovnem priročniku ter realizacijo besedotvornih vrst in modelov tvorbe v praksi. Prvi slovenski razlagalni zgodovinski slovar *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (A–D) (v nadaljevanju: *SSKJ 16*) namreč omogoča, da problematiko prikaza slovenskega jezika na različnih ravneh jezikovnega sistema raziščemo primerjalno z rezultati slovarske predstavitve norme slovenskega jezika 16. stoletja, kot se potrjujejo v najstarejših slovenskih knjižnih virih. V slovarju je zajeto izključno to, kar kaže raba vseh besed v vsakokratni rabi, kar je seveda omogočil gradivsko obvladljiv korpus knjižnih besedil s slovenskim jezikom od leta 1550 do 1603. Predstavili bomo besedotvorno problematiko, ki jo deloma popisuje in s slovenskimi zgledi pojasnjuje prva slovenska latinsko pisana slovnica, pri čemer se bomo omejili na posamezne besedotvorne postopke in znotraj tvorjenk na posamezne besedotvorne modele, ki kažejo na večja ali manjša razhajanja v primerjavi z dejansko rabo tvorjenk v knjižnem jeziku 16. stoletja.

Besedotvorje v poglavjih iz Bohoričeve slovnice

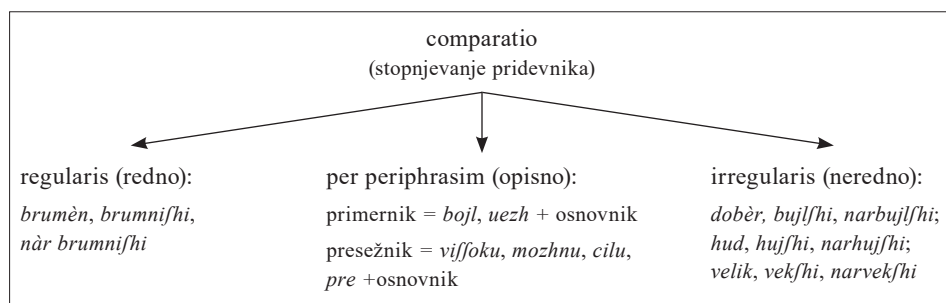
Poglavja, ki bi naslavljala besedotvorje kot posebno jezikoslovno poddisciplino, v BH 1584 ne moremo najti. Razlike med današnjim besedotvorjem in današnjim oblikoslovjem v 16. stoletju niso poudarjali, ker so nanj gledali drugače. Poglavje *Etymologia* je del slovnice, ki »podaja razlike v oblikah besed v govoru«, pri čemer pregibanje besed pojmuje v najširšem smislu: kot pregibanje besed po sklonih, tj. oblikoslovno pregibanje, in tvorjenje novih besed iz predhodnih (t. i. besedotvornih predhodnikov), tj. besedotvorno pregibanje. Izraza *etymologia* torej ne smemo razumeti kot »oblikoslovje«, najustreznejši izraz v slovenščini bi bil kar etimologija, pogojno bi ga lahko prevajali tudi kot »pregibanje« (povzeto po: Ahačič 2007: 118, podobno tudi: Toporišič 1984: 190–191). Za analizo izbranih besedotvornih vrst in besedotvornih postopkov v BH 1584 smo izbrali faksimilirano izdajo slovnice iz leta 1987, ki jo je v slovenščino prevedel J. Toporišič in zanjo prispeval obsežno študijo o oblikoslovju.² Slovnični prikaz se začne z navedbo besednih vrst v slovenščini, ki se ujemajo z latinščino, in delitvijo »imen«³ na lastna in občna. Med prvimi besedotvornimi prvinami, ki

² Bohoričevo besedotvorje je bilo do sedaj predstavljeno s stališča sodobnega slovenskega besedotvorja in z vidika primerjave besedotvornega gradiva s sodobnim ter z navajanjem besedotvornih prvin v za to predvidenih poglavjih slovnice in zunaj njih (Stramljič Breznik 2008: 70–74).

³ Skupna obravnava samostalnika in pridevnika je značilna za antične in srednjeveške latinske slovnice in se pojavlja tudi v slovnicaх ljudskih jezikov, toda ločevanje med njima je razvidno (Ahačič 2007: 120).

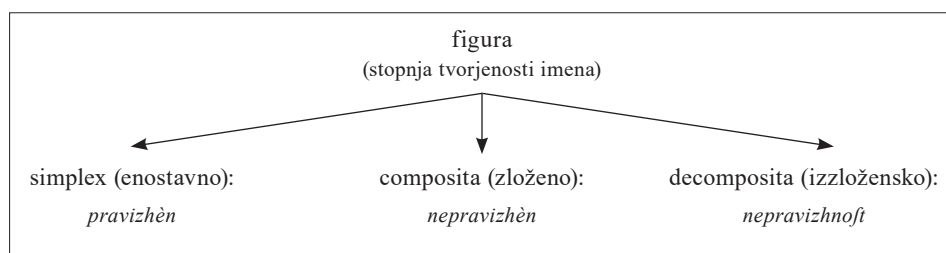
jih navaja, so končnice po spolih pri pridevniku – v enoti *De motione Adiectivorum* (pregibanje pridevnika), in besedotvorno pregibanje samostalnikov po spolu – v *De motione substantivorum* (pregibanje samostalnika), kar ni drugega kot tvorba feminativov (BH 1584: 40–41).

V podpoglavju *Comparatio*, pri analizi ene od oblikoslovnih kategorij pridevnika – stopnjevanje – Bohorič analizira tvorbo primernika pridevnika s priponskim obrazilom, presežnika s predponskim obrazilom ali opisno (*visoku*, *cilu*, *močnu*, *pre* + osnovnik) in z nadomestno osnovo (neredno).⁴

Slika 1: Comparatio – stopnjevanje pridevnika (BH 1584: 41–43)

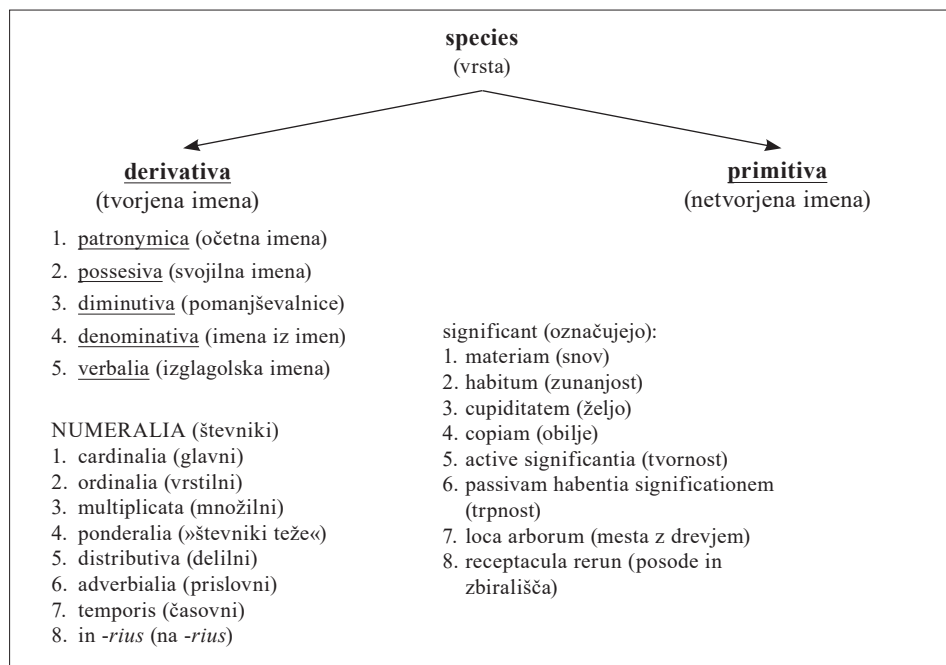
Besedotvorno problematiko v današnjem pomenu besede obravnava enota *Figura*, tj. Podoba, s tremi stopnjami tvorjenosti: enostavno (*pravizhèn*), složeno (*nepravizhèn*) in izzložensko (*nepravizhnost*) (BH 1584: 44). Bohorič v zgledih navaja primer izpeljanke, sestavljenke in višjestopenjske izpeljanke.

Slika 2: Figura – ime glede na stopnjo tvorjenosti (BH 1584: 44)

⁴ Tri razpredelnice v nadaljevanju so vzete iz poglavja o Bohoričevi slovnici *Etimologia – pregibanje besed*, ki ga najdemo v monografiji Ahačič (2007: 119, 122, 132). Avtorju se za dovoljenje lepo zahvaljujem.

V poglavju o vrsti *Species* Bohorič (BH 1584: 67–78) navaja tvorjena (*derivativa*) in netvorjena imena (*primitiva*). Glede na tematiko te raziskave posebej izpostavljamo kategorijo tvorjenk in vrste, ki jih avtor navaja: očetna imena (*Patronymica*) moškega spola se končujejo na *-ki* (*blagajski grof Blagaja*), *-er/-ar-*: prvi kot nemški, ki se lahko posloveni (*Lambergar*), lahko se nemški besedi dodaja *-čič* (*Lambergarčič*), tudi domovinskost se izkazuje z manjšalnicami (*Lublančič*). »Ženska imena pa zadnji *-č* spreminjajo v *-ca* (*Lublančica*) ali pa zadnja zloga odpadne in delajo moške oblike (*Lublančič*) in ženske (*Lublanšica*)«;⁵ pri svojilnih imenih se razvrščajo naslednja priponska obrazila (*Possessiva*): m: *-ov*, ž: *-ova*, s: *-ovu*; pri manjšalnicah (*deminutiva*): *-čič* (*Lublančič*), *-ec* (*zobec*), *-ic* (*možic*, *ložic*, *stolic*) idr. Pri imenih iz imen (*denominativa*) ločimo: izimenska snovna imena: *-en* (*železen* -zna, -znu) idr., imena za odetost (*obut*), opremljenost (*rogat*), željo (*vinu vdan*), obilje (*kamenit*), zmožnost (*vučliv*), trpnost (*nenavidliv*), mesto večje istovrstne skupine (*vrbye/vrbišče*), ime za vsebino (*pernica*). Sledi tvorba različnih vrst števnikov (gl. preglednico spodaj):

Slika 3: Species – Vrsta (BH 1584: 67–76)

⁵ Bohorič deli primere glede na spol, ne po končajih kot Melanchthon. Glede primerov in njihove razporeditve v slovnici je bil Bohorič povsem izviren, saj jih ne najdemo v nobenem drugem protestantskem delu, kar velja tudi za manjšalnice (Ahačič 2007: 133).

Primerjava ponazarjalnega slovenskega gradiva iz BH 1584 s tvorjenkami v *SSKJ 16*⁶

Besedotvorna podoba slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja je bila predmet raziskovanja od 19. stoletja in zanimanje vzbuja še danes. Rezultati besedotvornih raziskav, opravljenih po različnih metodoloških postopkih, so bili objavljeni v monografskih izdajah, številnih znanstvenih člankih in delih monografij (gl. temeljne besedotvorne postaje oz. obdobja raziskovanja besedotvornih vprašanj v Vidovič Muha 2019: 13–45).

Prikaz besedotvornih/tvorbenih postopkov in besedotvornih vrst v tem prispevku temelji na razločevanju med izhodiščnimi, prvotnimi, netvorjenimi ali motivirajočimi besedami na eni strani in drugotnimi, tvorjenimi, motiviranimi besedami na drugi strani. Razmejitev netvorjenk od tvorjenk v starejših obdobjih jezikovne zgodovine ni enostavna, saj so se nekatere leksikalizirale do te mere, da prvotno tvorbeno motivacijo oz. smer tvorbe le predvidevamo, ne moremo pa je z gotovostjo določiti (Legan Ravnikar 2007: 193–194). Znotraj posameznih besednih družin torej ni mogoče zanesljivo sklepati o besedotvornem predhodniku, oziroma o tem, katera beseda je bila podlaga za nadaljnjo, višjestopenjsko tvorbo. Med tvorjenke ne uvrščamo prevzetih besed, pri katerih se je tvorbeni postopek izvršil v izhodiščnem (ne nujno izvornem) jeziku, npr. *apoteker* < der Apotheker, *bidertaufer* < der Wiedertäufer. Praviloma so se v knjižni slovenščini 16. stoletja tujejezični obrazilni morfemi podomačevali, pri *-er* > *-ar* pa je težko določiti, ali gre za podomačitev obrazila tvorjenke, sprejete iz (bavarske) srednje visoke nemščine, ali za njen zgodnejši prevzem s priponskim obrazilom *-ar* iz stare visoke nemščine. Domnevamo, da gre za mlajši prevzem iz srednje visoke nemščine.⁷ Dolgotrajna raba je omogočila uveljavitev podomačenih besedotvornih različic, npr. *apotekar* > *apotekarica*, *apotekarski*, medtem ko se pri novejši prevzeti besedi *bidertaufer*, v slovenščino sprejeti šele v 16. stoletju, res pojavi tudi besedotvorna različica *bidertaufar*, vendar je izhodišče za nadaljnjo tvorbo

⁶ Možnost za skoraj popolno izčrpanje jezikovnega gradiva nam je omogočil *Korpus 16* ali *Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* na spletnem portalu www.fran.si, ki obsega prepise 45 knjižnih del, zunaj so ostali samo letak *Otrozhia tabla* (1580) A. Bohoriča, večinoma latinsko pisana Bohoričeva slovnica (BH 1584), tujejezična dela s posameznimi slovenskimi besedami in oba večjezična Megiserjeva slovarja (MD 1592, MTh 1603). Izpisi slovenskega besedja s spremljajočim sobesedilom (in konkordance za TE 1555, DA 1585) iz navedenih del in tudi vseh drugih del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja (gl. Viri) se nahajajo v več kot trimilijonski listkovni kartoteki, ki jo hrani Sekcija za zgodovino slovenskega jezika ISJFR.

⁷ Srednjevisokonemške izposojenke, dokumentirane med okrog 1050 in okrog 1350, je Šekli (2015: 39) razdelil po pomenskih skupinah. Med njimi so tudi poimenovanja za poklice in dejavnosti.

postala nepodomačena različica *bidertaufer* > *bidertauferski*, *bidertauferjav*. Nove tvorjenke v knjižnem jeziku 16. stoletja so pogosto nastajale, kadar so se na prevzete besedotvorne podstave pripenjali novi, praviloma slovenski (izhodiščno slovanski) obrazilni morfemi.

Dosedanje raziskave zgodovinskega besedotvornega gradiva so pokazale, da tvorjenk ne moremo objektivno analizirati neodvisno od njihove vpetosti v ohranjene besedilne vire določenega obdobja (Legan Ravnikar 2007: 252; 2007a: 192–193). Besedotvornega pomena obrazilnega morfema namreč ni mogoče zanesljivo razložiti s pretvorbo v sinhrono določeno skladiščno podstavo. Iz nadaljnje analize bo razvidno, da se besedotvorni pomen tvorjenke zaradi tovrstnih razhajanj pogosto ne ujema z njenim leksikalnim (slovarskim) pomenom niti z izrazno podobo te iste tvorjenke v sodobnem knjižnem jeziku (prim. znotrajjezikovni prevod navedenih slovarskih besed v nadaljevanju).

Izbrane izimenske tvorjenke (denominativa) v Bohoričevi slovnici in SSKJ 16

Primerjava izbranih (navadnih) izpeljank kaže na veliko širši nabor obrazilnih morfemov za isti besedotvorni pomen v *SSKJ 16*, kot ga izkazuje obravnavo v Bohoričevi slovnici. Kot primer razširjene besedotvorne raznolikosti oz. razkoraka med slovnici prikazom tvorjenke in dejansko rabo naj navedem primer izbora priponskih obrazil za besedotvorni pomen individualne svojilnosti (osebe, vprašalnica »čigav«). Bohorič (1584: 67–68) se omejuje na obrazilo *-ov* za vse tri spole: *-ov* (m), *-ova* (ž), *-ovu* (s), iz zgleda *božji* pa je razvidno še arhaično obrazilo, ki se je pri neverskih poimenovanjih že v 16. stoletju postopoma umikalo iz rabe. V besedilnih virih je pričakovan in uresničen večji nabor obrazilnih morfemov za ta besedotvorni pomen. Priponsko obrazilo *-ov* s preglašeno različico *-ev* je bilo produktivno predvsem pri tvorbi svojilnih pridevnikov iz samostalnikov, ki so pomenili živo.⁸ Za izpeljavo besed z besedotvornim pomenom individualna svojilnost osebe so v *SSKJ 16* izpričana naslednja priponska obrazila: *-ov* s preglašeno različico *-ev* (*altmanov*, *angelov*, *bosecov*, *centurijov*,

⁸ O nastanku in prvotnem besedotvornem pomenu praslovanske izsamostalniške pridevniške pripone **-ov-ъ/*-evъ* v slovenščini gl. Šekli (2019: 281–284). Za besedotvorni pomen *bukov* »tak, ki je v zvezi z (bukev)« je z vidika slovarskega in (so)besedilnega pomena možno razlikovati vsaj naslednje najpogostejše tipe pomenov: 1. pripadnostni pomen *bukov* (tak, ki pripada bukvi), npr. *bukovo listje*; 2. svojilni pomen *bukov* (tak, ki ima bukev), npr. *bukov gozd*; 3. snovni pomen *bukov* (tak, ki je iz bukve), npr. *bukova drva*; 4. lastnostni pomen (pomenski prenos po metafori), s prikazom druge izpeljanke *breskov* 'tak, ki je podoben breskvi', npr. *breskova polt* (Šekli 2019: 285).

kecarjov, pastirjev, pridigarjev, zlodjev);⁹ *cesarjov* (v enem besedilu) in *cesarjev* (v 6 besedilnih virih), *farjev* (1) in *farjov* (1), *hudičev* (10) in *hudičov* (1), *kraljev* (10) in *kraljov* (4), *norčov* (3), *norčev* (2) in *norcov* (2), *papežov* (5) in *papežev* (1); dve arhaični obrazili, ki se umikata iz rabe: *-ji* (*avptmanji* ‘stotnikov’),¹⁰ *božji, hlapčji, otročji* ‘otrokov’, *tkalčji, vražji* in *-nji* (*gospodnji*)¹¹; *-in* (*očetin* ‘očetov’ (v 6 delih), *očin* (27 del), prim. *očetov* (5)); *-en*: (*očen* < oča (7), *materen* (7)); *-skil/-ški, -ckil/-čki* (*angelski*, pomeni tudi ‘angelov’, *človeški* in *človečki*, tudi ‘človekov’). Tudi individualna in kolektivna svojilnost za druga živa bitja v Bohoriču ni izpričana. Zanje so v besedilnih virih potrjene izpeljanke s priponskimi obrazili: *-ji*: (*golobji, jastrebji, ovčji*); *-i*: (*jagneči*); *-in* (*čbelin* ‘čebelji’, *figin* ‘figov’); *-ov/-ev*: (*abvonov* ‘jablanov’, *brinjav* (se nanaša na brin ali brinje), *ciprešov* (1. ‘cipresen’, 2. ‘cipresov’)); *-ski*: (*abuvski* ‘jabolčni’); *-ni* (*cedrni* ‘cedrov’); *-av* (*cedrav* ‘cedrov’, *murjav*).¹²

Izkazalo se je in to bo potrdilo tudi nadaljnje izvajanje, da je za besedotvorje v knjižni slovenščini 16. stoletja značilna večpomenskost obrazilnih morfemov, kar pomeni, da ima isto obrazilo pri besednovrstno istem besedotvornem predhodniku več besedotvornih pomenov. Gre za besedotvorni postopek, ko se ista besedotvorna podstava pripenja na eno obrazilo, ki ima več besedotvornih pomenov. Leksikografska analiza tvorjenk je pokazala še na pojav sopomenskosti obrazilnih morfemov, ko imajo različna besedotvorna obrazila (vsaj en) isti besedotvorni pomen (gl. spodaj zglede za oba pojava). Neustaljenost tvorbenih postopkov in za slovenski jezik (deloma) nesistemska raba istega obrazilnega morfema za različne besedotvorne pomene ali raba različnih tvorbenih morfemov za isti besedotvorni pomen je v 16. stoletju privedla do obilice *besedotvornih variant*. Le-te ne izkazujejo morebitne stilne vrednosti, zato so se v jezikovnem razvoju kot neracionalne – ene hitreje, druge počasneje – umikale iz knjižne rabe. Vzroki niso tičali le v arhaičnih ostalinah, ki jih je vnesel v knjižni jezik Trubar, saj je najbolje poznal pridigarsko tradicijo takratne »privzdignjene« govorne slovenščine v cerkvi. Številne besedotvorne variante, ki so bile spodbujene ob upovedovanju novih vsebin v 16. stoletju, so bile odvisne od besedotvorne zmožnosti in jezikovnega čuta posameznega protestantskega pisca, njegove etnične

⁹ Zgledi so povzeti po Legan Ravnikar (2009: 74, 76, 87). Tip izpeljave za ženski spol *materin* ni izpričan, tudi ne v Bohoričevih slovarčkih.

¹⁰ Navedba v resicah označuje slovarsko razlago dane iztočnice in/ali znotrajjezikovni prevod.

¹¹ Prim. rabo izpeljanke *gospodov* namesto *gospodnji* šele v TPo 1595.

¹² Pri neživem so zaradi pomenskega stika po analogiji začeli nastajati pridevniki na *-ov/-ev* tudi iz samostalnikov o-jevske sklanjatve moškega in srednjega spola ter a-jevske sklanjatve ženskega spola (Šekli 2019: 287).

in narečne pripadnosti¹³ in tudi od besedilnovrstne raznolikosti del, ki je bila z današnje perspektive skromna. Prevladujoča so bila namreč dela verskega značaja (npr. katekizmi, prevodi biblije ali njihovih delov, pridige in postile), redkejši so bili jezikovni (slovar,¹⁴ slovnica), šolski in poljudni priročniki (abecednik, koledar). Pričakovano je tematika prevodnih predlog prav tako narekovala prihod novih ali do tedaj še neuporabljenih tvorjenk, tudi iz praktičnosporazumevalnega jezika v knjigo, npr. v Trubarjevi postili (TPo 1595).¹⁵

Večpomenskost besedotvornih obrazil

Na primer priponsko obrazilo *-ski*, ki sistemsko izkazuje besedotvorni pomen kolektivna svojilnost, se zaradi nerazločevanja med kolektivno in individualno svojino rabi tudi za tvorbo izpeljank, ki izkazujejo individualno svojilnost (namesto *-ov/-ev*). Enako velja za priponsko obrazilo *-ov/-ev*, ki poleg individualne vsebuje tudi besedotvorni pomen kolektivna svojina.¹⁶ Leksikalna obravnava tvorjenk je pokazala na ponavljajoč se pojav, ki se kaže v *SSKJ 16*, da se predvideni, sistemski besedotvorni pomen danega priponskega obrazila in leksikalni (slovarski) pomen dane tvorjenke lahko razhajata:¹⁷

angelov [...] *ki se nanaša na angela*; **angelov**: [...] Kay ie, da ie **Angelouo** Oblizhye bilo kakor blifsk, inu Oblazhilo belo kakor fsneg? JPo 1578, II,4b [J. N.]¹⁸

¹³ Razločevalne avtorske posebnosti se najmočneje kažejo pri Juriju Juričiču, čakavcu, rojenem v Vinodolu, ki si je moral občutek za normativnost pridobivati v zanj tujem, tj. slovenskem jezikovnem okolju.

¹⁴ Megiser, ki je bil nemškega rodu, dobro pa je poznal koroško narečje, je v konkurenčnem razmerju z drugimi besedotvornimi različicami sopostavljal tudi narečne besedotvorne različice.

¹⁵ Podrobneje o vzrokih za tolikšno tvorbeno raznolikost, podkrepljeno z zgledi, gl. Legan Ravnika (2021: 255–257).

¹⁶ O nepričakovanem izboru priponskega obrazila glede na leksikalni pomen tvorjenke oz. mešanju obrazila *-ski* z *-ov/-ev*, *-en*, *-ji*, *-av*, ki se razkriva v besedni zvezi ali širšem besedilnem okolju, prim. Legan Ravnika (2008: 61–62). Na razvrstitvene posebnosti priponskih obrazil je opozorila tudi Vidovič Muha (2019: 102).

¹⁷ Šekli (2021: 142) opozarja, da je besedotvorni (derivacijski) pomen treba ločiti od leksikalnega (slovarskega) pomena, kajti besedotvorni pomen je del slovnice in je abstrakten, medtem ko je leksikalni pomen del slovarja in je konkreten. Po nastanku tvorjenke se lahko zgodijo pomenske spremembe (pomenski prenosi ipd.) ali celo leksikalizacija tvorjenke. S tega gledišča bi lahko obravnavano zamenjavo obrazilnih morfemov (npr. *-ov/-ev*) za individualno svojino s priponskim obrazilom za kolektivno (*-ski*) pojmovali s stališča pomenskega prenosa – sinekdohe oz. zamenjave dela s celoto ali obratno.

¹⁸ Slovarski sestavki so avtorski, krajšave v oglatem oklepaju označujejo ureditorje: [J. N.] = Jožica Narat, [A. J.] = Alenka Jelovšek, [M. Č.] = Metod Čepar, [A. L. R.] = Andreja Legan Ravnika.

angelski¹ [...] **1.** *ki se nanaša na angele*; **angelski**: De bi mali ueliki ludy .. Bili te **angelfke** fhege/ Po uoli tuy giali TC 1550, 165(91a); Ta **Angelska** peiffen nõ prau/ kakou nuz oli prid imamo skuſi tu Royftuu Iefufeuu TR 1558, B3a; AKu bi iefi fzhloueskimi inu **fangelskimi** Iefyki gouuril, inu bi te Lubefni ne imel, taku fem en buzhez h kuffer TL 1561, 47a; Iefu Chrift bodi hualen .. Veffeliffe **Angelsku** kardelze. Kyrieleifon *P 1563, 80; Taku ſai tim vekſhi vefelie v'Nebefih pâr tei **Angelfki** drushini vftane, kateri ſe Roiftva Chriftuſoviga viſoko vefeſe KPo 1567, XXXVIII; Stuprav pak na ſodnij dan ga [hudiča] bode Chriftuſ celò iflekal, inu mu ôzhe to **Angelfko** ſhemo ſpred ôzhi potegniti KPo 1567, LXXXVIII; Sa teim ſo ſazheli ſtem **Angelskim** peitiem, Gloria in Excellis Deo, Boga zheſtiti inu hualiti TC 1575, 174; Euangeli pag vſe, kir nemu prou veruio, ifuelizha, vtu nebeshku **Angelfku** inu vſeh Suetnikou touarishtuu perpraula TT 1577, 90 [...]

// *ki se nanaša na angela*; **angelov**: Ioſef, po **Angelski** ſapuuidi, beſhi, Siefuſom inu ſmario uto Egiptouo deſhelo TE 1555, A5a; Ta Aue Maria nei obena Molitou .. Temuzh enu **Angelsku** Vfdane, Oſnanene inu praulenene, koku te Diuice Marye rizhi ſbugom ſtoye TR 1558, c3b; Kako paſtirij ſvoio Vero pokasheio inu ſaprizhaio? Kâr veruio Beſedam **Angelfkim** KPo 1567, XL; Beſede tiga **Angelskiga** poſdraulienia imamo vſelei vnashem Vernim ferzu ſapifaushi noſiti JPo 1578, III,39b; Nihzhe ſe nezhudi da ſe ie Maria ob tem **Angelskom** prihodu .. preſtrashila JPo 1578, III,40 [J. N.]

Sopomenskost besedotvornih obrazil

Sopomenskost obrazilnih morfemov, konkretno priponskih obrazil z največjo merro zanesljivosti razkriva slovarska obravnava vsakokratne tvorjenke. Na primer za besedotvorni pomen kolektivna svojilnost sta v korpusu besedil 16. stoletja potrjeni dve besedotvorni varianti in različica z razlikovalno podaljšano osnovo. Leksikalna analiza za vse dokazuje enak pomen: *-ov-lji* (*bratovlji* 'bratski'), *-ov-ski* (*bratovski* 'bratski') in *-in-ski* (*bratinski* 'bratski'). Prim. izbor primerov iz slovarskih sestavkov z iztočnicami *bratovlji*, *bratovski* in *bratinski*:

ki se nanaša na brate; **bratski**: Od ſmote vti veri, od **bratoule** ſhtraifinge, od mozhi te vere TT 1557, 213[=313], podobno tudi TT 1581–82; Ta lubefan ne bodi falſh ne hynauſka .. lubite ſe vmei ſebo ſto **bratousko** lubefno TT 1560, 20b; Inu ie ena **bratovfka** velika lûbeſan, naſhim ſovraſhnikom povêdati inu opominitije[!], da od hudiga ſtopio, inu ſe v'tim krivi ſpoſnaio KPo 1567, CLIIb; Ti ga vſaj nemoreſh zhes tvoje **bratoufku** ſerce pêrpraviti, ti Syn tiga ſhiviga Boga, de bi me puſtil v'grehih tezhati inu konez vseti DM 1584, LXXXIX; Satu perloſhite h'temu vſo valſho ſkarb, inu ſkaſhite .. v'Boga bojezhim rounanju, **Bratoufko** lubeſan, inu **v'bratoufki** lubeſni gmajn lubeſan ZK 1595, 110; Sato vſaki Zhlouik pomifli, da ſe vſelei Vkarfzhanski Prauici: To ie, vpraui Veri inu **Bratinski** Liubeſni ſe naide JPo 1578, II,118; **Bratinsko** delienie, ie vto Lakomnoſt inu vlaſtni prud ſminieno JPo 1578, III,65 [A. L. R.]

Potreben je vsaj en skupen leksikalni pomen, da lahko dokazujemo sopomenskost priponskih obrazil, npr. *-ost*, *-oča* in *-ota*, npr. *čistost*, *čistoča*, *čistota*, tj. 'stanje človeka, ki se (trajno) zdržuje spolnih odnosov; zdržnost'. S prikazom celotne pomenske zgradbe iztočnic *čistost*, *čistoča* in *čistota* sklepamo na frekvenco

pojavitve in rabo vsake od treh besedotvornih variant v knjižnem jeziku 16. stoletja.¹⁹

čistoča (čistoča, čistuča) [...] *stanje človeka, ki se (trajno) zdržuje spolnih odnosov; zdržnost*: Ako fe ty poklizhesh vftan fuetiga Sakona inu nepozhutish vfebi daru te prauē **zhiftozhe**: taku fe vdai inu ftopi vfueti Sakon JPo 1578, III,87b

// *stanje človeka, ki spolno občuje le z zakonskim partnerjem*: Ta fakon bodi tako zhift, ceilu neimash drufih sheleit, **vzhiftuzhi** dershi leben tuoi, od vfe kurbarie prozh ftui *P 1563, 46 [A. J.]

čistost (čistost, čistust, čistost) [...] 1. *stanje brez negativnih moralnih lastnosti; čistost*: Nasha deilla oli flufhbe nekar Bogu ne dopadeio/ fa uolo nafhe **zhiftofti** fuetufti TC 1550, 115(66a); Bug .. hozhe de mi .. merkamo na ta Reslotik, te **zhiftofti**, inu tiga neposhtena, inu de ga fšofnamo koker eniga Suetiga zhiftiga Boga, kir to **zhiftoft** lubi, ty Sludieui pag fo gardi zherni Nezhihti Duhuui, kir te ludy na vfo nezhihtoft, na Shuftuu, Preshuftuu inu na vfo Kezaryo naganeio TO 1564, 53a [...]

// *stanje človeka, ki ne krši verskih in moralnih norm*: poffodi meni, de ieft pametnu per moij Sheni .. prebiuam .. No sred teimi Otruci inu Drushino, gori redim htuoiu fšofnainu inu Boshy zhafti, vfei **zhiftofti** inu poshteinu TkM 1579, 101a; S. Paul .. pravi .. de Poftava fkusī mešu fhibka poftane, kateru nej govorjenu od **zhiftofti** ali poftjenja, temuzh od vfeh gréhou, ner vezh pak od nevere DB 1584, III,79b [...]

2. *stanje človeka, ki se (trajno) zdržuje spolnih odnosov; zdržnost*: Ty nashi Pridigarij .. veliku dershe od **zhiftofti**, de en Zhlouik bodi Hlapzhizh, Dekliza, Vdouiz oli Vduua, **Vzhiftofti**, pres Shene oli Mosha, lipu poshtenu brumsku, fam oli fdrugimi shiui inu prebiua TAr 1562, 81b; ta Menishka inu Nunshka oblublēna **zhiftoft**, oli tu famu pres Mosha oli Shene prebiuane, Vcloshtrih oli drugdi, nikogar ne Ifuelizha TAr 1562, 82a; [...] // *stanje človeka, ki spolno občuje le z zakonskim partnerjem*: kadar edē per fui laftni Porozheni Sheni leshi, ie ena **Zhiftoft** TAr 1562, 78a; Moshi inu Shene, katerim ie tiga Sakona potreba, imao vti Sakonski **zhiftofti** shiueti TO 1564, 52b [...]

3. s prilastkom, v judovstvu *izpolnjenost obrednih predpisov za udeleževanje v kultu; čistost*: kateri fvoje ferce pēpraulajo Boga yfkati, GOSPVDA, fvoih Ozhetou Boga, inu nikar sa volo te fвете **zhiftofti** DB 1584, I,247b *čistosti, ki se zahteva za ravnanje s svetimi stvarmi* [...]

4. *stanje brez bolezenskih znakov gobavosti; čistost*: Kako ie rekal Chriftus tem Gobauzem? .. Vy fte zhifti inu sdraui, le famo poidite, inu vasho **zhiftoft** Faryem pokashite JPo 1578, II,153

5. s prilastkom *izvirno stanje česa, brez sprememb ali dodatkov; čistost*: ficer je zhlovezhka pamet posabliva, inu je pres pifma tēfhku obdērshati pravo **zhiftoft**, u'veri inu Boshji flushbi DB 1584, I,cVIIIa [A. J., oblikoslovno zaglavje M. Č.]

čistota stanje človeka, ki se (trajno) zdržuje spolnih odnosov; zdržnost: ne mogo vfi ludi pres Shene oli pres Mosha biti. Tukai Criftus .. prauī, De vfi ludi nemaio tiga Darru, **Vzhiftoti** prebiuati, Sakai Bug ie Mosha inu Sheno vkupe ftuaril, Obtū po naturi eden tiga drugiga sheli inu pegeruie TAr 1562, 77b [A. J.]

¹⁹ Pomenske diferenciacije v 16. stoletju med njimi še ni bilo; nastala naj bi kot posledica jezikovnega razvoja, ki temelji na ekonomičnosti. V sodobnem jeziku jih ločimo: *čistost* (moralno), *čistota* (kovine) in *čistoča* (higiena) (Bajec (1950: 69)).

Pomensko razmejevanje med besedotvornimi obrazili je bil v 16. stoletju živ proces in pri tvorbi novih izpeljank je lahko prihajalo tudi do tvorbenih napak, kadar so lastnoimenske izpeljanke s priponskim obrazilom *-(ov)-ski* in *-iski*, vendar z besedotvornim pomenom individualna svojilnost postale del občnoimenske leksike, npr. *aleksandrinerski* 'Aleksandrov', *aroniski* in *aronski* 'Aronov', *baalski* in *baalovski* 'Baalov', *belialski* 'Belialov, tj. hudičev':

abelski -a -o prid. [...] P 2, K 2 (TT 1577, TT 1581–82) [...] *ki se nanaša na Abela*; **Abelov**: vi ste prishli .. htimu Iefufu Sredniku tiga noviga Teftamenta, Inu hti kry tiga Pokroplena, kir bulshe rizhi govori, koker ta **Abelska** TT 1581–82, II,304, podobno tudi TT 1577 [K. A.]

baalski -a -o prid. [...] P 7, K 4 (KPo 1567, JPo 1578, DB 1584, ZK 1595) [...] **1.** *ki služi poganskemu bogu Baalu*; **Baalov**: Stiri stu **Baalfkih** Fariov so stali sopár enimu samimu pravimu Proroku Eliafu KPo 1567, XCVIII; Matana, **Baalfkiga** Farja so ony pred Altarji vmurili DB 1584, I,210b; Nikar de bi mi nafh Shivot, kakor ti **Baalfki** Farji s'noshmi ali frémi prafkali ZK 1595, 148 [...] [A. J.]

Žal Bohoričeva slovnica, razen v zvezi s hrvaško tvorbo patronimikov, kjer se *-ski* dodaja kranjskim *Lambergar*, *Auerspergar* itd.: *Lambergarski*, *Auerspergarski* itd. (BH 1584: 67), ne navaja najproduktivnejšega modela tvorbe pridevnika, tj. navadne izpeljave s priponskimi obrazili in njihovimi različicami *-ski/-ški* in *-cki/-čki*.²⁰ Njim najbližje so v 16. stoletju besedotvornopomensko sorodne novotvorjenke s priponskim obrazilom *-iski*, ki so razločljive z nemškim vplivom: *-isch* + *-ski* > *-iski*. Navezanost na nemško tvorbo v slovarju kažemo z navedbo izhodiščnega nemškega pridevnika v etimološkem razdelku, npr. *adramitiski* (& iz nem., prim. *adramitisch*), *adriatiski* (< *adriatisch*), *babiloniski* (< *babylonisch*);²¹ *barbariski* (< *barbarisch*); *betleemiski* (< *bethlehemisch*), *cabuloniski* 'zabulonski' (< *zabulonisch*) ipd., pri čemer veliko tvorbeno ustvarjalnost dokazujejo tudi vzporedne tvojenke s prevzeto besedotvorno podstavo

²⁰ Gl. jezikoslovno analizo, ki izpostavlja tipološke lastnosti teh tvorjenk v obdobju oblikovanja slovenske knjižne norme (Legan Ravnikar 2008: 54–60). Besedotvorne različice so nastale zaradi glasovnih premen na morfemskem šivu (prim. tudi: Bajec 1952: 63); analoških procesov; izpričane so konkurenčne tvorjenke s podaljšano osnovo zaradi razbremenitve težko izgovorljivega soglasniškega sklopa, npr. *prerovski* in *prerokovski*; pri *človečaski* gre za poenostavitev izgovora soglasniške skupine s sekundarnim polglasnikom (Ramovš 1924: 299); besedotvorne variante izkazujejo individualno rabo, npr. Trubar ima *človeski*, Dalmatin *človečki*. O problematiki v zvezi z izpeljavo pridevnikov na *-ski* iz tujih lastnih imen je pisal tudi Breznik (1982: 333–337).

²¹ Vprašljiva je oblika *babiloniski*, ker je izpeljana iz imena *Babilonija*, zemljepisnega imena, izpričanega v 16. stoletju. Iztočnica je bila nastavljena brez *j* zaradi načela, da se pridevniki, ki jih v sodobni slovenščini ni (npr. *babilonijski* ni izpričan, uporablja se *babilonski*), v iztočnici zapišejo v izvorni obliki. Po obstoju v sodobni slovenščini pa so nastavljene iztočnice, kot *aleksandrijski* (< Aleksandrija), *azijski*, *betulijski*, *biblijski*, *bitinijski*, *cilicijski* ipd.

in s priponskim obrazilom *-ski*, npr. *atenijski* ‘atenski’ (ε k nem. *Athenien*), *azijski*, *babilonski*, *betlehemski*, *cabulonski*:

ateniski [...] *ki se nanaša na Atene*; **atenski**: vti Ioniski Desheli .. ie enu ftaru veliku slouenu Meiftu, fafidanu od Antrocla Corda, **Ateniskiga** Krala Synu, okuli 2900. leit po ftuarienu tiga Suita TL 1567, 1a ε iz nem., prim. athenisch [M. Č.]

atenijski [...] *ki se nanaša na Atene*; **atenski**: Paulus pag ta ftoy na fredi tiga Marcioiuga plaza, inu prau, Vi **Atenieski** moshie .. fte ene kriue Vere TT 1557, 390 ε k nem. *Athenien* [M. Č.]

aziatiski [...] *ki se nanaša na Malo Azijo ali njene prebivalce*; **maloazijski**: zemljepisno ime, v zvezi **Aziatiska dežela** vtim Meiftu Efefu ie bil tudi en groffen velik lep Tempel tei Aydouski Bogini Diani fafidan, od kateriga tudi Plinius letaku pishe. De ty Deshelani te **Afiatiske** Deshele, fo en velik Tempel tei Bogini Diani bili fafidali TL 1567, 1a *Male Azije* ε iz nem., prim. asiatisch [A. L. R.]

azijski [...] *ki se nanaša na Malo Azijo ali njene prebivalce*; **maloazijski**: Na take Exemple inu shtraifinge Boshye, kir ie Bug zhes Iudoske, **Afiske**, Syriske, Egyptoue, Affriske inu potle zhes Europo, Traciske, zhes Gershke, Vogerske, Hrouaske inu Slouenske Deshele poslal, imamo mi fmisliti TL 1567, 22 [A. L. R.]

Manjšalnice (deminutiva) v Bohoričevi slovnici in SSKJ 16

Manjšalnice, pomanjševalnice so obsežna skupina besed, izpeljanih s tipičnimi priponskimi obrazili, ki jih Bohorič navaja kot vrsto izimenskih tvorjenk. Priponsko obrazilo *-čič* najprej navede med t.i. svojilniki (possessiva) za poimenovanje moškega prebivalca *Lublančič* ali ga dodaja družinskim imenom nemškega porekla *Lambergarčič*. V posebnem podpoglavju navaja podatek o tvorbi manjšalnic za moški spol, ki se končujejo na *-ič* ali *-ičik* (*krajlič*, *krajličik*), ženskim se dodaja *-ica* ali *-ka* (*krajličica*, *krajlička*, iz *psič* nastane *psičica* in *psička*). Sledijo tvorjenke na *-ic* (*možic*, *zobec*, *ločic*, *stolic*), na *-ik*²² (*bobik*, *rakik*) in na *-ič* (*lončič*, *tatič*). Za ženski spol sledijo priponska obrazila *-ič* (*ženič*, *deklič*) in *-ica* (*ženica*, *deklica*, *dekličica*). Za srednji spol Bohorič omenja le najfrekventnejše priponsko obrazilo *-ce* (*telece*, *perce*, *detece*) in zaključí: »Druega nas uči raba.« (BH 1584: 68)

Mednje se poleg manjšalnosti v ožjem pomenu besede prištevajo tudi poimenovanja mladiča, vsega nedoraslega, ne pa tiste modifikacijske tvorjenke, ki izražajo pozitiven ali negativen čustveni odnos do poimenovanega, npr. *dete* in *detece*, *duša* in *dušica* (pomenski razlagi sta enaki, doda se kvalifikator *ekspr.*). Njihov ekspresivni pomen se tudi ne more razložiti s posredno razlago

²² Nenaglašeni polglasnik v obrazilu *-ik* smo v posodobljenih iztočnicah v *SSKJ 16* nadomestili z *-ek* (*bobik* > *bobek*).

(kot to velja za manjšalnice, npr. *cerkovca* manjšalnica od *cerkov*), npr. *človeče* ekspr. 'ubog, ranljiv, minljiv človek' v odnosu do *človek*; *človeče* v odnosu do *človek*; *doktorčič* ekspr. 'manj pomemben, manj znan doktor; *doktorček*' v odnosu do *doktor*.

M. Merše je že pred časom pripravila sistematični pregled priponskih obrazil za tvorbo manjšalnic in ugotovila, da je Bohoriču uspelo odkriti in z zgledi predstaviti vsa najproduktivnejša obrazila (Merše 2010, ponatis v 2013: 208–223). Sopomenski nizi, izpeljani z različnimi obrazili, npr. *jezičec*, *jeziček* in *jezičič*, kažejo tudi na poimenovalne zadrege začetnega razvojnega obdobja knjižnega jezika in na iskanje najprimernejšega tvorbenega modela pri manjšalnicah. Razlikovala je med individualno rabljenimi variantami (npr. pri Juričiču), ugotavljala je samo slovarsko (npr. *jeziček*) ali samo slovnično navedene variante (npr. *deklič* in *dekličica*). Pojav manjšalnic je bil odvisen tudi od vrste besedila (npr. postile) in prevodnih predlog, ki navadno kažejo na skladnost, ponekod pa tudi na neodvisno rabo, ki predstavlja zavestno izbiro ali celo stilno zaznamovano rabo (Merše 2013: 221–223).

Pri leksikalni analizi manjšalnic za slovar so bile prepoznane t. i. navidezne manjšalnice, kar je bilo mestoma opaženo že pri predhodnih raziskavah, npr. *kmetič* se z različico *kmet* uporablja povsem sopomensko (Merše 2013: 213).²³ Nekatera priponska obrazila so izgubila besedotvorni pomen manjšalnosti. Ker so se tovrstne tvorjenke leksikalizirale, je nastala potreba po tvorbi novih manjšalnic z novim (podvojenim) priponskim obrazilom za manjšalnost, npr. *devica* > *devičica*, *deklica* > *dekličica* 'dekliček' in *deklič* 'dekliček' le v BH 1584. Od pravih manjšalnic, kot so izpričane v *SSKJ 16*, npr. *baretica* 'baretko', *culica/culce* 'culica', *čačica* 'punčka za igranje', *deželica*, *drevce* ipd., je treba razlikovati nepravne manjšalnice. Pri enobesednih ali večbesednih poimenovanjih strokovnih pojmov na primer je kategorija manjšalnosti povsem irelevantna, npr. *ahkerek* 'gradbena konstrukcija, ki moli vodoravno iz hišnega zidu; izzidek, pomol', *materina dušica* (gl. zgled). Med pari, kot so npr. *dete* in *detece*, *drobtinica* in *drobtina*, *dušica* in *duša*, je pomenska razlika lahko zanemarljiva ali je sploh ni (gl. istovrstne zglede v enakem kontekstu), kar razkrije šele slovarska redakcija:

drobtina [...] 1. majhen del kruha, ki nastane pri lomljenju večjega kosa; **drobtina**, **košček**: ty fhenci, vľai iedo od tih **drobtin** kir pado is te myľe nih goľpodou TE 1555, G1b; Iesus .. je vsľel te fedem Kruhe .. je nje dal svoim Iogrom, inu Iogri fo nje dali folku. Inu ony fo vfi jėdli, inu fo fiti poľtali: Inu fo pobrali, kar je bilu **drobtin** oľtalu, fedem polnih Korb DB 1584, III,10b; *Deutfch.* Broľam. *Latinė.* mica. *Windifch.* **drobtina**. *Italicė.* mollica di pane, fregole di pane MD 1592, B7a [...]

²³ Na izgubljanje besedotvornega pomena manjšalnost pri tvorjenkah, izpeljanih s tipičnimi manjšalnimi obrazili, je opozarjal že Bajec (1950: 107–108).

2. *notranji, mehkejši del kruha; sredica*: Medulla panis. *Germ.* Mollen im brot/ schmollen/ brosam/ das waich im brot. *Sclav.* **drobtina** MTh 1603, II,39 [A. J.]

drobtinica [...] *zelo majhen del kruha, ki nastane pri lomljenju večjega kosa; drobtinica, košček*: ty Pfizhi iedo **Drobtinice**, kir padaio od Myh[!] nyh Gofpodou JPo 1578, I,89b; ljudje sa mene ne marajo, inu ne vofzhio meni teh **drobtiniz** od kruha, katere ony tem pfom vofzhio TPo 1595, II,118 [...] [A. J.]

dušica [...] ekspr., v monoteističnih religijah *neumrljivo in neuničljivo nesnovno bistvo človeka; dušica*: [...]

♦ – bot. **materina dušica** *močno dišeča zelnata ali delno olesenela rastlina z drobnimi listi; materina dušica*: Serpillum. *Germ.* hüenertol/ hüenertlee/ Cofteniz/ quendel/ wildpolen. *Sclav.* **materina dufhiza** MTh 1603, II,506–507 [M. Č.]

Ženskospolske tvorjenke (feminativi) v Bohoričevi slovnici in SSKJ 16²⁴

Omembe ženskih oblik k moškim poimenovanjem pri Bohoriču niso pogoste in tudi ne strnjene, vendar kažejo, da so bili feminativi pojmovani, verjetno pod vplivom tedanjih latinskih slovníc, kot posebna besedotvorno-pomenska kategorija. Pari, kot *kojn* in *kojnka*, *lev* in *levinja*, *psič* in *psičica*, *psička*, *Lamberger/Lambergar* in *Lambergarica*, *Lublančič* in *Lublančica* ali *Lublanšica*, izpostavljajo najbolj produktivne tvorbene modele feminativov v knjižnem jeziku 16. stoletja, in sicer izpeljavo s priponskimi obrazili *-ica*, *-inja* in *-ka*. Tvorba feminativov je bila zaradi poimenovalnih potreb pri prevajanju verskih besedil in pri oblikovanju izvirnejših besedil pogosto uresničen besedotvorni postopek.²⁵ Največ podatkov o ženskih parih moških poimenovanj v 16. stoletju je prispevala Merše (2008, ponatis v 2013: 187–205; 2007, 2013: 225–246).²⁶

²⁴ Gl. Markežič, Stramljič Breznik (2020: 43–58). Prispevek prikazuje obravnavo feminativov v slovnícah slovenskega jezika skozi petstoletno zgodovino. Kot najrodnejša in zastopana v prav vseh obravnavanih jezikovnih virih nastopata feminativni priponski obrazili *-ica* in *-ka*, kot tretje najpogostejše se pojavlja *-inja* (prim. preglednico na str. 55). Primerjava razvrstitvenih pravil za posamezno obrazilo v starejših slovnícah in današnjem jezikovnem stanju kaže večstoletno kontinuiteto, do odstopanj prihaja le pri določenih avtorjih starejših slovníc.

²⁵ V povezavi z Bohoričevo slovnico so feminine omenjali vsaj Kolarič (1971: 50), Toporišič (1987: 211), Ahačič (2007: 119–120).

²⁶ Tvorbeno prevladujočo skupino občnoimenskih poimenovanj je razdelila na a) skupine delujočih oseb, ki opravljajo različne poklice in dejavnosti ki so bili del tedanje stvarnosti, ter posvetnih oblastnikov oz. njihovih žena, npr. *ključar* in *ključarica*, *mlinar* in *mlinarica*, *firšt* in *firštinja*, b) moških in ženskih vršilcev različnih dejavnosti, npr. *coprnik* in *coprnica*, *pevec* in *pevka/pevkinja*, c) poimenovanja moških in ženskih oseb, ki jih označujejo tipične lastnosti ali stanja, npr. *grešnik* in *grešnica*, č) pripadnike in pripadnice različnih skupnosti, npr. *purgar* in *purgarica*, d) samostalniške rabe pridevnikov moškega spola in ženske obrazilne tvorjenke, npr. *neverni/nevernik* in *nevernica*, e) ženska poimenovanja v cerkveni hierarhiji,

Leksikalna analiza parov moških in ženskih poimenovanj za slovarsko rabo je pokazala na različno stopnjo medsebojne ujemalnosti. Leksikalni in besedotvorni pomen se povsem ujemata npr. v parih *apotekar* in *apotekarica*, *apat/apt* in *abačica* (ne pa *abtašica*, ker je samo slovenska ustreznica za latinski izraz v slovarju, pomenske vrednosti pa ji ni mogoče natančno določiti), *cesar* in *cesarica*, *coprnik* in *coprnica*. V enem izmed pomenov sta prava feminitiva, torej ženski par k moškemu poimenovanju v dvojicah: *ajd* in *ajdinja*, *boter* in *botra*, *delavec* in *delavica*, *doktor* in *doktorica*, *drug* in *družica*. Redki feminativi so le navidezni, npr. *bojnik* – *bojnica*, čeprav se leksikalna pomena lahko celo ujemata (gl. zgleda spodaj), ki pa zaradi poosebitve *bojnice* v edinem obstoječem zgledu ne more biti par moškemu poimenovanju:

apat [...] *predstojnik moškega samostana pri nekaterih katoliških redovih*; **opat**: Ieffennik, September. 1 f Egidia **appata** TKo 1557, d4a; Vfi kateri njemu [papežu] pomagajo njegovu Cerkounu rounanje, laftno fvetuft, inu Mafhe, tērditi inu gmerati, te bo on k' velikim bogatim Cardinalom, Shkoffom, **Abatom**, Probfhtom .. delal DB 1584, II,89b [...] // *kdor ima podoben položaj v drugih verskih okoljih*: Nicodemus en Priol oli **Appat** tih Iudouskih Menihou, inu Criftus Syn Boshy, ukupe gouorita inu dishputirata, koku, fzhim inu skufi kai ta zhlouik brumen rata pred Bugom, de vnebeffa pride TR 1558, O4b & iz lat., prim. abbas, prek nem., prim. bav. appat [A. L. R.]

apt [...] *predstojnik moškega samostana pri nekaterih katoliških redovih*; **opat**: Abbas. Germ. Abt. Sclau. **apt** MTh 1603, I,2, podobno tudi MD 1592 & iz nem., prim. der Abt [A. L. R.]

abačica [...] *predstojnica ženskega samostana pri nekaterih katoliških redovih*; **opatinja**, **opatica**: Ampag de bi te Menishke inu Nunske oblube .. Vbushtui prebiuati, Inu nih Appatu, Priolu, oli **Abbazhizi** oli Prioriuci pokorni biti, Ena taka della inu take velike Boshye Slushbe bile TAr 1562, 81b & iz lat., prim. abbatis [A. L. R.]

abtašica [...] *predstojnica svetišča, ženskega samostana*: Latin. antiftita, sacerdos primaria. Ger. ein Vorftänderin/ als ein Priorin oder Aptissin. Carniol. **abtafhiza** MTh 1603, I,98 & iz nem., prim. die Äptissin [A. L. R.]

bojnik [...] 1. *udeleženec oboroženega spopada*; **bojevnik**: Sakaj on [David] je klizal na GOSPVDA tiga ner vifhiga, ta je njegovo roko možhno fthuril, de je sadavil tiga možhniga **bojnika** [Goliata] DB 1584, II,172b [...] [A. L. R.]

bojnica [...] *udeleženka oboroženega spopada*; **bojevnica**: pooseb. Satu vftani, inu °mlati ti Zionfka Hzhi .. Sdaj pak ti **bojniza**, pērpraulaj fe: Sakaj nas bodo oblegli, inu Israelfkiga Rihtarja s'fhibo po lici topli <°mlati> Ti bofh Babilon inu vfe mlatila po vsem Svejti> DB 1584, II,117b [A. L. R.]

npr. *priol* in *priolovka*, *prior* in *priorivica*, e) parna poimenovanja sorodstvenih in drugih razmerij (druga medčloveška razmerja, biološka različnost, pripadnost različnim skupinam, parna živalska poimenovanja), npr. *preded* in *prebaba*, *hlapčič* in *deklica*, *sosed* in *soseda*, *osel* in *oslica*.

Zlaganje in zloženske

V sodobnem besedotvorju se kot najbolj učinkovita uporabljata dva dopolnjujoča se metodološka pristopa, analitični in sintetični (Vidovič Muha 2011: 113–117). Širše, s stališča primerjalnega in splošnega jezikoslovca, je oba pristopa predstavil Šekli (2013, 2013a). Pri analitičnem pristopu analiziramo morfemsko zgradbo tvorjenke z oblikovnega in pomenskega vidika, pri analizi zloženk pa je relevantno tudi skladenjsko razmerje med sestavinama zloženk (središče analize je tvorjenka). Oblika tvorjenke določa pomensko zgradbo tvorjenke: leksikalni kategorialni pomen besedotvorne podstave in besedotvorni kategorialni pomen besedotvornega obrazila. Sintetični pristop postavlja v središče analize sintezo tvorjenke, torej besedotvorni postopek, po katerem je nastala tvorjenka, obravnavana pa poteka s stališča tvorca besedila (povzeto po: Šekli 2013: 342–345, 2013a: 237).

Adam Bohorič zloženske (*composita – zlaganja*) v slovnici omenja na strani 78. Razvršča jih v tri skupine: zloženske iz dveh delov (tj. besed), ki se sklanjajo v obeh glavnih delih, npr. *hišni malik* (z današnjega vidika so to stalne besedne zveze), zloženske iz dveh delov, stranskega in glavnega, od katerega se sklanja le glavni del, npr. *samorogač*²⁷ (tj. podredna medponskoobrazilna zloženska); v tretjo skupino sodijo zloženske iz dveh stranskih delov, ki sta nesklonljiva, npr. *polmoža* (tj. enomorfemska zloženska z ničtim medponskim obrazilom). Povezujejo jih skupne lastnosti: en leksikalni pomen ne glede na morebitno dvobesednost, nezamenljivost in nemožnost izpusta katere koli od njenih sestavin. Drugačno pojmovanje besedotvornega procesa zlaganja je bilo običajno od 16. stoletja do konca 18. stoletja (Hipolit, Pohlin, Zagajšek, za razliko od predhodnikov je Vodnik v slovnici (1811) iz skupine zloženk izvil stalne besedne zveze).²⁸

²⁷ Tvorbeni tip je bil v 16. stoletju produktiven in z nadaljnjo, višjestopenjsko tvorbo so nastale nove besedne družine, npr. *samogolten* (besedotvorni predhodnik ni izpričan, le izpeljanka iz zloženske > samogoltnost), *samohvala* (> samohvalec, samohvalen, samohvalnik), *samoizvoljen* (besedotvorni predhodnik ni izpričan, podobno v nadaljevanju, kjer ni navedena izhodiščna zloženska), *sammojster*, *samomoder*, *samopravičar* (> samopravičarski, samopravičarstvo, samopravičnik), *samorojen/samrojen* (> samorojeni), *samostoječ/samstoječ**, *samosvet* (> samosvete), *samovolja* (> samovoljen, samovoljni, samovoljno, samovoljnost), številni števnik i dr. Leksikalne enote za analizo so vzete iz *Besedja* (Ahačič idr. 2011: 449–451). O tej vrsti zloženk s *sam* v vlogi pridevniškega prilastka povratnoosebnega zaimka v skladenjski podstavi gl. Vidovič Muha (2011: 300). Medponskoobrazilne zloženske z določujočo sestavino *sam-* opredeli kot »novejše zloženske«, ki jih »npr. pri Miklošiču (1875) [...] še ne zasledimo, prav tako pri Brezniku, ima pa jih že Bajec (1952)«.

²⁸ Podrobneje o kronološki obravnavi zloženk (ljudske in knjižne) slovenščine v slovenskem jezikoslovju od prve slovnice v 16. stoletju do najnovejših besedotvornih obravnav zloženk v slovenščini gl. Šekli (2013a: 238–259). V članku je izpostavljen vidik razumevanja zloženk

V nadaljnjem izvajanju se bomo omejili na vrsto podrednih medponsko-obrazilnih zložen, pri katerih sta besedna vrsta jedrne sestavine in besedna vrsta zloženke isti (t. i. samostalniške izsamostalniške zloženke), kar pomeni, da pri postopku zlaganja ni prišlo do spremembe besedne vrste, ampak le do modifikacije jedrnega dela.²⁹ Te zloženke so za jezikovnega zgodovinarja in slovaropisca poseben izziv, ker jih je težko razlikovati od stalnih besednih zvez z nesistemske postavljene samostalniškimi prilastki na levi strani samostalniškega jedra, kar še otežuje dejstvo, da sta se sestavini pogosteje zapisovali narazen. Tu si dovolimo rahlo zastranitev. Pri slovarski izpostavitvi tovrstnih stalnih besednih zvez, ki niso kalkirane in tudi iz drugih jezikoslovnih razlogov niso zloženke, se upošteva pravilo o posodobitvi besednega reda, npr. *almožne flegar* > *flegar almožne* 'miloščinski upravnik'. Gre za nesistemske tvorjene stalne besedne zveze s samostalniškim jedrom in samostalniškim prilastkom, navadno v roditeljski, ki stoji levo od jedra in ne desno kot v sodobnem jeziku, prim. tudi: *bruvan nosač* > *nosač bruvan* 'poklic', *doma dežela* > *dežela doma* 'domovina', *maš branje* > *branje maš(e)* 'maševanje', *maše držanje* > *držanje maše* 'maševanje', npr.

branje [...] ♦ — **branje maše** *opravljanje glavnega katoliškega verskega obreda; maševanje*: de ty ludie hpraiui Veri prido, le kadar poslushaio oli bero te praue pridige tiga S. Euangelia, inu nekar skufi tu **brane** inu shabrane tih Mašh oli skufi kako drugo rezh TR 1558, E4b; [Papež] hozhe vener fvet biti, sa takove vunainje Boshje slushbe volo, katero je on smiflil inu gori naredil, s'guglami, s'platami, spoftom, ryb jedjem, Mash **branjem**, inu kar je vezh taciga TPo 1595, I,159; Hlapci inu Dekle vHiſhi .. Bogu slushio .. Bogu veliku buile dopade, kadar ony le to yſpo pometajo, ali zhreule briſhjejo, kakor vſeh Menihou molenje, poſteijnje, Mashe **derfhanje** TPo 1595, I,97 maševanje

Zastavlja se vprašanje, kako jezikoslovno utemeljeno ločiti enobesedne iztočnice (kar zloženke so) od potencialnih stalnih besednih zvez. Problematiko zložen, ki so kalkirane po nemških samostalniško-samostalniških zloženkah, smo reševali na podlagi naslednjih kriterijev. Kot enobesedni leksem smo opredelili sestavinsko prevedeno nemško zloženko, pri kateri je a) izpričan zapis (samo)

kot jezikovnosistemskega pojava v slovenščini v različnih jezikovnozgodovinskih obdobjih in njihovo preučevanje tako v starejših slovenskih slovnica kot v znanstvenih prispevkih slovenskih jezikoslovcev. Šekli na tem mestu poudari, da je prispevek nadaljevanje in dopolnitev pregledov obravnave zložen v slovenskem jezikoslovju po Bajcu (1952: 122–128) in Vidovič Muhi (2011: 113–137).

²⁹ Drugi tip podrednih zložen – medponsko-priponske zloženke smo pustili ob strani. Izkazalo se je, da so zloženke z enomorfemskim medponskim obrazilom pogosto posnete po nemškem tvorbenem postopku. Izpričane so v knjižnih delih vseh pomembnih protestantskih piscev, zato se zdijo posebej primerne za natančnejšo obravnavo.

skupaj; b) kalk po nemščini mora biti očiten in dokazljiv; največkrat je potrjen pri poimenovanjih poklicev in interesnih skupin ljudi, na kar pokažemo s sklicevanjem na nemško zloženko v etimološki kazalki; c) izjeme so redke, npr. če se pojavlja izključno ali prevladujoč zapis narazen, mora biti kalk takšen, da ga v slovenščini ni mogoče razumeti kot stalno besedno zvezo, npr. *bulkramar* (gl. *bulenkramer*, ε iz nem., prim. *Bullenkrämer*). Lahko sta prevzeti tudi obe polnopomenski sestavini zloženske, npr. *antverh* (< *Handwerk*), *bulenkramer* ‘preprodajalec papeževih listin z odpustki’ (< *der Bullenkrämer*), *canštirer* ‘zobotrebec’ (< *der Zahnstürer*), ali je prevzeta ena od sestavin, druga je prevedena, npr. *ajratblago* ‘jutrinja’ (< *das Heiratsgut*).

Gradivska analiza podrednih medponskih zloženk od A do vključno D je pokazala na več vrst zloženk glede na sklonsko vezavo v skladijski podstavi zloženske. Pri prevzetih nemških zloženkah imamo lahko brezpredložno rodilniško vezavo, npr. *cehmošter* (< *der Zechmeister*) ‘(cerkveni) ključar’, podobno tudi: *farmašter*, *jagermojster*, *šolmošter*, *špitalmajster* ipd. Predložno rodilniško vezavo imamo največkrat pri kalkiranih (sestavinskih) prevodih nemških samostalniško-samostalniških zloženk, npr. *častilakomec* ‘častihlepnež’ (< *der Ehrgeizler*), *častisamogoltnost* ‘častihlepje’ (< *der Ehrgeiz*), *dejanjapisar* ‘zgodovinopisec’ (< *der Geschichtsschreiber*), *delaučenik* (< *der Werklehrer*).³⁰ Zgledov za medponske zloženske z obema samostalniškima sestavinama je sorazmerno malo, npr.:

častilakomec [...] *kdor hlepi po časti, slavi*; **častihlepnež**: *Moi Golpod Chrifstus se nei sam pouishal, dabi on bil Golpod ali Kral, kakor ty zhafti lakomci na se, fuetu delaio, kateri se pofsili vnoter riuao, ali sdynarij vnoter prikupuio JPo 1578, II,175b & po nem., prim. der Ehrgeizler [M. Č.]*

dejanjapisar [...] *kdor piše dela, knjige o zgodovini*; **zgodovinopisec**: *Deutsch. Gefchicht fchreiber. Latinè. Hiftoriographus. Windifch. djanja pishar. Italicè. Chronifta, frittore d'hiftorie, hiftorico MD 1592, E7b, podobno tudi MTh 1603 & po nem., prim. der Geschichtsschreiber [M. M.]*

Sklep

Jezikoslovna analiza besedotvornih postopkov in izbora obrazilnih morfemov za izbrane besedotvorne pomene je pokazala, da kljub neeksplcitni obravnavi

³⁰ Kadar poimenovanja za določen poklic v slovenščini ni bilo, so se tako tvorile tudi druge medponske zloženske, npr. *kamenjarezar* ‘kamnosek’, *kruhapek* in *kruhapekinja*, *puhdrukar* ‘tiskar’, *rokepismo* ‘rokopis’. O sestavinskem prevajanju leksikalnih enot prim. Merše (2009: 54).

besedotvorja (kar je bilo v skladu s tedanjo tradicijo latinskih slovnici) Bohorič besedotvorne problematike ni zaobšel. Če je npr. pri izimenskih tvorjenkah (denominativa) navedel skromno število obrazilnih morfemov za besedotvorna pomena individualna in kolektivna svojilnost v primerjavi z dejansko rabo v knjižni slovenščini 16. stoletja, je bilo pri deminutivih in feminativih drugače. Za tvorbo manjšalnic je Bohoriču uspelo odkriti in z zgledi predstaviti najproduktivnejša priponska obrazila za vse spole. Omembe ženskih oblik k moškim poimenovanjem pri Bohoriču niso pogoste, vendar, kot je pokazala leksikalna analiza tvorjenk v *SSKJ 16*, izpostavljajo najbolj produktivne tvorbene modele v knjižnem jeziku 16. stoletja. Bohorič je med zloženkami odkril tudi podredne zloženke z enomorfemskim medponskim obrazilom. Številne besedotvorne variante v najstarejši knjižni slovenščini kažejo na veliko tvorbeno ustvarjalnost protestantskih piscev – nekatere sistemsko oblikovane novotvorjenke so se obdržale v kasnejših obdobjih jezikovne zgodovine do sodobnosti, druge so se nekoliko preoblikovale, tretje je zakril prah pozabe.

Viri

Ahačič, Kozma (ur.): Slovenske slovnice in pravopisi, različica 1.0, www.fran.si/slovnice-in-pravopisi, dostop 25. 4. 2021. <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>.

Besedje 2011 = Kozma Ahačič, Andreja Legan Ravnikar, Majda Merše, Jožica Narat, France Novak, *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Zbirka Slovarji).

Bezljaj 1976–2007 = France Bezljaj, Marko Snoj, Metka Furlan, Simona Klemenčič, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I/A–J, II/K–O, III/P–S, IV/Š–Ž, V/Kazala, Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 1976, 1982, 1995, 2005, 2007.

BH 1584 = Adam Bohorič, *Arcticae horulae succifivae*, Wittenberg, 1584.

BTa 1580 = Adam Bohorič, *OTROZHIA TABLA*, Ljubljana, 1580.

Dag 1585 = Jurij Dalmatin, *AGENDA*, Wittenberg, 1585.

DB 1578 = Jurij Dalmatin, *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*, Ljubljana, 1578.

DB 1584 = Jurij Dalmatin, *BIBLIA*, Wittenberg, 1584.

DBu 1580 = Jurij Dalmatin, *PERVE BVQVE MOESSOVE*, Ljubljana, 1580.

DC 1579 = Jurij Dalmatin, *TA CELI CATEHISMVS*, Ljubljana, 1579.

DC 1580 = Jurij Dalmatin, *CATEHISMVS*, Ljubljana, 1580.

DC 1584 = Jurij Dalmatin, *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*, Wittenberg, 1584.

DC 1585 = Jurij Dalmatin, *TA KRATKI WIRTEMBERSKI CATECHISMVS*, Wittenberg, 1585.

DJ 1575 = Jurij Dalmatin, *JESVS SIRAH*, Ljubljana, 1575.

DM 1584 = Jurij Dalmatin, *KARSZANSKE LEPE MOLITVE*, Wittenberg, 1584.

DPa 1576 = Jurij Dalmatin, *PASSION*, Ljubljana, 1576.

DPr 1580 = Jurij Dalmatin, *SALOMONOVE PRIPVVISTI*, Ljubljana, 1580.

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–, različica 8.0, www.fran.si, dostop 25. 4. 2021.

JPo 1578 = Jurij Juričič, *POSTILLA*, Ljubljana, 1578.

KB 1566 = Sebastijan Krelj, *OTROZHIA BIBLIA*, Regensburg, 1566.

Korpus 16: Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Različica 1.0, www.fran.si/korpus16, dostop 25. 4. 2021.

KPo 1567 = Sebastijan Krelj, *POSTILLA SLOVENSKA*, Regensburg, 1567.

Lägreid 1967 = Annelies Lägreid, *Hieronymus Megiser, Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch*, Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.

Luther 1545 (1974) = Martin Luther, *Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrifft Deudsch auff's new zugericht*, Wittenberg, 1545, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1974.

MD 1592 = Hieronymus Megiser, *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*, Graz, 1592.

MS 1593 = Hieronymus Megiser, *SPECIMEN*, Frankfurt, 1603.

MTh 1603 = Hieronymus Megiser, *Thefaurus Polyglottus*, Frankfurt, 1603.

*P 1563 = *ENE DVHOVNE PEISNI*, Tübingen, 1563.

SSKJ 16 = Kozma AHAČIČ, Metod ČEPAR, Alenka JELOVŠEK, Andreja LEGAN RAVNIKAR, Majda MERŠE, Jožica NARAT, France NOVAK, (glavni uredniki), 2021: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (A–D)*. (Zbirka Slovarji.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Stabej 1977 = Jože Stabej, *Hieronymus Megiser: Thefaurus Polyglottus, Slovensko-latinško-nemški slovar: izpisal in uredil Jože Stabéj*, Ljubljana: SAZU, Razred za literarne in filološke vede, 1977.

TA 1550 = Primož Trubar, *Abecedarium vnd der klein Catechismus*, Tübingen, 1550.

TA 1555 = Primož Trubar, *ABECEDARIUM*, Tübingen, 1555.

TA 1566 = Primož Trubar, *ABECEDARIUM, OLI TABLIZA*, Tübingen, 1566.

TAr 1562 = Primož Trubar, *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*, Tübingen, 1562.

TC 1550 = Primož Trubar, *Catechismus*, Tübingen, 1550.

TC 1555 = Primož Trubar, *CATECHISMVS*, Tübingen, 1555.

TC 1567 = Primož Trubar, *TA CELI CATEHISMVS*, Tübingen, 1567.

TC 1574 = Primož Trubar, *TA CELI CATEHISMVS*, Tübingen, 1574.

TC 1575 = Primož Trubar, *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*, Tübingen, 1575.

- TE 1555 = Primož Trubar, *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*, Tübingen, 1555.
TfC 1595 = Felicijan Trubar, *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*, Tübingen, 1595.
TfM 1595 = Felicijan Trubar, *LEPE KARSZANSKE MOLITVE*, Tübingen, 1595.
TkM 1579 = Janž Tulščak, *Kerfzhanske LEIPE MOLITVE*, Ljubljana, 1579.
TKo 1557 = Primož Trubar, *TA SLOVENSKI KOLENDAR*, Tübingen, 1557.
TL 1561 = Primož Trubar, *SVETIGA PAVLA TA DVA LISTY*, Tübingen, 1561.
TL 1567 = Primož Trubar, *SVETIGA PAVLA LYSTVVI*, Tübingen, 1567.
TM 1555 = Primož Trubar, *ENA MOLITOV TIH KERSzhenikou*, Tübingen, 1555.
TO 1564 = Primož Trubar, *CERKOVNA ORDNINGA*, Tübingen, 1564.
TP 1567 = Primož Trubar, *ENA DVHOVSKA PEISSEN SVBPER TVRKE*, Tübingen, 1567.
TP 1575 = Primož Trubar, *Try Duhouske peifsni*, Tübingen, 1575.
TPo 1595 = Primož Trubar, *HISHNA POSTILLA*, Tübingen, 1595.
TPs 1566 = Primož Trubar, *Ta Celi Pfalter Daidou*, Tübingen, 1566.
TPs 1567 = Primož Trubar, *ENI PSALMI, TA CELI CATEhifmus*, Tübingen, 1567.
TPs 1579 = Primož Trubar, *TA PERVI PSALM SHNEGA TRIEMI ISLAGAMI*, Tübingen, 1579.
TR 1558 = Primož Trubar, *EN REGISHTER*, Tübingen, 1558.
TR 1561 = Primož Trubar, *Regifter vnd fummarifcher Innhalt*, Tübingen, 1561.
TT 1557 = Primož Trubar, *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*, Tübingen, 1557.
TT 1560 = Primož Trubar, *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*, Tübingen, 1560.
TT 1577 = Primož Trubar, *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*, Tübingen, 1577.
TT 1581–82 = Primož Trubar, *TA CELI NOVI TESTAMENT*, Tübingen, 1581–82.
TtPre 1588 = Matija Trošt, *ENA LEPA INV PRIDNA PREDIGA*, Tübingen, 1588.
ZK 1595 = Janž Znojilšek, *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*, Tübingen, 1595.

Literatura

- Kozma AHAIČIČ, 2006: Nominalna paradigmatika Bohoričeve slovnice v luči evropskega slovniciarstva, *Slavistična revija* 54/2, [129]–153.
- –, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. (Linguistica et philologica, 18). Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- –, 2008: The treatment of »nomen« in the first Slovenian grammar (Bohorič 1584), *Histiographia linguistica: international journal for the history of language science* vol. 35/3, 275–304.
- –, 2009: Poglavje o etimologiji – oblikoslovnem in besedotvornem pregibanju besed – v treh slovenskih slovnica (1715, 1755, 1758), *Jezikoslovni zapiski* 15/1–2, 19–41.

– –, 2014: *The history of linguistic thought and language use in 16th century Slovenia*. Frankfurt am Main [etc.]: P. Lang.

– –, 2018: Bohorič, Adam. *Novi Slovenski biografski leksikon*, zv. 3, ble–but. Ur. Barbara Šterbenc Svetina. Ljubljana: Založba ZRC. 74–79.

Anton BAJEC, 1950, 1952, 1952: *Besedotvorje slovenskega jezika*: I. *Izpeljava samostalnikov*, II. *Izpeljava slovenskih pridevnikov*, III. *Zloženke*. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, DZS.

Anton BREZNIK, 1944 (1982): Zloženke v slovenščini. *RAZU Filozofsko-filološko-historičnega razreda II*. Ljubljana. 53–76. Ponatis v: *Jezikoslovne razprave*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska matica. 315–364.

Rudolf KOLARIČ, 1971: Die Sprache in Adam Bohoričs *Arcticae horulae*. *Adam Bohorič Arcticae horulae: Die erste Grammatik der slowenischen Sprache*. II. Teil: Untersuchungen. München: Rudolf Trofenik. 29–82.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2007: Izglagolske krščanske terminološke tvorjenke v slovenskih nabožnih priročnikih do srede 19. stoletja. *Razvoj slovenskega strokovnega jezika*. (Obdobja, 24.) Ur. Irena Orel. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 283–300.

– –, 2007a: Izpridevniški krščanski termini v knjižni normi do srede 19. stoletja. *Jezikoslovni zapiski* 13, 1/2 (*Merkujev zbornik*, ur. Silvo Torkar), 251–265.

– –, 2007b: Izsamostalniške krščanske terminološke tvorjenke v razvoju slovenskega knjižnega jezika, *Slavistična revija* 55/1–2, [191]–209.

– –, 2008: Pridevniške tvorjenke na -ski, -ški, -čki in -cki v Trubarjevih in Dalmatinovih prevodih biblijskih besedil, *Slavia Centralis* 1/2, 53–66.

– –, 2009: Besedotvorna podoba slovenske knjižne leksike 16. stoletja s poudarkom na pridevniških tvorjenkah, *Slavistična revija* 56/57, 2008–4/2009–1 (Trubarjeva številka, ur. Majda Merše), 69–91.

– –, 2021: Besedotvorne značilnosti knjižne slovenščine 16. stoletja v primerjavi s sodobno (knjižno) rabo. *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki: [Slovenski slavistični kongres, Monošter/Szentgotthárd in Moravske Toplice, 30. september – 2. oktober 2021]*. Ur. Matej Šekli, Lidija Rezončnik. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 31.) Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 253–262.

Tjaša MARKEŽIČ, Irena STRAMLJIČ BREZNIK, 2020: Feminativne tvorjenke in njihova obrazila od 16. stoletja do danes, *Jezikoslovni zapiski* 26/1, 43–58.

Majda MERŠE, 2008: Ženski pari moških poimenovanj v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja, *Slavia Centralis* 1/2, 30–52.

– –, 2010: Raba samostalniških manjšalnic v delih protestantskih piscev 16. stoletja, *Slavistična revija* 58/1, [45]–63.

– –, 2013: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: Razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*. (Linguistica et philologica, 29.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Martina OROŽEN, 1971: Začetki slovenske jezikoslovne misli, *Jezik in slovstvo* 16/7, 193–200.

– –, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika: od Brižinskih spomenikov do Kopitarja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.

– –, 2003: *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. (Zora, 26). Maribor: Slavistično društvo.

Breda POGORELEC, 1984: Štiristo let Bohoričeve slovnice, *Jezik in slovstvo* 29/6, 210–216.

– –, 1986: Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja, 6). Ur. Breda Pogorelec, Jože Koruza. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 473–493.

Jože STABEJ, 1971: *Slowenisch-lateinisches-deutsches (zum Teil) Wörterbuch der Grammatik von Adam Bohorič. Arcticae horulae, Die erste Grammatik der slowenischen Sprache*. II. Teil: Untersuchungen. München: Rudolf Trofenik. 144–206.

Fran RAMOVŠ, 1924: *Historična gramatika slovenskega jezika*, II. *Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Irena STRAMLJIČ BREZNIK, 2008: Besedotvorje predmetnopomenskih besed v Bohoričevi slovnici Zimske urice proste, *Slavia Centralis* 1/2, 67–76.

Hildegard STRIEDTER TEMPS, 1963: *Deutsche Lehnwörter in Slowenischen*. Wiesbaden: Im Kommission bei Otto Harrasowitz.

Matej ŠEKLI, 2013: Analoški procesi nastajanja drugotnih vzorcev zlaganja v pozni praslovanščini, *Slavistična revija* 61/2, 343–36.

– –, 2013a: Zgodovina obravnave zloženek v slovenščini. *Novi pogledi na filološko delo o. Marka Pohlina in njegov čas: ob 80-letnici prof. dr. Martine Orožen in 85-letnici akad. prof. dr. Jožeta Toporišiča*. Ur. Irena Orel. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 236–263.

– –, 2015: Pomenska polja nemških izposojenk v slovenščini, *Jezikoslovni zapiski* 21/2, 31–44.

– –, 2019: Izvor pridevnikov tipov bukov in lipov/češnjev v slovenščini, *Slavistična revija* 67/2, 281–289.

– –, 2021: Besedotvorni vzorec tipa vinar – vinarstvo oz. strojar – strojarstvo v slovenščini v kontekstu srednjeevropskega jezikovnega areala, *Slavistična revija* 69/1, 141–155.

Jože TOPORIŠIČ, 1984: Oblikoslovje v Bohoričevih Zimskih uricah. *XX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. Jože Koruza. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 189–222.

– –, 1987: Zimske urice – prva slovenska slovnica. *Adam Bohorizh, Arcticae horulae succisivae, Zimske urice proste*. Prevedel in spremno besedo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja. 281–328.

– –, 2000: *Slovenska slovnica*. 4., pregledana in dopolnjena izdaja. Maribor: Založba Obzorja.

Ada VIDOVIČ MUHA, 2011: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženek*. 2., razširjena in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

– –, 2019: *Iz zgodovine slovenskega besedotvorja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Andreja ŽELE, 2010: Pomen Bohoričeve slovnice za slovensko skladnjo. *Reformacija na Slovenskem: (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*. (Obdobja, 27.) Ur. Aleksander Bjelčevič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 461–470.

Povzetek

BESEDOTVORJE V BOHORIČEVI SLOVNICI (1584) PRIMERJALNO S TVORJENKAMI V ZGODOVINSKEM *SLOVARJU SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA* 16. STOLETJA

Prispevek prinaša izseke iz besedotvorne problematike, ki jo popisuje in s slovenskimi zgledi dokazuje prva slovenska (latinsko pisana) slovnica, *Arcticae horulae succissivae* Adama Bohoriča (1584). Za besedotvorno tvorbo v knjižni slovenščini 16. stoletja je značilna *večpomenskost obrazilnih morfemov*, kar pomeni, da se na isto besedotvorno podstavo pripenja obrazilni morfem z različnimi besedotvornimi pomeni. Leksikološka (slovarska) analiza tvorjenk je pokazala tudi na pojav *sopomenskosti obrazilnih morfemov*, kadar različna besedotvorna obrazila izkazujejo (vsaj en) skupen besedotvorni pomen. Sistematičen pregled priponskih obrazil za tvorbo manjšalnice je potrdil, da je Bohoriču uspelo odkriti in z zgledi predstaviti vsa najproduktivnejša priponska obrazila. Nekatera obrazila so izgubila besedotvorni pomen manjšalnost, kar razkriva šele leksikalni pomen tovrstnih izpeljank v *SSKJ16*, namreč da je pomenska razlika med manjšalnico in nemanjšalnico postala zanemarljiva ali je ni več. Omembe ženskih oblik k moškim poimenovanjem pri Bohoriču niso pogoste in tudi ne prikazane strnjeno, vendar izpostavljajo najbolj produktivne tvorbene modele feminativov v knjižnem jeziku 16. stoletja. Pri leksikalni analizi parov moških in ženskih poimenovanj smo izpostavili različno stopnjo medsebojne ujemalnosti, od pravih feminativov, kjer se leksikalni in besedotvorni pomen povsem ujemata, prek parov, ki se ujemata v enem od leksikalnih pomenov, do tvorbe feminativov, ki so le navidezni. Adam Bohorič je zloženke razvrstil v tri skupine, od katerih so v dveh zloženke z enomorfemskim medponskim obrazilom. Leksikalna analiza je potekala na zgledih t. i. samostalniških izsamostalniških zloženek, ki jih je težko razločevati od stalnih besednih zvez z nesistemske postavljene samostalniškimi prilastki na levi strani samostalniškega jedra.

Zusammenfassung

WORTBILDUNG IN DER GRAMMATIK VON ADAM BOHORIČ (1584) IM VERGLEICH MIT DER WORTBILDUNG IM HISTORISCHEN *WÖRTERBUCH DER SLOWENISCHEN SCHRIFTSPRACHE DES 16. JAHRHUNDERTS*

Der Vergleich ausgewählter Ableitungen in Bohorič und SSKJ 16 deutet auf eine bedeutend größere Anzahl an Affixen zu Gunsten des Letzteren hin. Charakteristisch für die Wortbildung der slowenischen Schriftsprache des 16. Jahrhunderts ist die Mehrdeutigkeit der Affixe. Bei der lexikologischen (lexikographischen) Analyse gebildeter Lexik wurde darüber hinaus die *Synonymität der Affixe* festgestellt, wobei unterschiedliche Wortbildungsaffixe (zumindest eine) gemeinsame Wortbildungsbedeutung aufweisen. Die systematische Überprüfung der Suffixe für die Bildung der Diminutiva bestätigte die These, dass Bohorič alle produktiven Affixe identifizieren und mit Beispielen illustrieren konnte. Allerdings verloren einige davon die Wortbildungsbedeutung 'diminutiv', weshalb die echten von den unechten Diminutiva unterschieden werden sollen. Dies lässt sich anhand der Bedeutungsangaben in SSKJ 16 ermitteln; dazu kommt, dass der Bedeutungsunterschied zwischen diminutiv und nichtdiminutiv oft minimalisiert wurde. Die Angaben der Feminina zu maskulinen Benennungen sind bei Bohorič zwar selten und dazu weniger systematisch dargestellt, jedoch werden meist produktive Bildungsmodelle der Feminativa in der Schriftsprache des 16. Jahrhunderts erfasst. Die lexikalische Analyse der Maskulina und ihrer femininen Entsprechungen wies verschiedene Grade der gegenseitigen Äquivalenz auf; so finden sich echte Feminativa mit vollständiger

Überlappung der lexikalischen und Wortbildungsbedeutung hinsichtlich der maskulinen Entsprechung, ebenso Wortpaare mit der teilweisen Überlappung der lexikalischen Bedeutung und schließlich Feminativa, die nur anscheinend solche sind.

Komposita sind in drei Gruppen eingeordnet, zwei davon beinhalten Interfixkomposita. Analysiert wurden desubstantivische Substantivkomposita, die von festen Wortverbindungen des Typs substantivisches Attribut + substantivischer Kern schwer zu unterscheiden sind.

Sklanjatvene paradigme samostalnikov v Bohoričevi slovnici v primerjavi z dejanskim stanjem v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja

Metod Čepar

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
Novi Trg 4, SI 1000 Ljubljana, metod.cepar@zrc-sazu.si

V članku so obravnavane sklanjatvene paradigme samostalnikov, kot jih navaja Adam Bohorič v svoji slovnici iz leta 1584. Deli jih na tri dele: *oča*, *mati* in *pismo*. Pod vsako paradigmo sledi njen opis in seznam samostalnikov (in pridevnikov), ki naj bi se sklanjali na tak način. V primerjavi s splošnim stanjem v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja se nakazana paradigma večinoma ujema, prihaja pa tudi do različnih odstopanj.

Der Beitrag behandelt Deklinationsparadigmen der Substantive in der Grammatik von Adam Bohorič aus dem Jahr 1584. Drei Paradigmen werden unterschieden: Deklination der Maskulina (*oča*), Deklination der Feminina (*mati*) und Deklination der Neutra (*pismo*). Jedes Paradigma wird beschrieben und mit einer Liste entsprechender Substantive (bzw. Adjektive) ergänzt. Im Wesentlichen stimmen die Paradigmen von Bohorič mit der slowenischen Standardsprache des 16. Jahrhunderts überein, obgleich auch Abweichungen und Unterschiede bemerkbar sind.

Ključne besede: zgodovinsko jezikoslovje, oblikoslovje, samostalniška sklanjatev, slovenščina 16. stoletja

Schlüsselwörter: historische Sprachwissenschaft, Morphologie, substantivische Deklination, Slowenisch des 16. Jahrhunderts

Uvod

Bohoričeva slovnica *Arcticae horulae succisivae* iz leta 1584, spisana v latinščini, nam je poznana kot prva slovnica slovenskega jezika. Po besedah avtorja je njen namen predvsem usvajanje pravopisnih pravil. Delo je namenjeno kranjskim, štajerskim in koroškim veljakom, ki naj bi, ko bi pravila usvojili, ta naučili tudi svoje podložnike. Tako bi mogli tudi oni sami brati *Sveto pismo*. Prav to je bil glavni namen avtorja.¹ S svojim delom je Adam Bohorič želel dokazati, da je slovenščina kultiviran jezik, ki se ga da opisati z enakimi slovničnimi kategorijami

¹ Mladi veljaki in bodoči izobraženci slovenskega rodu, ki jim je delo v posvetilu namenjeno, se bodo z njeno pomočjo izurili v omikanem in pravilnem pisanju ter branju slovenščine. Ko bodo enkrat prevzeli funkcije svojih očetov, pa bodo s svojim jezikovnim znanjem skrbeli

kot latinščino. To je bila v tistih časih ustaljena praksa. Kljub temu pa Bohorič piše, da se zaveda odstopanj, ki obstajajo med kranjskim in latinskim jezikom. Če bi nanje pokazal, bi bralce razočaral, saj bi bilo videti, da slovenščina nima prave slovnice (Ahačič 2007: 71). Na straneh 46–63 obravnava sklanjatev samostalnikov, in sicer samostalnike moškega spola (Paradigma *Maſculini Generis*), ženskega spola (PARADIGMA *generis foeminini*) in srednjega spola (PARADIGMA *generis Neutri*).

Moški spol

Najprej je obravnavana paradigma moškega spola z vzorčnim primerom *oča*:²

	Singularis Numerus ³	Dualis Numerus	Pluralis Numerun
N.	<i>Ozha</i> ⁴	<i>Ozheta</i>	<i>Ozheti, ozhovi</i>
G	<i>Ozheta</i>	<i>Ozhetov, ozhet</i> , ⁵ <i>ozhov</i>	<i>Ozhetih, ozhetov, ozhet, ozhov</i> ⁶
D.	<i>Ozhetu</i>	<i>ozhetama, ozhetma</i> ⁷	<i>Ozhetom</i>
Acc.	<i>Ozheta</i>	<i>ozheta</i>	<i>Ozhete</i>
V.	<i>ozha</i>	<i>ozheta</i>	<i>Ozheti, Ozhovi</i>
Abl.	od <i>ozheta</i>	od <i>ozhetov, ozhet, ozhov</i> ⁸	od <i>ozhetih, ozhetov, ozhet, ozhov</i>

tudi za širjenje elementarnega jezikovnega znanja med svojimi podložniki in drugimi neplemenitimi ljudmi.» (Ahačič 2015)

² Vidimo, da se ne moremo strinjati z Ramovšem, ki v članku *Deklinacija slovenskega imena očā-ōče* < *отць* trdi: »Kadar in koder se naše ime sklanja v singularu kot žensko deblo na *a-*, tam se sklanja, vsaj sprva, v pluralu kot moško *u-*deblo: nom *očēvi* [...] za kar prim. [...] *ozhovi* Boh. 47« (Ramovš 1923, 394). Kot vidimo ima Bohorič v ednini sklanjatev popolnoma ojevsko, v množini pa je lahko z ujevskimi elementi (podaljšava osnove). Podobno opaža tudi Metka Furlan: »Sklanjatvenemu vzorcu sodobnega samostalnika *oče očeta* ustreza v protestantskih besedilih 16. stoletja vzorec *oča očeta*« (Furlan 2016: 29)

³ Vse oznake v tabeli so prepisane tako, kot jih navaja Bohorič vključno z napako Numerun namesto Numerus. Razlaga kratic: N. = nominativ (imenovalnik), G. = genitiv (rodilnik), D. = dativ (dajalnik), Acc. = akuzativ (tožilnik), V. = vokativ (zvalnik), Abl. ablativ (ločilnik), Singularis Numerus = ednina, Dualis Numerus = dvojina in Pluralis Numerun = množina. Ablativ – ločilnik – je sklon, ki izraža izhodišče ali odmikanje in ga v slovenščini navadno nadomeša ali rodilnik (ab *patre* = od očeta) ali orodnik (cum *patre* = z očetom).

⁴ Kot relevantne končnice dojemam Red *-a*, Ded *-u*, Ted *-a*, Idv *-a*, Rdv *-ov*, Ddv *-ma*, Tdv *-a*, Imn *-i*, Rmn *-ov*, Dmn *-om*, Tmn *-e*.

⁵ »ozhet per apocopen, per ſyncopen ozhov« (BH 1584, 47); tj. lahko se izpusti končnica *-ov* (*očet*) ali vmesna podaljšava osnove *-et-* (*očov*).

⁶ Za obliki *očet* in *očov* velja enako kot v dvojini.

⁷ »per contractionem ozhetma« (BH 1584, 47); tj. po skrajšavi.

⁸ Velja enako kot pri rodilniku.

V opažanjih (Obferuationes) avtor za paradigmo navaja, da sta imenovalnik in zvalnik povsod enaka. Rodilnik, tožilnik in ločilnik ednine so enaki. V dvojini so enaki imenovalnik, tožilnik, zvalnik ter rodilnik in ločilnik. Nato navaja, da bo ta primer zadostoval za pravilo pri samostalniki moškega spola. Sledijo primeri, ki imajo naveden tudi rodilnik.⁹

Dejansko je s sodobnega stališča vprašljiva že besednovrstna razporeditev, saj so med samostalniki navedeni tudi pridevniki (*bežeč*,¹⁰ *bogat*, *brz*, *cartan*, *deležni*, *divji*, *enak*, *gibečen*, *gladek*, *glih*, *gnadljiv*, *grizeč*, *grozovit*, *gumi*, *hiter*, *klafast*, *kradljiv*, *kratek*, *krotak*, *krhek*, *lagak*, *lahki*, *ljubezniv*, *meden*, *milostliv*, *mlad*, *močan*, *moder*, *navidljiv*, *nedolžen*, *neojster*, *nesrečen*, *obel*, *plemenit*, *potreben*, *požrešen*, *pregnan*, *prešeren*, *prhek*, *reven*, *sladak*, *slep*, *srečen*, *star*, *stari*, *subtil*, *svojovaljen*, *težak*, *top*, *trorig*, *vragljiv*, *zdrav*, *žalosten*, *žlahten*). Poleg enobesednih primerov so navedene tudi zveze (*božji strah*, *hišni malik*, *kir ne premore*, *kir pilde dela ali zrezuje*, *kraj morja*, *kratek zapopadek*, *lesni črv*, *meh iz vusenja*, *mekak flašter*, *nikar enak*, *port pri morju*, *pregnan iz dežele*, *punt čez gosposčino*, *rihtni stol*, *slep na enem očesu*, *val na vodi*, *živ ogel*). Pojavljajo se tudi iztočnice ženskega spola (*harta*, *zaveza*, *žlahta*, *žerjavica*). Abecedni red ni vedno upoštevan, ker so sopomenke navedene skupaj.¹¹

A

ajfrar, ja, Zelotes, aiffrerer.
Navidliv, iga, idem.
Antverhar, ja, Faber, Handtwercker.
Aring, a, Halce, Hering.
Artizh, a, collis, Hügel.
Hribèz,¹² bza, idem.
Arzat, a, Medicus, Artzt.

B

Bebèr, bra, Fiber, caftor, Biber.
Bèrs, iga, velox, schnell.
Hiter, triga, idem.
Befednik, a, orator, Redner.

Beshézh, iga, Fugax, flüchtig.
Beteg, a, dolor, schmerz.
Betesh, a, idem.
Birizh, a, ftator, Stadtknecht.
Bogat, iga, dives, locuples, Reich.
Bokál, a, poculum, Becher.
Boshji, Strah, ga, a, pietas, Gottforcht.
Brat, a, Frater, Bruder.
Britfar, ja, Tonfor, sherer.
Britof, a, coemiterium, Kirchhoff.
Bushèz, shza, mendicus, Betler.

C

Ceffar, ja, Caefar, Keifer.

⁹ »hoc paradigma unum pro multis alijs Masculinis, fatis erit pro regula. Seqvuntur plura exempla, CarniolatinoGermanica, vbi formatio genitivi, fubinde addita est« (BH 1584, 47).

¹⁰ Primeri so prečrkovani v gajico, v originalu so navedeni v prepisu seznama spodaj.

¹¹ »Nato poda celo deklinacijo tako malo srečno izbranega samostalnika kakor *Ozha*, dalje *Mati* in *pifmu* in k vsaki sklanji doda veliko zbirko abecedno urejenih maskulin, feminin in nevter (subst. in adj.) z latinskim in nemškim pomenom, tako da moremo to zbirko šteti med prve slovenske slovarčke [...] Zanimivo je, da je k nemški izposojenki dodal večkrat domačo besedo, čeprav s tem kvari alfabetično zgrajeno vrsto npr. sub. A Ajfrar, ja, Zelotes, aiffrerer, Navidliv, iga, idem.« (Ramovš 1920: 6).

¹² Bohorič označuje neobstoje ne polglasnike dokaj zanesljivo. Prim. Škrabec III, 1995: 508–509.

D

Dilěshni, iga, compos, paritceps, theilhaftig.
Divji, ga, Ferox, wild.
Divjak, a, idem.
Dobizhèk zhka, quaeftus, lucrum, gewinn.
Dolmazh, a, interpres, Dolmetfch

E

Erb, a, haeres, erb.
Enák, iga, fimilis, gleisch, eenlich.

F

Far, ja, sacerdos, Brierfter.
Fendrih, a, Singnifer, Fendrich.
Firfcht, a, Dux, Fürft/ Oberfterheubtman.
Viuda, a, idem.
Fraunzimmer, mra, Gynaecum, Frawenzimmer.
Frufchtuk, a, Ientaculum, morgenfup.

G

Gerab, a, Tutor, gerhab, vormund.
Gibezhin, zhhniga, Agilis, glenckig.
Glaß, a, vox, Stimm.
Glih, indecli: Similis, gleich.
Nikar enák, iga, dißimilis, vngleich.
Gnadliv, igda, Clemens, mild, gnedig.
Miloftiv, idem,
Goltanèz, nza, Guttur, kheel.
Goluf, a, Sophifta, betrieger.
Gofpud, a, Dominus, Herr.
Grad, a, Arx, gefchloß.
Grisézh, iga, mordax, beißig.
Grosóvit, iga, Atrox, graufam.
Gvant, a, amictus gewant.
Gumi, indecl. gumi, bech.
Gbelb, a, Fornix, gewelb.
Guft, a, Hofpes, Gaft, wirt, Gaftgeb.
Ofhtér, ja, idem

H

Hifhni malik, ga, ka, lar, Haußgott.
Hittèr, triga, pernix, fchnell
Hlapèz, pza, minifter, Diener.
Hlapzhizh, a, puer, Knab.
Hraft, a, Quercus, Eichenbawm.
Hrib, a, Collis, Hüegel, Berglin.

I

Iarmark, a, Emporium, Iarmarckt.

Sejmèn, ma, idem.
Iesdec, a Eques, Reuter, gereifiger.
fhitnik, a, idem.
Isvir, origo, vrfprung, quell.

K

Kamèn, a, Lapis, stein.
Kamzhizh, a, Lapillus, fcrupulus, Steinlin.
Kal'hèl, fhla, Tußis, Hüften.
Kèrhak, hkiga, Fragilis, geprechlich.
Pèrhak, hkiga, idem.
Kluzh, a, Clavis, Schlüßfel.
Klafafit, iga, loquax, klafftig.
Kojn, ja, Equis, Roß, pferd.
Konèz, nza, finis, end.
Korén, a, Radix, Wurtzel.
Kosèl, sla, Capèr, Bock.
Kovázh, a, Faber, Schmit.
Kradliv, iga, Furax, Diebifch.
Krajl, a, rex, König.
Kraj morja, a, littus, geftad am Meer.
Kratèk, tkiga, brevis, kurtz.
Kratèk, tkiga, Sapopadèk, dka, Epitome,
kurtzer begriff.
Kreg, a, Altercatio, certamne, lis, zanck.
Krish, a, Crux, Kreutz.
Krivèz, vza, fons, fchuldig.
Kroták, ktiga, mitis, mauflveius, mild,
fanffimütig
Kruh, a, panis, Brot.

L

Lagák, hkiga, levis, gering.
Gladik, dkiga, glat.
Lahki, ga, facilis, leicht.
Laß, a, Crimis, Haar.
Lashnik, a, mendax, lügenhaftig.
Léd, a, Glacies, Aiß.
Lep, iga, pulcher, elegans, Hübfch.
Lifni zherv, ga, a, Coffus, Holtzwurm.
Lift, a, Epiftola, Brief.
Liftár, ja, Tabellarius, Brieftrager.
Log, a, Nemus, dicker wald.
Gosd, a, faltus, idem.
Lonzhár, ja, paftes figilus, Töpffer, Haffner.
Lotèr, tra, Furcifer, Schalckspueb.
Pregnan, iga, idem.
Lubesniu, iga, fvavis, lieblich, fueß.
Loj, a, faevum, Vnslicht.

M

Magnét, a, Magnes, magnet.
 Mak, a papaver, Magfamen.
 Malik, a, idolum, Bild, Götz.
 Hifhni malik, ga, a lar, Haußgott,
 Med, a, mel, honig.
 Stèrd, a, idem.
 Medèn, niga, mitis, mild.
 Méh, á, Follis, Blaspalck.
 Meh, isvufenja, a vter, schlazch vom leder
 Mekák, flafhtèr, hkiga, tra, Malagma,
 Weichpflaster.
 Menih, a, monaftes, Münch.
 Meffez, fza, menfis, Monad.
 Mezh, a, mucro, gladius, Scwert.
 Miloftiv, iga, Clemens, Gnedig.
 Mir, a, pax, fried.
 Mlad, iga, iuvenis, jung.
 Modèl, dla, Exemplar, ein mufter, darnach
 man ein ding macht.
 Modèr, driga, Sapiens, weis.
 Mosh, a, vir, Mann.
 Mozhán, zhniga, fortis, Starck.
 Mras, a, algor, Frigus, Gelus, Frost, kelte.
 Moft, a, pons, Brück.
 Mujfter, ftra, magifter, Meifter.

N

Navidliv, iga, zelotes, Aifer.
 Ajfrar, ja, idem.
 Nedolshèn, shniga, vnſchuldig.
 Neojftèr, ftriga, hebes, tumpff.
 Nefrézhen, zhniga, infelix, vnglückhaftig.
 Nosh, a, culter, Meffer.
 Nòshizhèk, zhka, cultellulus, kleis Mefferlein.

O

Obèl, bliga, Teres, kugelecht, Simbel.
 Oblák, a, Nubes, Wolck.
 Oblaftnik is mej trih, edèn, a, Triumvir,
 Dreyer.
 Ogèjn, gnja, Ignis, fewr.
 Ognénik, a, pyrites, Sylex, fewrſtein.
 Opróda, a, armiger, Waffentrager.
 Ofhtér, ja, Hoſpes, Wirt, gaftgeb.
 Otrozi, otruk, proles, Gefchlecht, Kinder.
 Shlahta, e. idem.
 Ovèn, vna, Aries, Wider.
 Ozha, zhéta, Pater, Vater.

P

Palz, a, pollex, Daum.
 Papesh, a, Papa, Bapft.
 Papir, ja, papyrus, Papir.
 Harta, idem.
 Paftir, ja, paftor, Hirt.
 Pehar, ja, calix, poculum, Becher, Kelch.
 Pefhez, fhza, pedes, zu fuß fuß knecht.
 Petlar, ja, mendicus, Betler.
 Bushèz, idem.
 Piániz, nza, Bibo, Sauffer.
 Pild, a Simulachrum, ftatua, Bild.
 Kèr pilde dela, oli sresuje, Statuarius,
 Bildhawer.
 Pintàr, ja, vetor, Khuffer.
 Plemenit, iga, nobilis, Edel.
 Shlachten, tniga, idem.
 Plut, a, fepes, zaun.
 Poboij, a, caedes, Todſchlag.
 Podvirk, a, Fuftis, Steken knüttel.
 Pogléd, a, viſus, Geficht.
 Polfhter, fhtra, pulvinar, küß
 Port per Murju, a, portus, Schiffland am Meer.
 Poshrefhin, fhnga, vorax.
 Pot, a, via, iter, weg.
 Potrébèn, bniga, Indiges, bedürfftig.
 Prag, a, limen, Thürſchwell. Prah, a, Pulvis,
 Staub.
 Predigar, ja, Eccleſiaſtes, Prediger.
 Pregnán is deshele, ga, Exul, aus feiner
 heimet verwiefen.
 Kèr neprimóre indeclinabie, impos,
 vnuermüigig.
 Prefhufhnik, a, adulter, Ehebrecher.
 Prezip, a, Ames, Vogelklob.
 Prihod, a, adventus, zukunfft.
 Profant, a, commeatus, profiant.
 Pueb, a, Puer, knab.
 Punt, a, Foedus, Punt, verpündnuß.
 Savesa, idem.
 Punt, zhes goſpolzhino, a, Seditio, auffruhr
 wider die Oberkeit.
 Purgar, ja, Civis, Bürger.
 Purgermaſchter, fhtra, Conſul, burgereifter.
 Puhfhfab, a, Gramma, litera, Buchftab.

R

Rak, a, cancer, krebs.
 Rashin, shna, veru, Bratſpieß.

Rafhpët, a, Grabatus, lotterbetlein.
Reslozhik, zhka, difcrime, vnterfcheid.
Revèn, vniga, miſer, arbeitſeliger.
Rug, a, Cornu. Horn.

S

Samorogazh, a, vnicornis, einhorn.
Sdrav, iga, foſpes, gefund.
Sejmèn, ma, Mercatus Iarmarckt.
Sin, fna, fomnus, Schlaff.
Sènz, a, Tempus, fhlaſſ am Heubt.
Set, a, gener, aiden, Dochterman.
Shenf, a, Synapi, Senff.
Sherjav, a, Grus, Kranich.
Shefel, na, fedile, fedes, Stuell, Seffel.
Shidanik, a, Bombix, Seidenwurm.
Shivot, a, Corpus, leib.
Shiv vogèl, iga, gla, Carbo, glüend kolen.
Sherjaviza, e, idem.
Shkof, a, praeſul, Biſchoff, Furfteher.
Schrebèl, bla, clavis, nagel.
Zhaul, a, idem.
Shrinſ, a, cicatrix, Wundmal.
Shtrigèl, gla, Strigil. Strigel.
Shtrik, funis, Strick.
Shtritar, ja, pugil, kempffer.
Fhtar, ja, idem
Sit, iga, Satur. Satt.
Sklep, a, Artus. Gliedmaß.
Sladák, dkiga, dulcis, füß.
Slép, iga, cecus, plind.
Slep na enim ozheſi, iga, Coeles, einaugig.
Slushabnik, a, miniſter, Diener.
Smiët, a, Draco, Drach.
Drakon, a, idem.
Smifhlauz, a, poëta, Dichter.
Smrád, a, foetor, geſtanck.
Smuk, a, penu, vorrat, an ſpeiß vnd tranck.
Sneg, a, Nix, ſchnee.
Srezhèn, zhniga, felix, glücklichelig.
Nefrézhèn, zhniga, Infelix, vnglücklichelig.
Star, iga, vetus, fenex, Alt.
Starij, ga, presbyter, Elterer.
Starifhi, ga, idem.
Stebèr, bra, columna, Seull.
Stèrd, à, Mel, Honig.
Med, idem.
Stol, à, Sedile, fedes, Stuel.
Rihtni ſtol, ga, a, Tribunal, Richtſtuel.

Studenzenz, a, Fons, Brunn.
Sdenz, idem.
Svet, iga, facer, heilig.
Svit, a, ſenatus, Rath.
Svojvojlàn, iga, petulans, mutwillig.
Preſfhèrn, idem.

T

Taft, a, Socer, Scweher.
Tek, a, Curſus, lauff.
Tempèl, pla, Templum, Tempel, Kirch.
Zerkoú, idem.
Tèrſt, a, Arudno, Rohr.
Tehſák, fhkiga, gravis, difficilis, ſchwer.
Tovor, a, onus, laſt, ſam.
Tram, a, laquvear, balken, Tram.
Trorik, indeclim. triftis, trawrig.
Shalofhtèn, ftniga, idem.
Túp, a, hebes, Stumpff.
Neojſtèr, ftriga, idem.
Turèn, rna, turris, thurn.
Tvur, a, Vlcus, geſchwer.

V

Vahtar, ja, vigil, Wachter.
Vál na vodi, a Fluctus, Waſſerwell.
Varih, a, cultos, Hüter.
Venzerli, na, vinitor, Weingartner.
Shiv vogèl, iga, gla, carbo, glüend khol.
Sherjaviza, idem.
Voifhak, a, miles, Kriegs mann.
Sholdner, ja, idem.
Vtragliv, iga, piger, fauler.
Vud, a, Artus, gliedmaß,
Vudi in plurali uſitatus, idem.
Vuk, a, dogma, leer, meinung.

Z

Zartan, iga, tener, zarter.
Subtil. idem, indeclinabile.
Zeel, iga, integer, gantz.
Zhaß, a, tempus, zeit.
Vreme, idem.
Zhuln, a, Navis, ſchiff.
Zhulnar, ja, Nauta, Schiffman.
Zòl, a, vectigal, telonium, zoll, maut.
Zuntér, tra, Fomes, zundel.
Zvit, a, Flos, Blumb.

Enobesedne iztočnice moškega spola so: *ajfrar, antverhar, arcat, aring, bajncirli, beber, besednik, beteg, betež, birič, bokal, božec, brat, britfar, britof, cesar, col, cunter, cvet, čas, čavelj, čoln, čolnar, divjak, dobiček, dolmač, drakon, erb, far, fehtar, fendrih, firšt, fravencimer, fruštuk, gbelb, gerab, glas, goljuf, goltanec, gospod, gost, gozd, grad, gvant, hlapčič, hlapec, hrast, hrib, hribec, izvir, jarmark, jezdec, kamčič, kamen, kašelj, ključ, konec, konj, koren, kovač, kozel, kralj, kreg, krivec, križ, kruh, las, lažnik, led, list, listar, log, loj, lončar, loter, magnet, mak, malik, meč, med, meh, menih, mesec, mir, model, mojster, most, mož, mraz, nož, nožiček, oblak, oča, ogenj, ognjenik, oproda, ošter, otroci, oven, palec, papež, papir, pastir, pehar, pešec, petlar, pijanec, pild, pintar, plot, pob, poboj, podvirek, pogled, polšter, pot, prag, precep, predigar, prešuštnik, prihod, profant, punt, purgar, purgermašter, puštab, rak, raženj, rašpet, razloček, rog, rtič, samorogač, sejem, senec, sin, sklep, služabnik, smok, smrad, sneg, steber, stol, strd, studenec, svet, ščitnik, škof, šrinf, štrigel, strik, štritar, tast, tek, tempelj, tovor, tram, trst, turen, tvor, ud, uk, vahtar, varih, vevoda, vojščak, zdenec, zet, zmet, zmišljavec, ženf, žerjav, žesel, židanik, život, žoldnir, žrebely.*

Vidimo, da je nakazana končnica Red vedno *-a* oz. *-ja*, kadar je za *r*. Pozna tudi izpad polglasnika: *frauncimer, -mra* in podaljšavo osnove z *n*: *žesel, -na*. Ker vemo, da Bohoričev namen ni bil podati podrobnega opisa slovnicih značilnosti slovenskega jezika, ampak pokazati, da je slovenščina podobna latinščini, se nam postavlja vprašanje, ali so nakazane paradigme res vedno ustrezne. Ob primerjavi s pojavitvami obravnavanih samostalnikov v drugih delih lahko opazimo različna odstopanja. Osredotočil se bom samo na splošne poteze sklanjatve določenega samostalnika v primerjavi z nakazano paradigmo v BH 1584. Pri tem upoštevam, da je Bohorič kot samoumevno upošteval razliko med Ted živo (*-a*) in Ted neživo (ničta končnica). V ostalih primerih, ki jih ne obravnavam podrobneje, ni posebnih odstopanj med nakazano paradigmo in realnim stanjem v SKJ 16 (slovenski knjižni jezik 16. stoletja).

glas: Splošna paradigma je taka: Ied *glas*, Red *glasu* (74 %), *glasa* (26 %). Ded *glasu*, Ted *glas*, Med *glasu*, Oed *glasum* (76 %) *glasom* (24 %), Rmn *glasov*, Tmn *glasuve*, Omn *glasmi*. Nakazana paradigma v BH 1584 je tako v realnem stanju bila precej redkejša.

gospod: Prevladujoča splošna paradigma je sicer res taka, kot je nakazana v BH 1584, ampak, če bi odšteli pojavitve iz DB 1584, bi dobili močno prevladujoče oblike Red *gospudi*, Ded *gospudi*, Ted *gospudi*, Med *gospudi*, Oed *gospudom*. Torej je prevladujoča paradigma še ijevsko.

gost: Nakazana paradigma v BH 1584 je pravzaprav fiktivna, saj nobena druga pojavitve tega samostalnika ne kaže take paradigme. Splošna paradigma bi bila Ied *gost*, Red *gostu*, Ded *gostu*, Ted *gostu*, Med *gostu*, Oed *gostom*, Imn *gostje*, Rmn *gosti*, Dmn *gostem*, Tmn *gosti*, Mmn *gosteh*, Omn *gostmi*.

grad: V BH 1584 ni upoštevana ujevska paradigma – *grad*, Red *gradu*, ki je v ednini enakovredna nakazani, v množini pa so realno prevladujoče oblike s podaljšavo osnove -ov-.

izvir: Rodilniška končnica ni navedena, mogoče zato, ker je v DB 1584 lahko tudi ženskega spola.

list: Edina pojavitev Red *lista* je iz BH 1584. Vse ostale pojavitve kažejo na vpliv ujevske sklanjatve, npr.: Red *listu*, Imn *listuve*, Tmn *listi*.

otrok: Nenavadno se zdi, da je naveden kot množinski samostalni, vendar se tudi v splošnem izkaže taka oznaka za skoraj pravilno. V ednini se samostalni *otrok* pojavlja samo v Ted v JPo 1578. Sicer ga v ednini nadomešča samostalni *dete*.

rog: V množini ima podaljšavo osnove z -ov- (*rogovi*), kar iz nakazane paradigme ni razvidno.

sin: Nakazana paradigma ni v skladu z dejanskim stanjem. Skoraj vse pojavitve razen redkih sporadičnih izjem, kažejo na trdno zasidrane ujevske oblike: Red *sinu*, Ded *sinovi*, Ted *sinu*, Med *sinu*, *sinovi*, Oed *sinom*.

tast: Podobno kot pri samostalniku *list*, je tudi tukaj samo nakazani rodilnik v BH 1584 res ojevski. Sicer je splošna paradigma led *tast*, Red *tastu*, Ded *tastuvi*, Ted *tastu* in Oed *tastom*.

uk: Nakazana paradigma je sicer pravilna, ne moremo pa iz nje sklepati na podaljšavo osnove z -ov- v množini.

zet: Nakazana paradigma drži za ednino, v množini pa so izpričane oblike Imn *zetje* in Omn *zetmi*, kar kaže na drugačno paradigmo od nakazane.

Samo v BH 1584 se pojavljajo samostalniki *britfar*, *dolmač*, *smok*, *stožerčiči*, *zdenec*, *žoldner*.¹³

Samo v BH 1584 in v Megiserjevih slovarjih pa se pojavljajo samostalniki *aring*, *beber*, *divjak*, *fehtar*, *fendrih*, *fravencimer*, *fužel*, *jarmark*, *kamčič*, *kašelj*, *log*, *magnet*, *mak*, *ognjenik*, *pintar*, *podvirek*, *purgermašter*, *rašpet*, *raženj*, *rtič*, *štrigar*, *štritar*, *verbas*, *zmet*, *ženf*, *žesel*, *židanik*.

Ženski spol

Na straneh 54–55 Bohorič obravnava sklanjatev ženskega spola (PARADIGMA generis foeminini). Kot vzorčen primer je navedena sklanjatev samostalnika *mati*.

¹³ Bohoričev prispevek novega besedja v SKJ 16 ne predstavlja pomembnega deleža, prim.: Ahačič (2020).

	Singularis Numerus	Dualis Numerus	Pluralis Numerus
N.	<i>Mati</i>	<i>Matere</i>	<i>Matere</i>
G.	<i>matere</i>	<i>Mater</i>	<i>materih, mater</i>
D.	<i>materi</i>	<i>Materima, materma</i> ¹⁴	<i>materā</i>
Ac.	<i>mater</i>	<i>matere</i>	<i>matere</i>
V.	<i>mati</i>	<i>matere</i>	<i>matere</i>
Ab.	od <i>matere</i>	od <i>mater</i>	od <i>Mater</i>

V opažanjih (Observationes) navaja, da sta imenovalnik in zvalnik enaka v vseh številih. Znotraj ednine, dvojine, množine sta enaka roditeljski in ločilnik. Vzorčni primer je pravilo za vse samostalnike ženskega spola. Navedenih je nekaj samostalnikov ženskega spola.¹⁵

Podobno kot pri seznamu samostalnikov moškega spola je tudi tukaj precej nedoslednosti v abecednem redu. Za razliko od primerov moškega spola, kjer je navedenih tudi precej pridevnikov, je pri ženskem spolu od drugih besednih vrst naveden samo števec *ena*. Večbesednih poimenovanj pa je še vedno precej: *božja moč, elefantova kost, falš vera, izrezana posoda, kozja štala, kriva vera, mladica od tatelne, nezamasa v gvantu, nezmasa v jedi, nezmasa v pitju, ovčja štala, poročena žena, rinka na grli, rja na železi, slonova kost, tekoča voda, volovska štala, zdobena posoda*. V seznamu so tudi samostalniki moškega (*fužel, mrlič, odraselk, pobjoj, ptič, svidok, verbes*) in srednjega spola (*gostovanje, pobijenje, šafanje, vrtoglavje*).

A

Antvela, le, mantile, Handtzwell.
Arja, nashelési, e, Ferrugo, Roft.

B

Bakla, fax, Fackel.
Beseda, de, verbum, fermo, rede, wort.
Bledoft, i, pallor, blaiche.
Bratoufhina, ne, Tribus, zunfft.
Butora, re, onus, Lafft.
Buzha, zhe cucumis, Kürbe.
Plotniza, ze, idem.
Tiqva, ve, idem.

C

Camra, re, cubile, Kammer.
Postela, le, Schlaffbeth.
Cuhinja, nje, Culina, kuchen.

D

Daniza, ze, lucifer, morgenstern.
Debeloft, i, Craßitudo, pinguedo, dickheit, feiftigkeit.
Dezhla, le, virgo, jungfraw.
Diviza, ze, idem.
Dobruta, te, Bonitas, guete.
Dojniza, ze, Nutrix, Seugam.

¹⁴ »Mnenje, da je to starina, bi potrjevale enake oblike pri konzonantskih deblih, pri katerih je tudi prvotna končnica *-ьma* (pri *u*-jevskih *-ьma*), npr.: Hipolitove *kolefma*, Bohoričevo *materma*, *ozhetma* [...] na ohranitev konč. *-ma* je lahko vplivala plur. končnica *-mi*, ni pa treba, da bi bila po njej na novo narejena« (Rigler 1985: 339).

¹⁵ »Hoc itaq. paradigma erit Regula omnium Foemi. Huc refer nomina foeminini generi plura« (BH 1584, 55).

Ama, e, idem.
Draginja, nje, Caritas, tewrung.

E

Elefantova kuft, ve kufti, Ebur,
Helffenbein.
Slonova kuft, idem.
Ena, é, vna, aine.
Etika, ke, Tabes, Schwindfucht.

F

Falfhvera, superstitio, aberglaub.
Krivavera, idem.
Gårba, be, Color, farb.

G

Farba, be, Gibbus, hoger pugkell.
Germáda, de, Congeries, stein oder
holzhauften.
Gromazha, zhe, idem.
Gerliza, ze, Turtur, Dordeltauben.
Gerzha, zhe, Tuber, gecwülft, beull.
Gora, re, mons, Berg.
Goß, fi, Anfer, Ganß.

H

Harta, te, papyrus, papier.
Himba, be, Aftus, list, betrug.
Hinaufhina, ne, idem.
Hifha, she, domus, Hauß.
Hrufhka, ke, Pyrus, Bierbawm.
Hvaleshnoft, gratitudo, danckbarkeit.

I

Iama, me, specus, höle.
Luknja, nje, idem.
Iezha, zhe, Carcer, gefencknuß.
Iigla, gle, acus, Nadel.
Iigra, gre, ludus, Spiel.

K

Karniza, ze, gurgus, zwirbel.
Kazha, zhe, angvis, serpens, Shlang.
Kri. indeclin. singul, fanguis, Blut.
Kletka, ke, decipula, vogelgestell.
Klop, pi, scamnum, Stuell.
Kopriva, ve, vrtica, Nessel.
Korba, be, Calathus, khorb.
Verbes, idem.

Kosha, she, tergus, cutis, Haut.
Koza, ze, fagum, zotichter, debih.
Krafta, fte, scabies, Kreze.
Krona, ne, diadema, Kron.
Kunfht, fhti, Ars, kunst.
Vmetelnost, fti, idem.
Kuft, fti, os, oßis, Bein.

L

Lakota, te, Fames, hunger.
Lebunga, ge, Convivium, wolleben.
Goftovanje, idem.
Lißiza, ze, vulpes, Füchß.
Lubesnivoft, fti, comitas, freundligkeit.
Luzh, zhi, lux, liecht.

M

Materia, e, Materia, zeug.
Medeniza, ze, pollubrum, pelvis, Handtbeck.
Merha, he, cadauer, aß,
Mèrlizh, zha, idem.
Misa, se, menfa, disch.
Mifh, i, mus, maus.
Mifäl, fli, animus, mens, gemüt.
Mladiza, ze, germen, zweig.
Odráfelk, a, idem.
Mladiza od tatelne, ze, spadix, ein zweig von
einem Datelbaum.
Mladuft, fti, Iuventus, jugent.
Mresha, she, rete, netz, garn.
Murva, ve, Morus, Maul, peerbaum.
Musga, ge, palus, udis, Sümpff, See.
Muzh, zhi, Robur, Sterck.
Boshja muzh, je, zhi, numen, Göttlicher
gewalt.

N

Nesmafa v'pitju, v'jedi, v'gvantu, fe, luxus,
vberfluß.
Nefrezha, zhe, Clades, vnfall.
Nevolja, pobijenje, pobj, idem.
Nezhafht, fti, dedecus, vnehr.
Sramota, e, idem.
Njiva, ve, ager, Acker.
Nozh, zhi, nox, nacht.

O

Oblaft, fti, potestas, gewalt.
Odéja, je, Teges, Decke.

Omótiza, ze, vertigo, schwindel.
Vertoglavje, ja, idem.
Ofłiza, ze, Cos, tis, Wentzſtein.
Oftruga, ge, Calcar, Sporn.
Ouza ze, ovis, Schaff.

P

Perjaſèn, ſni, neceſitudo, freundtſchafft,
Favor, gunſt.
Peſa, ſe, pondus, gewicht.
Teſha, ſhe, idem.
Pézh, zhi, Fornax, Ofen.
Piſhàl, i, Fiſtula, Pfeiff.
Ponva, ve, ſartago, bratpfan.
Poſablivoſt, fti, oblivio, vergeſſenheit
Poſtela, le, cubile, Beth.
Poſtáva, ve, lex, Gefetz
Preſha, ſhe, Torcular, drot, weinkeller.
Prigliha, he, exemplum, fimilitudo, imago,
gleichnus, vorbild.
Spodoba, pild, idem.
Poſoda, de, vas, fiſ, geſchier, Faß.
Sdobena, iſreſana poſoda, ne, de, Toreuma,
ausgergraben, Geſchier.
Priloſhnoſt, fti, occaſio, gelegenheit.
Pripuviſt, fti, Adagium, proverbium,
Sprichwort.
Prizha, zhe, Teſtis, zeug.
Svidok, a, idem.
Ptiza, ze, ptizh, a, auis, vogel.

R

Rana ne, vulnus, wund.
Reka, ke, Flumen, Fluß.
tekoſha voda, e, e, idem.
Rezha, zhi, res, ding.
Riba, be, piſcis, viſch.
Rinka, ná gàrli, ke, monile, Halſpandt.
Roſha, ſhe, Gatroſha, Roſa, Roſen.

S

Saklada, de, pignus, pfandt.
Savéſa, ſe, foedus, Bunt.
Sekira, e, ſecuris, Axt.
Semplà, lè, Tellus, erdreich.
Seſtra, ſtre, Soror, ſchwester.
Shaba, be, Rana, Froſch.
Shaloſt, i, moeror, traurigkeit.
Shena, ne, Mulier, Foemina, weib.

Porozhéna shèna, ne, ne, uxor, Eheweib.
Shetva, tve, meſis, lehnit, Ernt.
Shliza, e, cochleare, Löffel.
Sheja je, fitis, durſt.
Shlahta, te, gens, geſchlecht.
Shpiza, ze, acies, ſpitz.
Shtabla, ble, gradus, Staffel.
Shtala, le, ſtabulum, Stall.
Voloufka, ſhtala, ke, le, Bovile, Ochſenſtall.
Ovzhja, ſhtala, je, le, Ovile. Schaffſtall.
Kosja ſhtala, je, le, Caprile, Geiſſſtall.
Shtalt, ti, ſpecies, geſtalt.
Shuta, te, agger, ſchütte.
Sila, le, vis, gewalt.
Skala, le, Rupes, petra, Felß.
Skerb, bi, cura, Sorge.
Slama, me, ſtramen, ſtro.
Slatkuſt, fti, dulcedo, Süßigkeit.
Slobodnoſt, fti, libertas, freikeit.
Slushba, be, feritus, dienſtbarkeit.
Smàrt, ti, mors, Todt.
Smolla, le, pix, pech.
Smota, te, error, Irrung.
Irunga, ge, idem.
Spodoba, be, ſpodobnuſt, fti, imago, Bild.
Item acqvitas, Billigkeit.
Sramota, te, dedecus, turpitudò, ſchandt.
Srezha, zhe, ſors, fortuna, glück.
Shafainje, nja, idem.
Staroſt, fti, ſenectus, grab alter, aetas, alter,
zeit.
Stena, ne, paries, wandt.
Steniza, ze, Cimex, wanzen.
Stran, ni, latus, Seiten.
Suknja, knje, Tunica, Rock.
Svazhina, ne, affinitas, Schwagerſchafft.
Svitloba, be, ſplendor, ſchein.
Svier, ri, animal, Thier.

T

Taht, ti, Funale, Dacht im Liecht.
Fushèl, na, idem.
Temma, me, caligo, tenebrae, finſler.
Teſha, ſhe, peſa, ſe, pondus, gewicht.
Trava, ve, gramen, graß.
Trefhlika, ke, mersliza, ze, Febris, Fieber.

V

Vasha, ſhe, ceſpes, grüne waſe.

Vera, re, fides, glaub.
Vërba, be, falix, Weide.
Verv, vi, Funis, Seil, ftrick.
Vidra, dre, lutra, Otter.
V'metelnof, fti, ars, kunft.
Vrana, ne, Cornix, Krab.
Vftekluft, fti, rabies, das, wüten eines
Hunds.
Vuflh, fhi, Pediculus, laus.
Vus, si, Axis, Achs, an einem Rade.

Z
Zeha, he, symbolum, sympofium, zech, vrten.
Zerkov, Zerkva, ve, Templum, Kirch.
Zhaft, fti, amplitudo, decus, honor,
achtbarkeit.
Nezhaf, fti, framota te, dedecus, vnehr,
leband.
Zhednuft, fti, virtus, Tugend.
Zhervojedina, ne, Caries, wurmfichtigkeit.
Zhiftoft, fti, Caftitas, keufheit.

Enobesedne iztočnice ženskega spola so: *ama, antvela, bakla, beseda, bledost, bratovščina, buča, butora, ceha, cerkev, čast, čednost, čistost, črvojedina, danica, debelost, dečla, devica, dobrot, dojnica, draginja, etika, farba, gatroža, gora, gos, grba, grča, grlica, grmada, gromača, harta, himba, hinavščina, hiša, hruška, hvaležnost, igla, igra, irunga, jama, ječa, kača, kamra, kletka, klop, koca, kopriva, korba, kost, koža, krasta, kri, krnica, krona, kuhinja, kunšt, lakota, lebunga, lisica, ljubeznivost, luč, luknja, materija, medenica, misel, miš, miza, mladica, mladost, moč, mreža, mrha, mrzlica, murva, muzga, nečast, nesreča, nevolja, njiva, noč, oblast, odeja, omotica, os, oslica, ostroga, ovca, peč, peza, piščal, plotnica, ponva, posoda, postava, postelja, pozabljivost, preša, prigliha, prijazen, priložnost, pripoved, priča, ptica, rana, reč, reka, riba, roža, sekira, sestra, sila, skala, skrb, sladkost, slama, slobodnost, služba, smola, smrt, spodoba, sramota, sreča, starost, stena, stenica, stran, suknja, svačina, svetloba, špica, štabla, štala, štalt, šuta, taht, tema, teža, tikva, trava, trešljika, uš, važa, vera, vidra, vrana, vrba, vrv, vmetelnost, vzteklost, zaklada, zaveza, zemlja, zmota, zver, žaba, žalost, žeja, žena, žetva, žlica, žlahta.*

Nakazana paradigma pri primerih ženskega spola ni le ajevska,¹⁶ ampak tudi ijevka, tj. ustrezna sodobni drugi ženski sklanjatvi. Bohorič tega sicer nikjer posebej ne omenja, je pa pri nakazanih paradigmah dosleden. Tako so vse nakazane paradigme pravilne. Tudi pri samostalniku *cerkov* pravilno nakaže rodilnik *cerkve*. Problematičen je le samostalnik *taht*, ki je povsod drugod moškega spola in ima oblike *Red tahtu* oz. *tahta* (JPo 1578).¹⁷ Nakazana paradigma v dvojini je bolj ali manj enaka množini, kar je tudi sicer dokaj realno.

Samo v BH 1584 se pojavlja samostalnik *gatroža*. Samostalnik *taht* je ženskega spola samo v BH 1584, v ostalih delih je moškega spola. V BH 1584 in v Megiserjevih slovarjih se pojavljajo samostalniki *bledost, črvojedina, dojnica, etika, harta, himba, koca, lebunga, omotica, plotnica, teža, važa, vidra*.

¹⁶ Iz nakazanih končnic lahko poenostavljeno sklepamo, da je paradigma ženskega spola enaka sodobni prvi ženski.

¹⁷ O spolu prevzetih besed v BH 1584 prim. Legan Ravnikar (2019).

Srednji spol

Na straneh 60–61 Bohorič obravnava sklanjatveno paradigmo srednjega spola (PARADIGMA generis Neutri), ki jo predstavlja primer *pismo*:

	Sigul. Numerus	Dualis Numerus	Pluralis Numerus
N.	<i>pifmu</i>	<i>pifma</i>	<i>pifma</i>
G.	<i>pifma</i>	<i>pifmih</i>	<i>pifmih, pifem</i>
D.	<i>pifmu</i>	<i>pifma</i>	<i>pifmam</i>
Ac.	<i>pifmu</i>	<i>pifma</i>	/ ¹⁸
V.	<i>pifmu</i>	<i>pifma</i>	<i>pifma</i>
Ab.	od <i>pifma</i>	od <i>pifmih</i>	od <i>pifmih</i>

V opažanjih (Obferuationes) navaja, da so v vseh številih imenovalnik, tožilnik in zvalnik enaki. Enako velja za rodilnik in ločilnik. Prikazan primer je kot pravilo za ves srednji spol. To se nanaša na samostalnike srednjega spola.¹⁹

Poleg običajne nedoslednosti v abecednem redu se pojavlja prislov *poleti*, večbesedne zveze (*blago na prodajo, elefantovo šrajanje, hruševo drevo, kuhano vino, kunšno bojevanje, nebesko božje pitje, purgarmaštrovo opravilo, vkup jemljenje, zavijanje koker volcje, žgano znamenje*). Iztočnica zvezdišče ima razlago: »kjer je veliko zvezd vkupe, koker so stožerčiči.« Navedena sta tudi dva primera ženskega spola: *kletva, služba*; ter primer moškega spola: *grom*. Vidimo, da so primeri, navedeni za srednji spol, najbolj izčiščeni; najmanj je drugih besednih vrst in primerov drugih spolov.

A

Apnu, pna, Calx, kalch

Drevu, vá, arbor, baum.

Hrufhevu drevu, fheviga, va, pyrus, Birnbawm.

B

Bekajne, nja, Balatus, fchaffspleren.

Blagú, ga, divitiae, gut.

Blagú na prodajo, merx, Kaumffans Wahr.

Blifhánje, nja, Fulgur, plitz

E

Elefantovu, fchrajanje, viga, nja. Barritus, elefanten geschrey.

F

Ferderbanje, nja, pernicies, das verderben.

D

Deblu, bla, tirps, Stamm,

Delu, la, labor, opus, arbeit, Werck.

Dete, ditéta, puer, Kind.

Drazhje, ja, Frutex, Staud.

G²⁰

Germénje, nja, Tonitru, Tonerfchlag.

Grum, idem.

Govédu, da, Bos, Rimd.

¹⁸ V originalu tožilnik množine manjka.

¹⁹ »Exemplum hoc erit ceu regula omnium Neutrorum. Huc refer nomina Neutrius Generis« (BH 1584, 61).

²⁰ V originalu manjka.

H

Helze, za, Capulus, Mefferheft.
Hotenje, nja, Hotlivot, shelje, libido, Geilheit.

I

Iimé, na, nomen, namen.
v'kup jemlenjé, nja, synecdoche,
begreiffung.

K

Kardellu, la, agmen, hauff, schar.
Kolenu, na, Genu, Knie.
Konzhánje, nja, pernicies, das verderben.
Košilu, la, prandium, mittagsmahl.
Kuhanu vinu, niga, a, defrutum, kochter
Wein.
Kulla, Effedum, currus, wagen.
Kunfhtnu bojovánje, tniga nja., Stratagema,
künftlichs kriegs stück.

L

Lajnu, na, stercus, mist.
Letú, ta, annus, lar.
Poléti adverb: Aestas, summer.

M

Mejftu, fta, civitas, vrbs, stat.
Menenje, sdejnje, nja, opinio, mainung.
Mermrajnje, nja, murmur, gemümel.
Mleku, ka, lac, millich.
Morje, ja, mare, mör.

N

Nakovalu, la, incus, dis, ampaß.

O

Oblizhje, ja, facies, angeficht.
Odresanje, nja, odsekanje, nja, Acocope,
abscneidung.
Ognifhe, fha, focus, Heerd.
Opravilu, la, officium, ampt.
Slushba, idem.

Purgarmafhtrovu opraviu, viga, la,
Consolatus, Burgermeisterampt.
Ozhitanje, nja, kolnenje, kletva, Convitium,
Schlehtwort.

P

Perú, á, Penna, feder.
Pèrpraulenjé, nja, Paraſceve, zu bereitung.
Pitje, tja, potus, tranck.
Nebéſku, boshje pitjé, kiga, shjiga tja,
Nectar, tranck der Götter.
pozhtenjé, njá, ſenſus, ſinn, entpfindligkeit.
Preobernenjé, njá, anaſtrophe, verkerung.

R

Resmifhlenjé, nja, Muſa, erforſchung.
Rojenjé, nja, partus, geburt.
Rojftvu, va, idem.

S

Savijanje, kokèr volzje, vlulatus, heulen.
Sdravje, ja, valetudo, gefundt.
seme, na, ſemen, Samen.
Shmaganje, nja, ſcomma, convitium,
ſchmachred.
Sjanje, nja, ſeges, Saat.
Smifhlanje, nja, poëma, Gedicht.
Snanje, nja, Neceſtudo, conſvetudo,
verwandtschafft.
Snamjnje, nja, ſignum, ſymbolum, zeichen,
zech.
Shgánu snaminje, niga, nja, malzeichen.
Sonze, za, Sol, Sonn.
Spraulifzhe, zhja, conventus, verſamlung.
Svedifzhe, zhja, ker je veliku sved vkupe,
kokèr ſo ſtoſherzhizhi, Aſtrum, fydus,
Geſtirn.
Sviné, éta, fus, Saw.

V

Vbijánje, nja, caedes, Todſchlag.
Vupanje, nja, Spes, Hoffnung.

Enobesedne iztočnice srednjega spola so: *apno, bekanje, blago, bližanje, deblo, delo, dete, dračje, drevo, ferderbanje, govedo, grmenje, helce, hotenje, ime, koleno, krdelo, kola, kolnenje, končanje, kosilo, lajno, leto, mesto, menenje, mleko, morje, mrmranje, nakovalo, obličje, očitane, odrezanje, odsekanje, ognjišče, opravilo, pero, pitje, počutenje, preobrnjenje, razmišljanje, rojenje, pripravljenje,*

seme, sonce, spravljišče, svine, upanje, vbijanje, zdenje, zdravje, zijanje, zmišljanje, znamenje, znanje, zvezdišče, žmaganje.

Pri paradigmah srednjega spola je Bohorič manj dosleden kot pri ženskem spolu. Poglejmo si posebnosti:

drevo: Nakazana je paradigma brez podaljšave; *drevo*, Red *dreva*. Taka paradigma dejansko v SKJ 16 obstaja, vendar je obrobna. Red *dreva* se razen v nakazani končnici iz BH 1584 pojavlja le še v TC 1550. Ded *drevu* se pojavlja po enkrat v TC 1550 in DB 1584. Med brez podaljšave sploh ni izpričan, Oed *drevom* pa se pojavlja pri Dalmatinu in v TfC 1595, ki je pravzaprav prekopiran DC 1584. V množini oblike brez podaljšane osnove niso izpričane.

kola: Naveden je množinski samostalnik (*kula*), ki je pravzaprav množina od samostalnika *kolo*. Res pa je, da se množinske oblike *kolesa* in *kola* tudi pomensko toliko ločijo med sabo, da jih lahko obravnavamo posebej, kot tudi samostalnika *nebesa* ne dojemamo več kot množino od samostalnika *nebo*.

pero: Nakazana paradigma brez podaljšane osnove je videti nenavadno, enako kot nakazana paradigma pri *drevo*. Vendar pa je v tem primeru upravičena, saj podaljšana osnova pri tem samostalniku v SKJ 16 ni izpričana. Poleg nakazanih oblik iz BH 1584 je še Red *pera* iz JPo 1578 in Imn *pera* iz MTh 1603. Morda odsotnost oblik s podaljšavo *-es-* lahko pripišemo premajhni oz. premalo pestri izpričanosti. Če bi imeli hipotetično izpričane oblike iz DB 1584 ali TPo 1595, bi se paradigma verjetno spremenila.

Podaljšava z *-es-* je tudi sicer v SKJ 16 občasno problematična. Tako pri samostalniku *uho* prevladuje Red *uha* pred *ušesa*. Tudi samostalnik *telo* ima v ednini in tudi v Dmn nepodaljšane oblike v približno enakem deležu kot samostalnik *drevo*.

Problematična se zdi tudi nakazana paradigma v dvojini. Končnice so: Idv *-a*, Rdv *-ih*, Ddv *-a*, Tdv *-a*. To se zdi komaj verjetno, zato sem preveril izpričane dvojske oblike pri samostalnikih srednjega spola (ne samo pri tistih iz Bohoričevega seznama). Stanje v SKJ 16 je naslednje: Idv: *imeni, koleni, kraljestvi, leti in lete* (MTh 1603), *mesti, okej* (DB 1584), *pisma* (samo BH 1584), *zrni*. Rdv: *del, kraljestvi* (DB 1584), *let, mestu* (TtPre 1588), *obhajilu* (TC 1575), *pismih* (samo BH 1584), *telet*. Ddv: *pisma* (samo BH 1584), *znaminjama* (DB 1578) in *znaminjoma* (DB 1584). Tdv: *imeni, jagnjeti, koleni, kraljestvi, leti in letu* (TL 1567), *mesti, okej, pisma* (samo BH 1584), *rojstvi, teleti*. Mdv: *delih, letih, mestu* (TR 1558), *znamenjih*. Odv: *imenoma, jagnjeta-ma, morjama, očima, ušesma* (JPo 1578). Tako vidimo, da paradigma dvojine, kot je opisana pri Bohoriču, v srednjem spolu ne obstaja nikjer drugje, niti v posameznem sklonu. Podobnosti bi lahko našli v moškem spolu, in sicer Odv *artikula* (TAr 1562), *cajhna* (TR 1558), *dela* (TAr 1562), *eksempla* (TT 1557),

kerubima (DB 1578). Pri takih oblikah ne gre za prevladujočo obliko, ampak za obrobno stanje.

Samo v BH 1584 in Megiserjevih slovarjih se pojavljajo samostalniki *dračje*, *ferderbanje*, *helce*, *menenje*, *odrezanje*, *svine*, *vtoglavje*, *zvezdišče*.

Sklep

Gledano s sodobnega stališča, Bohoričeva slovnica gotovo ni znanstveno delo. Gledano s stališča jezikoslovja 16. stoletja, pa je to zelo pomembno, celo temeljno delo. Samostalniške sklanjatve so, malce na silo, stlačene v latinske sklone. Bohorič je korekten pri navajanju različnih sklanjatev v ženskem in srednjem spolu. Največ odstopanj je v moškem spolu. Nakazana končnica Red *-a* je namreč premalo specifična, da bi lahko po njej sklepali na različice v množini (podaljšava z *-ov-*, Imn *-je*). Občasno, kadar je siceršnja paradigma bližje ujevski sklanjavi, je Red *-a* celo zavajajoč. V ženskem spolu so nakazane paradigme zanesljive, ni pa zanesljiv spol samostalnika *taht*. Če si ogledamo ostale pojavitve tega samostalnika, vidimo, da je pravzaprav moškega spola. Pri srednjem spolu je težava le pri nakazani paradigmi dvojine in pri samostalnikih, ki imajo podaljšavo osnove z *-es-*. Pri slednjih tudi sicer prihaja do kolebanja med oblikami s podaljšavo in oblikami brez podaljšave. Sklenemo lahko, da je Bohorič navedel dober seznam samostalnikov pri vseh treh spolih, ni se pa spuščal v podrobnosti. To pa tudi ni namen njegove slovnice, saj ni znanstveno delo v današnjem pomenu, ampak le dokaz, da je slovenska slovnica dovolj podobna latinski in tako slovenščino uvršča med kultivirane jezike.

Viri

BH 1584 = Adam BOHORIČ, 1584: *Arcitcae horulae fuccifivae*. Wittenberg.

DB 1578 = Jurij DALMATIN, 1578: *BIBLIE, TV IE VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana.

DB 1584 = Jurij DALMATIN, 1584: *BIBLIA*, Wittenberg.

DC 1584 = Jurij DALMATIN, 1584: *TA CELI CATECHISMVS, ENI PSALMI*. Wittenberg.

JPo 1578 = Jurij JURIČIČ, 1578: *POSTILLA*. Ljubljana.

TtPre 1588 = Matija TROŠT, 1588: *ENA LEPA INV PRIDNA PREDIGA*. Tübingen.

TfC 1595 = Felicijan TRUBAR, 1595: *TA CELI CATECHISMVS, ENI PSALMI*. Tübingen.

TC 1550 = Primož TRUBAR, 1550: *Catechismus*. Tübingen.

TT 1557 = Primož TRUBAR, 1557: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen.

TR 1558 = Primož TRUBAR, 1558: *EN REGISTER*. Tübingen.

TAr 1562 = Primož TRUBAR, 1562: *ARTICULI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KER-SZHANSKE*. Tübingen.

TL 1567 = Primož TRUBAR, 1567: *SVETIGA PAVLA LYSTVVI*. Tübingen.

TC 1575 = Primož TRUBAR, 1575: *CATECHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen.

TPo 1595 = Primož TRUBAR, 1595: *HISHNA POSTILA*. Tübingen.

Literatura

Kozma AHAIČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

— — idr., 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

— —, 2015: Adam Bohorič. *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura*. Kozma Ahačič (ur.): *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Dostopno na: <https://fran.si/slovniceinpravopisi/1/1584bohoric> (Pridobljeno: 10. 5. 2021).

— —, 2020: »Razvoj slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju v številkah«, *Slavistična revija*, 68/1, 3–19. Dostopno na: <https://srl.si/ojs/srl/article/view/2020-1-1-1> (Pridobljeno: 12. 5. 2021).

Metod ČEPAR, 2018: Sklanjatev samostalnikov v delu Adama Bohoriča Otrozhia tabla iz leta 1580, *Obdobja 37, Starejši mediji slovenske književnosti: Rokopisi in tiski*, 237–245.

Metka FURLAN 2016: *Prispevki k slovenski in slovanski etimologiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2019: »Slovnčni spol prevzetih samostalnikov v knjižni slovenščini 16. stoletja: od besedilnih virov k slovarju«, *Slavistična revija*, 67/2, 263–271. Dostopno na: <https://srl.si/ojs/srl/article/view/2019-2-1-14> (Pridobljeno: 12. 5. 2021).

MTh 1603 = Hieronymus MEGISER, 1603: *Thefaurus Polyglottus*. Frankfurt.

Majda MERŠE, Franc JAKOPIN, France NOVAK, 1992: Fonološki sistem knjižnega jezika slovenskih protestantov, *Slavistična revija* 40, 321–340.

Fran RAMOVŠ, 1920: *Zgodovina slovenske slovnice. Zbrano delo, prva knjiga*. Tine Logar in Jakob Rigler (ur.), 1971. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

— —, 1923: Deklinacija slovenskega imena očà-óče>ot'c', *Razprave 1923*. 392–400. Jože Toporišič (ur.) *Zbrano delo, druga knjiga, razprave in članki*. Knj. 2. 1997. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Jakob RIGLER, 1985: Ramovševa Morfologija slovenskega jezika, *Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede* 33, 335–350. Vera Smole (ur.): *Zbrani spisi I, Jezikovnozgodovinske in dialektološke razprave*. 2001. Ljubljana: Založba ZRC.

Stanislav ŠKRABEC, 1995: *Jezikoslovna dela 3*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Nova Gorica.

Povzetek**SKLANJATVENE PARADIGME SAMOSTALNIKOV V BOHORIČEVI SLOVNICI V PRIMERJAVI Z DEJANSKIM STANJEM V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU 16. STOLETJA**

Adam Bohorič v svoji slovnici iz leta 1584 obravnava tudi samostalniške sklanjatve. Deli jih v grobem na sklanjatve moškega (*očā*), ženskega (*mati*) in srednjega (*pismo*) spola. V celotni paradigmi izpisuje samo te tri samostalnike. Ker je cilj slovnice prikazati podobnost slovenskega jezika latinskemu, so skloni naslednji: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ in ablativ. Ablativ je pravzaprav ponovitev roditeljskega s predlogom *od*; vokativ je ponovitev nominativa. Tako da realno Bohorič obravnava samo štiri slovenske sklone: imenovalnik, roditeljski, dajalnik in tožilnik. Večji je seznam samostalnikov, ki imajo samo nakazano paradigmo. Pojavlja se problem, ker ne vemo vedno, kakšno obliko si je predstavljal v roditeljskem. V ženskem spolu so pod paradigmo »*mati*« obravnavani samostalniki vseh sklanjatev, tako zasledimo v seznamu skupaj navedene *ceha*, *he*; *cerkov*, *cerkva*, *ve* in *čast*, *sti*. Podobno se zgodi pri srednjem spolu, kjer so v seznamu pod paradigmo »*pismo*« navedeni *Opravilu*, *la*; *Seme*, *na*; *Sviné*, *éta*. Ob primerjavi paradigme samostalnikov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja in paradigme samostalnikov v Bohoričevi slovnici tako lahko ugotovimo veliko razlik, vendar pa nakazane paradigme navadno zdržijo tudi v realnih besedilih.

Sklenemo lahko, da je Adam Bohorič vsekakor dobro opravil svoje delo: dokazal je, da so slovenske slovnične strukture podobne latinskim, hkrati pa je nakazal tudi posebnosti, ki jih samo s prezrcaljenjem latinščine ne bi bilo mogoče predvideti.

Zusammenfassung**DEKLINATIONSPARADIGMEN DER SUBSTANTIVE IN DER GRAMMATIK VON BOHORIČ IM VERGLEICH MIT DER SLOWENISCHEN STANDARDSPRACHE DES 16. JAHRHUNDERTS**

In seiner Grammatik aus dem Jahre 1584 behandelt Adam Bohorič u. a. die substantivische Deklination. Drei Paradigmen werden unterschieden: Deklination der Maskulina (*očā*), Deklination der Feminina (*mati*) und Deklination der Neutra (*pismo*). Die gesamte Paradigmatik wird nur an diesen drei Substantiven dargestellt. Da das Ziel der Grammatik von Bohorič darin bestand, die Ähnlichkeit zwischen der slowenischen und lateinischen Sprache zu zeigen, werden folgende Kasus angegeben: Nominativ, Genitiv, Dativ, Akkusativ, Vokativ und Ablativ. Der Ablativ ist eigentlich eine Wiederholung des Genitivs mithilfe der Präposition *od* (*von*); der Vokativ ist eine Wiederholung des Nominativs. Somit behandelt Bohorič nur vier slowenische Kasus: den Nominativ, Genitiv, Dativ und Akkusativ. Jedes Paradigma wird beschrieben und mit längeren Listen entsprechender Substantive (bzw. Adjektive) ergänzt. Unter dem Paradigma des Femininums *mati* werden Substantive aller femininen Deklinationsarten behandelt, deswegen werden auf der Liste Substantive wie *ceha*, *he*; *cerkov*, *cerkva*, *ve* und *čast*, *sti* zusammen angeführt. Ähnliches findet man bei Neutra, wo unter dem Paradigma *pismo* die Substantive *opravilu*, *la*; *seme*, *na*; *sviné*, *éta* angeführt werden. Vergleicht man die substantivische Deklination bei Bohorič mit dem Stand der slowenischen Standardsprache im 16. Jahrhundert, so stellt man zwar Unterschiede fest, jedoch ist im Wesentlichen weitgehende Übereinstimmung festzustellen.

Man kann behaupten, dass Adam Bohorič eine gute Arbeit geleistet hat. Er konnte beweisen, dass slowenische grammatische Strukturen denen des Lateinischen ähnlich sind, gleichzeitig wies er aber auf einige Besonderheiten hin, welche lediglich durch die Widerspiegelung des Lateins nicht vorausszusehen wären.

Osebni zaimki v Bohoričevi slovnici: odraz stanja v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja?

Alenka Jelovšek

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, alenka.jelovsek@zrc-sazu.si

V prispevku je podrobneje predstavljen Bohoričev prikaz osebnih zaimkov v slovnici, tako v sklonskih paradigmah kot v zgledih, in primerjan s stanjem pri drugih slovenskih protestantskih piscih 16. stoletja; ocenjen je tudi njegov vpliv na predstavitev osebnih zaimkov v poznejših slovnicih, pri čemer je posebna pozornost posvečena oblikam, ki pri Bohoriču odstopajo od sočasne knjižne rabe.

Im Beitrag wird die Darstellung von Personalpronomina in der Grammatik von Adam Bohorič näher behandelt. Seine Kasusparadigmen und illustrierenden Beispiele werden mit denen in anderen Grammatiken slowenischer protestantischer Autoren des 16. Jahrhunderts verglichen. Ausgewertet wird sein Einfluss auf die Behandlung von Personalpronomina in späteren Grammatiken, ein besonderes Augenmerk gilt den Formen, die eine Abweichung vom damaligen schriftlichen Sprachgebrauch darstellten.

Ključne besede: Adam Bohorič, slovenska slovnica, zgodovina slovenskega knjižnega jezika, osebni zaimki

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, slowenische Grammatik, Geschichte der slowenischen Sprache, Personalpronomina

Uvod

Oblikoslovje v slovnici Adama Bohoriča *Arcticae horulae succissivae* (1584) je bilo v preteklosti že večkrat predmet obravnave (npr. Ramovš 1971; Orožen 1970/71; Toporišič 1986; obširneje o dosedanjih obravnavah Ahačič 2007: 72–80), vendar so avtorji v slovnici prikazane oblike le redko soočali z ostalim gradivom iz del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, zato še ni jasnega odgovora na vprašanje, a) v kolikšni meri je Bohoričev slovnični prikaz oblikoslovja odražal dejansko stanje slovenskega knjižnega jezika v obdobju nastanka slovnice¹

¹ Orožen (1970/71: 174) je v svojem prispevku aksiomatično zatrnila, da je opis jezika nastal na podlagi (omejenega) jezikovnega gradiva, ki je izpričano v protestantskih spisih (predvsem v Dalmatinovi *Bibliji*) in je značilno za osrednje jezikovno območje. Nasprotno je Rudolf Kolarič (1971: 81) na podlagi svoje analize slovnice ugotavljal, da je Bohoričev jezik bliže njegovemu rodному narečju kot pa sočasnemu knjižnemu jeziku.

in b) kako podrobno je popisoval obstoječo variantnost v jeziku ne samo med različnimi avtorji, ampak tudi znotraj del istega avtorja.²

V prvem delu prispevka je kot poskus vsaj deloma odgovoriti na navedeni vprašanji predstavljena primerjalna obravnava osebnih zaimkov v Bohoričevi slovnici in v drugih delih slovenskih protestantskih piscev.³ Osebni zaimki se zdijo za tovrstno primerjavo zelo primerni, saj predstavljajo majhno in zaprto, tesno pomensko in oblikovno povezano skupino besed z visoko frekvenco pojavitev, ki po eni strani prinaša omejeno število oblik, po drugi strani pa je zanje značilno pogosto nalikovno preoblikovanje njihovih paradigem, ki bodisi povečuje njihovo enotnost ali jih oblikovno približuje paradigmatsko ali sintagmatsko povezanim besednim vrstam s preoblikovanjem končnic. »Očitno analogija ni nikjer delovala s tolikšno močjo (in zato glasoslovni zakoni nikjer niso naleteli na toliko ovir) kot ravno pri zaimkih.« (Mečkovska 1985: 17) Rezultat tega je relativno visoka variantnost oblik tudi znotraj relativno kratkega časovnega obdobja, kot je slovenska reformacija.

V drugem delu prispevka pa je Bohoričeva predstavitev paradigem osebnih zaimkov primerjana s predstavitvijo v slovnica, ki so izšle do vključno začetka 19. stoletja (do Vodnikove *Pismenosti ali gramatike*), pri čemer je pozornost posvečena predvsem oblikam, pri katerih je Bohorič odstopal od rabe v 16. stoletju ali pri katerih je bila bodisi v slovnici ali v knjižnem jeziku nasploh izpričana izrazita dvojničnost.

Osebni zaimki v Bohoričevi slovnici

Adam Bohorič je v svoji slovnici opis slovenščine v skladu s sočasnim slovničarskim izročilom v veliki meri prilagajal opisu klasičnih jezikov, zlasti latinščine, pa tudi nemščine (prim. Ahačič 2007 in tam navedeno literaturo). Tudi v predstavitvi oblikoslovja (*Etimologia*) je kljub večji neodvisnosti od Melanchthonove slovnice pri paradigmatskem prikazu oblik sledil latinščini (Ahačič 2007: 118), zaradi česar dostikrat ni zajel vseh slovenskih pregibnih oblik. Tako je v paradigmah navajal zvalnik in ločilnik (ki se pri osebnih zaimkih navadno prekriva

² Orožen (1970/71: 175) je npr. opozorila, da ni navedel niti vseh značilnih končnic imenovalnika množine samostalnikov moškega spola, ki se pojavljajo v *Bibliji*. Tudi Toporišič (1984a) mestoma opozarja na razlike med Bohoričevimi in Trubarjevimi oblikami.

³ Osnova za primerjavo je popis oblikovja osebnih zaimkov na podlagi (listkovnega) korpusa za Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja, ki je bil predstavljen v doktorski disertaciji *Osebni zaimki v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* (Jelovšek 2014), nastali pod mentorstvom Irene Orel in somentorstvom Majde Merše.

z roditelnikom,⁴ označuje pa ga predlog *od*), ne pa tudi mestnika in orodnika. Vendar so zaimki v slovnici, če poleg paradigmatskega prikaza upoštevamo tudi ponazoritvene zglede, zlasti v poglavju o skladnji, prikazani relativno izčrpno.

Osební zaimki, ki ne izražajo spola

Ednina

Tabela 1: Oblike edninskih osebnih zaimkov, ki ne izražajo spola, pri Bohoriču

	1. os. ed.	2. os. ed.	povratni osebni zaimek
Imenovalnik	jest ⁵	ti	/
Rodilnik	mene	tebe, te	sebe
Dajalnik	meni, mi	tebi, ti	sebi
Tožilnik	mene, me	tebe, te	sebe, se
Mestnik	/	tebi	sebi
Orodnik	mano/měno	tabo	/

V ednini osebnih zaimkov, ki ne izražajo spola, pri Bohoriču ni veliko posebnosti.

V imenovalniku zaimka za prvo osebo ednine je dosledno uporabljal preglašeno obliko z eksplozivno razrešitvijo končne pripore *jest*, ki je bila značilna tudi za druge protestantske pisce z delno izjemo Krelja in Juričiča: prvi je poleg nje uporabljal obliko *jaz*, ki jo verjetno lahko pripišemo zavestnemu vzdrževanju prvotne, etimološko utemeljene oblike (Orel 2009: 6), pri Juričiču pa zlasti v drugem in tretjem delu prevoda Spangenbergove postile močno prevladuje nepreglašena oblika *jast*.⁶ Pričakovano Bohorič ni navajal niti oblik brez končne pripore, ki so se v jeziku slovenskih protestantov 16. stoletja uporabljale zgolj sporadično (nekaj primerov oblike *je* pri Trubarju in Dalmatinu ter *ja* pri Krelju, ki jo Ramovš (1971: 281) pripisuje hrvaškemu vplivu).

⁴ Na izjeme opozarja Toporišič (1984a: 194): poleg nasprotja med *vas* in *vaih* pri množini (prim. v nadaljevanju; enako tudi *nas* in *naih*, česar Toporišič ne navaja) tudi na razliko v zapisu pri množini tretjeosebne zaimka ženskega spola: *od nih*, *njih*, ki se pojavlja tudi pri svojiilnem zaimku *moj*. Vendar ocenjuje, da so pisne razlike »slučajne, saj sta ta dva 'sklona' v dovolj primerih pisana enako« (Toporišič 1984a: 194). Enako pisno nasprotje sicer najdemo tudi pri roditelniku/ločilniku in tožilniku zaimka za drugo osebo dvojine: *najh* : *naih* (BH 1584: 79).

⁵ Oblike v tabeli so prečrkovane v gajico, ohranjena pa so diakritična znamenja.

⁶ Obliko *jast* le v enem primeru najdemo tudi pri Tulščaku, pojavlja pa se tudi v *P 1563, domnevno pod vplivom urednika Juričiča.

Mestnik zaimka za drugo osebo ednine in povratnega osebnega zaimka najdemo izpričan le v zgledih in je pričakovano enak dajalniku, oblika za prvoosebni zaimek ni izpričana.

V orodniku prvoosebnega zaimka pa je v slovnici izpričana dvojnica: v večini zgledov je uporabljena oblika *mano*, le pri predlogu *pred* je Bohorič kot dvojnico zapisal tudi obliko *mèno*: *pred **mano**, vel **mèno**, ante me* (BH 1584: 159). Pri drugoosebnem zaimku je izpričana samo oblika s korenskim *a*, pri povratnem osebnem zaimku zgleda za orodnik v slovnici ni.

Oblika s korenskim *a*, ki je nastala z vokalizacijo polglasnika zaradi premika naglasa v predložni zvezi s končnice na osnovo (*z mano* < *sъmъnъ* > *съ mъnъ* > *z mъno* in po naliki tudi *tabo*, *sabo*; Ramovš 1952: 84), je v slovenščini izpričana že v Celovškem⁷ in Starogorskem rokopisu (Mikhailov 2001: 79, 106), pri slovenskih protestantih pa jo najdemo kot prevladujočo različico pri večini avtorjev z izjemo Trubarja in Tulščaka.

Druga Bohoričeva različica, *mèno*, pa z zapisom za polglasnik kaže na obliko z ohranjenim končniškim naglasom, kar bi v regularnem razvoju povzročilo izpad nenaglašene polglasnika v osnovi in obliko *mno*⁸ ter nato nastanek sekundarnega polglasnika, ki ga po Ramovšu (1995: 162; 1952: 83–84) izkazuje nekatera slovenska narečja. Na takšen sekundarni polglasnik kažeta tudi enkratna pojavitev *tàbo* v KB 1566 in *fàbo* v KPō 1567 (prim. Ramovš 1952: 84). Tovrstni zapisi deloma postavljajo pod vprašaj prevladujočo rekonstrukcijo orodniških oblik zaimkov s korenskim *e* na podlagi zapisov z *e*, ki jih najdemo že v Stiškem rokopisu in Prisegah kranjskega mesta, v 16. stoletju pa večinsko pri Trubarju in Tulščaku, kot redkejšo dvojnico pa tudi pri ostalih protestantskih piscih. Ramovš (1952: 83) za te oblike domneva, da je bil zaradi izravnave osnov v paradigmi, na podlagi katere je nastala tudi dajalniška oblika *meni*, prevzet *e* iz drugih odvisnih sklonov: *menó* in po naliki tudi *tebó*, *sebó*. Nasprotno Toporišič (1992a: 17) za Stiški rokopis rekonstruira orodniško obliko z nenaglašenim polglasnikom, čeprav je bil ta v rokopisu prevladujoče zapisan z *a* (Oblak 1889: 129; Toporišič 1992a: 23).

Da je za 16. stoletje verjetnejša rekonstrukcija s polnim vokalom v osnovi, kaže stanje v drugih dveh delih, kjer so uporabljeni diakritiki, DB 1584 in TPō 1595. V njiju so pri edninskih zaimkih, ki ne izražajo spola, zapisi orodniške

⁷ Tako obliko navaja v glasovni in naglasni rekonstrukciji Celovškega rokopisa tudi Šekli (2008: 36). Manj verjetna je možnost, da gre tudi v tem primeru za končniško naglašeno obliko s sekundarnim polglasnikom v osnovi, čeprav je nenaglašeni polglasnik v Celovškem rokopisu (razen za trdonebnikom) prevladujoče zapisan z *a* (Šekli 2008: 32).

⁸ Oblika je ohranjena v Reziji v zvezi *ziz mlú* 'z mano' (Ramovš 1952: 83).

oblike z *e* redki, v nobenem primeru pa ne najdemo zapisa z *è*, prav tako se ne pojavlja zapis z *à*, ki bi ravno tako lahko kazal na polglasniški izgovor.

Sporadično se v besedilih drugih protestantskih piscev pojavljajo tudi orodniške oblike s korenskim vokalom *o* (*sobo* TT 1557: 181, *tobo* in *sobo* več pojavitev v *P 1563 in JPo 1578) ali končnicama *-om* (*tabom* KPo 1567: XLVIII, *sebm/sobom/sabom* v Schweigerjevi božični pesmi v različnih izdajah pesmarice) oziroma *-u* (*manu* DB 1584: II, 77a, DM 1584: CXXXXVII; *tobu* 4 pojavitve v JPo 1578; *sabu* *P 1563: A1; *sobu* JPo 1578: II, 123b), ki so bodisi napake ali pa gre za vpliv hrvaščine, pri Dalmatinu pa je v posamičnih primerih rabljena tudi oblika *saboj* z dodano poudarjalno členico (DJ 1575: 124, DB 1578: **5b, DB 1584: II, 182b). Bohorič teh variant ni zabeležil.

Dvojina

Tabela 2: Oblike dvojskih osebnih zaimkov, ki ne izražajo spola, pri Bohoriču

	1dv.	2dv.
Imenovalnik	mi (dva, dve(j), dvuja)	vi (dva, dvae, dvuja)
Rodilnik	najh	vajh
Dajalnik	nama	vama
Tožilnik	najh	vaju
Mestnik	/	/
Orodnik	/	/

V paradigmi za imenovalnik prvoosebnega zaimka Bohorič navaja »mi *nos duo duae duo, addita voce numerali* dva duej dvuja« (BH 1584: 79), medtem ko pri drugi osebi navaja samo obliko *vi* brez podaljšave. Oblike brez podaljšave uporablja tudi ob navajanju glagolskih oblik:

mi bova, ve, va fekala, le, la. Nos duo, ae, o fecabimus. **Vi** bota, e, a fekala, le, la. Vos duo, ae, o, fecabitis (BH 1584: 109)

V opombi h glagolskim oblikam pa opozarja:

V dvojini se k zaimkom – zaradi večje preglednosti in poudarjanja – včasih dodajajo *dva dve dva*, takole: **mi dva** nos duo **mi dve** nos duae **mi dvuja** nos duo v srednjem spolu. Enako: **Vi dva** vos duo **vi dvae** vos duae, **vi dvuja**, s. spol. Enako **Onadva onedve onadvuja** itd. (BH 1987: 133)

Prevladovanje nepodaljšanih dvojinjskih oblik je v nasprotju s stanjem pri drugih protestantskih piscih, kjer so zlasti pri moškem spolu precej pogostejše oblike z dodanim števnikom *dva*.

Še bolj pa od rabe v delih drugih protestantskih piscev odstopajo Bohoričeve roditeljske in tožilniške oblike. V roditeljski (in pri prvi osebi tudi v tožilnici)⁹ sta namreč v slovnici navedeni obliki, ki sicer v protestantskih delih sploh nista izpričani: *najh* in *vajh*. Obliki je Kopitar in po njem Škrabec (1994: 106–107) interpretiral kot *najih* in razlagal kot roditelj svojilnega zaimka *naji* 'najin', rabo te oblike v roditeljski množini pa kot napako.¹⁰ Ramovš (1952: 84) pa ju je razlagal kot staro dvojinjsko obliko z množinsko končnico, verjetno po analogiji prevzeto od tretjeosebne zaimke, pri čemer je do križanja prišlo po redukciji in opuščanju dvojine. Obliko v novejšem času poznajo tudi nekateri govori v Savinjski dolini in Zasavskem kotu, ni pa mogoče ugotoviti, ali jo je Bohorič prevzel iz živega govora, kar bi kazalo, da je bila včasih po narečjih bolj razširjena, ali pa gre za njegov konstrukt, morda pod vplivom v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja že izpričane pluralizacije dvojinjskih oblik pri tretjeosebni zaimki (prim. Jelovšek 2016a).¹¹ Vendar se druga razlaga ne zdi prepričljiva, saj je v paradigmi tretjeosebne zaimke v roditeljski in tožilnici dvojine Bohorič navajal staro obliko *njiu*.

V drugi osebi v tožilnici je navedel v delih slovenskih protestantov običajno obliko *vaju*, *vajh* ni zapisal niti kot dvojnice (BH 1584: 79). Prav tako v paradigmi ni navajal množinskih oblik, ki so se že pojavljale v nekaterih Trubarjevih in Dalmatinovih delih.¹² Tako je v dajalniku uporabljal samo obliki *nama*, *vama*; mestnik in orodnik tudi v zgledih nista izpričana.

⁹ Zaradi nasprotja med 1. in 2. os. dvojine Kolarič (1971: 54) v prikazu zaimenske paradigme pri prvi osebi v oklepaju pri tožilnici dodaja »wohl naju, als vaju«, podobno pri imenovalniku 2. os. dv. »vi (wohl vidva, wie midva)«.

¹⁰ Škrabec je izhajal iz Hipolitove izdaje slovnice (HG 1715). Zdi se, da je bil mnenja, da sta obliki Hipolitovi in ne izvirno Bohoričevi, saj rabo oblike *vaju* v tožilnici pripisuje »nedoslednosti v prenevanju Bohoričevega naju, vaju« (Škrabec 1994: 107).

¹¹ Dvome o resnični dvojinjskosti oblik *najh*, *vajh* posredno izraža tudi Toporišič (1984a: 199): »dvojina se **verjetno** [poudarila A. J.] skriva tudi v nasprotju tipa *najh*, *vajh* – *naf*, *vaf* (80–81), *njiu* rod. – *njih/nje* tož. (82) oz. *njiu* – *njih* (rod.) – *ona* tož. za s. spol (83), pri pridevniških besedah tega razen pri *ta* ni.«

¹² Npr. D *nam* JPo 1578, II,13a; DB 1584, III,46a, TPo 1595; D *vom* TT 1557, 2 pojavitvi, TO 1564; D *vam* DB 1584, III,25a; T *nas* TT 1557, 387; DB 1584, 2 pojavitvi.

Množina

Tabela 3: Oblike množinskih osebnih zaimkov, ki ne izražajo spola, pri Bohoriču

	1mn.	2mn.
Imenovalnik	mi	vi
Rodilnik	nas/najh	vas/vajh
Dajalnik	nam	vam/vom
Tožilnik	nas	vas
Mestnik	/	/
Orodnik	nami	vami

Še bolj presenetljivi kot v dvojini sta rodilniški obliki *najh*, *vajh* v množinski paradigmi.¹³ Morda bi ju lahko pripisali vplivu končnic zaimenske sklanjatve, kar bi pojasnilo tudi nasprotje med rodilnikom in tožilnikom, ne pa tudi v 16. stoletju (in sicer) običajnih rodilniških oblik *nas* in *vas*, ki sta enaki tožilniški-ma in ju je Bohorič navedel pri ločilniku ob predlogu *od*. V drugih sklonih se njegova paradigma ujema s stanjem v 16. stoletju. Pri dajalniku v paradigmi navaja nezaokroženi obliki *nam*, *vam*, ki so ju v 16. stoletju uporabljali vsi avtorji razen Trubarja, vendar pri množinskem zaimku za 2. osebo v enem od zgledov najdemo tudi zaokroženo obliko, značilno za Trubarja:

Nam veliku nadleshi ... Nadleshi, de fe jeft, febi tår **vom** bojim (BH 1584: S48)

Tretjeosebni zaimek

Tabela 4: Oblike tretjeosebnega zaimka pri Bohoriču

	Ednina			Dvojina			Množina		
	m.	s.	ž.	m.	s.	ž.	m.	s.	ž.
Imenovalnik	on	onu	ona	oná/ onadva	ona/ onadvuja	oné/ onedve	oni	oná	oné
Rodilnik	njega		nje	njiju			njih, jih		
Dajalnik	njemu, mu		njej	njima			njim, jim		
Tožilnik	njega, ga	onu/nje, je	njo, jo	njiju	ona	nje	nje	oná	nje
Mestnik	njemu/njim		/	/			/		
Orodnik	njim		/	/			/		

¹³ Tudi na tem mestu Kolarič (1971: 54) »popravlja« Bohoriča: »G naih (wohl richtig nas, Ac. und Abl.«, enako tudi pri zaimku za 2. os. mn. Nasprotno oblik *vajh*, *najh* v rodilniku dvo-jinskih zaimkov ne označuje niti ne komentira.

Tudi oblikoslovje tretjeosebnega zaimka v Bohoričevi slovnici v več primerih odstopa od oblik, uveljavljenih v drugih delih, hkrati pa zaradi navajanja paradigme najdemo nekatere oblike, ki sicer v delih slovenskih protestantov niso izpričane.

Ednina

Moški spol

Pri moškem spolu večjih odstopanj v ednini v paradigmi ni. Mestniško obliko najdemo v enem od primerov v poglavju o skladnji: *Letu fe na njemu oli na njim tadla* (BH 1584: S24). Zgledu je dodan naslednji opis: »Glagol *fe tadla* ima za seboj *na njemu*, tj. zvezo predloga z dajalnikom« (Bohorič 1987: S24). V zgledu je ob dajalniški obliki navedel tudi starejšo mestniško obliko *njim*,¹⁴ ki pa je ni posebej razlagal. Dajalniška oblika se je v mestniku, zlasti ob predlogu *pri*, začela sporadično pojavljati že v zgodnejših Trubarjevih delih (prvič v TT 1557), pozneje tudi pri Juričiču (pri Krelju pa jo najdemo samo enkrat ob predlogu *v*), njena raba pa se je začela krepiti v Dalmatinovih delih in je v DB 1584 že rahlo prevladovala, tudi tu izrazito ob predlogu *pri*, pa tudi ob predlogu *na* (Jelovšek 2014: 158).

Srednji spol

Izrazito odstopanje od slovenščine 16. stoletja, kot je izpričana v besedilih slovenskih protestantov, je tudi oblika *onu* tako za imenovalnik kot tožilnik srednjega spola v paradigmi tretjeosebnega zaimka (BH 1584: 62[=82]). Verjetno gre za vpliv latinščine in morda tudi nemščine, kjer je tožilnik srednjega spola tretjeosebnega zaimka enak imenovalniku. Da ne gre za živo obliko, kaže tudi Bohoričeva raba izven paradigme, kjer sta uporabljeni prevladujoči obliki *nje* (v BTa 1579 ob predlogu) in naslonska *je*:

Herr hat befohlen, das du es thuest [...] Gospud ie velel, de ie storiſh (BH 1584: S58)¹⁵

¹⁴ Pred protestanti jo najdemo v Stiškem rokopisu (SR 1992: 11).

¹⁵ Gre za anaforično neosebno rabo tož. ed. tretjeosebnega zaimka srednjega spola.

Ženski spol

Ednina ženskega spola je pri Bohoriču slabo izpričana: roditelj in tožilnik sta enaka kot pri drugih protestantskih avtorjih, v dajalniku pa je uporabil samo obliko *njej* (iz *n + jeji*),¹⁶ ki je značilna za Dalmatina, Juričiča in Tulščaka, ni pa navedel dvojnice *nji* (nastale iz naslonske oblike *ji* (Ramovš 1952: 91)), ki prevladuje pri Trubarju in je edina izpričana pri Krelju. Mestnik in orodnik nista izpričana.

Dvojina

V dvojinski paradigmi in spregatvenih vzorcih je Bohorič uporabljal imenovalniške oblike brez podaljšave *ona* (m.), *one* (ž.) in *ona* (s.). V že omenjeni opombi o dvojinski obliki zaimkov pa je navedel tudi podaljšane oblike *onadva*, *onedve*, *onadvuja* (BH 1584: 109). Nepodaljšani obliki za ženski in srednji spol sta enaki množinskima; da za ženski spol to odraža dejansko stanje v knjižnem jeziku, kažejo posamični primeri rabe oblike *one* v imenovalniku dvojine pri Trubarju in v DB 1584 (kjer zapis z apostroфом *oné* kaže tudi na končniški naglas), medtem ko dvojinska imenovalniška oblika za srednji spol izven slovnične paradigme ni izpričana.

Druge dvojinske oblike tretjeosebne zaimka pri Bohoriču najdemo samo v pregibnem vzorcu, zato mestnik in orodnik nista izpričana. Pri moškem spolu ni posebnosti, navedene so pričakovane dvojinske oblike; pri ženskem spolu je v tožilniku navedena množinska tožilniška oblika *nje*, pri srednjem pa kot v ednini dvojinska/množinska imenovalniška oblika *ona*.

Množina

Enako odstopanje v tožilniku srednjega spola (*ona*) najdemo tudi v množinski paradigmi. Da tovrstna raba ni odražala stanja v jeziku, kaže zgled iz Dalmatinove *Biblije*:

VZhetèrtim najftim lejtj pak Krajla Hifkia, je Sanherib, Afsyrerfki Krajl, gori fhàl, supèr vfa tèrdna Iudoufka Méfta, inu je **nje** vsel (DB 1584, I,215a)

¹⁶ V nasprotju z daj. ed. ž. sp. *ti* pri kazalnem zaimku (Toporišič 1984a: 201).

Za tožilnik moškega spola je Bohorič navedel samo izvirno tožilniško obliko *nje*, ne pa tudi iz roditeljske prevzete oblike *njih*, ki se kot manj pogosta različica pojavlja pri več avtorjih (Trubarju, Krelju, pri Dalmatinu je najpogostejša v najzgodnejših delih, najdemo jo tudi v pesmaricah, najpogostejša pa je v TPo 1595), pri Juričiču pa je v tožilniku celo prevladujoča oblika.

Naslonske in navezne oblike

Naslonske in/ali navezne oblike zaimkov je Bohorič v paradigmah navajal nedosledno: pri tožilniku edninskih zaimkov, ki ne izražajo spola, so navedeni *me*, *te*, *se* in označeni kot rezultat apokope (BH 1584: 79–80), pri tretjeosebni zaimku pa so naslonske oblike kot rezultat afereze navedene v daj. in tož. ed. m. sp. (*mu*, *ga*), daj. ed. s. sp. (*mu*) ter daj. mn. m. in ž. sp. (*jim*) (BH 1584: 81–83). Pri ženskem spolu v edninski paradigmi naslonskih oblik ni navajal, najdemo pa obliko za tožilnik *jo* kot primer za opuščanje začetnega glasu v besedi v delu o skladnji (BH 1584: S65).

Bistveno več naslonskih oblik pa najdemo v posameznih zgledih. V kratkem ohranjenem odlomku iz BTa 1579 so vse tri izpričane oblike tretjeosebne zaimka v zvezah s prosto rabo¹⁷ naslonske, od njih pa je v paradigmi v slovnici naveden samo daj. mn. *jim*:

Nemoli **yh** inu **im** ne¹flushi (BTa 1579)

to ifto sa Sveto der²shimo, radi p[oslu]fhamo, inu fe ie vuzhimo (BTa 1579)

V zgledih v slovnici poleg naštetih najdemo naslonke še za dajalnik zaimkov za 1. in 2. os. ed. (*mi*, *ti*), v enem primeru pa je uporabljen tudi tož. ed. sr. sp. *je* (gl. 2.2.1.2).

¹⁷ Samo naglasne oblike zaimkov so se v knjižnem jeziku 16. stoletja uporabljale: v prirednih zvezah, v protistavi, v zvezah zaimka z desnim prilastkom, ob medmetih *jo*, *ve* in *aj* ter ob dodajalnih, izvzemalnih in poudarjalnih členkih. Samo naslonski obliki zaimkov pa sta se uporabljali pri 3. os. ed. sr. spola *je* v neosebni rabi (prim. Jelovšek 2011) in v stalni zvezi *pfu te bodi*. Vse druge zveze z zaimki v 16. stoletju lahko štejemo kot zveze s prosto rabo, kjer so naglasne in naslonske oblike večinoma nastopale kot proste različice. Vendar so se pri izbiri med njimi posamezni avtorji med seboj močno razlikovali, razlike pa so se pokazale tudi pri istem avtorju pri rabi različnih zaimkov in celo pri različnih sklonih istega zaimka (Jelovšek 2016b).

O skladenjski rabi osebnih zaimkov in o razmerju med posameznimi oblikami (naglasnimi, naslonskimi, naveznimi) Bohorič ni dajal natančnejših informacij.¹⁸ Kopitar (1808: 294) je domneval, da so na podlagi latinščine in nemščine, ki nista poznali dvojnih oblik osebnih zaimkov, protestantski (in tudi poznejši) pisci naslonske oblike razumeli kot glasovno krnitev naglasne oblike v govorjenem jeziku, torej kot nefunkcionalno dvojnico, kar je vplivalo na njihovo poljubno izbiro v t. i. zvezah s prosto rabo. Kot drugi protestantski pisci je tudi Bohorič v nekaterih primerih v zvezah s prosto rabo uporabljal naglasne oblike zaimkov, vendar je tovrstna raba, zlasti v primerjavi s Trubarjem, precej redkejša: večji delež imajo naglasne oblike pri zaimkih za 1. in 2. os. ed., zlasti v dajalniku, kjer celo nekoliko prevladujejo nad naslonskimi oblikami.

Est mihi nomen Pomponius. **Meni** je
jime Pomponius (BH 1584: 312)

Est mihi lucro: Gre, oli pride **meni**
h'dobizhku (BH 1584: S26)

Illud mea magni interest, te vt videam,
Na letim **meni** veliku nadleshi, da te
vidim (BH 1584: S48)

meum est iniuriam non adferro, **Meni**
flifhi, doftoji, oli se spodobi, nikar
krivizo sturiti [...] **meni** (BH 1584: S49)

mihine, **menili** (BH 1584: 166)

largior tibi pecuniam, dam **tebi** denarje
(BH 1584: S31)

affentior tibi, **tebi** pèrvolim (BH 1584:
S31)

Tua refertadelfe, **tebi** nuza, je prid, da fi
v' prizho (BH 1584: S47)

Tibi ergo? **tebili**? vel tedaj (BH 1584:
166)

TU des epulis accumbere divum. Ti
mi dafh k'Bogou misi lefti (BH 1584: S9)

Libet, se **mi** hozhe, oli lufhta
(BH 1584: S49)

Litteras accepi tuas, quae mihi magna
voluptati fuerunt. Tvoj list fëm prejel,
kateri **mi** je pèrjetèn bil (BH 1584: S1)

Induo te tunicam. Ieft **ti** fuknjo oblezhem,
vel te s'fuknjo oblezhem (BH 1584: S27)

Praefto tibi fidem, Ieft **ti** vero dèrshim (BH
1584: S25)

Quid putas, kaj se **ti** fdi, gdu? (BH 1584:
85)

¹⁸ Ker je raba in stava naslonk v osnovi vprašanje skladnje (prim. Peti Stantić 2007), je to v skladu s splošno šibko teoretično obravnavo skladenjskih vprašanj v slovnici, ki jih je Bohorič povzel in delno priredil po Melanchthonu (prim. Žele 2010: 464, Toporišič 1984b: 159); ker latinščina (in nemščina) nima posebnih naglasnih in naslonskih oblik zaimkov, Bohorič za obravnavo njihove skladenjske distribucije ni imel predloge.

INterest mea, **mene** tizhe (BH 1584: S48)

me, opominaſh da ſe s'fliſſom vuzhim (BH 1584: S57)

Negligentiae me accuſas, vel, propter negligentiam, **me** dolſhiſh v'traglivoſti, oli nemaſhine, vel, ſa nemaſhine voljo (BH 1584: S21)

Putavi? ea de re te eſſe admonendum, Sèm mejnil **tebe** od teiſte rizhi opomeniti: fem mejnil **tebe** tejſte rezhi opomeniti (BH 1584: S22)

Illud mea magni interest, te vt videam, Na letim meni veliku nadleſhi, da **te** vidim (BH 1584: S48)

Doceo te literas, Vuzhim **tebe** kunſhti (BH 1584: S26)

Spolio te pecunia. **Te** pèrpravim ob denarje (BH 1584: S28)

Condemnabo te eodem crimine, zhem **te** lih tigaiſtiga greha obtoſhiti (BH 1584: S21)

Induo te tunicam. Ieſt ti ſuknjo oblezhem, vel **te** s'ſuknjo oblezhem (BH 1584: S27)

Cum ipſe te veteris amicitiae commonafaceret, commotus es, Satu kèr **te** je ſtare prijaſni opomenil, ſi ti fàrdit poſtal (BH 1584: S22)

Nasprotno je pri tretjeosebne zaimku v tožilniku moškega ſpola rabljena izključno naſlonska oblika *ga*, pa tudi dajalniška oblika *mu* prevladuje nad naſlonsko *njemu*.

Quos illi lacta laborum, Ipſa fuiſ manibus nevit Sidonia Dido. Kateri je **njemu**, veſſela od dejla, (oli ſa volo dejla) Sama Sidoniſka Dido ſhivala (oli ſpredla) (BH 1584: S16)

Ibo animis contra, vel magnum praefſet Achillem, id eſt, repraeſentet, zhem **mu** ſerzhnu pruti pojtím tår ſi on lih bodi, ta veliku flovlen Achilles (BH 1584: S25)

Si poterit Neuius id, quod libet, et ei libebit, quod non licet, Aku Neuius bo mogèl tu, kar ſe **mu** hozhe, taku ſe **mu** bo tudi hotelu, tu kar ſe **mu** neſpodobi (BH 1584: S50)

Vt illum dij deaque perdant, da **ga** bog inu Bogijnje, konzhajte (BH 1584: S57)

Mitto illum ad ſpeculandum arcem, Ieſt **ga** poſhlem, k'gledajnju grada (BH 1584: S33)

Sapientis eſt proprium, nihil quod poenitere poſit facere, Eniga modriga laſtna ſhara je, niſhter, kar **ga** more Revati, ſturiti (BH 1584: S52)

poenitet eum ſenectutis ſuae, **ga** fvoje ſtaroſti reva (BH 1584: S51)

V množini sta izpričana samo dva zgleda za rodilnik tretjeosebne zaimke ob količinskih izrazih: v enem primeru je uporabljena naglasna oblika *njih*, v drugem pa naslonska *jih*.

Exigni numero, fed bello vinida virtus: **Nih** majhinu na zhifli, oli v' boju, oli h' boju, fèrzhna muzh (BH 1584: S17)

Rariquiſſs boni vix funt numero totidem, quot Thebarum Portae, vel diuitis hoſtia Nili, Retki ſo dobri, kumaj **jih** je v'zhifli tulikajn, kuliku je vrát, v'mejſti Thebe, oli kuli je ſtrug bogatiga Nila (BH 1584: S56)

Da je Bohorič naglasne in naslonske oblike dojemal kot dvojnice, bi morda lahko sklepali na podlagi pripombe v njegovi Skladnji: *obuiam illi proceſſimus, mi ſmo pruti njemu ſhli; vel, mi ſmo **mu** pruti ſhli [...]* *Datiuum **njemu** vel **mu** [...]* (BH 1584: S55), vendar je zgled sporen, saj je v stavku, ki ga razčlenjuje, naglasna oblika rabljena v predložni zvezi in ne v zvezi s prosto rabo. Ob tem Bohorič navaja tudi, da so naslonske oblike, nastale z aferezo, »frequentatissimum [...] apud Slavos« (BH 1584: S55), kar bi morda kazalo, da je bila raba naslonskih oblik v govorjenem jeziku 16. stoletja bistveno bolj pogosta, kot nam kažejo knjižna dela slovenskih protestantov.¹⁹

Na podlagi povedanega lahko ocenimo, da Bohoričev slovnični prikaz oblikoslovja osebnih zaimkov ni v celoti odražal dejanskega stanja v slovenskem knjižnem jeziku v obdobju nastanka slovnice. Od njega je odstopal zlasti v prikazu oblik rodilnika in tožilnika pri zaimkih za prvo in drugo osebo dvojine in množine ter z enačenjem imenovalniške in tožilniške oblike tretjeosebne zaimke srednjega spola v vseh treh številih v sklanjatvenem vzorcu v slovnici, medtem ko v enem od zgledov najdemo za ednino običajnejšo tožilniško naslonsko obliko *je*. Prav tako v slovnici pričakovano ni izčrpno prikazal variantnosti oblik osebnih zaimkov, kot je izpričana v delih slovenskih protestantov, predstavljene oblike se v večini primerov ujemajo s prevladujočimi oblikami v Dalmatinovi Bibliji (npr. daj. ed. ž. sp. *njej* proti Trubarjevi in Kreljevi *nji*); posebnih Kreljevih in zlasti Juričičevih oblik (npr. im. *jaz, jast*) ni prikazoval, zlasti ne v primerih, ko so bile te posledica hrvaškega vpliva (npr. or. *tobo, sabom*). Prav tako ni beležil redkejših oblik v Dalmatinovi Bibliji, npr. or. *saboj* ali tož. mn. tretjeosebne zaimka *njih*.

¹⁹ Zlasti je zanimivo, da Bohorič to opombo navaja pri dajalniški obliki, saj so naslonske oblike v večini protestantskih besedil v dajalniku rabljene bistveno redkeje kot tožilniške in tudi rodilniške (Jelovšek 2016: 25), podobno stanje pa se potrjuje tudi v sočasnem prevodu Gorskih bukev izpod peresa katoliškega duhovnika Andreja Reclja (Jelovšek 2021: 185).

Vpliv Bohoričevega prikaza osebnih zaimkov na slovnice do Vodnikove Pismenosti

Bohoričeva slovnica je bila v dveh tiskanih predelavah v rabi do konca 18. stoletja in je tako ali drugače vplivala na slovnično predstavitev slovenščine vse do Kopitarja, ki je podal njeno prvo znanstveno oceno (Ahačič 2015a); neposredno je vplivala na slovnični dodatek k štirijezičnemu slovarju Hieronima Megiserja (1592), vpliv na slovnični dodatek k italijansko-slovenskemu slovarju Gregoria Alasia da Sommaripa (1607) še ni bil dokazan, verjetno jo je poznal tudi Pohlín, če ne izvirnika, pa zagotovo priredbo iz leta 1758. Enako velja za Gutsmana, ki mnoge rešitve iz te izdaje v svoji slovnici zavrača, še posebej očitno v poglavju Splošnejše jezikovne napake. Preko zadnjih dveh slovníc bi lahko Bohoričeva slovnica vplivala tudi na Mihaela Zagajška, preko Hipolitove izdaje iz 1715 pa jo je poznal tudi Valentin Vodnik (Ahačič 2015a, 2015b, 2015c; Trojar 2015; Legan Ravníkar 2015).

V nadaljevanju bo na podlagi primerjave paradigem osebnih zaimkov v navedenih slovnícáh predstavljeno, v kolikšni meri so Bohoričeve dvojnične oblike in oblike, ki so tako ali drugače odstopale od prevladujoče rabe v knjižnem jeziku 16. stoletja, vplivale na slovnično predstavitev osebnih zaimkov v slovenščini do 19. stoletja.

Megiser

Megiser je v MD 1592 v paradigmi, prevzeti iz BH 1584, navajal samo naglasne oblike edninskih zaimkov, ki ne izražajo spola, v prevodih posameznih fraz v slovarskem delu pa najdemo tudi naslonske oblike.²⁰ V MTh 1603 sta kot prevoda latinskih izrazov *mecum* in *tecum* navedeni tudi orodniški obliki, ki jih v Bohoričevih paradigmah ni bilo: pri 1. os. ed. je uporabljena oblika s korenskim vokalom *e*, zaradi nejasnega odtisa pa ni mogoče natančno razbrati končnice: domnevamo lahko, da je uporabljena pričakovana končnica *-o*, lahko pa bi šlo tudi za *-e*, morda pod vplivom predloga *z*, ki je homonimen z glasovno okrnjeno različico predloga *iz* (značilno za Krelja in Juričiča) z rodilniško vezavo. Domnevno napako najdemo tudi pri 2. os. ed., kjer je navedena oblika *s ceboj* (MTh 1603: II, 608). Mehčanje *t v c* sicer pozna poljščina (rod. *cię*, daj. *ciebie*; Miklošič 1876: 433), ki pa ima v orodniku obliko *tobę* zaradi korenskega vokala *o* (ki jo na istem mestu navaja tudi Megiser), zato gre verjetno za napako.

²⁰ Podrobneje o razmerju Megiserjevega slovničnega dodatka k MD 1592 do Bohoričeve slovnice v Ahačič (2006).

Nenavadna je tudi končnica z dodano partikulo *-j*, ki jo je v redkih primerih uporabljal le Dalmatin, a ob osnovi s korenskim vokalom *a*, zato je Megiser ni mogel neposredno prevzeti pri njem.

Dvojinskih zaimkov ni navajal, pri množinskih pa je v slovničnem dodatku k MD 1592 v prikazu paradigme v rodilniku prevzel Bohoričevi rodilniški obliki *najh* in *vajh*, kot slovensko ustreznico za latinski ločilnik pa *nas* in *vas* (za primerjavo, v očenašu v MS 1593 je ob zanikanem glagolu rabljena rodilniška oblika *nas*). Tudi paradigma tretjeosebnega zaimka je brez sprememb povzeta po Bohoriču: tako je za tožilnik ednine in množine srednjega spola navedel imenovalniško obliko, za dajalnik ženskega spola pa obliko *njej*.

Alasia da Sommaripa

Tudi v slovničnem dodatku k italijansko-slovenskemu slovarju Gregoria Alasia da Sommaripa najdemo enake oblike kot v Megiserjevi paradigmi, med njimi množinski rodilniški obliki *naic* in *vaic* (= *najh* in *vajh*), čeprav jima je Alasia (1607: Cb) v nasprotju z Megiserjem dodal predlog *od*, medtem ko sta obliki *od nas* in *od vas* navedeni kot ablativa.

Ponovni izdaji slovnice iz let 1715 in 1758

Tudi v obeh ponovnih izdajah Bohoričeve slovnice pri prikazu osebnih zaimkov ni prišlo do bistvenih sprememb. Hipolit je v paradigmah v celoti ohranil obravnavane Bohoričeve oblike zaimkov,²¹ prav tako tudi njegov zgled za mest. 3. os. ed. m. sp. Spremenil je le zaokroženo dajalniško obliko 2. os. mn. *vom* v prevladujočo *vam*, ki je navedena tudi v prikazu sklanjatve zaimka v obeh slovnica: *Nadleshi, de fe jeft, febi tàr **vam** bojim* (G 1715: 215); pri tretjeosebnem zaimku pa je v tožilniku množine moškega spola dodal še naslonsko obliko *jih*, ki kaže, da se je v 16. stoletju prevladujoča naslonska oblika *je* že umikala rodilniški, medtem ko se je posebna naglasna tožilniška oblika *nje* še ohranjala.

Podobno velja za jezuitsko nemško izdajo iz leta 1758.²² Od Hipolitove izdaje se razlikuje samo po dvojnici *njiu/nju* v rodilniku dvojine tretjeosebnega zaimka, v imenovalniku dvojinskega zaimka za prvo osebo pa je navedena samo podaljšana oblika *mi dva, dvej, dvuja* (pri Bohoriču in Hipolitu je števniki dodan

²¹ Izpustil pa je nekatere naslonske oblike, ki niso predmet te obravnave (prim. Ahačič 2009: 37).

²² Za druge razlike med to izdajo in Bohoričevo slovnico prim. Ahačič (2009).

kot opomba: *mi nos duo, duae, duo, addita voce numerali dva, dve, dvu* (BH 1584: 79; G 1715: 67), kar bi lahko kazalo, da je bila raba nepodaljšane dvojninskega zaimka, ki je bil enak množinskemu, že občutena kot arhaična, vendar tega ne potrjuje paradigma za drugoosebni zaimek, kjer je kot v prejšnjih dveh izdajah navedena samo oblika *vi*, in tudi pri glagolskih spregatvah sta navedeni nepodaljšani obliki dvojninskih zaimkov.

Pohlin

Od Pohlinove slovnice iz leta 1768 pa se slovnična predstavitev oblikoslovja osebnih zaimkov bistveno spremeni in Bohoričev vpliv nanj je težko določljiv. Od navedenih Bohoričevih posebnosti pri Pohlinu najdemo le še rabo imenovalniške oblike tretjeosebne zaimka v tožilniku dvojine, pri čemer ni čisto jasno, za kateri spol gre, saj sta navedeni le obliki *ona* in *one*; če bi sledili razvrstitvi iz imenovalnika, bi šlo za moški in ženski spol, oblika za srednji spol pa manjka; v izdaji iz leta 1783 so nasprotno izpisane vse tri oblike, enake imenovalniškimi (Pohlin 1783: 58). Bohoričevo rabo imenovalniške oblike v tožilniku je tako še razširil s srednjega na vse tri spole. Nasprotno je v ednini v tožilniku srednjega spola navedena iz roditelja prevzeta oblika, enaka moškemu spolu, v množini pa sta za vse tri spole navedeni dvojnici *nje* in *njuh*, v drugi izdaji pa samo še iz roditelja prevzeta oblika *njuh*.

Delno podobnost najdemo še v orodniku edninskega prvoosebne zaimka (ki je pri Pohlinu za razliko od Bohoriča uvrščen v paradigmo), kjer je kot pri Bohoriču in njegovih predelavah navedena dvojica: *mano* in *menoj* (v 1783 *manoj*). Pri Pohlinu je tako pri končniško naglašeni orodniški obliki uporabljena poudarjalna členica, ki se je sporadično pojavljala že pri Dalmatinu.

Sicer pa so najopaznejše razlike²³ med predhodnimi in Pohlinovo slovnico različne spolske oblike za 1. in 2. os. dvojine (im. *ma, me, ma; va, ve, va*; rod. 1783 *naj, naja, naje; vaj, vaja, vaje*) in tudi množine (or. *vami, vame, vami*), ki jih slovenščina 16. stoletja večinoma ni izražala (z delno izjemo imenovalnika dvojine, kjer so se spolske razlike lahko izražale z dodajanjem števnik *dva*); spolske razlike so v nekaterih sklonih povezane tudi s pluralizacijo dvojine, zlasti pri ženskem spolu (1. os. mn. daj. *nama, nam, nama*, or. *nama, name, nama* (Pohlin 1768: 48)), ki se za vse spole kaže tudi v tožilniku, kjer sta v prvi izdaji za prvo- in drugoosebni zaimek navedeni samo iz množine prevzeti obliki (*nas, vas*), v drugi izdaji pa sta stara dvojninska (ne Bohoričeva!) in iz množine prevzeta

²³ Pri tem so mišljene razlike v oblikovju osebnih zaimkov, ne pa razlike v sami predstavitvi (dodan orodnik) in glasovne spremembe, kot je redukcija.

oblika navedeni kot dvojnici (*Naj, oder Nas* (Pohlin 1783: 55)). Pluraliziran je tudi tož. dv. tretjeosebnega zaimka (v obeh izdajah oblika *nje*h), medtem ko je pri srednjem spolu množine (za razliko od dvojine, kjer je kot pri Bohoriču oblika za srednji spol enaka kot za moški: *ona*) v imenovalniku prišlo do feminizacije (*one*). Od Bohoriča odstopa tudi po obliki za dajalnik ednine ženskega spola tretjeosebnega zaimka (1768 *nje*, 1783 *nji*), ki je enaka Trubarjevi in ne v *Bibliji* močno prevladujoči Dalmatinovi, ki jo je v slovnici navedel tudi Bohorič.

Gutsman

Tudi pri Gutsmanu je največja podobnost z Bohoričevo paradigmo raba imenovalniške oblike v tožilniku srednjega spola tretjeosebnega zaimka v ednini, ki pa ji doda še naslonsko obliko *jo*. V dvojini in množini srednji spol ni posebej naveden, Gutsman navaja, da je enak kot pri ženskem spolu, ki ima v tožilniku množine pričakovani obliki *nje* in *je* (in ne *jih* kot v Hipolitovi in celovški izdaji Bohoričeve slovnice), dvojinska paradigma za ženski spol, čeprav se nanjo pri srednjem spolu izrecno sklicuje (Gutsman 1777: 31), pa v slovnici ni prikazana.

Za razliko od Pohlina je Gutsman za dajalnik ednine ženskega spola tretjeosebnega zaimka uporabljal enako obliko kot Bohorič: *njej*. V dvojini je v imenovalniških oblikah poleg oblik *ma*, *va* (spolskih variant za razliko od Pohlina ne navaja) kot dvojnici navajal tudi starejše oblike *mi dva*, *vi dva* (tudi *ona dva* poleg *ona*). V rodilniku in tožilniku dvojine tretjeosebnega zaimka najdemo tudi obliko *nju*, ki je bila v rodilniku kot dvojnična uporabljena v celovški izdaji Bohoričeve slovnice, od koder je morda Gutsman prevzel tudi imenovalniške oblike s podaljšavo. Pri prvo- in drugoosebnem dvojinskem zaimku pa je v rodilniku in tožilniku uporabljal stari obliki *naju* in *vaju*, ki se ujemata z rabo v 16. stoletju zunaj slovnice.²⁴ Pri njem prvič v paradigmi najdemo navedeno tudi mestniško obliko *njemi*, ki ni enaka dajalniku (*njemu*) in se ne ujema z nobeno od Bohoričevih variant.

²⁴ Tudi sicer je v prikazu dvojinskih oblik osebnih zaimkov Gutsman zelo blizu stanju, kot je izkazano v delih slovenskih protestantov. Če je ta besedila poznal, bi morda tudi obliko *nju* lahko pripisali reinterpretaciji Trubarjevih in/ali Dalmatinovih zapisov *niu*, *nyu* (v nasprotju z zapisom v Bohoričevi slovnici *njiu*, ki pri drugih avtorjih ni izpričan in ki takšne interpretacije ne dopušča).

Zagajšek

Rabo imenovalniške oblike v tožilniku ednine srednjega spola tretjeosebnega zaimka najdemo še pri Mihaelu Zagajšku, ki pa v dvojini in množini tudi za srednji spol navaja posebni tožilniški obliki: za množino uveljavljeno *nje*, za dvojino pa obliko *nja dva*, ki je v predhodnih in sočasnih slovnica ne najdemo. Tudi sicer je za Zagajškove dvojinske paradigme zaimkov značilna raba števnik *dva* ne samo v imenovalniku, ampak tudi v odvisnih sklonih:

Im.	my dva, my dve, my dve	vy dva, vy dve, vy dve	ona dva, one dve, one dve
Rod.	nai dveh	vaj dveh	njuh dveh
Daj.	nama dvema	vama dvema	njima dvema
Tož.	naj, ali nas dva	vaj dva, vaj dve, vaj dve ali vas dva, vas dve, vas dve	nja dva, nje dve, nje dve

Kot pri Gutsmanu je opazna feminizacija oblik srednjega spola, po odvisnih oblikah (*naj*, *njuh*) zaimkov pa je bil Zagajšek bližje Pohlinu. Z Gutsmanom in Bohoričem se ujema tudi v obliki za daj. ed. ž. spola *njej*.

Kopitar

Najobsežneje je osebne zaimke v svoji slovnici predstavil Jernej Kopitar in navedel največ različic za posamezne sklone, pri čemer se je tudi najbolj opazno oddaljil od Bohoričeve paradigme. Tako pri njem ne najdemo več rabe imenovalniške oblike srednjega spola tretjeosebnega zaimka v tožilniku, ampak je ta izenačen z rodilnikom (*njega*, *ga*). Pri imenovalniku dvojinskih zaimkov za 1. in 2. osebo navede s števnikom podaljšane oblike samo v opombi, pri čemer uvede tudi spolsko razlikovanje v zaimenskem delu oblike (*mi dva*, *mi dvé/me dvé*; *vi dva*, *vé dvé*); v rodilniku in tožilniku navaja variante *naj*, *naju*, *naji*; *vaj*, *vaju*, *vaji*, pri dvojini tretjeosebnega zaimka pa nasprotno iz množine prevzeti obliki: rod. *njih*, *jih*, tož. *nje*, *je*. Ob tem pri rodilniški obliki celo navede opombo, da je Bohorič za ta sklon navajal obliko *njiu* (Kopitar 1808: 281), za katero pa Kopitar ni prepričan, ali se je res kdaj govorila ali pa jo je Bohorič tvoril po zgledu *naju* (ki pri Bohoriču sploh ni izpričan!), *vaju* (pri Bohoriču samo v tožilniku). Bohoričevih prevladujočih oblik *najh*, *vajh* na tem mestu (in tudi nikjer drugje) sploh ne omenja.

Od Bohoričeve paradigme prav tako odstopa pri dajalniku ženskega spola ednine tretjeosebnega zaimka, kjer kot Pohlin navaja samo obliko *nji*, *njej* ne navede niti kot dvojnice (enako velja za mestnik). Uvede tudi od množine različen

imenovalnik ženskega spola dvojine *oni*, do takrat prevladujoča oblika *one* je dodana kot dvojnica. Bohoriču in večini predhodnikov pa se približa z vnovično uvedbo imenovalnika dvojine in množine srednjega spola *ona* (prim. *one* pri Gutsmanu in Zagajšku), čeprav pri množini navede tudi dvojnici *òne*, *oné* (prim. slovnice od Pohlina do Zagajška). V tožilniku množine tretjeosebnega zaimka ohranja enake oblike kot obe ponovni izdaji Bohoričeve slovnice iz 18. stoletja (*nje*, *jih*), le da obliko *jih* razširi tudi na ženski in srednji spol.

Omeniti je treba še orodnik zaimka za prvo osebo ednine, kjer je Kopitar relativno blizu Bohoriču, saj navaja oblike *menó*, *menój* in *máno*, vendar je prevladujoča Bohoričeva oblika *máno* na zadnjem mestu, in mestnik ednine moškega spola tretjeosebnega zaimka, kjer navaja samo dajalniški enako obliko *njemu*.

Vodnik

Tudi pri Vodnikovi obravnavi osebnih zaimkov ni videti podobnosti z Bohoričem. Imenovalnik zaimka za 1. os. ed. kot pri Gutsmanu in variantno pri Kopitarju nima končne zapore (*jes*), v orodniku navaja samo *menoj* in *meno* (in enako tudi pri zaimku za 2. osebo in povratnem zaimku), ne pa tudi različice z naglasom na osnovi in korenskim *a*.

Pri dvojskih zaimkih za 1. in 2. os. navaja v imenovalniku samo spolsko različne oblike brez podaljšave (*ma*, *me/mi*, *ma*; *va*, *ve/vi*, *va*), v rodilniku pa Kopitarjevi variantni obliki (*naju*, *naji*; *vaju*, *vaji*). Kot pri Kopitarju je pri tretjeosebnem zaimku mestnik ednine moškega spola *njemu*, dajalnik (in mestnik) ednine ženskega spola pa *nji*. Imenovalnik dvojine je tudi tu brez podaljšave s števnikom: *ona* za moški in srednji spol ter *oni/one* za ženski spol, v rodilniku pa v nasprotju s Kopitarjem poleg *njih* in *jih* navaja tudi obliko *nju*, prvič izpričano v celovski izdaji Bohoričeve slovnice, enake oblike pa so tudi v tožilniku, kjer *nju* nadomešča Kopitarjevo staro množinsko tožilniško različico *nje*. V imenovalniku množine srednjega spola ima Vodnik enaki obliki kot Kopitar, le da je *one* navedena pred Bohoričevo obliko *ona*. V tožilniku množine pa za vse tri spole poleg stare oblike *nje* navaja tudi iz rodilnika prevzeti *njih* in *jih*.

Bohoričeva slovnica torej na predstavitev osebnih zaimkov v slovnica v drugi polovici 18. in v začetku 19. stoletja ni imela velikega vpliva, čeprav so bili njihovi sklanjatveni vzorci v obeh ponovnih izdajah v 18. stoletju (Hipolitovi 1715 in celovski 1758, ki je izšla le deset let pred prvo Pohlino slovnico) skoraj nespremenjeni. Izjema je bila v celovski izdaji v rodilniku množine tretjeosebnega zaimka dodana oblika *nju*, ki se pojavlja tudi v poznejših slovnica, kar kaže, da je izhajala iz živega govora (v obeh izdajah pa je bila zunaj paradigem

v enem od zgledov, kjer je pri Bohoriču izjemoma uporabljena zaokrožena oblika dajalnika zaimka za 2. os. mn. *vom*, ki je bila sicer značilna za Trubarja, ta spremenjena v prevladujoči *vam*). V novonastalih slovnicih bi lahko Bohoričev vpliv videli predvsem v izenačevanju imenovalnika in tožilnika srednjega spola pri tretjeosebne zaimku, ki ga je dokončno v vseh številih odpravil šele Kopitar. Če je vzrok za tovrstno rabo res zgledovanje po Bohoričevi slovnici in ne neodvisen vpliv latinščine ali nemščine, povezan z relativno redkostjo dvojinskih in množinskih oblik srednjega spola v jeziku²⁵ in vplivom kazalnega zaimka *oni*, pri katerem je tožilnik ednine srednjega spola enak imenovalniku, potem lahko njihovo opuščanje Bohoričevih odstopajočih oblik pri zaimkih za prvo in drugo osebo dvojine (in deloma množine) kaže, da gre bodisi za umetno ustvarjene ali ozko narečno omejene oblike, ki jih poznejši slovaropisci niso poznali.

Zaključek

Primerjava Bohoričevih paradigem osebnih zaimkov s stanjem v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja po eni strani in s slovniciami njegovih naslednikov do 19. stoletja po drugi strani je potrdila, da je Bohorič v prikazu oblikoslovja v veliki meri sledil stanju v Dalmatinovi *Bibliji*, pri čemer se je predvsem omejil na tam prevladujoče oblike in ni navajal njihovih redkejših dvojnic, hkrati pa v nekaterih primerih v paradigmah najdemo oblike, ki v sočasnem knjižnem jeziku niso bile izpričane. Te so ohranjene tudi v obeh ponovnih izdajah slovnice (Hipolitovi 1715 in celovski 1758), poznejši slovničarji pa jih večinoma niso upoštevali. Izjema je izenačitev imenovalnika in tožilnika pri tretjeosebne zaimku srednjega spola, vendar je mogoče, da te posebnosti niso prevzeli od Bohoriča, ampak so jo zapisali neodvisno pod vplivom podobnih dejavnikov kot Bohorič.

Viri

*P 1563 = *ENE DVHOVNE PEISNI*. Tübingen, 1563.

BH 1584 = Adam Bohorič, *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg, 1584.

BTa 1579 = Bohorič Adam, *OTROZHIA TABLA*. Ljubljana, ok. 1579.

DB 1578 = Jurij Dalmatin, *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana, 1578.

²⁵ Nesistematična primerjava sodobnega slovenskega in Dalmatinovega prevoda *Biblije* je nakazala, da so bili npr. pri Dalmatinu na mestih, kjer so v sodobnem prevodu zaimki srednjega spola, v večini rabljeni kazalni zaimki.

- DB 1578 = Jurij Dalmatin, *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana, 1578.
- DB 1584 = Jurij Dalmatin, *BIBLIA*. Wittenberg, 1584.
- DC 1579 = Jurij Dalmatin (ur.), *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana, 1579.
- DJ 1575 = Jurij Dalmatin, *JESVS SIRAH*. Ljubljana, 1575.
- DM 1584 = Jurij Dalmatin, *KARSZANSKE LEPE MOLITVE*. Wittenberg, 1584.
- DPa 1576 = Jurij Dalmatin, *PASSION*. Ljubljana, 1576.
- JPo 1578 = Jurij Juričič, *POSTILLA*. Ljubljana, 1578.
- KB 1566 = Sebastijan Krelj, *OTROZHIA BIBLIA*. Regensburg, 1566.
- KPo 1567 = Sebastijan Krelj, *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg, 1567.
- MD 1592 = Hieronymus Megiser, *DICTIONARIUM QVATVOR LINGVARVM*. Graz, 1592.
- MS 1593 = Hieronymus Megiser, *SPECIMEN*. Frankfurt, 1593.
- MTh 1603 = Hieronymus Megiser, *Thefaurus Polyglottus*. Frankfurt, 1603.
- SR 1992 = *Stiški rokopis: Študije*. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1992.
- TkM 1579 = Janž Tulščak, *Kerfzhanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana, 1579.
- TPo 1595 = Primož Trubar, *HISHNA POSTILLA*. Tübingen, 1595.
- TT 1557 = Primož Trubar, *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen, 1557.

Literatura

- Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: Protestantizem*. (Linguistica et philologica, 18) Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- –, 2009: Poglavje o etimologiji – oblikoslovnem in besedotvornem pregibanju besed – v treh slovenskih slovnica (1715, 1755, 1758), *Jezikoslovni zapiski* 15/1–2, 19–41.
- –, 2015a: Adam Bohorič. *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura. Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Ur. Kozma Ahačič. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>.
- –, 2015b: Ožbalt Gutsman. *Windische Sprachlehre. Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Ur. Kozma Ahačič. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/8/1777-gutsman>.
- –, 2015c: Marko Pohlin. *Kraynska Grammatika. Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Ur. Kozma Ahačič. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/7/1768-pohlin>.
- Adam BOHORIZH, 1987: *Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste*. Maribor: Založba Obzorja.
- Ožbalt GUTSMAN, 1777: *Windische Sprachlehre verfaſſet von Oswald Gutsman*. Gratz.

Alenka JELOVŠEK, 2011: Neosebna raba oblike ono v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, *Slavistična revija* 59/4, [415]–435.

– –, 2014: *Osebni zaimki v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

– –, 2016a: »My sva tēh svetnikou otroci«: dvojina osebnih zaimkov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja, *Slavistična revija* 64/2, 95–112.

– –, 2016b: Raba naglasnih in naslonskih oblik nepovratnih osebnih zaimkov v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja, *Jezikoslovni zapiski* 22/2, 7–29.

– –, 2021: Jezik Recljevih Gorskih bukev. A. Jelovšek (ur.). *Gorske bukev 1582: znanstveno-kritična izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 137–190.

Rudolf KOLARIČ, 1971: Die Sprache in Adam Bohoričs Arcticae horulae. *Adam Bohorič Arcticae horulae: Die erste Grammatik der slowenischen Sprache. II. Teil: Untersuchungen*. München: Rudolf Trofenik. 29–82.

Jernej KOPITAR, 1809 [1808]: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Ljubljana.

Andreja LEGAN RAVNIKAR: Valentin Vodnik. Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole. *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Ur. Kozma Ahačič. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/11/1811-vodnik>.

Nina MEČKOVSKA, 1985: Osebni zaimki v slovenskem in v vzhodnoslovanskih jezikih, *Slavistična revija* 33/1, 17–26.

Nikolai MIKHAILOV, 2001: *Jezikovni spomeniki zgodnje slovenščine: rokopisna doba slovenskega jezika (od XIV. stol. do leta 1550)*. Trst: Mladika.

Vatroslav OBLAK, 1889: Starejši slovenski teksti, *Letopis Matice slovenske* 20, 122–202.

Irena OREL, 2009: Starejša besedila kot vir za preučevanje zemljepisnih jezikovnih razlikov. *Slovenska narečja med sistemom in rabo* (Obdobja 26). Ur. Vera Smole. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 3–22.

Martina OROŽEN, 1971: Začetki slovenske jezikoslovne misli, *Jezik in slovstvo* 16/7, 193–200.

Anita PETI STANTIČ, 2007: Naslonke – terminologija med skladnjo in prozodijo. *Razvoj slovenskega strokovnega jezika*. (Obdobja 24). Ur. Irena Orel. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 425–434.

Marko POHLIN, ¹1768, ²1783: *Kraynska grammatika. das ist: Die crainerische Grammatik, oder Kunst die crainerische Sprach(e) regelrichtig zu reden, und zu schreiben*. Laybach.

Fran RAMOVŠ, 1924: *Historična gramatika slovenskega jezika*, II. *Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

– –, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

– –, 1971: *Zbrano delo: prva knjiga* (Dela SAZU, razred za filološke in literarne vede, Inštitut za slovenski jezik). Ljubljana: SAZU.

– –, 1995: *Kratka zgodovina slovenskega jezika* 1 (Zbirka ZRC 9). Ljubljana: ZRC SAZU.

Matej ŠEKLI, 2008: O narečni osnovi jezika Celovškega ali Rateškega rokopisa ter o izvoru oblike seydi, *Jezikoslovni zapiski* 14/1, 29–40.

Stanislav ŠKRABEC, 1994: *Jezikoslovna dela* 1. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.

Jože TOPORIŠIČ, 1984a: Oblikoslovje v Bohoričevih Zimskih uricah. XX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ur. Jože Koruza. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 189–222.

– –, 1984b: Prva slovenska skladnja, *Slavistična revija* 32/3, 159–181.

– –, 1987: Zimske urice – prva slovenska slovnica. *Adam Bohorizh, Arcticae horulae succisivae, Zimske urice proste*. Prevedel in spremno besedo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja. 281–328.

Mitja TROJAR, 2015: Mihael Zagajšek. Slovenska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendischen Vortrag. *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Ur. Kozma Ahačič. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/9/1791-zagajsek>.

Valentin VODNIK, 1811: *Pifmenoft ali Grammatika sa Perve Shole*. V Lublani.

Mihael ZAGAJŠEK, 1791: *Slovennska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre*. Zilli.

Povzetek

OSEBNI ZAIMKI V BOHORIČEVI SLOVNICI: ODRAZ STANJA V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU 16. STOLETJA?

Bohorič, ki je v svoji slovnici opis slovenščine v skladu s sočasnim slovničarskim izročilom v veliki meri prilagajal opisu klasičnih jezikov, zlasti latinščine, je tudi v predstavitvi oblikoslovja (Etimologija) kljub večji neodvisnosti od Melanchthonove slovnice pri paradigmatskem prikazu oblik sledil latinščini, zaradi česar pogosto ni zajel vseh slovenskih pregibnih oblik. To velja tudi za jedrno besedišče jezika, na primer za osebne zaimke. Vendar so ti kljub temu v slovnici, če poleg paradigmatskega prikaza upoštevamo tudi ponazoritvene zglede, zlasti v poglavju o skladnji, prikazani relativno izčrpno. Primerjava z drugimi slovenskimi protestantskimi pisci pa pokaže, da Bohorič ni zajel vseh variant osebnih zaimkov, ki jih najdemo v delih njegovih predhodnikov, čeprav je v prikazu oblikoslovja v veliki meri sledil stanju v Dalmatinovi *Bibliji*, pri čemer se je predvsem omejil na tam prevladujoče oblike in ni navajal njihovih redkejših dvojnic. Najdemo pa tudi nekaj oblik, ki se v delih slovenskih protestantov ne pojavljajo. Zlasti velika so odstopanja pri dvojinskih oblikah zaimkov in pri tožilniku tretjeosebnega zaimka srednjega spola.

O skladenjski rabi osebnih zaimkov in razmerju med posameznimi oblikami (naglasnimi, naslonskimi, naveznimi) Bohorič ni dajal natančnejših informacij, v zgledih pa so naslonske oblike rabljene nekoliko pogostejše, kot je bilo značilno za knjižni jezik 16. stoletja.

V obeh ponovnih izdajah slovnice (Hipolitovi, 1715, in celovski, 1758) je bil prikaz osebnih zaimkov praktično nespremenjen, pri poznejših slovničarjih pa od Bohoričevih posebnosti najdemo samo izenačitev imenovalnika in tožilnika pri tretjeosebnem zaimku srednjega spola, vendar je mogoče, da je avtorji niso prevzeli od Bohoriča, ampak so jo zapisali neodvisno pod vplivom podobnih dejavnikov kot Bohorič.

Zusammenfassung

PERSONALPRONOMINA IN DER GRAMMATIK VON ADAM BOHORIČ: EIN SPIEGELBILD DER SLOWENISCHEN SCHRIFTSPRACHE DES 16. JAHRHUNDERTS?

Im Einklang mit der damaligen Tradition der Grammatikschreibung folgte auch Adam Bohorič in seiner slowenischen Grammatik Prinzipien der Beschreibung klassischer Sprachen, vor allem des Lateinischen. Obgleich weniger abhängig von der Grammatik Melanchthons, richtete er sich bei der Darstellung von Paradigmatik im Abschnitt zur Formenlehre (*etymologia*) nach dem Latein. Aus diesem Grunde fehlen etliche für Slowenisch charakteristische Flexionsformen. Dasselbe gilt auch für den Kernwortschatz, so z. B. für Personalpronomina, auch wenn diese insbesondere im Abschnitt zur Syntax sowohl paradigmatisch als auch mithilfe von illustrierenden Beispielen relativ ausführlich dargestellt sind. Im Vergleich mit dem Sprachgebrauch anderer protestantischer Autoren stellt sich allerdings heraus, dass die pronominale Variantenvielfalt bei Bohorič nicht vollständig erfasst ist, da wegen der weitgehenden Berücksichtigung der Bibel Dalmatins seltenere Dubletten fehlen. Dagegen werden einige Formen aufgeführt, die man bei slowenischen protestantischen Autoren sonst nicht vorfindet; vor allem gilt das für Dualpronomina und die Form des Personalpronomens für die 3. Person Neutrum Akkusativ.

In der Grammatik Bohoričs findet man zwar keine ausführlicheren Informationen zur Syntax der Personalpronomina und zu Relationen zwischen einzelnen (betonten, unbetonten, klitischen) Formen, anhand der Beispiele beobachtet man jedoch ein häufigeres Auftreten kurzer unbetonter Formen, was sonst für die Schriftsprache des 16. Jahrhunderts üblich war. In den beiden Neuauflagen der Grammatik (hg. von Hipolit 1715 und von Jesuiten in Klagenfurt 1758) blieb die Darstellung von Pronomina unverändert, in späteren Grammatiken findet man den Einfluss von Bohorič lediglich in Bezug auf die Gleichsetzung des Nominativs mit dem Akkusativ bei der 3. Person Neutrum. Hierbei ist allerdings denkbar, dass die Änderungen nicht von Bohorič, sondern von den Grammatikern selbst stammten.

Proste zimske urice o latinsko-kranjski slovnici Adama Bohoriča (1584) kot didaktična slovnica

Irena Orel

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko,
Aškerčeva cesta 2, SI 1000 Ljubljana, irena.orel@ff.uni-lj.si

Prispevek obravnava didaktične vidike Bohoričeve latinsko-kranjske slovnice. Ob pragmatičnih opombah in zgledih so vsebovani v dveh preizkusih z oblikoslovno-besedotvorno oziroma skladenjsko analizo na podlagi segmentiranega besedila kranjskega očenaša s slovenskimi besednimi oz. besednozveznimi iztočnicami in latinskimi ustreznici ter podatki o besednih vrstah, slovnicih kategorijah, ujemanju in vezavi s skloni, pa tudi pomenu, besednem redu, pri tvorjenkah z besedotvorno razlago idr., in sta metodološko delno še aktualna.

Der Beitrag behandelt didaktische Aspekte der lateinisch-krainischen Grammatik von Bohorič, die anhand der pragmatischen Anmerkungen und Beispiele auch in zwei zusätzlichen Prüfungen mit morphologischer und wortbildender bzw. syntaktischer Analyse nachvollziehbar sind. Die Prüfungen basieren auf dem segmentierten Text des krainischen Vaterunsers mit lexikalischen oder syntagmatischen und aus mehreren Komponenten bestehenden Stichwörtern und lateinischen Entsprechungen sowie auf Angaben zu Wortarten, grammatikalischen Kategorien, zur Übereinstimmung und Verbindung mit den Kasus, aber auch zur Bedeutung, zur Satzstellung, bei Wortschöpfungen mit Erklärung zur Wortbildung usw. Methodisch sind sie teilweise weiterhin aktuell.

Ključne besede: *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura*, didaktična slovnica, 16. stoletje, oblikoslovje, skladnja, besedna analiza

Schlüsselwörter: *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura*, didaktische Grammatik, 16. Jahrhundert, Morphologie, Syntax, Wortanalyse

Qvalis homo talis fermo. Kakou je zhlovik, takova je beffeda

(Bohorič 1584: 2/202, *De Syntaxi latinocarniolana, Relativorum Confructio, Variationes*)

Bohoričeva didaktična slovnica

Bohoričeva kranjska slovnica *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, Vnde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae et Lusaticae lingvae, cum Dalmatica et Croatica cognatio, facillè deprehenditur. Praemittuntur his omnibus, tabellae aliquot, Cyrilicam et Glagoliticam, et in his Rutenicam et Moshoviticam Orthographiam*

continentes, v prevodu *Proste zimske urice o latinsko-kranjski slovnici* [...] (Wittenberg 1584) (Ahačič 2015) predstavlja jezikoslovni dosežek ob prevodu *Biblije*, naslonjen na latinsko slovnično izročilo Filipa Melanchthona in drugih starejših ter sočasnih latinskih (šolskih) slovnici¹ in je kljub svoji pravopisno-normativni zasnovi v novejšem slovenskem jezikoslovju vrstno opredeljena kot didaktična slovnica² oz. je v *Novem slovenskem biografskem leksikonu* pri Bohoriču (Ahačič 2018) in na slovenskem portalu slovnici označena kot »didaktična slovnica za praktično rabo z malo teorije« (Ahačič 2015).³

Bohorič je, kot je pogosto navajano,⁴ v predgovoru štajerskim, koroškim in kranjskim plemiškim mladeničem (»viteškega stanu«) pojasnil vzroke za nastanek slovnice, ki naj bi na pobudo članov komisije za prevajanje *Biblije* služila za opis pravopisa v Dalmatinovem prevodu, a se je razrasla v kontrastivno slovnico za kultivirano izobraževanje v pisanju materinščine za mlade višjih slojev kot

¹ Ahačič (2015) navaja, da se »poglavje o etimologiji zgleduje po drugi ali tretji skupini izdaj Melanchthonove latinske slovnice (tj. besedilo, ki ga je leta 1540 izdal Jakob Mycillus in leta 1550 predelal Joachim Camerarius) ter po eni od (najverjetneje dvojezičnih) izdaj Donata pred letom 1540 [...]. Nekatere rešitve kažejo tudi na vpliv nemške slovnice Johanna Claja (1578). Neposredni vir za poglavje o skladnji predstavlja druga skupina izdaj Melanchthonove latinske skladnje (torej besedilo, ki ga je 1538 izdal Vitus Oertelius Winshemius)«, kar je po primerjavi brez navedbe avtorja poudarila že Pogorelec (1984/2011: 271). Večja odvisnost od virov je ugotovljena v skladnji (Kidrič 1925, Ahačič 2008: 6): »Medtem ko kaže Bohoričevo poglavje o etimologiji veliko samostojnost, je poglavje o skladnji povsem naslonjeno na Melanchthona.«

² Orožen (1971/2003: 382) ob poudarjanju besedilno in področno omejenega jezikovnega gradiva opredeli namen dela kot »praktično-normativen«, metodo opisa pa, da je »v določenem smislu primerjalna, kontrastivna«. Pogorelec pri obravnavi Bohoričeve skladnje (1984/2011: 271) omenja, da je »slovnica vsaj mestoma nekakšna kontrastivna slovnica slovenskega knjižnega jezika ob univerzalnem latinskem zgledu«. Berčič (1970: XXI) pa jo označi »kot kulturnozgodovinski dokument o prvem poskusu znanstvene obdelave slovenskega jezika«.

³ Kidrič je v *Slovenskem biografskem leksikonu* leta 1925 poudaril, da ni šlo za šolsko slovnico, ampak za zasebno učenje piščičih: »Vendar je gotovo, da je hotel sestaviti privaten kažipot predvsem slov. pisateljem, ne pa slovnice za pouk slovenščine v šoli«. To dokazuje drugi (revidirani) šolski red, kjer je slovenščini odmerjena le pomožna vloga pri učenju latinščine (in nemščine), upoštevajoč revne slovenske učence in pogoje za šolanje (prim. Schmidt 1988: 76–78); v njem je prvič v razvoju slovenskega šolstva »omenjen slovenski učbenik«, Kreljev *Katekizem*, tj. po Kidričevi ugotovitvi *Otročja biblija* iz leta 1566, ki jo je verjetno sestavil za svoj verski pouk na tej šoli (Schmidt 1988: 79).

⁴ Bohoričeve misli iz uvoda (slovenski prevod v Toporišičevi izdaji je povzet po prvem Antona Sovreta, ki ga je posodobil Kajetan Gantar) navajajo mnogi jezikoslovci, med njimi Ramovš (1971: 215–217) s pojasnilom okoliščin nastanka slovnice, od naročila izbranih mož o zapisu opazk »o latinsko-kranjskem pravopisu« do razširitve v »popolno kranjsko slovnico«, da bi »pripomogel v to, da bi se kranjski jezik pravilneje govoril in pisal«, Pogorelec (1983–1984/2011: 258–262 in 1984/2011: 270) izpostavi njegovo »zavest o razločkih med latinsko in slovensko slovnico« in »iskanje lastnega«, Toporišič (1987: 286–287) pa poudarja Bohoričeve zbrane argumente za dvig ugleda jezika v prostoru, času in družbeni hierarhiji do cesarja.

tudi za osnovno slovnično učenje branja in razumevanja za nešolane Slovence: »/P/o soglasnem nasvetu izbranih mož« je prevzel delo »iz gole želje, da bi pospeševal in pojasnjeval materni jezik« (Bohorič 1987: ** 3a), »da si bodo poslej prizadevali, kolikor mogoče omikano in pravilno pisati [...], da se bodo tudi vaši preprosti ljudje v kratkem času naučili slovenskih slovničnih prvin in kmalu v tem toliko napredovali, da bodo Sveto pismo v svojem jeziku lahko hitreje brali in razumeli« (Bohorič 1987: ** 3b).

Bil je prvi šolnik praktik,⁵ rektor dveh latinskih šol (deške šole v Krškem in stanovske šole v Ljubljani),⁶ pisec učbenikov (trijezičnega berila/abecednika s slovarčkom *Elementale labacense cum Nomenclatura trium linguarum latinæ, germanicæ et sclavonicæ* (1580), ki se ni ohranilo)⁷ in dveh šolskih redov (1568,

⁵ Študiral je na artistični fakulteti v Wittenbergu od 18. 10. 1548 (Ahačič NSBL, 2013/2018) in bil glasbeno izobražen, v Ljubljani organist protestantske cerkve sv. Elizabete v mestnem špitalu in mestne oziroma deželne muzike (Rijavec 1965: 10).

⁶ V biografskih predstavitev se navaja, da je od približno 1551 do poletja 1563 vodil zasebno latinsko šolo v Krškem, za katero je znano, da so jo obiskovali predvsem plemiči in posamični nadpovprečno nadarjeni učenci iz vrst meščanov in kmetov, med njimi Jurij Dalmatin. Vendar je po najnovejših arhivskih raziskavah B. Golca ugotovljeno, da šola ni bila zasebna, temveč javna, vodil pa jo je krajši čas (prim. *Novi pogledi na Adama Bohoriča*, Povzetki referatov (ur. Marko Jesenšek, 2021: 10). Iz pisma Trubarja in Krelja Bohoriču 1. avgusta 1565 (Rajhman 1986: 198–199) je razvidno, da so ga povabili v Ljubljano, da bi vodil latinsko stanovsko šolo, kjer je bil ravnatelj »o/d srede 1566 do 1. avgusta 1582, ko se je upokojil«. Po upokojitvi je ostal član šolske komisije, od aprila 1595 do julija 1598 pa je zaradi pomanjkanja kadra spet začasno prevzel vlogo ravnatelja.« (Ahačič 2013/2018)

⁷ Po Kidriču (1924b: 128–129) se knjiga omenja v Frischlinovem tretjem načrtu iz 20. 8. 1583, v zvezi z Bohoričevim imenom pa jo 14. 12. 1583 omenja »komisija, ki je razpravljala o Frischlinovih načrtih, naj se vprašajo kolaboratorji, ali ne bi kazalo zlasti radi slovenskega jezika upotrebljati v prvem razredu tudi Bohoričev *Elementale*; sklenilo se je, naročiti rektorju Frischlinu, da pripusti radi vaje v tem jeziku "Elementale Labacense cum Nomenclatura trium linguarum latinæ germanicæ et sclavonicæ". V tem smislu je zabeležena Bohoričeva knjiga v šolskem redu, ki se je sprejel definitivno dne 15. februarja 1584«. *Elementale* je »začetnica, abecedar za osnovni pouk v čitanju latinskega, nemškega in menda tudi slovenskega pisma, Nomenclatura pa latinsko-nemško-slovenski slovarček za učenje latinskih besed s pomočjo slovenskega ali nemškega maternega jezika, oziroma tudi za učenje nemških besed s pomočjo slovenščine. [...] Pri Nomenclaturi se pravi izrečno, da recitirajo iz nje v tretji uri vsi učenci prvega razreda nekaj latinskih, nemških in slovenskih besed, oziroma, da se morajo naučiti učenci 4. dekurije iz nje za vsak dan 3–4 besede na pamet. Vsebovala je torej precejšnje število latinskih besed, katerim je bil dodan tudi nemški in slovenski pomen.« Prim. še Schmidt (1988: 80): »To je bila prva šolska čitanka z latinsko-nemškim-slovenskim slovarčkom; v skladu z nalogami šole je takoj uporabila znanje slovenskega branja za učenje nemških in latinskih besed, ki so jih obenem s slovenskimi recitirali učenci v vseh štirih dekurijah prvega razreda.« Pri učenju katekizma je bila slovenščina predvidena v Bohoričevem šolskem redu za prvi in drugi razred, tako tudi v tretjem osnutku Frischlinovega reda (1584), kar je ožji odbor črtal, enako tudi predlog »za upoštevanje slovenščine pri pouku latinske gramatike v četrtem razredu«, kar Schmidt utemelji z izključno didaktičnim namenom, medtem ko je

1575) za stanovsko šolo v Ljubljani, ki ju stanovi niso potrdili, prvi se ni ohranil in predstavlja za Trubarjevim splošnim pisanjem o šolah za Slovence »prvi pedagoški dokument slovenskega avtorja, ki obravnava ureditev določene šole na slovenskem ozemlju« (Schmidt 1952: 31),⁸ drugi pa je »prvi ohranjen pedagoški tekst, sestavljen od slovenskega avtorja, ki nas podrobno seznanja z izobraževalnim in vzgojnim delom šole na slovenskem ozemlju« in s katerim »si je Bohorič zaslužil sloves najpomembnejšega slovenskega protestantskega šolnika, pa tudi častno mesto v zgodovini slovenske pedagogike (Schmidt 1952: 58).⁹

privilegirano vlogo slovenščine pri učenju katekizma in molitev »narekoval vzgojni pomen, ki so ga pripisovali temu predmetu« (Schmidt 1988: 81).

⁸ V času, ko je bil rektor stanovske šole v Ljubljani, pred 11. 9. 1568, je Bohorič predložil stanovom prvi šolski red stanovske šole, a je iz dopisa znano, da so ga zavrnil z opombo, da mora biti red prepuščen vsakemu šolniku »po svoji pameti« (Schmidt 1952: 31). Predvideval je pet učnih stopenj in pet učnih moči, v nedatiranem pismu (med 25. 11. 1574 in 15. 1. 1575) Bohorič navaja tudi vsebine: poleg pouka nemškega branja, pisanja in računanja se učijo »tudi glasbo, latinsko in grško slovnico z branjem avtorjev v obeh jezikih in z uvajanjem v vse dobre in svobodne umetnosti« (Schmidt 1952: 32). Primerljivo z ravnijo deželnih šol na Nemškem in ustrezno evropskim merilom, je želel učni načrt »od začetnega branja in pisanja preko latinščine in grščine do filozofije« (Schmidt 1952: 34), na Kranjskem z dodanim učenjem nemškega jezika, uresničiti s petimi učitelji in predvidel pet stopenj, zato je zahteval še enega pomožnega učitelja, vendar je moral revidirani šolski red iz julija 1575 zahtevnost prilagoditi razmeram in upoštevati le štiri stopnje (Schmidt 1952: 35–36), čeprav je želel učence četrtega razreda deliti na dve skupini glede na njihov napredek in nadarjene izločiti od povprečnih s posebnimi vsebinami (npr. z branjem grških besedil, dialektiko, retoriko, oris filozofije prirode, etike idr.), tj. poučevati predmete, ki sodijo že na univerzo (Schmidt 1988: 73). Najvišji učni cilj je bil »usposobiti učence za neposreden prehod na univerzo in za čim hitrejši študij na univerzi« (Schmidt 1952: 36). Poudari tudi Bohoričev »pedagoški optimizem«, »vero v razvojne možnosti mladine« z vztrajnim pedagoškim delom, ki je vredna zgledovanja še danes (Schmidt 1952: 38).

⁹ Veljal je do sprejetja Frischlinovega šolskega reda 15. 2. 1584. Schmidt ga je tu prvič v celoti objavil v prevodu Bojana Čopa iz latinščine (1952: 38–58/154–160 (opombe)). Mesto slovenskega jezika v njem je zanemarljivo, saj gre za latinsko šolo, ki je vključevala tudi možnost učenja nemščine, v prvem razredu je omenjen na četrtem mestu *Katekizem* Sebastijana Krelja (Schmidt 1952: 42), tudi za učence, ki se učijo le nemščine (Schmidt 1952: 44), pri skupnih določilih za vse razrede se *Ob praznikih*, ko učenci nižjih razredov pred pridigo ali pred branjem evangelija po molitvah recitirajo »eni slovenski, drugi nemški, tretji pa latinski katekizem, in sicer na tak način, da se bodo pri tem med seboj izpraševali« (Schmidt 1952: 50); v razdelku *O načinu molitve* je naveden slovenski jezik v zvezi z vajami iz popolnega Brenzevega katekizma »latinsko, nemško in slovensko« (Schmidt v opombi 30 zapiše Kidričevo domnevo (ČJKZ IV, 136), da gre za Trubarjevo nemško-slovensko prireditev malega Brenzevega katekizma iz leta 1567 (Schmidt 1952: 158)). Na koncu navodil, kako je treba poučevati učence tretjega razreda, je dodana Opomba o rabi jezikov, ki za učence drugega in tretjega jezika prepoveduje rabo »domačega slovenskega jezika, da se polagoma navadijo na nemški jezik«, četrtošolci pa morajo govoriti le latinsko, nemške besede in fraze pa govorijo le po predhodnem dovoljenju, če latinskih ne znajo (Schmidt 1952: 47).

Verjetno je bil tudi avtor *Otročje table* (1581).¹⁰

Svoje pedagoške izkušnje je zagotovo uporabil tudi pri sestavljanju slovnice, dvosmernega¹¹ kontrastivnega jezikovnega učbenika, ki je bil namenjen za poučevanje maternega jezika v latinščini izobraženih plemiških sinov vseh treh dežel, z ucnim ciljem pravičnega in kultiviranega pisanja v njem, kot tudi za vse neizobražene (»preproste«) ljudi, s pedagoškim namenom spoznavanja osnovnih slovničnih prvin lastnega jezika ter učenja branja in razumevanja prevoda *Svete-ga pisma*. Ni pa bila namenjena rabi v stanovski šoli v Ljubljani,¹² kar je razvidno iz tretjega Frischlinovega šolskega reda stanovske šole, ki je predpisoval vadbo katekizma v vseh jezikih,¹³ slovenščina pa naj se upošteva v prvem razredu » v začetnici ali v besednjaku in naj se zato uporablja *Elementale Labacense cum Nomenclatura trium linguarum latinae, germanicae et sclavonicae*, kolikor je to potrebno glede na učence in po tem naj se v takem primeru ravna jo rektor in njegovi kolegi« (Schmidt 1952: 99), ki je omenjena tudi na prvem mestu med knjigami za prvi razred (Schmidt 1952: 101).

Praktični vidik je viden tudi v metajezikovnih omembah, opombah različnih vrst, v dodajanju koristnih didaktičnih napotkov in podatkov, v sprotnih komentarjih in poudarkih, nagovarjanju naslovnikov in s sklicevanjem nanje idr., posredno tudi v navedenih pregibalnih vzorcih, dodanih seznamih različnih besednih vrst, slovarčkih za sklanjatev samostalnikov in spregatev glagolov, predvsem pa v dveh dodatkih: oblikoslovni in besedotvorni ter skladenjski razčlenitvi molitve očenaš za poglavjema *De Etymologia* (40–166) z naslovom *Examen etymologiae* (167–175) in *De Syntaxi latinocarniolana* (1–59) z naslovom

¹⁰ »Prireditelj Otrozhje Table – ozir. event. nove prireditve Luthrovega malega katekizma bi pač mogel biti Bohorič, gotovo pa to ni« (Kidrič 1924a: 128), kar utemelji z nekaterimi oddaljitvami od Dalmatina med letoma 1575 in 1580 v glasovju (*oli, gospod*) in pravopisu (*v'feh*), ki jih pozna prav Bohorič.

¹¹ Pogorelec (1983–1984), Mečkovska (1984), zlasti pa Grdina (199: 190–192 po Ahačič 2004: 169) poudarjajo težnji »po dokazovanju ujemanja slovenščine z latinsko gramatiko« in »zavedanja o razlikah« med obema jezikoma. Ahačič (prav tam) utemeljuje Bohoričev poudarek na ujemanju med jezikoma.

¹² Med razstavljenimi učbeniki za pouk slovenskega jezika (Demšar 1983: 14) je bila uvrščena na začetek seznama srednješolskih učbenikov, podobno kot Vodnikova, Murščeva, Janežičeve in nekatere druge slovnice.

¹³ V prvih dveh dekurijah prvega razreda recitirajo vsi, ki ga znajo na pamet, slovenski Brenzev katekizem vsak dan v celoti po opravljeni jutranji molitvi, tako da eden sprašuje, drugi odgovarja, tisti, ki ga še ne znajo, pa se ga bodo lažje naučili, če bodo po tihem izgovarjali vse besede za drugimi. V naslednjih dveh dekurijah se učijo nemški, v drugem razredu še latinski, v tretjem znajo že odlično slovenski, nemški in latinski Brenzev katekizem in mu dodajo še nemškega Lutrovega, v četrtem latinski Lutrov in šele v petem grški Brenzev katekizem, medtem ko se italijanskega na tej šoli ne poučuje (Schmidt 1952: 96–97).

Examen syntaxeos in Oratione dominica (5 neoštevilčenih strani), ki bosta podrobneje predstavljena.

Bohoričevi didaktični metajezikovni poudarki v oblikoslovnem in skladenjskem delu slovnice

Opombe v slovnici in komentarji v besedilu

Bohorič je v slovnico, poleg navajanja pregibalnih vzorcev (*Paradigma(ta)*),¹⁴ seznamov zgledov (*Exemplum/Exempla*),¹⁵ pri skladnji še pravil (*Prima, secunda, tertia, Quarta ... Regula*),¹⁶ dodajal tudi opombo/e (*Obferu(v)atio/nes, Notatio*), Pripombo (*Annotatio*), Pomni (*Obſerva*) ipd. ter vanje redko vključil tudi osebne, celo slogovno obarvane komentarje, nanašajoče se na posebnosti slovenskega jezika. Tako navaja člen pri CASVS / SKLON (npr. *Nominatiuus, ut: ta mosh, hic vir*,¹⁷ *der Man*.¹⁸ *Genitiuus, tiga moshá, huius viri, des Mans* [...]), pri sklanjatvi samostalnika (*Declinatio / Sklanjatev*) pa pojasni, da bo zaimek *hic, letá, hæc, letá, hoc, letú* označeval sklanjatev, kar utemelji z večinskim ujemanjem končnic tega zaimka s sklonom samostalnika (Bohorič 1584: 44, 1987: 68).¹⁹ Nadalje (*De articulo / Člen*) potrdi njegov neobstoj in odvečnost ostro argumentira kot nemški medjezikovni vpliv ter jo slikovito opiše in podpre s hrvaškimi narečji, izvorno povezanimi s kranjščino (44–45/68–69):

¹⁴ Npr. *Paradigma comparativi* (Bohorič 1584: 64). Ahačič (2004: 170) poudarja, da je Bohorič po vzoru Donata in nekaterih šolskih slovníc za vsak spol navedel le po en sklanjatveni vzorec, odstopanje si je dovolil pri preizkusu etimologije z dodanim vzorcem i-sklanjatve.

¹⁵ Pomembno je kontrastivno opažanje Pogorelec (1984/2011: 271–272) pri skladnji glede razlike v navajanju zgledov, list primerov in posebnih primerov iz literature: Melanchthon »glede na sobesedilo«, Bohorič »prevaja navadno samo problemski zgled [...], cel stavek (poved) le izjemoma«, pri besednem redu se je oprl »na svoje poznavanje slovenskega reda«, kar prikaže na primeru *Genitivus pro ablativo* (Pogorelec 1984/2011: 272).

¹⁶ Npr. v skladnji: *De dativo similitudinis – Octava Regula, Nona Regula* (Bohorič 1584: 6).

¹⁷ Nekončna ločila so pisana levostično in ne sledijo nedoslednemu stično-nestičnemu zapisu v izvirniku, npr. za latinskim zgledom *hic vir* je v slovnici vejica pisana na obeh straneh nestično, drugod levostično, pri genitivu enako, pri dativu, akuzativu, vokativu pa je nestična za slovenskim zgledom in drugod levostična, pri ablativu pa je povsod levostična (prav tam: 44). Prav tako niso upoštevani slučajni zapisi besed brez presledka za vejico.

¹⁸ Med zglede smiselno doda tudi nemškojezikovne.

¹⁹ Ahačič (2007: 126) navaja, da je bilo v latinskih slovníc »predpostavljjanje člena *hic* pri samostalniških in pridevniških paradigmah samoumevno, četudi latinščina člena (*articulus*) ne pozna«. Razliko med latinskim, grškim in nemškim členom ter členom in zaimkom pa je lahko povzel po Melanchthonovi grški in latinski slovnici, očitna je naslonitev na slednjo in tudi besedilno ponazorjena, vendar tovrstnih sodb v navedku iz nje ni (Ahačič 2007: 127–128).

Extra declinationem, quemadmodum in latina lingua, articulorum ufus revera est, neq; etiam esse debet in flauonica & Carniolana lingua. Nam quòd vulgò in loquendo usurpatur articulus à Carniolanis, **fit id solùm Germanicæ linguæ prava imitatione, ũ non necessitatis causa.**²⁰ Siquidem omnia, planè ũ significanter, sine articulo efferri possunt, **Id quod ex alijs, antiquioribus:** utpote Dalmaticis & Croaticis **(ex quibus hæc, Carniolana, ceu ex fonte, promanavit) idiomatis, luce meridiana, clarius patet ũ verissimum esse efficitur.** Verùm quoniam per articulum, Genus, Cafum et Numerorum venamur : Et in declinando eius ufus existit necessarius. Quare pronominis, hic, hæc, hoc, (quod interim, articuli nomine dignabimur) declinationem, hic fubiungemus. / Zunaj sklanjatve, kot v latinskem jeziku, člena v resnici ne uporabljajo; tega tudi ne sme biti v slovanskem in kranjskem jeziku. Kolikor namreč v navadnem govoru Kranjci člen uporabljajo, **se to godi samo zaradi spačenega posnemanja nemškega jezika, in ne iz potrebe.** Če pa se vse lahko in razločno rabi brez člena, **kakor se iz starejših narečij** – namreč dalmatinskih in hrvaških **(iz katerih je to, kranjsko, privrelo kot iz studenca) – v opoldanski južni svetlobi jasneje razodeva in se kot nadvse resnično kaže.** Po členu pa bomo vendarle sklepali na spol, sklon in število. Zato je raba člena pri sklanjanju potrebna. In zaradi tega sklanjatev zaimka *ta, ta, to* (ki ga bomo včasih imeli za člen) tukaj pridružujemo.

Pri manjšalnicah (*Diminutiva*) za posamezen spol navaja obrazila in nekaj zgledov, zaključí pa s pragmatičnim komentarjem o učenju drugih tvorjenk po rabi: »Alia ipse ufus docebit. / Drugega nas uči sama raba.« (68/92)

Pri glavnih števniki (*Cardinalia*) doda didaktično opombo (*Observatio*), da »logisti ene glavne števnike imenujejo palce, druge pa členke, še druge pa iz teh zložene.« [...] Oni se tako imenujejo, ker so jih stari zaznamovali s prsti, te pa s členki«²¹ (70/94). Ponazoritev enic z deli roke (palci so tisti, katerih vrednost ne doseže desetic), desetic s členki in zloženih iz obeh (zloženci nastajajo iz prstov in členkov) je bil priročen način za učenje glavnih števnikov. Dodan pa je še ilustrativen podatek o stari igri z zgibanjem prstov, ki jo še danes pozna »ljudstvo Italov« in se imenuje *ala mora*. Pod *Obferva / Pomni* v desnem stolpcu na isti strani navaja še posebnost, da v zloženih števniki Kranjci za *deset* pravijo *najst*, kar tvorbeno pojasni kot zlito iz *na deset* in kar Hrvati razločno izgovarjajo kot *Edèn nad deset* (*unum supra decem*). Pri naraščanju števnikov poudari, da so v zlaganju teh števil in izgovarjanju po vrsti prsti (enice) pred členki (deseticami). Razlaga o pregibanju teh števnikov pa ni podkrepljena z zgledom (razen navedbe treh števnikov v treh jezikih: 11. *Vndecim, Edennajft, Eilff*. 12. *Duodecim, dvanajft, Zwelff*. Tredecim, Trinajft, Dreyzehen ũc.«) in je zato nejasna (72/96): »Et iuxta genus suum moventur ũ declinantur Digits,

²⁰ Kreпки tisk je povsod uvedla avtorica prispevka.

²¹ »[...] numerorum Cardinalium, alios dici ab logisticus, Dignos : alios Articulos : Alios verò ex his compofitos. [...] Illi sic dicuntur, quòd per digitos, Hi verò quòd per articulos antiquitus significabantur.«

reliqua parte indeclinabili relictā, vel fecus, idq̃; ad iam, dictum modum / In po svojem spolu se pregibajo in sklanjajo prsti, medtem ko preostali del ostaja nesklonljiv ali pa se spol ravna, kakor je bilo povedano.«

V opombah navaja tudi značilnosti pregibanja in sklanjatve: npr. pri glavnih števnikih (*Cardinalia*) je strnil podatke o pregibanju in sklanjatvi doslej opisanih števnikov v petih opombah (»DE MOTIONE Ů declinatione hactenus descriptorum numerorum, obſervationes. / O PREGIBANJU in sklanjatvi doslej opisanih števnikov pomnimo« (71/95)), kjer pojasni, da ima prva enica [*Eden edna ednu*]²² različne spole in se sklanja različno v treh številih (1.); druga (*dva dve dvuja*) ima tudi tri različne spole, sklanja pa se samo v dvojini (2.); tretja enica, to je *tri*,²³ ima samo eno končnico in je vseh spolov, sklanja pa se samo v množini (3.).

V opombi pojasni tudi nepredvidljivo spremembo glagolske vrste pri vzorčnem glagolu druge vrste *pišem* za trpniško obliko, ker nima končaja *-en*, ampak *-an*, zato je zamenjan z drugim glagolom (*pečem*), kar utemelji tako, da trpniki tvornikov ne ohranjajo zmeraj svoje značilnosti, ampak se selijo iz ene vrste v drugo, ter zaključi (135/159):

Quemadmodum etiam ſæpe vſu veniet, vnum verbum, eiufdem ſignificationis, nunc in hunc nunc in illum ordinem, inflexione ipſa tranſire. Id quod uſu deprehendetur. / Tako bo tudi treba čſto kakemu glagolu iſtega pomena zaradi pregibanja puſtiti prehajati ſedaj v to, ſedaj v ono vrſto, kakor bo pokazala potreba.

Medjezikovna informativnost pri izrazu *miljar* 'milijon' (1000 000. *Millio, Mil-ljar. Taufentmaltaufendt.*) z dodanim komentarjem o njegovem neobstoju v grščini presega sicer pogoste primerjalnojezikovne podatke z dodanim osebnim mnenjem (72/96):

Latini voce, Millio, Ů Carniolani æquivalente, Milliar, ſunt ditiores græcis, quòd hi, vocem, qua maximum numerum efferrent, præter μυριάδα non habeant **Latini verò cum Carniolanis, Græcos in hoc ſuperant, quod unica Ů exili quidem voce, centies tantum complectantur.** / Latinska beſeda Millio in kranjska uſtreznica *Milliar* ſta bogatejši od grških, ker ti beſedi, ſ katero bi ſe izrazilo večje ſtevilo od μυριάδα, nimajo, **Latinci ſ Kranjci pa Grke v tem presegajo, ker z eno in po obſegu majhno beſedo ſtokrat toliko zajamejo.**

²² V latinskem beſedilu ſlovenskih oblik tu ne navaja, le »unus, una, unum«, navedene ſo v prevodu (Bohorič 1584).

²³ Oblike *trije* za moški ſpol ne evidentira.

Nazornost razlag

Za Bohoričev slovnični metajezik – verjetno pod vplivom tujih slovničnih virov, pa tudi iz lastne pedagoške prakse – je značilna enostavnost, strnjenost in hkrati jasnost, natančnost razlag, podkrepljenih z zgledi in vprašalnico: npr. pri množilnih števnikih (*Multiplicata numeralia*) razloži, da se glavnim števnikom dodaja beseda *guba*, lat. *plica*, nem. *fach* ali *falt*, nato navede vprašalnico *Kulikugub?* in zglede: »*Simplex, ena guba, ein fach. Duplex, dvei gubei, Triplex, tri gube* [...]«, kar dopolni z razlago o pregibanju in sklanjanju »na obeh straneh v ženskem spolu, ker je *guba* ženskega spola: *I ta ena guba; R te ené gube* [...] Tako tudi v dvojini in množini.« (74/98) S pomočjo vprašalnic poudarja nazornost vrstnega razlikovanja števnikov, npr. po glavnih števnikih se sprašujemo s »Quot? Kuliku?« (72/96); po vrstilnih s »quotus? kateri,a,u, na vérfti, oli na redi« ipd. (73/97).²⁴

Pri glagolskem načinu omenja, da je »zaradi pouka« (»discendi caufa«) obravnavan dvojno: po glagolskem pomenu tvorni, trpni, srednji, deponentni, po spolu pa moškega, ženskega ali srednjega ali vseh načinov (95/119).

Dodajanje mnenja o nepotrebnem uvajanju preglednic za trpnik pri glagolih tretje vrste (*fem lublen*), saj se oblika izenačuje z glagoli druge vrste (*bom pezhen*), potrjuje dodatno težnjo po utemeljevanju odločitve, čeprav v nadaljnjem besedilu pojasni, da se bodo pregibali po zgledu že opisanih vzorcev 1. in 2. glagolske vrste: »Qvare superfluum effe iudico, Novo paradigmate chartam implere / Zaradi tega bi bilo, menim, odveč, da bi izpolnjevali preglednico z novim vzorcem« (152/176).

Tvorjenje glagolskih časov je učinkovito prikazano s pretvorbami in z zamenljivostjo oblikotvornih morfemov na isto osnovo: tako tvorimo pretekle deležnike iz nedoločniške podstave: iz nedoločnika se tvorita povedniški ali deležniški glagol, če *-ti* zadnjega zloga zamenjamo z *-l*: iz *delati delal*, iz *pisati pisal*, iz *lubiti lubil* (3.) (98/122); trpni glagol iz nedoločnika pri tvornem glagolu, če *-ti* zamenjamo z *-n*: iz *delati delan* (laboratus), *pifan*, *lublen* (4.) (99/123). Iz tretje osebe množine tvornega povednega sedanjika se dela beseda, ki ima pomen latinskega gerundija na *-do*, da koncu te osebe dodamo *-č*: iz *Delajo delajozh*, iz *Pifhejo pifhejzh*, iz *Lubijo lubijzh*. Iz deležja nastane sedanjiški deležnik s pregibanjem kot pridevniki: m. *Delajozhi*, *Pifejzhil*!], *Lubijozhi*, ž. *Delajozha*,

²⁴ Ahačič (2007: 134) poudarja Bohoričevo obsežnost poglavja o števnikih, ki je »glede na druge evropske slovnice že na prvi pogled naknadno vstavljeno v besedilo« in se opira na druge vire, uvrstitev v poglavje *De specie* kaže na vpliv Melanchthonove latinske slovnice, razdelitev pa sledi tradiciji (*Priscian*), poglavje »odlikuje obsežno teoretiziranje, komentiranje in etimologiziranje, sicer neznačilno za ta del slovnice« (Ahačič 2007: 135).

Pifejzha, Lubijozha, s. Delajozhe, Pifejzhe, Lubijozhe (za vse spole *laborans, scribens, amans*). Iz nedoločnika nastane namenilnik (prvi supin na *-tum*) z odvzemom *-i*: iz *delati delat* (*laboratum, laborandum*) itd. (100/124).

Nagovor naslovnikov

Nagovarjanje naslovnika je redko uporabljeno, in sicer nastopa v 2. osebi ednine ali množine, izraža pa se tudi z alternativno zvezo v pogojnem podredju *Vel fi mavis* (*Ali če ti je ljubše*), ki dopušča učečemu se izbiro med dvema možnostma razlage: npr. pri tvorbi glagolnikov na *-nje* navaja, da se tvorijo iz nedoločnika, če zadnji zlog *-ti* zamenjamo z *-nje*: iz *Delati delanje*, iz *Pisati pisanje*, iz *Lubiti lubljenje*. Nato pristavi: »Vel fi mavis, potes formare à paßivis participijs. / Ali če ti je ljubše, jih lahko delaš iz trpnih deležnikov.« (101/125) V tem primeru bi bila pripona *-je*, česar ne omenja. Podobno v opombi 4 o pregibanju in sklanjatvi glavnih števnikov od štiri do devet omenja, da imajo eno končnico splošnega spola, drugi skloni pa posnemajo člen svojega spola (71/95):

Quando in oratione fine pronomine demonstrativo ponuntur, illis addi demonstrativi, **vel, fi mavis dicere**, articuli syllabam, fin minus, manere indeclinabiles. / Kadar se v govoru stavijo brez kazalnega zaimka, se jim dodaja zlog kazalnih zaimkov, ali **če vam²⁵ je ljubše tako**: člena. V nasprotnem primeru pa ostajajo nesklonljivi.

Ob večinski rabi opisne tretje osebe s pogostim glagolom *imeti* (npr. »Imperatius habet duo distincta tempora / Velelnik **ima** dva posebna časa« (102/126) ipd.) in s trpnimi oblikami v razlagalnih delih (npr. *Redditur, vt: Qvuius / Glasijo se kot Qvuius* (86/110); *Effertur etiam / Izraža se* (21/222), *Redduntur etiam / se podajajo* (6/206), *notatur / se zaznamuje* (162/186), *Diceretur etiam / bi se reklo* (2/222)), se redkeje v pojasnjevalni vlogi uporablja prva oseba množine, ki vključuje avtorja in naslovnike, npr.:

In pertractandis Aduerbijs eandem, cum latinis rationem **fequemur**. / Pri obravnavi prislovov **bomo** sledili istemu preudarku kot Latinci. (154/178)

²⁵ Tudi tu je v izvirniku uporabljena druga oseba ednine sedanjika *mavis* od nepravilnega glagola *malle*, 1. os. sedanjika *malo* (<http://latindictionary.wikidot.com/verb:malle>), tvorjenega iz primernika prislova *magis* + glagola *volo* (<https://www.impariamoinsieme.com/i-verbi-volo-nolo-e-malo>).

Primerjalno(jezikovno) utemeljevanje

Primerjalni (nelatinski znotraj- ali medjezikovni) vidik se izraža na več načinov: s povezljivostjo besednih vrst, npr. v pripombi 5 (*Observationes quaedam in coniugationes verborum*) z opozorilom na enakost deležnika za tvorbo dveh časov: tvornega prihodnjika (predenj se stavi glagol obstajanja v prihodnjiku *bom boš bo*) in preteklika (102/126). Primerjalnojezikovno vzporejanje in razlikovanje je uvedeno npr. pri protivnih veznikih *ali* in *tamuzh* ('temveč') z opozorilom, da je treba upoštevati razliko: če je pred protivnim veznikom nikalnica, je treba nasprotnost izraziti s *tamuzh*: *non ego, sed tu – nikar ješt, tamazh ti*; če pa spredaj ni nikalnice, se nasprotnost podaja z *ali* ('a, toda'). Razlika je enaka pri tovrstnih nemških veznikih *sonder* in *aber*: *nicht ich, sonder du*. Obenem opozarja tudi na pomensko razlikovanje med podobnima veznikoma *tamuzh*, ki je protivna, in *Samuzh*, ki je izvzemalna členica (165/189).

Oblikoslovni slovensko-latinsko-nemški slovarčki

Didaktično vlogo imajo poleg zgledov tudi dodani uslovarjeni sezname samostalnikov vseh treh spolov in glagolov treh vrst po sedanjiških osnovah na *-am*, *-em*, *-im*, ki izhajajo iz slovenske iztočnice ob latinskih in nemških ustreznica, mestoma so razširjeni s sopomenkami in zvezami: npr. »Nomina Generis Neutri. A. *Apnu, pna, Calx, kalch*« (61/85); »Verba primi ordinis in AM, incipientia ab D: *dam dati, dal Do, gibe. Naprejdám, promo, gib herfür. Bogatu oli obilu dam, gib reichlich*.« (prav tam: 114/138)²⁶

²⁶ O slovarčkih prim. Gjurin (1989: [365]–383), Toporišič (1987: 306–310) idr. Ahačič (2006b: 143–145) ugotavlja, da niso nastali na podlagi tedanjega knjižnega gradiva niti primerov iz tedanjih slovnice niti gesel iz večjih slovarjev, temveč so verjetneje latinsko-nemški slovar, pa tudi nemško-latinski iz manjših zbirk besed (največkrat z naslovom *Nomenclator* oziroma *Nomenclatura rerum*). Temu velja pritrditi, saj imajo izdaje Crusijeve grške in latinske slovnice obsežne sezname pojmovno razvrščenih izrazov: npr. grška ima v prvem delu (Crusius 1562, 1594, 1608: 89–350) za razdelkom *Examen etymologiae* naslov MARTINI CRVSII NOMENCLATVRA Phrafsq; Rerum, latinska slovnica pa po *Examen syntaxeos* NOMENCLATVRA PHRASES'QVE rerum (npr. Crusius 1563a: 193–309). V Bohoričevem 2. šolskem redu je bil naveden za pouk tudi pojmovni latinsko-nemški »besednjak« Sebalda Heydna (1498–1561) *Nomenclatura rerum domesticarum* (1530, 1550), iz katerega so se učili črkovanja latinskih besed (Schmidt 1952: 40, op. 6: 155), ki ima večinoma eno iztočnico in ustreznico, a ob ujemanju posameznih parov in razlikovanju drugih neposreden vpliv ni opazen.

Praktična preizkusa oblikoslovja in skladnje ob koncu obeh poglavij na podlagi kranjskega besedila očenaša

Viri

Bohorič je oblikoslovnemu/besedotvornemu ter skladenjskemu delu na koncu poglavij o etimologiji in skladnji za lažje učenje dodal tudi dva praktična preizkusa (*Examen etymologiae* (167–175) in *Examen syntaxeos in Oratione Dominica* (5 neoštevilčenih strani za stranjo 59/260–264), ki nista bila vključena v nadaljnje izdaje Bohoričeve slovnice (1715, 1758). Opisovalci Bohoričeve slovnice so ju omenjali, podrobneje Toporišič (1987: 305, 322) in Ahačič (2004: 169, 2007: 198–199), a jima posebne vrednosti niso pripisovali, so pa navedli posamezne posebnosti.²⁷ Glede virov je Ahačič (2007: 198–199) ugotovil, da jih je uvedel po zgledu redkih grških in latinskih slovníc, zgodovinsko gledano po Priscianovem delu *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium* z vprašanji in odgovori glede na dele govora, kar vsebuje v 16. stoletju tudi slovnica Nikodema Frischlina (1584) z Ovidijevimi verzi, za Bohoriča pa predpostavlja, da »je taka examina najverjetneje poznal iz Melanchthonove grške slovnice ali svojega pedagoškega dela« (Ahačič 2007: 199), kar ponazori z vzporejanjem dveh analiz različnega samostalnika in glagola v obeh slovníc, ki potrjujeta podobnost razčlenitve. V opombi 396 (prav tam) omenja, da ima podoben examen prav z očenašem, le da v obliki vprašanj in odgovorov, »Crusijeva grška slovnica za šole (Crusius 1560: g 3b–g 5b)«. Po pregledu trenutno na spletu dostopnih Crusijevih izdaj grške in latinske slovnice mi ni uspelo najti poglavja *Examen* z očenašem. Šolska slovnica *Puerilis in lingua Graeca institutionis Pars prima* (1558) ima na straneh 102–106 (g 3b–g 5b) razdelek *Examen etymologiae* z razčlenitvijo navedka iz Janezovega evangelija (v latinščini se glasi *Credens in filium Dei, habet uitam æternam* (Vulgata, Jan 3:36)), v *Puerilis in lingua Graeca institutionis Pars altera* iz l. 1558 preizkusa ni. Izdaje grške slovnice *Martini Crusii Grammaticae graecae, cum Latina congruentis, pars prima* (Basel) iz l. 1562 (na straneh 70–73) oz. ponatisi v kasnejših izdajah, npr. iz 1567 in 1573 (na straneh 86–89), vsebujejo *Examen etymologiae* za vezniki in pred *Nomenclaturo* tematsko razvrščenih izrazov in fraz v grščini in latinščini, vendar imajo enako kot v šolski slovnici isti oblikoslovno analizirani stavek iz

²⁷ Preizkusa sta omenjena v različnih obravnavah Bohoričeve slovnice: npr. Ramovš (1971: 221) navaja le prvega, Kolarič oba (1971: 73, 81), B. Pogorelec ju samo omeni (1983/2011: 92), Berčič (1970: XIX) dodano besedno analizo očenaša označi »kot praktični primer in napotilo za učenje oblikoslovja« oz. pri skladnji kot »kratek pouk razloženega ob besedilu očenaša«.

Janezovega evangelija z navedki v grščini in latinščini (*Credens in filium Dei, habet uitam æternam* (Ioan. 3)), tako da se sprašuje po delu govora (besedni vrsti), nato pri imenu po sklonu, sklanjatvi ter navedbi oblike, pri glagolu o načinu, naklonu, času, osebi, številu, vrsti spregatve, kar razširi pri deležniku še na druge časovne oblike (npr. na oblike prihodnjika, aorista prvega indikativa, optativa, imperativa, subjunktiva, infinitiva, participia) idr. Toda nekatere izdaje njegove latinske slovnice (npr. MARTINI CRVSII *Grammaticæ latinæ, cum Græca congruentis, Pars prima* (Basel 1571), *Grammatica latina, cum Græca congruens* (brez datacije na naslovnici, s predgovorom iz leta 1562, na spletu z letnico 1563, ki se ponavlja v mlajših izdajah iz 1594, 1608)), imajo poleg *Examen etymologiae* (145–153) s povedjo o Demostenu²⁸ (1563a: 145)), ki je razčlenjen podobno kot v grški slovnici, tudi *Examen syntaxeos* (189–194), z enakim naslovom kot Bohorič, v katerem Crusius navaja odlomek iz zadnjega pisma tretje knjige Cicerona²⁹ prijatelju Atiku (EPISTOLA VLTIMA LIBRI tertij Atticanarum M. T. Ciceronis),³⁰ ki ga tudi tu drugače kot Bohorič razčleni na vprašanja in odgovore.

Zunanja zgradba in vsebina preizkusov

Vzorca jezikovne analize sta bila namensko dodana za ponazoritev slovnične tvarine in vsebujeta praktične vaje za oblikoslovno in skladijsko analizo. Gre za devet (etimologija) in pet strani (sintaksa) na besede oz. na besedne zveze ali nize po zapovrstju in v isti obliki segmentirano besedilo gospodove molitve, tj. kranjskega besedila očenaša iz pete preglednice pravopisnega dela slovnice (Bohorič 1584: 37, 39), ki se z njim ne ujema v celoti, sledi jim latinski prevod

²⁸ »Dolere se aiebat Demosthenes, fiquando opificium antelucana uictus effiet industria.« – »Demosten je dejal, da trpi, če je kdaj kak obrtnik začel s svojim delom zarana pred njim (ga je premagal oz. prehitel).« Za najdbo vira citata in prevod se zahvaljujem doc. dr. Julijani Visočnik, ki je ugotovila, da gre za citat iz Cicerona, Tusculanae disputationes, 44,3: »Cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria.« Avtorica članka je citat z nemškim prevodom preverila še na: <https://gottwein.de/Lat/CicTusc/tusc4038.php>.

²⁹ Ciceronova pisma prijateljem so bila tudi gradivo za učenje latinščine v ljubljanski stanovski šoli, za tretji razred po drugem Bohoričevem šolskem redu (1575) v izboru lažjih pisem za slovnične vaje in za vzorec pisanja pisem Johannesa Sturma iz Strassburga s številnimi izdajami od leta 1539 (Augsburg) do 19. stoletja, ter po Frischlinovem šolskem redu iz 1583 (Schmidt 1952: 47, 156 (op. 17); 104).

³⁰ »Ex tuis literis, O ex re ipfa nos funditus periffe uideo. Te oro, ut, quibus in rebus mei tuis indigebūt, nostris miferijs ne defis. Ego te, ut scribis, citò uidebus. Plura non scribo. Cura, ut, ualeas.« (189–190)

in razčlenitev. Analitični del vsebuje oblikoslovno analizo in pri tvorjenkah tudi podatke o tvorjenosti: določitev osnovnih kategorij (navedbo besedne vrste, spola, števila, sklona glede na latinski vzorec) oz. besednozvezno skladenjsko analizo istega molitvenega obrazca glede na ujemanje kategorialnih lastnosti, vezavo s skloni, vezniška sredstva, tvorjenost oz. izpeljavo iz podstave z besedotvornimi morfemi idr. Predstavlja uspešen pripomoček pri učenju kranjske slovnice, kakršnega poznamo tudi še danes pri učenju materinščine (t. i. besedna analiza).³¹ V tem delu je slovenščini določeno izhodiščno mesto, kar omogoča neposredno in samostojno spoznavanje slovenskega jezikovnega sistema, brez odvisnosti od latinske predloge, ter z latinskim prevodom, tako kot v abecednih seznamih samostalnikov in glagolov, v večini paradigem in ponazarjalnega slovničnega gradiva, pri imenih, glagolu, vrstah prislovov, veznikov, toda ne pri obravnavi števnikov, predlogov, zgledov v skladnji, ki imajo na prvem mestu latinske primere.

Preizkus oblikoslovja – EXAMEN ETYMOLOGIÆ

Oblikoslovni preizkus vsebuje praktične zglede (vaje) za določanje oblik glede na posamezne besedne vrste.³² Besedilo očenaša je razdeljeno na posamezne besede, osamosvojene v iztočnice po zapovrstju v besedilu in oblikovno nespremenjene, z izjemo besedne zveze TVOIE IIME in podvojene iztočnice, tj. oblikoslovne dvojnice *Slega: vel sla*: samostalniki v različnih sklonih (skupaj s predlogom), zaimki različnih vrst, en sam pridevnik, izpis celotne glagolske oblike, če je zložena, prislovi, vezniki, nato pa sledi latinska prevodna ustreznica: npr. OZHA, pater; NASH, nofter; KIR, qui; SI, es; v'NEBESIH, in cœlis; POSVEZHENV BODI, Sanctificetur; TVOIE IIME, nomen tuum, PRIDI, adveniat; K'NAM, ad nos; TVOIE, tuum; KRAILESTVV, Regnum; itd. Če iztočnica ne nastopa v osnovni obliki (npr. imenovalnik ednine (VOLIA), sedanjik v prvi osebi ednine), navede v slovenščini še izhodiščno obliko (npr. pri *naſh* imenovalnik ednine *jeſt*, iz katerega je izpeljan; v'ſkuſhnjo – ſkuſhnja, *Dolshnikom* – *dolshnik*, ponekod

³¹ »V preizkusu oblikoslovja (191–199) imamo lep primer t. i. besedne razčlembe.« (Toporišič 1987: 305)

³² Ramovš (1971: 221) zapiše, da v njem »razlaga oz. analizira vsako besedo očenaša zapored«, nato citira primera za Ozha in Nash in omeni, da se z njim zaključí I. del. Kolarič (1971: 73) ga omenja s presojo, da ne prinaša nič novega, razen da je poleg zaimenske oblike *zlega* uvedena tudi starejša samostalniška oblika *zla*; ob primerjavi s Trubarjevim očenašem ugotavlja pri Bohoriču nerabo določnega člena, npr. Trubar: *ta muzh, ta zhaft*, Bohorič *Muzh, Zhaft*. Toporišič (1987: 305) poudari le vprašanje mestnika in orodnika kot že pri predlogu v': v ednini je mestnik enak dajalniku, v množini pa ima »samosvojo končnico -Vh (orodnik pa je bolj samosvoj)«, kar so »pojmovali kot premeno pod vplivom predloga«.

tudi opisno: »v'NEBI, in cœlo. Thema est **nebu**, hoc loco est dativi casus. / Osnova je *nebu*, na tem mestu je v dajalniku.« (170/194); »SI, es, Verbum substantivum. Eius thema est **fi**m, lum, **fi**, es.« (167); »Refhi, libera, à verbo, **Refhim**« (175).

Primerjava zapisa molitve v pravopisnem delu (str. 37 in 39) izkazuje pisne razlike zaradi rabe verzalk v preizkusu (samo do *Odpustimo*, nato se nadaljuje zapis z malimi črkami in z veliko začetnico) in zato tudi opusta naglasnih znamenj, zapis predloga *na* stično – nestično z besedo (*nanebi* – v'NEBI, *na-semlji* – NA SEMLII), opuščen je opuščaj ob vzglasnem v in v predponi z- 'iz': *v'fakdajnji* – VSAKDANII; *s'idife* – ISIIDISE (kjer sta še glasovni razliki: predponi je dodan predhodno reducirani i-, glagolu pa protetični j-), toda obratno pri predponi v-: *neupelaj* – Ne v'pelaj. Glasovne spremembe z uvedbo etimološko ustreznějšíh odrazov so še: *dulge* – DOLGE; *dulshnikom* – Dolshnikom, *v'ifkushno* – v'fkušhnjo, *krajleštvu* – KRAILESTVV/Krajleyštvu. Drugačen je tudi besedni red svojilnih zaimkov v samostalniški zvezi (*jimé tvoje* – TVOIE IIME, *krajleštvu tvoje* – TVOIE, KRAILESTVV, *volja tvoja* – TVOIA, VOLIA, *dulge nafhe* – NASHE, DOLGE, *dulshnikom nafhim* – Nafhim, Dolshnikom); osebni zaimek se v preizkusu pojavlja pred velelnikom: *neupelaj nas* – Naf, Ne v'pelaj; *refhi nafs* – Nafs, refhi (171–172), premi predmet je na koncu, velelniška oblika pa na začetku: *Kruh nafh v'fakdajnji daj nam dones* – DAI, NAM, DONES, NASH, VSAKDANII, KRUH (170–171). Dodana sta vezalna veznika: *muzh, zhafš* – inu muzh inu zhafš; izpuščen je členek *tudi*: *kakòr tudi mi* – KAKOR, MI (171); razlikuje se predlog: *nanebi* – v'NEBI.

V analitičnem delu so navedeni podatki o besedni vrsti, pa tudi pomenski določitvi zaimkov, glagolov, prislovov, veznikov, o slovničnih kategorijah (spolu, številu, sklonu, osebi, pri glagolu še času, naklonu, načinu, neosebnih glagolskih oblikah), včasih o osnovnih ali drugih pregibalnih oblikah. Mestoma je oblika natančneje razložena: npr. glede na druge sklonske oblike, mestniško končnico (v'NEBESIH) pa razloži v povezavi s pomenom predloga v' kot zamenjavo dajalniške končnice z -ih (168/192):

v' NEBESIH in cœlis. Nomen est à nominatiuo, Nebu, quod habet in plurali, Nebéfa, hinc dativus pluralis nebefam, quod in constructione & compositione præpositionis v', quoties motum in loco significat, ultimam syllabam mutat in, ih / Ime je iz imenovalnika *Nebu*, ki ima v množini obliko *Nebéfa*; od tod dajalnik množine *nebefam*, kar v zgradbi in sestavi predloga v', kolikor pomeni premikanje na mestu, zadnji zlog spreminja v -ih.

Nato jih določi glede na besedno vrsto: samostalniška besedna vrsta (nomen) je navedena pri OZHA, kjer je še pomensko opredeljena: »Nomen officij virilis / Ime moškega opravila« (167/191); pri VOLIA, *Krajleštvu*, KRUH, DOLGE, *Dolshnikom*, *Muzh*, *Zhafš* je poimenovana »nomen substantivum / samostalniško ime«, pri iztočnicah *v'fkušhnjo*, *Slega*: *vel sla* in v'NEBESIH pa kot »nomen /

ime«; pri (TVOIE) IIME, V'NEBI, NA SEMLII pa besedna vrsta ni zapisana. Dvojnična oblika »Slega: vel sla (malo)« s pregibanjem po pridevniški oz. samostalniški sklanjatvi ima dvojnico tudi v imenovalniku: *zleg* ali *zlu* – za prvega navaja, da ima nepričakovan imenovalnik. *Zlega* je tudi zelo rabljen roditeljski, enak ločilniku, *zlu* pa je srednjega spola, z roditeljsko in ločilniško obliko *zla* po načinu Hrvatov in se sklanja kakor *pismu* (173–174/197–198).

Pri samostalniku *muč* je dodan pri sklanjativah neizpostavljen sklanjatveni vzorec ženske *i*-sklanjatve,³³ z omembo, da se tako sklanjajo samostalniki ženskega spola na *-zh* in *-fh* in da se uporablja samo edninsko, kar utemelji pomensko: ker pomeni stanje, podobno tudi *čast*, ker je ime kreposti (175/199), z roditeljskim *Zhafti*, zapiše pa, da se sklanja po svojem členu,³⁴ čeprav bi se lahko skliceval na predhodno zapisano sklanjatev samostalnika *moč*.

Pri zaimkih je določena še vrsta po pomenu: npr. osebni zaimki *MI* / *nos* (172/196), *NAM* / *nobis* (170/194), *K'NAM* / *nobis* (169/193),³⁵ svojilni *NASH* / *noster* so poimenovani kot »pronomeni (primitivum) demonstrativum / (prvotni) odkazovalni zaimek«,³⁶ oblika *mi* je v prvi osebi, v imenovalniku množine in izpeljana iz imenovalnika *jeft* (172/198), oblika *naš* pa zvalnik in izpeljana prav tako iz *jeft*, iz roditeljske množine *našhih* – navedeno je, kako se pregiba po spolu (*našh*, *fha*, *fhe*), sklanjatev pa se nahaja na strani 90 (167, L 4/191), medtem ko obliki *NASHE* (171) in *TVOIE* (IIME) (168/192) opredeli kot »pronomeni possessivum / svojilni zaimek«. Ponovitev oblik obravnava različno: *TVOIE* (KRAILESTVV) (169/193) ne določa še enkrat, temveč omeni, da »smo ga že imeli«, naslednje pojavitve zaimka *TVOIE* (*Ie*, *Krajlevftvu*) (174/198) ne opredeli vrstno, določa pa mu izpeljavo in sklon; razlika je tudi v razlagi izpeljave: prva je izpeljana iz *Tebe* (*Tui*) (168/192), druga pa iz *Ti* (174/198), pri obeh je navedena izpeljanka *tvoj*, *ja*, *je*; tudi pri *TVOIA* (*VOLIA*) opozori, da je že obravnavan, a navede besedno vrsto, spol in sklon.

Primerjava obravnave edine samostalniške zveze v oblikoslovnem delu, ki se ponovi v skladenjskem (TVOIE IIME), eksplicira razlike in podobnosti med

³³ Ahačič (2006: 143) poudarja, da »tudi današnje »druge ženske« sklanjatve ni odkril šele naknadno v preizkusu etimologije (BH 1584: 174, sklanjatev besede *muzh*), ampak jo je v preizkus etimologije dal zgolj kot dopolnilo, saj jo je bralec lahko razbral že iz osnovnega besedila. Člen in ime ženskega spola se namreč sklanjata po Bohoriču (BH 1584: 54) takole: *ta mati*, *te matere*, *ti materi*, *to mater*, *o mati*, *od te matere*.«

³⁴ Ponekod je naveden le podatek o sklanjanju po vzoru člena njegovega spola.

³⁵ Oblike *Nafs* (172, 174) ne določa po vrsti zaimka, navaja pa izhodišče iz *jeft*.

³⁶ V skladenjskem preizkusu je s stališča besednozveznosti svojilni zaimek *našh* ob *Ozha* poimenovan kot adiectivum pronominis/pronomeni (zaimenski pridevnik ((1)/261)), ob *dolgé* pa kot Adiectivum / pridevnik ob samostalniku (substantivum) ((4)/263), enako pri *tvoje* (Krajlevftvu), *tvoja* (volja) ((2)/261).

obema analizama: oblikoslovna določa vrsto zaimka, spol s končnico *-e*, število, sklon, ki je tu napačno določen kot tožilnik (tudi v primerjavi s sklonom v skladenjski analizi, kjer je pravilno naveden imenovalnik), izpeljavo glede na izvor (168/192):

TVOIE IIME, nomen tuum. Eft vtrunq; generis Neutri. Quia definunt in, E, Numeri fingularis, casus accusatiui, tvoje, eft pronomen posselsium, deriuatum à tebe, quod fignificat, Tui, hinc, tvoj, ja, je, tuus, a, um, Declinatur utrumq; ad terminationem articuli neutri, feruato vtrinq; incremento in obliquis, vide, pagina 61. 88. / Eno in drugo je srednjega spola. Ker se končujeta na *-e*, ki je edninski, in sicer tožilniški, je *tvoje* svojilni zaimek, izpeljan iz *tebe*, kar pomeni Tui, iz tega *tvoj -a -e* tuus *-a -um*. Oboje se sklanja po končaju člena srednjega spola, ki služi obema, glede prirastka v stranskih sklonih glej na straneh 61, 88.³⁷

Pri skladnji je besedna zveza *TVOJE JIME – Tuum nomen* pojasnjena z ujemanjem (istostjo) pridevniškega zaimka *tvoje* in samostalnika *ime* v spolu, številu in sklonu: sta srednjega spola, v ednini in imenovalniku ((1)/260).

Oziralni zaimek *kir/kèr* je obravnavan v oblikoslovnem in skladenjskem preizkusu. Pri obliki KIR je uvedena še primerjava s podobnimi latinskimi oblikami za vse kategorije (spol, število, sklon) in stava pred glagolom: je *pronomen Relatiuum* / oziralni zaimek (167/191). Izvaja ga iz *kateri* »po skrčenju ali krazisu«³⁸ in omenja, da je vseh spolov, števil in sklonov ter se dodaja glagolom vseh oseb, kakršni so pri Latincih *is, ipse, qui*, določen je še njegov položaj v zvezi z glagolom: stavi se pred glagol 2. osebe *fi*. V skladenjskem preizkusu se izrazno razlikuje zapis iztočnice (*Kèr fi, qui es*), v razlagalnem delu pa je zapisan kot *kir (kateri)*: »relatiuum, *kir*, vel integrum, *kateri*, omnium personarum verbis rectè addi possè / oziralni *kir* (neokrnjeno *kateri*), ki se lahko pravilno dostavlja vsem osebnim glagolom.« ((1)/260). Ne v preizkusih ne pri veznikih ni zabeležena njegova vezniška vloga.

Edino pridevniško obliko VSAKDANII, qvotidianum označuje kot »nomen – ime« (171/195) in razlaga le tvorbeno iz *vsaki* in iz izsamostalniške oblike *danji -ja -je*, kar je iz imena *dan*, določi mu spol (moški) in sklon (imenovalnik), sklanjatveno enač s členom njegovega spola in napoti k sklanjativni osnovnika na stran 63.

³⁷ Samostalnik *ime* se pojavi v slovarčku pri Nomina generis Neutri: Iimé, na, nomen, namen (61); vzorec za *tvoj* pa je naveden na strani 90, ki je napačno ostraničena, saj je dejansko stran 88, kot piše v preizkusu.

³⁸ Obe obliki (*kir/kèr*) bi lahko razlagali iz drugega oziralnega zaimka, tj. psl. **jbže*, kar je ob zamenjavi členice s *k-* dalo starejšo (knjižno) obliko *kir*, drugo Bohorič razlaga iz *kateri*, kar je mlajša govorjena glasovna različica (*ker* dobimo iz **k̃teri* po onemitvi redukcijskih vokalov v *kteri*, po premetu zapornikov *tteri* in asimilaciji *kéri* ter onemitvi končniškega *-i* (prim. Ramovš 1952: 97)), toda ker omenja nepregibnost zaimka, je verjetneje le glasovna dvojnica za *kir* 'ki' s polglasniškim odrazom za nenaglašeni *i*.

Glagole določa glede na tri vrste po sedanjiških oblikah na *-am*, *-em*, *-im* in po pomenu: npr. *fī* je glagol obstajanja (verbum substantium), po slovnicih kategorijah, kot so spol, število, oseba, čas, naklon (povedni, velelni), način (tvorni, trpni), osebne in neosebne oblike (indikativ, particip): npr. *DAI* je prve vrste na *-am*: *dam*, 2. os. ed. velelnika; *PRIDI* od glagola *pridem*, ki je druge vrste, od tod v sedanjem velelniku tretja oseba *pridi* (169/193). Pri tvorjenih glagolih razloži še sestavine (172–173/196–197):

Ne v'pelaj, non inducas, vel abducas, verbum imperatiui modi, secundæ personæ, à themate, nev'pelám, primi ordinis, quod est compositum ex negativa particula, ne, id est, non, & verbo v'pejlám, afh, á, seduco, cis, cit, quod itidem est compositum ex, v', affixa præpositione, quod, in .[!] significat, & simplici verbo, pejlám, id est duco, pagina, 108. / NE V'PELAJ non inducas ali abducas: glagol velelnega naklona, druge osebe, iz osnove *nev'pelám*, prve vrste; kar je sestavljeno iz nikalne členice *ne*, to je non, in glagola *v'pejlám* -*afh* -*á* seduco -cis -cit, kar je samo sestavljeno iz v', ponskega predloga, ki pomeni in, in prostega glagola *pejlám*, to je duco, stran 108.

Zloženo zvezo (Composita dictio) POSVEZHENV BODI, Sanctificetur razloži oblikoslovno-besedotvorno: opisno iz trpnega deležnika glagola *posvetiti* in velelnika glagola obstajanja v trpnem vzorcu druge vrste (*bodi*) v tretji osebi ednine; tvorjena je iz členice *po-* in *svetim*, iz katerega je trpni deležnik *posvezhen* -*a* -*u*, sanctificatus -a -um: »Quare assumpto verbo substantiuo omnibus modis verbi passiu, tempora subministrat / In zato s pritegnjenim glagolom obstajanja služi časom v vseh naklonih trpnega glagola« (168/192).

Nepregibni besedni vrsti prislov in veznik obravnava samo pomensko in s sklicem na stran, kjer je obravnavan:

KAKOR, sicut, Adverbium similitudinis / Prislov podobnosti, »paragoga / prilepek« h *kako* kot *dokler* k *dokle*, stran 156. (170/194), DONES, hodie. Adverbium temporis (170); Inu, &, Coniunctio co/u/pulatiua / Vezalni veznik (171/195, 172/196), Sakaj, Quia, Coniunctio causalis, pagina, 165 (174/198), Tamazh, fed (173/197).

Pri predlogih navaja vezavo s sklonom: npr. *K'NAM* (169/193) je zloženo iz predloga *k'* in prvotnega odkazovalnega zaimka *nam* v dajalniku, v'NEBI, in cælo, NA SEMLII, in terra s samostalnikom v dajalniku (170/194).

Pri tvorjenih oblikah je dodana večinoma ustrezna natančna besedotvorna razlaga sestavin z navedbo izpeljavne oblike: npr. *kir* izvaja iz *kateri* po skrčenju ali krazisu, *tvoj* je izpeljan iz *tebel'ti*, *naš* iz *jest*). »ISIIDISE je sestavljen iz predloga *iz*, ki pomeni E ali Ex in glagola *jidem*, *eo*, in je druge vrste, velelnik 3. osebe ednine, ki se sprega kot *pišem*.« Pri prvi pojavitvi KRAILESTVV izpeljave ne navaja (169), pri ponovitvi pa ga ustrezno razloži iz imena (denominativ) *Krajleu*, *va*, *vu*, kar prihaja iz *Krajl* (rex) (174/198).

Včasih je način sklanjanja splošno opredeljen, tj. da se sklanja po vzoru člena njegovega spola. Ponekod je dodana natančnejša razlaga, tudi zaradi nepopolnega sistema sklonov: npr. sklonsko končnico v mestniku ednine *v'nebi*, ki jo ima Bohorič za dajalniško, skuša razložiti glede na dajalnik, ki ima končnico *-u* (*v'nebu*), kot zamenjavo s končnico *-i*, ki je naravna (170/194): Bohorič se namreč zaveda prvotnosti izbrane končnice za mestnik, ki ni bil prepoznan, in dajalniškosti končnice *-u*, ki je v tem času variantna končnica, analoško vpeljana po dajalniški obliki:

Thema eft nebu, hoc loco eft dativi cafus. Debebat effe v'nebu, fed in conſtructione frequenter mutatur, V, in, I, conſvetudine id ita obtinente, pagina 60. / Osnova je *nebu*, na tem mestu je v dajalniku. Moralo bi biti *v'nebu*, toda v zvezi se *V* pogosto zamenjuje z *I*, pridobljeno po naravi, stran 60.

Razen v enem primeru neprepoznanega ločevanja med imenovalnikom in tožilnikom je določanje kategorialnih lastnosti besednih vrst ustrezno. Nepoznane sklone rešuje kot pretvorbe oz. zamenjavo sklonskih končnic.³⁹

Na koncu je naveden sklic na pregibalni vzorec in na stran(i), kjer je oblika ali paradigma obravnavana v slovnici, lahko tudi z omembo glagola ali vzorčnega zgleda: »PRIDI [...] pagina, 40. 43. 88.«,⁴⁰ »v'NEBESIH [...] **de hoc vide**, pagina. 163 / **o tem glej** na strani 163« (168/192); »NA SEMLII, in terra. Na, præpoſitio, conſtruitur cum Datuio fol: 163« (170/194),⁴¹ »KRAILESTVV [...], pagina, 60. declinatur, vt piſmu« (169/193) ipd.

Preizkus skladnje ob gospodovi molitvi – EXAMEN SYNTAXEOS IN ORATIONE DOMINICA ((1–5); 260–264)⁴²

Skladenjski del vsebuje levoprilastkovne in priredne samostalniške besedne zveze (*Ozha Naſh*, *Tvoje jime*, *Muzh inu zhaft*) in večinoma zaporedne dvo- ali

³⁹ Ahačič (2004: 169) omenja, da je iz primerov v tem preizkusu razvidno, da se je Bohorič tudi mestnika in orodnika zavedal, a mu je bilo pomembnejše, da se ujemajo z latinskimi skloni.

⁴⁰ Sklicevanje na te strani ne ustreza dejanski paginaciji.

⁴¹ Sklic se tu nahaja znotraj sestavka in vodi k latinskemu predlogu *in*, predlog *SVPER*, *NA* se nahaja na naslednji strani 164, ki je pomotoma zapisana kot 154. Toporišič je okrajšavo za *folium* (*fol.*), tj. list, interpretiral kot samostalnik *ſol* (*zemlja*).

⁴² Ramovš ga ne omenja, ker skladnjo opiše le na kratko (1971: 221–222), Kolarič (1971: 81) mu nameni le eno poved, in sicer da razčlenjuje besedne vrste, oblike in medsebojne povezave, Pogorelec navede, da je besede iz očenaša obravnaval v zvezah (2011/1983: 92). Toporišič (1987: 322) poudarja zlasti izrazje: pri pomožniku *ſi*, ki zahteva imenovalnik na obeh straneh, ugotavlja njegovo pomožniško naravo, podrazumevani glagol *isjidi ſe* (verbo subintellecto ((2), 261)), ki je izpuščen (*kakor v'nebi*), podrazumevani imenovalnik, ki ni izražen, delni roditeljski, zaimenski pridevnik (*Adiectium pronominis* ((1)/260)).

večbesedne nize iz molitve (*Kèr fî; fî v'nebefih*), pa tudi nize razdruženih delov stavka s ponovljenim samostalnikom in sledečim veznikom (*Ozha, kèr*) ali glagolom (*jime bodi pofvezhenu*), ponavljajočim se glagolom in drugimi stavčnimi členi z naraščanjem števila členov ali nizom, ki ga nato razčlenjuje, tudi z združenima glagoloma v dveh zaporednih prirednih stavkih (*Daj – Daj nam – Daj danafs – Daj, nafh vsakdanji kruh; Daj inu odpusti – Odpusti nam – Odpusti nafhe dolge; Inu nev'pelaj nafs – Nevpelaj – Neupelaj nafs – Neupelaj v'fkušhnjavo*). Sestavljene so iz različnih stavčnih členov, ki so tudi tu poimenovani le besednovrstno: npr. samostalnika v imenovalniku (osebka) in glagola (povedka): *Mi odpustimo*; veznika in glagola (povedka): *Kèr fî*; glagola (povedka) ter tožilnika (premega predmeta), ločilnika (predložnega rodilniškega predmeta), npr. *rešiti koga od česa*: (*Refhi*), *Refhi nafs*; *Refhi nafs od slega*; glagola (povedka) in prislova (prislovnega ali povedkovega določila): *Daj danafs; je vekoma*.⁴³ Pojavljajo se tudi samostojne enobesedne iztočnice: pri glagolih zaradi razlage o vsebovanosti osebka v njih⁴⁴ (npr. v velelniških oblikah *Daj; Nevpelaj; Refhi*); pri stavčnih veznikih zaradi uvajanja novega stavka (*Tamazh, Sakaj*, razen pri *inu*, ki ga obravnava skupaj z glagolom in zaimkom (*Inu nev'pelaj nafs*); v končnem citatnem hebrejskem členku *Amen* (*certè vel certùm* 'gotovo ali resnično'), kjer se podrazumeva, tj. je izpuščen, glagol obstajanja.

Primerjava iztočnic iz očenaša v tem in oblikoslovnem preizkusu razkrije nekaj odstopanj na različnih ravneh:

- a) na glasoslovni: EE:⁴⁵ *KIR* – ES: *Kèr* – obe obliki sta razloženi iz oziralnega zaimka *kateri*;⁴⁶ *DONES* (170/194) – *Danafs* ((3)/262), kjer se razlikuje izrazna stran prislova v odrazih za oba polglasnika, EE ima mlajšo narečno obliko osrednjega prostora, ES pa starejšo (knjižno) obliko, kjer je odraz obeh polglasnikov enak (*a*); samostalnik *KRAILESTVV* (169/193), *Krajlevftvu* (174/198) – *Krajleftvu* ((2)/261), *Krajleftvu* (5)/264 ima ob drugi ponovitvi v EE za razliko od ES še ohranjen v iz pridevniške podstave;
- b) na oblikoslovni: razlika v glagolskem vidu v prvi osebi množine sedanjika z obema oblikama v ES v treh zaporednih zvezah: EE: *Odpustimo*, *remittimus* (172/196) – ES: »Kakòr mi **odpufhamo**: *ficut nos remittimus*, *Aduerbium*, *kakòr, cohæret cum verbo, odpustimo*, pagina 54. / Prislov *kakòr* se sklada z glagolom *odpustimo*.« ((4)/263), nato v istem razdelku nadaljuje z obliko *odpustimo*: »Mi **odpustimo**, *nos remittimus*«; »**Odpustimo** nafhim dolshnikom,

⁴³ O poimenovanju levega prilastka prim. opombo 37.

⁴⁴ Enaka značilnost je navedena tudi za latinščino v skladenjskem preizkusu (prim. Crusius 1563a: 190).

⁴⁵ EE – *Examen etymologiæ*, ES – *Examen syntaxeos* [...], nadalje je upoštevano navedeno zaporedje.

⁴⁶ Prim. opombo 39.

- remittimus debitoribus* noftris«, torej je samo na začetku pomotoma navedena ustrežnejša nedovršna oblika glagola, izkazana tudi v sodobnem obrazcu;⁴⁷
- c) na besedotvorni: pri samostalniku z različicama *skušnja/skušnjava*, ki ima v ES enako obliko kot danes: *v'fkušhnjo* (173/197) – *v'fkušhnjavo* (4)/263);
 - č) na pravopisni: nikalnica *ne* je pisana nestično oz. stično z glagolom, predpona *v-* je ločena z opuščajem oz. je brez njega, zapisana z *v-* oz. v ES dvakrat tudi z *u-*: *Ne v'pelaj* (171/196) – *Nev'pelaj/Neupelaj/Neupelaj* ((4)/263);
 - d) na skladenjski: besedni red je v ES večkrat namerno prilagojen skladenjski razlagi: npr. *Tvoje, Ie, Krajlevstvu – Krajlevstvu je tvoje; Vekoma – je vekoma* (glagolska oblika *je* ni izpuščena, ampak je uvedena zaradi razlage z odvisnostjo prislova od glagola obstajanja).

Nadalje sledi prevod v latinščino in besednozvezna opredelitev, ki se ne sklada povsod z oblikoslovno, ter določitev glede na medsebojne povezave (Kolarič 1971: 81), ujemanje v spolu, številu in sklonu med pridevnikom in samostalnikom, pri glagolu določitev vezljivosti s sklonom, pri predlogih vezave s sklonom samostalnika in opredelitev pomena, pri prislovih glede na nanašalnost oz. odvisnost od glagola ipd. Pogosto je za lažje razumevanje ponovljena tudi oblikoslovna razčlenitev, a se za razliko od EE nanaša na cel skladenjski niz: npr. v samostalniški zvezi »Tvoje Krajlevstvu, *Regnum tuum*« je navedeno, da se pridevnik in samostalnik ujemata v spolu, številu in sklonu ((2)/261), pri »Tvoja volja, *tua voluntas*« je še dodatno pojasnjeno, da se pridevnik *tvoja* »stavi s samostalnikom *volja* v istem spolu, številu in sklonu, to je, sta ženskega spola, v ednini, imenovalniku« ((2)/261); pri OZHA KÈR, *pater qui* je pojasnjeno, da se oziralni *kèr* »ujema s predhodnim samostalnikom *Ozha* v spolu in številu« (moškega spola, v ednini), s sledečim glagolom se ujema v sklonu (imenovalniku) ((1)/260).

Pri glagolih, ki jih tudi tu opredeli oblikovno različno (po osebi, vrsti spregatve, načinu, naklonu, desni vezljivosti s sklonom in pomensko: npr. *Refši, libera* je v drugi osebi, *fe isjidi* je v tretji osebi in velelnem naklonu); *daj* je glagol dopuščanja (concedendi), *fi* obstajanja (fubstantiuo), določen glede na sklon: npr. *Daj nam*: glagol dopuščanja se veže z dajalnikom *nam* ((3)/262), podobno tudi pri *Odpusti nam*.

V naslednjem primeru pa zaradi oblikovnega nerazločevanja med imenovalnikom in tožilnikom v slovenski sintagmi ni prepoznan pravi sklon, tj. tožilnik, in

⁴⁷ Kranjski prevod v večjezični objavi pri pravopisu in v EE imata le dovršnik (performativ v smislu ponavljalnosti) *odpustimo*; cirilski, hrvaški, poljski prevod pa imajo nedovršni vidski obliki *otpuščamo/odpuščamo* (Bohorič 1584: 38).

so omenjeni trije imenovalniki, zato ugotavlja razliko z latinščino, kjer je tožilnik prepoznaven, ker je končniško razlikovalen: »Daj, nafh vľakdanji kruh, *Da nostrum quotidianum panem*« ((3)/262). Sledi zanimivo navzkrižno razmišljanje o neustreznosti rabe imenovalniške oblike v latinščini (**Da nofter quotidianus panis*), kar označi za »noro« (*absurdum fane*), in tožilniške oblike v slovenščini (*Daj nam nafhiga vľakdanjiga kruha*), saj izraža pomen delnosti (da prosiš za del ali nekaj kruha). Iz tega izpelje pravilo, da se celota izraža z imenovalnikom, delnost pa s tožilnikom. Verjetno ga je zavedel vzorec pri imenih (samostalnik *mož*) in pridevniki (*dober*), kjer je tožilnik enak rodilniku in ne imenovalniku, delnosti pa ni povezal z rodilnikom. Tako tudi ni ločil kategorije živosti od neživosti pri moškem spolu in zato ni razlikoval dveh tožilniških oblik, sovpadajočih z rodilnikom ali imenovalnikom.

Pri »Odpufti nafhe dolge, *remitte nostra debita*« pa pravilno ugotavlja, da dejanje prehaja na dva tožilnika: *nafhe dolge*, »od katerih prvi pomeni osebo, drugi pa stvar« ((3)/262),⁴⁸ enako pri zanikanem glagolu *Neupelaj nafs*, kjer izpostavlja prehodnost glagola *Neupelaj*, ki »pripušča tožilnik *nafs*« ((4)/263), kjer pa ob zanikanju ni prepoznal rodilnika.

Obliko (*jime*) *bodi pofvezheni* v ES določi kot »osebni določni glagol« (*Verbum personale finitum*), ki ima spredaj imenovalnik *jime*, s katerim se ujema v številu in osebi, v stavku navede še isti (srednji) spol (2)/261). Osebkina povedka ne omenja, temveč za osebek uporabi poimenovanje sklonov: imenovalnik *volja* je pred osebnim glagolom *se isjidi* (2)/161)). Pri »Kèr fi, *qui es*« omenja, da glagol obstajanja v slovenščini in latinščini zahteva pred in za seboj imenovalnik (tj. osebek in povedkovo določilo), ki ju izraža *kir* oz. je impliciten v glagolu *si*.

Pri *Kakòr v'nebi* in *Taku na femlji* opozori na elipso oz. vsebovanost (t. i. »podrazumevanje«) navedenega glagola *izidi se* 'zgori se' in na podrejanje prislovov *kakor* in *taku* temu glagolu, ki vpliva tudi na rabo in mestovni pomen predlogov *v* in *na* ((2)/261).

Pri prislovi govori o podrednosti, podrejanju glagolu (*subicere*): prislova *kakor* (*v'nebi*) in *vekoma* se podrejata (*subijcitur*) glagolu obstajanja *je*; o skladanju (pri *Kakòr mi odpufhamo* »*kakòr, cohæret cum verbo*« (4)), nanašanju na podrazumevani glagol (*Aduerbium, taku, refertur ad subintellectum verbum, (fiat,) se isjidi*« ((2)/161)).

⁴⁸ Žele (2015: 461, 465) v skladenjskem delu opozarja na opisno izraženo ločevanje strukturno-od pomenskoskladenjske glagolske vezljivosti, npr. pri uporabi sklonov, na primeru predložne in brezpredložne tožilniške vezljivosti glagola *spomisłiti* idr. Kljub težišču na besednozvezni skladnji in vezljivosti »ga jedrne izglagolske tvorjenke v obravnavanih besednih zvezah potiskajo v hkratno pretvorbena obravnavo stavčne skladnje«.

Predloge kot glagolske morfeme omenja glede na vezavo s skloni, ki jo različno uresniči: npr. pri »Refhi naf od slega, *libera nos à malo*« predlog *od* dodaja (*annectit*) glagolu *reši* ablativ *zlega* ((5)/264), podobno pri »Pridi k'nam, *veniat ad nos*«: »pridi, absolutum, adsciscit dativum, vi præpositionis affixæ k' / *pridi* pripuša samosvoj dajalnik s pridruženim predlogom *k'*« ((2)/261). Pri primičnem določilu »Si v'nebefih, es in cœlis« ima drugačno razlago, ki to razmerje označuje kot vez: »Præpositio v' affixa, annectit verbo, fi, fuum casum, tanquam copula / sponski predlog v' priklepa glagolu *fi* svoj sklon kakor vez« ((1)/260).

Stavčna skladnja je delno zajeta pri obravnavi veznikov. Priredna veznika »tamazh, *fed* ((4)/263) in »Sakaj, *Quia*« ((5)/264) nastopata samostojno in sta opredeljena po pomenu (»Coniunctio Aduerfatiua, caufais«) in glede na stavčno različnost (»diuerfam sententiam à superiore infert«) oz. dodajanje novega stavka oz. vzroka (»Nouam orationem hoc est, caufam, superiori annectit«); enako tudi stavčni vezalni veznik *inu* »prejšnjemu stavku priključuje novega« (*inu nev'pelaj nafs* ((4)/263), medtem ko v nestavčni rabi (*Krajleftvu inu muzh*) opaza, da »povezuje enaka sklona« ((5)/264). Primerjalni odvisnik s prislovom *kakor* (*mi odpufhamo*), ki se sklada z glagolom ((4)/263), ni stavčno opredeljen, enako ob izpustu glagolske oblike (*Kakòr v'nebi, Taku na femlji*).

Mestoma so navedeni tudi podatki o tvorbenih sestavinah oz. izpeljavi, ki jih ni v prvem preizkusu: npr. prislov *vekoma*, ki ga izvaja iz prislova *vedèn* (*semper*) oz. *vezhèn* (*perpetuum*) in ne iz samostalnika *vek*. Tudi tu se pri vsaki obravnavani enoti sklicuje na stran v slovnici.

Sklep

Tudi iz tega preizkusa je razvidno ugotovljeno dejstvo, da avtor izhaja iz besednozvezne in ne stavčnočlenske analize, pri skladijski analizi besedila pa opaza tudi nekatere sistemske zakonitosti slovenskega jezika, ki jih ni izpostavil v slovničnem delu, kot so npr. vsebovanost osebka v povedku (npr. *Daj, Refhi*), zato prisotnost imenovalniškega osebnega zaimka *Mi* pred glagolom *odpuštimo* upraviči s poudarjanjem, medtem ko ob velelniku zaimek *ti* razlaga kot prikritega ((2)/261), prehodnost (pri *Neupelaj nafs*), posredno delni roditelj (pri *Daj, nafs v/fakdanji kruh*) idr. Besedotvorni podatki z opisom morfemske zgradbe pojasnjujejo tvorjenost, ki je tudi skladijskopomensko utemeljena.

Bohorič se v slovnici razodeva kot spreten in nadarjen pedagog, natančen opazovalec in poznavalec slovenskega jezika, jezikovni teoretik po latinskih zgledih ter sistematičen in pronicljiv jezikovni praktik. Oba preizkusa predstavljata pomemben prispevek k utrjevanju slovnične stvarine in z njima dokazuje praktično uporabnost slovničnih pravil.

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2004: Bohoričeve *Arcticae horulae succisivae* – 420 let pozneje. *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Zbornik predavanj 40. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 167–170.

– –, 2006a: Izročilo latinskega slovničarstva pred prvo slovensko slovnico Adama Bohoriča kot (ne)posredni vir zanjo, *Keria* VIII/1, [7]–28.

– –, 2006b: Nominalna paradigmatika Bohoričeve slovnice v luči evropskega slovničarstva, *Slavistična revija* 54/2, [129]–153.

– –, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

– –, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

– –, 2013: Bohorič, Adam (okoli 1520–po 1598). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi145314/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (Dostop 5. 2. 2021.)

– –, 2015: Adam Bohorič. *Arcticae horulae succisivae* de Latinocarniolana literatura. *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Ur. Kozma Ahačič, Različica 1.0. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>. Zadnja sprememba 10. 6. 2015.

Branko BERČIČ, 1970: Adam Bohorič in njegova slovnica slovenskega jezika. Spremnna beseda. Adam Bohorič: *Arcticae horulae 1584*. Faksimile. Ljubljana: Mladinska knjiga, München: R. Trofenik. I–XXII.

Adam BOHORIČ, 1971: *Arcticae horulae: Die Erste Grammatik der slowenischen Sprache, Wittenberg 1584, II. Teil: Untersuchungen*. Ur. Branko Berčič idr. München: R. Trofenik.

– –, 1584/1987: *Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste*. (Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič). Maribor: Založba Obzorja.

Jože CIPERLE, 2015: Nikodem Frischlin – nemirni poet, rektor protestantske stanovske šole v Ljubljani (1582–1584). *Reformacija na Slovenskem (Ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*. Obdobja 27. Ur. Aleš Bjelčevič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 557–570.

Martin CRUSIUS, 1558a: *Puerilis in lingua Graeca institutionis Pars prima. Pro scholae Memmingensis classe secunda*. Bafilæ: Oporinus. <https://books.google.si/books?id=-OGVaAAAcAAJ> (Dostop 18. 4. 2021.) <https://books.google.si/books?id=WzU8AAAcAAJ> (Dostop 19. 4. 2021.)

– –, 1558b: *Puerilis in lingua Graeca institutionis Pars altera. Continens omnium grammaticae partium tractationem satis absolutam*. Pro scholae Memmingensis classe prima. Basileæ: Oporinus. <https://books.google.com.ec/books?id=YyBnAAAcAAJ> (Dostop 18. 4. 2021.) https://books.google.si/books/about/Puerilis_in_lingua_Graeca_institutio.html?id=i2VaAAAcAAJ (Dostop 19. 4. 2021.)

– –, 1562: *Martini Crusii Grammaticae graecae, cum Latina congruentis, Pars prima*. Basileae: per Ioannem Oporinum. <https://books.google.si/books?id=DTU8AAAcAAJ> (Dostop 20. 4. 2021.)

—, 1563a: *MARTINI CRVSII GRAMMATICAE Latinæ, cum Græca congruentis, Pars prima*. BASILEAE: PER IOannem Oporinum. <https://books.google.si/books?id=XTA8AAAACAAJ> (Dostop 11. 4. 2021.)

—, 1563b: *MARTINI CRVSII GRAMMATICAE Latinæ, cum Græca congruentis, Pars altera*. BASILEAE: PER IOannem Oporinum. <https://books.google.si/books?id=gDA8AAAACAAJ> (Dostop 11. 4. 2021.)

—, 1571: *MARTINI CRVSII Grammaticæ Latinæ, cum Græca congruentis, Pars prima*. Basileae: ex Officina oporiniana). <https://books.google.si/books?id=CS88AAAACAAJ> (Dostop 10. 4. 2021.)

—, 1573: *Martini Crusii Grammaticæ graecae, cum Latina congruentis, Pars prima*. Basileae: per Ioannem Oporinum. <https://books.google.si/books?id=4i48AAAACAAJ> (Dostop 11. 4. 2021.)

Marjeta, DEMŠAR, Tatjana HOJAN, 1983: *Razstava učbenikov za pouk slovenskega jezika do leta 1918*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

Velemir GJURIN, 1989: Podgesla v slovarjih Bohoričevih Zimskih uric, *Slavistična revija* 37/1–3, [365]–383.

Sebald HEYDEN, 1550: *Nomenclatura rerum domesticarum*. Dilingae: Mayer. <https://books.google.si/books?id=JpP89Zo83jAC> (Dostop 1. 10. 2021.)

France KIDRIČ, 1924a: Otrozhia Tabla (ali Biblia) o. 1580, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* IV, 125–128.

—, 1924b: Bohoričev Elementale Labacense cum Nomenclatura, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* IV, 128–130.

—, 1924c: Slovenske knjige v protestantski stanovski šoli v Ljubljani 1563–1598, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* IV, 130–139.

—, 1925/2013: Bohorič, Adam (okoli 1520–po 1598). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi145314/#slovenski-biografski-leksikon> (1. maj 2021). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 1. zv. Abraham-Erberg*. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka.

Martina OROŽEN, 2003: Začetki slovenske jezikoslovne misli. *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Maribor: Slavistično društvo Maribor. (Zora 26). 382–390.

Breda POGORELEC, 1983: Razvoj slovenske slovnične zavesti od 16. do 19. stoletja: Teze. *XIX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 89–94.

—, 1983–1984: Štiristo let Bohoričeve slovnice (1584), *Jezik in slovstvo* 29/6, 210–216.

—, 1984: Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču. *XX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 223–248.

—, 2011: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika: jezikoslovni spisi I*. Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Fran RAMOVŠ, 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

—, 1971: *Zbrano delo, knjiga I*. Uredila Tine Logar in Jakob Rigler. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, 23/1.

Andrej RIJAVEC, 1965: Glasba v šolskih redih ljubljanske protestantske stanovske šole. *Muzikološki zbornik*, 1. 1, 9–21. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-O9VCU24F> (Dostop 30. 9. 2021.)

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

– –, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Karel ŠTREKELJ, 1922: *Historična slovnica slovenskega jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Maribor: Zgodovinsko društvo.

Jože TOPORIŠIČ, 1984: Oblikoslovje v Bohoričevih Zimskih uricah. *XX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. Jože Koruza. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 189–222.

– –, 1987: Zimske urice: prva slovenska slovnica. *Adam Bohorizh: Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste*. Maribor: Založba Obzorja. 281–328.

Andreja ŽELE, 2015: Pomen Bohoričeve slovnice za slovensko skladnjo. *Reformacija na Slovenskem* (Ob 500-letnici Trubarjevega rojstva). Obdobja 27. Ur. Aleš Bjelčevič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 461–470.

<http://latindictionary.wikidot.com> (Dostop 15. 4. 2021.)

<https://www.impariamoinsieme.com> (Dostop 15. 4. 2021.)

<https://gottwein.de/Lat/CicTusc/tusc4038.php>. (Dostop 1. 6. 2021.)

Povzetek

PROSTE ZIMSKE URICE O LATINSKO-KRANJSKI SLOVNICI (1584) ADAMA BOHORIČA KOT DIDAKTIČNA SLOVNICA

Vrstna opredeljenost Bohoričeve latinsko-kranjske slovnice kot didaktične, ki predstavlja jezikoslovni dosežek ob prevodu *Biblije*, naslonjen na latinsko slovnico izročilo, je v skladu z njegovo pedagoško usmerjenostjo utemeljena ne le z metajezikovnimi didaktičnimi napotki, sprotnimi komentarji in poudarki, pragmatičnimi nagovori naslovnikov, slovnimi zgledi in paradigmami ter samostalniškimi in glagolskimi trijezičnimi slovarčki, temveč je po zgledu redkih grških in latinskih slovnice, zlasti F. Melanchthona in M. Crusiusa oblikoslovnemu in besedotvornemu (*De Etymologia*) ter skladenjskemu delu (*De Syntaxi latinocarniolana*) dodal tudi dva praktična preizkusa, ki nista bila vključena v kasnejši izdaji: *Examen etymologiae* in *Examen syntaxeos in Oratione Dominica* z besedno analizo kranjskega prevoda očenaša iz pravopisnega dela slovnice, ki pisno, glasovno in besednoredno nista povsem skladna. Oblikoslovni del z izpisanimi besedami po zapovrstju in obliki kot v očenašu in v latinskem prevodu vsebuje podatke o besedni vrsti, vrsti in pomenu zaimkov, glagolov, prislovov, veznikov, o slovnicih kategorijah (spolu, številu, sklonu, osebi; času, naklonu, načinu idr.), osnovnih in drugih pregibalnih oblikah (pri samostalniku *moč* je samo tu zapisan vzorec za žensko i-sklanjanje) oz. o sklanjanju po vzoru člena njegovega spola; pri tvorjenkah so navedene (tudi neustrezne) izpeljavne oblike sestavin. Skladenjski del izhaja iz dveh ali več besed, pri glagolih, veznikih tudi iz ene, z nekaj odstopanji od prvega dela, sledijo razlage o ujemanju, vezavi s skloni, skladenju glagola in prislova, pa tudi o pomenu, tvorbi besed, besednem redu, opozorjeno je na sistemske zakonitosti, kot vsebovanost osebka v povedku, prehodnost, delni rodilnik idr. Vsaka enota se v obeh delih zaključuje s sklicem na strani obravnave v slovnici. Gre za tehten prispevek k utrjevanju slovnicih vsebin.

Zusammenfassung

ARCTICAE HORULAE SUCCISSIVAE DE LATINOCARNIOLANA LITERATURA (1584) VON ADAM BOHORIČ ALS DIDAKTISCHE GRAMMATIK

Die Gattungsbestimmung der lateinisch-krainischen Grammatik von Bohorič als didaktisch, die neben der Bibelübersetzung eine Errungenschaft darstellt und in Anlehnung an die lateinische grammatikalische Überlieferung entstanden ist, ist in Übereinstimmung mit seiner pädagogischen Ausrichtung zu deuten. Dies gilt nicht nur wegen der metasprachlichen didaktischen Hinweise, Zwischenkommentare und Betonungen, der pragmatischen Ansprachen der Adressaten, der grammatikalischen Beispiele und Paradigmen sowie der dreisprachigen Glossare für Substantive und Verben, sondern auch wegen der Tatsache, dass Bohorič nach dem Vorbild seltener griechischer und lateinischer Grammatiken, vor allem jener von Ph. Melancthon und M. Crusius, dem morphologischen und der Wortbildung gewidmeten Teil (*De Etymologia*) sowie dem syntaktischen Teil (*De Syntaxi latinocarniolana*) auch zwei praktische Prüfungen hinzugefügt hat, die in der späteren Ausgabe nicht enthalten waren: *Examen etymologiae* und *Examen syntaxeos in Oratione Dominica* mit einer Wortanalyse der krainischen Übersetzung des Vaterunser aus dem orthographischen Teil der Grammatik, die schriftlich, phonetisch und satzstellungsmäßig nicht gänzlich übereinstimmen.

Der morphologische Teil mit den herausgeschriebenen Wörtern nach der Reihenfolge und Form wie im Vaterunser und in der lateinischen Übersetzung beinhaltet Angaben über die Wortart, die Art und Bedeutung von Pronomina, Verben, Adverbien, Konjunktionen, über die grammatikalischen Kategorien (Genus, Numerus, Kasus, Person; Tempus, Modus, Genus Verbi u. a.), über die Grundformen und sonstige flektierte Formen (zum Substantiv *moč* erscheint ausnahmsweise ein Muster für die weibliche i-Deklination). Hinsichtlich der Wortbildung sind abgeleitete (auch unpassende) Formen von Wortkomponenten angeführt. Der syntaktische Teil geht von zwei oder mehr Wörtern aus, bei den Verben, Konjunktionen auch nur von einem; im Vergleich mit dem ersten Teil sind einige Abweichungen festzustellen. Es folgen Erklärungen zur syntaktischen Übereinstimmung, zur Verbindung mit den Kasus, zur Übereinstimmung von Verb und Adverb, aber auch zur Bedeutung, Wortbildung und Satzstellung. Außerdem wird auf systemische Gesetzmäßigkeiten hingewiesen, so auf das Enthaltensein der Person im Prädikat, die Transitivität, den Teilgenitiv u. a. In beiden Teilen wird jede Einheit mit der Referenz auf die entsprechende Seite in der Grammatik abgeschlossen. Es handelt sich um einen gewichtigen Beitrag zur Festigung grammatikalischer Inhalte.

Bohoričeva slovnica z vidika sodobne slovenske skladnje

Andreja Žele

Univerza v Ljubljani, Oddelek za slovenistiko, Aškerčeva 2/II, 1000 Ljubljana,
Slovenska akademija znanosti in umetnosti, II. razred za filološke in literarne vede,
Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana, andreja.zele@ff.uni-lj.si, andrejaz@zrc-sazu.si

V svoji latinskokranjski slovnici je Adam Bohorič z bogastvom zgledov iz žive govorjene slovenščine na široko zaobjel skladenjsko problematiko v slovenščini. Čeprav obravnava slovenske besednozvezne skladnje in vezljivosti sloni na primerjavah z latinsko in nemško skladnjo, ga jedrne izlagolske tvorjenke v obravnavanih besednih zvezah potiskajo v hkratno pretvorbena obravnavo stavčne skladnje. Tako ga npr. tudi pri stavčni vezljivosti niso presegli vse do začetka 19. stoletja.

Umfassend und mit vielen Beispielen aus der gesprochenen slowenischen Sprache erfasste Adam Bohorič in seiner lateinisch-krainischen Grammatik die Problematik der slowenischen Syntax. Obgleich die Behandlung der slowenischen Wortgruppensyntax und -Valenz auf dem Vergleich mit der lateinischen und deutschen Syntax beruht, drängen ihn essenzielle deverbale Wortbildungskonstruktionen in den beobachteten Wortgruppen zur gleichzeitigen generativen Behandlung der Satzsyntax. So konnte er auch in der grammatischen Beschreibung der Satzvalenz bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts nicht übertroffen werden.

Ključne besede: Bohoričeva slovnica, slovenska skladnja, besednozvezna skladnja, kontrastivno-normativna primerjava, izrazna ravnina jezika

Schlüsselwörter: Grammatik von Adam Bohorič, slowenische Syntax, Wortgruppensyntax, kontrastiv-normativer Vergleich, sprachliche Ausdrucksebene

V svoji slovnici *Arcticae horulae fuccifivae de latinocarniolana literatura, ad latinæ linguæ analogiam* (*Zimske urice proste o latinsko-kranjski pisavi po latinskega jezika naliki priličeni* ali *Proste zimske urice o latinskokranjski slovnici 1584*) je Adam Bohorič s pomočjo latinsko-nemško-slovenske kontrastive predstavil zmožnosti takratne govorjene slovenščine. Protestantski pisci, izobraženi v latinski pismenosti, so se namreč naslanjali na jezikovni občutek govorjene besede in zato zagovarjali stališče, da se mora knjižni jezik še zlasti pri skladenjskih vprašanjih ravnati po ljudski govorici; z »zastopno« besedo se bo božja beseda najširše učlovečila in se najbolj približala ljudem (prim. Kerševan 2008/9: 23–34). Tako je A. Bohorič z jezikovnobuditeljskim zanosom nabral obširen nabor zgledov iz žive govorjene slovenščine. S tem pa je po zgledu

takratnih evropskih slovníc ljudskih jezikov dotedanji Trubarjev pragmatično sporazumevalni in Kreljev širši narodnopovezovalni (nadnarečni) vidik razširjenja takratne kranjščine oz. slovenščine s hkratnima ponatančenjem in poenotenjem uporabe črkopisa Bohorič dopolnil še s kodifikacijskim (normativnim) namenom: na latinski shemi, tj. z latinščino kot metajezikom,¹ dokazati, da je takratna slovenščina že sistemsko sposobna postati knjižni standard. Spoznanje o knjižnosti slovenščine pa je bistveno dvignilo jezikovno samozavest, ki se je z Dalmatinovim prevodom celotnega svetega pisma samo še potrdila in utrdila. Od tu naprej se je s poenoteno višjo oz. knjižno različico slovenščine lahko določil in identificiral praktično celoten slovenski jezikovni prostor.

Čeprav se torej vseskozi poudarja pomen naravnega ljudskega jezika oz. govornice in široko občestvo kot najširši naslovnik, je protestantska zapisana slovenščina že zaradi javne in hkrati zapisane oblike morala tako leksikalno kot zgradbeno krepko presegati dejansko govorico preprostih ljudi. K večji umetelnosti zapisanega so tudi slovenske protestantske pisce seveda prisilila zavezujoča retorična pravila, ki so se morala načrtno uresničevati še zlasti v zapisani slovenščini. In kljub tej retorični zavezi jezikovno lepšati in uglaševati misli so ostajali prepričani, da pridigajo in pišejo za vse, torej očitno dovolj preprosto za vse družbene sloje.

In čeprav je bil prvenstveni namen dokazati sistemsko sposobnost takratne slovenščine postati knjižni standard, je z nabranimi zgledi iz žive rabe na široko zaobjel tudi specifiko skladijskih razmerij v slovenščini. Ciljni in zato bistveni segment sporočanjskih zmožnosti vsakega jezika je namreč ravno skladnja. Sam Bohorič zlasti pri skladnji priznava svojo vlogo tolmača, ki upošteva vse

¹ O tem Mečkovska (1984: 209–222). Na str. 221 na podlagi primerjanj prvih slovanskih slovníc predstavlja preglednico razlikovalnih lastnosti, »važnih za zgodovinsko-filološko in kulturološko tipologijo slovníc«: a) etničnost-neetničnost jezika objekta – Bohoričeva slovnica (+); b) etničnost/neetničnost metajezika slovnice – Bohoričeva slovnica (–); c) dolgotrajno filološko izročilo – Bohoričeva slovnica (–); č) vsebinska samozadostnost slovnice – Bohoričeva slovnica (–); d) razmerje slovníc do nadaljnjega slovničnega izročila naroda (+). Tudi za Bohoričevo slovnico velja pripomba na str. 215: »[...] Glavni vzrok, da so sprejemali latinščino za metajezik, pa je vendarle v izdelanosti latinskega slovničnega izrazja in širše – v izročilu rabe latinščine kot metajezika. V duhu protestantske ideologije bi bila sestava slovnice lastnega jezika v svojem jeziku, toda narediti ta korak je bilo težje kot prevesti sveto pismo v materinščino.« B. Pogorelec (1983) pravi, da je razlaga razvoja slovnične misli mogoča iz dveh zornih kotov, in sicer a) iz medsebojne primerjave slovníc in b) iz teoretičnih izhodišč, ki so vodila pri nastajanju slovenskih slovničnih besedil. Glede na to, je za slovenščino pomembno dejstvo, da »sta bila sprva obdelana predvsem črkopis in z njim v zvezi glasovna vrednost črk ter morfologija, veliko manj pa skladnja in besedotvorje« (91). V tem kontekstu Toporišč (1984b: 168) sicer znotraj obravnave tožilniške vezave načelno piše: »[...] Tu je Bohorič res bolj ali manj slepo sledil latinski slovnici, je pa v latinščini iste kategorije v veliki večini prevajal, kakor je zahtevala slovenska jezikovna struktura [...].«

medjezikovne razlike in jih pozitivno sprejema kot samosvoje osamosvojene jezikovne lastnosti s ciljem govoriti ter pisati čimbolj lepo čisto in pravilno kranjščino oz. slovenščino. Pri vsem tem pa je pomembno povzeti, kar je bilo že v dosedanjih razpravah (prim. Kolarič, Pogorelec, Toporišič, Ahačič)² bolj ali manj eksplicitno izraženo, da je tu vodilna Bohoričeva želja oz. namen dokazati, da lahko in tudi kako lahko v slovenščini izrazimo vse, kar je v latinščini.

Dosedanje natančnejše analize so samo še potrdile, da je za razliko od drugih poglavij v slovnici skladnja v celoti naslonjena na Melanchthona.³ Bohorič je prirejal Melanchthonovo skladnjo po postopkih: – z naslovom in oznako razdelka opiše vsebino posamezne obravnave, – navede Melanchthonov primer, – ga prevede v slovenščino, – komentira slovenski prevod in označi njegovo morebitno odstopanje od latinskega ali popolno ujemanje z njim. Seveda pa imajo vsi ti medjezikovni komentarji kot kontrastivni zametki obravnav navadno tudi večjo oz. širšo sporočanje vrednost; še večji dosežek in nadgradnja so izboljšani nedobesedni prevodi v slovenščino. Lahko celo trdimo, da so Bohoričevi kontrastivni komentarji zelo korektni v smislu, da upoštevajo vse možnosti prevajanja in celo neprevedljivost (Ahačič 2008: 12–13). Seveda pa v želji dokazovati, da je tudi slovenska človeška beseda enakovredna pri širjenju božje besede, nekje v ozadju lahko stalno na preizkušnji tudi takrat prevladujoča želja po odkrivanju oz. iskanju čim več možnih podobnosti oz. skladnosti slovenščine z latinščino.

Pogorelec (1983/84: 216) ugotavlja, da ob poudarjanju velike navezanosti na Melanchthonovo predlogo in tudi morebitnih vplivov tedanje nemške skladnje spregledujemo precejšnji del slovnične sheme oz. zgradbe slovenskega jezika, ki jo je zaznal in opisal Bohorič in se do danes ni bistveno spremenil; po njenem se zlasti ne bi smelo spregledati mesta, ki izkazujejo Bohoričovo jezikovno samostojnost in kritičnost. Slednje tudi sledi duhu humanistično-renesančnega časa, ki želi osveščati ljudi in kultivirati pisne jezike (Pogorelec 1983), zato je pomembna njena glavna namembnost: gre namreč za didaktično slovnico za praktično rabo z malo teorije, namenjeno predvsem govorcem slovenščine z dobrim poznavanjem osnov latinske slovnice in znanjem nemščine.

² Vsak od naštetih raziskovalcev, začenši z obsežno pregledno-problemsko študijo R. Kolariča (1971: 29–82), je izvirno in konkretno problemsko predstavil, na novo aktualizirano dopolnil ter s tem tudi ovrednotil Bohoričev slovnični delež, tako da zgolj povzemanje njihovih ugotovitev ne bi bilo smiselno. V tem prispevku se zato omejujemo le na nekaj skladenjskih pojavov, ki so bili že ustrezno zaznani v Bohoričevi slovnici in se v vsaj podobni podobi in vlogi potrjujejo tudi v današnji slovenski skladnji.

³ V večinskem stilu slovnice svojega časa si Bohorič jemlje za izhodišče latinska pravila, ki jih je v svoji skladnji podal Filip Melanchthon, in iščejo ustrezne primere v domačem jeziku.

Bohorič na izrazni ravni sicer ostaja v okvirih besednozvezne skladnje, pri tem pa, gledano s pretvorbenega vidika, mora upoštevati tudi posamezen pomen uporabljene besede in njeno vlogo pri skladanju besed.⁴ Izhodiščna kontrastivna obravnava na izrazni ravnini je torej že po vzročno-posledični naravi jezika in po naravni jezikoslovni logiki posegla tudi na pomensko in skladenjsko ravni. Besedne zveze so mu glede na latinsko predlogo bile mehanično in najlažje obvladljivo izhodišče za nadaljnje iskanje in upoštevanje predvsem razlik med slovenščino in latinščino; v primerih, ko se mu je to zdelo potrebno, jih je razlagal tudi z nemščino.

Bohoričeva obravnava predvsem t. i. glagolske skladnje dokazuje, da se je pri opisu jezika zavedal vodilne vloge skladnje v jezikovnem sistemu. Pri skladenjski analizi se mora že glede na obdobjiske značilnosti predvidevati precejšnji vpliv retorike – slovenska besedila protestantskih piscev so dobra potrditev, da so avtorji poznali retoriko tako v teoriji kot v praksi; raba retoričnih meril je namreč predstavljala temeljito merilo za presojanje jezikovne umetelnosti določenega besedila. Po teoriji klasične retorike gre za lepšanje in uglaševanje ubesedenih misli s pomočjo skladenjskih figur. Ubesejene misli se umetelno izrazijsko dodelujejo v obliki t. i. sopomenskih, protipomenskih, dopolnjevalnih in vzajemno neodvisnih dvojnih formul tipa *gouori inu prauī, huda inu dobra, dar inu muzh, misliti inu vprashati* ipd., naštevalnih trojnih formul in asindetičnih ali polisindetičnih kopičenj (gl. Ahačič 2008/9: 96–97). Vsekakor pa je zelo pomembno, da se z novimi raziskavami samo še potrjuje, da je bila takratna raba že slovenskega besednega reda, ki ni sledil latinski ali nemški predlogi, ampak predvsem slovenskim aktualnostnočlenitvenim zakonitostim, prej pravilo kot izjema.⁵ S tem se še dodatno potrjuje jasno zavedanje razlik med latinsko, nemško in slovensko stavbo besed, ki pa so eksplicitno izražene tudi v Bohoričevih komentarjih slovenskih skladenjskih pojavov oz. zgledov. Navsezadnje pa je bila Bohoriču lahko dobra praktična opora in orientacija za domači/slovenski naravni

⁴ Gledano z današnjega védenja je skladnja besednih zvez le eno izmed možnih izhodišč strukturalne obravnave skladnje nasploh, in ne predstavlja nobenih omejitev pri opisu skladenjsko-pomenskih pojavov. To na svoj način dokazujeta vsaj na zunaj diametralni trditvi J. Toporišiča: v predgovoru k izdaji *Zimskih uric* (Toporišič 1987: 314) je zapisal: »Ta skladnja je besednozvezna, ne stavčnočlenska (taka je postala šele čez 230 let – pri Vodniku),« v kontekstu druge analize pa isti avtor (Toporišič: 1984b) ugotavlja, da je Bohoričeva skladnja v bistvu vezljivostna, in v nadaljevanju izdela vezljivostne tipe za prisojevalno razmerje in za desno neimenovalniško sklonsko vezljivost.

⁵ Pogorelec (1984: 223–224) piše o izjemnem ujemanju s sodobno skladnjo slovenskega jezika in o velikem posluhu protestantskih piscev za naravno slovensko dikiijo. Verjetno je to naravna posledica težnje posneti rabo najboljše takratne govorice. Zagovarjanje naravnega reda naj bi bilo tudi v skladu s humanistično-renesansno poetiko (prim. Pogorelec 1984: 229).

besedni red, ali vsaj za njegove zametke, že Dalmatinov prevod Biblije.⁶ Treba pa je upoštevati tudi vključevanje retorične stave oz. t.i. retorične (figuralne) dikcije. Pogost metodološki in praktični očitek, ki gre Bohoričevi obravnavi, je predvsem, da Bohorič za zglede navaja samo iztržke s premalo sobesedila, ki bi odkrilo vse uporabljene skladenjske pomene. Teoretična skladenjska pravila pa je Bohorič povzel in delno priredil po Melanchthonu.⁷ Z vidika teoretične obravnave seveda ni jasno izraženega poudarka na vprašanju stave besed oz. na skladenjskih vprašanjih, skratka primerjalno-prevodno opisovana slovenska skladnja pri Bohoriču se še ne utemeljuje jezikoslovno, saj jo lahko (vsaj) mestoma beremo kot komparativno latinsko-slovensko skladnjo (Toporišič 1984b: 159; Ahačič 2008/9).

Z vidika organiziranosti stavčne povedi in glagolske vezljivosti je še posebej pomenljivo, da v celotni Bohoričevi skladnji, ki ima devetinpetdeset strani, kar štiriinštirideset strani obsega poglavje o skladnji glagolov, devet strani o skladnji imen, na ostalih nekaj straneh pa je opisana skladnja ostalih besednih vrst (Ahačič 2008: 6–7).⁸ V nadaljevanju bo z vidika aktualnih morfološko-skladenjskih lastnosti in značilnosti slovenščine obravnavano samo poglavje o skladnji z naslovom *De syntaxi latinocarniolana* (Skladnja latinsko-kranjska), ki organsko združuje oblikoslovne in skladenjskopomenske lastnosti jezika.⁹

Izhajajoč iz izraza je Bohorič najprej opisal sklone, ki so skupni tako slovenščini kot latinščini, pri obravnavi predlogov pa je dodal še posebni obliki, ki ju skladenjsko zahtevajo predlogi – to sta mestnik in orodnik. Pri opisu se sklonom kar že posledično naravno dodaja tudi pomen, seveda pa brez teoretičnih opisov.¹⁰ Pri obravnavi sklonov namreč piše o t.i. skladnji sklonov.

⁶ Čeprav se pri Dalmatinu, kljub sledenju naravni dikciji, na ravni sobesedila odraža tudi določena togost v smislu neupoštevanja naravne členitve po aktualnosti (prim. Pogorelec 1984: 236–237).

⁷ Po Melanchthonu ima npr. skladnja nomenov štirinajst pravil, pri Bohoriču pa jih je dvanajst.

⁸ Potrjeno je, da je Bohoričev neposredni vir za poglavje o skladnji v drugi skupini izdaj Melanchthonove latinske skladnje, in sicer besedilo Vitusa Oerteliusa Winshemiusa iz leta 1538. Podrobneje o tem piše Ahačič (2006: 10–13; 2008: 6).

⁹ V nadaljevanju bo upoštevano straničenje, kot je v izvirniku in kot ga je potem ohranila tudi Toporišičeva prevedena in komentirana izdaja *Zimskih uric* (Toporišič 1987: 330). Komentiranim zgledom bo v okroglem oklepaju pripisana kratica BH in ustrezna stran v slovnici, v poglavju o skladnji.

¹⁰ S predstavljeno sklonsko rabo je povzeto bistveno skladenjsko spoznanje, da so skloni nosilci pomena. Teorija je torej vključena v pravilo rabe, in od tod tudi pomenljiva in precej radikalna pripomba Ahačiča (2007: 88), da v Bohoričevi slovnici ni skoraj nič teoretičnih opisov.

V prevladujoče razpravljanje o uporabi sklonov (teh ne ločuje prav dobro oz. jih meša) pa se vriva tudi vloga glagolskega pomena¹¹ in z njim seveda tudi pomenskoskladenjska glagolska vezljivost.¹² Tako v okviru leve vezljivosti za glagole tipa *obſtati*, *paſti* v *S'rezho red obſtoji tār pade ſavupajnje* (Bohorič 1584: 19; v nadaljevanju BH) pravi, da tvorijo stavek brez stranskih sklonov. Znotraj desne vezljivosti pa je nakazano, da je strukturnoskladenjska oz. sklonska hierarhija odvisna od glagolskega pomena, ki veže določene udeležence, ki se lahko izražajo samo z določenimi skloni oz. da »se pri vseh tvornih glagolih ne podrejajo brez reda vsi skloni [...]« (BH: 20), npr. *ſem ſhkodo ſturil*, *Maſo derſhati*, vendar *Govoriti*. Tu prek nujne tožilniške vezave hkrati opozori tudi na nepolnopomensko rabo glagolov *ſturiti* in *derſhati*, nasproti polnopomenskemu *govoriti*. Znotraj sklonske rabe pa uvaja tudi stavčno skladenjskopomensko hierarhijo: »Izmed dveh tožilnikov eden pomeni osebo, drugi stvar, kakor *Vuſhim tebe kunſhti* [...] (BH: 26). [...] Glagolom dodeljevanja se dodaja dvojni dajalnik, katerih eden izraža osebo, drugi vzrok, ker se stvar dodeljuje ali v korist ali v škodo [...]« (BH: 24), npr. *Gre oli pride meni h'dobizhku* s pretvorbo *Je muſ dobizhek* (BH: 26).

Za predložne sklone uporablja krovno oznako ločilnik, ki ima največkrat skladenjsko vlogo prislovnih določil (in poimenovanja kot ločilnik sredstva, ločilnik vzroka, ločilnik načina (BH: 27, 28) ipd. za zglede kot *S'pregledajnjem oli s'ſhonajnjem ſe pèrjateli obdàrshé*, *ſe pita ſkusi ſpanje* ali *s'ſpanjem*, *Vojſkovanje (oli kreg) je s'veliko hitroſtjo dopèrneffenu* proti *Da bi teiſte rezhi pred mano naſkrival*, *ſèm ſinu navadèl* (BH: 26) nasproti pravi prislovni rabi v primeru *Bodi pèr redi* (BH: 54). Bohorič ločilnik označuje tudi kot tipični trpni sklon v primerih kot *Pèr vſeh ſtarih ſe tu rèſnizhnu vej* (BH: 50), in v tej zvezi nezavedno izpostavi pretvorbena razmerje med pomensko- in strukturnoskladenjsko vezljivostjo (primarna/sekundarna diateza). V tem kontekstu opozori na orodnik, ki je v trpniku lahko pretvorbena različica imenovalnika (pri *mez*h):

Trpnim sklonom se dodajajo drugi, ki jih tvorni glagoli dobivajo poleg pravega tvornega tožilnika, npr. *Bom z'mezhom vdarjen* *percutor gladio*: tu se tožilnik podreja glagolu s predlogom in zadene ob ločilniško zvezo (*Ablativi Conſtructiones*), kadar pomeni orodje. (BH: 30)

¹¹ To samo še potrjuje ugotovitev Mečkovske (1986: 263), da je bil glagol za takratne slovanske slovníčarje ena najtežjih besednih vrst, pri obravnavi katere so se še najbolj opirali na druge, že dodelane, jezikovne sisteme oz. na antične slovnce.

¹² Toporišič (1984b) ugotavlja, da je Bohoričeva skladnja v bistvu vezljivostna, saj na izrazni ravni predstavi vezljivostne tipe za prisojevalno razmerje in za desno neimenovalniško sklonsko vezljivost.

S skladenjskega vidika je pomenljiva sorazmerno obsežna obravnava glagolov z upoštevanjem časa, načina in naklona, z dodajanjem tvorbeno-pretvorbenega vidika pa tudi obravnava gerundija oz. glagolnika; nadgradnja glagolski skladnji je obravnava rabe predlogov oz. skladnja glagolov z odvisnimi skloni. To je še dodatni dokaz, da je sporočanje in posledično skladenjskopomensko težišče v slovanskih jezikih na glagolih.

Na še nedefinirano, vendar opisno že izraženo ločevanje strukturnoskladenjske vezljivosti od pomenskoskladenjske glagolske vezljivosti kažejo tudi ugotovitve: »Glagol *špomifli* se s tožilnikom veže s predlogom ali brez njega. Kajti govori se oboje: *špomifli na rezhi* ali *špomifli rezhi*« (BH: 22). Pri določenih glagolskih pomenih opozori tudi na rabo predložnih sklonov (npr. mestnika) v stavčnočlenski vlogi prislovnih določil:

[...] Glagoli skrbi in duševnega nemira dopuščajo tudi ločilnike, kakor *fēm v ferzi shaloften* upravlja **dajalnik s pridetim predlogom** v (poud. A. Ž., BH: 23).

Posebej opozarja tudi na vezavo glagolov tipa *tizhe, nadleshi, se hozhe/lufhta, fe špodobi* ipd. (BH: 48–52), kjer je posredno opozorjeno na t. i. smiselni osebek:

[...] oseba v dajalniku se dodaja naslednjim glagolom *Meni flifhi, doštoji oli fe špodobi nikar krivizo sturiti* [...] *Na letim meni veliku nadleshi, da te vidim*; in tukaj se imenovalnik zamejuje z dajalnikom zaradi predloga *na*. (BH: 48, 49)

Zaveda se različnih pomenskoskladenjskih vlog predlogov¹³ in jih komentira:

Slovani se zadovoljujejo z **enim predlogom**, naj je **dostavljen ali pristavljen**. (BH: 58)

Torej je kot predložni glagolski morfem z glagolom skladenjskopomensko tesneje povezan (tj. vezavnovezljiv) ali samo primaknjen (tj. vezavnodružljiv). Glagoli s predložnim glagolskim morfemom so upravičeno označeni kot »sestavljene glagoli s pridruženim predlogom«, npr. *Bo pitan (debel) oli se pita škusi špajnje ali s'španjem* (BH: 27, 28) v pomenih 'Spanje (ga) obnavlja/vzdržuje', ali pa zgledi *Te pèrpravim ob denarje* z razlago »glagol *pèrpravim* si določa tožilnik s predlogom *ob*« (BH: 28).

Ima tudi primere za obvezno prislovnodoločilno vezljivost, in tu pomenljivo navaja zgled z glagoli premikanja, npr. *Fronšpergar je vojško pejljal v'Italio* in v nadaljevanju komentira:

¹³ Toporišič (1984b) ugotavlja, da so predlogi oz. predložni glagolski morfemi prikazani po skloni vezavi na podlagi latinščine, in navaja primere kot *od Buga, pres njega, s'Bugom, škričfhi pred ozhetom* ipd.

Glagol *pejljal* ima za seboj tožilnik s **pridruženim predlogom** v'. Govorimo tako: 1. *Pridem v'mejftu* Venio in urbem: s tožilnikom. 2. *Vlezhem is mejfta* Proficiscor ex Urbe: z ločilnikom. 3. *Na plazu prebiva* Habitat in foro: z dajalnikom (BH: 41)

In še:

1. Imenom mest se večkrat dodajajo predlogi, kakor *Je prifhèl k'Meffani oli v'Meffano* Venit ad Meffanam, kar je izraženo z dajalnikom in s tožilnikom. 2. Po zvezah z mesti se ravna tudi naslednja občna imena: DOMUS: *fèm domá* fum domi; prislovno v pomenu na mesto: *Grem domov* ali *na dom* Eo domum (s tožilnikom) (BH: 43).

S prevodi je opozorjeno tako na brezosebno rabo glagolov kot na brezosebne glagole in s tem tudi na različne možne stopnje izražene vršilskosti v prisojevalnem razmerju – predstavljeni so primeri brezosebnih glagolov v brezoseb(kov)ni rabi ali v oseb(kov)ni rabi, npr. *Deshi* nasproti *Deshi mleku*, možna splošnovršilska raba v oseb(kov)ni rabi, npr. *Pravijo/Dejo/Govore (ludje)* (BH: 13); s stopnjo /ne/ujemalnosti pa opozori še na druge slovnične kategorije (osebo, spol, število), npr. *Le kaj on od straha, jeft pak od smeha doli nefim padèl*, *Luno tar svesde, katere fi ti fturil*, *Zhaft inu tvoje jime tar tvoja hvala vfelej oftanejo*, *Letukaj njegovu oroshje, letukaj fo njegova kula bila* ipd. (BH: 14) ipd.

Ravno z vidika skladnje ni naključje, da je Bohorič posebej zaradi rabe v povedju poudarjal deležnike (celo) kot posebno besedno vrsto. Pri deležnikih posebej pripominja, da »se ravna po skladu svojih glagolov« (BH: 52) in v zvezi s tem opozori na obvezno vezljivost v zgledih *Zhrepinja ohrani duh dolgu, s'katerim je enkrat poshmahana* z razlago: »*Poshmahana* namreč zahteva obliko *s'katerim* [...]« (BH: 2).

Ohranjanje glagolske vezljivosti ugotavlja tudi v primerih kot *dolshan/kriv tatvine* ali *kriv na tatvini* ipd. – »tu se rodilniki podajajo kakor rodilniki pri glagolih« (BH: 6).

Na že dovolj izostren jezikovni čut kaže tudi ločena obravnava naklonske rabe povedkovnika *potreba* v zvezah kot *le potreba kunfhti* (< *Opus eft arte*; BH: 8).

Znotraj povedka oz. le pri nekaterih pridevniških besedah v zloženem povedku, tj. v okviru t.i. povedkovodoločilne vezljivosti, npr. pri pomenu 'imeti bele zobe' ločuje med povedkovodoločilnim razmerjem *Mur je bél na sobeh* (tj. v *sobe*) in med pretvorbo v prislovnodoločilno razmerje, npr. *le trudèn od fkàrbil/pred fkàrbjolsa voljo fkàrbi* – te slednje zglede označuje kot »ločilniški sklad pri imenu« oz. kot »ločilnik vzroka« (BH: 6–7).

Tudi sicer se prek prevodov, in zlasti pri iskanju možnosti za pretolmačenje v slovenščino, potrjuje zelo živa uporaba pretvorbenih pravil.

Predstavljeno je pretvorbeno razmerje med glagoloma *biti* in *imeti* z možnima udeležensko neenakovrednima različicama prevajanja *Ohze je doma* – *Jimam ozheta doma* (BH: 26).

Zaznana je tudi kopulativna oz. vezna raba glagolov, npr. *Cato, je rajfshi hotel biti brumen kakor, le taku jimenovan* (BH: 32), *Ti hozhefh jimenovan biti vojfzhak* (BH: 32), *Kaj je sa zhloveka* (BH: 3); in še nepolnopomenska raba glagolov, npr. *Letu fe bujl (ali veliku vezh) jimenuje mordrija koker vojfkovanje* (BH: 12).

Vpliv pretvorb, npr. pri razmerju glagolnik vs. namenilnik vs. odvisnik, je izražen s primeri *Ieft ga pofhlem k'gledanju grada*, navaja še možnosti *Pofhlem ogledati grad*, *Pofhlem, da gleda grad* (BH: 33).

Pri opisu rabe člena je bolj eksplicitno primerjalno obravnana tudi pomenska določnost, in to precej široko – od časovnosti, npr. *ſdajci v Sdajci kakèr ſem vidil, ſem ſdajci poginil* (BH: 56), do lastnosti, *ſpodoben goſpudu, doſtojn/dober k'vuku* (BH: 6), *ſedaj tretji ſvet ſe ſhivè, Hvali velike njive, majhino orji* (BH: 19) ipd.

Sicer pa se je pomenska določnost v pomenu 'vrstnosti' pravilno naravno, po jezikovnem čutu ustaljene rabe, uporabljala tudi pri rabi pridevnikov oz. pridevniških besed, med drugim se je razločevalno uporabljala tudi pri ločevanju proste stave besed od stalne stave, npr. *vsakdanii kruh* (BH: 171), *rihtni ſtol* (BH: 53), *porozhena ſhena* (BH: 58), *boshje bitje* (BH: 62).

Pomenska določnost se, seveda zgolj po zaporedju primerov, povezuje s pomensko determiniranostjo pri glagolih premikanja, kar je seveda vsaj pomenljivo, če že eksplicitno ni nikjer napisano oz. pokomentirano, npr. *Sem per redu k'nej priſhal, kateru je nar pervu* (BH: 2) ipd.

Ob pripombah, kot npr. »Rodilnik presežnika Kranjci izražajo s primerniku dodano členico *ner-* in povrh dodano besedo *mej*, ki pomeni inter. [...] *Plato, narvuzheneſhi mej Gèrkmi* [...]« (BH: 4), lahko govorimo tudi o začetkih vzpostavljanja razmerij med besedotvorjem in skladnjo.

Če povzamemo: Bohorič je z bogastvom zgledov iz žive govorne slovenščine skušal v največji in najboljši meri zadostiti tolmačenju latinskih primerov. S tem pa je hkrati na široko zaobjel tudi bistveno skladijsko problematiko v slovenščini. Ker je bil prvenstveni cilj zadostiti praktičnim potrebam sporočanja, je jezikoslovne komentarje omejil na slovensko-latinske normativne primerjave na izrazni ravni. Kot kaže širina zaobjetih skladijskih vprašanj, pa mu je sicer večkrat pripominjano dosledno sledenje Melanchthonovi skladijski kvečjemu pomagalo, da je na tak način lahko posredno in prevodno oz. tolmaško, s primerjalnimi medjezikovnimi opisi, tudi že nakazal značilnosti ustroja slovenske skladnje. Zlasti obravnave besednih zvez z jedrnimi izglagolskimi samostalniki njegove opise besednih zvez že potiskajo v hkratno pretvorbena obravnavo stavčne skladnje.

Pri tem je treba poudarjati, da vse njegove razpoložljive slovenske rešitve izhajajo iz možnih prevajalskih rešitev in iz stalnih iskanj, kako kaj čim bolj

jasno pretolmačiti; v takšnem kontekstu ne moremo (ali pa je težko) sklepati o namenskih jezikoslovnih komentarjih stavčnočlenske ali siceršnje besedilne skladnje. Vendar gledano z današnjega vidika, čeprav brez pravih jezikoslovnih komentarjev, je ponudil skladenjsko predstavitev, ki je niso presegli vse do začetka 19. stoletja.

Svojevrstna prepotrebna posebnost za takratni tip slovnice so tudi vključeni slovarčki živega besedja. Primerjalno glede na tisti čas velja poudariti, da govorimo o besedju iz neverskih besedil (slovnica, slovar) s področja vsakdanjega življenja.

Z vidika slovničnega izročila se Bohoričeva samosvojskost in osamosvojenost na neki način kaže tudi v tem, da medjezikovnih razlik med latinščino in slovenščino nikoli ni zavestno poudarjal ali celo izpostavljaj, in takšno taktno ravnanje za tisto obdobje in za takratno stanje slovenščine je imelo poseben pomen in namen.

Težko oz. sploh neupravičeno pa bi lahko govorili o morebitnem vplivu Bohoričeve slovnice oz. skladnje na vse poznejše slovnice slovenščine. Kot je bilo že zgoraj omenjano, sta Bohoriča motivirali zlasti 1) latinska slovnična predloga in posledično 2) vloga tolmača, da se je bolj poglobljeno sistemsko ukvarjal tudi z istimi ali podobnimi jezikoslovnimi pojavi v slovenščini. In mogoče sta ravno zgornji motivacijski izhodišči razlog, da Bohoričeva slovnica ni vplivala na naslednje slovnice; vsaj tja do Kopitarja in Vodnika ni bilo možno zaznati primerjalnega, v slovničnem smislu, nadgrajevanja glede na Bohoričevo.¹⁴ Po drugi strani pa bi lahko ugotovitve, kot je Pohlinova, da so vsi stavki v svojem bistvu dvodelni, posledično lahko izhajale ravno iz Bohoričevih komentarjev prisojevalnih razmerij.

V nasprotju s Kopitarjevimi posameznimi oblikoslovno prikritimi skladenjskimi opombami je slovensko skladnjo z obširnejšo obravnavo vezljivosti kot temeljnega skladenjskega pojava in s slovenskim izrazom »vésanje« v slovnico vpeljal šele V. Vodnik.¹⁵ Naslednja slovenska skladnja je v slovnici F. Metelka, ki pa je imela že trdno znanstveno predlogo pri J. Dobrovskem. Lastno neodvisno skladenjskopomensko pot, ki je bila sicer idejno zelo blizu Bohoričevi, pa si je slovenščina začrtala šele z Levstikom. Podobno stališče, da se mora knjižni

¹⁴ Iz dosedanjih virov lahko povzamemo, da je bila Bohoričeva slovnica v dveh tiskanih predelavah v rabi do konca 18. stoletja, bohoričica pa z manjšimi modifikacijami do srede 19. stoletja (Ahačič 2008).

¹⁵ Primerjalno z drugimi slovnici in tudi sicer pomenljiva je opomba Ramovša (1971: 234), da je tudi Vodnikova slovnica bila predvsem učna knjiga ilirskih primarnih šol, ko se je učila francoščina kot deželni jezik.

jezik še zlasti pri skladenjskih vprašanjih ravnati po ljudski govorici, je Levstik zagovarjal in poudarjal v jeziko(slo)vno veliko bolj zmožnem in uresničljivem obdobju.

Nečemu pa lahko zagotovo pritrdimo: »Ko bi bil vsak naslednji slovničar toliko storil, kar je Bohorič že ob prvem koraku slovenskega slovničarstva, bi bil naš knjižni jezik že zdavnaj bolje raziskan, kot je stoletja bil.« (Toporišič 1984a: 214) Velja pa tudi to, da se zelo uspešen začetek lahko zazna in potrdi šele z ne tako uspešnim in z navadno povprečno učinkovitim nadaljevanjem. Vsekakor smo Slovenci z Bohoričevo slovnico med drugim pridobili tudi tisto dragoceno časovno prednost v razvoju jezika, ki nas je primerjalno zgodaj uvrstila med narode s kodificiranim jezikom.

Literatura

Kozma AHAIČIČ, 2006: Izročilo latinskega slovničarstva pred prvo slovensko slovnico Adama Bohoriča kot (ne)posredni vir zanjo, *Keria* VIII/1, 7–28.

– –, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. (Linguistica et philologica 18). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

– –, 2008: Bohoričev postopek prirejanja Melanchthonove skladnje, *Jezik in slovstvo* 53/1, 5–14.

– –, 2008/9: Skladnja in retorični modeli v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja. *Slavistična revija* 56/4, 57/1, 93–104.

Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae fuccifivae*. Wittenberg.

– –, 1584, prev. izd. 1987: *Arcticae horulae fuccifivae (Zimske urice proste)*. Wittenberg. Prevedel in spremno študijo napisal J. Toporišič. Maribor: Obzorja.

Marko KERŠEVAN, 2008/9: Božja beseda in/kot ljudski jezik pri slovenskih protestantih 16. stoletja, *Slavistična revija* 56/4, 57/1, 23–34.

Rudolf KOLARIČ, 1971: Die Sprache in Adam Bohoričs *Arcticae horulae*. *Adam Bohorič, Arcticae horulae, Die erste Grammatik der slowenischen Sprache*. Wittenberg 1584. 4 Band. II. Teil: Untersuchungen. München: Dr. dr. Rudolf Trofenik. 29–82.

Nina MEČKOVSKA, 1984: Prve slovnice: viri skupnosti, dejavniki različnosti, *Slavistična revija* 32/3, 209–222.

– –, 1986: Grammatika kak fenomen kul'tury (Adam Bohorič i Meletij Smotrickij). (Obdobja 6). Ljubljana: Filozofska Fakulteta. 255–267.

Breda POGORELEC, 1983: Razvoj slovenske slovnične zavesti. (Od 16. do 19. stoletja – Teze). *19. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 89–94.

– –, 1983/84: Štiristo let Bohoričeve slovnice, *Jezik in slovstvo* 29/6, 210–216.

– –, 1984: Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču. 20. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 223–248.

Fran RAMOVŠ, 1971: Zgodovina slovenske slovnice. Zbrano delo 1. Ljubljana: SAZU. 213–250.

Jože TOPORIŠIČ, 1984a: Oblikoslovje v Bohoričevih Zimskih uricah. 20. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 189–222.

– –, 1984b: Prva slovenska skladnja, *Slavistična revija* 32/3, 159–181.

Povzetek

BOHORIČEVA SLOVNICA Z VIDIKA SODOBNE SLOVENSKE SKLADNJE

Bohoričevo pionirsko jezikoslovno delo za Slovence predstavlja uspešen poskus normativnega uzakonjanja slovenščine, ki dopolnjuje Trubarjevo bolj pragmatično in Kreljevo tudi etnično vzpostavljanje in širjenje slovenskega jezika. Slovnica Adama Bohoriča *Arcticae horulae fuccifivae* (*Zimske urice proste*, 1584) je v bistvu kontrastivno-normativni opis, ki temelji na slovničnih oz. skladenjskih razmerjih. Zlasti z jezikovnobuditeljskim namenom kontrastivno predstaviti rabo takratne slovenščine in jo z vidika kultiviranja hkrati tudi normativno usmeriti, je Bohorič nabral obširen nabor zgledov iz žive govorjene slovenščine; protestantski pisci, izobraženi v latinski pismenosti, so se namreč naslanjali na jezikovni občutek govorjene besede. Zagovarjali so stališče, da se mora knjižni jezik še zlasti pri skladenjskih vprašanjih ravnati po ljudski govorici.

Z nabranimi zgledi je na široko zaobjel tudi specifiko skladenjskih razmerij v slovenščini, čeprav je bil prvenstveni namen na latinski shemi dokazati sistemsko sposobnost takratne slovenščine postati knjižni standard. Namen tega prispevka pa je ovrednotenje Bohoričeve slovnice z vidika slovenske skladnje, saj je ravno skladnja ciljni in zato bistveni segment sporočanjskih zmožnosti slovenščine.

In čeprav se kontrastivno-normativna obravnava omejuje na besednozvezno skladnjo in vezljivost, ga jedrne izglagolske tvorjenke v obravnavanih besednih zvezah potiskajo v hkratno pretvorbeno obravnavo stavčne skladnje. Tako se je v analizah izkazalo, da bi bil sicer večkrat kritizirani skladenjski del slovnice lahko dobra problemska zasnova za nadaljnja slovnična dela, kar se žal ni uresničilo.

Bohoričeva slovnica združuje prevzeto normo, domači jezikovni čut in sporočanjско pragmatičnost, in še z današnjega vidika potrjuje spoznanje, da je pogosto dober začetek uspešnejši in zlasti učinkovitejši kot nadaljevanje, ki mu navadno sledi.

Zusammenfassung

DIE GRAMMATIK VON ADAM BOHORIČ AUS DER SICHT DER ZEITGENÖSSISCHEN SLOWENISCHEN SYNTAX

Die sprachwissenschaftliche Pionierarbeit Adam Bohoričs stellt für die Slowenen einen erfolgreichen Versuch der Normierung des Slowenischen dar. Sie gilt als Fortführung pragmatischer Bemühungen Trubars sowie ethnischer Bestrebungen Kreljs für die Etablierung und Verbreitung der slowenischen Sprache. Die Grammatik *Arcticae horulae fuccifivae* (*Zimske urice proste*, 1584) ist im Grunde genommen eine kontrastiv-normative und auf grammatischen bzw. syntaktischen Relationen basierende Sprachbeschreibung. Vor allem mit der spracherweckenden Absicht, den Gebrauch der damaligen slowenischen Sprache kontrastiv

darzulegen und ihn vom Gesichtspunkt der Kultivierung zugleich normativ zu lenken, sammelte Bohorič eine umfangreiche Anzahl von Beispielen aus der damaligen gesprochenen slowenischen Sprache; protestantische Autoren, die des Lateinischen kundig waren, stützten sich nämlich auf das Sprachgefühl der gesprochenen Sprache. Sie vertraten den Standpunkt, dass sich die Schriftsprache besonders in Fragen der Syntax an der gesprochenen Sprache zu orientieren habe.

Anhand der gesammelten Beispiele erfasste Bohorič auch die Spezifik der syntaktischen Relationen im Slowenischen, und dies trotz seiner ursprünglichen Absicht, die systemhafte Fähigkeit der damaligen slowenischen Sprache zur Standardsprache zu werden am lateinischen Schema nachzuweisen. Der vorliegende Beitrag verfolgt das Ziel, die Grammatik Bohoričs aus der Perspektive der slowenischen Syntax auszuwerten, denn die Kommunikationskraft des Slowenischen beruht gerade auf der Syntax.

Obgleich sich die kontrastiv-normative Erörterung auf die Wortgruppensyntax und -Valenz beschränkt, drängten essenzielle deverbale Wortbildungsprodukte Bohorič zu einer gleichzeitigen generativen Herangehensweise an die Satzsyntax. So hat sich in den Analysen gezeigt, dass der zwar mehrmals kritisierte syntaktische Teil der Grammatik von Bohorič ein guter Problemwurf für weitere Erforschung der slowenischen Grammatik hätte sein können, was jedoch leider nicht realisiert wurde.

Die Grammatik von Adam Bohorič vereint in sich die übernommene Norm, das damalige slowenische Sprachgefühl sowie die Kommunikationspragmatik und bestätigt die Erkenntnis, dass ein guter Anfang oftmals erfolgreicher und vor allem effektiver ist als seine Fortführung, die üblicherweise auf ihn folgt.

Usoda izvodov Bohoričeve slovnice do začetka 19. stoletja

Luka Vidmar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana,
luka.vidmar@zrc-sazu-si

Prispevek analizira ekslibrise, lastniške vpise, pripise in druga znamenja rabe v izbranih izvodih slovnice *Arcticae horulae succisivae* (1584) Adama Bohoriča. Na tej podlagi predstavlja nove podatke o lastnikih in bralcih oziroma o usodi izvodov tega dela od konca 16. do začetka 19. stoletja.

Der Artikel analysiert die Exlibris, Eigentumshinweise, Inschriften und andere Gebrauchsspuren in ausgewählten Exemplaren der Grammatik *Arcticae horulae succisivae* (1584) von Adam Bohorič. Auf dieser Grundlage präsentiert er neue Daten zu Besitzern und Lesern oder zum Schicksal von Exemplaren dieses Werkes vom späten 16. bis zum frühen 19. Jahrhundert.

Ključne besede: Adam Bohorič, reformacija, protireformacija, barok, razsvetljenstvo, knjižnice

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, Reformation, Gegenreformation, Barock, Aufklärung, Bibliotheken

Uvod¹

Prvi, ki je zbral in objavil podatke o ohranjenih izvodih Bohoričeve slovnice *Arcticae horulae succisivae* (1584), je bil Jernej Kopitar (1808: 435). Njegovo delo so v 20. stoletju sistematično nadaljevali France Kidrič (1927: 200–201), Mirko Rupel (1952; 1954: 7, 8, 16), Przemisław Zwolinski (1966), Branko Berčič (1968: 235) in drugi raziskovalci, po zaslugi katerih je danes po svetu znanih 27 ohranjenih izvodov: 7 jih je v Sloveniji (Kostanjevica v Novi Gorici, Ljubljana, Maribor), 5 v Nemčiji (Bautzen, Dresden, Gotha, Göttingen, Jena), 3 v Avstriji (Dunaj, Gradec), po 2 na Češkem (Praga), Hrvaškem (Zagreb) in Švedskem (Lund, Uppsala) ter po 1 v Črni gori (Cetinje), na Danskem (København),

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Literarnozgodovinske, literarnoteorične in metodološke raziskave (P6-0024), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Poljskem (Varšava), Slovaškem (Bratislava), v Združenem kraljestvu (London) in Združenih državah Amerike (Chicago) (Berčič 1968: 235, Glavan 2000: 73, 86, Ahačič 2021: 254). Nekaj drugih izvodov je dokumentiranih (Kidrič 1927: 201), vendar so uničeni ali neznano kje, med njimi berlinski (Ahačič 2021: 254) in škofjeloški (Benedik 2009: 198). Raziskovalci na čelu s Kopitarjem in Kidričem so omenjali provenience izvodov, vendar so se večinoma osredotočali na samo delo in niso podrobno navajali, kdo vse so bili lastniki posameznih izvodov, kako so jih pridobili, zakaj so jih potrebovali in kakšna znamenja so v njih pustili. Leta 1954 je Rupel poudaril, da niso potrebne le raziskave vsebine, temveč tudi raziskave usod slovenskih protestantskih knjig (Rupel 1954: 5). Na takšen način so izvide Bohoričeve slovnice doslej obravnavali predvsem Ilešić, Rupel in Zwolinski (Ilešić 1921, Rupel 1952, Rupel 1954: 16, Zwolinski 1966).

Moj prispevek analizira supralibrose, ekslibrise, lastniške vpise, pripise in druga znamenja rabe v izbranih ohranjenih izvodih, na tej podlagi pa v povezavi z arhivskimi viri in dosedanjimi ugotovitvami iz strokovne literature predstavlja nove podatke o lastnikih in bralcih oziroma o usodi Bohoričeve slovnice od konca 16. do začetka 19. stoletja. V okviru raziskave sem pregledal 14 izvodov: pet v Ljubljani, po dva v Zagrebu in Pragi ter po enega v Dresdnu, na Dunaju, Kostanjevici v Novi Gorici, v Mariboru in Münchnu. Izvide iz Prage, Dresdna, z Dunaja in iz Münchna sem pregledal v digitalni obliki, ostale pa *in situ*. Nekatera mesta v pripisih so zaradi nečitljive pisave, razlitega črnila ali slabe ohranjenosti težko berljiva, zato ob prepisih v tem prispevku opozarjam, da je včasih mogoča tudi drugačna interpretacija.

Reformacija

Bohoričeva slovnica je nastajala v tesni zvezi z Dalmatinovo Biblijo (Rupel 1966: 37), z njo pa je ostala povezana še nekaj mesecev po natisu. Slovnica je kakor Biblija datirana z letnico 1584 (predgovor s 1. januarjem 1584), vendar je bil njen tisk v tiskarni dedičev Johanna Kraffta v Wittenbergu (Berčič 1968: 234) tako kot tisk slovenskega prevoda Svetega pisma v resnici končan že pred koncem leta 1583. Jurij Dalmatin in Adam Bohorič sta namreč 1. januarja 1584 iz Wittenberga vojvodi Ludviku Württemberskemu med drugim sporočila, da je slovnica že natisnjena in izdana, in mu poslala izvod (Rajhman 1997: 105). Glede na strokovno vsebino, skromnejša razpoložljiva sredstva in manjši interes financirjev, notranjeavstrijskih deželnih stanov, lahko sklepamo, da je bila naklada slovnice razmeroma nizka (prim. Kopitar 1808: 57; Berčič 1968: 160), vsekakor nižja kakor pri tistih slovenskih protestantskih delih, pri katerih so

pričakovali dobro prodajo ali načrtovali učinkovito distribucijo, na primer pri Dalmatinovi Bibliji.

Slika 1: Ročno kolorirani grbi Koroške, Štajerske in Kranjske ter inicialka na začetku predgovora. Izvod iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, ki je bil v lasti Arthurja Johna Naisha in Bohuslava Lavičke. NUK, R 0 97938. Foto: Luka Vidmar.

Takoj po natisu slovnice so se začele poti njenih izvodov cepiti enako kakor poti izvodov Dalmatinove Biblije. Več izvodov je bilo treba podariti takoj, zato so manjši del naklade gotovo zvezali v samem Wittenbergu, kjer je bilo na voljo veliko kvalitetnih knjigovezov (prim. Rajhman 1997: 84, 114, 124–127). Kakor pri Dalmatinovi Bibliji je bilo očitno na delu več knjigovezov, saj so ohranjene izvirne vezave zelo raznovrstne, očitno prilagojene različnim prejemnikom oziroma kupcem. Najbolj reprezentančne izvide so vezali v dekorativno potiskane usnjene platnice ter jim ročno kolorirali grbe Koroške, Štajerske in Kranjske pred predgovorom, lahko tudi inicialko P na začetku predgovora. Izvod iz Saške

deželne knjižnice – državne in univerzitetne knjižnice v Dresdnu, izvod iz Avstrijske narodne knjižnice na Dunaju² in enega od izvodov iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani³ so gotovo kolorirali v isti delavnici, saj je inicialka P v vseh treh primerih pobarvana zeleno, vitičje okrog nje pa rdeče. Bohorič je moral nato kakor Dalmatin določiti manjše število vezanih in nevezanih izvodov, ki so jih kot darila in za prodajo januarja 1584 pustili v Wittenbergu, drugje na Saškem in na poti domov (prim. Berčič 1968: 162), ter večje število vezanih in nevezanih izvodov, ki so jih poslali v Notranjo Avstrijo (prim. Rajhman 1997: 111–114; Vodopivec Tomažič 2017: 80).

Nekaj izvodov je bilo gotovo, kakor v primeru Dalmatinove Biblije, izročeni sodelujočim pri izdaji, na primer Krafftovi tiskarni (prim. Rajhman 1997: 127–129). Najbrž prvi reprezentančni izvod sta Dalmatin in Bohorič 1. januarja 1584 iz Wittenberga poslala Primožu Trubarju, da ga je skupaj z izvodi treh Dalmatinovih del, tudi Biblije, in spremnim pismom izročil vojvodi Ludviku Württemberskemu kot glavnemu nemškemu pokrovitelju slovenske protestantske književnosti (Rajhman 1997: 103–105). 14. januarja 1584 sta Dalmatin in Bohorič enako zasnovano pošiljko, vključno z izvodom slovnice, v Augustusburgu namenila volilnemu knezu Avgustu Saškemu v zahvalo za njegovo podporo pri izdaji slovenskega prevoda Svetega pisma (Rajhman 1997: 107–109). Vladar je morda slovnico dobil v roke prav v tem mestecu, kjer je stal njegov lovski dvorec, gotovo pa jo je vključil v svojo bogato knjižnico, ki jo je do smrti leta 1586 hranil v dvorcu Annaburg. Ta izvod je danes v Saški deželni knjižnici – državni in univerzitetni knjižnici, v katero je gotovo prišel skupaj z drugimi knjigami volilnoknežje, od leta 1806 kraljeve knjižnice v Dresdnu. Izvod je – visokemu prejemniku primerno – razkošno opremljen, saj ima kolorirane grbe in inicialko, ornamentirano zlato obrezo ter platnice iz rjavega usnja, v katere je vtisnjen cesarski grb (dvoglavi orel), obdan z renesančnim okrasjem v obliki okovja in rastlinja.⁴

Bohorič je na Saškem in v drugih deželah Svetega rimskega cesarstva, skozi katere je januarja 1584 potoval domov, raznim posameznikom in ustanovam

² ÖNB, 60.N.27 ALT PRUNK, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

³ NUK, R 0 97938, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Prvi znani lastnik izvoda je bil v 19. stoletju angleški bibliofil Arthur John Naish, ki je na sprednji spojni list nalepil svoj ekslibris. Iz 19. stoletja je tudi vezava v usnjene platnice (za mnenje se zahvaljujem Sonji Svoljšak), okrašene v neorenesančnem slogu. Izvod je bil pred drugo svetovno vojno v lasti tržiškega lekarnarja in zbiralca Bohuslava Lavičke (Kidrič 1927: 201; Škerjanc Kosirnik 2020: 895), leta 1952 pa ga je od njegovega sina Zdenka Lavičke kupila NUK (Rupel 1954: 7, 8). Za ogled vseh izvodov v NUK se zahvaljujem Marijanu Rupertu.

⁴ SLUB, Ling.Slav.64, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Za pridobitev digitalnih fotografij se zahvaljujem Silvestru Videtiču in Miri Sedmak.

gotovo podaril ali prodal še več izvodov. Precej jih je moralo ostati na Saškem, o čemer pričajo mnogi ohranjeni izvodi. Še v drugi polovici 18. stoletja je bilo mogoče Bohoričevo slovnico najlažje najti v tej deželi (Pohlin 2003: 394). Na Saškem je bil vsaj do 19. stoletja izvod, ki je danes v knjižnici Oddelka za slovenistiko in Oddelka za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V nasprotju z dresdenskim izvodom ni bil reprezentančen. Njegov prvi znani lastnik je bil magister Dominicus Eber, rojen leta 1561 v Dresdnu, ki je leta 1591 poučeval na gimnaziji v Nordhausnu, od leta 1603 do smrti leta 1647 pa je bil pastor v Briesnitzu pri Dresdnu (Förstemann 1824: 58). Lastništvo je označil na naslovni strani: »Ex Bibliotheca M. Dominici Eberi«. Najverjetneje Eber, morda pa eden naslednjih lastnikov iz 17. stoletja, je pozorno bral Bohoričev predgovor. Zelo so ga zanimali Slovenci in slovenski jezik, saj je podčrtal celoten pasus o prevajanju Svetega pisma v slovenščino, na koncu pa pripisal podatek o izidu Dalmatinove Biblije: »A. 1584 prodierunt biblia Dalmat. in folio opera Georg. Dalm.« V nadaljevanju je podčrtal nekaj ključnih besed v razlagi imena in izvora Slovanov ter dodal opozorilo (»NB«) na začetek pojasnila o nastanku slovnice ob reviziji Dalmatinovega prevoda.⁵ V protestantskih deželah Svetega rimskega cesarstva je bil prvotno tudi eden od treh izvodov, ki so danes v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.⁶ Do leta 1602 ga je imel namreč v lasti Johannes Zacharias Spölin, doma iz Tübingena, ki se je v študijskem letu 1584–1585 imatrikuliral na akademiji v Altdorfu pri Nürnbergu (Steinmeyer 1912: 27).

Nedvomno pomembnemu protestantu iz Svetega rimskega cesarstva je bil namenjen izvod, ki je danes v Bavarski državni knjižnici v Münchnu, saj ni veliko skromnejši od dresdenskega. V njem so gotovo še v Wittenbergu kolorirali deželne grbe in ga zvezali v rjavo usnje, potiskano z rastlinskimi bordurami. V osrednje polje sprednje platnice so očitno vtisnili grb Kranjske, od katerega pa se je ohranil le trak z napisom »CRAIN«. Izvod bi bil torej lahko namenjen tudi kakšnemu visokemu kranjskemu plemiču. V osrednje polje zadnje platnice je bil vtisnjen medaljon s prizorom Izvirni greh. Ta je blizu številnim verzijam istega motiva, ki so jih pod Dürerjevim vplivom ustvarjali Lucas Cranach st., dvorni slikar saških volilnih knezov in prijatelj Martina Luthra, in drugi nemški slikarji in ki so bile med protestanti zelo priljubljene.⁷ Najbrž kar prvemu lastniku izvoda sta bila Adam in Eva pri drevesu spoznanja na zadnji platnici

⁵ UL, FF, OHK, Slovenistika in slavistika, Gram I 15, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Za ogled izvoda in inventarne knjige se zahvaljujem Andreji Puc.

⁶ NUK, R 0 9868, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

⁷ Za mnenje se zahvaljujem Gašperju Cerkovniku.

tako všeč, da ju je dal prerisati nekemu Schenku, nato pa je njegovo risbo prilepil na zadnji spojni list z lastnoročnim pojasnilom:

Durch M. Schenk gefertigte
Nachzeichnung des auf dem Hinter-
deckel dieses Bandes eingepreßten
Bildes, Adam ū Eva darstellend.⁸

Slika 2: Listič s prrisom prizora Izvirni greh s konca 16. ali z začetka 17. stoletja na zadnjem spojnem listu. Izvod iz Bavarske državne knjižnice v Münchnu. BSB, ESlg/L.rel. 505 a. Foto: BSB.

⁸ BSB, ESlg/L.rel. 505 a, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Za pomoč pri prepisu se zahvaljujem Vojku Pavlinu.

Podobnemu prejemniku je bil namenjen eden od dveh izvodov iz Narodne knjižnice Češke republike v Pragi, ki ima usnjene platnice z vtisnjenim grbom Kranjske in ornamentirano zlato obrezo. Žal mu manjka list z naslovno stranjo (Zwolinski 1966: 124), ki je morda vseboval podatke o prvih lastnikih.⁹

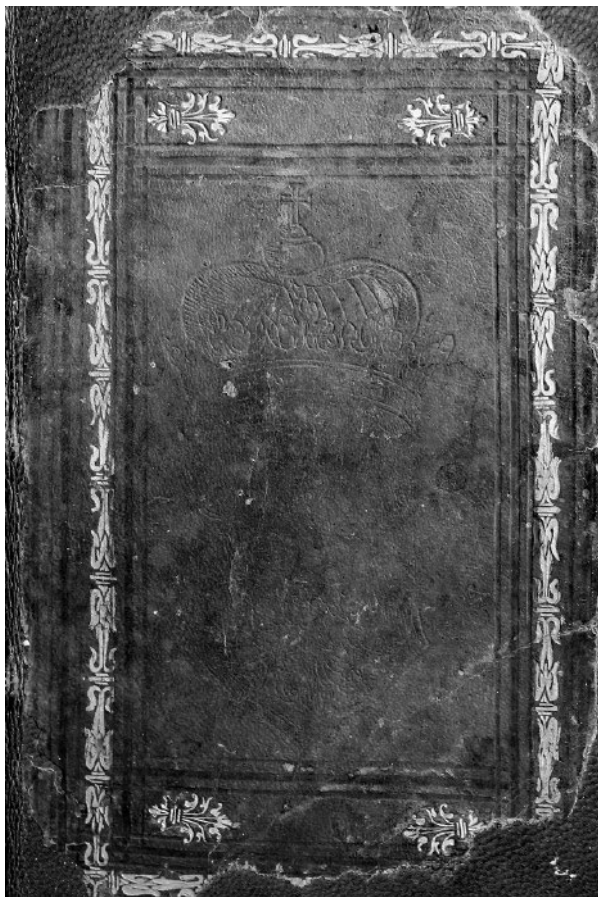
Bohorič je v Notranjo Avstrijo nedvomno poslal večino naklade, ki so jo sestavljali, kakor je bilo običajno, predvsem nevezani izvodi. Te so najbrž – kakor izvode Dalmatinove Biblije (prim. Rupel 1956: 242; Rajhman 1997: 111–114) – po tedanji navadi spravili v sode, ki so zaradi vodotesnosti preprečevali poškodbe med prevozom, poleg tega pa so bili pripravljeni za tihotapljenje (Dular 2002: 54). Vsebina slovnice sicer z izjemo nekaj formulacij v predgovoru ni bila sporna, vendar bi se lahko deželno knežje oblasti pri odkritem uvozu odzvale že na kraj natisa – Wittenberg. Bohorič je bil – kakor Dalmatin – gotovo še pod vtisom dogodkov iz leta 1581 in 1582, ko je nadvojvoda Karel Notranjeavstrijski prepovedal natis prevoda celotnega Svetega pisma v Ljubljani in izgnal tiskarja Janža Mandelca (prim. Kidrič 1978: 149–161). Čisto mogoče je, da so izvode slovnice z vsemi previdnostnimi ukrepi pripeljali domov skupaj s kakšno pošiljko izvodov Dalmatinove Biblije, skrito med trgovskim blagom, saj so tako storili tudi z izvodi drugih dveh Dalmatinovih del, ki sta bili istočasno natisnjeni v Wittenbergu (prim. Rajhman 1997: 111, 143–144). Potem ko so izvodi slovnice prišli v Notranjo Avstrijo, za kar so kakor izvodi Dalmatinovih del najbrž potrebovali več mesecev, je glavni center njihovega razpečevanja najverjetneje postala Ljubljana, kjer je Bohorič živel in deloval.

Sredstva, ki so jih k izdaji na različne načine prispevali deželni stanovi Kranjske, Koroške in Štajerske (Kidrič 1925, Rajhman 1997: 123, Slodnjak 1971: 122, Štrekelj 2012: 186–187), se niso mogla povrniti, saj je bila slovnica v primerjavi z drugimi knjigami slovenskih protestantov namenjena še ožjemu bralstvu in je imela tako še manj možnosti za dobro prodajo (prim. Dular 2002: 53–54; Ahačič 2007: 56–67). Tako ne preseneča, da je Bohorič po prihodu domov več izvodov podaril. Prvi domači prejemniki so bili gotovo določeni člani notranjeavstrijskih deželnih stanov in njihovi sinovi, ki jim je bilo delo tudi posvečeno. Med njimi je bil najbrž Franc pl. Scheyer, ki je pred kranjskimi deželnimi stanovi pohvalil slovnico in se zavzel za finančno pomoč avtorju (Štrekelj 2012: 186–187). Sledila so darila prijateljem in drugim znancem. Izvod, ki je danes v knjižnici Frančiškanskega samostana Kostanjevica v Novi Gorici, je Bohorič z lastnoročnim posvetilom na sprednjem spojnem listu podaril Juriju Ševu kot tajniku v vladi nadvojvode Karla Notranjeavstrijskega (Rupel 1952: 177):¹⁰

⁹ NKČR, 8 J 233, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

¹⁰ FSKNG, II/45, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Za ogled izvoda in katalogov se zahvaljujem Mirjam Breclj.

Nobili, erudito praecipuaq pietate viro. D.
Georgio Sheu, Jlustriff: principis
Caroli Archiducis Auftriae, in
Excelso Regimine à fercetis [sic!], Domi-
no suo fingulari. A. B. obfervan-
tià ergô dđi.¹¹

Slika 3: Sprednja platnica s kranjskim grbom. Izvod iz Frančiškanskega samostana Kostanjevica v Novi Gorici, ki ga je Adam Bohorič podaril Juriju Ševu, pozneje pa je bil v lasti Narcissa Tettelbacha in frančiškanskega samostana (najbrž v Karlovcu). FSKNG, II/45. Foto: Luka Vidmar.

¹¹ Prepis se v nekaj podrobnostih razlikuje od Ruplovega prepisa (Rupel 1952: 176).

Šev je bil očitno doma z Goriškega in vsaj v prvi polovici življenja protestant, saj se je leta 1568 kot »Georg. Schew Goricianus« imatrikuliral na univerzi v Tübingenu (Elze 1877: 91). Tam je lahko navezal stike z drugimi protestantskimi študenti iz notranjeavstrijskih dežel, tudi tistimi, ki so pozneje sodelovali pri izdaji Dalmatinove Biblije – Dalmatinom, Andrejem Savincem in Felicijanom Trubarjem. Vsekakor je bil Šev v odličnih odnosih z Bohoričem, saj je od njega dobil izvod slovnice, razkošno vezan v rjavo usnje, z vtisnjenim grbom Kranjske ter pozlačeno borduro in vinjetami na sprednji platnici ter enakim grbom, borduro in vinjetami (brez pozlate) na zadnji platnici.

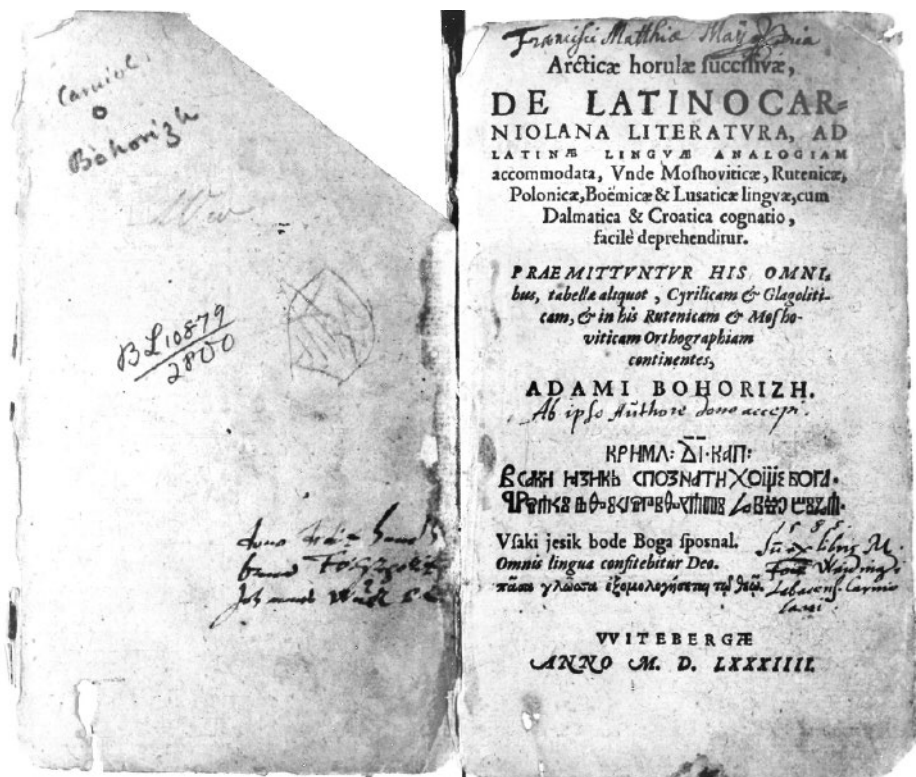
Naslednji lastnik je pod Bohoričevim imenom na naslovni strani zapisal: »Sum Narcissi Tettelbachij Chemnicenfis Mifniae« (Rupel 1952: 177). Rupel ga ni identificiral, vendar je bil to gotovo Narcissus Tettelbach, rojen leta 1554 kot sin Johanna Tettelbacha, superintendenta v Chemnitzu na Saškem (Richter 1754: 224). Okoli leta 1582 je kot predikant ali učitelj deloval v vojvodini Štajerski, kjer je skupaj s sodelavci podpisal *Konkordijo* (*Concordia* 1582). Izvod Bohoričeve slovnice, ki mu je morda prišel prav pri delu, posebej, če ga je pot zanesla na Spodnjo Štajersko, je najverjetneje dobil v dar ali kupil od Ševa, s katerim sta se morala kot vidna štajerska protestanta osebno poznati. Lastniški vpis nakazuje, da je bil napisan v Meissnu, kamor bi se bil Tettelbach lahko umaknil pred protireformacijo po letu 1598. Morda pa je želel Tettelbach poudariti družinsko ali službeno povezavo s tem saškim mestom, kjer je kot pastor živel in deloval že njegov oče (prim. Richter 1754: 224).

Bohorič je protestantskemu znancu podaril tudi izvod, ki je danes v Narodni in univerzitetni knjižnici v Zagrebu.¹² Prvi lastnik je namreč pod Bohoričevim imenom na naslovni strani ponosno zapisal: »Ab ipso Auctore dono accepi.« (Ilešić 1921: 211). Nekoliko nižje na isti strani je napisal še:

1585.
Sū ex libris M.
Jōis Weidingi
Labacenf. Carnio
lani.¹³

¹² NSK, Zbirka rijetkosti, RIV-8°-64, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

¹³ Prepis se v nekaj podrobnostih razlikuje od Ilešićevega prepisa (Ilešić 1921: 211).

Slika 4: Sprednji spojni list in naslovna stran z lastniškima vpisoma Janeza Weidingerja in Franza Matthiasa Mayja. Izvod iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Zagrebu. NSK, Zbirka rijetkosti, RIV-8°-64. Foto: NSK.

Fran Ilešić ni identificiral lastnika, vendar je bil to zanesljivo magister Janez Weidinger, rojen v Ljubljani, ki je najprej študiral na univerzi v Heidelbergu, nato pa v letih 1582–1584 – na Trubarjevo priporočilo s štipendijo kranjskih deželnih stanov – na univerzi v Tübingenu, kjer je magistriral (Elze 1877: 74–75, 96, Rupel 1965: 21, Rajhman 1997: 147, 307). Weidinger je izvod dobil v dar leta 1585, najbrž v Ljubljani, kamor se je vrnil po koncu študija. Leta 1586 je bil ordiniran v Regensburgu, leta 1591 pa so ga štajerski deželni stavovi imenovali za predikanta v grofiji Celjski. Do konca leta 1599 je živel in deloval pri novi protestantski cerkvi v Govčah pri Žalcu, kjer je imel veliko zbirko protestantskih knjig, tudi slovenskih (Elze 1877: 75, Pahor 2005: 74, 77). Weidingerja je vsekakor pritegnil Bohoričev predgovor, posebej pasus o izvoru in razširjenosti slovanskega jezika, zato si je ob robu natisnjenega besedila zapisal nekaj vsebinskih oznak, na primer »De origine Linguae Sclauonicae« (Ilešić 1921: 211).

Vezava zagrebškega izvoda je zelo podobna vezavi kostanjeviškega izvoda, le da je skromnejša, tako da je najbrž delo istega wittenberškega knjigoveza: pozlačena bordura z vinjetami na sprednji platnici je povsem enaka, manjka le kranjski grb, zelo preprosta pa je zadnja platnica. Tudi kostanjeviški in zagrebški izvod torej pričata o Bohoričevem pazljivem upoštevanju različnih družbenih položajev prejemnikov slovnice. Šev in Weidinger sicer kot neplemiča nista dobila najbolj reprezentančnih izvodov s koloriranimi grbi, kot pomembna protestantska intelektualca pa sta bila vendarle upravičena do lepe vezave. Grb na platnicah in avtorjevo posvetilo v kostanjeviškem izvodu seveda nakazujeta, da je Bohorič Ševu zaradi njegove službe prisojal višji status kakor Weidingerju.

Protireformacija, katoliška obnova in barok

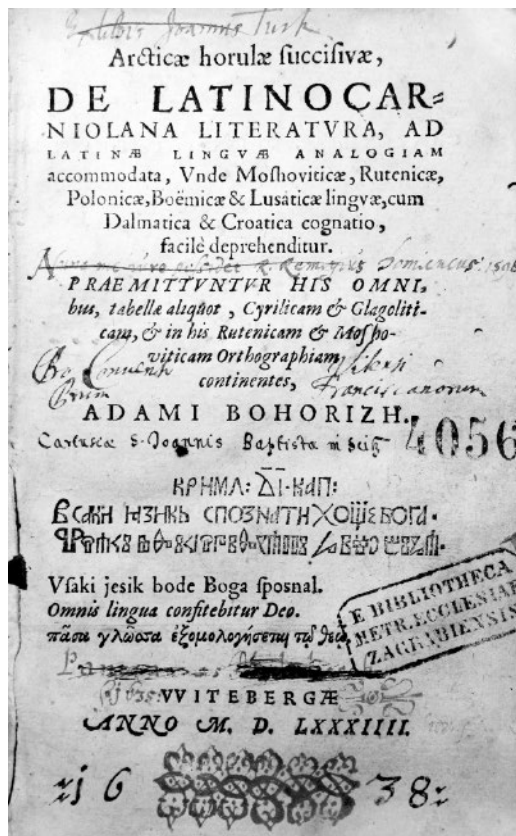
Začetki teze o slabem ravnanju z izvodi Bohoričeve slovnice in o njeni pozabi na Slovenskem v obdobju med koncem reformacije in začetkom razsvetljenstva segajo do Valentina Vodnika, ki je leta 1798 v prispevku »Povedanje od slovenskiga jezika« v *Lublanskih novicah* zapisal: »Tudi ta grammatika je bila prepovedana, ker ona nekaj katolskemu uku zupernih podučenjov ima v' predgovori.« Vodnik je bil prepričan, da je podobno usodo doživela Dalmatinova Biblija, zato naj bi bili obe deli redki (Vodnik 1988: 243). Kopitar je v *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* zapisal podobno mnenje: protireformacijsko sovražstvo do protestantizma je prizadelo protestantske knjige, Bohoričeva slovnica pa naj bi tudi zaradi tega med kranjskimi pisci 17. stoletja utonila v pozabo (Kopitar 1808: 57–58). V 20. stoletju, posebej po drugi svetovni vojni, je v slovenski literarni vedi prevladala razlaga, da so med protireformacijo uničevali vse knjige slovenskih protestantov, torej tudi Bohoričevo slovnico, prizanesli naj bi kvečjemu Dalmatinovi Bibliji (npr. Slodnjak 1934: 22; Rupel 1954: 5; Rupel 1956: 257). Berčič (1968: 162) je dodal, da sta se Dalmatinova Biblija in Bohoričeva slovnica sicer ohranili v visokem številu izvodov, vendar večinoma v tujih, ne slovenskih knjižnicah. Tovrstne interpretacije so dosegle vrhunec v trditvi Pavleta Jovića (2011: 227), da je bila slovnica »sežgana in med Slovenci pozabljena več kot celo stoletje« – do Valvasorja, tudi po tem času pa »dolgo zamolčana«.

Pomislike o pravilnosti omenjenih ocen vzbuja že število ohranjenih izvodov Bohoričeve slovnice, ki je visoko za primerljive tiske iz druge polovice 16. stoletja (še posebej z ozirom na verjetno nizko naklado) in nekajkrat višje kot pri vseh drugih delih slovenskih protestantov z izjemo Dalmatinove Biblije (prim. Berčič 1968: 162). Glavna pomanjkljivost teh ocen je, da temeljijo na nezadostnih podatkih o uporabljanju in omenjanju Bohoričeve slovnice v 17. in

18. stoletju na Slovenskem: Vodnik in Kopitar, na primer, nista mogla poznati vseh ohranjenih izvodov, Jovič pa ni upošteval Schönlebnovega citiranja in Dolničarjeve predstavitve slovnice (prim. Kidrič 1978: 148; Vidmar 2006: 18). Avtorji z izjemo Berčiča niso poskusili pojasniti visokega števila ohranjenih izvodov Bohoričeve slovnice, tudi Berčič pa pri poudarjanju majhnega števila izvodov v domačih knjižnicah ni upošteval razlik med knjižničnimi mrežami v slovenskih in nemških deželah v zgodnjem novem veku, ki so ključno vplivale na ohranjenost knjig iz tega obdobja. Knjige, kakor je Bohoričeva slovnica, so namreč ne glede na veroizpoved svojega okolja veliko lažje preživele v stabilnih vladarskih, univerzitetnih in cerkvenih knjižnicah kakor v zasebnih, kjer so jih ogrožale menjave lastništva, nestalnost vzdrževanja in slabše razmere za hrambo. Na Slovenskem vladarskih in univerzitetnih knjižnic, v kakršnih so se v nemških deželah ohranili izvodi Bohoričeve slovnice, sploh ni bilo, fonde mnogih cerkvenih knjižnic, med njimi tudi nekaterih, ki so dokumentirano hranile izhode Bohoričeve slovnice, pa je okrnila sekularizacija pod Marijo Terezijo in predvsem Jožefom II.

Takoj na začetku je treba poudariti, da Bohoričeva slovnica v nasprotju s Trubarjevimi deli ni bila prepovedana ali versko sporna, zato je v katoliški Evropi niso uničevali (Vidmar 2013: 202, 203), očitno pa so jo – kakor Dalmatinovo Biblijo – zaradi poznavanja njenega protestantskega ozadja nekateri, sploh ne vsi, uporabljali previdno. Tudi ta pomislek pa se je po sredini 17. stoletja še bolj umaknil v ozadje: Janez Vajkard Valvasor je v delu *Die Ehre dess Hertzogthums Crain* (1689) nepristransko predstavil Bohoričevo slovnico, ugledno mesto pa ji je v delu *Bibliotheca Labacensis publica* (1715–1719) namenil tudi Janez Gregor Dolničar, ki je bil sicer izrazito nenaklonjen protestantom (Vidmar 2006: 15–18). Čeprav je Berčič omenjal večje število nepopolnih izvodov (Berčič 1968: 162), je mogoče le pri enem izvodu, iz Univerzitetne knjižnice Maribor, odkriti poškodbe, ki jih lahko interpretiramo kot znamenja protireformacijske nestrpnosti: manjkajo mu namreč ravno list z naslovno stranjo, predgovor in večina tabele z očenašem v šestih slovanskih jezikih, ki so poučenemu bralcu nakazovali protestantsko izhodišče.¹⁴ Vsa druga pričevanja o rabi iz dobe protireformacije, katoliške obnove in baroka (vključno s kartuzijansko obnovo mariborskega izvoda), ki jih razberemo iz izvodov in virov, pa kažejo, da so Bohoričevo slovnico še naprej uporabljali, cenili in ohranjali kot celoto, saj je bila nadvse koristna tako za cerkveno kot za posvetno inteligenco, ne glede na veroizpoved.

¹⁴ UKM, Zbirka raritet, 3491/1, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

Slika 5: Naslovna stran z lastniškimi vpisi Remigija Dominkuša, Pankracija Miheliča, Janeza Turka, kartuzije Žiče in vikarja frančiškanskega samostana v Pazinu. Izvod iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu, ki je bil tudi v lasti Janeza Andreja Cigoleta, Janeza Vajkarda Valvasorja in Aleksandra Ignacija Mikulića. HDA, MK, 4056-8°. Foto: Luka Vidmar.

Med vsemi ohranjenimi izvodi o tem najboljše priča izvod Janeza Vajkarda Valvasorja, ki je danes v Metropolitanski knjižnici v Hrvaškem državnem arhivu (*Bibliotheca Valvasoriana* 1995).¹⁵ Presenetljivo številni lastniški in drugi vpisi, čeprav nekateri prečrtani, prekrti, zabrisani ali poškodovani, dokazujejo, da je bila knjiga v slabem stoletju, med letoma 1598 in 1690, v rabi v najmanj treh deželah ter da je zamenjala najmanj devet lastnikov, od tega najmanj šest katoliške vere, in najbrž še veliko več bralcev. Izvod ima izvorno renesančno vezavo, ki je zaradi stalne rabe zelo obrabljena: platnice iz rjavega usnja so okrašene z vtisnjenimi in

¹⁵ HDA, MK, 4056-8°, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Za ogled izvoda se zahvaljujem Mirni Abaffy.

pozlačenimi angelskimi glavicami in ornamenti. Kaže, da je bila knjiga prvotno namenjena podobnemu prejemniku kakor Ševov in Weidingerjev izvod.

Eden prvih lastnikov izvoda je bil očitno katoliški duhovnik (*reverendus*) Remigij Dominkuš, ki je na naslovni strani leta 1598 zapisal: »Nunc me iure possidet R. Remigiüs Domienus. 1598.«¹⁶ Vsaj v letih 1631–1638 je imel izvod v lasti Pankracij Mihelič, ki se je vanj trikrat podpisal, zapisal štiri letnice, poleg tega pa je z rdečim črnilom obrobil deželne grbe in napis nad njimi ter narisal nekaj ornamentov na naslovni strani. Najbolj čitljiv je njegov podpis pod deželnimi grbi: »Pancratius Michelitsch 1631.« Poleg Miheliča je imelo izvod pred letom 1685 v lasti več posameznikov, med njimi Janez Turk, ki je na vrhu naslovne strani zapisal: »Ex libris Joannis Turk«. Poleg tega je bil izvod pred letom 1685 vsaj v dveh samostanih, in sicer v kartuziji Žiče in frančiškanskem samostanu v Pazinu, kar dokazujeta vpisa na naslovni strani. Za zdaj ni mogoče ugotoviti, kako je izvod zamenjal redova in deželi (Žiče so pripadale Štajerski, Pazin pa Kranjski). V Žičah so svoje lastništvo označili z besedami: »Cartusiae S. Joannis Baptistae in Seitz«. V Pazinu pa je knjigo očitno uporabljal vikar tamkajšnjega frančiškanskega samostana: »Pro Convent. Vicari. Pasin. Franciscanorum.«¹⁷

Eden zadnjih lastnikov izvoda pred letom 1685 je moral biti dr. Janez Andrej Cigole, ki je med drugim opravljal službo dvornega kaplana ljubljanskega škofa, v letih 1647–1650 je bil župnik v Škalah, v letih 1651–1665 pa župnik na Igu (Baraga 2011: 81). Njegov lastniški vpis je na zadnjem spojnem listu: »D[omi]ni Adm[odum] R[everen]di Joannis Andreae Zigole parochi [...]«¹⁸ Okrog leta 1685 je izvod pridobil Valvasor. Na sprednjem spojnem listu je namreč nalepljen njegov heraldični ekslibris, ki ga je leta 1685 izdelal bakrorezec Andrej Trost (Reisp 1983: 54, 102). Po letu 1690 je izvod skupaj s skoraj celotno Valvasorjevo knjižnico očitno kupil zagrebški škof Aleksandar Ignacije Mikulić (Magić 1995: 7; Potočnik 2013: 30). Nekaj lastnikov oziroma bralcev si je k natisnjenemu besedilu pripisovalo pripombe. Neznani duhovnik (ne Cigole) je morda slovnico hranil in uporabljal skupaj z nekim seznamom nedelj (in morda perikop) do godu sv. Jurija, saj si je na zadnjem spojnem listu zabeležil:

Le tū so
Te sūiete nedeile k[ir]
so postaūlene
Do sūetiga Jur[ja]
[...]¹⁹

¹⁶ Za pomoč pri prepisu priimka se zahvaljujem Borisu Golcu.

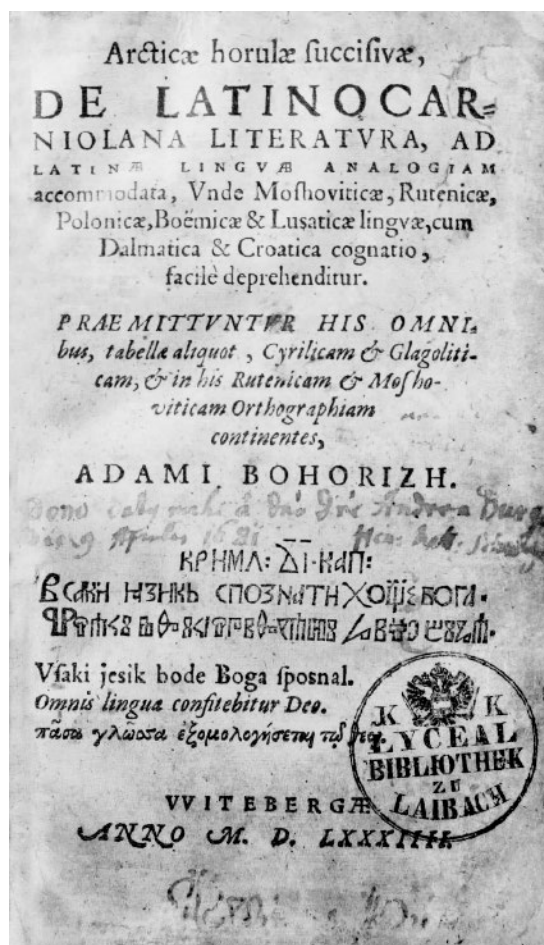
¹⁷ Za prepis se zahvaljujem Jožetu Škofljancu.

¹⁸ Za pomoč pri prepisu se zahvaljujem Lilijani Žnidaršič Golec.

¹⁹ Za pomoč pri prepisu se zahvaljujem Matiji Ogrinu.

Leta 1602 je na miren način, z darilom, prišel iz protestantskih v katoliške roke že omenjeni Spölinov izvod iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Johannes Zacharias Spölin ga je namreč podaril kartuzijanskemu profesu Johannesu Batschalatu:

F. Johanni Batſchalat Ordinis
Cartusiensis pfeſſo, donatus hic
eſt libellus à D. Zacharia
Spölin. 1602

Slika 6: Naslovna stran z vpisom Henrika Mateja Schweigerja pl. Lerchenfelda. Izvod iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, ki je bil tudi v lasti Johannes Zacharias Spölina, Johannes Batschalata in Andreja Burgerja. NUK, R 0 9868. Foto: Luka Vidmar.

Batschalat je bil profes kartuzije Freiburg, ki je prišel v kartuzijo Bistra in tam umrl kot prokurator leta 1611 (Mlinarič 2001: 505). To pomeni, da je izvod Bohoričeve slovnice, ki ga je najbrž prejel v južnonemških deželah, po letu 1602 prinesel v Bistro. Izvod je prišel pozneje v last posvetnih izobražencev. Leta 1681 ga je Andrej Burger podaril Henriku Mateju Schweigerju pl. Lerchenfeldu, ki si je na naslovni strani, pod Bohoričevim imenom, zabeležil: »Dono datus mihi â dño dño Andrea Burger die 9 Aprilis 1681 Hen: Matt: Schweigerk.«²⁰ Glede na vpis lahko sklepamo, da se je Schweigerju, ki je bil tedaj v štiridesetem letu svojega življenja, slovnica zdela zanimiva. Kot znan bibliofil je gotovo cenil skoraj sto let star tisk, kot zemljiški posestnik (med drugim je imel v lasti gospostvo Blagovica) in visoki uradnik (med drugim je bil tajnik deželnega glavarstva) (prim. Južnič 2006: 301) pa najbrž tudi vsebino, ki ga je seznanjala z zgodovino in pravili deželnega jezika.

V 17. in 18. stoletju so Bohoričovo slovnico brali v vsaj šestih cerkvenih redovih. Ni presenetljivo, da je bila zanimiva za kapucine in frančiškane, ki so se ukvarjali predvsem s pastoralo med ljudstvom in so zato potrebovali tudi slovenske knjige oziroma knjige o slovenščini. Izvod so hranili v kapucinskem samostanu v Škofji Loki, vendar je izginil po drugi svetovni vojni (Benedik 2009: 198). Kapucin Hipolit Novomeški pa se je s slovnico prvič srečal leta 1711 v Ljubljani (Kidrič 1929–1938: 109). Poleg Valvasorjevega izvoda je prišel v roke frančiškanov vsaj še Ševov izvod,²¹ ki ga je bil Tettelbach pred tem hranil na Štajerskem, morda tudi na Saškem. Rupel (1952: 177) je glede na frančiškanski lastniški vpis na vrhu naslovne strani, ki ga je prebral kot »dubl: conv: bibl: F: F: Min: Refor:«, sklepal, da je bil izvod skupaj še z nekim drugim izvodom slovnice nekoč v knjižnici frančiškanskega samostana na Sveti Gori, od tam pa so ga redovniki leta 1786 prenesli v Gorico in leta 1811 na Kostanjevico. Toda ta domneva ne drži, saj vpis ne omenja Svete Gore, v katalogu samostanske knjižnice, sestavljenem leta 1788 v Gorici, in katalogu samostanske knjižnice, sestavljenem leta 1852 na Kostanjevici, pa ne najdemo nobenega izvoda Bohoričeve slovnice.²² Poleg tega berem lastniški vpis, ki je posebej v prvem delu zaradi razlitega črnila precej nerazločen, nekoliko drugače od Rupla: »Bibl: conv: Carlo: F: F: Min: Refor:«²³ Ševov izvod torej na Kostanjevico zanesljivo ni prišel s Svete Gore, kjer najbrž sploh nikoli niso imeli na voljo Bohoričeve

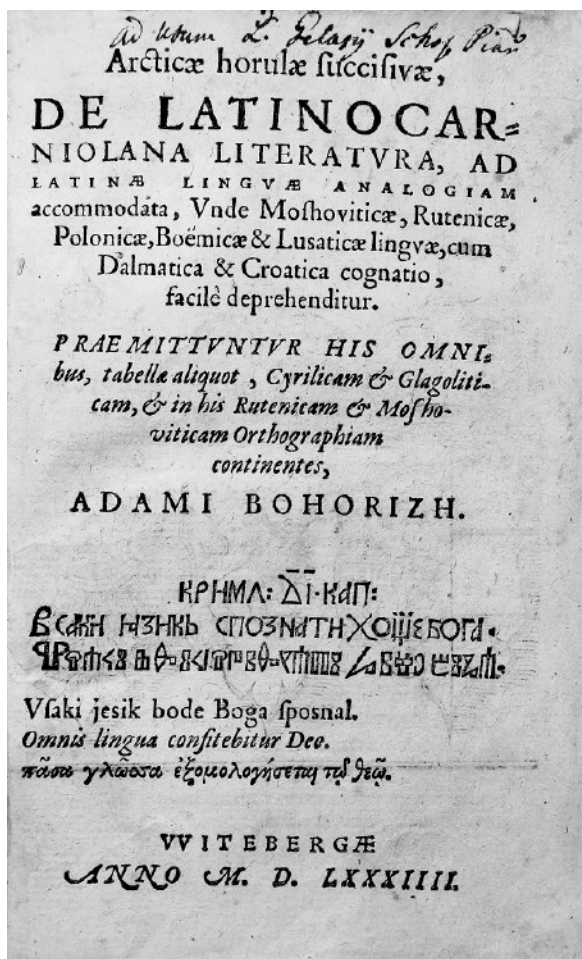
²⁰ NUK, R 0 9868, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

²¹ FSKNG, II/45, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

²² FSKNG, *Repertorium Bibliothecae Conventus Goritiensis confectum Anno Domini 1788*; FSKNG, *Catalogus Bibliothecae R.R. P.P. Franciscanorum Conventus Castagnavizzensis Confectus A. D. 1852*.

²³ Za prepis tretje besede in identifikacijo s karlovškim samostanom se zahvaljujem Jožetu Škofljancu.

slovnice, ampak iz nekega drugega frančiškanskega samostana. Glede na pisavo in vsebino lastniškega vpisa lahko domnevamo, da so izvod v 17. ali 18. stoletju hranili v samostanu v Karlovcu. Na Kostanjevici je omenjen šele v katalogu knjižnice iz let 1930–1932,²⁴ kar pomeni, da so ga tja prinesli v drugi polovici 19. ali na začetku 20. stoletja. Ni izključeno, da je za to zaslužen jezikoslovec p. Stanislav Škrabec, ki je na Kostanjevici živel in deloval več kot štirideset let.

Slika 7: Naslovna stran z vpisom piarista Gelasia Schosa. Izvod iz Narodnega muzeja Slovenije, ki je bil tudi v lasti Johanna Gottloba Boehmeja. NMS, K 18825. Foto: Luka Vidmar.

²⁴ FSKNG, Romano Aldegheri, [katalog knjižnice frančiškanskega samostana na Kostanjevici].

Bohoričeva slovnica je prišla prav tudi jezuitom – domnevamo lahko, da pri pastoriali, poučevanju ali študiju. Izvod, ki je danes v Štajerski deželni knjižnici v Gradcu, so vsaj od leta 1647 naprej hranili v nekem jezuitskem kolegiju (Rupel 1954: 16), najbrž na Štajerskem. O koristnosti dela za Družbo Jezusovo priča tudi nemški prevod Hipolitove priredbe Bohoričeve slovnice, ki so ga leta 1758 pripravili celovski jezuiti. Prav tako ni nenavadno, da najdemo Bohoričevo slovnico med piaristi, ki so se posvečali predvsem vzgoji in šolanju mladine. Izvod, ki je danes v Narodnem muzeju Slovenije, so v poznem 17. ali v 18. stoletju očitno hranili v nekem srednjeevropskem samostanu, morda na Češkem, Moravskem ali v avstrijskih deželah, zanesljivo pa ne na Slovenskem, kjer piaristov ni bilo. Na vrhu naslovne strani je namreč piarist Gelasius Schos zapisal, da ima knjigo v rabi, torej v svoji sobi: »Ad Usum L. Gelasij Schos Piař.«²⁵ Humanistična študijska vezava v pergament je nastala kmalu po natisu knjige (Svoljšak 2004: 52). Neki bralec si je v predgovoru s peresom označeval zanimive dele besedila, na primer o območjih v avstrijskih deželah, poseljenih s Slovani. Po navedbi Žige Zoisa iz leta 1794 so Bohoričevo slovnico (in Hipolitovo priredbo) hranili ljubljanski diskalceati (*Vodnikov spomenik* 1859: 47), vendar ta izvod po razpustu njihovega samostana leta 1786 očitno ni prišel v zbirko prihodnje Licejske knjižnice v Ljubljani.²⁶ Čisto mogoče je, da ga je vzel s seboj Marko Pohlin, ko je leta 1784 odšel na Dunaj.

Šesti red, ki je uporabljal Bohoričevo slovnico, je bil kartuzijanski. Poleg Valvasorjevega in Spölinovega izvoda je bil v rokah kartuzijanov izvod, ki je danes v Univerzitetni knjižnici Maribor. Red je bil kontemplativen, zato njegovi člani Bohoričeve slovnice in drugih jezikoslovnih del niso uporabljali za pastoralo med ljudstvom ali šolanje mladine, temveč za osebno izobraževanje in pisanje (prim. Mlinarič 2001: 400, 412, 413). To najboljše dokazuje mariborski izvod, ki je bil prvotno v kartuziji Bistra (Kopitar 1808: 435; Kidrič 1927: 201), po njenem razpustu leta 1782 je prišel skupaj z ostalimi samostanskimi knjigami v zbirko prihodnje Licejske knjižnice v Ljubljani (prim. Mlinarič 2001: 410–412), leta 1953 pa ga je Narodna in univerzitetna knjižnica podarila tedanji Študijski knjižnici v Mariboru.²⁷

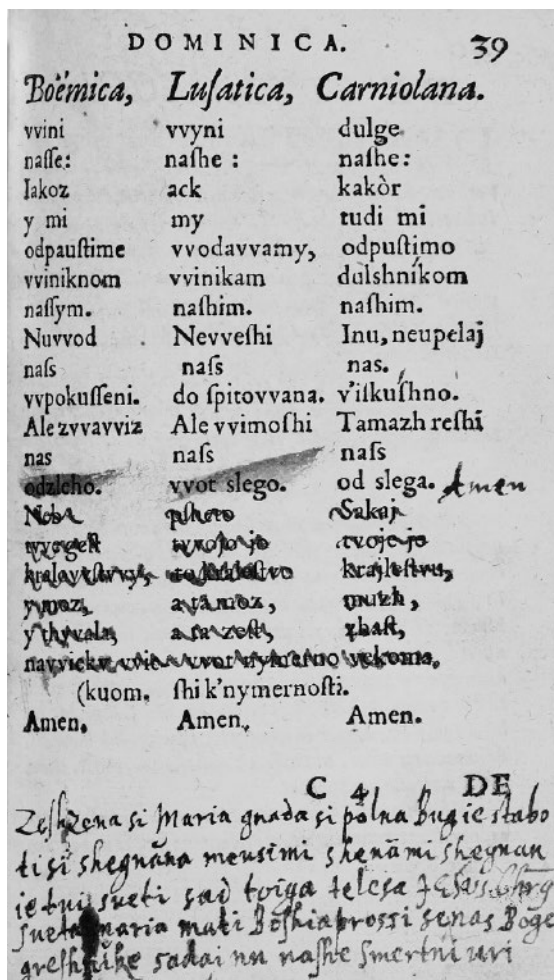
Izvod je v Bistru prišel v 17. stoletju, očitno že okrnjen, z več manjkajočimi in poškodovanimi stranmi. Kartuzijani so prvo ohranjeno stran, tj. prvo stran tabele cirilskega pravopisa, zaznamovali s samostanskim ekslibrisom – žigom

²⁵ NMS, K 18825, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

²⁶ NUK, Ms. 1946, Verzeichniß der Laybacher akademischen Büchersammlung kraft des gemachten Inventariums den 4ten May 1788.

²⁷ UKM, Zbirka raritet, 3491/2, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Za ogled izvoda se zahvaljujem Vlasti Stavbar.

v obliki kartuše, ki vsebuje portret redovnega ustanovitelja sv. Bruna in napis »+ CARTVSIAE VALLIS JOCOSAE IN FREIDN:«. Manjkajočih listov z naslovno stranjo, deželnimi grbi in predgovorom niso nadomestili, manjkajoče liste v nadaljevanju pa so nadomestili z novimi listi, na katere so prepisali izvirno besedilo, kar pomeni, da so imeli pred seboj še en, popoln izvod Bohoričeve slovnice. To je bil gotovo že omenjeni Spölinov oziroma Batschaltov izvod. Tako so v celoti prepisane strani 35–38 – večina tabele z očenašem v šestih slovanskih jezikih.

Slika 8: Stran 39 s prečrtanim zadnjim stavkom očenaša in pripisano zdravamarijo. Izvod iz Univerzitetne knjižnice Maribor, ki je bil v lasti kartuzije Bistra. UKM, Zbirka raritet, 3491/2. Foto: Luka Vidmar.

Pripisi iz 17. ali 18. stoletja pričajo o vsestranskem zanimanju kartuzijanov za vsebino slovnice. V tabeli cirilskega pravopisa je nekdo zaradi lažjega razumevanja povezal arabske in cirilske znake za stotice. Ob tabeli latinskokranjskega pravopisa se je neznani bralec očitno učil slovensko, saj si je ob natisnjenih slovenskih besedah pripisoval nemške ustreznice, na primer »wie« (»Kako«), »stein« (»Kamen«), »was« (»kaj«), »fisch« (»Riba«), »buchstab« (»Slovo«) in »taffel« (»Tabla«). Nekdo pri branju poglavja o preizkusu etimologije ni bil zadovoljen z Bohoričevo razlago druge besede očenaša (»NASH, nofter, Pronomen demonſtratiuum«), zato je podčrtal besedo »demonſtratiuum« in nad njo dopisal: »poſſeſſiũũ«. Na zadnji strani tabele z očenašem pa je neznani bralec prečrtal zadnji stavek očenaša v češčini, lužiščini in slovenščini (»Sakaj tvoje je krajleſtvu, muzh, zhaft, vekoma.«), ki so ga na takšen način uporabljali evangeličani, ne katoliki. Isti bralec, ki je očitno zaznal protestantski podton slovnice, je na koncu te strani pripisal zdravamarijo v slovenščini:

Zefhzena si Maria gnada si polna Bug ie stabo
ti si shegnāna meusimi shenāmi shegnan
ie tui sueti sad toiga telesa JESUS Chřus
Sueta maria mati Bofhia prossi se nas Boge
greſhnikie sada! nn [sic!] naſhe Smertni uri

V zvezi s frančiškansko rabo Valvasorjevega izvoda v Pazinu in Ševovega izvoda v Karlovcu je treba opozoriti na dejstvo, da je bila Bohoričeva slovnica zanimiva za čakavce in kajkavce. To potrjuje tudi usoda Weidingerjevega izvoda. Ta je ušel požigu 250 Weidingerjevih protestantskih knjig, ki ga je januarja 1600 v Govčah izvedla protireformacijska komisija. Malo verjetno je, da je lahko Weidinger knjigo odnesel v Celovec, kamor je – nedvomno v naglici – zbežal pred protireformacijo (prim. Pahor 2005: 76–77). Bolj verjetno je, da je izvod ostal v Govčah, kjer mu je komisija prizanesla, nato pa je prišel v druge roke. Najbrž je kmalu zatem nastal zapis na sprednjem spojnem listu, v katerem je omenjen neki »Gregoritz Johannes«.²⁸ Eden naslednjih lastnikov, ki ga Ilešić ni identificiral, je na vrhu naslovne strani zapisal: »Francisci Matthiae Maÿ m[anu] p[ro]pria«.²⁹ To je bil očitno Franz Matthias May, ki je bil v letih 1652–1671 profesor prava na benediktinski univerzi v Salzburgu, pozneje pa bavarski prisednik državnega komornega sodišča v Speyerju in član državnega dvornega sveta na Dunaju (Sattler 1890: 194) – najvišjih sodišč Svetega rimskega cesarstva. Ni izključeno, da mu je med opravljanjem zahtevnih poklicnih nalog prišla prav tudi Bohoričeva slovnica. Vsekakor jo je zelo cenil neznani bralec, ki je pod deželnimi grbi v

²⁸ NSK, Zbirka rijetkosti, RIV-8°-64, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

²⁹ Prepis se v nekaj podrobnostih razlikuje od Ilešičevega (1921: 211).

istem izvodu najbrž še v 17. stoletju zapisal, da si avtor zasluži večno hvalo: »Laus Auctori sempiterna.« Ilešić sicer dopušča možnost, da je pohvalo zapisal May (Ilešić 1921: 211), vendar pisava kaže na drugo roko.

Weidingerjev izvod je očitno nato prišel na Hrvaško. Tam sta bila vanj v cirilici zapisana teksta, ki ju po Ilešiću navajam prečrkovana v latinico:

Esaias na 28.

Pòle, jest polòšim u'tim zionu
en kamen tìga opotaknena, inu
eno zkalo tìga zblaznena, de
uzaki kir unega veruie, nebode
zezramouan.

Ivan 3

Tako ie Bog lubil te (s)vet,
daie (s)zina (s)zvovega iedinoroge
noga dal, davzaki koteri ve
ruval bude vniem, ne pogine
nego da bude imel zitek
vekivekni. ec.
(Ilešić 1921: 212, 214).

Ilešić domneva, da sta različna pisca s kajkavskega območja dve slovenski predlogi, izvirno zapisani v latinici (prevod odlomka iz knjige preroka Izaija in prevod odlomka iz Janezovega evangelija, ki pa nista bila povzeta po Dalmatinovi Bibliji), s pomočjo Bohoričeve slovnice prepisala v cirilico. Po njegovem mnenju so se torej kajkavski pisci s pomočjo izvoda učili pisati v cirilici (Ilešić 1921).

Vrsta izvodov dokazuje, da je Bohoričeva slovnica prišla tudi v plemiške knjižnice, med njimi v Valvasorjevo in Schweigerjevo. Eden od dveh praških izvodov je bil prvotno v knjižnici knezov Lobkowitzev v Pragi.³⁰ Münchenski izvod pa je dal leta 1635 njegov tedanji plemiški lastnik – najbrž skupaj še z drugimi knjigami – dopolniti z lastniškimi znamenji, naslikanimi z zlato barvo na sprednji platnici: inicialkami (»I. G. P.«), grbom (na mestu kranjskega grba) in letnico (»•M•DC•XXV•«).³¹

Bohoričeva slovnica je že v 17. stoletju pritegnila mnoge evropske bibliotekarje, zgodovinarje in jezikoslovce, posebej iz Svetega rimskega cesarstva. Vsi tisti, ki so jo omenjali v svojih preglednih delih (Jović 2011), je seveda niso imeli nujno v rokah, saj so lahko podatke o njej prevzemali od drugih, na primer od Valvasorja. Lastnik izvoda iz knjižnice Univerze v Varšavi je bil – glede na

³⁰ NKČR, 65 E 007455/adl.1, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

³¹ BSB, ESlg/L.rel. 505 a, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

vpis na naslovnem listu, ki ga je prepisal Zwolinski —³² nedvomno Sebastian Tengnagel, doktor obojega prava, cesarski svétnik in v letih 1608–1638 vodja Dvorne knjižnice na Dunaju, ki se je posebej zanimal za bližnjevzhodne jezike. Ker je Tengnagel svojo bogato knjižno zbirko zapustil Dvorni knjižnici (Viskolcz 2016: 156), je morda prav njegov izvod preučeval bibliotekar in zgodovinar Peter Lambeck, ki je leta 1665 v svojih komentarjih Dvorne knjižnice kot prvi znanstvenik opisal Bohoričovo slovnico (Lambeck 1665: 92; prim. Kidrič 1978: 148). Bohoričovo slovnico sta imela vsekakor v rokah Janez Ludvik Schönleben, ki jo je citiral v delu *Carniolia antiqua et nova* leta 1681 (Schönleben 1681: 205; Slodnjak 1971: 223), in Gottfried Wilhelm Leibniz, ki je njen izvod leta 1699 podaril švedskemu filologu in diplomatu Johanu Gabrielu Sparwenfeldu, poznavalcu slovanskih jezikov. Sparwenfeld je leta 1722 izvod skupaj z drugimi knjigami in rokopisi podaril knjižnici Univerze v Uppsali, kjer je še sedaj (Zwolinski 1966: 124).

Čeprav je Bohoričeva slovnica v 17. stoletju obdržala svoje mesto v knjižničnih mrežah na Slovenskem in v drugih evropskih deželah, več znamenj nakazuje, da so se njeni (najbrž že na začetku ne preveč številni) izvodi do začetka 18. stoletja zredčili. Hipolit Novomeški sploh ni vedel za Bohoričovo slovnico, dokler mu je leta 1711 ni pokazal ljubljanski tiskar Janez Jurij Mayr (Kidrič 1929–1938: 109). Celo celovski jezuiti, ki so v nemščino prevedli Hipolitovo priredbo Bohoričeve slovnice iz leta 1715 in jo leta 1758 objavili v Celovcu, očitno niso imeli v rokah izdaje iz leta 1584 (Ahačič 2012: 92).

Razsvetljenje in slovenski prerod

V dobi razsvetljenstva, s hitrim razvojem zgodovinoписja in jezikoslovja, so postajali izvodi Bohoričeve slovnice vse bolj iskani, to pa se je odrazilo tudi v rasti njihove vrednosti. Bibliotekarji in bibliografi so vsi po vrsti ugotavljali, da je delo redko. Neznani bibliotekar je kar na platnice varšavskega izvoda zapisal opozorilo: »Liber rarus!« (Zwolinski 1966: 124) Nürnberški knjigarnar Johann Jacob Bauer je šel v oceni ohranjenosti Bohoričeve slovnice v prvi knjigi svojega dela *Bibliotheca librorum rariorum universalis* iz leta 1770 še korak dlje: »Liber rarissimus.« (Jović 2011: 230) Enako so ugotavljali slovenski razsvetljenci in preroditelji. Vodnik je leta 1798 v *Lublanskih novicah* o Bohoričevi slovnici zapisal: »Do sedaj se še malo takeh bukv najde [...]« (Vodnik 1988: 243). Polhlinova *Bibliotheca Carnioliae* vsebuje oceno, da je slovnica redka ptica in da

³² »Ex libris Sebastiani Teugnagelij [sic!] I. V. D. et Bibliothec Cas. Mat.« (Zwolinski 1966: 124).

jo je mogoče, če sploh, kupiti za nekaj imperialov na Saškem: »[...] in Saxonia aliquot Imperialibus emitur, fi occurrat. Rara avis!« (Pohlin 2003: 394)

Patriarh slavistike Josef Dobrovský (1806: 38) je v prvem zvezku zbornika *Slawin* iz leta 1806 Bohoričevo slovnico označil za »das ganze sehr seltene Werklein«. Dodal je, da je svoj izvod dobil iz knjižnice Františka Martina Pelcla, ki je knjigotržcu zanj plačal 4 goldinarje. Za isto ceno je Jernej Kopitar avgusta 1828 kupil izvod od Václava Hanke, potem pa ga predal Dvorni knjižnici, tako da je danes v Avstrijski narodni knjižnici (Lukan 1995: 243, 299). Štirje goldinarji so bili zelo visoka vsota za knjigo majhnega formata z jezikoslovno vsebino, čeprav iz 16. stoletja. Za primerjavo: Kopitar je leta 1814 od Christiana Friedricha Schnurrerja kupil zbirko 18 južnoslovanskih protestantskih tiskov za 14 goldinarjev (Lukan 1995: 238–239).

O Bohoričevi slovnici so sprva pisali ali jo vsaj omenjali predvsem nemški zgodovinarji in jezikoslovci, na primer Johann Leonhard Frisch (1729: 3), Johann Peter Kohl in August Ludwig von Schlözer (Jović 2011: 229–230), vendar so jo nekateri najbrž poznali le iz literature. Izvod piarista Schosa je imel sredi 18. stoletja v lasti saški zgodovinar Johann Gottlob Boehme, od leta 1758 redni profesor za zgodovino na filozofski fakulteti univerze v Leipzigu. Prav tistega leta je izvod daroval neznanemu prejemniku, ki si je na sprednjem spojnem listu ponosno zabeležil: »dono oblatius à J. Gottlob Boehm, Professore Hift. Lipfienfi et Hiftoriographo Saxoniae.«³³

V drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja so Bohoričevo slovnico preučevali tudi češki, poljski in slovenski slavisti, med njimi Pelcl in Dobrovský, ki jo je najbrž imel v rokah že leta 1778 (Kidrič 1930: 117, 119, 168; Jović 2016: 364). Eden od praških izvodov je bil – kakor dokazuje žig v njem – najpozneje na začetku 19. stoletja v knjižnici praške univerze.³⁴ Že v 18. stoletju pa je neznani bibliograf na sprednji spojni list zapisal osnovne podatke o tisku: ime avtorja, vsebinsko oznako, kraj in letnico izida ter literaturo – dela Petra Lambecka, Daniela Georga Morhofa in Johanna Petra Kohla:

Adami Bohorizh – Gramatika Carniolana – Witebergae 1584 – edita. De hac Grammatica videatur Kohlii introductio ad histor. et rem litterar. Slavorum pag. 159. Lambecii Bibliothec. Vindobonens. Tom I. pag. 92. Morkof Polyhist. Tom. I. p. 738. (Zwolinski 1966: 124)

³³ NMS, K 18825, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584. Izvod je pred letom 1954 Antikvariat Rosenthal dobavil iz Luzerna za Antikvariat Cankarjeve založbe v Ljubljani (Rupel 1954: 8). Izvod je prišel nato v last Ivana Mačka, ki ga je prodal Narodnemu muzeju Slovenije. Izvod je bil v inventarno knjigo muzeja vpisan 25. decembra 1987. Za podatek in ogled izvoda se zahvaljujem Urši Pajk.

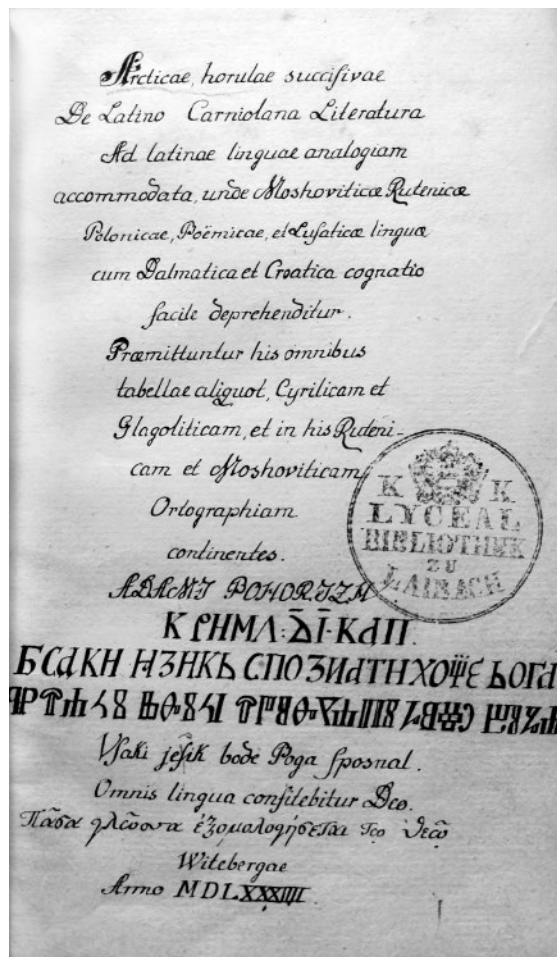
³⁴ NKČR, 8 J 233, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

Izvod, ki je danes v knjižnici Univerze v Varšavi, je v Varšavo zanesljivo prinesel Samuel Bogumił Linde. To je že omenjeni Tengnaglov izvod, ki ga je očitno konec 18. stoletja, morda z zamenjavo iz Dvorne knjižnice, pridobil Frančišek Herbic, kustos knjižnice terezijanske akademije na Dunaju, ki je bil slovenskega rodu. Kopitar je namreč Dobrovskemu leta 1808 napisal, da je imel Herbic nekoč v lasti Bohoričevo slovnico, ki pa mu jo je odnesel Linde (Kidrič 1930: 198), saj je zbiral gradivo za svoj slovar poljskega jezika. Linde je leta 1803 z Dunaja odšel v Varšavo za ravnatelja tamkajšnjega liceja, tja pa je moral prinesiti tudi omenjeni izvod. Zwolinski je zato pravilno domneval, da je bil Linde pri pripravljanju prvega zvezka slovarja *Słownik języka polskiego* iz leta 1807 preučeval prav izvod Bohoričeve slovnice, ki je danes v Varšavi (Zwolinski 1966).

Prvi slovenski razsvetljenec, ki je preučeval Bohoričevo slovnico, je bil najbrž Janez Žiga Valentin Popovič. Spoznal jo je po letu 1750, najbrž na Saškem (Pohlin 2003: 394, Kidrič 1978: 204, 206). Tudi Pohlin je – kakor je leta 1794 zapisal Zois – v diskalceatskem samostanu v Ljubljani bral Bohoričevo slovnico (*Vodnikov spomenik* 1859: 243), v kateri ga je kakor Popoviča navdihoval predgovor (Kidrič 1930: 16; Slodnjak 1971: 129). Kljub temu jo je v *Kraynski grammatiki* (1768) in drugod zamolčal, kar mu je Zoisov krog, navezan na jezikovno tradicijo slovenskih protestantov, hudo zameril. Zois je menil, da je takšno ravnanje »unverzeichlich« (*Vodnikov spomenik* 1859: 243), Vodnik pa je Pohlinu kar v *Lublanskih novicah* zažugal, da bo moral odgovarjati, ker »si je upal neresnico govoriti inu pisati« (*Vodnik* 1988: 243).

Zois je lasten izvod slovnice iz leta 1584 pridobil med letoma 1782 in 1797, potem ko je že pred letom 1782 našel manj redko Hipolitovo priredbo (Kidrič 1930: 68, 76; Svoljšak, Vidmar 2019: 101, 103). Izvod je prišel po državnem odkupu večjega dela Zoisove knjižnice leta 1823 v Licejsko knjižnico, današnjo Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani (Svoljšak, Vidmar 2019: 11, 135). Tam velja po tradiciji za Zoisovega izvod s signaturo R I 9868 (tj. Spölinov izvod), ki je vložen v šatuljo v obliki knjige. Tudi Kidrič (1978: 147) je bil prepričan, da je ta izvod Zoisov oziroma da je prišel iz baronove knjižnice v Licejsko knjižnico še en izvod – R O 6859 (Kidrič 1930: 179). Toda popis Zoisove zbirke slovanskih, slovenskih in slavističnih knjig, ki ga je do konca leta 1810 sestavil baronov bibliotekar Jakob Zupan, in katalog Zoisove knjižnice, ki ga je leta 1821 pripravil licejski bibliotekar Matija Kalister, omenjata le en izvod, in sicer takšnega, pri katerem so manjkajoči listi z natisnjenim besedilom, vključno z naslovno stranjo, nadomeščeni z novimi listi z rokopisnim besedilom.³⁵

³⁵ NUK, Ms. 368, Žiga Zois, Slavische Sammlung, 4; NUK, Ms. 667, Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus, str. 129.

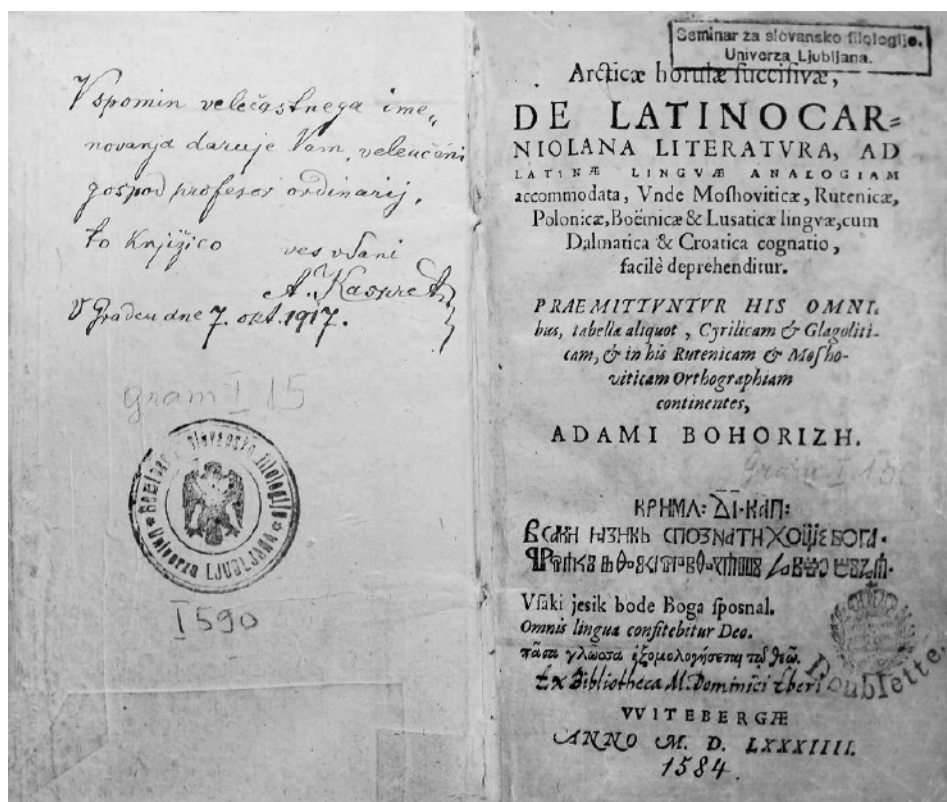

Slika 9. Nadomestna naslovna stran, ki jo je oskrbel Jožef Schober. Izvod iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, ki je bil v lasti Žige Zoisa. NUK, R 0 6859. Foto: Luka Vidmar.

Temu opisu ustreza v Narodni in univerzitetni knjižnici le izvod R 0 6859, ki potrjuje Zoisovo lastništvo še na druge načine: vezava v rjavo usnje z pozlačenim okrasjem je značilna za Zoisovo knjižnico, nadomestna rokopisna besedila so zanesljivo delo Zoisovega tajnika in bibliotekarja Jožefa Schobra, poleg tega pa so na več straneh prepoznavni Zoisovi pripisi in druge oznake s svinčnikom.³⁶ Zois je izvod očitno dobil v slabem stanju, zato ga je dal dopolniti Schobru in na novo zvezati. Ljubljanski knjigarnar Viljem Henrik Korn je leta 1821 knjigo

³⁶ NUK, R 0 6859, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

v Kalistrovem katalogu – gotovo zaradi manjkajočih listov – ocenil na samo 40 krajcarjev. Zoisov izvod so še za časa njegovega življenja preučevali tudi drugi člani kroga, med njimi najbrž Vodnik in do odhoda na Dunaj leta 1808 zanesljivo Kopitar, ki ga je omenil v svoji slovnici (Kopitar 1808: 435). V zvezi z izjemnim spoštovanjem Zoisovega kroga do Bohoričeve slovnice je treba opozoriti na napačnost Jovičeve trditve, da sta Kopitar v slovnici in Vodnik v učbeniku za zgodovino iz leta 1809 zamolčala Bohoričevo pripadnost luteranski veri (Jović 2016: 364). V resnici sta oba Zoisova sodelavca Bohoričevo slovnico objektivno obravnavala v okviru reformacije in protestantske književnosti, Kopitar pa je Bohoričevo luteranstvo, ki je bilo sicer razvidno že iz konteksta, tudi izrecno omenil (Kopitar 1808: XXXVIII–XL, 57, Vodnik 1809: 44–47, Vidmar 2006: 21–23).

Slika 10: Sprednji spojni list s posvetilom Antona Kaspreta Franu Ramovšu in naslovna stran z lastniškim vpisom Dominica Eberja in žigom kraljeve knjižnice v Dresdnu. Izvod iz knjižnice Oddelka za slovenistiko in Oddelka za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. UL, FF, OHK, Slovenistika in slavistika, Gram I 15. Foto: Luka Vidmar.

Popoln Spölinov izvod R I 9868, ki je za Zoisovega veljal do sedaj, je torej v Licejsko knjižnico prišel od drugod. Neznani bibliofil ga je dal v prvi polovici 19. stoletja na novo zvezati v rjavo usnje s pozlačenimi bordurami in pozlačenim napisom na hrbtu. Izvod je dobil tudi zlato obrezo in šatuljo, opeto z zeleno svilo, ki ima obliko same knjige. Razkošna oprema kaže, da so izvodi Bohoričeve slovnice v 19. stoletju dokončno postali slovenske nacionalne relikvije, kar potrjuje tudi končna usoda Eberjevega izvoda. Ta se je v 19. stoletju pridružil izvodu Avgusta Saškega v tedanji kraljevi knjižnici v Dresdnu, zato so ga z žigom na naslovni strani označili kot (skromnejšo) dvojnico in očitno odprodali. Konec 19. ali na začetku 20. stoletja ga je pridobil zgodovinar Anton Kaspret, leta 1917 pa ga je v Gradcu podaril Rajku Nahtigalu ob njegovem imenovanju za rednega profesorja na graški univerzi:

V spomin velečastnega ime-
novanja daruje Vam, veleučeni
gospod profesor ordinarij,
to knjižico ves vdani
A. Kaspret
V Gradcu dne 7. okt. 1917.³⁷

V študijskem letu 1920/21 je bil izvod kot eden temeljnih kamnov vključen v knjižnico Seminarja za slovansko filologijo na novi ljubljanski univerzi (*Zgodovina slovenske univerze* 1929: 346). Neprecenljivost Bohoričeve slovnice se je tedaj še bolj kakor v dobi razsvetljenstva in slovenskega preroda odrazila v denarni vrednosti. Nahtigalov izvod je bil namreč kupljen za 500 dinarjev, eno najvišjih vsot med tedanjimi knjižnimi nakupi.³⁸

Sklep

Obravnavani izvodi skupaj z drugimi viri dokazujejo, da je slovnici uspelo – kar je bil najbrž tudi avtorjev namen – doseči raznovrstne bralce v celotnem Svetem rimskem cesarstvu, ne le v Notranji Avstriji. Po pričakovanju je prišla najprej v roke protestantom, na primer dvema nemškima vladarjema, sodelavcem izdaje, notranjeavstrijskim plemičem ter Bohoričevim prijateljem in znancem. Veliko izvodov je ostalo na Saškem, od koder so prihajali v druge dežele še v naslednjih stoletjih. Protireformacija – v nasprotju z domnevami nekaterih raziskovalcev

³⁷ UL, FF, OHK, Slovenistika in slavistika, Gram I 15, Adam Bohorič, *Arcticae horulae succisivae*, 1584.

³⁸ UL, FF, OHK, Slovenistika in slavistika, Inventar. I. Štev. 1–4560, št. 590.

– ni bistveno vplivala na rabo slovnice med katoliki na Slovenskem, ki je izpričana že na koncu 16. in začetku 17. stoletja. Več izvodov izkazuje mirno prehajanje verske ločnice v raznih evropskih deželah. Verski pomisleki so postajali še manj pomembni v dobi baroka, ko so slovnico brali pripadniki cerkvenih redov, škofijski duhovniki, plemiči in drugi izobraženci na Slovenskem. Zanimiva je bila tudi za Hrvate in Čehe. V istem času so jo preučevali evropski intelektuali ne glede na veroizpoved, predvsem bibliotekarji, bibliografi, zgodovinarji in jezikoslovci. Njihovo zanimanje se je, kakor kažejo dosedanje raziskave in obravnavani izводи, stopnjevalo z razvojem znanosti, posebej slavistike, v dobi razsvetljenstva. Tedaj že redki izводи Bohoričeve slovnice so bili vse bolj iskani, kar se je pokazalo tudi v rasti njihove cene. Posebno visoko simbolično vrednost pa so jim dodelili slovenski preroditelji, ki so jih načrtno iskali, obnavljali in ohranjali tako v zasebnih kakor v javnih knjižnicah.

Kratice nahajališč obravnavanih izvodov Bohoričeve slovnice (1584) in arhivskih virov

BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München

FSKNG – Frančiškanski samostan Kostanjevica v Novi Gorici, Nova Gorica

HDA, MK – Hrvatski državni arhiv, Metropolitanska knjižnica, Zagreb

NKČR – Národní knihovna České republiky, Praga

NMS – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

NSK – Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Dunaj

SLUB – Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Dresden

UKM – Univerzitetna knjižnica Maribor, Maribor

UL, FF, OHK – Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Osrednja humanistična knjižnica, Ljubljana

Obravnavani izводи Bohoričeve slovnice (1584)

BSB, ESlg/L.rel. 505 a

FSKNG, II/45

HDA, MK, 4056-8°

NKČR, 8 J 233

NKČR, 65 E 007455/adl.1
NMS, K 18825
NSK, Zbirka rijetkosti, RIV-8°-64
NUK, R 0 6859
NUK, R 0 9868
NUK, R 0 97938
ÖNB, 60.N.27 ALT PRUNK
SLUB, Ling.Slav.64
UKM, Zbirka raritet, 3491/1
UL, FF, OHK, Slovenistika in slavistika, Gram I 15

Arhivski viri

FSKNG, Catalogus Bibliothecae R.R. P.P. Franciscanorum Conventus Castagnavizzensis Confectus A. D. 1852
FSKNG, Repertorium Bibliothecae Conventus Goritiensis confectum Anno Domini 1788
FSKNG, Romano Aldegheri, [katalog knjižnice frančiškanskega samostana na Kostanjevici]
NUK, Ms. 368, Žiga Zois, Slavische Sammlung, 4
NUK, Ms. 667, Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus
NUK, Ms. 1946, Verzeichniß der Laybacher akademischen Büchersammlung kraft des gemachten Inventariums den 4ten May 1788
UL, FF, OHK, Slovenistika in slavistika, Inventar. I. Štev. 1–4560

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. (Linguistica et philologica 18). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
—, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba*. (Linguistica et philologica 12). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
—, 2021: *Stati inu obstat. Prvih petdeset slovenskih knjig*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
France BARAGA, 2011: Župnija Ig in njeni duhovniki. *Župnija sv. Martina na Igu. Ob 300-letnici župnijske cerkve*. Ur. Martin Hostnik, Maja Zupančič. Ljubljana: Salve. 75–125.
Metod BENEDIK, 2009: *Kapucinski samostan s cerkvijo Sv. Ane Škofja Loka*. Celje, Škofja Loka: Celjska Mohorjeva družba, Kapucinski samostan.
Branko BERČIČ, 1968: Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts. *Abhandlungen über die slowenische Reformation. Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Musik*,

Leksikographie, Theologie, Bibliographie. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 1). Ur. Branko Berčič. München: Rudolf Trofenik. 152–265.

Bibliotheca Valvasoriana, 1995: *Bibliotheca Valvasoriana. Katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*. Ur. Lojze Gostiša. Ljubljana, Zagreb: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Concordia, 1582: *Concordia. Christliche, Widerholete, Einmütige Bekandtnuß nachbenandter Churfürsten, Fürsten vnd Stände Augspurgischer Confession, vnd derselben zu Ende deß Buchs vnderschiedener Theologen Lehre vnd Glaubens*. Heydelberg: durch Johannem Spies.

Josef DOBROVSKÝ, 1806: *Slawin. Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker, oder Beiträge zur Kenntniß der Slawischen Literatur nach allen Mundarten. Erstes Heft*. Prag: in der Herrlschen Buchhandlung.

Anja DULAR, 2002: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. (Knjižnica Kronike 7). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Theodor ELZE, 1877: *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*. Tübingen: Franz Fues.

Ernst Günther FÖRSTEMANN, 1824: *Mittheilungen zu einer Geschichte der Schulen in Nordhausen*. Nordhausen: Rosinus Landgraf.

Johann Leonhard FRISCH, 1729: *Historiae linguae sclavonicae continuatio secunda continens historiam dialecti Venedicae meridionalis sive Vinidorum in provinciis Austriae vicinis nimirum in Carinthia, Stiria, Carniola, Istria et Marchia Vinidorum*. Berolini: litteris Christiani Alberdti Gaeberti.

Mihael GLAVAN, 2000: *Prve slovenske knjige. Slovenski reformacijski tiski v izvirnikih in v ponatisih. Ob 450. obletnici prve slovenske knjige*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

Fran ILEŠIĆ, 1921: Zagrebački primerak Bohoričeve slovenske (slovenačke) gramatike, 1584, *Južnoslovenski filolog* 2/3–4, 211–216.

Pavle JOVIĆ, 2011: Prva slovenska slovnica v odmevnih delih in zapisih evropskih intelektualcev v 17. in 18. stoletju. *Meddisciplinarnost v slovenistiki*. (Obdobja 30). Ur. Simona Kranjc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 227–232.

—, 2016: Adam Bohorič pri Slovencih v 19. stoletju. *Toporišičeva obdobja*. (Obdobja 35). Ur. Erika Kržišnik, Miran Hladnik. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 363–368.

Stanislav JUŽNIČ, 2006: Kostel pod zadnjimi Langenmantli, *Zgodovinski časopis* 60/3–4, 297–325.

France KIDRIČ, 1925: Bohorič Adam. *Slovenski biografski leksikon* 1. Ur. Izidor Cankar. Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka. 49–52.

—, 1927: *Bibliografski uvod v zgodovino reformacijske književnosti pri južnih Slovanih v XVI. veku*. Ljubljana: Društvo slušateljev filozofske fakultete.

—, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva. Od začetkov do Zoisove smrti. Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica.

—, 1930: *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*. (Razprave znanstvenega društva 7). Ljubljana: Znanstveno društvo.

– –, 1978: *Izbrani spisi* 1. Ur. Darko Dolinar. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Peter LAMBECK, 1665: *Commentariorvm de Avgvstissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus*. Vindobonae: typis Matthaei Cosmerovij.

Walter LUKAN, 1995: Kopitars Privatbibliothek. *Bartholomäus (Jernej) Kopitar. Neue Studien und Materialien anlässlich seines 150. Todestage*. Ur. Walter Lukan. Wien, Köln, Weimar: Böhlau. 221–337.

Vladimir MAGIĆ, 1995: Knjižnica Janeza V. Valvasorja. *Bibliotheca Valvasoriana. Katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*. Ur. Lojze Gostiša. Ljubljana, Zagreb: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica. 7–18.

Jože MLINARIČ, 2001: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina.

Daša PAHOR, 2005: Protestantska cerkev v Govčah pri Žalcu. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 41. 59–97.

Marko POHLIN, 2003: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Ur. Jože Faganel. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Mitja POTOČNIK, 2013: Valvasorjeva navezanost na nekatere svoje knjige ob koncu življenja, *Zgodovinski časopis* 67/1–2, 28–58.

Jože RAJHMAN, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. (Korespondence pomembnih Slovencev 11). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Branko REISP, 1983: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Adam Daniel RICHTER, 1754: *Umständliche aus zuverlässigen Nachrichten zusammengetragene Chronica der, an dem Fuße des Meißnischen Erzgebürges gelegenen, Königl. Pohln. und Churfürstl. Sächß. Stadt Chemnitz, nebst beygefüigten Urkunden. Des Zweyten Theils I. Stück*. St. Annaberg: August Valentin Friesen.

Mirko RUPEL, 1952: Nov izvod Bohoričeve slovnice z avtorjevim posvetilom. *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Slovenska matica. 176–177.

– –, 1954: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

– –, 1956: Reformacija. *Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike*. Ur. Lino Legiša. Ljubljana: Slovenska matica. 185–260.

– –, 1965: Trubarjeva skrb za študente. *Razprave. Razred za filološke in literarne vede* 6. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 5–32.

– –, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Magnus SATTLER, 1890: *Collectaneen-Blätter zur Geschichte der ehemaligen Benedictiner-Universität Salzburg*. Kempten: Commissions-Verlag der Jos. Kösel'schen Buchhandlung.

Janez Ludvik SCHÖNLEBEN, 1681: *Carniolia antiqua et nova. Tomus I*. Labaci: sumpt. et typis Joann. Baptistae Mayr.

Anton SLODNJAK, 1934: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: Akademsko založba, 1934.

– –, 1971: Die Wirkung der Arcticae horulae von Adam Bohorič auf das Schrifttum in den slowenischen Ländern von 1584 bis 1809. *Adam Bohorič: Arcticae horulae. Die erste Grammatik der slowenischen Sprache. II. Teil. Untersuchungen*. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 4). Ur. Branko Berčič. München: Rudolf Trofenik. 122–134.

Konrad STEFAN, 1907: Geschichte der Entstehung und Verwaltung der k. k. Studien-Bibliothek in Laibach. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 20/1–3, 1–116.

Elias von STEINMEYER, 1912: *Die Matrikel der Universität Altdorf. Erster Teil: Text*. Würzburg: Königl. Universitätsdruckerei H. Stürtz.

Sonja SVOLJŠAK, 2004: Renesančne knjižne vezave na slovenskih protestantskih tiskih v Knjižnici Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani, *Knjižnica* 48/4, 37–62.

– –, Luka VIDMAR, 2019: *Knjižnica barona Žige Zoisa: središče razsvetljenske kulture na Slovenskem / Baron Sigismund Zois's Library: The Centre of Enlightenment Culture in Slovenia*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

Breda ŠKERJANC KOSIRNIK, 2020: Tržiški lekarnar Bohuslav Lavička in njegova zbirka, *Kronika* 68/3, 887–902.

Karel ŠTREKELJ, 2012: *Zgodovina slovenskega slovstva* I–II. Ur. Matija Ogrin. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Luka VIDMAR, 2006: Podoba protestantske književnosti v starejših pregledih slovstva na Slovenskem (od Trubarjevega Registra slovenskih knjig do Čopove Literature Slovencev), *Slavistična revija* 54/1, 11–32.

– –, 2013: Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: med zgodovino in mitom, *Kronika* 61/2, 189–216.

Noémi VISKOLCZ, 2016: The Fate of Johannes Sambucus' Library, *Hungarian Studies* 30/2, 155–166.

Valentin VODNIK, 1809: *Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebiethes von Triest und der Grafschaft Görz*. Wien: im Verlagsgewölbe des k. k. Schulbücher-Verschleißes.

– –, 1988. *Zbrano delo*. (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev). Ur. Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Vodnikov spomenik, 1859: *Vodnikov spomenik / Vodnik-Album*. Ur. Etbin Henrik Costa. Ljubljana: Ignac žl. Kleinmayr in Fedor Bamberg.

Jedert VODOPIVEC TOMAŽIČ, 2017: Materialna podoba Dalmatinove Biblije, *Stati inu obstatu* 25, 77–93.

Zgodovina slovenske univerze, 1929: *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*. Ljubljana: Rektorat Univerze kralja Aleksandra prvega.

Przemisław ZWOLINSKI, 1966: Trije neznani primerki Bohoričeve slovnice iz leta 1584, *Jezik in slovstvo* 11/4, 123–124.

Povzetek

USODA IZVODOV BOHORIČEVE SLOVNICE DO ZAČETKA 19. STOLETJA

Najbolj reprezentančne izvide slovnice *Arcticae horulae succisivae* Adama Bohoriča so takoj po natisu v Wittenbergu konec leta 1583 podarili podpornikom slovenske protestantske književnosti (npr. vojvodi Ludviku Württemberskemu in volilnemu knezu Avgustu Saškemu). Veliko izvodov je ostalo na Saškem, na primer izvod, ki ga je pridobil Dominicus Eber, pastor v Briesnitzu pri Dresdnu. Bohorič je po prihodu domov leta 1584 več izvodov podaril protestantskim plemičem, prijateljem in znancem, na primer Juriju Ševu, tajniku v vladi nadvojvode Karla Notranjeavstrijskega, in Janezu Weidingerju, predikantu v Govčah pri Celju. Slovnice okrog leta 1600 niso imeli v rokah le protestanti (npr. Narcissus Tettelbach, rojen v Chemnitzu, in Johannes Zacharias Spölin, doma iz Tübingena), ampak tudi katoliki (npr. duhovnik Remigij Dominkuš in kartuzijan Johannes Batschalat). Ker slovnica med protireformacijo ni bila prepovedana, je niso uničevali in se je ohranila v visokem številu izvodov. V 17. in 18. stoletju so imeli izvide v lasti cerkveni redovi (frančiškani, kapucini, jezuiti, piaristi, diskalceati in kartuzijani), duhovniki (npr. župnik Janez Andrej Cigole in piarist Gelasius Schos), plemiči (npr. Janez Vajkard Valvasor in Henrik Matej Schweiger pl. Lerchenfeld na Kranjskem ter družina Lobkowitz v Pragi) ter številni evropski izobraženci (npr. pravnik Franz Matthias May, bibliotekar dunajske Dvorne knjižnice Sebastian Tegnagel, filozof Gottfried Wilhelm Leibniz in jezikoslovec Johan Gabriel Sparwenfeld). V 18. stoletju so postajali izvodi slovnice vse redkejši in vse bolj iskani, kar se je odrazilo tudi v rasti njihove vrednosti. Sprva so jo preučevali predvsem nemški jezikoslovci in zgodovinarji, na primer Johann Leonhard Frisch, Johann Gottlob Boehme in August Ludwig von Schlözer, v drugi polovici 18. in na začetku 19. stoletja pa so imeli izvide v rokah tudi češki (František Martin Pelcl, Josef Dobrovský, Václav Hanka), poljski (Samuel Bogumił Linde) in slovenski filologi ter slavisti (npr. Janez Žiga Valentin Popovič, Marko Pohlin, Žiga Zois in Jernej Kopitar).

Zusammenfassung

DAS SCHICKSAL DER GRAMMATIK VON BOHORIČ BIS ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

Die repräsentativsten Exemplare der Grammatik *Arcticae horulae succisivae* von Adam Bohorič wurden unmittelbar nach dem Druck in Wittenberg Ende 1583 Unterschützern der slowenischen protestantischen Literatur geschenkt (z. B. Herzog Ludwig von Württemberg und Kurfürst August von Sachsen). Viele davon blieben in Sachsen, so etwa bei Dominicus Eber, Pfarrer von Briesnitz bei Dresden. Bohorič selbst schenkte nach der Rückkehr in die Heimat im Jahr 1584 mehrere Exemplare an die protestantischen Adligen, Freunde und Bekannten, darunter an Georg Schew, Sekretär in der Regierung des Erzherzogs Karl von Innerösterreich, und Johannes Weidinger, Prediger in Govče bei Celje. Um 1600 war die Grammatik nicht nur in den Händen der Protestanten (z. B. bei Narcissus Tettelbach, geboren in Chemnitz, und Johannes Zacharias Spölin, ursprünglich aus Tübingen), sondern auch im Besitz von Katholiken (z. B. bei Priester Remigius Domienus und Kartäuser Johannes Batschalat). Da die Grammatik während der Gegenreformation nicht verboten wurde, wurde sie auch nicht vernichtet und ist in großer Zahl erhalten geblieben. Im 17. und 18. Jahrhundert war sie im Besitz von katholischen Orden (Franziskaner, Kapuziner, Jesuiten, Piaristen, Augustiner-Barfüßer und Kartäuser), Priestern (z. B. bei Pfarrer Janez Andrej Cigole und Piarist Gelasius Schos), Adligen (z. B. bei Johann Weichard von Valvasor und Heinrich Matthäus Schweiger von Lerchenfeld in Krain und bei der Familie Lobkowitz in Prag) und von vielen

europäischen Intellektuellen (z. B. bei Jurist Franz Matthias May, Bibliothekar der Wiener Hofbibliothek Sebastian Tengnagel, Philosoph Gottfried Wilhelm Leibniz und Sprachforscher Johan Gabriel Sparwenfeld). Im 18. Jahrhundert wurden die Exemplare der Grammatik immer seltener und begehrter, was sich auch in der Wertsteigerung widerspiegelte. Zunächst wurde sie hauptsächlich von deutschen Sprachwissenschaftlern und Historikern wie Johann Leonhard Frisch, Johann Gottlob Böhme und August Ludwig von Schlözer studiert. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und im frühen 19. Jahrhundert war die Grammatik ebenso in den Händen von tschechischen (František Martin Pelcl, Josef Dobrovský, Václav Hanka), polnischen (Samuel Bogumił Linde) und slowenischen Philologen und Slawisten (z. B. Johann Sigmund Valentin Popowitsch, Marko Pohlin, Sigismund Zois und Bartholomäus Kopitar).

Odmevi Bohoriča, slovničarstvo v nadaljnjih stoletjih

Mitja Trojar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana,
mitja.trojar@zrc-sazu.si

Prispevek raziskuje vpliv Bohoričeve slovnice *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura* (1584) na izbrane nadaljnje slovnice slovenskega jezika, zlasti na slovnici Marka Pohlina (1768, 1783), slovnico Ožbalta Gutsmana (1777), slovnico Mihaela Zagajška (1791), slovnico Jerneja Kopitarja (1808/09) in slovnico Valentina Vodnika (1811). Z analizo izbranih poglavij se vpliv Bohoričeve slovnice na nadaljnje slovnice meri z ugotavljanjem, ali oz. kako se v drugih slovnica, posredno ali neposredno, zrcalijo Bohoričevi ponazarjalni zgledi, ki so del metajezikovnega slovničnega opisa. Ugotavljanje vplivov Bohoričeve slovnice na nadaljnje slovnice prek ponavljanja Bohoričevih zgledov v poznejših slovnica ni zanimivo le za določanje pomena Bohoričeve jezikoslovne dejavnosti v slovenski slovničarski tradiciji, ampak tudi z vidika zgodovine jezikoslovja nasploh, saj omogoča določanje kriterijev za merjenje vpliva slovnice znotraj slovničarskih tradicij.

Der Beitrag erforscht den Einfluss der Grammatik *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura* (1584) auf ausgewählte nachfolgende Grammatiken der slowenischen Sprache, besonders auf die zwei Grammatiken von Marko Pohl (1768, 1783) sowie auf die Grammatik von Ožbalt Gutsman (1777), Mihael Zagajšek (1791), Jernej Kopitar (1808/09) und Valentin Vodnik (1811). Der Einfluss der Grammatik von Bohorič auf die weiteren Grammatiken wird analytisch ermittelt, und zwar anhand der Beobachtung, ob bzw. wie (indirekt oder direkt) sich Verdeutlichungsbeispiele als Teil der metasprachlichen grammatikalischen Beschreibung bei Bohorič in anderen Grammatiken wiederholen. Die Beeinflussungskraft Bohoričs auf die nachfolgende slowenische Grammatikschreibung ist entscheidend für die Beurteilung seiner sprachwissenschaftlichen Tätigkeit innerhalb der slowenischen grammatikographischen Tradition und ebenso wichtig aus der Sicht der Geschichte der Sprachwissenschaft, zumal dadurch Kriterien für die Beurteilung gegenseitiger Einflussnahmen innerhalb grammatikographischer Traditionen festgelegt werden können.

Ključne besede: zgodovina jezikoslovja, slovenska slovnica, Adam Bohorič, slovničarstvo, vplivi

Schlüsselwörter: Geschichte der Sprachwissenschaft, slowenische Grammatik, Adam Bohorič, Grammatikographie, Einflüsse

Uvod

Namen prispevka je preveriti, kaj lahko o merjenju vpliva posamezne slovnice na druge slovnice v isti slovničarski tradiciji povedo ponovljeni ponazarjalni zgledi v slovnica. S preučevanjem ponavljanja Bohoričevih zgledov v nadaljnjih

slovnica se ugotavlja vpliv Bohoričeve slovnice *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura* (1584) na slovnici Marka Pohlina *Kraynska Grammatika* (1768¹, 1783²), slovnico Ožbalta Gutsmana *Windische Sprachlehre* (1777), slovnico Mihaela Zagajška *Slovennska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendischen Vortrag* (1791), slovnico Jerneja Kopitarja *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1808/09) in na slovnico Valentina Vodnika *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole* (1811).

Analiza vplivov med posameznimi jezikoslovnimi deli (tako vplivov, ki so delovali pri nastanku posameznega jezikoslovnega dela, kot vplivov določenega jezikoslovnega dela na nadaljnja dela) je v preučevanju zgodovine jezikoslovja običajen postopek (prim. npr. Ahačič 2007, Ahačič 2012, Ahačič 2015g, Colombat 2007–2019, Colombat idr. 2010). Vplivi med avtorji jezikoslovnih del (slovnici) se običajno ugotavljajo z analizo ponazarjalnih zgledov, strukture jezikoslovnega dela, pojmovnih delitev, rabe terminologije in metajezika, navajanja drugih avtorjev ter širših okoliščin nastajanja jezikoslovnega dela (poznavanje zgodovinskega in družbenega konteksta nastanka, npr. ugotavljanje avtorjeve pripadnosti idejnemu tokovom, ugotavljanje osebnih poznanstev med avtorji, iskanje podatkov o literaturi, ki je bila avtorju dostopna). Analiza vplivov jezikoslovnega dela na druga dela in vplivov, pod katerimi je jezikoslovno delo nastalo, omogoča oceno o izvirnosti in vplivnosti konkretnega jezikoslovnega dela oz. avtorja. Za zgoraj navedene slovnice so bili vplivi deloma že identificirani (podatki so povzeti po noticah s portala *Slovenske slovnice in pravopisi* (Ahačič 2015g) in člankih v *Slovenskem biografskem leksikonu*) ter so navedeni v preglednici 1 spodaj.

Preglednica 1: Pregled jezikoslovnih del oz. avtorjev, ki so vplivali na izbrane slovenske slovnice, in jezikoslovnih del oz. avtorjev, na katere so slovnice vplivale

Slovnica	Vpliv na delo	Vpliv na nadaljnja dela	Literatura
Bohorič 1584	predelava latinske slovnice Philippa Melanchthona, ena od izdaj Donata (izdana pred 1540), nemška slovnica Johanna Claja, druga skupina izdaj Melanchthonove latinske skladnje, grška slovnica Martina Crusija	slovnični dodatek k slovarju Hieronima Megiserja (1592), predelava Bohoričeve slovnice Hipolita Novomeškega (1715), predelava Bohoričeve slovnice anonimnega avtorja (1755), predelava Bohoričeve slovnice anonimnega avtorja (1758), slovenski slovnici Marka Pohlina (1768, 1783), slovnica Jerneja Kopitarja (1808/09)	Ahačič 2007, Ahačič 2012, Ahačič 2015a, Kidrič 1925 [2013]

Slovnica	Vpliv na delo	Vpliv na nadaljnja dela	Literatura
Pohlin 1768, Pohlin 1783	slovenska slovnica Adama Bohoriča (1584), češka slovnica Václava Jana Rose (1672), predelava Bohoričeve slovnice anonimnega avtorja (1758), spodnjelužiška srbska slovnica Johanna Gottlieba Hauptmana (1761), nemška slovnica Johanna Christopha Gottscheda (več izdaj, npr. 1762), češka slovnica Jana Václava Pohla (1765), kritika 1. izdaje Pohlinove slovnice Matija Čepa (1768), kritika 1. izdaje Pohlinove slovnice Ožbalta Gutsmana (1770)	slovenska slovnica Ožbalta Gutsmana (1777), slovenska slovnica Mihaela Zagajška (1791), slovenska slovnica Jerneja Kopitarja (1808/09)	Ahačič 2015e, Kidrič 1949 [2013]
Gutsman 1777	predelava Bohoričeve slovnice anonimnega avtorja (1758), slovenska slovnica Marka Pohlina (1768)	slovenska slovnica Mihaela Zagajška (1791), slovenska slovnica Jerneja Kopitarja (1808/09)	Ahačič 2015f, Kidrič 1926 [2013]
Zagajšek 1791	slovenska slovnica Ožbalta Gutsmana (1777), slovenska slovnica Marka Pohlina (1783)		Suhadolnik 1986 [2013], Trojar 2015
Kopitar 1808/09	slovenska slovnica Adama Bohoriča (1584), slovenska slovnica Marka Pohlina (1768, 1783), dela Augusta Ludwiga Schlözerja, stališča Josefa Dobrovskega, različne grške in latinske slovnice ter slovnice nemškega, francoskega, italijanskega jezika in slovanskih jezikov, npr. slovnica Johanna Christopha Adelunga (1782)	vpliv na številna jezikoslovna dela v 19. in 20. stoletju; slovenska slovnica Valentina Vodnika (1811), slovenska slovnica Vincenca Franula Weissenthurna (1811), slovenska slovnica Janeza Leopolda Šmigoca (1812), slovenska slovnica Franca Serafina Metelka (1825)	Kernc 1932 [2013], Merše 2015

Slovnica	Vpliv na delo	Vpliv na nadaljnja dela	Literatura
Vodnik 1811	cerkvenoslovanska slovnica Meletrija Smotrickega, Hipolitova predelava Bohoričeve slovnice (1715), ruska slovnica Mihaila Vasiljeviča Lomonosova (1755), rokopisno gradivo Žige Popoviča, rokopisna slovnica Jurija Japlja, slovenska slovnica Marka Pohlina (1768, 1783), načrtovana slovenska slovnica Blaža Kumerdeja, slovenska slovnica Mihaela Zagajška (1791), slovenska slovnica Jerneja Kopitarja (1808/09), vprašalnik o normiranju slovenskega (kranjskega) knjižnega jezika Janeza Debevca, francoska slovnica Charlesa Françoisa Lhomonda (več izdaj)	učbenika francoščine in italijanščine Valentina Vodnika (1811, 1811), slovenski slovnici Frana Metelka (1825, 1830), slovenske šolske slovnice iz sredine 19. stoletja Jožefa Muršca, Frana Malavašiča in Matije Majarja, slovenska slovnica Antona Janežiča (1854, 1863)	Kos in Toporišič 1986 [2013], Legan Ravnikar 2015

Identificirani vplivi na slovnice, navedeni v tabeli, bodo v nadaljevanju primerjani z rezultati analize ponavljanja ponazarjalnih zgledov iz Bohoričeve slovnice.

Analiza ponavljanja ponazarjalnih zgledov iz Bohoričeve slovnice v izbranih kasnejših slovenskih slovnica

Poglavja o členu in samostalniku so bila analizirana z vidika ponavljanja ponazarjalnih zgledov. Iz zgoraj navedenih slovnice so bili najprej izpisani vsi ponazarjalni zgledi v slovenščini, navedeni v poglavjih (razdelkih) o členu in samostalniku. Sezname izpisanih zgledov so bili nato primerjani za ugotavljanje prekrivnosti zgledov med slovnica, in sicer v paru, ki sta ga tvorili Bohoričeva slovnica in vsaka izmed ostalih analiziranih slovnice.

Pregledana so bila poglavja o členu in samostalniku v slovnica Adama Bohoriča (1584: 44–63), Marka Pohlina (1768: 19–34, 1783: 30–43), Ožbalta Gutsmana (1777: 4–19), Mihaela Zagajška (1791: 23–63), Jerneja Kopitarja (1808/09: 214–254) in Valentina Vodnika (1811: 9–35). Izpisani so bili vsi ponazarjalni zgledi (povečini samostalniki in nekaj pridevnikov), vključno z

drugimi citiranimi elementi opisovanega (slovenskega) jezika v metajeziku (npr. končnice, priponska obrazila, kazalni zaimek: *-a, -ost, ta ...*). Izpisane so bile vse pojavitve vseh ponazarjalnih zgledov, ne glede na to, kolikokrat so se ponovile. Pri analizi ponavljanja Bohoričevih zgledov v poznejših slovniceh so bili v nadaljnji analizi upoštevani samostalniški (in redki pridevniški) ponazarjalni zgledi.¹ Prečiščeni seznam zgledov iz Bohoričeve slovnice (1584) je bil nato primerjan z izpisom zgledov iz vsake preostale slovnice, zajete v analizo. Kot ponovitev ponazarjalnega zgleda je štela ponovitev na ravni lem (različnic; ne glede na to, ali se lema v slovnici dejansko pojavi ali ne), upoštevani pa so bili zgledi, ki so ponovljeni dobesedno ali pa z manjšimi pravopisnimi, glasovnimi ali oblikoslovnimi spremembami (npr. Bohorič 1584: *befeda, bledoft, ponva*; Pohlin 1768: *beffeda, bleduft, ponuv*).

V spodnjih preglednicah (2–7) so posamezni ponazarjalni zgledi, ki se pojavijo v obeh primerjanih slovniceh, razvrščeni v abecednem vrstnem redu in so navedeni samo enkrat (tj. kot različnice, načeloma v imenovalniku ednine, če se v slovnici pojavijo tudi v imenovalniku ednine, sicer pa v drugih sklonih in številih, prim. npr. *otrozi* v Bohoričevi slovnici).

Pri vsaki besedi (besedni zvezi), navedeni v preglednici, je v oklepaju navedena stran, na kateri se beseda (besedna zveza) pojavi. Kot ponovljene so bile v nekaj redkih primerih upoštevane tudi besede, ki nastopajo kot sestavine daljših besednih zvez (npr. Bohorič 1584: *diviza*; Pohlin 1768: *dekelza diviza*). Za izračun deleža ponazarjalnih zgledov, ponovljenih v posamezni slovnici, je bil seznam slovenskih zgledov, izpisanih iz Bohoričeve slovnice (1584), prečiščen tako, da so na seznamu ostali pretežno samostalniki, načeloma v osnovni (imenovalniški) obliki (gl. opombo 1). Delež zgledov iz Bohoričeve slovnice, ki se ponovijo v kateri izmed analiziranih kasnejših slovnice, glede na celoto vseh zgledov v Bohoričevi slovnici (s t. i. prečiščenega seznama, tj. 521 ponazarjalnih zgledov), je naveden v komentarju pod preglednico za vsako slovnico posebej.

¹ S seznamoma vseh izpisanih ponazarjalnih zgledov iz Bohoričeve slovnice (1584) so bili v naslednji fazi izločeni zlasti kazalni zaimki, medmeti, končnice in priponska obrazila. Na seznamu pa so ostali (sicer redki) pridevniki, saj bi vsaj v nekaterih primerih lahko šlo za posamostaljene pridevnike. Izločeni so bili podvojeni vnosi ter oblike v odvisnih sklonih (če je bila prisotna že imenovalniška oblika). Tako prečiščen seznam naj bi predstavljal seznam različnih pretežno samostalniških ponazarjalnih zgledov v analiziranem delu Bohoričeve slovnice. Prečiščeni seznam vsebuje 521 besed. Neprečiščeni seznam vsebuje 686 besed (oz. elementov opisovanega (objektnega) jezika), v to številko pa niso vključene (rodilniške) končnice, ki jih Bohorič navaja npr. na seznamu besed, ki sledijo istemu sklanjatvenemu vzorcu.

Pretežno samostalniški ponazarjalni zgledi iz poglavij o členu in samostalniku v Bohoričevi slovnici (1584), ponovljeni v 1. izdaji Pohlinoe slovnice (1768)

Preglednica 2 prikazuje pretežno samostalniške ponazarjalne zglede iz Bohoričeve slovnice, ki se v isti ali nekoliko spremenjeni obliki pojavijo tudi v 1. izdaji Pohlinoe slovnice.

Preglednica 2: Primerjava ponovljenih, pretežno samostalniških ponazarjalnih zgledov v slovnicih Bohoriča (1584: 44–63) in Pohlina (1768: 19–34) z navedbo strani pojavitve v oklepaju

Ponazarjalni zgledi v Bohoričevi slovnici (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Pohlinoi slovnici (1768: 19–34)
antvela (55)	antela (29)
bakla (55)	bakla (29)
beshézh (48)	wejfhez (24)
beſeda (55)	beſſeda (29)
beteg (48)	beteg (24)
blagú (61)	blagu (32)
bledoſt (55)	bleduſt (30)
brat (48)	brat (25)
buzha (55)	buzha (29)
daniza (55)	daniza (29)
deblu (61)	deblu (33)
dete (61)	dete (33)
diviza (56)	(dekelza) diviza (29)
divjak (48)	dovjak (24)
djanje (61)	dijanje (33)
dojniza (56)	dojniza (29)
duh (48)	duh (24)
far (48)	far (24)
gèrmáda (56)	germada (29)
germénje (61)	germenje (34)
gerzha (56)	gerzha (29)
goltanèz (49)	govtanz (24)
goſ (56)	gus (31)
goſpud (49)	gospud (19)
govédu (61)	govedu (32)
gromazha (56)	gromazha (29)
helze (61)	helze (32)
himba (56)	himba (29)
hinauſhina (56)	hinavshena (29)
hlapzhizh (49)	hlapzhez (24)

Ponazarjalni zgledi v Bohoričevi slovnici (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Pohlinovi slovnici (1768: 19–34)
kardellu (61)	kardellu (33)
karniza (56)	kerniza (29)
kletka (56)	kletka (29)
klop (56)	klop (30)
kolenu (61)	kolenu (32)
kolnenje (62)	kovnenje (33)
kosèl (49)	kofl (24)
kožilü (62)	kosilu (32)
krajl (50)	krayl (21)
kruh (50)	kruh (24)
kulla (62)	kulla (34)
lajnu (62)	lajnu (32)
liftar (50)	liftar (24)
log (50)	log (24)
lubesnivoft (57)	lubefnivoft (30)
luknja (56)	lukna (29)
mati (54)	mate (30)
méh (50)	méh (27)
mejftu (62)	mejftu (32)
misa (57)	mifa (19)
mifäl (57)	misl (30)
mosh (51)	mosh (25)
musga (57)	muſga (29)
nakovalu (62)	nakovallu (33)
nesmaſa (v'pitju, v'jedi, v'gvantu) (57)	naſmasa (29)
nezhaft (57)	nazhaft (30)
oblizhje (62)	oblizhje (33)
odéja (57)	odeja (29)
ognénik (51)	ognenek (24)
opravilu (62)	opravilu (33)
opróda (51)	oproda (24)
oltruga (57)	ojftroga (29)
otrozi (51)	otrozi (27)
pèzh (58)	pèzh (31)
plotniza (55)	plotniza (29)
ponva (58)	ponuv (29)
prag (52)	pragú (27)
pripúviſt (58)	pripoviſt (30)
rana (58)	rana (29)
rojftvu (62)	rojftvu (33)
rug (52)	ruh (26)
savijanje(, kokèr volzje) (62)	savyanje (33)

Ponazarjalni zgledi v Bohoričevi slovnici (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Pohlinovi slovnici (1768: 19–34)
sdravje (62)	sdravje (33)
sekira (58)	sekira (29)
seftra (58)	seftrá (29)
set (53)	set (24)
shaloft (58)	shaloft (30)
shlahta (58)	shlahta (29)
skerb (59)	skerb (31)
smota (59)	smota (29)
snajnje (63)	snanje (33)
sonze (63)	sonze (33)
stèrd (50)	stèrd (24)
svitloba (59)	svitloba (29)
temma (59)	tèmmá (29)
tèrft (54)	tèrft (24)
vufh (60)	ush (31)
zhednuft (60)	zhednoft (30)
zhervojedina (60)	zhervojedina (29)

V preglednici 2 je navedenih 89 pretežno samostalniških ponazarjalnih zgledov, ki so prisotni tako v Bohoričevi slovnici kot v 1. izdaji slovnice Marka Pohlina, kar predstavlja 17,1-odstotni delež zgledov glede na prečiščeni seznam ponazarjalnih zgledov analiziranega dela Bohoričeve slovnice.² Tak delež je relativno visok in kaže na močan vpliv Bohoričeve slovnice na Pohlinovo. Pohlinova slovnica (1768) je prva izvirna slovnica po Bohoričevi (izvzemši Megiserjev slovnični dodatek, slovnico Alasia da Sommaripe in rokopisne slovnice) in s precejšnjo stopnjo verjetnosti je mogoče sklepati, da visok delež ponovljenih zgledov potrjuje za močan vpliv Bohoriča na Pohlina, pri čemer pa je zgolj na podlagi ponovitev zgledov težko določiti, ali gre za posredni ali neposredni vpliv (Pohlin je verjetno poznal tako izvirno Bohoričevo slovnico kot njeno priredbo iz leta 1758, gl. preglednico 1).

² Vseh izpisanih ponazarjalnih zgledov, ki jih Pohlin (1768: 19–34) navaja v analiziranem delu slovnice, je 573. To število zajema vse pojavitve vseh elementov primarnega (opisovanega) jezika v metajeziku analiziranega dela slovnice (gre za t. i. avtonime), med ponazarjalne zglede pa niso vključeni samo samostalniki (nekateri med njimi se pojavijo večkrat, npr. v različnih sklonih, *Krayl*, *Krayla*), temveč tudi končnice (npr. *-ama*), kazalni zaimki (*ta*) in končaji/priponska obrazila (npr. *-at*, *-ar*). Ker seznam Pohlinovh zgledov ni bil posebej prečiščen, tu ne navajamo deleža samostalnikov, ki se prekrivajo z Bohoričevo slovnico, glede na celoto Pohlinovih zgledov. To velja tudi za vse ostale slovnice, ki so analizirane v nadaljevanju.

Pretežno samostalniški ponazarjalni zgledi iz poglavij o členu in samostalniku v Bohoričevi slovnici (1584), ponovljeni v 2. izdaji Pohlinoe slovnice (1783)

Preglednica 3 prikazuje pretežno samostalniške ponazarjalne zglede iz Bohoričeve slovnice, ki se v isti ali nekoliko spremenjeni obliki pojavijo tudi v 2. izdaji Pohlinoe slovnice.

Preglednica 3: Primerjava ponovljenih, pretežno samostalniških ponazarjalnih zgledov v slovnicih Bohoriča (1584: 44–63) in Pohlina (1783: 30–43), z navedbo strani pojavitve v oklepaju

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Pohlinoi slovnici (1783: 30–43)
antvela (55)	antèla (37)
beshézh (48)	wejlhezh (33)
befeda (55)	bésèda (38)
blagú (61)	blagú (41)
bledoft (55)	bleduft (39)
brat (48)	brat (35)
buzha (55)	bûzha (37)
deblu (61)	dêblu (42)
divjak (48)	dovjak (33)
djanje (61)	dijanje (42)
drevu (61)	drevú (41)
duh (48)	duh (33)
gerliza (56)	gerliza (37)
germénje (61)	germenje (43)
glaß (49)	glasú (34)
goß (56)	gôs (40)
gospud (49)	gospudi (34)
govèdu (61)	govèdu (41)
grad (49)	gradú (34)
himba (56)	himba (37)
hlapèz (49)	hlapz (33)
kardellu (61)	kardêlu (42)
karniza (56)	kerniza (37)
kletva (62)	kletuv (39)
klop (56)	klop (40)
kojn (49)	kojn (36)
krajl (50)	krayl (31)
kreg (50)	krégú (34)
kri (56)	kry (40)

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Pohlinovi slovnici (1783: 30–43)
kruh (50)	krûh (33)
kulla (62)	kôla (43)
lajnu (62)	lajnu (41)
laß (50)	las (35)
léd (50)	ledú (34)
log (50)	lôg (33)
lubesnivoft (57)	lubefnivosft (39)
luknja (56)	lukna (37)
mati (54)	mate (39)
med (50)	mêdú (34)
méh (50)	mêh (36)
mejftu (62)	mejftu (41)
meffez (50)	męsz (33)
mifâl (57)	misł (39)
mosh (51)	môsh (35)
nakovalu (62)	nakovalu (42)
nezhaft (57)	nazhaft (39)
nozh (57)	nozh (40)
ognénik (51)	ognęnk (33)
opróda (51)	opproda (33)
otrozi (51)	otrozi (36)
ouza (57)	ovza (38)
ozha (51)	ózhe (35)
perú (62)	perú (42)
pézh (58)	pęzh (40)
pifhâl (58)	pishuv (39)
ponva (58)	ponvâ (39), ponuv (39)
prag (52)	pragú (34)
pripúvift (58)	perpovift (38)
rana (58)	rana (37)
rojftvu (62)	rojftvu (43)
rug (52)	rog (35)
sdravje (62)	ŝdravje (43)
seftra (58)	seftrâ (38)
set (53)	ŝet (33)
shlahta (58)	ŝhlahta (37)
skerb (59)	skerb (40)
snamjnje (63)	snamêne (41)
sonze (63)	sonze (41)
taft (53)	taftú (34)

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Pohlinovi slovnici (1783: 30–43)
tek (53)	tekú (34)
temma (59)	temmâ (38)
têrft (54)	têrft (33)
tram (54)	tramú (34)
trava (59)	trava (37)
vasha (59)	vaſha (37)
viuda (48)	vojda (33)
vmetelnoft (57)	umetalnoft (39)
vftekluft (60)	uftekloft (39)
vufh (60)	ush (40)
zhaft (60)	zhaft (39)
zhednuft (60)	zhêdnoft (35)
zhulnar (54)	zhovnarja (35)

V preglednici 3 je navedenih 82 pretežno samostalniških ponazarjalnih zgledov, ki so prisotni tako v Bohoričevi slovnici kot v 2. izdaji slovnice Marka Pohlina, kar predstavlja 15,7-odstotni delež zgledov glede na prečiščeni seznam ponazarjalnih zgledov analiziranega dela Bohoričeve slovnice. Tak delež je relativno visok in kaže na močan vpliv Bohoričeve slovnice na Pohlinovo, je pa nekoliko nižji v primerjavi s 1. izdajo Pohlinove slovnice (17,1 % ponovljenih zgledov, gl. zgoraj).³ To dejstvo nakazuje na to, da je Pohlin pri pripravi 2. izdaje aktivno posegal v besedilo 1. izdaje, vendar je Bohoričev vpliv, kar zadeva navajanje ponazarjalnih zgledov, še vedno močno prisoten in zaznaven. Analiza ponovljenih ponazarjalnih zgledov tudi pri drugi izdaji Pohlinove slovnice (1783) potrjuje močan vpliv Bohoriča na Pohlina.

Samostalniški ponazarjalni zgledi iz poglavij o členu in samostalniku v Bohoričevi slovnici (1584), ponovljeni v Gutsmanovi slovnici (1777)

Preglednica 4 prikazuje samostalniške ponazarjalne zglede iz Bohoričeve slovnice, ki se v isti ali nekoliko spremenjeni obliki pojavijo tudi v Gutsmanovi slovnici.

³ Število vseh izpisanih ponazarjalnih zgledov, ki jih Pohlin (1783: 30–43) navaja v analiziranem delu slovnice, je 583. Kot je navedeno v opombi št. 2, to število zajema vse pojavitve vseh elementov primarnega jezika v metajeziku analiziranega dela slovnice, med ponazarjalne zglede pa niso vključeni samo samostalniki, temveč tudi npr. končnice itd.

Preglednica 4: Primerjava ponovljenih samostalniških ponazarjalnih zgledov v slovnicih Bohoriča (1584: 44–63) in Gutsmana (1777: 4–19) z navedbo strani pojavitve v oklepaju

Ponazarjalni zgledi v Bohoričevi slovnici (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Gutsmanovi slovnici (1777: 4–19)
goŕpud (49)	goŕpud (8)
hlapèz (49)	hlapez (9)
kaf'hèl (49)	kafhel (9)
kri (56)	kri (15)
letú (62)	letu (17)
mati (54)	mati (15)
mejŕtu (62)	meŕtu (17)
mifâl (57)	mifel (15)
nosh (51)	nosh (11)
otrozi (51)	otrozi (11)
ozha (51)	ozha (11)
paŕtir (51)	paŕtir (9)
poŕtela (58)	poŕtel (15)
shena (58)	shena (13)
skerb (59)	fkerb (14)
zerkva (60)	zirkou (15)

V preglednici 4 je navedenih 16 samostalniških ponazarjalnih zgledov, ki so prisotni tako v Bohoričevi slovnici kot v slovnici Ožbalta Gutsmana, kar predstavlja le 3,1-odstotni delež zgledov glede na prečiščeni seznam ponazarjalnih zgledov analiziranega dela Bohoričeve slovnice.⁴ Na podlagi relativno nizkega deleža ponovljenih zgledov je mogoče sklepati le na šibek posredni vpliv Bohoričeve slovnice prek predelave Bohoričeve slovnice in/ali šibek posredni vpliv (prek Pohlina). Pri interpretaciji takšnega deleža pa je treba upoštevati tudi to, da je Gutsmanova slovnica od Bohoričeve po obsegu precej skromnejša (148 strani, število vseh navedenih ponazarjalnih zgledov pa je več kot pol manjše kot pri Bohoriču, in sicer 325, v Bohoričevi slovnici namreč jih je namreč vsaj 686, gl. opombo 1).

⁴ Število vseh ponazarjalnih zgledov, ki jih Gutsman (1777: 4–19) navaja v analiziranem delu slovnice, je 325. Kot je navedeno že v opombi št. 2, to število zajema vse pojavitve vseh elementov primarnega jezika v metajeziku analiziranega dela slovnice, med ponazarjalne zglede pa niso vključeni samo samostalniki, temveč tudi npr. končnice itd.

Pretežno samostalniški ponazarjalni zgledi iz poglavij o členu in samostalniku v Bohoričevi slovnici (1584), ponovljeni v Zagajškovi slovnici (1791)

Preglednica 5 prikazuje pretežno samostalniške ponazarjalne zgledе iz Bohoričeve slovnice, ki se v isti ali nekoliko spremenjeni obliki pojavijo tudi v Zagajškovi slovnici.⁵

Preglednica 5: Primerjava ponovljenih, pretežno samostalniških ponazarjalnih zgledov v slovnicih Bohoriča (1584: 44–63) in Zagajška (1791: 23–63) z navedbo strani pojavitve v oklepaju

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Zagajškovi slovnici (1791: 23–63)
goľpud (49)	gospod (39)
klop (56)	klopp (47)
krajl (50)	krall (27)
lep (50)	lep (25)
mati (54)	mati (49)
mejftu (62)	(tu) meistu (Lublana) (25)
mir (51)	myr (41)
misa (57)	mifa (25)
mifäl (57)	misla (47), ta misl (45)
nosh (51)	(jest sym en lep) nofh (kuppil) (41)
otrozi (51)	ottrok (35)
paftir (51)	pastir (39)
poftela (58)	postel (45), postela (47)
semlä (58)	semła (25)
tvur (54)	tvor (41)
zerkov (60), zerkva (60)	zirko (45), zirkva (47)

V preglednici 5 je navedenih 16 ponazarjalnih zgledov, ki so prisotni tako v Bohoričevi slovnici kot v slovnici Mihaela Zagajška, kar predstavlja le 3,1-odstotni delež zgledov glede na prečiščeni seznam ponazarjalnih zgledov analiziranega dela Bohoričeve slovnice.⁶ Ta delež je enak kot pri Gutsmanovi slovnici in tudi

⁵ V dvojezični Zagajškovi slovnici so bili zgledi izpisani samo iz slovensko pisanega dela; ob hkratnem izpisovanju še iz nemškega besedila bi bili namreč zgledi po nepotrebnem podvojeni. V preglednici 5 sta upoštevani tudi pojavitvi samostalnikov v daljših zgledih, in sicer v besednozveznem *tu meistu Lublana* in stavčnem *jest sym en lep nofh kuppil*, naveden pa je tudi en pridevnik.

⁶ Število vseh ponazarjalnih zgledov, ki jih Zagajšek (1791: 23–63) navaja v analiziranem delu slovnice, je 420. Kot je navedeno že v opombi št. 2, to število zajema vse pojavitve vseh elementov primarnega jezika v metajeziku analiziranega dela slovnice, med ponazarjalne zgledе pa niso vključeni samo samostalniki, temveč tudi npr. končnice itd.

v primeru Zagajškove slovnice bi zgolj na podlagi ponovljenih ponazarjalnih zgledov težko sklepali na neposredni vpliv Bohoričeve slovnice. Verjetnejši je posredni vpliv, in sicer prek Gutsmana ali Pohlina. Tudi tu je treba pri primerjavi z Bohoričovo slovnico opozoriti na razlike v obsegu slovnice: Zagajškova slovnica je od Bohoričeve po obsegu precej skromnejša (349 strani, vendar je slovnica dvojezična, tako da na vsakega od jezikov odpade polovica strani, vseh izpisanih ponazarjalnih zgledov je manj kot v Bohoričevi, in sicer 420, v Bohoričevi slovnici pa vsaj 686, gl. opombo 1).

Samostalniški ponazarjalni zgledi iz poglavij o členu in samostalniku v Bohoričevi slovnici (1584), ponovljeni v Kopitarjevi slovnici (1808/09)

Preglednica 6 prikazuje samostalniške ponazarjalne zgleds iz Bohoričeve slovnice, ki se v isti ali nekoliko spremenjeni obliki pojavijo tudi v Kopitarjevi slovnici.

Preglednica 6: Primerjava ponovljenih samostalniških ponazarjalnih zgledov v slovnicih Bohoriča (1584: 44–63) in Kopitarja (1808/09: 214–254) z navedbo strani pojavitve v oklepaju

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Kopitarjevi slovnici (1808/09: 214–254)
befeda (55)	beřéd (244)
blagú (61)	blagó (239)
brat (48)	bràt (231)
buzha (55)	buzha (244)
daniza (55)	daníza (244)
deblu (61)	déblo (239)
delu (61)	délo (239)
dete (61)	déte (241)
diviza (56)	divíza (244)
dobizhèk (48)	dobízhič (225), dobířhka (225)
dobruta (56)	dobróta (244)
draginja (56)	dragína (244)
drevu (61)	drevó (242)
får (48)	fár (229)
gerliza (56)	gèrliza (244)
gèrmáda (56)	germáda (244)
gerzha (56)	gèrzha (244)
gora (56)	gòra (244)
gosd (50)	gòjsd (222)
goß (56)	góř (217)

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Kopitarjevi slovnici (1808/09: 214–254)
goľpud (49)	goľpód (231)
hiľha (56)	hiľha (245)
hruľhka (56)	hruľhka (245)
iezha (56)	jézha (245)
iigla (56)	iglà (245)
iimé (61)	imé (240)
kamèn (49)	kámen (226)
kaľhèl (49)	káľhel (226), káľhelj (226)
kazha (56)	kazha (245)
klop (56)	klóp (217)
kluzh (49)	klúzh (222)
kojn (49)	kònj (233)
konèz (49)	kònez (226)
kosha (56)	kósha (245)
koßilu (62)	kořilo (239)
kovázh (49)	kovázh (223)
kraj (morja) (50)	kràj (221)
krajl (50)	kralj (223)
kri (56)	krí (253)
kruh (50)	krùh (223)
kulla (62)	kóla (242)
kuft (57)	kóft (217)
lakota (57)	lákota (246)
laß (50)	láf (238)
lißiza (57)	leřiza (246), liřiza (246)
luknja (56)	luknja (246)
luzh (57)	lúzh (217)
mati (54)	máti (253)
mèrlizh (57)	merlizh (223)
misa (57)	misa (246)
mifäl (57)	mífel (217)
miľh (57)	miľh (217)
mleku (62)	mléko (240)
morje (62)	mórje (239)
mosh (51)	mósh (232)
mras (51)	mràs (223)
mresha (57)	mréshta (246)
mujfter (51)	mójfter (226)
muzh (57)	mózh (217)
nakovalu (62)	nakoválo (240)

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Kopitarjevi slovnici (1808/09: 214–254)
njiva (57)	njiva (246)
nosh (51)	nòsh (223)
nozh (57)	nózh (217)
oblák (51)	oblák (223)
obláft (57)	obláft (216)
ogèjn (51)	òginj (226)
opróda (51)	opróda (234)
oftruga (57)	oftróga (246)
otrozi (51)	otròk (233)
ouza (57)	ovza (248)
ovèn (51)	òven (226)
ozha (51)	ozha (216)
paftir (51)	paftir (228)
pehar (51)	pèhar (229)
perú (62)	peró (242)
pézh (58)	pézh (217)
pifhàl (58)	pifhál (217)
piľmu (60)	piľmo (240)
plut (52)	plót (223)
poľóda (58)	poľóda (247)
pořtela (58)	póřtela (247), póřtelja (247)
pot (52)	pót (217)
prag (52)	prág (223)
prizha (58)	prizha (247)
ptiza (58)	ptiza (247)
rak (52)	ràk (221)
rashin (52)	ráshinj (226)
rezh (58)	rézh (217)
riba (58)	ríba (243)
schrebèl (53)	shebel (226), shebelj (226)
sdravje (62)	sdravje (239)
seme (62)	ľeme (240)
seřtra (58)	ľeřtra (248)
set (53)	sèt (231)
shaba (58)	shaba (248)
shena (58)	shèna (248)
shliza (58)	shliza (248)
sila (59)	řila (247)
skala (59)	řkala (248)
skerb (59)	řkèrb (217)

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Kopitarjevi slovnici (1808/09: 214–254)
smàrt (59)	fmèrt (217)
smolla (59)	fmòla (247)
srezha (59)	frézha (247)
stebèr (53)	fteber (226)
stena (59)	fténa (247)
stèrd (53)	ftèrd (217)
stran (59)	frán (217)
suknja (59)	fuknja (248)
tempèl (54)	templa (228)
tovor (54)	tòvor (230)
turén (54)	túren (226)
verbes (56)	vérbař (222)
vreme (54)	vrème (242)
vupanje (63)	vúpanje (239)
vufh (60)	úfh (217)
zerkov (60), zerkva (60)	zérkov (252), zérkva (252)
zhafť (60)	zháft (217)

V preglednici 6 je navedenih 117 ponazarjalnih zgledov, ki so prisotni tako v Bohoričevi slovnici kot v slovnici Jerneja Kopitarja, kar predstavlja 22,5-odstotni delež zgledov glede na prečiščeni seznam ponazarjalnih zgledov analiziranega dela Bohoričeve slovnice.⁷ Med vsemi analiziranimi slovniciami je v Kopitarjevi ponovljen največji delež Bohoričevih zgledov. Pri Kopitarju tudi ni dvomov glede poznavanja Bohoričeve slovnice, saj jo v uvodu in prvem delu slovnice obsežno komentira in navaja. Pomemben vpliv Bohoričeve slovnice na Kopitarja se torej kaže v visokem deležu ponovljenih Bohoričevih ponazarjalnih zgledov. Treba je opozoriti tudi na razliko v obsegu slovnici: analizirani del Kopitarjeve slovnice obsega 40 strani, v Bohoričevi slovnici pa le 19; vseh izpisanih ponazarjalnih zgledov iz analiziranega dela Kopitarjeve slovnice je 2097, v Bohoričevi slovnici pa vsaj 686 (gl. opombo 1).

⁷ Število vseh ponazarjalnih zgledov, ki jih Kopitar (1808/09: 214–254) navaja v analiziranem delu slovnice, je 2097. Kot je navedeno že v opombi št. 2, to število zajema vse pojavitve vseh elementov primarnega jezika v metajeziku analiziranega dela slovnice, med ponazarjalne zglede pa niso vključeni samo samostalniki, temveč tudi npr. končnice itd.

Samostalniški ponazarjalni zgledi iz poglavij o členu in samostalniku v Bohoričevi slovnici (1584), ponovljeni v Vodnikovi slovnici (1811)

Preglednica 7 prikazuje samostalniške ponazarjalne zglede iz Bohoričeve slovnice, ki se v isti ali nekoliko spremenjeni obliki pojavijo tudi v Vodnikovi slovnici.

Preglednica 7: Primerjava ponovljenih samostalniških ponazarjalnih zgledov v slovnici Bohoriča (1584: 44–63) in Vodnika (1811: 9–35) z navedbo strani pojavitve v oklepaju

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Vodnikovi slovnici (1811: 9–35)
befeda (55)	befeda (29)
brat (48)	brat (10)
delu (61)	délo (24)
dete (61)	déte (26)
drevu (61)	drevo (26)
duh (48)	duh (20)
gàrba (56)	gerba (29)
glaß (49)	glaf (21)
gora (56)	gora (29)
goß (56)	góf (11)
goßpud (49)	goßpód (17)
grad (49)	grád (21)
hißha (56)	hißha (9)
hraß (49)	hraß (11)
iigla (56)	jegla (31)
iigra (56)	jegra (31)
iimé (61)	imé (26)
kaßhèl (49)	kafhel (16)
klop (56)	klóp (11)
kojn (49)	kónj (17)
kraj (morja) (50)	kraj (14)
kri (56)	kerev (11), kri (11)
kuß (57)	kóft (11)
lakota (57)	lakota (11), lakot (11)
laß (50)	laf (23)
léd (50)	léd (21)
luknja (56)	luknja (29)
luzh (57)	luzh (33)
mati (54)	mati (35)
med (50)	méd (21)
méh (50)	méh (20)
mir (51)	mir (21)

Ponazarjalni zgledi v slovnici Bohoriča (1584: 44–63)	Ponazarjalni zgledi v Vodnikovi slovnici (1811: 9–35)
mifāl (57)	mifēl (11)
mifh (57)	mifh (12)
morje (62)	morje (25)
mosh (51)	mosh (20)
moft (51)	móft (11)
muzh (57)	mózh (11)
nosh (51)	nòsh (12)
nozh (57)	nozh (11)
obláft (57)	oblaft (11)
otrozi (51)	otròk (17)
ouza (57)	ovza (29)
ozha (51)	ozha (17)
paftir (51)	paftir (16)
perú (62)	pero (26)
pézh (58)	pezh (12)
pifhàl (58)	piſhal (12), piſhála (28)
pot (52)	pót (12)
rak (52)	rak (26)
rezh (58)	rézh (12)
riba (58)	riba (30)
rug (52)	rog (20)
semlà (58)	semla (29)
seſtra (58)	ſeſtra (10)
set (53)	set (17)
shena (58)	shèna (12)
sin (52)	ſin (21)
skerb (59)	ſkerb (12)
slatkuft (59)	ſladkoft (11)
smàrt (59)	ſmért (12)
smrád (53)	ſmrad (21)
stèrd (53)	ſterd (12)
stran (59)	ſtran (12)
taft (53)	taft (23)
temma (59)	temà (31), tma (31)
tempèl (54)	tempel (16)
tovor (54)	tovor (17)
tram (54)	tram (21)
vál (navodi) (54)	val (21)
verv (59)	verev (33)
vus (60)	vós (20)
zerv (60), zerv (60)	zerkev (28), zerkva (28)
zhaft (60)	zhaft (11)

V preglednici 7 je navedenih 74 ponazarjalnih zgledov, ki so prisotni tako v Bohoričevi slovnici kot v slovnici Valentina Vodnika, kar predstavlja 14,2-odstotni delež zgledov glede na prečiščeni seznam ponazarjalnih zgledov analiziranega dela Bohoričeve slovnice.⁸ Delež ponovljenih zgledov iz Bohoričeve slovnice je nezanemarljiv, vendar je pri Vodniku še bistveno težje določiti, ali gre za posredni ali neposredni vpliv Bohoriča (posredno npr. prek Pohlina ali Kopitarja, s katerim je sodeloval, ali pa prek predelav Bohoričeve slovnice). Pri interpretaciji deleža velja omeniti tudi obseg obeh primerjanih slovnici: analizirani del slovnice pri Bohoriču obsega 19 strani, pri Vodniku 26, vseh izpisanih ponazarjalnih zgledov iz analiziranega dela Vodnikove slovnice je 1031, v Bohoričevi slovnici pa vsaj 686 (gl. opombo 1).

Ugotovitve in zaključek

Primerjava ponavljanja ponazarjalnih zgledov iz Bohoričeve slovnice v izbranih kasnejših slovenskih slovnicih je pokazala različne stopnje ponavljanja zgledov med analiziranimi slovnici. Rezultati so navedeni v Preglednici 8.

Preglednica 8: Število ponovljenih zgledov iz Bohoričeve slovnice, delež ponovljenih zgledov glede na prečiščeni seznam Bohoričevih zgledov in število vseh izpisanih zgledov v slovnicih Pohlina, Gutsmana, Zagajška, Kopitarja in Vodnika

Slovnica (izbrani del)	Število ponovljenih zgledov iz Bohoričeve slovnice	Delež ponovljenih zgledov glede na prečiščeni seznam 521 Bohoričevih zgledov (v %)	Število vseh izpisanih zgledov
Pohlin (1768: 19–34)	89	17,1	573
Pohlin (1783: 30–43)	82	15,7	583
Gutsman (1777: 4–19)	16	3,1	325
Zagajšek (1791: 23–63)	16	3,1	420
Kopitar (1808/09: 214–254)	117	22,5	2097
Vodnik (1811: 9–35)	74	14,2	1031

⁸ Število vseh ponazarjalnih zgledov, ki jih Vodnik (1811: 9–35) navaja v analiziranem delu slovnice, je 1031. Kot je navedeno že v opombi št. 2, to število zajema vse pojavitve vseh elementov primarnega jezika v metajeziku analiziranega dela slovnice, med ponazarjalne zgleds pa niso vključeni samo samostalniki, temveč tudi npr. končnice itd.

Analiza ponavljanja Bohoričevih zgledov v izbranih slovenskih slovnicaх po-kaže, da je delež ponovljenih zgledov glede na prečiščeni seznam Bohoričevih zgledov največji v slovnici Jerneja Kopitarja, ki ji sledita slovnici Marka Pohlina (najprej 1. izdaja in zatem 2. izdaja), nato pa Vodnikova slovnica. Daleč za njimi sta Gutsmanova in Zagajškova slovnica. Pri interpretaciji teh rezultatov pa je treba jasno opozoriti, da (veliko) število ponovljenih zgledov in (visok) delež ponovljenih zgledov zgolj indicirata vpliv enega slovničarja na drugega in ga ne že samodejno dokazujeta. Analiza ponavljanja zgledov je koristno dopolnilo ostalim metodam ugotavljanja medsebojnih vplivov med slovnicaми (slovnicaři): analiza strukture jezikoslovnega dela, analiza pojmovnih delitev, kategorizacij in tipologij, analiza rabe terminologije in metajezika, analiza navajanja (citi-ranja) drugih avtorjev, analiza širših okoliščin nastajanja jezikoslovnega dela (poznavanje zgodovinskega in družbenega konteksta nastanka, npr. ugotavlja-nje avtorjeve pripadnosti idejnim tokovom, ugotavljanje osebnih poznanstev med avtorji, iskanje podatkov o literaturi, ki je bila avtorju dostopna). Šele z vključitvijo vseh teh podatkov je mogoče z relativno gotovostjo potrditi vpliv določenega slovničarja na drugega in morda določiti še, ali gre za posredni ali neposredni vpliv.

Pri Kopitarju visok delež ponovljenih Bohoričevih zgledov (22,4 %) kaže pomemben vpliv Bohoriča, pri čemer je zaradi Kopitarjevega poznavanja in navajanja Bohoričeve slovnice z visoko stopnjo verjetnosti mogoče sklepati na neposredni vpliv Bohoriča. Nasprotno je v primeru Gutsmanove in Zagajškove slovnice na podlagi ponovljenih primerov težko sklepati na neposredni vpliv (delež ponovljenih Bohoričevih zgledov je v obeh primerih le 3,1 %). Če že, je bil vpliv posreden. Treba je upoštevati tudi možnost, da je ponovitev določenih ponazarjalnih zgledov naključna (tj. ni nastala zaradi zgledovanja po Bohoriču).

Opozoriti velja tudi na metodološke dileme, ki se pojavljajo pri analizi zgledov. Gre namreč za to, da avtorji zglede v slovnicaх enkrat navajajo kot različnice in drugič kot pojavnice. V prikazih paradigem (npr. sklanjatvenih vzorcev) se beseda lahko pojavi tudi več kot 10-krat (npr. *oblizhje, oblizhja, oblizhju, ob-lizhje, o oblizhje, od oblizhja ...*), pod paradigmo pa so navedene besede, ki sledijo istemu vzorcu, v osnovni obliki (lemi) in torej nastopajo kot različnice. V pričujoči analizi je bil seznam Bohoričevih zgledov prečiščen (lematiziran), za primerjavo pa so bili sproti (med analizo) lematizirani tudi ponazarjalni zgledi iz drugih slovnica (tj. vse pojavnice ponazarjalnega zgleda so bile pri preverjanju ponavljanja upoštevane kot ena različnica). Lematizacija tako lahko prikrije relativno pomembnost posameznega ponazarjalnega zgleda znotraj posamezne slovnice: ponazarjalni zgledi, navedeni v razpredelnicah za ponazoritev pregi-balnega vzorca (paradigme), imajo gotovo večjo prepoznavnost in večji vpliv pri recepciji slovnica (prim. npr. ponazarjalni zgled *korak*). Pri primerjavi ponavljanja

zgledov bi bilo treba v večji meri vzeti v obzir tudi kontekst pojavljanja zgle-
da, tj. kaj konkretni ponazarjalni zgled ilustrira v eni slovnici in kaj v drugi
(kontekst pojavljanja zgledov v pričujoči analizi namreč ni bil upoštevan). Več
pozornosti bi bilo treba v nadaljnjih raziskavah ponavljanja zgledov nameniti
tudi pravopisnim, glasovnim in oblikoslovnim variantam ponazarjalnih zgledov,
ki so bile v zgornji analizi sicer zanemarjene. Analiza teh variant bi lahko bila
povedna tudi z vidika vplivov med slovniciami.

Rezultati analize ponovljenih zgledov potrjujejo ugotovitve raziskovalcev s
področja zgodovine jezikoslovja o precejšnjem vplivu Bohoriča na nadaljnje
(zgodnejše slovenske) slovnice (gl. povzetek identificiranih vplivov v preglednici
1). Pomembno pa je poudariti, da je pri preučevanju vplivov med slovniciami
vedno treba upoštevati več dejavnikov oz. ravni vplivanja (npr. strukturo pri-
merjanih jezikoslovnih del, pojmovne delitve, kategorizacije in tipologije, rabo
metajezika in terminologije), ki šele skupaj lahko pokažejo verodostojnejšo sliko
o vplivih med avtorji slovnice.

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestan-
tizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

—, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana:
Založba ZRC, ZRC SAZU.

—, 2015a: Adam Bohorič. *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura*. 1584.
(*Slovenske slovnice in pravopisi*). Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
<https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>

—, 2015b: Anonimni. *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. 1755. (*Slovenske slovnice
in pravopisi*). Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [https://www.fran.si/
slovnice-in-pravopisi/5/1755-anonimnibohoric](https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/5/1755-anonimnibohoric)

—, 2015c: Anonimni. *Grammatica Oder Windifches Sprach-Buch*. 1758. (*Slovenske slovnice
in pravopisi*). Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [https://www.fran.si/
slovnice-in-pravopisi/6/1758-anonimnibohoric](https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/6/1758-anonimnibohoric)

—, 2015d: Hipolit Novomeški. *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. 1715. (*Slovenske
slovnice in pravopisi*). Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [https://www.
fran.si/slovnice-in-pravopisi/4/1715-hipolitbohoric](https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/4/1715-hipolitbohoric)

—, 2015e: Marko Pohlin. *Kraynska Grammatika*. 1768. (*Slovenske slovnice in pravopisi*).
Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [https://www.fran.si/slovnice-in-
pravopisi/7/1768-pohlin](https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/7/1768-pohlin)

—, 2015f: Ožbalt Gutsman. *Windifche Sprachlehre*. 1777. (*Slovenske slovnice in pravopisi*).
Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [https://www.fran.si/slovnice-in-
pravopisi/8/1777-gutsman](https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/8/1777-gutsman)

– (ur.), 2015g: *Slovenske slovnice in pravopisi*. Različica 1.0. Zbirka Fran. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <http://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi>

Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-XJXCBRP9>

–, 1987: *Arcticae horulae succifivae – Zimske urice proste*. Maribor: Založba Obzorja.

Bernard COLOMBAT (ur.), 2007–2019: *Corpus de textes linguistiques fondamentaux*. <http://ctlf.ens-lyon.fr/>

Bernard COLOMBAT, Jean-Marie FOURNIER, Christian PUECH, 2010: *Histoire des idées sur le langage et les langues*. Paris: Klincksieck.

Oswald GUTSMAN, 1777: *Windische Sprachlehre verfaßet von Oswald Gutschmann kaif. königl. Miffionarien in Kärnten*. Klagenfurt: Ignaz Aloys Kleinmayer. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-3JI2UHKG>

Eleonora, KERNC, 1932 [2013]: Kopitar, Jernej (1780–1844). (*Slovenska biografija*). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Izvirna objava v *Slovenski biografski leksikon*: 4. zv. Kocen - Lužar. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi287315/>

France KIDRIČ, 1925 [2013]: Bohorič, Adam (okoli 1520–po 1598). (*Slovenska biografija*). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Izvirna objava v *Slovenski biografski leksikon*: 1. zv. Abraham - Erberg. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi145314/>

–, 1926 [2013]: Gutschman, Ožbald (1727–1790). (*Slovenska biografija*). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Izvirna objava v *Slovenski biografski leksikon*: 2. zv. Erberg - Hinterlechner. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi220945/>

–, 1949 [2013]: Pohlin, Marko (1735–1801). (*Slovenska biografija*). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Izvirna objava v *Slovenski biografski leksikon*: 7. zv. Peterlin - Pregelj C. France Kidrič et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1949. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi443704/>

Jernej KOPITAR, 1808/1809: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Ljubljana: Wilhelm Heinrich Korn. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-MHA8ZZD1>

Janko KOS, Jože TOPORIŠIČ, 1986 [2013]: Vodnik, Valentin (1758–1819). (*Slovenska biografija*). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Izvirna objava v *Slovenski biografski leksikon*: 14. zv. Vode - Zdešar. Jože Munda et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi797061/>

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2015: Valentin Vodnik. Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole. 1811. (*Slovenske slovnice in pravopisi*.) Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/11/1811-vodnik>

Majda MERŠE, 2015: Jernej Kopitar. Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark. 1809. (*Slovenske slovnice in pravopisi*.) Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar>

Marko POHLIN, 1768: *Kraynska Grammatika*. Ljubljana: Lorenz Bernbacher. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-CWHKCVY6>

– –, [1768] 2003: *Kraynska Grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Kritična izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

– –, 1783: *Kraynska grammatika*. Ljubljana: Lorenz Bernbacher. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S0QKWPHP>

Stane SUHADOLNIK, 1986 [2013]: Zagajšek, Mihael (1739–1827). (*Slovenska biografija*). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Izvirna objava v *Slovenski biografski leksikon*: 14. zv. Vode-Zdešar. Jože Munda et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi851042/>

Mitja TROJAR, 2015: Mihael Zagajšek. Slovenska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendischen Vortrag. 1791. (*Slovenske slovnice in pravopisi*.) Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/9/1791-zagajsek>

Valentin VODNIK, 1811: *Pifmenoft ali Gramatika sa Perve Shole*. Ljubljana: Leopold Eger. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-DU5DNOBI>

Mihael ZAGAJŠEK, 1791: *Slovennska grammatika oder Georg Sellenko's Wendifche Sprachlehre in deutfch und wendifchen Vortrag*. Celje: Fr. Jof. Jenko'fchen Schriften. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-I6GEKBP8>

Povzetek

ODMEVI BOHORIČA, SLOVNIČARSTVO V NADALJNJIH STOLETJIH

Članek analizira ponavljanje ponazarjalnih zgledov iz Bohoričeve slovnice *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura* (1584) v slovnicaх Marka Pohlina (1768, 1783), slovnici Ožbalta Gutsmana (1777), slovnici Mihaela Zagajška (1791), slovnici Jerneja Kopitarja (1808/09) in slovnici Valentina Vodnika (1811). V vseh slovnicaх so bili iz poglavij o členu in samostalniku izpisani vsi ponazarjalni zgledi (predvsem samostalniki, nekaj pridevnikov, pa tudi končnice in obrazila). Prečiščeni seznam ponazarjalnih zgledov iz Bohoričeve slovnice je bil nato primerjan s seznamami zgledov, izpisanih iz drugih slovnica, z namenom določitve podvojenih zgledov. Analiza je pokazala, da sta število podvojenih zgledov in delež podvojenih zgledov glede na prečiščeni seznam Bohoričevih zgledov najvišja v Kopitarjevi slovnici. Tej slovnici sledita obe izdaji Pohlina slovnice in Vodnikova slovnica, najmanj podvojenih zgledov pa je bilo najdenih v Gutsmanovi in Zagajškovi slovnici. Analiza ponovljenih ponazarjalnih zgledov v slovnicaх je v raziskovanju zgodovine slovničarstva zanimiva zato, ker indicira (ne pa neizpodbitno dokazuje) vpliv slovnica na nadaljnje slovnice.

Zusammenfassung

RESONANZEN AUF BOHORIČ, GRAMMATIKOGRAPHIE IN DEN FOLGENDEN JAHRHUNDERTEN

Der Beitrag analysiert die Wiederholung der Verdeutlichungsbeispiele aus der Grammatik *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura* (1584) von Bohorič in den nachfolgenden Grammatiken von Marko Pohlin (1768, 1783), Ožbalt Gutsman (1777), Mihael Zagajšek (1791), Jernej Kopitar (1808/09) und Valentin Vodnik (1811). Aus den jeweiligen Abschnitten zu Artikel und Substantiv wurden aus den beobachteten Grammatiken alle Verdeutlichungsbeispiele (vor allem Substantive, einige Adjektive, aber auch Affixe) exzerpiert; anschließend wurde die überprüfte Liste von Beispielen mit entsprechendem Sprachmaterial aus anderen Grammatiken verglichen, um Überlappungen festzustellen. Aus der Analyse geht hervor, dass die Anzahl der verdoppelten Beispiele und ihr Gesamtanteil am höchsten in der Grammatik von Kopitar sind. Dem Kopitar folgen die beiden Ausgaben der Grammatik von Pohlin und die Grammatik von Vodnik, und die wenigsten verdoppelten Beispiele finden sich in den Grammatiken von Gutsman und Zagajšek. Eine derartige Analyse ist in der Erforschung der Grammatikschreibung interessant, da dadurch gegenseitige grammatikographische Beeinflussung indiziert (nicht aber bewiesen) werden kann.

Adam Bohorič in stanovska šola v Ljubljani

Marko Jesenšek

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, II. razred za filološke in literarne vede,
Novi trg 3, SI 1000 Ljubljana; Oddelek za slovanske jezike in književnosti,
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor,
marko@jesensek.si

V razpravi je ugotovljeno, da je bila latinščina na stanovski šoli v Ljubljani učni jezik, vendar pa je Bohorič prepoznal kranjščino za pomožni učni jezik, ki je začetnikom približal nemščino in z njeno pomočjo odprl pot do »aristokratske« latinščine. Kranjščina je bila na stanovski šoli nadomestni jezik toliko časa, da so se učenci naučili nemščine, ki je bila sicer tudi jezik »neizobražencev«, a je bila kljub temu na lestvici vrednot pred kranjščino, tj. materinščino povsem neizobraženih, a nadarjenih dečkov.

Im Beitrag wird dargelegt, dass die hauptsächliche Unterrichtssprache an der Ständeschule in Ljubljana Latein war, dass aber Bohorič das Krainische als eine Art Hilfssprache für den anfänglichen Unterricht vorsah. Sie war eine Ersatzsprache, bis die Schüler genug Deutschkenntnisse für die weitere Schulung besaßen. Auch Deutsch galt zu jener Zeit als Sprache der Ungebildeten, sie hatte jedoch einen höheren Rang als Krainisch, die Muttersprache der völlig ungebildeten, aber begabten Jungen.

Ključne besede: Adam Bohorič, šolstvo, stanovska šola v Ljubljani, šolski red, učni jezik, kranjščina

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, Bildung, Ständeschule in Ljubljana, Schulordnung, Unterrichtssprache, Krainisch

Adam Bohorič se je rodil pred približno petsto leti v okolici Senovega, v eni izmed podbohorskih vasi. Ali je bil to Presladol, Dolsko, Kališovec, Plešivec, Šedem, Mrčna sela ali katera druga vas ali zaselek, tega danes, žal, ne vemo. Njegova rojstna hiša je stala nekje v hribih na južnem pobočju Bohorja. O letnici njegovega rojstva lahko le ugibamo, zdi pa se, da je bil rojen v prvi polovici dvajsetih let 16. stoletja, tj. v »v 2. ali 3. desetletju 16. stoletja na Štajerskem« (SBL 1 1925), oz. »okoli 1520, lahko tudi pozneje, štajerska okolica Brestanice« (SBL 2 2018), ali »okoli leta 1524« kot je na simpoziju o Adamu Bohoriču v Veliki dvorani SAZU¹ razmišljal Golec (2021: 10). Domneva petstoletnica

¹ V okviru Bohoričeve 500. obletnice rojstva je 27. oktobra 2021 potekal na SAZU v Ljubljani znanstveni simpozij *Novi pogledi na Adama Bohoriča*, ki se je nadaljeval naslednji dan v Evangelikičanskem centru Murska Sobota (*Petstoletnica Adama Bohoriča*). Prvotno je bil simpozij načrtovan 10. novembra 2020, a je bil zaradi koronarazmer prestavljen na oktober 2022, ko

Bohoričevega rojstva je zato priložnost za iskanje novih podrobnosti iz njegovega življenja in dela.²

Slika 1: Naselje Presladol, v ozadju Bohor.

Med nastajanjem dokumentarnega filma o Adamu Bohoriču³ sem 21. aprila 2021 s snemalno ekipo RTV Slovenije obiskal tudi kraje pod južnim obronkom Bohorja (Slika 1). V krajih Presladol, Rožno, Dovško, Šedem, Dobrava, Senovo in Brestanica je priimek Bohorč dobro ohranjen,⁴ Bohorič pa se piše le družina, ki živi na hribu Armez v vasi Armeško pri Brestanici na vzhodnem delu predbohorskih vzpetin.⁵ Margareta Marjetič, predsednica Kulturnega društva

smo pokazali, kako je deloval in razmišljal slovenski slovničar in šolnik, spoznavali pomen njegovega dela, razložili njegovo reformatorsko misel, jo soočili z razmerami v slovenskem, slovanskem in evropskem prostoru 16. stoletja in jo preverjali z odmevi v naslednjih stoletjih.

² Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine*, vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

³ (Ne)znana poglavja slovenske zgodovine: 500 let rojstva Adama Bohoriča, izobraževalno-dokumentarni film. Režiser Franc Arko. Scenaristka Tatjana Markošek. TV SLO 1, 3. 11. 2021. <https://www.rtvsllo.si/rtv365/arhiv/174818851?s=tv>

⁴ Po podatkih statističnega urada RS se je leta 2021 le 20 prebivalcev Slovenije pisalo Bohorič (8 v Posavski statistični regiji), v Sloveniji je živel 156 prebivalcev s priimkom Bohorč (68 v Posavski statistični regiji), nihče pa se ni pisal Bohorčič.

⁵ V Kulturnem društvu Svoboda Brestanica so zabeležili zanimivo anekdoto. Oče Albina Bohoriča z Armeškega se je rodil v Presladolu in se je pisal Bohorič, Albin pa se je rodil na Malem Kamnu in so na krajevnem matičnem uradu zapisali njegov priimek kot Bohorč.

Svoboda Brestanica, je organizirala srečanje z Antonom Bohorčem na Kosovi gori (naslov: Presladol 23), kjer ima sedaj počitniško hišico. V Bohorčevi družini je ohranjeno ustno izročilo, da se je v hiši, ki je stala na mestu stare domačije, le nekaj deset metrov od sedanje počitniške hiše (Slika 2), rodil Adam Bohorič. Zadnja lastnika stare hiše, ki so jo porušili pred tridesetimi leti in nato v neposredni bližini zgradili sedanjo, sta bila Janez in Kristina Bohorč. Imela sta devet otrok, med njimi tudi Antona, sedanjega lastnika nove hiše in zemljišča na Kosovi gori, ki ohranja ustno izročilo svojega praprapravnika (dve generaciji pred očetom Janezom).

Slika 2: Kosova gora, zemljišče Antona Bohorča, na katerem je po ustnem izročilu stala rojstna hiša Adama Bohoriča.

Fižolček, tako so strica imenovali po domače, je pripovedoval o slavnem in učenem predniku, ki se je v 16. stoletju tukaj rodil in je kasneje odšel v latinske šole in v svet. Postal je zelo pomemben in učen mož, veliko je znal in ko se je vrnil na Kranjsko, je poučeval v šolah v Krškem in v Ljubljani ter pisal učene knjige. Fižolčkova pripoved je prešla v ljudsko izročilo, ki ga razširjajo tudi drugi stari Presladolčani. Anton Bohorč hrani fotografijo več kot dvesto

Ko je nekoč želel legalizirati nepremično, mu je advokat pojasnil, da je bil v Presladolu, od koder izvira njegov rod, znan le priimek Bohorič, nikoli Bohorč: »Ti nisi Bohorč, temveč Bohorič, ker v Presladolu živijo Bohoriči«. Albin Bohorč je to preveril in ugotovil, da so se njegov oče in vsi znani predniki res pisali Bohorič, zato je na matičnem uradu zaprosil za popravek svojega priimka iz Bohorč v Bohorič. Ali je šlo res le za površnost matičarja, ki je tudi druge Bohoriče v podbohorskem prostoru spremenil v Bohorče? Verjetno ne, saj je priimek Bohorč nastal iz Bohorič z upadom samoglasniškega *i*-ja, Bohorič pa ima drugačno etimologijo (Snoj 2021: 22).

let stare s slamo krite hiše z gospodarskim poslopjem na Kosovi gori (Slika 3) – gre za ledinsko ime hribčka v Presladolu, na katerem so stoletja dolgo živele generacije Bohoričev in kjer se je po ljudskem izročilu rodil tudi protestantski pisec in slovničar Adam Bohorič.

Slika 3: Fotografija nekdanje domačije Antona Bohorča – po ustnem izročilu se je tu rodil Adam Bohorič (v hiši, ki je stala na tem mestu).

Bohoričeva družina se je verjetno že v Adamovih mladih letih preselila z levega brega Save v Krško, kjer je Bohorič dobil osnovno izobrazbo. Šolanje je nadaljeval na dunajski artistski fakulteti in si leta 1547 pridobil nižjo stopnjo akademske izobrazbe. Leta 1548 se je vpisal na fakulteto v Wittenbergu in čeprav šolanja ni dokončal, verjetno zaradi finančnih ovir, pa si je pridobil za tiste čase izvrstno humanistično izobrazbo, saj je poslušal tudi Melanchthonova predavanja. Ko se je v prvi polovici petdesetih let 16. stoletja vrnil v domače kraje, je začel poučevati v krški latinski šoli. Tam je bil učitelj od sredine petdesetih let 16. stoletja do leta 1563. Njegov učenec je bil tudi Jurij Dalmatin, pri pedagoškem poklicu pa je verjetno uporabljal tudi *Biblijo iz Lyona*, natisnjeno leta 1510 ali 1514, ki jo danes hrani Kapucinska knjižnica v Krškem (Valvasorjeva knjižnica). Dalmatin se je 10. januarja 1572 v pismu iz Esslingena zahvalil kranjskim odbornikom za pomoč med študijem, med poročanjem o svojem delu pa se je spomnil tudi na šolanje v krški latinski šoli. Svojega učitelja Adama Bohoriča je imenoval za spoštovanega in učenega moža, od katerega se je naučil

latinskega jezika; bolj kot slovničnega znanja pa je bil vesel, da ga je Bohorič podučil o »pravi krščanski veri« in mu že v zgodnji dobi dal odlične osnove za razumevanje evangelija in protestantske vere, ki jo je v tistem času v Posavju odločno razširjal tudi Ivan Ugnand. Pred leti so med obnovo Mencingerjeve hiše, ki je ena najstarejših krških zidanih hiš, odkrili edinstvene poslikave iz 16. stoletja. Gre za čas, ko je bil lastnik hiše Ivan Ungnad, v krški latinski šoli pa je deloval Adam Bohorič, ki je v mestu ob Savi znal prepričljivo odvrčati učence od »papeškega mračnjaštva«. V Krškem je sredi 16. stoletja živelo okoli 140 družin, mesto pa je bilo tudi po zaslugi Uganda in Bohoriča pomembno protestantsko središče Dalmatinove »ljube domovine Kranjske dežele«. Dalmatin je obžaloval, da je bil njegov »dragi učitelj« Bohorič odpuščen iz krške šole (1563. leta), zato je tudi sam kmalu nadaljeval študij v tujini kot Tiffernov štipendist:

Denn daß ich jetzunder nit melde, daß ich im Crainlandt geboren vnd fast biß auff das achtzehend Jar maines alters von iugend auff von mainen lieben altern auffgezogen worden, hab ich zu Gurckfeldt welches dann mein heyimat ist, von dem Ersamen vnd Wolgelehrten Adam Bohoritsch meinem gewesnem *praeceptore* vnd yetzt E. Gn. Vnd Hr. prouisionierten Landschafft Schulmeister zu Laybach, neben den *Grammaticalibus studys* auch (welchs das fürnemmost ist) die *fundamenta* des rechten Cristenlichen Glaubens: ehe dann das Euangelium daselbst jemals öffentlich gepredigt worden, mitten vnter den Papstichen finsternussen vermittelst Göttlicher gnaden, zimlich gefast vnd ergiffen. Darnach aber da der Wolgemelte main *praeceptor* auß gewissen vrsachn von der Schul gelassen, vnd ich auß rath vnnd bewilligung meiner eltern vnd gutter freundt, in ein andere Schul in das Teutsche Landt zu ziehen fürgenommen, haben sich E. Gn. Hrl. auf des Ehrwürdigen vnnd hochgelehrten herrn *Primi Truberi* meines geliebten *patroni* vnd in Christo Vattern, vnd des herrn Krellij seligen vnderthenige fürbitt, mein gnediglich angenommen, vnd durch ihr gnedige fürgeschriff bey dem Durchlauchtigen Hochgebornen Fürsten vnd Herrn Herzogen Cristoff zu Württemberg vnd Teck Graw zu Mömpelgardts hochlöblicher vnd seligster gedechnuß mir daß Tyfferinisch Stiendium zu Tübingen impetriert, welches ich nun vber sechs Jar hab gennosen vnd noch teglich geneuß. (Rajhman 1997: 54)

Adam Bohorič se je, ko je izgubil službo v krški šoli, »ukvarjal z gospodarstvom« (Rajhman 1986: 346) in razmišljal, da bi odšel v Zagreb. Avgusta 1565 pa je dobil Trubarjevo in Kreljevo pismo, v katerem sta mu predstavila težke razmere »naše ožje domovine«, ki so posledica tudi Bohoriču poznane »nesrečne kulturne zaostalosti« Kranjske dežele. Slovenski protestanti v Ljubljani so obsojali »zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe«, ki je na Kranjskem močno zmanjšalo ugled cerkve, saj je povsem zanemarila skrb za izobraževanje. V Ljubljani je bilo potrebno organizirati šolstvo in ustanoviti dobro »javno šolo«. Trubar je načrt take ljubljanske šole velikopotezno predstavil v svoji *Cerkovni ordningi* (1564), saj si je prizadeval za kranjsko/slovensko šolo v Ljubljani, ki naj bi bila »druga stopnja osnovne šole« (Rajhman 1997: 14) in hkrati vzporedna z nemško. Vabilo, naj pride v Ljubljano na pogovor, kako

urediti protestantsko šolstvo in poskrbeti za izobraževanje nadarjenih otrok, ki bodo zmogli pridobiti potrebno znanje za širjenje pravega, čistega in preprostega evangelija, je Bohoriča prepričalo, da je v Krškem delal dobro in v pravi smeri. Nič ni odlašal, še posebno, ker iz Zagreba ni dobil zadovoljivega in jasnega odgovora, Trubar in Krelj pa sta mu zagotovila, da ga kranjski deželni stanovi ne bodo »pretentali« kot so ga »nekdaj [...] Zagrebčani«. Godilo mu je tudi, ker sta ga Trubar in Krelj imenovala za »nadvse učenega moža« in ga prepoznala za primerne, da uresniči nemoten pouk na stanovski šoli v Ljubljani. Pomembno je, da sta Trubar in Krelj prepričala »prvake naše dežele«, da je za tako odgovorno nalogo potrebno pridobiti »dobrega izobraženega moža, domačina, ki se ne bo plašil truda«, kar kaže, da je bilo znanje kranjščine/ slovenščine nespregledljiv pogoj pri ustanavljanju, vodenju in poučevanju protestantske šole v Ljubljani. Trubar in Krelj sta Bohoriča pridobila tudi z mislijo, da le on razume, »kolike ljubezni in časti je vredna skupna domovina«. Šlo je za dotlej največji kranjski/slovenski nacionalni projekt, za katerega je bil Bohorič »po svojih zmožnostih, učenosti in praktičnem znanju kakor ustvarjen«. »Pravi avtor« latinskega pisma, ki je bilo datirano s 1. avgustom 1565, je »pravzaprav sopodpisani S. Krelj« (Rajhman 1997: 18).

Doctrina et pietate eximo viro Adamo Bohorichio, liberalium artium baccalaureo, domini et fratri in Christo obseruando.

Salutem a domino Jesu, unico omnium piorum seruatore.

Humanissime uir. Non dubitamus te perspicere ac non semel deplorare tristem hanc harum regionum patriae nostrae calamitatem ac barbariem: utpote, in quibus bonarum artium humaniorumque studiorum contemptus et neglectio passim iam turpiter dominatur. Sed utinam omnes, quotquot istam barbaricam calamitatem uerè sentiunt, etiam suas preces, studium, consilium et operas ad eam profligandam nobiscum intenderent coniungerentque. Nos etenim, qui agnoscimus praecipuè, scholis ecclesiae ut sinistra manu opus esse, huic curae ab initio summo studio incubuimus, ac tandem procures nostrae prouinciae multum supplicando et instando permouimus, ut ad instaurandam erigendamque frequentiore scholam hic Labaci auxilium atque sumptus benignè liberaliterque promiserint constituerintque. Eam curam et sollicitudinem nunc in primis nobis imposuerunt iusseruntque nos clementer, statim unum aut alterum uirum bonum, literatum, nostratem, ἀοχρον τὸν πονων (impigrum seu non destractantem labores) accessere. Quare cum intelligamus, te ad istum scholasticum conatum et laborem promouendum propter ingenij, doctrinae ac exercitationis usum idoneum esse, et intelligere, gua pietate communis patriae amplectenda et honoranda sit, oramus te uehementer iussu ac nomine dominorum nostrorum prouincialium, uti primo quoque tempore ad nos Labacum citò uenias, quo possimus tecum coram, si uidebitur, de singulis deliberare et statuere, alia fide speramus, quam Sagrabienses olim tibi fecerunt. Expectabimus interim quoque tuum scriptum risponsum. Vale. Labaci calend. augusti anno seruatoris domini MDLXV.

Tuae humanitatis studiosi

Primus Truberus m. s. subscripsit

Sebastianus Crellius manu propria scripsit

(Rajhman 1986: 198)

Trubar in Krelj sta izbrala latinščino za prijeten Bohoričev občutek, da je, čeprav ni imel njima enake formalne izobrazbe, enakovredno umsko usposobljen in izobražen humanist, ki mu je v »njegovem miselnem kulturnem okolju« spoznavanje v latinščini samoumevno (Rajhman 1986: 13). Tako sta mu tudi posredno nakazala, da naj bo aristokratska latinščina učni jezik na ljubljanski stanovski šoli.

Bohorič je dobil od Trubarja in Krelja naznanjeno ponudbo kranjskih deželnih stanov z uradnim vabilom iz Ljubljane. 12. 8. 1565 ga je podpisal deželni oskrbnik Kranjske Jošt Jakob pl. Galenberg (Gamberg) Gallensteinski (Podpeški), ki je izhajal iz ene najstarejših kranjskih plemiških družin in je dobro obvladal tudi kranjščino/slovenščino.⁶ Bohoriču je ukazal, da se mora 20. avgusta 1565 zjutraj oglasiti pri njem:

Dem Erbaren Vnnd gelerten Adamen Bochoritsch zuhänden.
Vnnsern genaigten willen zuuor. Lieber freunt Bochoritsch Vnns seindt Von Einer Ersamen Landschafft wegen sachen furgefallen, Derwegen wir mit euch hanndlung zu Pflegen haben, wie Ir zw ewern hirher Khunfft Von Vnns Vernemen werdet. Darauf ist von wolgedachter Lanndtschafft wegen Vnns er beuelch an euch das Ir auf den Zweinzigsten tag dis monadts Augusti fruer tag Zeit hieher in die Stadt Laybach ankhumbt Vnnd euch bey mir Lanndtsuerweser anmeldet. Des wellen wir Vnns bey euch Versehen. Datum Laybach am Zwelfften tag Augusti Im 1565 ten Jar.
Jobst vom Gallenberg zum Gallenstein
Ritter furst, durchl. Rath Vnnd Lanndtsuerweser in Crain
Vnnd N. Einer Ersamen Landschafft daselbst Verordnete
Vnd Einnemer (Rupel 1951: 113)

Bohorič takega vabila ni mogel zavrni. Po njegovem prihodu v Ljubljano so kranjski deželni stanovi na priporočilo Gregorja Vlahoviča,⁷ vodje protestantskih pastorejv v Beli krajini, predlagali za pridigarja v Krškem Janža (Janeza, Ivana) Weixlerja (Južnič 2001: 43–44) – Janez Vajkard Valvasor je o njem v *Časti in slavi vojvodine Kranjske/Die Ehre dess Hertzogthums Crain* zapisal, da so ga v

⁶ Jošt III. (Jakob Galenberg/Gamberg Glallensteinski/Podpeški), prepričan in zaveden kranjski protestant – »Otroci so bili vzgojeni v protestantskem duhu, saj sta bila starša med naj bolj vnetimi protestanti v svojem okolju« (Žvanut 1989: 491) –, je postal kranjski deželni upravitelj sredi leta 1558. Šlo je za pomembno funkcijo, tj. za namestnika deželnega glavarja, kar je pomenilo, da je bil tudi zastopnik deželnega kneza v deželi. Skrbel je za sprotno izpolnjevanje fevdalnih obveznosti in uveljavljanje pravic v določenih predvidenih rokih, zato je moral obvladati kranjščino/slovenščino: »/D/ežela mora imeti upravitelja, to je prastara potreba; deželo je knez ob daroval s svoboščinami, da bi mu zvesto stala ob strani, upravitelj pa mora kot zvest deželan pomagati te svoboščine uživati in jih ohraniti.« (Žvanut 1989: 384)

⁷ Valvasor je o njem zapisal, da je leta 1567 pridigal v Novem mestu v prostorih, ki jih je dal na razpolago pl. Scheuer, ker mu »tamkajšnji prošt in kapitelj nista hotela dati na voljo prižnice ne v eni ne v drugi cerkvi.« (Valvasor 1689: 437)

Krškem navdušeno sprejeli in je bil tako dober pridigar, da je skoraj vse Krčane pridobil za protestantsko vero.⁸

Trubar si je pred odhodom/izgonom iz Ljubljane zelo prizadeval, da bi uredil slovensko protestantsko cerkev in šolstvo, zato se zdi, da je Bohorič prišel v Ljubljano na njegovo pobudo že leta 1565: »Verjetno je tega leta tudi nastopil službo, dasi je izpričan kot ravnatelj stanovske šole šele 1566, ko je bil Budina upokojen.« (Rupel 1951: 111) Maja leta 1566 se je vselil v stanovanje, ki je bilo v sklopu stanovske šole v nekdanjem Špitalu (danes na tem mestu stoji Kresija).⁹ Po Trubarjevih navodilih je začel organizirati izobraževanje na stanovski šoli in kmalu se je uveljavil kot »vodilni protestantski šolnik na Kranjskem« (Schmidt 1952). Protestanti so v slovenskem prostoru skrbno načrtovali ustrezno izobraževanje in ustanavljanje šol. Trubar je vedel, da je urejeno in dobro organizirano šolstvo osnova za širjenje protestantizma v Ljubljani in na Kranjskem. V cerkvenem redu, ki ga je natisnil leta 1564, je jasno opredelil vlogo in pomen izobraževanja, sklicujoč se na stare civilizacije in predkrščansko obdobje:

Obena Deshela, ne meifto ne Gmaina, ne mogo pres Shul, pres Shularieu inu pres vuzhenih ludy biti, ne Deshelskih ne Duhovfkih rizhy prou rounati ne obdarshati. Tu vľaki ľaftupni zhloulik more lahku ľaftopiti. Obtú nekar le ľamuch, ty verni Boshy ludy, Temuzh tudi ty Modri Aydi, ľo poufod vniľ Meiftih inu Deshelah male inu velike Shule, inu vtiľ iftiľ Vu-zhene Modre ludy dersħali. Ty Egyptary inu Palestini, ľo imeli nih Farye. Gen. 47.1. Reg: 6. Ty Caldei Perfi ľo imeili nih Magos, nih Modre. Daniel. 1.2. Ty ľudi te Gymnofofifte, Ty Gerki vtiľ Meiftu Atene inu drugdi, velike Shule ino dofti Filofofou, velikih vuzhenih ľudy, Ti Rimľani nih Collegia Inu Gofpud je vti Stari Ifraelski Cerqui po vfeih Meiftih rekali Shule dersħati. Nu. 35. [...] (Trubar 2014: 220–222)

⁸ »Poleg tega so častiti deželni stanovi v tem letu rekomendirali v Krško Hannsa Weyxlerja, luteranskega predikanta; tega so tamkajšnji meščani brž sprejeli. Potem pa, ko si je ta dovolil ljudstvu pridigati v farni cerkvi tega kraja in je skoraj vse prebivalce spreobrnil k svoji evangeličanski religiji, ga je nekoč tamkajšnji mestni župnik Polydorus de Montegnana (ki je bil tudi arhidiakon v Celju) napodili s prižnice in celo pregnal iz cerkve.« (Valvasor 1689: 437) Krčani so se tako razjezili, da so hoteli z župnikom fizično obračunati in jim je komaj pobegnil. Prim. tudi: »Ko so pisali leto 1567, so spoštovani deželani poslali sem v Krško evangeličanskega pridigarja Johanesa Weixlerja, ki je tu pridigal v farni cerkvi in skoraj vse svoje poslušalce pridobil za evangeličansko vero. Toda ko je nekoč bil ravno sredi svojega pridiganja, je prišel v cerkev katoliški župnik tega kraja Polydorus de Montegnana, ki je bil tudi arhidiakon v Celju, in ga nagnal ne samo s prižnice, temveč tudi iz cerkve. Toda to bi lahko zanj imelo posledice, kajti tisti meščani, ki so v tem videli nasilje in bogokletje, bi ga bili ubili, če se ne bi bil hitro umaknil (Valvasor 1689a: 241).

⁹ Po upokojitvi (1. 8. 1582) se je Bohorič moral izseliti iz šolskega stanovanja v poslopju stanovske šole v Špitalu, a je s tem zavlačeval, dokler ni kupil hiše na drugi strani Špitalske ulice (današnji Filipov dvorec), kjer je živel z družino do smrti, del hiše pa je menda oddajal v najem nekemu čevljarju. Prim. članek A. Golca v tej monografiji.

Trubar je skrb za izobraževanje otrok (in dopolnjevalno znanje odraslih) postavil na vrh protestantske skrbi za versko in kulturno vzgojo »bistroumних učenih dečkov«, da so razumeli *Sveto pismo* in ga pravilno razlagali ter nato znali govorno predstaviti vsebinsko zaokroženo versko snov ter tako primerno »upravljati in voditi cerkvene, oblastne in mestne reči«.

Ljubljanska stanovska šola je bila podobna nemškim protestantskim šolam z latinskim učnim jezikom, saj je zahtevala predhodno znanje učencev in je omogočila nadaljevanje študija na univerzi: »S šolo na sekundarni stopnji izobraževanja so protestanti gojili predvsem željo, da si vzgojijo nove duhovnike.« (Okoliš 2008: 23) Bohorič je pouk na stanovski šoli v Ljubljani poskušal organizirati po Trubarjevem spoznanju, da je jezikovno izobraževanje potrebna osnova za vse miselne sposobnosti, izobraževanje v materinščini pa omogoča razvoj duševnih moči posameznika in (slovenske) skupnosti. »Potle ty Kerfzhanski Ceffary, Krali inu Vyudi, ty šo poufođ Collegia, Closhtre Shule ino Corarye« začeli ustanavljati, tako da so tudi povsod po krščanskem svetu »shule inu shulmoistre naredili«. Šlo je za tradicijo, ki jo je potrebno nadaljevati tudi na Kranjskem in z dobro izobraženimi učitelji načrtno razvijati protestantsko poklicno šolstvo:

Obtu ie fylnu potreba tudi er šadashnim zhaffu de fe te Shule poufođ gori dershe, de tei Cerqui dobra Seimena od mladih Vuzhenih ludy, Bogu na zhaft, inu timu Kerfzhanftuu dobrimu, ša febo puftimo. Cefary, Krali, Vyudi, inu vša shlaht Oblaft inu Gofpolzhina, šo dolshni Dobre vuzhene Shulmoistre, inu vmeitelne mlade ludy, vte Closhtre inu Vcorarye poštaviti, inu te lene, nemarne pofreshne nezhiſte inu Malikouske Farye inu Menihe, is nih ifurezhi inu ifpoditi. (Trubar 2014: 222)

Trubarjev šolski red je predvideval ustanovitev šol in izobraževanje vseh otrok v »vslednim Meiftu, Vtergu in per sledni Fari«, in sicer naj bi potekal pouk v latinščini in nemščini po mestih in trgih, v vaških šolah pa naj bi se poučevalo branje in pisanje ter katekizem v slovenskem jeziku. Bohorič je teoretično premišljeno zasnovan šolski red Trubarjeve *Cerkovne ordninge* poskušal praktično uresničevati na stanovski šoli. Gre za programsko jasno izraženo zahtevo o kranjski/slovenski šoli, ki predvideva »splošno šolsko obveznost« na slovenskih tleh več kot dvesto let pred Marijo Terezijo. Trubar je načrtoval za otroke na podeželju prvo splošno izobrazbo v župnijskih in samostanskih šolah skoraj dvesto šestdeset let pred uvedbo Slomškove nedeljske šole, za otroke plemičev in bogatejših meščanov pa je priporočal šolanje pri zasebnih učiteljih, vse s ciljem, da se razširja »prava vera« v maternem jeziku:

Vmeiftih inu Tergih, de fe Latinsku inu Nemshku, per tih Farah od Farmoshftrou, Podrushnikou ino Meshnariieu tu Slouensku Pysmu, brane inu piſſane vuzhi. Stakim fe ſpet ta Stara praua Vera gori perpraui, ino poufem Sueitu reftegne, prauae Bogudopadezhe Boshye slushbe

inu Molitue, bruma, poshtene, lubesa pruti Bogu inu umei ludmi narede, malikouane doli ftare. [...] dai Bug nashi Gospodfzhini fuio Miloft S. Duha, dobro miffal inu napreiuftetie inu dokonane. (Trubar 2014: 222–224)

»Gospofzhina«, tj. kranjski deželni stanovi, mora gmotno podpreti tak šolski načrt in ga uresničiti, tako da izbere in ustrezno plača dobre pridigarje ter učitelje: »Smoli mi vom Duhouske rizhy fiali, Ie li velika rezh, aku mi tu vashе meffeno shanemo?« (Trubar 2014: 226). Trubar je v svojem šolskem redu slovenske protestantske šole odločno zagovarjal izobraževanje za vse ter tako napovedal temeljito spremembo šolstva v 16. stoletju. Zahteval je, da je potrebno organizirati osnovno izobraževanje dečkov in deklic v mestu in na vasi v kranjskem/slovenskem jeziku, in sicer z enakimi pravicami za vse družbene sloje. Gre za idejo nedeljske (osnovne) šole (vsako nedeljo opoldne ali ob večernicah v cerkvi odgovarjajo na vprašanja iz katekizma v slovenščini), ki se je na Slovenskem uveljavila šele z Blažetom in Nežico v 19. stoletju. Pred tem pa je bilo za tiskanje cerkvenih knjig, prevod *Biblije* in oblikovanje knjižnega jezika na Kranjskem odločilno protestantsko načelo, da naj vsak vernik sam bere *Sveto pismo* v maternem jeziku. Neposreden stik med Bogom in posameznikom lahko vzpostavijo le dovolj izobraženi verniki, zato so kranjski protestanti načrtovali premišljeno urejen šolski sistem, ki bo ob splošni izobrazbi vsem ljudem v mestu in na vasi omogočal razumeti »pravu spoznane božje skuzi Jezusa Kristusa«. Oranje osnovne izobraževalne ledine je izhajalo iz reforme kranjske Cerkve v 16. stoletju in šibke tradicije slovenske besede v javnosti.¹⁰

Rauen tiga en vľaki Pridigar inu Farmoshter, ima tudi per fuie Farry eniga Shulmoiftra oli Meshnaria imeiti inu dershati, De te mlade Hlapzhyzhe inu Deklyce, Purgarske inu kmetishke Otroke vuzhi Slouenski Brati inu piffati, Ta Catchifmus fred fto kratko Islago ifuuna pouveidati. Inu de taki Hlapzhyzhi inu Deklice vľako nedelo ob puldneu oli ob Vezhernici fred fteimi Framani vto Cerkou prydo, Inu tak Catehifmus, koker ie letukai fapiffan, Vprashaiozh inu Odgouariozh ozhitu inu fľatopnu is vuna gori poueido. Natu potle ta Pridigar ima vľelei en Articul oli Shtuk is tiga Catehifma tim ludem obylneshe isloshiti, inu te ludy mlade inu ftare opominati, De fľe taku, koker fľ ty Otroci prauili, tiga celiga Catehifma nauuzhe, prou fľatopio, po nim nih Vero, vľe Boshye slushbe, nih Stan, Leben diane inu rounane, de dershe inu pelaio, Amen. (Trubar 2014: 282)

¹⁰ Primerno versko vzgojo so pred zagotavljali le redki izobraženih staršev, ki so svojim otrokom znali posredovati protestantske krščanske vrednote. Trubar jih je leta 1567 v Posvetilu Gabrijelu Gallenberškemu (*Eni psalmi ta celi katehismus*) takole pohvalil: »Tvoj ljubi, pobožni, pokojni gospod oče je mnogo dal na pouk katekizma in se je za ohranitev in razširjanje čistega evangelijskega nauka često podajal v nevarnost. [...] Tudi tvoja ljuba gospa mati nima večjega veselja na svetu, kakor poslušati in brati božjo besedo, dobro delati ubogim in preganjanim kristjanom in učiti Tebe, Tvojo sestro in družino z branjem, petjem, da bi prav razumeli katekizem.« (navedeno po Rupel 1934: 95)

Iz teh šol – na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem so jih protestanti ustanovili okrog štirideset, da bi, kot je načrtoval Trubar, primerno izobrazili kmečke in mestne otroke v kranjskem/slovenskem jeziku – so najbolj nadarjeni učenci nadaljevali izobraževanje na stanovskih šolah; na Kranjskem je bila taka v Ljubljani.

Humanizem na Slovenskem je Ljubljano obogatil za kapiteljsko latinsko šolo, šolo v Križankah in v protestantizmu še za zasebno latinsko šolo, ki jo je od leta 1548 vodil Lenart Budina, baselski in freiburški študent (Simoniti 1984: 99). V Ljubljani je poučeval latinščino od leta 1531, kasneje pa je postal član ljubljanskega cerkvenega odbora (Rajhman 1986: 58), ki je bil v odsotnosti superintendenta skrbnik kranjske protestantske cerkve. Ko je Marko Pregl leta 1563 v svojem prve letu županovanja na Trubarjevo pobudo in s pomočjo deželnih stanov razglasil šolo v Ljubljani za prvo javno latinsko stanovsko šolo na Slovenskem, je Budina postal njen prvi ravnatelj: »In prav tako je bila v tem letu tukaj v Ljubljani pri Leonardo Budina ustanovljena evangeličanska (ali luteranska) šola in so šolniku častiti deželni stanovi dodelili letno plačo.« (Valvasor 1689: 436) Šola je imela prostore v nekdanjem Špitalu¹¹ verjetno tudi zato, ker je bila v njegovem sklopu cerkev svete Elizabete, v kateri je v 16. stoletju pridigala Primož Trubar.¹² Budina ni poučeval v kranjskem/slovenskem jeziku, čeprav je Kidrič sklepal, da ga »je začel na stanovski šoli menda že on nekoliko upoštevati, slov. literarni pokret pa je podpiral samo malo« (SBL 1 1925), ker je »menda« poskrbel za »slovensko geslo« (SBL 1 1925) na danes izgubljenem nagrobnem spomeniku slovenskega evangeličanskega duhovnika Lenarta Mertlica. Budina je pripravljajl učence za študij na univerzi v latinščini, zaslužen pa je za dobro ime ljubljanske stanovske šole že pred Bohoričevim prihodom v Ljubljano. Dunajski

¹¹ Predzgodba Budinove šole, na katero sta Trubar in Krelj povabila Bohoriča, sega v 14. stoletje – že leta 1326 je omenjen zavod za bolne in ubobožane ljubljanske meščane, ki so ga imenovali Špital in po njem se je imenovala tudi Špitalska ulica. Špital, zavetišče starih in onemoglih ter sirot in najdenčkov, tudi porodnišnica, je bil leta 1895 v potresu močno uničen. Na njegovem mestu so leta 1898 zgradili neorenesančno Kresijo – ob vhodu na Stritarjevi ulici (nekdanj Špitalska ulica) sta danes na zgradbi dva doprsna kipa, in sicer zdravnika Marka Gerbeca in protestantskega slovničarja in učitelja Adama Bohoriča.

¹² Valvasor poroča, da je stolni kanonik Primož Trubar prvi na Kranjskem »prebudil in oznanjal« protestantski nauk. Leta 1531 je v ljubljanski stolnici o tem redno in javno pridigal. Bil je naznanjen, zato mu je škof Krištof Ravbar »pod kaznijo prepovedal pridigati.« Trubar pa ni odnehal: »On pa se s tem kar ni pustil odgnati niti si ni dal zamašiti ust temveč je dosegel v naslednjem letu 1532 pri častitih deželnih stanovih in mestnem svetu v Ljubljani to, da mu je bila dana tamkajšnja mestna špitalska cerkev. Potem je tam spet začel v istem tonu, namreč pridigati luteransko, in so k njemu na veliko prihajali tako iz plemstva kot tudi drugi prebivalci in meščani Ljubljane, in tudi veliko število teh je odvrnil od katoliške vere in jih pregovoril, da so postali luterani. (Valvasor 1689: 431)

pesnik Vit Jakobej (Vitus Jacobaeus) je pohvalil ljubljansko stanovsko šolo in učitelja Budino na promociji njegovega ljubljanskega učenca Jakoba Straussa, kasnejšega zdravnika, fizika in astronoma, ki se je leta 1553 vpisal na dunajsko univerzo in leta 1588 na njej tudi dokončal študij. Budinovo ljubljansko šolo je imenoval »celebris schola Labaci«:

Atque Leonhardo sub praeceptore Budina
sacratu studiis mente sagace fuit.
Quo fruitur celebris schola praeceptore Labaci [...]

V uk je k Lenartu šel, učitelju tamkaj, Budini,
Bistrega uma se ves študijam svojim predal.
Njega v Ljubljani ima za učitelja šola slovita,
Vtem ko zaupan mu skrb žláhtnikov nežni je rod.
(Prevod v: Simoniti 1971: 15)

Bohorič je nasledil Budino in leta 1566 postal ravnatelj/rektor ljubljanske protestantske javne šole – vodil jo je do upokojitve leta 1582, kasneje pa ponovno še med letoma 1595 in 1598. Za stanovsko šolo v Ljubljani je napisal tudi prvi šolski red (verjetno jeseni 1568 še pod vplivom Trubarjevih teoretičnih nazorov iz *Cerkovne ordninge*), ki danes ni ohranjen. Leta 1575 je pripravil še drugi, »popravljeni« in praktičnim razmeram prilagojeni šolski red, ki je bil (neuradni) predpis stanovske šole do leta 1584, ko je bil uradno potrjen in sprejet tretji, tj. Frischlinov šolski red. Valvasor je Bohoriča dvakrat bežno omenil kot evangeličanskega rektorja: (1) ko je poročal o njegovi slovnici, »ki je narejena z veliko, truda polno marljivostjo«, ga ni neposredno povezal s stanovsko šolo: »Bohorizh (ali kot se sicer v Nemčiji piše, *Bohoritsch*), po rodu iz Kranjske in nekdanj evangeličanski rector v Ljubljani, je dal na svetlo knjigo s temle naslovom: Adami Bohorizh Articae Horulae [...]« (Valvasor 1689: 348); (2) ko je poročal o sestanku skupine revizorjev 12. avgusta 1580 v Ljubljani, ki naj bi jezikovno pregledali Dalmatinov prevod *Biblije* (Valvasor piše, da je bila to skupina ljudi, med njimi tudi Bohorič, ki so dobro poznali hebrejski, grški, latinski in slovenski jezik), a so »skrbno pretehtali, da bi tisk in izid take knjige v avstrijskih deželah najbrž preprečili«, zato so »magistra Dalmatina, kot tudi ljubljanskega šolskega rektorja Adama Bohoriča s podpisano instrukcijo rekomandirali volilnemu knezu Saške in ju poslali v Witenberg.« (Valvasor 1689: 348) Verjetno je tudi ta odločitev pripomogla, da se je Bohorič leta 1582 upokojil kot rektor stanovske šole v Ljubljani in je 10. aprila 1583 z Dalmatinom odpotoval v Nemčijo. Valvasor (1689: 349) na tem mestu imenuje Bohoriča za Dalmatinovega pomočnika pri nadzorovanju tiskanja in jezikovnih korektur *Biblije* v Witenbergu: »Že večkrat imenovani magister Jurij Dalmatin in njegov pomočnik Adam Bohorič [...]« Novi rektor ljubljanske stanovske šole je postal nemški humanist Nikodem Frischlin, ki mu

je Valvasor namenil celotno X. poglavje sedme knjige *Časti in slave vojvodine Kranjske* in ga strnjeno označil, da »je bil mnogo sijajnejši v učenosti kot pa v vljudnosti in previdnosti« (Valvasor 1689: 446). To je bil verjetno tudi vzrok, da je ostal Ljubljani le dve leti, »čeprav bi se častiti stanovi radi dlje posluževali njegove hvalevredne marljivosti v poučevanju študirajoče mladine«. (Valvasor 1589: 448)

Stanovska šola je imela s Trubarjevim, Bohoričevim in Frischlinovim šolskim redom teoretično dobro zastavljeno pedagogiko, ves čas pa se je srečevala s kadrovskimi in tudi finančnimi težavami. Bohorič je bil sprva na šoli sam, 11. septembra 1568 pa je dobil dva razmeroma slabo plačana pomočnika, ki sta mu pomagala pri učenju latinščine, za kar se je deželnemu glavarju in kranjskim odbornikom zahvalil tudi Trubar iz Derendingena v pismu 10. julija 1570 (Rajhman 1986: 236–237). Predlagal je, da bi na stanovski šoli v Ljubljani pomagal svojemu nekdanjemu krškemu učitelju mladi tübingenski magister Jurij Dalmatin. Trubar je za delo na stanovski šoli predvidel dva najbolj usposobljena strokovnjaka, ki jima je zaupal in bi lahko uresničila njegovo vizijo protestantskega šolstva v Ljubljani in na Kranjskem. To bi bila za stanovsko šolo in izobraževanje na Kranjskem najboljša možna rešitev. Žal pa so imeli deželni stanovi prav takrat veliko izdatkov in niso mogli pokriti stroškov dela za Jurija Dalmatina. Bohoriču so šele konec leta 1570 odobrili za pomočnika Janeza Gebharda (Rajhman 1986: 351). Bohorič ni imel sreče s pomožnimi učitelji, saj nekateri niso mogli slediti njegovim visokim strokovnim zahtevam, program pa je trpel tudi zaradi njihovih npravnih in značajskih pomanjkljivosti (Rajhman 1997: 15). Tak je bil npr. Janž Bayr, ki je Bohoriča odkrito napadal in ogovarjal, se vedno bolj vdajal pijači in zapustil službo. Bohorič je o tem poročal Kranjskim odbornikom aprila 1567:

Es hat aber Joannes Bayr da ich Jme nicht anderst, den nur des genigen. Was Jme woll anstünde meinem tragenden Ambt vnd specifierten in E. L. Beuelch nah, alhie An der vollen weiss abzusteuen ermahnt, mit geschlechter peschaidenhait vnd vngepürlicher Antastung meiner Person, pey sein ettlicher, herlicher vnd geleerter gesellen, mir am Neundten tag Jezigen monadts Aprillis hochmüttigkhichs zuuersteen geben ehr wölle E. E. L. seinen dienst aufssagen. Vnd dieweill die volle weiss, ein muetter vnd gebererin ist vieller pöser lasster, vnd wie der heillig Paulus (Ephes. 5) spricht: dass auss der Trunkenhait ain vnordig wessen volget; vnd der gemelt Bayr, Je lenger, der Trunkenhait ergeben wirdt eher, vielleicht von E. E. L. des diensts leuechtlichen pemuessigt. Zuuorauß weil er noch am perürten 9. tag Aprilis vnnd zu aussgang seiner Quatember auss dem dienst getretten. (Rajhman 1997: 59)

Da bi zagotovil nemoten pouk, je Bohorič izpraznjeno delovno mesto zaupal študentu Gašperju Hiemainu, saj bi za normalno delo potreboval vsaj štiri pomožne učitelje: »Zuwider pringung aber, die Anfangs von E. E. L. wolfürgenumbene

Shuell ordnung, manglet noch der vierdte Collaborator.« Odbornike deželnega zbora je prosil za naklonjenost pri reševanju težav na stanovski šoli in ker se je zavedal, da finance niso neomejene, je predlagal tudi rešitev, ki bi ustrezala kranjski/slovenski in nemški šoli. Bohoričevo pismo kaže, da so bile kadrovske razmere na stanovski šoli slabe, zato se je moral nenehno boriti za pomožne učitelje v tretjem in četrtem razredu ter za njihovo plačilo oz. nastanitev in oskrbo. Pismo kaže, da je bil Bohorič pedagoški vodja šole, kadrovník in ekonomist, ki je zelo dobro poznal razmere, od katerih je bil odvisen obstoj in napredek stanovske šole. Z odborniki deželnega zbora kneževine Kranjske se je znal prepričljivo sporazumevati in jim stvarno predstaviti pogoje za delo na šoli:

Wan nur die hundert gulden, wöliche dem Werner Feurer, weil er noch Jn der Landschafft Schuell vnd Jnn der vierten Classe laboriert, gemacht gewesst. (nachdem ehr Jn der Landtschafft Schuell jezt nicht mehr weder laboriert noch singt) herwider zur hoher notturfft der Landtschafft Schuell, vnnd zur seinen vorigen rechtenn geprauch gewendet wurden. Entgegen aber Jme dem Werner die 52 fl (wölliche seindt des Khaltenprunners selligen abgang nah meinandt vermacht) damit sich Khaltenprunner selliger petragen vnd darfur den Choral inn der khirchen verricht eruolgt. Vnd also Jedliche Schuell sein zuuor deputierte vnnd recht geordnete gepüer pehielte. Dan Ehr der Werner nichts mehr als Kalttenprunner seliger verricht, dan allein das er den Tact oder die mensur jem figurat fuhr. Wölliches ainem andern so leicht als Jme zuthuen, vnd wiewoll Jch nit weiss, welchs gestalt vnd mass Jme die hundert Rainisch gulden nah dem Ehr deutscher Schuellmaister worden vnd Jnen E. E. L. nichts dient eruolgen, doch so glaub ich nit das man allein des Tacts halben Jme dem Werner die hundert gulden gaar passiert. (Rajhman 1997: 60)

Bohoriču je pri nagovarjanju deželnozborskih odbornikov iz tujine pomagal tudi Trubar, ki se je zelo prizadeval, da bi bila stanovska šola bila uspešna izobraževalnica kranjskih/slovenskih nadarjenih učencev, hkrati pa je iskal tudi novega kakovostnega ljubljanskega pridigarja, ki bi nasledil Sebastijana Krelja. Dobro je poznal sposobnosti Adama Bohoriča in mu je zaupal najpomembnejše naloge v Ljubljani. Pismo, ki ga je 28. septembra 1568 iz Derendingena poslal deželnemu glavarju in kranjskim odbornikom, kaže veliko spoštovanje do Bohoriča in njegovega dela, saj je predlagal, da bi »den jezigen leteinischen schulmeister Adamum sol man zum predigambt prauchen«. Želel ga je za pridigarja v Ljubljani, stanovsko šolo, ki jo je Bohorič primerno umestil v ljubljanski prostor, pa bi lahko po njegovi zamisli vodili mlajši protestantski šolniki, tübingenski študenti, npr. Dalmatinov sošolec Bernard Steiner, ali magister Samuel Budina, sin prvega rektorja ljubljanske šole Lenarta Budine, ali Janez Gebhard, kasnejši tajnik deželnega zbora na Kranjskem (Rajhman 1986: 202–204). Za Bohoriča se je v imenu šolskega kolegija stanovske šole v Ljubljani zavzel tudi Trubarjev sin Felicijan, ki je Janžu (Janezu) Gebhardu 17. junij 1596 predlagal, da naj bi »den Alten Herrn Bochoritsch schön zu den schull Rectoris loco der gestalt«, dokler ne

dobijo za to mesto primernega človeka iz tujine. 24. aprila 1595 je Adam Bohorič postal drugič rektor stanovske šole in jo je vodil do 1. junija 1598. 17. avgusta ga je nasledil Engelbert Engel iz Wittenberga, vendar pa je bil rektor le do 30. oktobra 1598, ko so protestantsko stanovsko šolo ukinili po ukazu nadvojvode Ferdinande. Člani šolskega odbora v Ljubljani so svetovali, da naj deželni zbor pri odločanju za rektorja iz tujine upošteva tudi mnenje Hieronima Megiserja, ki je bil takrat rektor stanovske gimnazije v Celovcu (Rajhman 1997: 205) in je že leta 1582 predlagal kranjskim deželnim stanovom, naj takrat upokojenega Bohoriča na ljubljanski stanovski šoli nasledi Nikodem Frischlin.

Pouk na stanovski šoli je potekal šest ur dnevno, in sicer tri ure dopoldan in tri popoldan. Bohoričeva šola je bila predvsem deželna, torej ne značilno srednjeveška in samo za otroke iz višjih slojev. Adam Bohorič si je prizadeval izobraziti nadarjene dečke iz meščanskega okolja, ki niso imeli predizobrazbe, ne le otroke fevdalcev. Učni jezik je bila latinščina, vendar so se je učenci morali šele naučiti s pomočjo materinščine – Bohoričev šolski red je kranjščino/slovenščino zato prepoznal za pomožni učni jezik, ki je začetnikom približal nemščino in z njeno pomočjo odprl pot do »aristokratske« latinščine (Schmidt 1952, 1963). Kranjščina je bila na stanovski šoli nadomestni jezik le toliko časa, da so se učenci naučili nemščine, »na neorganizirani ravni pa so gotovo bile kake priložnostne 'šole', kjer so se mladi učili (tudi) slovenskega katekizma, bolj nadarjeni pa (tudi) slovenskega branja, nekateri celo pisanja« (Ahačič 2009: 15).

Bohoričev (drugi, ohranjeni) šolski red je predvideval latinščino kot glavni učni jezik. Učenci so morali za učiteljem ponavljati latinske besede, napisane na tabli, ali pa jim je učitelj razložil pomen latinskih stavkov v nemščini. Šlo je za učenje globalne humanistične latinščine z nekoliko večjo pomočjo nemščine in nekoliko bolj skromno pomočjo kranjščine, za usvajanje elitnega jezika izobražencev in opuščanje po kakovosti sporazumevalno manj dostojanstvene materinščine. Učenci so si morali zapomniti latinske stavke, tako da so prevajali besede, stavke in dele besedila iz nemščine v latinščino, le evangelij, katekizem in druge nabožne knjige so brali tudi v nemškem in kranjskem jeziku. V nemščini so vadili tudi pisanje in računstvo kot del splošne izobrazbe – kranjščina/slovenščina ni imela takega položaja in je bila manj ugledna ter cenjena –, končni cilj pa je bil »popolnoma dojeti osnove latinske gramatike in etimologijo grške slovnice« (Schmidt 1952, 1963). Bohoričev šolski red je »dovoljeval« nadomestno kranjščino pri katekizemskem poučevanju (in pri šolskem petju), sicer pa le kot pomožno sporazumevalno sredstvo pri usvajanju nemščine: »Očrtano upoštevanje nemščine v šoli na slovenskem teritoriju v dobi reformacije ni v primeri s preteklostjo nobena novost, pač pa je novost neko upoštevanje slovenščine.« (Kidrič 1924: 139) Pomembno je, da so jo protestanti vključili

v svoj izobraževalni sistem, tako da so z njeno pomočjo v šoli lažje razvijali nekatere učne veščine, tj. poslušanje, branje in razumevanje besedila, s tem pa so učenci hitreje usvojili učne spretnosti ciljnega jezika (latinščina) stanovske šole v Ljubljani, tj. prevajanje oz. tolmačenje, poslušanje, recitiranje, govorjenje, bogatenje besednega zaklada, znanje slovnice in zavedanje o humanistični vlogi in pomenu latinskega jezika.

Bolj kot kranjščina/slovenščina, ki je Bohorič ni neposredno imenoval v šolskem redu, je bila izpostavljena nemščina, prav tako jezik »neizobražencev«, a je bila na lestvici vrednot pred kranjščino, tj. materinščino povsem neizobraženih, a nadarjenih dečkov. Bohorič je v ljubljanskem okolju upošteval dva materna jezika, tj. kranjščino in nemščino, saj je bila protestantska Ljubljana dvojezična in so deželni stanovi podpirali kranjsko/slovensko in nemško Cerkev s tem pa tudi kranjsko/slovensko in nemško stanovsko šolo. Bohorič je »pomagal urejati razmerja med obema«, tako da si je prizadeval za sobivanje brez nasprotovanj in je narodnostno vprašanje puščal ob strani, pomembna pa sta mu bila »pravo-vernost in strokovna izobrazba« (Rajhman1997: 12). Ljubljanska stanovska šola je bila regionalno kranjsko/slovensko-nemška, globalno pa latinska. Jezikovno vrednostno je v šolskem redu postavljala nemščino pred kranjščino, kljub temu pa je bilo osnovno znanje obeh deželnih jezikov za učence nujna predstopnja aristokratske latinščine. Protestantska Ljubljana je imela sredi 16. stoletja v odnosu do ljudi in okolja kranjski/slovenski narodni značaj. Ko se je Bohorič leta 1582 upokojil, je bilo v Ljubljani 2.909 protestantov, in sicer 2.037 Kranjcev/Slovencev in 872 Nemcev (Svetina 1952: 172). Javna uprava je bila kranjska/slovenska. Seje mestnega sveta so potekale v kranjskem/slovenskem jeziku in so jih redkim članom, ki kranjščine niso dobro razumeli, tolmačili v nemščino (Svetina 1952: 173). Šlo je za jezikovnopolitično stvarnost, ki so jo protestanti uveljavili s tiskanjem kranjskih/slovenskih knjig in kranjskim protestantskim bogoslužjem. Kranjski jezik v cerkvi se je v Bohoričevi stanovski šoli začel razširjati tudi kot učni jezik. Pri pouku se je uporabljal v omejenem obsegu kot pomožni (učni) jezik na začetni stopnji izobraževanja, tj. v prvem in drugem razredu, vendar ne v vseh oddelkih (Schmidt 1952, 1963). Učenci so na pamet pripovedovali v kranjščini le obravnavane odlomke iz katekizma. Bohorič je kot edini slovenski učbenik v prvem razredu predpisal Kreljevo *Otročjo biblijo* (1566), tj. »sazhetak katehisma kranfkiga«, ki je v hrvaški, nemški, latinski in italijanski prevodni različici ustrezal ideji stanovske šole, da omogoči učencem čim boljše znanje uglašene latinščine s pomočjo (pomožnih) deželnih jezikov. Svoje kranjske/slovenske slovnice, ki je bila napisana v latinščini, ni predvidel niti pri pouku v višjih razredih, ko se je po upokojitvi med letoma 1595 in 1598 ponovno vrnil na šolo, niti je ni upošteval Frischlinov šolski red iz leta 1584, čeprav je Bohorič v njej teološko utemeljil kranjski jezik in njegov pomen za

širjenje svetopisemske resnice v 16. stoletju.¹³ Na naslovnici je navedel Pavlov izrek iz Pisma Rimljanov *Vfaki jesik bode Boga sposnal* v cirilici, glagolici, kranjski, latinski in grški pisavi.¹⁴ Na videz presenetljiva odločitev kaže, da je bilo izobraževanje na ljubljanski stanovski šoli podrejeno glavnemu cilju, tj. latinskemu jeziku, ki odpira vrata univerzitetnemu študiju. Kranjska jezikovna norma, čeprav jo je Bohorič predstavil in razložil v latinščini, za takratni izobraževalni sistem ni bila niti zanimiva niti potrebna. Podobno je bilo tudi v vseh nemških deželah, kjer materinščina, tj. nemščina na šolah prav tako ni bila učni predmet. Verjetno zaradi takih načel izobraževanja med učbeniki na stanovski šoli v Ljubljani ni bilo kasneje tudi drugih Bohoričevih knjig, npr. izgubljenih ljubljanske začetnice in trijezičnega slovarčka (*Elementale Labancese cum Nomenclatura trium linguarum*, ok. 1580) ter *Otročje table* (ok. 1580). Po črki zakona, tj. šolskega reda, je imel Rupel (1934: XXXIV) celo prav, ko je zapisal, da je bila stanovska šola »prav za prav latinska, slovenščina in nemščina sta bila le pomožna jezika«. Šole ne moremo imenovati za slovensko, saj kranjščina/slovenščina formalno ni bila učni jezik. Globalna latinščina je bila na lestvici vrednot določena za jezik izobražencev, deželna materinščina (kranjščina/slovenščina, nemščina) ali regijski jezik (nemščina) pa sta bila označena za jezik neizobražencev. Resnično stanje, ki je izhajalo iz Trubarjeve predpostavke o slovenski protestantski šoli in mu je Bohorič poskušal v praksi slediti (kolikor je pač bilo v danih okoliščinah mogoče), pa kaže, da je bila kranjščina/slovenščina pri pouku na stanovski šoli vendar upoštevana in je imela »za tiste čase primerno mesto v šoli« (Gerlanc 1951: 167), v višjih razredih predvsem pri nabožnem petju. To pa pomeni, da je Bohorič upravičeno prepoznan za začetnika slovenskega pouka, čeprav v praksi še ni mogel v celoti uresničiti vseh Trubarjevih hotenj po uveljavitvi kranjskega/slovenskega učnega jezika.

Bohoričev šolski red kljub Trubarjevi želji, da bi začetno šolstvo na Kranjskem potekalo v kranjščini, ni vzpostavil »elementarne« slovenske šole v »ljudskem« jeziku. To je bilo verjetno prvič predvideno šele leta 1679 v šolskem redu latinske šole svetega Nikolaja v Ljubljani, ki je bila »izbirna šola« za jezuitski

¹³ Njegova latinsko pisana slovnica kranjskega jezika *Arcticae horulae succisvae, de Latino Carniolana literatura (Proste zimske urice o latinsko-kranjski pismenosti)* dokazuje veliko jezikovno samozavest Adama Bohoriča, ki je kranjščino/slovenščino, prvič natisnjeno v knjižni obliki leta 1550, že leta 1584 postavil ob bok najbolj razvitim jezikom – slovenščina/kranjščina je postala deveti evropski materni jezik, ki je bil normiran v slovnici: v 15. stoletju sta bili napisani slovnici italijanskega in španskega jezika, v 16. stoletju pa so jima sledili še francoščina, češčina, portugalščina, valižanščina, poljščina, nemščina in slovenščina.

¹⁴ Gre za izviren Bohoričev prevod iz Biblije (*Vsak jezik bo slavil Boga*), ki ni sledil Dalmatinu: *Inu vsi jeziki imajo slaviti Boga ali Trubarju: Inu sledni jezik bode spoznal Boga.*

licej – njen šolski red jasno določa, da je potrebno narekovati snov za pisanje v ljudskem jeziku (*sermo vulgi*), kranjsko/slovensko pa se je tudi pelo (ob nemških in latinskih pesmih) (Schmidt 1952, 1963). Kranjščina/slovenščina se kljub temu ni obdržala kot učni jezik, postala pa je jezik v cerkvi in (deloma) tudi že umetnostni jezik, ki se je na Slovenskem od Trubarja do Slomška razvijal predvsem v okviru pridižne literature. Na ljubljanski protestantski stanovski šoli je šlo bolj za predstavo o tem, kako naj bi izobraževanje na Kranjskem nekoč potekalo – Slomšek je to vizijo uresničil v 19. stoletju z nedeljskimi šolami na deželah, ki so imele kranjski/slovenski učni jezik (tudi verouk je potekal v kranjščini/slovenščini), v trgih in mestih pa je Bohoričevo globalno latinščino zamenjal nov globalni jezik srednjeevropskega prostora, tj. nemščina, ki se je kot učni jezik ustalila tudi v gimnazijah.

Bohoričev šolski red je bil do materinščine, tj. slovenščine nemačehovski le pri petju – zapisal je enačbo: glasba = ljubezen; pesmi v materinščini so torej ljubezen, jezik pa je tako (naj)pomembnejši spremni pojav domoljubja, duševnega pojava, ki določa odnos med človekom in njegovo pripadnostjo (v našem primeru) slovenstvu. Tu je Bohoričev šolski red ohranil svojo stvarno vrednost, ostaja sodoben in zanimiv za današnji čas in naš odnos do jezika, ker je šlo za razmere, ki so zelo podobne sodobni slovenski jezikovni politiki. V Zakonu o javni rabi slovenščine in Zakonu o visokem šolstvu je sicer izpostavljal pomen slovenskega učnega jezika, v praksi, zlasti v visokem šolstvu, znanosti in raziskovanju pa nasilno prevladuje sodobni globalni jezik, tj. angleščina, ki ima boljši položaj kot slovenščina in je v (našem in globalnem) družbenem okolju »aristokratski« jeziki znanosti, visokega šolstva in izobraževanja.

Bohoričevo slovničarsko in pedagoško delo kaže, da je bil med našimi protestanti najbolj prepoznaven humanist z največjo jezikovno samozavestjo. V Predgovoru *Prostih zimskih uric* izstopa misel o jezikovni enotnosti, ki prebivalce različnih slovenskih dežel in pokrajin kulturno povezuje ter jih vključuje v evropski duhovni prostor. Gre za predzgodbo o slovenski državotvornosti, za izenačenje jezikovnega in narodnostnega vprašanja, za razmišljanje o jeziku kot najbolj pomembnem delu narodove identitete. V času, ko smo izpostavljeni globalnemu anglizatorstvu, je potrebno prisluhniti Bohoriču in razumeti, zakaj se moramo Slovenci v slovenskih javnih šolah sporazumevati in izobraževati v slovenščini. Brez jezika nas ni, če ga bomo izgubili se bomo izslovenili in postali Neslovinci (Jesenšek 2016: 9)

Literatura

- Kozma AHAIČ, 2007: Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem. (Zbirka *Linguistica et philologica*, 18). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- –, 2009: Infrastruktura slovenščine 1550–1758. *Infrastruktura slovenščine in slovenistike* (Obdobja, 28). Ur. Marko Stabej. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 11–17.
- Adam BOHORIČ, 1575: *Ordo scholae procerum in Carniola revisus anno 1575. mense Iulio / Einer ersamen Lanndtschafft in Crain Schuelordnung*. Rokopis: Arhiv Republike Slovenije. (Tiskana objava v Vlado Schmidt, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 189–201).
- Jože CIPERLE, 1986: Ljubljanska protestantska stanovska šola in klasični jeziki. *Antični temelji naše sodobnosti*. Ljubljana: Društvo za antične in humanistične študije Slovenije. 35–41.
- Theodor ELZE, 1859: Budget des evangelischen Gymnasiums in Laibach. *Mitteilungen des historischen Vereins für Krain*. Laibach. 55–63.
- –, 1901: Die Rectoren der krainerischen Landschaftsschule in Laibach während des 16. Jahrhunderts, *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 12/3–4, 117–153.
- Bogomil GERLANC, 1951: Opombe z uvodom k tekstem. *Cvetnik naše reformacijske misli*. Izbral in uredil Bogomil Gerlanc. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 153–172.
- Boris GOLEC, 2021: Manj osvetljene plati Bohoričevega življenja Adama Bohoriča (ok. 1524–1601/2). *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Program simpozija in povzetki referatov. Ur. Marko Jesenšek. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 21–22.
- Marko JESENŠEK, 2020: Bohoričev šolski red *Ordo scholae procerum in Carniolia* (1575), *Časopis za zgodovino in narodopisje* 91 = n. v. 56/2–3, 206–210.
- –, 2016: *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi* (Zora, 117). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- Marko JESENŠEK (ur.), 2021: *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Zbornik povzetkov. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Stanislav JUŽNIČ, 2001: Kostel med poskusi naselitve uskokov sredi 16. stoletja, *Zgodovinski časopis* 55/1 (122), 19–54.
- France KIDRIČ, 1924: Slovenske knjige v protestantski stanovski šoli v Ljubljani 1563–1598, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 4/1–4, 130–141.
- Stane OKOLIŠ, 2008: *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Jože RAJHMAN, 1986: 1572. *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Jože RAJHMAN, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 53–58.
- Mirko RUPEL, 1934: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Tiskovna zadruga v Ljubljani.
- –, 1951: Novo Trubarjevo pismo, *Slavistična revija* IV/1–2, 111–113.

SBL 1, 1925 = France KIDRIČ, 1925: *Slovenski biografski leksikon*: 1. zv. Abraham – Erberg. Izidor Cankar et al. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi145314/#slovenski-biografski-leksikon>

SBL 2, 2018 = Kozma AHAČIČ: *Novi slovenski biografski leksikon*: 3. zv. Ble-But. Ur. Barbara Šterbenc Svetina et al. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi145314/#novi-slovenski-biografski-leksikon>

Primož SIMONITI, 1971: Neznani ljubljanski tisk iz leta 1577 in nekaj podatkov o njegovem avtorju, *Kronika* 19/1, 14–21.

– –, 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

– –, 1984: K vprašanju razmerja med humanizmom in reformacijo. *Protestantismus bei den Slowenen = Protestantizem pri Slovencih*. (Wiener Slawistischer Almanach 13). Ur. Gerhard Neweklowy idr. Wien: Institut für Slawistik der Universität Wien. 89–104.

Anton SVETINA, 1952: Protestantizem v Ljubljani. Kulturnozgodovinske slike. *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Slovenska matica. 161–174.

Marko SNOJ, 2021: Priimek Bohorič. *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Program simpozija in povzetki referatov. Ur. Marko Jesenšek. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 21–22.

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

– –, 1963: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*. Prvi del. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Primož TRUBAR, 2014: *Cerkveni red (1564)*. Znanstvenokritična izdaja dela Cerkovna ordnina z znotrajjezikovnim prevodom v sodobni slovenski knjižni jezi. (Zbirka Trubar v sodobnem jeziku, zv. 3). Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZERC SAZU.

Janez Vajkard VALVASOR, 1689: *Die Ehre des Herzogtums Krain. VII*. Laibacha–Nürnberg = *Čast in slava Vojvodine Kranjske II*. VII. knjiga. Prevod iz nemščine prof. Doris Debenjak, prof. dr. Božidar Debenjak in Primož Debenjak, dipl. ing. Ljubljana: Zavod dežela Kranjska 2009. Na zalogi ima Wolfgang Moritz Endter, knjižotržec v Nürnbergu. Ljubljana–Nürnberg.

– –, 1689a: *Die Ehre des Herzogtums Krain. XI*. Laibacha–Nürnberg = *Čast in slava Vojvodine Kranjske III*. XI. knjiga. Prevod iz nemščine prof. Doris Debenjak, prof. dr. Božidar Debenjak in Primož Debenjak, dipl. ing. Ljubljana: Zavod dežela Kranjska 2009. Na zalogi ima Wolfgang Moritz Endter, knjižotržec v Nürnbergu. Ljubljana–Nürnberg.

Jonatan VINKLER, 2011: *Uporniki, »hudi farji« in Hudičevi soldatje: podobe iz evropskih in »slovenskih« imaginarijev 16. stoletja*. Digitalna knjižnica. Dissertationes 17. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <http://www.pei.si/Sifranti/staticPage.aspx?id=79>.

Maja ŽVANUT, 1989: Korespondenca dveh kranjskih plemičev iz sredine 16. stoletja, *Zgodovinski časopis* 43/4, 477–506.

Povzetek

ADAM BOHORIČ NA STANOVSKI ŠOLI V LJUBLJANI

Bohorič je bil učitelj v Krškem med letoma 1551 in 1563, nato pa sta ga Trubar in Krelj povabila v Ljubljano (1565), da bi utemeljil in uredil šolstvo na Kranjskem. Leta 1566 je postal ravnatelj / rektor protestantske javne šole, ki jo je vodil do upokojitve leta 1582, kasneje pa ponovno še med letoma 1595 in 1598. Bohorič je za stanovsko šolo v Ljubljani napisal tudi prvi šolski red (verjetno jeseni 1568), ki je, žal, izgubljen, nato pa leta 1575 še drugega, »popravljenega«, ki se je ohranil in je bil (neuradni) predpis do leta 1584, ko je bil za predpis uradno potrjen tretji, tj. Frischlinov šolski red stanovske šole v Ljubljani.

Adam Bohorič si je splošno znano mnenje, da je »vodilni protestantski šolnik na Kranjskem«, pridobil na ljubljanski stanovski šoli (njena naslednica je danes Klasična gimnazija v Ljubljani). V deželni stanovski šoli si je prizadeval izobraziti nadarjene dečke iz meščanskega okolja, ki niso imeli predizobrazbe, ne le otroke fevdalcev. Zdi se, da je jezikovno vrednotenje kranjščino prepoznalo za materinščino na deželi, nemščino pa v mestih, zato je njeno znanje za kranjske učence nujna predstopnja aristokratske latinščine. Protestantško stanovsko šolo v Ljubljani bi zato težko imenovali za slovensko, saj kranjščina ni bila, kot to pri nas nekritično ponavljamo za Schmidtom (*Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*, Ljubljana 1952), določena za »poučevalni jezik na začetni stopnji«. Na ljubljanski protestantski stanovski šoli je šlo bolj za predstavo o tem, kako naj bi izobraževanje na Kranjskem nekoč potekalo – Slomšek je to vizijo uresničil v 19. stoletju z nedeljskimi šolami na deželah, ki so imele kranjski učni jezik (tudi verouk je potekal v kranjščini), v trgih in mestih pa je Bohoričevo globalno latinščino zamenjal nov globalni jezik srednjeevropskega prostora, tj. nemščina, ki se je kot učni jezik ustalila tudi v gimnazijah. Bohoričev šolski red je bil do materinščine, tj. slovenščine nemačehovski le pri petju – zapisal je enačbo: glasba = ljubezen; pesmi v materinščini so torej ljubezen, jezik pa je tako (naj)pomembnejši spremni pojav domoljubja, duševnega pojava, ki določa odnos med človekom in njegovo pripadnostjo (v našem primeru) slovenstvu. Tu je Bohoričev šolski red ohranil svojo stvarno vrednost, ostaja sodoben in zanimiv za današnji čas in naš odnos do jezika.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ AN DER STÄNDESCHULE IN LJUBLJANA

Bohorič war zwischen 1551 und 1563 als Lehrer in Krško tätig, sodann wurde er von Trubar und Krelj nach Ljubljana eingeladen (1565), um das Schulwesen in Krain zu begründen und zu regeln. Im Jahre 1566 wurde er zum Rektor der öffentlichen protestantischen Schule und blieb auf dieser Position bis 1582, als er den Ruhestand antrat; als Rektor betätigte er sich ebenso zwischen 1595 und 1598. Für die Ständeschule in Ljubljana verfasste er die erste Schulordnung (wahrscheinlich im Herbst 1568), die bedauerlicherweise als verloren gilt. 1575 folgte die zweite, „korrigierte“ und bis heute erhaltene Fassung, gültig bis 1584, als die dritte Frischlins Version der Schulordnung in Kraft trat.

Die allgemeingültige Meinung, Adam Bohorič sei „der führende protestantische Mitarbeiter im Schulwesen in Krain“ gewesen, geht auf seine Tätigkeit an der Ljubljanaer Ständeschule (heute Klassisches Gymnasium Ljubljana) zurück. Er bemühte sich nicht nur um die Bildung feudaler Schüler, sondern ebenso um die Bildung begabter Jungen aus dem bürgerlichen Milieu. Es scheint, Krainisch wurde als Muttersprache auf dem Lande und Deutsch als Muttersprache in den Städten anerkannt, sodass Deutschkenntnisse bei Krainer Schülern eine notwendige Vorstufe des aristokratischen Lateins darstellten. Die protestantische Ständeschule in Ljubljana kann somit nur mit Vorbehalt als slowenisch gehalten werden, denn Krainisch

wurde (trotz der Behauptung Schmidts in seinem Werk *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*, Ljubljana 1952) nicht als Unterrichtssprache auf niedrigen Bildungsstufen vorgesehen. Die Schule galt eher als eine Vorstellung darüber, wie die Bildung in Krain einst organisiert sein sollte. Slomšek hatte diese Vision erst im 19. Jahrhundert verwirklicht, und zwar mit der Gründung von Sonntagsschulen auf dem Lande mit Krainisch als Unterrichtssprache. In märktischen und städtischen Gebieten wurde allerdings Deutsch als neue globale Sprache des mitteleuropäischen Raumes zur Unterrichtssprache an den Schulen, so auch an den Gymnasien. Die Schulordnung von Bohorič ließ die Muttersprache, d. i. Slowenisch nur beim Musikunterricht zu; Musik wurde mit Liebe gleichgesetzt, in der Muttersprache gesungene Lieder stellten somit die Liebe dar, die Sprache galt als Begleiterin des Patriotismus, denn sie bestimmt das Verhältnis zwischen dem Menschen und (in unserem Fall) seiner Zugehörigkeit dem Slowenentum. In dieser Hinsicht bleibt die Schulordnung von Bohorič weiterhin aktuell und interessant für die heutige Zeit und unsere Beziehung zur Sprache.

Adam Bohorič kot »homo musicus« in njegov vpliv na razvoj slovenske glasbene umetnosti

Tomaž Svete

Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za glasbo,
Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, tomaz.svete@um.si

V razpravi je predstavljen vpliv Bohoričeve *Jutranje pesmi* / *Ene otročje pesmi* (1584) na razvoj slovenske glasbene umetnosti. Gre za izvirno slovensko protestantsko pesem; melodija, ki ima prav tako več izvirnih potez, pa je podobna pesmi Nikolausa Hermanna; Bohoričevo skladbo *Jutranja pesem* so prirejali ustvarjalci slovenskih zborovskih pesmi Hubad, Adamič, Marolt in Tomc, Krek, Gobec in Močnik.

Im Beitrag wird der Einfluss des Morgenlieds von Adam Bohorič mit dem Titel *Jutranje pesmi* / *Ena otročje pesmi* (1584) auf die Entwicklung der slowenischen musikalischen Kunst erörtert. Es handelt sich um einen originellen protestantischen Gesang; die Melodie, teilweise ebenso durch Originalität ausgezeichnet, ähnelt jedoch einem vergleichbaren Gesang vom deutschen Kantor Nikolaus Herman. Das Morgenlied Bohoričs wurde bisher von mehreren slowenischen Musikschaffenden bearbeitet, so von Hubad, Adamič, Marolt, Tomc, Krek, Gobec und Močnik.

Ključne besede: Adam Bohorič, glasbena umetnost, slovenska protestantska pesem, *Jutranja pesem* / *Ena otročja pesem*, zborovsko petje

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, musikalische Kunst, slowenisches protestantisches Lied, *Jutranja pesem* / *Ena otročja pesem*, Chorgesang

Reformacija je pomembno vplivala na slovensko glasbo: »Za širino glasbenega življenja je bila izredno važna reformacija. Tudi za slovenske protestante je bila glasba to kar za Martina Luthra, namreč eno najučinkovitejših sredstev za širjenje novega nauka.« (Cvetko 1981: 65) Že Trubarjev *Katekizem* iz leta 1550 je vseboval šest pesmi in litanije z besedili ter napevi; izdaja iz leta 1563 Matije Klombnerja in Jurija Juričiča je sicer brez njih, zato pa vsebuje tretja izdaja, ki jo je leta 1567 v Tübingenu izdal Primož Trubar kot prvo slovensko pesmarico, približno šestintrideset napevov – natančnega števila ni mogoče navesti, ker je le fragmentarno ohranjena (Pokorn 1986: 2); šestintrideset jih ima četrta izdaja; peta je izšla brez melodij, šesta jih ima dvainšestdeset, sedma, zadnja, pa devet-inšestdeset. Od vseh slovenskih protestantov tistega časa je za najbolj izobraženega v glasbenem smislu veljal Adam Bohorič, slušatelj artistične fakultete v Wittenbergu, kjer je bil poleg humanistične deležen tudi glasbene izobrazbe – bil je tudi učenec znamenitega Filipa Melanchtona (Kidrič 1978: 143). »Kot

rektor stanovske latinske šole v Ljubljani med letoma 1566 in 1582 ter 1995 in 1998 je prispeval velik delež k razvoju protestantskega cerkvenega petja v smislu prevajanja in ustvarjanja obstoječih nemških tekstov in njim ustreznih napevov. Prvi med Slovenci je tudi ustvaril bogato zbirko narodnega blaga in umetne glasbe, ki je vsebovala okrog 2000 skladb s slovenskimi, nemškimi in latinskimi teksti; zbirka se je še leta 1950 nahajala v Ljubljani, kasneje se je za njo izgubila vsakršna sled.« (MZ 1971: 214)

Podoba slovenske protestantske pesmi je v celoti zelo preprosta, posebno še, če pesmi primerjamo s skladbami Bohoričevega mlajšega sodobnika Jakoba Gallusa (1550–1591). Taka primerjava ni mogoča, saj Gallusova dela sodijo v najvišjo glasbeno umetnost tistega časa, protestantska cerkvena pesem pa je namenjena preprostemu ljudstvu (Pokorn 1986: 2). Gallusove in Bohoričeve »skladbe« so sociološko gledano istega žanra, saj gre še pred pojavom *avtonomne umetnosti* leta 1637 za t.i. *skupno umetnost*, slonečo na glasbeni udeležbi vseh prisotnih; seveda pa so med obema ustvarjalcema očitne razlike (Besseler 1959: 17–24). Protestantska pesem je bila namenjena skupnemu petju v cerkvi, medtem ko je bilo izvajanje Gallusovih skladb značilen primer glasbe tipa *musica reservata*, ki je bila dostopna samo ozkemu krogu izvedencev (Cvetko 1981: 77). Bohorič je bil humanistični izobraženec, ki je s svojim delovanjem prispeval velik delež k razvoju samobitnosti slovenskega naroda na področju literature, slovnice, glasbe in šolstva, Gallus pa je s svojim bogatim opusom prispeval h glasbenemu razvoju na Slovenskem ravno toliko, kot kateri koli veliki skladatelj tistega obdobja, npr. Orlando di Lassa ali Giovanni Pierluigi da Palestrino. Glede na to, da je protireformacija zadušila nadaljnji razvoj narodove samobitnosti na Slovenskem in so na grmadi končali premnogi protestantski napevi, Andrej Rijavec razmišlja:

Tako obstaja eno izmed ključnih vprašanj te glasbeno sicer razgibane dobe do nadaljnjega odprto. Če bi bilo reformaciji usojeno daljše življenje, bi glasbena umetnost na Slovenskem doživela svoje slovenstvo in svojo slovenskost prej, vsekakor pred 19. stoletjem, ko se je samostojna slovenska glasbena kultura v ožjem in zaostrenem pomenu besede začela oblikovati v popolnoma spremenjenih idejnih, družbenih in umetnostnih razmerah. (Rijavec, nav. po Škulj 2001: Predgovor)

Reformacijsko gibanje je prispevalo tudi k razvoju glasbenega življenja v Ljubljani, ki se je v tistem času že postopoma razvijala v slovensko kulturno središče. Deželni stanovi so v mestu zaposlovali deželne trobentače in piskače, od leta 1574 dalje tudi mestne goslače, ki so morali sodelovati pri protestantskem bogoslužju in tudi na številnih slovesnostih. Tudi posvetna glasba je bila v protestantskih krogih zelo prisotna in pomembna. V 16. stoletju sta protestantska in katoliška cerkev spodbujali in razširjali stilno raznoliko slovensko glasbo, ki

se je zgledovala po italijanski renesančni glasbi in dejavnosti nemških kantorjev (Cvetko 1981: 64–68):

Ti iz svoje domovine niso prinesli samo protestantskega korala, ki je že sam vseboval nadih renesančne miselnosti, ampak tudi kompozicije, za katere je značilno, da so bile bolj ali manj že renesančne in so jih napisali avtorji iz nemškega protestantskega skladateljskega kroga. (Cvetko 1981: 68)

Na žalost je bila reformacija na naših tleh časovno omejena, »/z/ato njen razvoj in vloga na Slovenskem nista mogla biti takšna kot na Nemškem, kjer se je obdržala in je ustvarjanje odločneje krenilo v renesanso in pozneje v barok« (Cvetko 1981: 71). Jež (1995: 139) zato ugotavlja: »Reformacija je poudarila pomen šolstva, v katerem je posebno mesto dodelila glasbi. Tako so v Ljubljani 1563 ustanovili stanovsko šolo, v kateri je bil najpomembnejša osebnost za rektorjem kantor, učitelj koralnega in figuralnega petja.«

Bohorič je poleg prirejanja napevov verjetno tudi skladal. »Žal je v eni od protestantskih pesmaric ohranjena le *Ena otročja pejsam*, za katero je izpričano Bohoričevo avtorstvo.« (Jež 1995: 139). Zaradi izvirne melodije in priredbe pa se je tega napeva kasneje lotila vrsta ustvarjalcev slovenske zborovske literature, kar kaže, da so protestantski napevi odmevali še dolgo v slovenskem glasbenem prostoru in da so zanimivi tudi v današnjem času.

Bohorič je tako kot Trubar v slovenski protestantski pesmi sledil etični noti, tako da je navduševal ljudske množice za božjo besedo in jih spodbujal, da so razvijali narodovo samobitnost:

Že v 19. stoletju pa se je prvotnim izključno verskim razlogom uporabe pridružil nacionalni vidik ter hkrati s kulturno zgodovinsko zanimivostjo pesmi nato prevladal. Konec prejšnjega stoletja je slovenska protestantska pesem postala predmet muzikološkega preučevanja, Josip Čerin je z dizertacijo o njej leta 1902 doktoriral na dunajski univerzi. Približno v istem času jo je Matej Hubad prenesel iz cerkvene v koncertno glasbo. (Pokorn 1986: 3)

Muzikološkemu raziskovanju umetelne obdelave protestantskih napevov in uporabe njihove tematike so sledili Emil Adamič, Matija Bravničar, Matija Tomc, France Marolt, Marijan Lipovšek, Alojz Srebotnjak in drugi slovenski skladatelji:

Vsega skupaj je bilo v takšni ali drugačni obliki doslej obdelanih približno dvajset melodij iz pesemskega repertoarja naših reformatorjev, se pravi približno ena tretjina. Najpogostejša je večglasna zborovska priredba, ki je za današnji čas videti tudi najbolj naravna, dasi je protestantska pesem v svoji izvirni podobi enoglasna. Ni pa seveda edino možna. Pri izbiri pesmi je gotovo soodločala tudi njihova estetska stran. Nekatere so doživele več obdelav, med njimi daleč največ Jutranja pesem Adama Bohoriča, po kateri so segli Hubad, Adamič, Marolt in Tomc, Krek, Gobec in Močnik. S svojim besedilom sodi ta pesem, ki je bila prvič objavljena v pesmarici 1584, med izvirne slovenske protestantske, a tudi v melodiji ima,

kljub podobnosti s pesmijo Nikolausa Hermanna in verjetnemu naslonu nanjo, več izvirnih potez. (Pokorn 1986: 3)

Izvirni Bohoričev napev je bil izziv tudi za Mateja Hubada (1866–1937):

Njegovo pozornost je vzbudilo predvsem glasbeno delo protestantov. V času študijskega potovanja po Nemčiji je pregledal tamkajšnje knjižnice in glasbene zbirke ter našel nekaj njihovih izdaj. Plod teh prizadevanj so tudi priredbe, ki so izšle leta 1900 pod naslovom Slovenske duhovne pesmi. Napeve iz protestantskih pesmaric dopolnjujeta dve priredbi napevov iz pesmarice Matije Kastelica, ki zastopata stoletje mlajšo katoliško ustvarjalnost. Hubadove priredbe kažejo v primerjavi z ljudskimi pesmimi čisto drugačen pristop. Modalni napevi iz 16. stoletja so v svoji melodični strogosti le dragulj, ki ga skladatelj obda z umetelnim okvirom harmonske spremljave. Ti preprosti napevi so v nekaterih priredbah vpleteni v glasbeni stavek, ki z razmeroma bogato kromatiko, do dvo zborja stopnjevanim kopičenjem glasov in mestoma polifoniziranim zborovskim stavkom dobiva širše razsežnosti. (Nagode 1998: Predgovor)

Skladba *Ena otročja pesem*, znana tudi pod imenom *Jutranja pesem*, je notirana kot enoglasni napev v beli menzuralni notaciji. Skladatelji so v nasprotju z njenim prvotnim bistvom poskušali skladbo uglasbiti skladno z ustaljeno prakso svojega časa, tj. večglasno in prilagojeno sodobnemu načinu dojemanja metrično-ritmičnih glasbenih vzorcev. Ob tem se pojavlja načelno vprašanje o primernosti in smislu nadaljnje obdelave nekega poljubnega napeva, najsi bo ljudski ali pa, kot Bohoričeva skladba, arhaičen. Ali torej takšen napev uglasbiti v skladu z okusom in slogovnimi pričakovanji ter izvajalsko praktičnimi zmožnostmi svojega časa, ali pa ga verno podati čim bolj nespremenjenega v njegovi prvotni obliki ter ga obdelati v skladu z njegovo imanentno glasbeno logiko? Veliko slednjih primerov sta nam v zadostni meri zapustila zbiralca ljudskih napevov in velika skladatelja Bela Bartók in Zoltan Kodaly. Nek arhaičen napev uglasbiti s sredstvi, temelječimi na ustaljenih harmonskih in ritmičnih vzorcih, prevladujočih od baročnega obdobja naprej, se zdi samo po sebi dokaj vprašljivo početje. Zagotovo pa je treba poizkus, oživiti protestantsko glasbeno tradicijo od konca 19. stoletja naprej, razumeti v zgodovinskem kontekstu. Matej Hubad, Emil Adamič in njuni sodobniki so si prizadevali povzdigniti slovensko glasbeno kulturo s čitalniške na višjo umetniško raven, čemer so vsi izhajali iz čitalništva in z njim povezane prakse. Matej Hubad je v svoji priredbi omenjene pesmi skušal čim bolj dosledno slediti metrično-ritmičnemu toku izvirnika, drugi skladatelji pa so pri uglasbitvi prilagajali metrični potek skladbe sodobnejšim glasbenim vzorcem, prisotnim od baročnega obdobja naprej.

Bohoričeva pesem ima vse značilnosti glasbe iz obdobja reformacije in protireformacije. Čeprav se je *Jutranja pesem* v prvotnem zapisu ohranila kot enoglasna, pa tudi večglasne uglasbitve niso sporne, če gre za harmonizacije, ki se ne oddaljujejo preveč od osnovne ideje in glasbenih ter zgodovinsko pogojenih

slogovnih značilnosti izvirnika; bolj pomembno je, kako pristopiti k metrično-ritmični obdelavi osnovne glasbene zamisli:

V 15. in 16. stoletju je prevladoval znotraj vokalne glasbe način uglasbitve teksta, povsem drugačen od tistega kasnejših obdobij. Na mestu načina členjenja po taktih in jasne ločitve na poudarjene in nepoudarjene dobe znotraj le-teh tu najdemo tako imenovane *menzuralne skupine*, ki temeljijo predvsem na načinu časovnega členjenja skladb na posamezne odlomke in manj na poudarkih posameznih dob, pri čemer se uglasbitvi teksta dopušča s tem določena svoboda. Seveda so tudi takrat že poznali ločitev na poudarjene in nepoudarjene dobe, kar so v praksi nakazovali skozi spuščanje ali dvigovanje roke na način *depressio in elevatio*, ker je že v 15. stoletju ta način služil pripravi, nastopu in razrešitvi neke disonance. Bistvo tega relativno slabotnega *menzuralnega akcenta* pa se skriva v tem, da na ta način pušča besednemu poudarku svobodo. V omenjenem primeru samo podajanje teksta sicer temelji na silabičnem principu, značaj melodije pa se vendar naslanja na povsod prisotno melizmatiko, ki tako ustvarja, za starejši način petja tako značilen, *glasovni tok* kot podlago za tako imenovano *prozno melodiko* renesančnega obdobja, tako drugačno od tipa *korespondenčne melodike* baroka. Neke vrste plemenita zadržanost je značilna za umetno glasbo 16. stoletja, ki naj bi se ravno skozi prej omenjeni *glasovni tok* v smislu idealne podlage za polifono vodenje glasov razlikovala od profanih plesnih oblik ali instrumentalne prakse tistega časa.« (Besseler 1959: 17–19)

Ritmično-metrična uglasbitev *Jutranje pesmi* v priredbi Mateja Hubada za mešani zbor zvesto sledi Bohoričevemu izvirniku, s to razliko, da je iz popolnoma razumljivih razlogov prenesena v sodoben notni zapis. Tudi način gradnje skladbe od daleč nakazuje značilnosti antifonalnega petja. Najprej napev zazveni v altu, potem dvoglasno v ženskih glasovih in šele ob naslednjih kiticah besedila štiriglasno. Melodija, ki je sestavljena iz štirih odlomkov, začne v dorskem modusu, kasneje v lidijskem in frigijskem, na koncu spet izzveni v dorskem, pri čemer uporaba znižane sedme stopnje tik pred koncem še poudari njen modalni značaj. Harmonizacija skladbe se zdi pri Mateju Hubada na prvi pogled preprosta, hkrati pa skriva v sebi marsikatero značilno posebnost – v harmonskem smislu se npr. v 5. vrstici na besede: »O, Jezu Krist« zdi simbolika Kristusovega trpljenja še bolj poudarjena z disonantnim akordom *d-g-cis1-el* in skozi nenehno prehajanje frigijskega motiva *b-a*, ki je značilen za tretji fragment osnovnega napeva, iz glasu v glas.

Tudi Matija Tomc je poskušal na podoben način kot Hubad v priredbi za ženski zbor, če izvzamemo en samcat primer ritmičnega odstopanja proti koncu skladbe, originalen Bohoričev napev uporabiti v kar se da neokrnjeni obliki. Tudi način gradnje same, od enoglasja do štiriglasja na koncu, spominja na Mateja Hubada. V naslednji priredbi, za mešani zbor, pa zaznamo že opazno odstopanje od izvirnika v smislu prehitka, ki skrajša dolžino skladbe in tako namesto prožne ritmično-metrične strukture v duhu vodilnega načela vokalne glasbe 16. stoletja prinaša vzorce ritmično urejene sheme, značilne za glasbo kasnejših obdobij.

Podobne ritmične postopke zaznamo tudi v zborovskih priredbah *Jutranje pesmi* Radovana Gobca in Sama Vremšaka; zdi se, da se je Vremšak lotil glasbene najbolj ambiciozno. Če je tudi priredba Janeza Močnika, ki skuša kljub enemu samemu odstopanju od izvirnika v ritmično-metričnem smislu zajeti duh renesančne glasbe, v svojem bistvu homofona in glede na uporabljena harmonska sredstva preprosta, se je Samo Vremšak skozi umetelen način polifone gradnje morda najbolj popolno med vsemi avtorji priredbe Bohoričeve pesmi približal melodičnemu toku kot načinu podajanja glasbene vsebine in glasbeni sintaksi 16. stoletja.

Osebnost Adama Bohoriča, humanista-izobraženca in *musicusa* od nas zahteva, da se odgovorno ukvarjamo z njegovo dediščino in osebnostjo. Glasbeniki, muzikologi in skladatelji moramo osvetljevati pomen, ki ga je imela reformacija za razvoj narodove samobitnosti in glasbene kulture, ter poskušati na različne načine uglasbiti Bohoričevo edino znano ohranjeno izvirno glasbeno delo.

Literatura

Heinrich BESSELER, 1959: *Das musikalische Hören der Neuzeit*. Berlin. Berlin: Akademie Verlag. 17–24.

Dragotin CVETKO, 1981: *Južni Slovani v zgodovini evropske glasbe*. Maribor: Založba Obzorja.

Jakob JEŽ, 1995: *Slovenska zborovska stvaritev [Glasbeni tisk]: 55 skladateljev – 55 skladb*. (Edicija, Izbrana dela slovenskih skladateljev 37). Ljubljana: Zveze kulturnih organizacij Slovenije.

France KIDRIČ, 1978: *Izbrani spisi. Prva knjiga*. Razred za filološke in literarne vede (Philologia et litterae 35/1). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

MZ 1971 = *Muzička enciklopedija. Druga izdaja 1*, A-Goz. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Aleš NAGODE, 1998: »Matej Hubad (1966–1937)«. Predgovor k zgoščenkam. *Matej Hubad: Zborovske skladbe*. Izvaja Slovenski komorni zbor. Zborovodja Mirko Cuderman. Ljubljana: Slovenski komorni zbor. 2 CD-ja + 1 spremna knjižica: [1–7].

– –, 1998a: Matej Hubad, Zborovske skladbe. *Slovenski komorni zbor, CD zgoščenka*, SKZ 1101–1102. Ljubljana: Slovenska krščanska zveza.

Danilo POKORN, 1986: *Pesmi slovenskih protestantov v priredbah slovenskih skladateljev*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije.

Edo ŠKULJ, 2001: Predgovor k zgoščenki »*Protestantski napevi*«. Ljubljana: RTV Slovenija, Založba kaset in plošč.

Povzetek

ADAM BOHORIČ KOT »HOMO MUSICUS« IN NJEGOV VPLIV NA RAZVOJ SLOVENSKE GLASBENE UMETNOSTI

Reformacija je bila zelo pomembna za širino glasbenega življenja – slovenski protestanti so razumeli glasbo kot Martin Luter, tj. kot najbolj učinkovit način širjenja novega nauka. Med slovenskimi protestanti je bil glasbeno najbolj izobražen Adam Bohorič, slušatelj artistične fakultete v Wittenbergu, kjer je bil poleg humanistične deležen tudi glasbene izobrazbe. Prvi med Slovenci je tudi ustvaril bogato zbirko narodnega blaga in umetne glasbe, žal pa se je izmed njegovih skladb ohranila samo ena. Slovenske protestantske pesmi so v celoti gledano zelo preproste, posebno še, če jih primerjamo s skladbami Bohoričevega mlajšega sodobnika Jakoba Gallusa. Gallusove in Bohoričeve »skladbe« so sociološko gledane istega žanra; čeprav gre za t.i. *skupno umetnost*, slonečo na glasbeni udeležbi vseh prisotnih, pa je med njima očitna razlika: (1) Protestantska pesem je bila namenjena skupnemu petju v cerkvi, medtem ko je izvajanje Gallusovih skladb bilo dostopno samo ozkemu krogu izvedencev, saj je šlo za značilen primer glasbe tipa *musica reservata*. (2) Adam Bohorič je bil humanistični izobraženec, ki je na področju literature, slovnice, glasbe in šolstva pomembno vplival na samobitnost slovenskega naroda, Gallus pa je kot glasbeni emigrant z bogatim opusom prispeval h glasbenemu razvoju na Slovenskem ravno toliko (nič več in nič manj) kot kateri koli veliki skladatelj tistega obdobja.

Zdi se, da je cela vrsta ustvarjalcev slovenske zborovske literature prirejala Bohoričevo edino doslej znano skladbo *Ena otročja pejsam* zaradi izvirne melodije napeva – to kaže, da so protestantski napevi še dolgo odmevali v slovenskem glasbenem prostoru in da so se ohranili do današnjih časov.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ ALS *HOMO MUSICUS* UND SEIN EINFLUSS AUF DIE ENTWICKLUNG DER SLOWENISCHEN MUSIKALISCHEN KUNST

Die Reformationszeit wirkte sich bedeutend auf das gesamte Spektrum des musikalischen Lebens aus – slowenische Protestanten verstanden Musik in derselben Weise wie Martin Luther, nämlich als meist wirksame Möglichkeit zur Verbreitung der neuen religiösen Lehre. Unter ihnen war Adam Bohorič musikalisch am besten ausgebildet, als Student an der damaligen Artistischen Fakultät in Wittenberg erhielt er eine humanistische und ebenso eine musikalische Ausbildung.

Als erster unter den Slowenen baute er eine umfangreiche Sammlung an ethnologischem Gut und Kunstmusik auf, bedauerlicherweise blieb jedoch nur einer seiner Gesänge erhalten. Slowenische protestantische Lieder sind im Allgemeinen sehr einfach strukturiert, insbesondere rückt diese Eigenschaft in den Vordergrund, wenn man sie mit dem Werk von Jakob Gallus, dem jüngeren Zeitgenossen Bohoričs vergleicht. Aus soziologischer Sicht handelt es sich sowohl bei Bohorič als auch bei Gallus um dasselbe Genre, nämlich um die sog. *gemeinschaftliche Kunst*, die auf der Teilnahme aller Zuhörer beruht, es sind aber auch deutliche Unterschiede bemerkbar: (1) Waren protestantische Lieder für den gemeinsamen Gesang in der Kirche bestimmt, so war die Aufführung der Musik von Gallus als charakteristisches Beispiel der Musik vom Typ *musica reservata* nur einem engen Kreis der Kenner und Liebhaber vorbehalten; (2) Adam Bohorič war humanistischer Intellektueller, der auf dem literarischen, grammatikalischen, musikalischen und Bildungsgebiet das slowenische Nationalbewusstsein bedeutend beeinflusste, während Gallus als Musikemigrant mit seinem umfangreichen Opus

zur musikalischen Entwicklung auf dem slowenischen Gebiet nicht mehr und nicht weniger als alle anderen großen Komponisten jener Zeit beitrug.

Es scheint, dass viele Schaffende der slowenischen Chorliteratur das bisher einzig bekannte Lied Bohoričs *Ena otročja pejsam* wegen seiner originellen Melodie bearbeiteten. Dies deutet auf hohe Bekanntheit der protestantischen Lieder im slowenischen musikalischen Raum hin, die bis heute nachwirkt.

Petje v Bohoričevi šoli

Franci Pivec

IZUM – Institut informacijskih znanosti Maribor, Prešernova ulica 17,
SI 2000 Maribor, franci.pivec@ext.izum.si

V članku je predstavljena Bohoričeva skrb za protestantsko petje v slovenskem jeziku, za kar je zagotovil ustrezne pesmarice z izvirnimi slovenskimi in prepesnjenimi nemškimi in drugimi pesmimi. Tega tudi njegov naslednik na rektorskem položaju Nikodem Frischlin ni opustil, saj je za petje nemških in slovenskih pesmi ter za dirigiranje najel dodatno moč – Sebastiana Semniderja. Privrženost Bohoriča petju in njegovo glasbeno podkovanost je mogoče »izmeriti« tudi z izjemno bogato zbirko muzikalij, ki jo je po upokojitvi skupaj s knjižnico ponudil Deželnim stanovom in je obsegala okoli 2000 enot – žal je danes izgubljena.

Der Beitrag behandelt das Engagement Bohoričs für den protestantischen Gesang in slowenischer Sprache. Dafür besorgte er entsprechende Gesangbücher mit originellen slowenischen und aus dem Deutschen und anderen Sprachen übersetzten Liedern. Sein Nachfolger Nikodem Frischlin führte diese Praxis weiter; er engagierte sogar eine neue Lehrkraft – Sebastian Semnider, um mit dem Gesang deutscher und slowenischer Lieder fortsetzen zu können. Die Anhänglichkeit dem Singen und musikalische Fachkenntnisse spiegeln sich in Bohoričs reicher musikalischer Sammlung wider, die er den Landesständen zur Verfügung stellte und mehr als 2.000 Einheiten umfasste – leider ist sie nicht erhalten.

Ključne besede: Alma Mater Leucorea, šolski red, cerkveno petje, notna zbirka

Schlüsselwörter: Alma Mater Leucorea, Schulordnung, Kirchengesang, Notensammlung

Sedem svobodnih umetnosti v Wittenbergu

Adam Bohorič izpod Bohórja je med redkimi Štajerci, ki so deležni pozornosti v naši protestantiki. Čeprav je kasneje deloval le na Kranjskem, je bil njegov izvor odločilen za Ungnadovo podporo pri šolanju v saškem Wittenbergu, kamor je prišel leta 1546 in se septembra vpisal kot Adam Bochoritsch Styrius na Almo Mater Leucorea (Foerstemann 1841). Najpomembnejšo luteransko univerzo tistega časa je doživel tako v sijaju središča luteranske ortodoksije kot v hudih časih Schmalkadske vojne, ko je za dve leti celo prekinila delo. V petih letih njegovega študija se je z identifikacijami *styrius*, *illyricus*, *carinthias*, *noricus*, *carniolae* vpisalo vsega kakšnih 20 študentov, kar pa mu gotovo ni povzročalo osamljenosti, saj je bilo kulturno dogajanje izredno živo in so študentje v njem intenzivno sodelovali. Hans Schwarz posebej poudarja Lutrovo spodbujanje glasbenega življenja, v katerem je tudi aktivno sodeloval kot izkušen pevec in

instrumentalist na lutnji ter flavti. Rekli so mu *Wittenberger Nachtigal* in v njegovi hiši so bili najvidnejši glasbeniki, kot npr. Konrad Rupff in Johann Walter, redni gostje. Njegov glasbeni talent so odkrili že v magdeburški deški kapeli, na šolanju v Eisenachu in Erfurtu pa se je z »glasbenimi honorarji« (*parteken*) preživljal. Celotno odločitev za avguštinski red je morda povezana z njegovim nagnjenjem do glasbe, ki so jo tam posebej cenili (Schwarz 2021).

Vsi poudarjajo Bohoričev živi stik z Melanchtonom, gotovo pa so bili enako pomembni tudi drugi profesorji na njegovi fakulteti: Marcellus je predaval poetiko, Reinhold je bil v naravoslovju odkrit kopernikanec, Forster pomemben klasični lingvist, Paul Eber, ki se je kot rektor podpisal na Bohoričevo diplomno, je bil Melanchtonov naslednik in priznan avtor protestantskih slavnih pesmi, ohranjenih v Bachovih uglasbitvah (Gehrt in Leppin 2014). Študente je vključeval v glasbeno dogajanje v wittenberški grajski oz. univerzitetni cerkvi – Mutterkirche der Reformation, v kateri je tudi župnikoval (Schlüter 2010). O pomenu doživetja akademske atmosfere na protestantski univerzi (Tübingen) za delovanje njenih diplomantov na Kranjskem je pisal Theodor Elze (1877).

Wittenberg kot mostišče na Elbi in kot knežje rezidenčno mesto je bil dejansko nemški otok sredi slovanskega (»vendskega«) življa, predvsem lužičkih Srbov, v širšem okolju pa tudi Čehov, Kačubov, Mazurov, Litavcev, Poljakov. Bohorič se je lahko počutil kot doma. Se je v reformaciji in s podporo luteranske univerze tudi njim obetala jezikovna osamosvojitev? Sploh ne, ker je deželni knez Albrecht od Lutra pričakoval, da bo pomagal utrditi »deutsch-lutherischen Herzogtum«, slednji pa tudi ni dvomil, da je to poslanstvo wittenberške univerze. Veliko več občutka za večinski slovanski živelj je imel Melanchton, ki je Bohoriču na očetov let 1550 poročil svojo hčer Magdaleno za »lužičana« Gašperja Peucerja, profesorja medicine in kasneje vodilno osebnost univerze. Znana je njegova podpora Janu Blahoslavu pri prevodu Nove zaveze v češčino, ki jo je imenoval »lingua nostra« in ni skrival svoje slovanske pripadnosti. Tudi izid Dalmatinovega prevoda Biblije leta 1583 v Wittenbergu mu je predstavljal veliko zadovoljstvo. Po njem so začele padati obtožbe, da se na univerzi množijo študentje, ki niso Nemci, in Peucerjeva kariera se je končala v zaporu, umrl pa je 1602. kot prakticirajoči zdravnik na podeželju (Měšk 1981).

Bohorič je 1551. magistriral iz sedmerih svobodnih umetnosti (filozofska fakulteta), to se pravi iz gramatike, retorike, dialektike, aritmetike, geometrije, glasbe in astronomije. Bil je med redkimi na Slovenskem, ki so imeli formalno univerzitetno izobrazbo, kar je najprej izrabil za odprtje privatne šole v Krškem, v katero je sprejel tudi revnega, a nadarjenega Jurija Dalmatina, ki mu je bil v oporo vse življenje, tudi ob prevajanju Biblije. Že takrat pa je pokazal tudi svoje znanje in nagnjenje do glasbe ter v Krškem skrbel za cerkveno petje, saj je očitno že v Wittenbergu pridobil potrebne izkušnje za to delo, kot sklepa tudi

članek o njem v *Real-Enzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (Herzog 1854). To potrjuje tudi France Kidrič v starem *Slovenskem biografskem leksikonu*, ko v geslu o Bohoriču zapiše:

Poleg humanistične je imel tudi muzikalno izobrazbo ter sodeloval s pevci šole v Krškem pri katoliški službi božji, a v Ljubljani, kjer so bili vsaj od 1569. nastavljeni posebni protestantski kantorji, pospeševal protestantsko cerkveno petje z opozarjanjem na nove pesmi in melodije ...

Tudi Kozma Ahačič v *Novem slovenskem biografskem leksikonu* podčrtuje: »Bil je dober glasbenik.«

Če je Bohorič kot glasbenik začel na katoliškem koru, pa je marsikateri šolan protestantski glasbenik v protireformacijskem času na ta način zaključeval svojo kariero, saj razkorak med obema cerkvenima glasbama ni bil tako velik, da jih škof Hren ne bi sprejel v službo in na ta način izboljšal kakovost cerkvenega petja pri katoličanih (Cvetko 1964).

Petje kot védenje in način učenja

Bohorič je v Ljubljani leta 1565 nasledil rektorja Budino in 1568. pod superintendentom Kreljem ter leta 1575. pod Spindlerjem sestavil šolski red stanovske latinske šole in v njem opredelil položaj glasbene vzgoje oz. prvenstveno petja. Zgledoval se je po nemških vzorih, vendar je upošteval lokalne razmere, v katerih sta si ob redni šolski glasbeni vzgoji pripravo pevcev za liturgične potrebe mesta delili nemška in latinska šola (Grabnar 2011). Prvi Bohoričev šolski red se je izgubil, drugega (1575), ki se je ohranil, pa je celovito obdelal Vlado Schmidt (1952 in 1988), posebej po glasbeni plati pa Andrej Rijavec (1965) in Metoda Kokole (2008). Wernerju Drobescu se zdi pomembno tesno sodelovanje in prehajanje profesorjev med *Landschaftschule* Gradec, Celovec in Ljubljana (Drobesch 2019: 102), kar je pred njim že podrobno raziskal Edmund van Trotsenburg (1984).

Petje je bilo za protestante nadaljevanje verouka in veroučitelj brez pevskega znanja sploh ni bil za rabo.

Samo tam, kjer se je reformacija prehodno nekoliko bolj utrdila in kjer so bile na voljo materialne razsežnosti in sposobni glasbeniki, so protestanti gledali širše na funkcijo glasbe v javnem življenju in idejnim, utilitaristično usmerjenim vodilom priključevali tudi umetnostna. (Rijavec 1965: 9)

Rijavec to pripisuje le Celovcu in Ljubljani, ne pa recimo Bonomovemu Trstu, od koder je reformacija sploh prišla na Slovensko in kamor je bil Trubar prvič povabljen kot glasbeno nadarjen »Knabenweis« (Brazzano 2008). Pa tudi

Maribor si glede protestantskega petja zasluži kakšno pozornost, saj je Jurij Siechel (Žihelj) v mestni cerkvi skrbel zanj in tam je deloval tudi Nikolaj Sobrius, ki je bil priznan avtor tistega časa (Oman 2014), da sploh ne govorimo o v Mariboru rojenem skladatelju Danielu Lagkhnerju (Sivec 1983).

Za višjo stopnjo pevskega udejstvovanja se je štelo figuralno – večglasno petje, o katerem piše v Bohoričevem šolskem redu:

/d/a bo v cerkvi slajša harmonija petja, mora kantor [...] vsak teden dvakrat, in sicer ob sredah in sobotah [...] vaditi po običajnem popoldanskem pouku z glasbe večšimi učenci, če jih ima v deželni šoli, tisto pesem, ki je določena za petje naslednji dan v cerkvi, da se vsi glasovi ujemajo v harmonijo (Rijavec 1965: 12).

Očitno ne gre več samo za učno obveznost, ampak za umetniško oz. estetsko dojemanje pevske reprodukcije, saj lahko sodelujejo le učenci z ustreznimi sposobnostmi. To je zanesljivo podpiral tudi pevsko zelo izkušen Trubar, saj v pismu Khislu ni skrival navdušenja nad petglasnim petjem pesmi »Oča, Sin, Duh, nebeški Krak«, ki mu je bil priča v špitalski cerkvi (Rijavec 1986: 117), in dodaja, da je ob poslušanju večglasnega petja »vedno občutil v sebi posebno veselje, ljubezen, željo in resnobo do pridiganja« (Cvetko 1968: 111–112). Glede na to, da je pri obredu petje od zbora povzemala tudi vsa zbrana gmajna, je nanj vplivala tudi splošna pevska kultura okolja, za katero Robert Vrčon (2000) ugotavlja, da je pri Slovencih zakoreninjena v večglasju.

Bohorič je skrbel, da se je protestantsko petje glasilo tudi v slovenskem jeziku, za kar je zagotovil ustrezne pesmarice z izvirnimi slovenskimi in prepesnjenimi nemškimi ter drugimi pesmimi. Tega tudi njegov naslednik na rektorskem položaju Nikodem Frischlin ni opustil, saj je za petje nemških in slovenskih pesmi ter za dirigiranje najel dodatno moč – Sebastiana Semniderja. Čeprav je bila Ljubljana zanj »eksil« (Strauss 1856), se je z vnemo enega najmočnejših duhov svojega časa v Evropi razdajal za prepoznavnost majhnega mesteca, ki je samo v Tübingen poslalo preko sto študentov (Južnič 2009). V glasbi je bil še bolj od svojega predhodnika zavzet za javno nastopanje šolskega zbora ne le pri liturgiji, ampak tudi ob posvetnih priložnostih (Ciperle 2010). Za ta namen je v šolskem redu tudi povečal obseg zborovskih vaj, čeprav so bile namenjene le nadarjenim izbrancem in je s tem kršil reformacijsko načelo »vse vsem«.

Šolski red je zahteval naslednje obnašanje dijakov med petjem:

Pesmi, ki jih še ne zna, naj rajši posluša, kakor da bi s svojim glasom druge oviral in jim kvaril simfonijo; in to toliko časa, dokler se jih tudi sam ne nauči, da jih more skupaj z drugimi brez težav zapeti. Ko jim učitelj pesem najprej poje, naj ne blodi z očmi drugod, temveč naj bo popolnoma duševno prisoten in naj navaja uho, da ne bo zaznavalo le intervalov, ampak tudi samo sladkobo glasu. Učenec mora biti prizadeven in zelo vnet za učenje, kakor pri vsakem študiju, tako zlasti pri učenju glasbe. Tako bo namreč s slastjo in

hitreje dosegel, kar se mu je zdelo ob prvem poskusu nedosegljivo. [...] Glasbo namreč uči ljubezen. (Ahačič 2008: 22)

Šolski zbor je pri obredu začel z *Deus in auditorium*, sledila je *antifona de tempore*, nato psalm, pa zbor na latinski verz in še en zbor na slovensko besedilo. Na koncu so zapeli *Magnificat* in za razhodnjo slovensko pesem *collecto de tempore*. Ob praznikih so dodali še kaj čisto posebnega. To je vse prej kot lahek program, zato so imeli tedensko po dve zahtevni vaji.

Poleg Trubarja, Bohoriča in Frischlina so se pri glasbeni vzgoji posebej angažirali Matija Vinizianer, Rupert Mordex, Filip Telič, Jakob Prentelius, Lovrenc Manderle, Andrej Hren in drugi. Nekateri od njih so se v protireformaciji rekatolizirali, ker so bili najprej glasbeniki in šele nato protestantski duhovniki.

Vlado Schmidt je o pouku glasbe v protestantski šoli zapisal naslednjo sklepno ugotovitev, ki ji je težko ugovarjati: »Nikoli več ni bila glasba tako važen učni predmet kakor v protestantskih šolah 16. stoletja.« (Schmidt 1988: I./85)

Notensammler

Bohorič je za glasbeni pouk priskrbel dva v protestantski Evropi splošno uporabljana učbenika Henricha Faberja: *Compediolum Musicae pro incipientibus* za koralno petje in *Ad musicam practicam introductio* za figuralno petje. Ker pa je bilo petje namenjeno tudi utrjevanju slovenskega jezika, je v pouk sproti vključeval tudi pesmarice, za katere je nagovarjal širok krog sodelavcev, pa tudi sam je enkrat dodal »Eno drugo otročjo pejsam«, kasneje preimenovano v »Jutranjo pesem«. Iz dolge pesnitve je ena od kitic prava skušnjava, da jo navedemo za današnjo rabo:

Falš pričo smo govorili,
čestu laži si izmislili,
bližnjega reč falš služili,
vse na huđu obrnili.

Ne smemo pozabiti, da je prva natisnjena slovenska knjiga obenem tudi prva natisnjena slovenska pesmarica in spada med zgodnejše notne tiske, ko je tehnika še precej nedorečena. Nasploh pa so bile prav pesmarice najbolj »brane« protestantske publikacije tako pri nas kot na tujem in so doživele tudi številne ponatise. Wittenberg je bil po Lutrovi zaslugi središče glasbenega tiska s številnimi tiskarji, med katerimi je izstopal Georg Rhau, delujoč še v času Bohoričevega študija (Berger 2014). Pesmarice slovenskih protestantov je natančno popisal že Josip Čerin (1908), sodobne priredbe protestantskih pesmi, kot jih danes izvajajo pevski zbori, pa je zbral Mitja Gobec (2010).

Privrženost Bohoriča petju in njegovo glasbeno podkovanost je mogoče »izmeriti« tudi z izjemno bogato zbirko muzikalij, ki jo je po upokojitvi skupaj s knjižnico ponudil Deželnim stanovom in je obsegala okoli 2000 enot, ter to pospremil z naslednjim pismom:

Moje knjige so v treh različnih katalogih, od katerih prva dva zajemata 500 kompletnih volumnov skupaj z dodatnimi uporabnimi krajšimi razpravami, pogosto vključenimi že v volumne. Tretji katalog vsebuje samo himne, v večini tiskane, nekatere tudi v rokopisu, za 8,7.6.5.4,3 glasove v latinščini, nemščini, italijanščini, francoščini in tudi v kranjščini in umetniško komponiranimi od starih in novih mojstrov, ki jih je mogoče dobro in veselo uporabiti ne le v cerkvi, ampak tudi pri drugih velikih dogodkih in zborovanjih. Tu je preko 2.000 pesmi, ki jih želim podariti častiti deželni šoli.

Med »notensamlerje« se je Bohorič vključil že v Wittenbergu in ostal povezan s tamkajšnjimi tiskarji tudi kasneje, kar je pomenilo, da so mu sproti pošiljali nove notne tiske. Bohoričeva zbirka pa se je izgubila, nad čimer se je že davno razjezil Fran Rakuša (1890). Nina Ditmajer (2020) pri proučevanju prepovedanih knjig na Slovenskem omenja tudi kakšen glasbeni tisk, kot npr. »26 Wittenbergische Geistliche Gesang«, najden pri pregledu Pragove knjižnice leta 1594. Morda pa je to ostalo od Bohoričeve zbirke in bi jo lahko glede na razpoložljiv podroben popis dejavnosti wittenberških tiskarjev za razstavo »Reformacija in glasba« leta 2012 tudi delno rekonstruirali?

Literatura

Karl ANTON, 1928: *Luther und die Musik*. Zwickau: Hermann Verlag.

Kozma AHAIČIČ, 2008: *Primož Trubar.doc: Za domišljjsko potovanje in domače branje*. Ljubljana: Klett-Rokus.

Daniel BERGER, 2014: *Noten für den Reformisten? Zur Untersuchung der Drucktypen aus dem Wittenberger Franziskanerkloster und ihr Zusammenhang mit dem Musikaliendruck der Reformationszeit*. Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte.

Stefano BRAZZANO, 2008: Primož Trubar in Peter Bonomo. *Skupina/Gruppo 85, Bilten/Bollettino* 24, 20–33.

Jože CIPERLE, 2010: Nikodem Frischlin – nemirni poet, rektor protestantske stanovske šole v Ljubljani (1582–1584). *Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*. (Obdobja 27). Ur. Aleš Bjelčevič. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 557–570.

Dragotin CVETKO, 1964: *Stoletja slovenske glasbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

– –, 1968: Die Musik der slowenischen Protestanten. *Abhandlungen über die slowenische Reformation: Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Musik, Lexikographie, Theologie, Bibliographie*. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 1). Ur. Branko Berčič. München: R. Trofenik. 111–123.

Josip ČERIN, 1908: *Pesmi slovenskih protestantskih pesmaric, njih viri in njih poraba v poreformacijskih časih*. Ljubljana: Matica Slovenska.

Nina DITMAJER, 2020: *Prepovedane knjige v samostanskih knjižnicah na Štajerskem v zgodnjem novem veku*. ZRC SAZU. <http://researchgate.net/publication/342362189>.

Werner DROBESCH, 2019: Die Klagenfurter »Landschaftsschule« als geistig-kulturelles Zentrum des Kärntner Protestantismus, *Slavia Centralis* 1, 99–112.

Theodor ELZE, 1877: *Die Universität Tübingen und Studenten aus Krain*. Tübingen: Fuez.

Carl Eduardus FOERSTEMANN, 1841: *Album Academiae Vitebergensis MDII – MDLX*. Leipzig: Tauchnitz.

Daniel GERT in Volker LEPPIN (ur.), 2014: *Paul Eber (1511–1569): Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

Mitja GOBEC, 2010: *Pesmigrani-19: Uglasbitve protestantskih napevov za zbor*. Samoza-ložba.

Klemen GRABNAR, 2011: Glasbeno izobraževanje v ljubljanskih šolah v drugi polovici 16. in na začetku 17. stoletja. *De musica disserenda* VII/2, 63–73.

Johan Jakob HERZOG (ur.), 1854: *Real-Enzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Hamburg: R. Wesser.

Stanislav JUŽNIČ, 2009: Ljubljanski rektor, astronom in pesnik Frschlin, *Stati inu obstati*, revija za vprašanja protestantizma 14/9–10, 250–278.

Metoda KOKOLE, 2009: Musicale essercitio o glasbenem izobraževanju slovenskih protestan-tov. *Vera in hotenja, študije o Primožu Trubarju in njegovem času*. Ur. Sašo Jerše. Ljubljana: Slovenska matica. 162–183.

Frido MĚTŠK, 1981: *Studien zur Geschichte sorbisch-deutscher Kulturbeziehungen*. Bautzen: Domowina-Verlag.

Žiga OMAN, 2014: Reformacija na Dravskem polju, *Stati inu obstati* 19/19–20, 348–365.

Franci PIVEC, 2020: Nu, pujte, pujte vsi ljudje! (Trubarjev odnos do petja in glasbene vzgoje. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 91 = n. v. 56/2–3, 185–194.

Fran RAKUŠA, 1890: *Slovensko petje v preteklih dobah*. Ljubljana: Narodna tiskarna.

Andrej RIJAVEC, 1965: Glasba v šolskih redih ljubljanske protestantske stanovske šole, *Muzikološki zbornik* I, 9–21.

– –, 1986: Primož Trubar in vprašanje večglasja v slovenskem glasbenem protestantizmu. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Breda Pogorelec, Jože Koruza. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Marie SCHLÜTER, 2010: *Musikgeschichte Wittenbergs im 16. Jahrhundert. Quellenkundliche und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Göttingen. V&R unipress.

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Lju-bljana: DZS.

– –, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Hans SCHWARZ, 2021: *Luther für Nichtlutheraner*. Verlag Brill/Schöning https://doi.org/10.30965/9783657760541_015 (ogled 25. 10. 2021).

Jože SIVEC, 1983: Stilna orientacija glasbe protestantizma na Slovenskem, *Muzikološki zbornik* XIX, 17–29.

David Friedrich STRAUSS, 1856: *Leben und Schriften des Dichters und Philologen Nicodemus Frischlin*. Frankfurt: Literarische Anstalt.

Edmund van TROTSENBURG, 1984: Zur protestantischen Bildungspolitik den Hochschulgründungsgabsichten des Matthias Flacius Illyricus in Regensburg und Klagenfurt (1561–1562). *Wiener slawistischer Almanach, Sonderband* 13. 105–117.

Robert VRČON, 2000: O nekaterih avtohtonih značilnostih slovenske ljudske vokalne glasbe, *Traditiones* 29/1, 7–25.

Povzetek

PETJE V BOHORIČEVI ŠOLI

Pri Adamu Bohoriču dajejo o njegovem odnosu do šolskega petja misliti naslednje okoliščine: (1) bil je glasbeno izobražen, (2) spisal je dvoje šolskih redov, (3) skrbel za njuno izvedbo in (4) v svoji knjižnici je med poklicnim delovanjem zbral veliko količino glasbenih enot. Leta 1546 je prišel na študij v Wittenberg, kjer se je poglobljal v Melanchtonovo teologijo in sodeloval v razgibanem glasbenem dogajanju, kar se je od študentov pričakovalo; zato je postal Notensammler, kakršnih je iz tistega časa znanih še nekaj. Od začetka pedagoške kariere v Krškem je bil dejaven pri pospeševanju cerkvenega petja, kot usmerjevalec protestantskega šolstva pa je skrbel tudi za poudarjeno mesto petja v učnem načrtu. Tako Bohorič kot za njim Frischlin sta gojila tudi estetsko stran zborovskega petja, kar je razvidno iz zahtevnih programov javnih nastopov, ki niso bili samo cerkveni. Njegova glasbena zbirka, ki jo je skupaj z bogato knjižnico ponudil Deželnim stanovom, je obsegala več kot 2000 enot – žal pa se ni ohranila, tako da danes ne vemo, kaj natančno je vsebovala.

Zusammenfassung

GESANG IN DER BOHORIČ-SCHULE

Folgende Umstände deuten bei Adam Bohorič auf seine Einstellung zum Schulgesang hin: (1) er war musikalisch gebildet, (2) er verfasste zwei Schulordnungen, (3) er kümmerte sich um deren Durchsetzung und (4) er sammelte eine große Anzahl an Musikmaterialien in seiner Bibliothek an. 1546 kam er zum Studium nach Wittenberg, wo er sich in Melanchthons Theologie vertiefte und an den vielfältigen musikalischen Veranstaltungen teilnahm, was sonst von Studenten erwartet wurde. Er ist dazu Notensammler geworden, wie auch manche Andere in jener Zeit. Seit Beginn seiner pädagogischen Laufbahn in Krško engagierte er sich für die Förderung des Kirchengesangs und als Leiter der evangelischen Bildung räumte er dem Singen einen besonderen Stellenwert im Lehrplan zu. Sowohl Bohorič als auch Frischlin sorgten für die ästhetische Seite des Chorgesangs, was sich in den anspruchsvollen und nicht nur kirchlichen Programmen öffentlicher Aufführungen zeigt. Die Musiksammlung, die er zusammen mit seiner reichen Bibliothek den Landesständen zur Verfügung stellte, umfasste mehr als 2.000 Einheiten – leider ist sie nicht erhalten, sodass wir heute nicht genau wissen, was sie enthielt.

Adam Bohorič in *Slavi*

Jakob Müller

Jakhlova 14 A, Grosuplje, jmuellergrs@gmail.com

Pomenska analiza imena *Slavi* v Bohoričevi slovnici *Arcticæ horulæ* (1584) kaže, da teza o slovanski samoidentiteti Slovencev ne temelji na referenčni osnovi, ampak na interpretaciji izrazne enakosti tripomenskega imena in njegove delne premene v 19. stoletju.

Aus der Bedeutungsanalyse des Namens *Slavi* in der Grammatik *Arcticæ horulæ* (1584) von Adam Bohorič geht hervor, dass die These von der slawischen Selbstidentifikation der Slowenen nicht auf einer referenziellen Grundlage beruht, sondern dass sie in der Interpretation der semantischen Gleichheit eines sonst dreideutigen Ausdrucks und ihrer teilweisen Bedeutungsänderung im 19. Jahrhundert begründet ist.

Ključne besede: Slavi, Slovenci, Slovani, 16. stoletje

Schlüsselwörter: Slavi, Slowenen, Slawen, 16. Jahrhundert

Tema

Arcticæ horulæ succisivæ de latinocarniolana literatura [...] (1584) je veliko jezikoslovno besedilo slovenskih protestantov 16. stoletja. Knjiga predstavlja visoko, zrelo dobo začetka slovenske jezikoslovne misli. Začetno obdobje se konča s Trubarjevim drugim pismom kralju Maksimilijanu leta 1560, zaključno pa je razvidno iz Megiserja 1603. Naša obravnava se osredotoča na ime *Slavi* (z besedno družino). S tem imenom je povezan najgloblji temelj slovenske narodne zavesti in najtrajnejši steber slovenske narodne identitete. Pomenski oziroma referenčni obseg imena je bil kontroverzen že v 16. stoletju in tak je ostal do naših dni. Ob imenu *Slavi* bo analizirano tudi ime *Carniolani* (z besedno družino), saj se referenca imena *lingua Carniolana* prekriva z *lingua Slavica*. Ker imajo *Slavi* slovensko zgodovinsko ustreznico *Slovenci* in nemško ustreznico *Windische* – to je razvidno iz slovenskih in nemških knjig ter pisem iz 16. stoletja kot tudi iz njihovih prevodov – bomo pri pregledu kritičnih zapisov in imenskih interpretacij upoštevali tudi prevode Bohoričeve slovnice.

Pogled nazaj

V Hipolitu (1715), drugi, prirejeni izdaji Bohoriča, so vsa imena ohranjena: *Slavi*, *lingua Slavica*, *grammatica Slavonica*; *Carniolani*, *lingua Carniolica*. V

Anonimu 1758, predelani in v nemščino prevedeni izdaji Hipolita, so uporabljena imena: *Windische, windische Sprache; Crainer, crainerische Sprache*. Marn (1883) je v prevodu Bohoričevega »predgovorčka« za prvi imenski par uporabil na nekaterih mestih *Slovenci, slovenski jezik*, na nekaterih *Slaveni, slavenski jezik / slavenščina* in enkrat *slovanski*, kar pa je lapsus. V kratkem spremnem komentarju uporablja za slednje sicer ime Slovani. Drugi prevod Predgovora je izšel trikrat: Sovrè (1934, 1966, 1987 – zadnjega je posodobil K. Gantar). *Slavi* so prevedeni s *Slovenci* ali *Slovani* in enako *slovenski jezik* ali *slovanski jezik*.¹ Tudi Rupel (1934, 1966) in Rajhman (1986, 1997) v svojih prevodih uporabljata *Slovenci* ali *Slovani*, odvisno od sobesedila. Toporišič (1987) imenuje jezik, ki je predmet Bohoričeve slovnice, *slovanski jezik* ali *slovanščina*,² njegove govorce pa kratko malo *Slovane*, kar je težko razumljivo, saj na koncu spremne študije *Zimske urice* imenuje »prvo slovensko veliko eksplicitno jezikoslovno delo«.

Kako so različni raziskovalci: jezikoslovci, (literarni) zgodovinarji in etnologi razumeli pomen oziroma pomene obeh imenskih dvojic (in njihovih slovenskih ter nemških ustreznice), prikazuje Müller (2003). Ta sam v začetnem, analitičnem delu ugotavlja med sedmimi različnimi pomeni imena *Slovenci* tudi nedvomni pomen 'Slovenci', v zaključni reviziji, temelječi na modelu sodobnega pojmovanja Romov oziroma posploševalne rabe imena Slovencev, pa razglasi slovansko samoidentiteto Slovencev 16. stoletja.

Pregled je treba dopolniti z najnovejšimi kritičnimi razmišljanji.

Štih (2006) povzema več svojih od leta 1996 že objavljenih besedil in ob kritiki narodnih mitov ter stereotipov poudari, da so se v delih slovenskih protestantov 16. stoletja že izoblikovali začetki artikulirane zavesti o posebni jezikovni, nadnarečni skupnosti Slovencev. Ker skupnost ni imela lastnega imena, ampak si ga je delila s Slovani, skupnost ni bila etnična, sploh pa ne narodna, kar se kaže tudi v tem, da je bil odnos slovenskih protestantov odprt do drugih, še zlasti Nemcev.

¹ Marnov in Sovretov imenski ekvivalent se nekajkrat ne ujemata: Bohorič: *Electorum filios Slavonicæ linguæ cognitione* (**2a (19)); Marn: *Voliteljev sinovi ... znanja Slovenskega jezika* (65). (Nedvomno lapsus: prim. str. 67.) Sovrè: *naj se ... sinovi volilnih knezov med drugimi poglavitnimi jeziki uče tudi slovanskega* (1934, 231). Bohorič: *ad promovendam Slavicam lingvam* (**2b (20)); Marn: *k povzdigi Slovenskega jezika* (66); Sovrè: *k pospešku slovanskega jezika* (1934, 232). Bohorič: *in æditis iam Biblijs Slavicis* (**3b (22)); Marn: *v Slavenskem vže na svetlobo danem sv. Pismu* (67); Sovrè: *v slovenskem, že na svetlo danem svetem pismu* (1934, 233). Bohorič: *Elementis Slavicis* (**3b(22)); Marn: *abecede Slavenske* (67); Sovrè: *slovenskih slovničnih prvin* (1934, 234).

² Prevedek *cum flavis* (str. S 9) = *s slovenščino* (str. 209) je lapsus.

Glavna teza Makaroviča (2008) je, da so imena *Slovinci*, *Windische*, *Slavi* v 16. in še vse do srede 19. stoletja pomenila ‘Slovani’, in to ne glede na različnost njihovega referenčnega obsega. Zato pravi, da se je motil Kidrič, češ da se Trubar in drugi niso dokopali do diferencirajočih terminov, saj v resnici za take termine niso imeli pojmov. Hudo napako vnašanja modernih pojmov v zgodovino pa da je storil tudi Sovrè, saj je v prevodu Bohoričevega predgovora isti latinski termin prevajal s *Slovinci*, *slovenski jezik*, kjer se besedilo navezuje na ozemlje, na katerem danes živijo Slovenci, drugje pa s *Slovani*, *slovanski jezik*. *Slovinci* v 16. stoletju je ime za etnično različne skupine ljudi, ki govorijo sorodne južnoslovanske jezike, oziroma še točneje: ime za protestantsko skupnost v notranjeavstrijskih in sosednjih deželah, ki more razumeti kranjski knjižni jezik (Makarovič 2008: 49, 56–57, 60, 207).

Po Jesenšku (2008–2009 in 2011) do srede 19. stoletja skupni slovenski knjižni jezik ni obstajal: v 16. in nekaj naslednjih stoletjih je bil kranjski, na začetku 18. stoletja je nastal še prekmurski, na začetku 19. pa vzhodnoštajerski knjižni jezik. Trubarjev knjižni jezik ni skupni slovenski, čeprav je Trubar tako mislil in želel, ampak osrednjeslovenski, torej »lokalni« knjižni jezik, zato ni bil sprejemljiv za vse Slovence. In tak je tudi še jezik Prešerna. V članku o Bohoričevem šolskem redu (2020), v katerem je pomožni učni jezik enkrat samkrat imenovan *sermo vulgaris*, ga Jesenšek 12-krat imenuje *kranjščina*, enkrat pa *slovenščina*.

Po Müllerju (2008–2009) so Slovenci v 16. stoletju razlikovali sebe in svoj jezik od drugih *Slovencev* v najširšem obsegu in od drugih *slovenskih* jezikov. Sintagma *slovenski jezik* se je uporabljala za slovanski jezik ali za kako njegovo podenoto, nakar navaja 21 razlikovalnih enot z itd. na koncu.

Štih (2011) navaja in komentira bogato zgodovinsko gradivo za imenske ustreznice *Slavi* / *Windische* / *Sloveni* od Pavla Diakona (u. 799) do Herbersteina (u. 1566) ter ugotavlja: (1) Slovenski prevajalci in raziskovalci starejšega srednjeveškega obdobja so isto ime neupravičeno prevajali s Slovenci, kadar je bilo povezano z ozemljem blizu današnji Sloveniji, sicer pa s Slovani. (2) T. i. slovenski jezik, do 19. stoletja pojmovan kot ‘slovanski’ jezik, je dolgo ostal en in isti jezik oziroma se je zaradi pragmatične razumljivosti pojmoval kot en in isti jezik. (3) Od 13. stoletja so razlike med slovanskimi jeziki obstajale, vendar so jih razumevali kot narečne pojave istega, slovanskega jezika. (4) Razumevanje slovanskega jezika kot narečja slovanskega jezika se kaže tudi v delih slovanskih protestantov, čeprav so se ob tem tudi zavedali, da je njihov slovenski jezik, čeprav brez posebnega imena, poseben slovanski jezik.

Müller (2012) ugotavlja za ime *Slovinci* oziroma *slovenski jezik* in njihove eksonime pet skupnostnih referenc: ‘Slovani’, ‘Slovinci’, ‘Slovinci dežele Štajerske in Koroške’, ‘Bezjaki’ in ‘Slovaki’, za ilirski jezik pa tudi pomen ‘hrvaški’.

Kosi (2013) obravnava moderni slovenski narod, ki je nastal sredi 19. stoletja. Vse, kar je bilo pred tem in se imenuje Slovenci, slovenski jezik, slovenstvo, je z modernim isto samo na ravni označevalca. Pojmovanje jezika nekega prebivalstva kot objektivnega atributa njegove etničnosti je neutemeljeno. Etničnosti namreč ni mogoče dokazovati s specifičnimi jezikovnimi posebnostmi, ker so te arbitrarno izbrane s stališča sodobnosti ter retrogradno ugotovljene. Sploh pa kontinuiteta jezika izpričuje le kontinuiteto jezika in ničesar drugega. Obstajanje posebne skupnosti Slovencev v 16. stoletju kot pripadnikov modernega slovenskega naroda v delih Primoža Trubarja ni izpričano. Trubar z oblikovanjem slovenskega knjižnega jezika ni postavil osnove za kasnejšo politično oblikovanje Slovencev, saj so bili njegovo razumevanje, ozadje, vzgibi in ideje v zvezi z jezikom popolnoma drugačni kot moderni.

Kosijevi dokazi za navedene trditve: Trubar sebe ni nikoli imenoval Slovenca, pogosto pa Kranjca. Slovenci so po Trubarju ljudje različnih narečij in govorov, ki naj bi razumeli in znali brati njegov knjižni jezik, med temi so tudi Bezjaki in Hrvati. Ozemlje slovenskega narečnega (govornega) kontinuuma v 16. stoletju čez Sotlo (in Kolpo) še ni bilo zamejeno. Koncept slovenskega jezika v 16. stoletju je bil teološki: jezik je orodje za spoznanje Božje besede, in ni imel nikakršnih nacionalnoemancipacijskih intenc. Slovenski knjižni jezik še dolgo v 18. stoletje ni bil ne enoten ne standardiziran (Kosi: 19–20, 41–47).

Kosi in Stergar (2016): Narod in tudi etnična skupnost sta moderna pojava (po francoski revoluciji 1789). Njuno obstajanje temelji na samozavedanju članov, česar pa zgodovinski viri za Slovence pa tudi za Grke in Jude ter druge moderne narode ne potrjujejo. Zato katerikoli objektivni pojav kot dokaz za obstajanje teh skupnosti ni mogoč. Za formiranje (samo)zavedanja članov take skupnosti so potrebne šole, mediji, organizacije.

Rajšp (2020) ponavlja za Toporiščem, da pojma Slovenci v *Arcticæ horulæ* ne najdemo in da *slovenski jezik* pomeni *naš slovenski jezik*. Da so leta 1987 v uvodu *Slavi* prevedeni kot *Slovani* ali kot *Slovenci*, v osrednjem delu slovnice pa samo kot *Slovani*, ne omenja.

Poračun

Po Škrabcu, Toporišču, Makaroviču in Rajšpu *Slovenci, slovenski* v 16. stoletju pomeni samo 'Slovani', 'slovanski'. Škrabec leta 1886 trdi: »tudi pri nas imata besedi *S l o v e n e c*, *s l o v e n s k i* splošni pomen; to nam pričajo [...] tudi Trubar, Krelj in Dalmatin [...] ker imenovani naši pervaki nikjer niso rabili besed »slovenski« ali »windisch« v pomenu, ki bi izključeval Herveate, Serbe, Ruse itd.« (Škrabec 1994: 278–9) Kot da bi bila neizpodbitna, te

trditve nikjer in nikoli ne dokazuje. Kako le bi jo ubranil npr. v naslednjem zapisu:

Leta Predguuor bode mnogeterimu dobrimu Slouenzu inu Crouatu luba inu nuzhna (Trubar 1557: 00 (33))

Tudi na Bohoričevi teoriji, da je kranjski jezik narečje slovanskega in da razlike med narečji niso pomembne, saj vsa pripadajo istemu, slovanskemu jeziku, je ni mogoče braniti. Ta teorija namreč razlike na višjem poimenovalnem nivoju res ne priznava, na primarnem pa jo seveda mora. Morda je oporišče samo-slovanskega razlaganja ideja, da so *Slavi* lahko samo 'Slovani', zato tudi ime *Slovenci* ne more pomeniti drugega kot 'Slovani'. Toda ali v latinščini *Slavi* pomeni samo 'Slovani', nikakor ne 'Slovenci'? Bohorič namreč sam piše tudi o posebej imenovanih *Slavih*, »in specie dicti Slavi«, s čimer misli Bezjake, tj. hrvaške Slovence.

Toporišič prevajanje imena *Slavi* v besedilu slovnice samo s *Slovani* utemeljuje s sicer izpuščenim geografskim določilom 'na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem' in zaključi: »V bistvu gre za pojem 'naš slovanski jezik', in sicer zlasti na Kranjskem.« (Toporišič 1987: 287, 288) Take razširitve seveda niso imena, vsaj v jezikoslovnem smislu ne, dejansko pa so pomenska razčlenitev sicer zanikovanega pomena 'Slovenci'.

Makarovič se ob slovanski interpretaciji Slovencev sklicuje na Lexerja, po katerem *windisch* pomeni 'slovansko'. Utemeljitev je slaba, saj sicer odlični Lexerjev slovar s 37 nespremenjenimi izdajami obdobja po 14. stoletju sploh ne zajema. Sicer pa Makarovič navaja štiri referenčne obsege imena *Slavi*: 'Slovani Evrope', 'ilirski Slovani', 'Slovani Notranje Avstrije in bližnjih dežel' in 'kajkavski Slovani'. Prva enota ni vprašljiva, druga in tretja zajemata več zamišljenih skupin raznih Slovanov, vendar koncept razširjene tretje skupine ni utemeljen. Trubar, na katerega se v zvezi s tem Makarovič sklicuje, ni Hrvatov nikoli štel med konstitutivne niti med uporabniške skupnosti svojega knjižnega jezika. Tudi *Philopatridus Illyricus* ni Trubarjevo programsko, ampak kriptonimno ime. Umestitev v Ilirijo je dovolj nedoločna, zato pa odlično prikrivalna. Med naštevanjem različnih variant *slovenskega* jezika je Trubar 1555: A2b prav na koncu res navedel tudi Hrvate, vendar je njegov seznam revijalen, ne programski. Predvsem pa je že v predhodnih pogovorih ne le odločno zavrnil Vergerijevo idejo o skupnem jeziku z njimi oziroma Dalmatinci, ampak tudi zahteval posebna prevajalca za hrvaški jezik. *Slovenci*, vulgo Bezjaki, so morali biti v Trubarjevem jezikovnem konceptu, vendar le do začetka leta 1560. V pismu württemberskemu vojvodu Krištofu marca tega leta (Rajhman 1986: 55) Trubar namreč poroča, da je v pismu kralju Maksimilijanu odločno zavrnil, da

bi Bezjaki lahko sodili o njegovem jeziku. Seveda pa so Bezjaki, katerih jezik je v veliki meri ustrezal kriteriju razumevanja slovenskega knjižnega jezika, ostali na seznamu potencialnih bralcev (Dalmatin 1584).’

Slovenci 16. stoletja so imeli dva pojma: ‘Slovani’ in ‘Slovinci’, za oba pa en sam izraz: *Slovinci*. Zato ima Kidrič prav, ko obžaluje izrazno neizdiferenciranost njihovega jezika. Zagovarjati pa je mogoče tudi prevajalca Sovreta. *Slavi*, *Slavica lingua* se lahko prevaja po črki z eno samo, zgodovinsko ustreznico *Slovinci*, *slovenski jezik*, bralec pa mora ugotoviti vsakokratni pomen. Da bi bilo branje »udobnejše«, bi mu prevajalec lahko pomagal z modernim ekvivalentom v opombi. To bi bil znanstvenokritični prevod. Druga možnost je prevod po smislu, tj. v skladu z vsakokratnim pomenom imena, torej odvisno od konteksta. Smiselno razumevanje je lažje, izrazno sovpadanje, na katerem temelji domoljubno slavljenje domačega narečja s starostjo in razširjenostjo hierarhično višjega jezika, kateremu pripada, pa je ob takem prevodu izgubljeno. Tretja možnost je prevajanje imena *Slavi* samo s *Slovani*, kar je v skladu z zgodovinskim mononimom, vendar v 16. stoletju anahronizem, v sodobni slovenščini pa razumemo Slované samo kot hipernim, zato je ta izbira dvakrat slaba.

Jesenšek se ob trditvi, da slovenski knjižni jezik v predmodernem obdobju ni obstajal, sklicuje na celotno knjižno produkcijo naših protestantov v 16. stoletju. Ker njihov jezik tako rekoč z vsako besedo kaže, da je kranjski, ne pa vseslovenski, mu tega ni treba posebej dokazovati. Začuda se razlagalci novega pojmovanja naroda nanj nikjer ne sklicujejo. Priznam: tudi sam ga dolgo nisem upošteval. Jesenškov problem je omejitev zgolj na jezikovno gradivo. Zavest slovenstva ne temelji samo na jeziku samem, ampak tudi na umevanju jezika in zgodovine. Trubarjev združevalni jezikovni koncept, temelječ na pragmatičnem načelu razumljivosti in politično podprt z odločitvijo treh deželnih stanov, da dajo denar za tisk skupne, ne kranjske, ampak slovenske Biblije, razglša za brezpomembnega. Enači ga s poznejšima konceptoma prekmurskega oziroma vzhodnoštajrskega knjižnega jezika, ki sta oba izključevala ostale Slovence. Slovenski jezik v 16. stol. resda ni imel širše, plebiscitarne potrditve, dokumentirano je obstajal v glavah nekaj deset, kvečjemu kakšnih sto ljudi, vendar je bil njegov koncept odprt, notranje prožen in zgodovinsko uspešen.

Štih zaradi sovpadanja hipernima in osnovnega imena priznava ‘Slovencem’ status jezikovne, ne pa tudi etnične skupnosti. Toda če status etničnosti priznavamo Čehom, Srbom, Hrvatom itd., ga moramo vsem, ki v 16. stoletju sami sebe pojmujejo kot posebno »mi« skupnost s posebnim »našim« jezikom. Ime *Slavi* / *Slovinci* ima res več referenc, vendar je v določenem miselnem oziroma besedilnem okolju vedno veljavna samo ena.

Kosijeva temeljna teza je, da med modernim slovenskim narodom, formiranim (konstruiranim) sredi 19. stoletja, in predhodno skupnostjo Slovencev zija

ontološki prepad. O predmodernem narodu sicer nikoli izrecno ne govori, čeprav ga sintagma moderni narod, ki jo skrbno ponavlja, predpostavlja.

Označevalca *narod* v slovenskih besedilih 16. stoletja ni najti. Korpus 16 ga napove na treh mestih, pokaže pa samo tisto v Registru Dalmatina 1584, kjer je *Narod* v stolpcu *Slovenſki, Baſſjazzhki* zapisan kot ustreznica za *Crajnſki Rojſtvu*. Pojem narod pa je v slovenskih besedilih 16. stoletja pogost in vezan na besedo *folk*, ki lahko pomeni tudi ljudstvo. V Korpusu 16 se nahaja na več kot 3300 mestih. Tukaj jih ne bi podrobneje analiziral, navajam samo dve močno različni mesti:

Sa Ismaela ſim leſt tebe tudi vſliſhal: Pole, leſt ſim njega ſhegnal, inu hozhem ſturiti, de bo raſſèl, inu ga hozhem ſilnu mnoshiti. Dvanajſt Viudou bo on rodil, inu jeſt hozhem njega k'enimu velikimu Folku ſturiti (Dalmatin 1584, I, 10b). = Tudi glede Izmaela sem te uslišal; glej, blagoslovil ga bom in ga naredil rodovitnega ter ga silno namnožil; dvanajst knezov se mu bo rodilo in naredil bom iz njega velik narod (SSP 3, 1 Mz, 17,20).

Inu Evangeli mora poprej predigovan biti, mej vſe Folke (Dalmatin 1584, III, 27a = Najprej pa se mora oznaniti evangelij vsem narodom (SSP 3, Mr 13,10)).

V prvem citatu je *folk* rodovna skupnost vseh moških potomcev enega moškega, v drugem pa etnična skupnost s skupnim jezikom, izvorom, zgodovino, kulturo, torej nemoderni, zgodovinski pojem naroda.

V Bohoriču 1584 je pojem naroda vezan na izraza *gens* in *populus*, ki se pojavita večkrat, kot je število strani Predgovora. Izraza sta prevajana ali z *ljudstvo* ali z *narod*, odvisno od sobesedila. V zvezi s starejšo zgodovino je prevedek navadno *ljudstvo*, kar se povezuje z izvorom, v zvezi z novejšo zgodovino pa *narod*, kar se pogosto povezuje z jezikom:

folum poſtremum, Slavorum Epitheton, à rebus præclarè geſtis, genti huic mærito ſuo obtigit = samo zadnji pridevek, Slovani, je to ljudstvo dobilo po zaslugi za slavna dela (Bohorič 1584/1987: *5b (10)).

Gentem Bohemorum = češki narod (Bohorič 1584/1987: **2a (19)).

In his inquam omnibus Regnis & eorum partibus populi, Slavi ſunt & Slavice loquuntur = V vseh teh državah, pravim, prebivajo slovanski narodi in govore slovansko (Bohorič 1584/1987: *8a (15)).

Predmoderni narod pomeni etnično skupnost, ki jo povezuje skupen, medsebojno razumljiv jezik, misel o skupnem izvoru in skupni preteklosti. Od modernega naroda se ločuje predvsem po odsotnosti pojma državljani in pravno-političnega projekta.

Ljudstvo je starejša ali ekonomsko in organizacijsko primitivnejša etnična skupnost z močnejšo zavestjo skupnega izvora, lahko tudi še rodovnega. Etnična skupnost pa je skupnost, katere pripadniki ali člani imajo skupno mi-zavest, ki

vključuje oz. določa razlikovalne lastnosti. Ni nujno, da imajo posebno lastno ime, odločilna je zavest *mi*.

Koncept izvora in namena jezika je bil v 16. stoletju nedvomno teološki, zato se razlikuje od modernega nacionalnega jezikovnega koncepta, vendar nikakor ni bil samo teološki ali predvsem teološki. Nujno je bil povezan z glasovnim konceptom, ki ga je Trubar postavil na kranjsko ali točneje na ljubljansko osnovo (Rigler 1968). Dokumentiran je tudi Trubarjev leksikalni koncept: »mi nefmo [...] lepih, glatkih, višfokih, kunftnih, nouih oli nefnanih bešfed iskali, Temuzh te gmainske Crainske preproste bešfede« (Trubar 1555: A 3a). In Trubar je dokumentiral tudi koncept slovenske jezikovne skupnosti, ki jo moremo spremljati v sami fazi konstruiranja. Če bi se Trubar odločil za jezikovno skupnost, ki bi obsegala samo Slovence v deželi Kranjski, bi nastal žepni jezik žepnega naroda, ob njem pa v najboljšem primeru še dva. Trubar je leta 1560 postavil tudi jezikovno mejo na Sotli in pri tem modro upošteval ne le mejo med habsburškimi deželami in ogrskim kraljestvom, ampak predvsem to, da je Zagreb premočan narodni, kulturni in politični center, da bi mogel sprejeti naš slovenski knjižni jezik.

Ti Trubarjevi koncepti so jezikovni temelji, na katerih še danes stojita slovenski jezik in slovenstvo.

Kosi navaja, da pri Trubarju prevladuje deželna, kranjska zavest. Vendar sorazmerno pogosti podpisi *Primož Trubar Kranjec* ne izražajo pripadnosti, ampak izvor pisca. To potrjuje Trubarjev priimkovni pridevek *Raščičar*, predgovor *Psaltra* 1566 pa je sploh podpisal kot *Primosh Truber is Raftzhize*. Z imenom domačega kraja je leta 1569 svojo prošnjo deželnim stanovom podpisal Georgius Dalmatinus Gurkfeldianus (Rajhman 1997: 46), nekje med letoma 1588–1590 pa se je Znojilšek podpisal kot *Johannes Snoilshik Labacensis* (Rajhman 1997: 168). Podobno kot Trubar je domačo pokrajino pogosto pridelal svojemu primku Stephanus Consul Istrianus. Latinske slavlilne pesmi, objavljene leta 1588, je kot avtor podpisal Matthias Trostius Vipacensis Illyricus (Rupel 1954: 137). V tej zvezi ima pridevek *Illyricus* seveda referenco na slovensko, ne na kakšno južnoslovansko področje.

Sicer pa Trubar pridevka *Slovenec* ob svojem imenu ni mogel uporabiti, ker bi bil zaradi večpomenskosti slabo informativen.

V zvezi s Trubarjevim pridevkom *Kranjec* se je še odločneje izrekel Makarovič, ko je zapisal, da Trubar sebe ni nikoli imenoval Slovenca (Makarovič 2008: 53). To resda velja za ednino, ne pa za skupnost, kot npr. kažeta zapisa: *zhes nas boge Slouence* (Trubar 1550: 198) ali: *my slovenzi* (Trubar 1595: III, 82a).

Rajšpovo oziroma Toporišičevo razumevanje sintagme *slovenski jezik* kot *naš slovanski jezik* je zmotno. Trubar in njegovi so svoj jezik kar pogosto res imenovali *naš slovenski jezik*, in sicer prav zato, da so ga jasno ločili od *slovenskega* v pomenu slovanski jezik.

Pomeni imena *Slavi*

V *Arcticae horulae* se ime *Slavi* (s pridevnikom *Slavicus*, prislovom *Slavicè* ter variantama *Slavonicus* oz. *Slavonicè*) pojavi 124-krat. V pomenu 'Slovani' je zapisno 41-krat. Starejša zgodovinska imena zanje: *Heneti*,³ *Vandali*,⁴ *Venedi*,⁵ *Veneti*,⁶ *Vendi*⁷ in *Vindi*,⁸ so zapisana 20-krat. V zvezi s Slovani se omenja 17 držav, dežel ali predelov ter 10 mest, kjer Slovani prebivajo ali je iz njihovega imena razvidno, da so mu dali ime.

Prvi pomen

Najširši pomen imena *Slavi* obsega vse Slovane (ali katerikoli del te skupnosti), naseljene med Severnim (Venedskim) in Jadranskim (Venetskim) zalivom, torej v srednji in vzhodni Evropi. Družita jih isto ime, ki priča o njihovi slavni zgodovini, in jezik, ki priča o njihovem skupnem izvoru. Pojmovanje skupnega slovanskega jezika dobro ponazarja P. Štih: na solunskem govoru južnih Slovanov ustvarjeni knjižni jezik so nitranski in blatenski zahodni Slovani sprejeli za svoj knjižni jezik. Med solunsko in nitransko oziroma panonsko slovanščino so nedvomno bile glasovne, leksikalne in druge razlike (J. Kopitar), vendar za razumevanje in rabo niso bile moteča ovira.

Germani so za svoje SV slovanske sosedes uporabljali zlasti ime *Vendi* (omenjeni so polabski Slovani, Lužičani in Pomorjani), Bavarci za svoje JV slovanske sosedes pa največkrat ime *Vindi*. Ti so poseljevali ozemlje od Furlanije in vzhodnih Alp do Jadrana, Panonsko nižino med Dravo in Savo vzhodno od Sotle tja do Donave ter področje Vaha na severu. Imeni sta nastali iz imena *Venedi* oziroma *Veneti*. Imeni *Vandali* in *Heneti* sta z njimi povezani samo glasovno.

Gentem Bohemorum à Slavis trahere originem = češki narod svoje početke izvaja od Slovanov (Bohorič 1584/1987: **2a (19)).

³ Omenjeni v zvezi s Trojo, Mecklenburškim, Meissenskim, Polabjem, Belgradom in besedama *mesto* in *lipa* ter kot soime za Slovane.

⁴ Omenjeni v zvezi z Brandenburškim.

⁵ Povezani z venetskim Severnim zalivom, *Venedicum Arcticum finum*, danes imenovanim Baltsko morje.

⁶ Povezani z venetskim Jadranskim zalivom, *Venetum Adriaticum finum*, danes imenovanim Jadransko morje.

⁷ Omenjeni v zvezi z Lužičani.

⁸ Z njimi je povezano nemško ime za Slovence, Windische, ker pač zaradi samoumevnosti ni izrecno navedeno.

folum pofitremum, Slavorum Epitheton, à rebus præclarè gestis, genti huic mærito suo obtigit = samo zadnji pridevek, Slovani, je to ljudstvo dobilo po zaslugi za slavna dela (Bohorič 1584/1987: *5a (10)).

In Affrica ipsa etiam, in qua olim sedem & imperium, Slavi sibi parârunt = Celo v Afriki, kjer so si bili Slovani nekoč postavili bivališča in oblast (Bohorič 1584/1987:*7b (14)).

descriptum illud diploma ... ab Alexandro, illo magno Macedonam Rege profectum, qua Slavis ... potestas fit occupandi, & in Meridie & in septentrione potissimas Europæ = pisana listina ... ki je bila izdana od Aleksandra, velikega kralja Makedoncev, in v kateri se daje Slovanom ... dovoljenje, da si na jugu in na severu smejo vzeti najlepše pokrajine in dežele Evrope (Bohorič 1584/1987:**4b(24)).

Pomen 'Slovan' (1) je Bohorič zapisal samo nekajkrat v svojem predgovoru. Razlaga: *Slavi* (1), *nekdaj* velika evropska etnično-jezikovna skupnost, od 5., 6. stoletja naseljena v srednji, severovzhodni in jugovzhodni Evropi, katere pripadniki so sebe imenovali *Slovinci/Sloveni*, svoj jezik pa *slovenski jezik*; od 19. stol. Slovani.

Drugi pomen

Slavi pomeni skupnost (ali skupnosti), ki ima sicer svoje posebno, lastno ime in govori svoj posebni jezik, vendar je njen jezik le ozemeljska varianta nekdanjega istega skupnega jezika, kar kaže na skupni in isti izvor. Zavest o (nekdaj) skupnem jeziku se kaže tudi v Bohoričevem zapisu o Karlu IV. Luksemburškem, cesarju Svetega rimskega cesarstva in češkem kralju, ki je leta 1356 izdal Zlato bulo, nekakšno ustavo, ki je poleg drugega določala, da se morajo sinovi in nasledniki volilnih knezov poleg nemščine, latinščine in italijanščine učiti tudi slovanskega jezika, jezika (dela) svojih podložnikov. Cesar sam je poleg drugih jezikov tekoče govoril češko. V Češkem kraljestvu so poleg drugih narodov živeli Čehi, Moravani, Šlezijci in Lužiški Srbi, ostali volilni knezi so vladali tudi Lužiškimi Srbom in polabskim Slovanom. Zlata bula kljub edninski obliki ni predpisala skupnega slovanskega jezika, ki ga tedaj ni več bilo, ne kakega konkretnega slovanskega jezika,⁹ ampak (kateri koli) slovanski jezik na ozemlju pod oblastjo volilnih knezov Svetega rimskega cesarstva.

Bohorič sicer poudarja enotnost slovanskega jezika v 16. stoletju, ob tem pa poroča, da je Biblija že naprodaj tudi v češkem, poljskem, rutenskem in moskovskem jeziku, torej priznava obstoj različnih slovanskih jezikov.

Prototip pomena *Slavi* (2) je poved: Čehi, Hrvati, ... so *Slavi*, torej narodi, ki so se razvili iz skupnosti *Slavi* (1) in katerih jeziki so se razvili iz jezika te

⁹ Nemški internetni viri navajajo češki jezik.

skupnosti. *Slavi* (2) ne pomeni konkretnega naroda, ampak opredeljuje konkreten narod ali narode glede na rod ali izvor.

In his inquam omnibus Regnis & eorum partibus populi, Slavi sunt & Slavicè loquuntur = V vseh teh državah, pravim, in njihovih delih, prebivajo slovanski narodi in govorijo slovansko (Bohorič 1584/1987: *8a (15)).

Marchiones Brandeburgenſes Slavorum feu Vandalorum, ſunt Duces = Mejni grofje Brandenburški so vojvode Slovanov ali Vandalov (Bohorič 1584/1987: *8b (16)).

Electorum filios Slavonicæ linguæ cognitione difficile carere poſſe = Sinovi voliteljev utegnejo znanje slovanskega jezika težko pogrešati (Bohorič 1584/1987: **2a (19)).

Litteræ Carniolanæ [...] quo [...] ſlavicè appellare liceat [...] NOMEN As. FIGVRA A a. PO-TESTAS Adam = Kranjske črke [...] kakor jih moremo imenovati po slovansko [...] Ime As Podoba A a Vrednost Adam (Bohorič 1584/1987: 25 (49)).

Razlaga: *Slavi* (2), etnično-jezikovna skupnost ali več takih skupnosti, katere jezik se je razvil / katerih jeziki so se razvili iz nekdanjega jezika, latinsko imenovanega *lingva Slavica/Slavonica* oziroma *slovenski jezik*; od 19. stol. Slovani.

Tretji pomen

Vsaka od skupnosti, ki jih zajema ime *Slavi* (2), ima svoje lastno ime: Čehi, Ruteni, Hrvati itd. Nekaj skupnosti pa ima svoje lastno ime izrazno prekrivno z imenom velike skupnosti in ime svojega specialnega jezika izrazno prekrivno z imenom nekdanjega skupnega jezika. V *Arcticæ horulæ* se *Slavi* (z besedno družino) v takem ožjem pomenu oziroma s tako referenco pojavijo 83-krat, njihov delni sinonim *Carniolani* (z besedno družino) pa 56-krat; trikrat se obe imeni pojavita skupaj, povezani z *et* (in) oz. *vel* (bolje). Kdaj je ime *Slavi* rabljeno v ožjem (specialnem) in kdaj v širšem obsegu, je mogoče razbrati iz njegovih referenc.

Sinonimno poimenovanje *lingva Carniolana* se navezuje na deželo Kranjsko in na tiste Kranjce, katerih domači jezik je kranjski. Pridevnik *LatinoCarniolana* je zapisan celo v naslovu slovnice.¹⁰ Bohorič je imel za uporabo tega (delnega) sinonima tehten razlog: ime *Carniolani*, *lingva Carniolana* je pomensko jasnejše,

¹⁰ V razširjeni, dopolnilni del naslova prvega dela *Biblie* 1578 je kranjski zapisal samo še Dalmatin: [...] NA KONZV IE TVDI EN REgishter, vkaterim fo, sa Haruatou inu drugih Slouenou volonekatere Kranske inu druge befede vnih jesik ſtolmazhene [...]. Če bi namesto *Kranske* zapisal *Slovenſke*, bi bilo komaj razumljivo. Znojilšek 1595 pa je v kolofonskem delu naslova zapisal obe sopomenki: [...] Tolmazhen na Slovenſki ali Krajnfki jesik.

manj dvoumno kot ime *Slavi*, *lingva Slavica*. Vendar se je zavedal, da je tudi izraz *lingva Carniolana* neprecizen, saj se koncept v slovnici opisanega idioma povezuje ne samo s Kranjsko in Kranjci, ampak tudi z bližnjima in jezikovno sorodnima narečjema Štajerske in Koroške. V *Arcticæ horulæ* je trideželni koncept kranjskega jezika jasno razviden. Narečje Slovencev na Kranjskem in narečji Slovencev na Štajerskem in Koroškem referenčno sovpadajo v istem delu, v prevodu pravkar izdane Biblije. Njen jezik je glede na svojo jezikovno materijo: glasovje, besedje, njihovo pregibanje in skladnjo nedvomno kranjski, namenjen pa ni samo Kranjcem, ampak tudi bližnjim in sorodno govorečim prebivalcem dežele Štajerske in Koroške, zato je Bohorič zapisal, da je namesto kranjska bolje reči slovenska Biblija. Ime *Carniolani* kot del Slovencev (3) je bilo močno uveljavljeno, ostali Slovenci (3), katerim je ista Biblija namenjena ter živijo na Štajerskem in Koroškem skupaj z večinskimi Nemci, so zelo redko poimenovani z deželnim imenom. Trubar je na začetku posvetila v prevod Novega testamenta 1582 zapisal: *wir Creiner / Vndersteirer / Kärner vnd Windischen* (Sakrausky 1989: 414) = Mi Kranjci, Spodnještajerci, Korošci in Slovenci [Slovenske marke] (prim. Rupel 1934: 150).

Slavi cum habeant dualem numerum, Itaq; pro, uterq; dicunt, dualiter: oba reshalena, *pro* reshaleni = Kadar imajo Slovenci dvojino, prav tako za oba govorijo dvojinsko: *oba* reshalena, *za* reshaleni (prim. Bohorič 1584/1987: S 19 (218)).

Tempora funt in coniugandis verbis, in lingva Slavica, tria, PRÆSENS, ut Sekam = Časi so pri spregljivih glagolih v slovenskem jeziku trije: [...] *Sekam* (prim. Bohorič 1584/1987: 95 (119)).

Slavica lingva utitur periphrafi, ut ... Gre špat pres vezherje = Slovenski jezik uporablja opis, kakor *gre špat pres vezherje* (prim. Bohorič 1584/1987: S 11 (211)).

Solis verô noſtris hominibus Carniolanis feu Slavis in ſua dialecto, hoc tantum beneficium [Bibiam], nondum licuit habere integrum = Edino našim kranjskim ljudem ali Slovincem do naših dni še ni bilo dano, da bi imeli to veliko dobroto [Sv. pismo] celotno v svojem narečju (Bohorič 1584/1987: *5a (9)).

Carniolana vel rectius Slavonica Biblia = kranjsko ali pravilneje slovensko Sv. pismo (Bohorič 1584/1987: *5a (9)).

Bohorič je *Slavi* oz. pridevnik *flauonica* dvakrat zapisal v naštevalni zvezi skupaj s *Carniolani* oz. *Carniolana lingua*:

Illuxit illa læta dñes, qua, etiam Carniolanis & Slavis, Deum ipſum, Patriarchas [...] Carniolana lingua loquentes, videre & audire licet = zasijal je tisti veseli dan, ko morejo tudi Kranjci in Slovenci videti in slišati Boga samega, patriarhe [...] kako v kranjskem jeziku govore (Bohorič 1584/1987: *5b (10)).

Extra declinationnem [...] articulorum ufus revera non eſt, neq; etiam eſſe debet in flauonica [!]&Carniolana lingua = Zunaj sklanjatve [...] člena v resnici ne uporabljamo; tega tudi ne sme biti v slovenskem in kranjskem jeziku (prim. Bohorič 1584/1987: 44 (68)).

Pomen je pozicijski: en člen je eksplicitno deželni, eden pa zbirno zajema vse druge dežele in njihove sestavne dele, kjer živijo ostali Slovenci oz. kjer se tudi govori slovensko. Zvezo in njen pomen je opazil že Kidrič (1928: 86). Kakšna drugačna interpretacija ni utemeljena, saj ima dvodelni osebek prve povedi (*Kranjci in Slovenci*) skupno predmetno dopolnilo (*kako v kranjskem jeziku govore*), dvodelni predmet druge povedi (*v slovenskem in kranjskem jeziku*) pa skupni (zanikani) osebek (*člena*) in iste ponazarjalne paradigme.

Kako močna je bila v 16. stol. pri Slovencih na Kranjskem deželna zavest, kaže podatek, da je Bohorič v *Arcticæ horulæ* poleg 10 zapisov imena *Carniolani* njihov pridevnik zapisal kar 46-krat, in sicer 19-krat v zvezi z *lingva*, dvakrat z *idioma* in *dialectos*, enkrat s *sermonis*, pri 22-ih preostalih samostalniki (*besede, Biblija, črke, črkopis, končnica, očenaš, pravopis, skladnja, slovnica*) pa pomeni 'ki pripada kranjskemu jeziku ali je v kranjskem jeziku'. V pomenu 'povezan s prebivalci Kranjci sploh (ne glede na njihov jezik)', je uporabljen enkrat:

jubentibus proceribus Carniolanis, Dominis meis Clementibus = po ukazu kranjskih prvakov, svojih milostljivih gospodov (Bohorič 1584/1987: **2b (20)).

Razlaga: *Slavi* (3), etnično-jezikovna skupnost na Kranjskem (s priključenimi deli), Spodnjem Štajerskem in Koroškem (pa tudi na Goriškem), katere pripadniki se v latinskem jeziku imenujejo *Slavi*, v lastnem jeziku *Slovenci/Sloveni*, njihov jezik pa *lingva Slavica/Slavonica*, na Kranjskem tudi *lingva Carniolana*, v lastnem jeziku *slovenski jezik*, na Kranjskem tudi *kranjski jezik*; od 20. stol. Slovenci.

Razlaga: v zvezi *Carniolani et Slavi* (3a), pripadniki etnično-jezikovne skupnosti Slovencev v deželah Štajerska, Koroška, Goriška.

Razlagi: *Carniolani*: (1) pripadniki etnično-jezikovne skupnosti Slovencev v deželi Kranjski; (2) domači prebivalci Kranjske ne glede na jezik.

Četrty pomen

Bohorič (1584: **8a) omenja *Slave* tudi na Spodnjem Štajerskem, in sicer z domačo ustreznico *Bezjaki*. Domnevno Pavel Skalič, Bezjak, doma iz Zagreba, jih leta 1560 umešča na področje okrog Zagreba. Trubar jih leta 1562 v uvodnem posvetilu v glagolskem *Novem testamentu* umešča med turško in ogrsko mejo na področje še pod krščansko oblastjo, torej v zahodno Slavonijo. Megiser (1603) jih postavlja na ogrsko mejo.

Raziskovalci te *Slovence* največkrat povezujejo s področjem kajkavskega narčja na SZ delu današnje Hrvaške ali s Slavonijo, tj. z osrednjim delom severne

Hrvaške. Zgodovinsko je Slavonija segala na vzhodu do Donave. Njen vzhodni del so v prvi polovici 16. stoletja zasedli Turki in ga obdržali poldrugo stoletje. Na prostorsko dvojnost kažeta tudi nemški imeni *Windische Grenze*, 'Slovenska krajina' s središčem v Varaždinu, in *Windischland*, 'Slavonija'. Bohoričeva postavitev Bezjakov na JZ rob sicer širšega bezjaškega področja lahko da izvira iz njegovega lastnega poznavanja, saj je bil sam doma blizu tega področja.

Trubar omenja Bezjake prvič leta 1550 v zvezi z »debelim« izgovorom glasu *l*. Leta 1555 jih ob pregledu slovenskih narečij v predgovoru k prevodu Matevževega evangelija navaja po Štajercih in Dolenjcih.¹¹ Leta 1557 jih, spet po Dolenjcih, prišteva med tiste, ki morejo dobro razumeti jezik njegovih knjig. Marca 1560 pa Trubar poroča vojvodi Württemberskemu o svojem odgovoru na negativno mnenje neimenovanega jezikovnega izvedenca o jeziku Trubarjevih knjig. Sodba ocenjevalca se je glasila:

Lingua tamen ipfa, feu prolocutio, quam auctor Sclavonicum posuit, est quidem Sclavonica, tamen arctata & confrieta ad illam faltem Sclavonicae linguae proprietatem, qua provinciae Styria, Carniola & Carinthia utuntur, ita quod si ista translatio legatur coram illis Sclavis, qui in partibus regni Ungariae superioribus, in Comitattibus Trinchiniensi, Arwalypto & aliis vicinis morantur, parum aut ferme nihil fuit intellecturi. Itidem de Polonis, Bohemis, Moravis, Ruffis, Moscovitis, Illyricis & his, qui circa Zagrabium sunt, sentiendum, quod videlicet translatio haec ab illis non intellegatur. = Sam jezik ali izreka, ki jo avtor razglaša za slovensko, sicer je slovenska, vendar zožena in omejena samo na lastnosti tistega slovenskega jezika, ki ga uporabljajo dežele Štajerska, Kranjska in Koroška. Če bi prevod brali Slovencem, ki živijo na gornjem koncu ogrskega kraljestva v trenčinski, oravsko-liptovski in drugih bližnjih grofijah, bi ga razumeli malo ali skoraj nič. Prav to je treba reči za Poljake, Čehe, Moravce, Ukrajince, Ruse, Ilire in tiste okrog Zagreba, namreč da tega prevoda ne razumejo. (Schnurrer 1799/1989: 32–33; prev. F. Baraga)

Ocena kaže rabo imena *Slovenci* s štirimi referencami: tista, ki jo pripisuje Trubarjevemu jeziku, je zožena na tri dežele: Štajersko, Kranjsko in Koroško, vendar ocenjevalca moti, saj isto ime zajema poimensko naštete narode v srednji, vzhodni in južni Evropi. Na začetku in koncu pa ocenjevalec navede skupnosti, katerih ime izrazno sovпада tako z imenom prvo navedene, ožje in drugo navedene, širše evropske skupnosti. Imen dveh ožjih skupnosti sicer ne navede, vendar gre očitno za Slovence na zgornjem Slovaškem (danes Slovaki) in Slovence v okolici Zagreba.

Trubar kot pisca ocene domneva Bezjaka Pavla Skaliča. Kidrič (1928: 41) dvomi o Skaličevem avtorstvu nepodpisanega poročila, dvom pa utemeljuje z dejstvom, da Skalič na začetku leta 1560 ni več živel na Maksimilijanovem

¹¹ Z Dolenjci meni prebivalce spodnjega Posavja.

dvoru. Podatek pa ni relevanten: svoje poročilo je pač poslal naročniku (Maksimilijanu), zato je prišlo z Dunaja. Razen tega je Skalič kmalu potem sodeloval pri hrvaškem tisku v Urachu.

V ostrem odgovoru na kritiko je Trubar Bezjake izrecno izključil iz kroga svojih naslovnih bralcev:

jch allein die Creiner noch Vntersteyrer, Kherner, Histerreicher vnd die Windischen Märkheren, vnd nicht Beßyackhen, Crobaten, Behaim oder Poln zum arbitros vnd richter meiner geschriffen haben will = hočem imeti za presojevalce in sodnike svojih spisov samo Kranjce, Spodnještajerce, Korošce, Istrane in tiste iz Slovenske marke, ne pa Bezjakov, Čehov in Poljakov. (Rajhman 1986: 55–56)

S tem so bili Bezjaki izključeni iz kroga konstitutivnih narečij slovenskega knjižnega jezika, nikakor pa niso bili izključeni iz kroga potencialnih bralcev tega jezika. Tako je Dalmatin (1584) v slovarskem registru objavil poseben *slovenski ali bezjački* stolpec, da bi morebitnim bezjaškim bralcem še bolj olajšal razumevanje. Dobri dve stoletji pozneje Kopitar kajkavce prišteva med Slovence in Pleteršnik konec istega stoletja v svojem slovarju kajkavsko besedje še evidentira. In še v našem času poteka med slovenskimi in hrvaškimi jezikoslovci razprava, kje in s čim sega slovenščina na kajkavsko ozemlje ter kje in s čim sega kajkavsko narečje na slovensko ozemlje (Šekli 2013).

*In inferiori Styria magna pars [Slavorum]: Inde in specie dicti Slavi (vulgo Besjakos appellant) = Na Spodnjem Štajerskem jih je [Slovanov] precejšnje število: tu se posebej imenujejo Slovence (po domače jim pravijo Bezjaki). (Bohorič 1584/1987: *8a (15))*

Razlaga: *Slavi* (4), *nekdaj*, etnično-jezikovna skupnost v severnem ali severozahodnem delu današnje Hrvaške, katere pripadniki so se v lastnem jeziku imenovali *Slovinci* ali *Bezjaki*, svoj jezik pa *slovenski* ali *bezjački* jezik.

Razprava

Pomeni (1), (2), (3) in (4) so naslovno (lemsko) enaki. Pomeni (1) in (3), (4) so strukturno enak, pomen (2) pa je določen s hipernimnim odnosom do zadnjih dveh. Istost leme (1) in (2) je neizogibna, gre za isti označevalec, ki ima v pomenu (1) status samostojnosti, v (2) pa status hipernima. Imeni (3) in (4) sta nastali s preimenjenjem (transonimizacijo) imena (1).

Pomen imena je sestavljen iz pomenin. Glavna pomenina uvršča ime v pomensko skupino, kateri pripada, in sicer s splošnimi leksemi, v našem primeru npr.: etnično-jezikovna skupnost, ali s hipernimnim imenom. Po razlikovalnih pomeninah se ime razlikuje od imen, ki imajo isto glavno pomenino. Pri imenih

skupnosti so razločevalne pomenine geografska umeščenost, zgodovina (izvor), kultura (jezik). Poleg pomenin določajo pomen imena njena zgodovinska ali moderna (sodobna) soimena in njihove tujejezične ustreznice.

Nekateri raziskovalci trdijo, da sta v 16. stoletju in še dobri dve stoletji zatem imeni *Slavi* (3) in *Slovenci* (3) pomenili 'Slovani', ime *lingva Slavica/Slavonica / slovenski jezik* (3) pa 'slovanski jezik', kar pomeni, da jih opredeljujejo samo glede na izvor. Iz besedil pa je popolnoma jasna specialna določitev: dvojinsko »oba reshalena« ne govorijo »po rodu Slovani« in opis »Gre špat pres vezherje« se ne uporablja v »po izvoru slovanskem jeziku«, ampak v določenem slovanskem jeziku, ki se imenuje slovenski.

Utopljenost Slovencev v slovanski skupnosti naj bi bila intimna: niso se imeli za posebno etnično-jezikovno skupnost, ali imenska: za svojo skupnost niso imeli posebnega lastnega imena. Da so *Slavi*, ki so živeli na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, sami sebe in prav sebe imenovali Slovence, je dejstvo, razvidno iz slovenskih knjig, izdanih v 16. stoletju. Prav tako, da so isto ime uporabljali za nekdanje Slované, tj. *Slave* (1), in za narode, ki so se razvili iz starih Slovanov, tj. za *Slave* (2). Na začetku 19. stoletja so na Češkem ustvarili novo ime Slovani, ki se je v istem stoletju postopoma uveljavljalo tudi v naših deželah, in sicer za *Slavi* (1), tj. za ime najširše, integralne etnično-jezikovne skupnosti, in za *Slavi* (2), tj. za poimenovanje izvirne skupnosti, ne pa tudi za *Slavi* (3), tj. za poimenovanje posebne, specialne skupnosti, ki se je prej kot zdaj imenovala *Slovenci*.

Tako zagovorniki slovanske kot zagovorniki slovenske interpretacije zgodovinskega tujejezičnega imena *Slavi* in domačega imena *Slovenci* svoje razlage posebej ne utemeljujejo, kot da bi za razumevanje zadostovala že sama oblika imena. Toporišič, prevajalec Bohoričeve slovnice, v spremni študiji razloži Slovence kot Slovani na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, slovenski jezik pa kot naš slovanski jezik. Tako res navede pomenini imena *Slavi* (3) in *lingva slavica* (3), toda to ni ime ne v jezikoslovnem ne v pragmatičnem smislu. V prevodu slovnice takih razlag seveda ne more uporabljati, zato uporablja samo *Slovani* in *slovanski*, kar pa je glede na očitno slovensko jezikovno materijo absurd. Tudi razlaga s pomočjo teorije romskega imena (Müller 2003), ki združuje različne skupnosti glede na skupni izvor, se pomensko ujema z rabo imena *Slavi* (2).

Naše analize imena *Slavi* v *Arcticæ horulæ* kažejo štiri pomene: integralnega (1), izvirnega (2) in dva specialna: (3) in (4). Četrto ime je po letu 1700 izginilo. Ime Slovani se ni nikoli uporabilo kot lastno, posebno ime za *Slavi* (3) oziroma Slovence (3), zato tudi danes Slovani nikakor in nikoli ne morejo pomeniti Slovence. Prevajalci besedil iz 16. stoletja imajo na voljo dve možnosti: ali da ohranijo zgodovinsko ustreznico *Slovenci*, ki ima prve tri pomene, ali pa

se odločijo za sodobni ustrezniki par: *Slovani* : *Slovenci*. Prve možnosti ni do zdaj izkoristil nobeden od prevajalcev Bohoriča, v svojih besedilih pa jo zagovarja in uporablja jezikoslovec Škrabec. Ker na začetku 19. stol. narejeno ime *Slovani* pomeni samo prvotno, integralno (1) ali pa izvirno (2) skupnost, lahko prevajalec za specialni, najožji pomen (3) uporabi samo ime *Slovenci*. To možnost uporablja Bohoričev prevajalec Sovrè. Tretja prevajalska možnost: uporaba imena *Slovani* v vseh treh pomenih temelji na enem zgodovinskem označevalcu za vse tri pomene, vendar te lastnosti ime *Slovani* nima, zajema samo pomena (1) in (2). Ime *Slovani* v vseh treh pomenih uporabljajo nekateri zgodovinarji in etnologi, v prevodu Bohoriča pa jezikoslovec Toporišič.

Odnose med imeni *Slavi*, *Slovenci* in *Slovani* kažejo imenski nizi:

<i>Slavi</i> (1)	⇒	<i>Slavi</i> (2)	⇒	<i>Slavi</i> (3),
<i>Slovenci</i> (1)	⇒	<i>Slovenci</i> (2)	⇒	<i>Slovenci</i> (3),
<i>Slovani</i> (1)	⇒	<i>Slovani</i> (2)	⇒	<i>Slovenci</i> (3)

Vrstice kažejo pomensko razvojno povezanost, stolpci pa istopomenskost: ime na istega stolpca imajo iste pomenine. Pomensko izhodišče je *Slavi* (1), ki je v *Slavi* (2) dobilo hipernimni oziroma izvorni pomen, *Slavi* (3) pa ima za glavno pomenino lahko hipernim *Slavi* (2) z razločevalnimi pomeninami: geografskimi: na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem; jezikovnimi: besede *dokler*, *kadar*, *da*, *zato*, *ker*; zgodovinskimi: prvo knjigo v lastnem jeziku so dobili leta 1550 itd. Navedene pomenine so v *Slavi* (3) seveda integrirane, kar pomeni, da jih na izrazni ravni ni, so pa v njenem ozadju oziroma globini. *Slavi* (3) so znakovno nedvomno *Slavi*, vendar jim nikakor ne moremo reči *Slovani*, ker tega pomena ime *Slovani* ni nikoli imelo in ga nima. Enako je z zgodovinskim imenom *Slovenci*, ki imajo v celem stolpcu za glavno pomenino *Slovenci* (2) ter razločevalne pomenine, vendar jim ne moremo reči samo *Slovani*, saj ime *Slovani* nikoli ni pomenilo *Slovenci* (3) in tudi danes ne. Tretji, sodobni imenski niz, veljaven od 19. stoletja, potrjuje, da pomenu (3) nikakor in nikoli ne moremo reči *Slovani*, čeprav ga lahko opišemo z glavno pomenino *Slovani* (2) in ustreznimi razločevalnimi pomeninami.

Viri in literatura

ANONIMNI, 1758: *Grammatica Oder Windifches Sprach-Buch* [...] [predelana nemška izdaja Arcticæ horulæ succisivæ A. Bohoriča]. Clagenfurt. <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-4WK5PCGL/76376196-16b0-44da-9836-56d482b49ab7/PDF>

Adam BOHORIC, 1584/1987: *Arcticae horulae succisivae = Zimske urice proste*. [Reprint in prevod]. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Predgovor prevedel Anton Sovrè, posodobil Kajetan Gantar. Maribor: Obzorja.

Jurij DALMATIN, 1578: BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL [...] sdai peruizh is drugih iesikou vta Slouenski sueiftu ftolmazhene [...] skusi Iuria Dalmatina. [...]. VLVBLANI. https://fran.si/korpus16/Knjiga/37/biblie_pervi_deil?stran=1

—, 1584: BIBLIA, TV IE VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Testamenta, Slovenfki, tolmazhena fksi IVRIA DALMATINA. Wittemberg. <https://fran.si/korpus16/Knjiga/58/biblia?stran=1>.

Žiga HERBERSTEIN, 1557: *Moscouia der Hauptstat in Reissen*. Wien: Zimmerman. <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00071764&pimage=2&v=100&nav=&l=de>.

HIPOLIT Novomeški, 1715: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica* [...], [Arcticae horulae succisivae A. Bohoriča, priredil Hipolit Novomeški]. Labaci. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-UC19YZUK/652eb1c4-a86e-4732-b290-dcbddcb55c88/PDF>

Marko JESENŠEK, 2008–2009: Trubarjeva in Küzmičeva različica slovenskega knjižnega jezika, *Slavistična revija (Trubarjeva številka)* 56–57, 199–209.

—, 2011: Osrednje- in vzhodnoslovenski knjižni jezik – med alpsko in panonsko slovenščino = Die zentral- und ostslowenische Schriftsprache – zwei Sprachen im slowenischen Alpen- und Pannonien-Raum. *Globinska moč besede: red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*. (Zora, 80). Uredil Marko Jesenšek. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 234–250.

—, 2020: Bohoričev šolski red Ordo scholae procerum in Carniolia (1575), *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 91 = n. v. 56, 2–3, 206–210.

Jernej KOSI, 2013: *Kako je nastal slovenski narod: Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia.

Gorazd MAKAROVIC, 2008: *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke: Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo*. Ljubljana: Slovenska matica.

Josip MARN, 1883: Zimske proste urice [...] Adama Bohoriča [...] Predgovorček. Prevedel Josip Marn. *Jezičnik*, 21, 58–68.

Hieronim MEGISER, 1603: *THESAURVS POLYGLOTTVS: VEL DICTIONARIVM MULTILINGVE*. Francofurti ad Moenum.

Jakob MÜLLER, 2003: Raba imena Slovenci v 16. stoletju. *Države, pokrajine, narodi, ljudstva in njih kulture ter znanosti v Škrabčevih delih: Škrabčeva misel 4: zbornik s simpozija 2002*. Uredil Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 21–41.

—, 2008–2009: Temelji slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja, *Slavistična revija (Trubarjeva številka)* 56–57, 165–187.

—, 2012: Etno- in lingvonimi, povezani s Slovenci. *Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik člankov*. Odgovorni urednik Borut Korun. Ljubljana: Svetovni slovenski kongres. 47–71.

Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Zbral, uredil ter iz nemščine in latinščine prevedel Jože Rajhman. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede; Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev, 7).

– –, 1997: *Pisma slovenskih protestantov = Briefe der slowenischen Protestanten*. Zbral, uredil ter iz nemščine in latinščine prevedel Jože Rajhman. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev, 11).

Vincenc RAJŠP, 2020: Adam Bohorič, Slovenci in Slovani v predgovoru *Arcticae horulae* v evropskem kontekstu, *Stati in obstatu* 16/32, 269–286. <https://drustvo-primoztrubar.si/wp-content/uploads/2021/01/SIO-32-2020.pdf>

Jakob RIGLER, 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika = The origins of the Slovene literary language*. (Dela, 22). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Mirko RUPEL, 1934: *Slovenski protestantski pisci* [Izbral in uredil Mirko Rupel. *Arcticae horulae* ... kratak predgovor prevedel iz latinščine Anton Sovrè]. V Ljubljani: Tiskovna za- druga, 1934.

– –, 1954: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja = Neue Funde unserer Protestantica des XVI. Jahrhunderts*. (Dela, 7). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede; Inštitut za literature.

– –, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Druga, dopolnjena izdaja. [Izbral in uredil Mirko Rupel. *Arcticae horulae* ... kratak predgovor prevedel iz latinščine Anton Sovrè]. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Oskar SAKRAUSKY, 1989: *Primus Truber: deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, Reihe 5, Bd. 1). Wien: Evangelischer Presseverband.

Christian Friedrich SCHNURRER, 1799/1989: *Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert: ein literarischer Bericht*. Unveränderter Nachdruck mit einem Nachwort von Peter Bartl. München: R. Trofenik. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 20).

Petar SKOK, 1973: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga treća: poni²–Ž. Uredili Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Suradivao i priredio za tisak Valentin Putanec. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Anton SOVRÈ, 1934, gl. Mirko Rupel 1934. 219–235.

– –, 1966, gl. Mirko Rupel 1966. 351–366.

– –, 1987, gl. Adam Bohorič 1584/1987. 3–24.

SSP 3 = *Sveto pismo Stare in Nove zaveze, slovenski standardni prevod*. Peti, pregledani natis. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije, 2000.

Matej ŠEKLI, 2013: Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska meja, *Slovenski jezik = Slovene Linguistic Studies* 9, 3–53.

Stanislav ŠKRABEC, 1994: *Jezikoslovna dela I.: Ponatis platnic časopisa Cvetje z vertov sv. Frančiška: 1880–1890 (s Škrabčevimi pripisi v Jezikoslovnih spisih)*. Uredil Jože Toporišič; sodelovala Zoltan Jan in Anica Ličen. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.

Peter ŠTIH, 2006: Miti in stereotipi v podobi starejše nacionalne zgodovine. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 19.–21. oktober 2006*. Uredila Mitja Ferenc, Branka Petkovšek. Ljubljana: Zveza Zgodovinskih društev Slovenije. 25–47.

—, 2011: Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko?: O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja), *Zgodovinski časopis* 65/1–2, 6–51.

Jože TOPORIŠIČ, 1987, gl. Adam Bohorič 1584/1987.

Primož TRUBAR, 1550/1970: *Catechismus In der Windischenn Sprach* [...] [Reprint]. V Ljubljani: Mladinska knjiga.

—, 1555/1993: TEI PRAVI CERQVI [...]: PREDGOVVOR / V. T. TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA. [Reprint]. Ljubljana: DZS.

—, 1557: Den Gotseligen Christen. TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA [...], TVBINGÆ. [Ponatis v: Sakrausky 1989, 89–108, prevod v: Rupel 1966, 71–82].

—, 1562: Dem Durchleuchtigisten [...] PRVI DEL NOVOGA TESTAMENTA [...] [glagolica]. VTubingi. [Ponatis v: Sakrausky, 1989, 204–220, prevod v: Rupel 1966, 119–133].

—, 1566: Den Wolgebornen [...]. Ta Celi Pfallter Davidou [...]. VTIBINGI. [Ponatis v: Sakrausky 1989, 339–350, prevod v: Rupel 1966, 176–183].

—, 1595: HISHNA POSTILLA [...], tolmazhena fkusi PRIMOSHA TRVBERIA KRAINZA. v'TIBINGI. https://fran.si/korpus16/Knjiga/51/hishna_postilla?stran=1

Povzetek

ADAM BOHORIČ IN SLAVI

Ime *S(c)lavi/Slovinci* je bilo zaradi večpomenskosti sporno že v 16. stoletju in tako je ostalo do danes. Del raziskovalcev namreč trdi, da Slovenci do 19. stoletja nismo imeli lastne, ampak samo slovansko identiteto. Na to da kažejo tudi Trubarjeva kranjska, ne slovenska zavest, vključevanje Hrvatov v slovensko jezikovno skupnost in temeljni verski koncept jezika.

Ime *Slavi* ima v *Arcticae horulae* (1584) tri pomeni: (1) 'stari Slovani', (2) 'Slovani po rodu', (3) 'Slovinci'. Da se je za Bohoričevo latinsko ime *Slavi* v vseh treh pomenih uporabljala ustreznica *Slovinci*, pričajo slovenske knjige 16. stoletja. V imenskem nizu *Slavi* (1) / *Slovinci* (1) ⇒ *Slavi* (2) / *Slovinci* (2) ⇒ *Slavi* (3) / *Slovinci* (3) so vse tri enote izrazno enake, vendar imajo *Slavi* (3) / *Slovinci* (3) razločevalne pomenine (geografske, zgodovinske, jezikovne), ki jih druga dva pomena nimata.

Če do 19. stoletja 'Slovinci' ni bilo, so bili samo 'Slovani (po rodu)', kar pa je presplošno, saj so isto tudi Hrvati, Čehi itd., zato zagovorniki slovanske teze 'Slovane' razširjajo v 'Slovane na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem'. To pa ni ime, vsaj jezikoslovno in pragmatično ne, ampak opis, sestavljen iz glavne in razločevalne pomenine dejansko rabljenega imena Slovenci v pomenu (3).

Tudi poskusi podkrepitve samo slovanske zgodovinske identitete Slovinci so neprepričljivi: dodatek Kranjec predstavlja izvor, ne pa etnične pripadnosti podpisnika; vključevanje, vendar ne Hrvatov, ampak Bezjakov, je omejeno na začetno stopnjo konstituiranja slovenske etnično-jezikovne identitete; koncept knjižnega jezika je nekaj povsem drugega kot teologija jezika.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ UND *SLAVI*

Die Benennung *S(c)lavi/Slovinci* war aufgrund ihrer Mehrdeutigkeit bereits im 16. Jahrhundert strittig und dies ist bis heute geblieben. Einige Wissenschaftler behaupten, dass die Slowenen bis ins 19. Jahrhundert keine eigene slowenische, sondern eine slawische Identität gehabt hätten. Indizien hierfür seien auch die Selbstidentifikation des Reformators Primož Trubar als Krainer und nicht als Slowene, die Miteinbeziehung der Kroaten in die slowenische Sprachgemeinschaft und ein im Grunde religiöses Konzept der Sprache.

Die Benennung *Slavi* hat in Adam Bohoričs Grammatik *Arcticae horulae* (1584) drei Bedeutungen: (1) 'alte Slawen', (2) 'der Herkunft nach Slawen' und (3) 'Slowenen'. Dass für die lateinische Bezeichnung Bohoričs *Slavi* in allen drei Bedeutungen die Entsprechung *Slovinci* benutzt wurde, bezeugen die slowenischen Bücher des 16. Jahrhunderts. In der Benennungskette *Slavi* (1) / *Slovinci* (1) $\Rightarrow$ *Slavi* (2) / *Slovinci* (2) $\Rightarrow$ *Slavi* (3) / *Slovinci* (3) wurden alle drei Einheiten gleich ausgedrückt, wenngleich *Slavi* (3) / *Slovinci* (3) (geografisch, historisch, sprachlich) differenzierende Seme aufweist, während dies die ersten beiden Bedeutungen nicht tun.

Wenn es bis zum 19. Jahrhundert keine 'Slowenen' gegeben haben soll, dann kann es nur (der Herkunft nach) 'Slawen' gegeben haben, was doch zu allgemein ist, da auch Kroaten, Tschechen etc. dies sind, weshalb die Vertreter der slawischen These 'Slawen' auf 'Slawen in Krain, Steiermark, Kärnten' ausweiten. Das ist jedoch keine Benennung, zumindest keine sprachwissenschaftliche und pragmatische, sondern eine Beschreibung, die sich aus dem Hauptsem und einem differenzierenden Sem des tatsächlich in Gebrauch stehenden Namens *Slovinci* in der Bedeutung (3) zusammensetzt.

Die Versuche, eine ausschließlich slawische historische Identität der Slowenen zu untermauern, überzeugen demnach nicht: Die Hinzufügung Krainer bezeichnet die Herkunft, nicht aber die ethnische Zugehörigkeit des Unterzeichneten; die Miteinbeziehung, aber nicht der Kroaten, sondern der Besjaken, beschränkt sich auf die Anfangsstufe in der Konstituierung der slowenischen ethnisch-sprachlichen Identität; und das Konzept einer Schriftsprache ist etwas völlig anderes als die Theologie einer Sprache.

(Übersetzt von Karin Almasy)

Slovenci (Windische), Slovani (Windische – Slavi), Nemci (Germani) v Bohoričevem predgovoru *Arcticae horulae succisivae*

Vincenc Rajšp

Slovenski inštitut na Dunaju / Slownisches Institut in Wien,
Wien/Dunaj, vincenc@rajsp.si

Slovenske dežele so bile v Trubarjevem in Bohoričevem času označene za *windisch*, v Ortelijevem atlasu iz leta 1572 pa sta zabeleženi oznaki *Windische Marck* (Slovenska marka) in *Windisch Puchl* (Slovenske gorice). Primož Trubar je prvo slovensko knjigo naslovil *Catechismus in der windischen Sprach*, nato pa je rojake v slovenskem jeziku pozdravil: »Vsem Slovenzom / Gnado Myr / Mylost inu prauu Sposnane boshye / skusi Jesusa Christusa prossim.« Slovence je tudi kasneje nagovarjal s tem imenom v slovenskih knjigah, medtem ko je v nemščini rabil besedo *Windische*, *windische Sprache*; s to besedo oz. besedno zvezo je označeval tudi Slovane, zato razlike med Slovenci in Slovani ni bilo zaznati. Adam Bohorič v slovnici *Proste zimske urice* v latinskem jeziku prav tako poimenovalno ni razločeval med Slovenci in Slovani, saj je tako Kranjce in Slovence kot Slovane imenoval v latinščini *Slavi*. V razpravi predstavljam vpetost teh poimenovanj v širši evropski prostor poimenovanj za Slovane.

Zu Zeiten von Trubar und Bohorič wurden die slowenischen Länder als windisch bezeichnet und auch im Ortelius-Atlas aus dem Jahr 1572 wurden die Marken *Windische Marck* (Slovenska marka) und *Windisch Puchl* (Slovenske gorice) verzeichnet. Primož Trubar betitelte das erste slowenische Buch *Catechismus in der windischen Sprache* und grüßte dann seine Landsleute auf Slowenisch: „Vsem Slovenzom / Gnado Myr / Mylost inu prauu Sposnane boshye / skusi Jesusa Christusa prossim.“ Die Slowenen wurden auch später in seinen slowenischen Büchern mit dieser Bezeichnung angesprochen, während er auf Deutsch die Worte *Windische*, *windische Sprache* verwendete; mit diesem Wort bzw. dieser Wortverbindung bezog er sich auch auf die Slawen, daher war kein Unterschied zwischen Slowenen und Slawen erkennbar. In der lateinischen Grammatik *Arcticae horulae succisivae de latinocarniolana literatura* hat Adam Bohorič namentlich auch nicht zwischen Slowenen und Slawen unterschieden, da er sowohl Krainer und Slowenen als auch Slawen in Latein *Slavos* und ihre Sprache *Slavica lingua* nannte. In diesem Beitrag stelle ich die Integration dieser Namensnennungen in den breiteren europäischen Raum der Benennungen für Slowenen und Slawen vor.

Ključne besede: Bohorič, slovnice, humanizem, Slovenci, Slovani, Germani

Schlüsselwörter: Bohorič, Grammatiken, Humanismus, Slowenen, Slawen, Germanen

Študijski okolji Adama Bohoriča

Čeprav v okviru meja iste države Svetega rimskega cesarstva, je Adam Bohorič poleg ožje domovine že na študijski poti spoznal dva svetova iste države: dunajskega, z leta 1365 ustanovljeno drugo najstarejšo univerzo v državi Alma Mater Rudolphina Vindobonensis (prva je bila leta 1348 v Pragi ustanovljena Universitas Carolina), in severnonemškega, s po vrsti sedemnajsto, leta 1502 ustanovljeno univerzo Leucorea v Wittenbergu. Dunaj je bil kljub prisotnosti protestantskih idej katoliški, Wittenberg pa središče protestantizma. Država je nosila ime Sveto rimsko cesarstvo, tj. *Sacrum Imperium Romanum* oz. *Heiliges Römisches Reich*. Poudarek, da gre za nemško narodnost (*Nationis Germanicae, deutscher Nation*), so ji dodajali od druge polovice 15. stoletja, vendar to ni bil nikdar uradni naziv države. Tudi kralje in cesarje so pisatelji nazivali »rimski kralj« in »rimski cesar«. Država tudi ni bila centralistična kot v tistem času Francija, Španija ali Anglija, temveč zveza deloma močnih (npr. Saška in Bavarska) in manjših ter državnih mest. Bila je tudi jezikovno zelo raznolika: poleg nemščine, ki je bila nedvomno najbolj razširjena, so bili v rabi še številni drugi jeziki – francoščina, španščina, italijanščina in slovanski jeziki (češčina, slovenščina idr.). Glavni povezovalni jezik je bila latinščina.

Prvo slovensko slovnico *Arcticae horulae succisivae* je Bohorič napisal in izdal daleč od doma, na severu države, v približno 900 km od Ljubljane oddaljenem Wittenbergu. Bohorič je v *Novem slovenskem biografskem leksikonu* označen kot »jezikoslovec in šolnik«, v Wikipediji kot slovníčar in šolnik, njegov pomen pa nedvomno presega ti dve oznaki. Lastno državo in duhovne, znanstvene ter kulturne razmere je poznal – z izjemo Žige Herbersteina – bolje kot drugi vrstniki njegove ožje domovine, in kot »univerzalni humanistični učenjak« »stoji s svojo gramatiko na začetku znanstvenega preučevanja slovenskega jezika in njegovega sistema« (Reichmayr 2014: 83). Bil pa je tudi pomemben protestantski teolog Melanchthonove smeri.

Bohorič – teolog

Bohoričevo versko-teološko usmerjenost lahko presojamo predvsem na osnovi njegove slovnice. Nedvomno se skrivajo posamezni odtenki tudi v Dalmatinovem prevodu Biblije, saj so prevajalci v prevode vnašali lastno teološko usmerjenost; to so lahko izražale korekture, kar lahko ugotovijo le strokovnjaki za jezik in literarno zgodovino. Svojo teološko izobrazbo in usmerjenost je lahko Bohorič najbolje pokazal v prevodu psalmov, ki se žal ni ohranil zaradi prevlade Primoža Trubarja in natisa njegovega prevoda psalmov (Rupel 1961: 186; Elze 1897:

423–415) – za dva različna prevoda namreč ni bilo ne razumevanja ne volje v krogih, ki so lahko natis financirali. O dogajanju izvemo iz pisma barona Ungnada Primožu Trubarju (pismo 6. junija 1564, Elze 1897: 409), natančneje iz priloge (Elze 1897: 413), ki priča, da je Klombner naročil Bohoriču prevod (*transferiren lassen*) psalterja, o katerem je Trubar pridigal 12 let (Rupel piše 11 let). Ungnad zatrjuje, da prevoda ni naročil, da pa prav tako ni vedel, da ga je prevedel (*verdolmetscht*) Trubar. Ker od Trubarja ni prejel še nobenega teksta, meni, da če kakšen dobrosrčen krščanski mož nekaj krščanskega prevede, še posebej če je prevod dobro ocenjen (*wenn es recht und gut befunden*), da se delo natisne in podpre, kajti Cerkev ni vezana na noben konec ali kraj (*kein end oder ort*). Tako je v državi (*reich*) več pobožnih ljudi v več krajih prevedlo psalme v nemščino in so jih natisnili (Elze 1897: 413). Vendar Trubar natisa psalmov nato ni ponudil Ungnadu, kot ta ugotavlja v pismu Trubarju 20. septembra 1564, »da želite ustaviti tisk psalterja, je odvisno od vas« (*daß ihr den Psalter zu drucken einstellen wollet, steht bei euch*) (Elze 1897: 424), temveč se je odločil za tisk v Tübingenu. Z nekoliko drugačno razlago vzroka piše Trubar württemberškemu vojvodi Krištofu 15. novembra 1564 iz Ljubljane:

In ker ima moj milostni gospod, gospod Ungnad veliko dela z drugimi knjigami, in ne more tiskati mojega psalterja, ga nameravam tiskati v Tübingenu, in zaupam zelo vdano vaši knežji milosti, da bo milostno privolilo tiskati moj psalter v Tübingenu. (Rajhman 1986: 196)

Velika škoda, da je Bohoričev prevod izgubljen, saj bi bil enkratni primerjalni dokument za poznavanje slovenskega jezika tistega časa ter Bohoričeve jezikovne kompetence in teološkega razumevanja teksta. Dogodek pa je tudi živa priča, kako so bile možnosti delovanja tudi znotraj protestantizma na Kranjskem omejene.

Tudi Bohoričevo sodelovanje pri tisku Dalmatinove Biblije ni bilo samoumevno in ni bil prva izbira za to nalogo, čeprav je pri prevodu najtesneje sodeloval. Dalmatin namreč piše kranjskim oblastnikom, da je od kranjskega deželnega zbora prejel odlok, da bo skupaj z določeno osebo poslan v Wittenberg zaradi korigiranja pri tisku slovenske Biblije. Ta »določena oseba« je bil pridigar Andrej Savinec, ki je bil navzoč pri reviziji in je za tisk prepisal celotno Biblijo. Vendar je bil Dalmatin prepričan, da je iz dušnopastirskih razlogov nepogrešljiv doma. Tudi med »prej navedenimi osebami« so bili le predikanti, ki so bili doma neobhodno potrebni v dušnem pastirstvu, zato je Dalmatin predlagal Bohoriča:

Če mi gospod Andrej Savinec ne bi bil dodeljen, med prej navedenimi osebami ta čas ne poznam sposobnejše in pripravnejše od gospoda Adama Bohoriča, ki se ne spozna izvrstno samo na jezik, temveč je od začetka do konca zavzeto sodeloval tudi pri reviziji, po njej pa mi je prizadevno pomagal natančno pregledati Savinčev prepis in ga pripraviti za tisk. (Rajhman 1977: 85)

Dvajset let po spodletelem natisu prevoda psalmov je izšla slovnica *Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste* – kot Bohoričevo samostojno avtorsko delo. Morda zasledimo nekoliko bridkega spomina v uvodu, ko poudari, da je bil v komisijo za prevod in izdajo kranjskega Svetega pisma tudi sam, »po ukazu kranjskih prvakov, svojih milostljivih gospodov prištet«. Dalje je še enkrat poudaril, da se tega dela ni lotil »brez premisleka in tudi ne po svoji glavi, temveč, kakor sem rekel, v imenu in po soglasnem nasvetu izbranih mož, kdo bi me potem smel upravičeno grajati, še manj pa dolžiti častihlepnosti, ko sem vendar prevzel stvar, na pogled neznatno in brez upanja na dobiček, iz gole želje, da bi pospeševal in pojasnjeval materni jezik?« (Bohorič 1987: 19) In zavedal se je, da je na začetku kultiviranja tega »neizobraženega« (*nondum exulta lingua*) jezika (Bohorič 1987: 21).

Že v naslovu postavi Bohorič jezik slovnice v širši okvir slovanskih jezikov: možovitskega, ukrajinskega, poljskega, češkega in lužiškega ter dalmatinskega in hrvaškega. Pri teh jezikih mu je bil pomemben poudarek na različnih pisavah: cirilici, pri čemer je opozoril na posebnosti ukrajinske in ruske pisave, ki se razlikujeta od predstavljene cirilice, ter glagolico kot hrvaško pisavo in latinsko-kranjski črkopis.

Svojo teološko povezanost z jezikom je Bohorič poudaril že na naslovni strani (»Vfaki jesik bode Boga sposnal«) še v cirilski in glagolski pisavi ter latinskem in grškem jeziku. Podobnost slovanskih jezikov je na izvirno nazoren način ponazoril z molitvijo Očenaš za vajo v branju cirilice in glagolice v latiničnem prečrkovanju ter z latinskim prevodom (Bohorič 1987: 32 in 46), nato pa je v peti preglednici navedel še šest Očenašev v cirilskem (v latiničnem prečrkovanju), hrvaškem, poljskem, češkem, lužiškem in kranjskem prevodu (Bohorič 1987: 59–63).

Osnovo za razmišljanje o Bohoričevem svetu nazorov in vrednot nam dajejo dejstva in osebnosti, ki jih vključuje, pa tudi tisti, ki jih ne omenja, čeprav je bil z njimi v neposrednem stiku. Iz predgovora jasno veje njegova protestantska usmerjenost. Nedvomno je popolnoma pravilna ugotovitev Sakrauskega, da je Bohoričeva slovnica v končnem usmerjena k oznanjevanju evangelija (Sakrausky 1998: 5), čeprav se to oznanjevanje razlikuje od načina drugih takratnih slovenskih protestantskih pridigarjev. Bohorič ni pridigar za vsakdanje potrebe, pred seboj nima določene skupine poslušalcev, temveč širšo versko in jezikovno skupnost. V ožjem krogu pa je to nedvomno prenašal na učence v šoli. Bohoričev poudarek je na jeziku. Jezik je tisti, ki posreduje vsebino, pisava in gramatika pa sta orodji za to posredovanje. Notranji imperativ ni narod, nacionalnost, temveč želja, da se to ljudstvo zveliča po božji besedi, ki naj jo sliši in bere v svojem jeziku. Pri tem pa Bohorič ni polemičen, v uvodu ne najdemo niti enega napada na katoliško Cerkev ali papeža, prav tako ne sovražnosti do kateregakoli naroda,

na primer Nemcev ali Italijanov. Izpostavlja osebnosti, ki povezujejo, med njimi predvsem sv. Hieronima kot prevajalca Svetega pisma, kar sicer navajajo tudi drugi, na primer Trubar. Toda Bohorič poudari njegovo veljavo in ugled tudi s tem, da mu je Karl IV. zgradil cerkev v Pragi in da so v njej opravljali slovansko bogoslužje; da je bilo to katoliško, ga ni motilo.

Čeprav Bohorič v predgovoru slovnice ne govori direktno o veri, je v njej verski moment globoko prisoten. Prvi del predgovora se bere kakor pridiga o človekovem odrešenju, pri čemer ima jezik osrednjo vlogo. To ponazori z besedami sv. Pavla: »Vsak jezik bo slavil Boga.« Vedno bo namreč obstajalo neko občestvo, ki bo s pomočjo jezika Boga prav spoznavalo in čistilo, svet pa tudi ne bo minil, dokler božja volja ne bo znana vsemu človeškemu rodu. »Pa naj svet in satan še tako divjata zoper Kristusovo Cerkev«, se verniki lahko trdno nadejajo, da bo nekoč konec hudega, da rešitev pobožnih zanesljivo pride, ta pa bo najbližje takrat, ko se bo slava božja razglašala v vseh jezikih. Prva človeka, Adam in Eva, sta lahko dajala Bogu slavo in čast v največji popolnosti, dokler nista nasedla zlodejevi zvijačnosti, in »začela satanovo pretkano laž bolj častiti kakor božjo zapoved« (Bohorič 1987: 5). Po padcu je človeštvo otopelo predvsem v odnosu do Boga, čeprav je ohranilo smisel za ljudske znanosti, »zaobsežene v besedi modrosti ali bolje filozofije«. Odtlej pa se človeška volja postavlja po robu božji volji. In »srce samo gori od mržnje do Boga«. To bi peljalo človeka v popolni propad, če bi se ga Bog ne usmilil, s tem da je poslal svojega sina kot srednika med Bogom in ljudmi. Kljub tej odtujenosti Bogu je ves ta čas obstajalo neko občestvo, božja Cerkev, kjer se je z ustnim izročilom prenašala obljuba milosti. Zaradi ljudske oholosti pa je človeštvo doletela nova kazen, babilonska zmešnjava jezikov, ko je iz enega jezika nastala množica drugih, nepopolnih jezikov, zaradi česar je trpelo tudi češčenje Boga. Vendar Bog spet ni dopustil propada človeštva, ohranjal se je en neokrnjen jezik, ki je prenašal božje izročilo, dokler ni Bog sam zapisal desetih zapovedi na plošče in naučil pisati Mojzesa, ki je nato napisal pet knjig v najstarejšem jeziku, ki ga je prenašalo izvoljeno ljudstvo. Vendar so se jeziki razvijali naprej, od prvotnega hebrejskega sta se razvila sirski ali kaldejski, tema dvema pa sta se kasneje pridružila še grški in latinski. Te štiri jezike je Bog ohranil ob vseh zgodovinskih prevratih. Iz teh jezikov črpajo tudi drugi jeziki v knjigah, ki obsegajo nauk o Bogu, zakonodaji, zdravilstvu ter umetnosti in znanosti. To Bohoričevo naštevanje se ujema z glavnimi predmeti takratnih univerz: teologijo, medicino, pravom in humanistiko. Pa tudi Sveto pismo je bilo prevedeno, najprej stare zaveze iz hebrejščine v grščino, v grškem jeziku so bile napisane knjige Nove zaveze, nato pa so bile vse knjige prevedene še v latinščino, kot najuglednejšega prevajalca pa Bohorič izpostavi sv. Hieronima.

Dalje predstavi Bohorič razširjenost Svetega pisma v njegovem času. Piše, da je dostopno tako v originalnih jezikih, hebrejskem, kaldejskem, grškem in latinskem, ki je cenovno dostopno tudi manj premožnim, dosegljivo pa je tudi v številnih drugih jezikih, nemškem, španskem, francoskem, laškem, ogrskem, češkem, poljskem, rutenskem in moskovitskem. Glede slovenskega prevoda pa pravi, da je »vse časti vredni mož Primož Trubar (Primus Truberus) prevedel Novo zavezo in nekatere druge knjige, medtem ko je šele v tem času izšlo celotno Sveto pismo«. Z navdušenjem zapiše:

Razodela se je torej v tej poslednji urici sveta tudi našim ljudem prevelika in nedopovedljiva milost božja, zasijal je tisti veseli dan, ko morejo tudi Kranjci in Slovenci (Slauis) videti in slišati Boga samega, patriarhe, preroke, apostole, in evangeliste, kako v kranjskem jeziku govore. Za to veliko usmiljenje in dobroto bodi edinemu, večnemu Bogu na vse veke hvala in slava! Amen! (Bohorič 1987: 10)

Ravno v zvezi s prenašanjem svetopisemskega izročila našteva ljudstva – narode, govorce. Na začetku sta bila hebrejski in sirski ali kaldejski, nato še grški in latinski. Pomen prevajanja pa ponazori s prevodom Stare zaveze v grščino, ki ga je organiziral egiptovski kralj Ptolemej Filadelf¹, nato je sledil celoten prevod v latinščino, ki ga je opravil Hieronim. Prevajanje se nadaljuje v žive jezike, med katerimi je zdaj tudi slovenščina. Tako nastopa nova doba številnih različnih jezikov, ki pa ne povzročajo nasprotij, temveč so vsi v službi odrešenja. Čeprav je to tudi začetek nacionalnega obdobja v Evropi, pri Bohoriču ne zasledimo strahu pred nacionalnimi nasprotji. Gre le za to, da imajo vsi jeziki možnost spoznati Boga.

Čeprav se zdi, da po količini napisanih in objavljenih del Bohoriča ni mogoče vzporejati z drugimi slovenskimi protestantskimi pisci, slovenskimi humanisti na Dunaju, kaj šele s teologi in humanisti širšega prostora, predvsem nemškega ali še širše evropskega, je vendar bil najtesneje udeležen pri vseh treh najpomembnejših dosežkih slovenskih protestantov na teološko-jezikovnem področju: pri prevajanju Biblije, kot avtor prve slovenske slovnice in predhodnik Megiserjevega slovarja s svojim za šolo sestavljenim slovarjem. In če upoštevamo, da sta slovnica in pisava bohoričica ostali v veljavi domala 300 let, o njegovem pomenu ni treba dvomiti.

¹ <https://wol.jw.org/sl/wol/d/r64/lp-sv/1998687> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

Bohorič – Slovani – Germani

Vendar nam to pomembno in veliko Bohoričevo opravljeno delo daje malo podlag, ki bi gradile trdnjša tla za presojanje njegovih nazorov. Prva slovenska slovnica *Zimske urice* je nedvomno tako pomembno delo, da ga postavlja enakovredno ob bok drugim slovenskim reformatorjem, vendar lahko to bogastvo vrednotijo strokovnjaki za slovnico in literaturo. Za poznavanje takratnih širših kulturnih, znanstvenih, verskih in družbenih pogledov pa nam je zapustil za podlago »le« predgovor v slovnico. Čeprav je predgovor kratek, nam daje v strnjeni obliki dovolj izhodišč za spoznavanje njegove povezanosti s svetom, v katerem se je gibal, tako v geografskem kot duhovnem oziru. Uvod nam odstira osebnost, teologa, humanista, zgodovinarja, jezikoslovca, ki ni bil »le« slovníčar, temveč je njegov odnos do jezika vključeval človeka – govorca – in različne jezikovne skupnosti. Bohorič nastopa kot pričevalec, da so njegova domovina, slovenski prostor in slovenska govorica v deželah Kranjski, delu Koroške in Štajerske, katerih grbe je natisnil, del velike slovanske jezikovne skupnosti. To pričevanje pa lahko razumemo le, če upoštevamo takratno širše vedenje o tem prostoru, ki ga Bohorič sam v kratkem uvodu ni mogel podrobneje predstaviti.

Čeprav je slovnica slovenska, vključuje dve široki jezikovni področji, slovansko in nemško, ki ju poimenuje v latinščini kot *Slavi*, *Slavico Idiomate utentes* (uporabljajo slovansko govorico), *Slavicam gentem* (da je slovanski narod treba imeti ...) in *Germani*, *germanice loquuntur*, *Germania* (na Nemškem), *ad verbum Germanice* (po nemško). Pomen imen *Nemci* – *Slovenci*, ki danes jasno opredeljujeta obe nacionalni skupnosti, v latinskem jeziku takrat ni bil razviden. *Germania* – *Germanus* – *Slavus* se nikakor ne nanašata samo na Nemce ali Slovence, temveč vključujeta ves germanski in slovanski svet. Prav tako se tudi slovensko ime *Nemci* v prevodu slovnice ne nanaša samo na Nemce, temveč na besedo *Germani*, prav tako kot se nemška beseda za Slovence *Windische* ne nanaša samo na Slovence, temveč na vse Slovane, ne le pri nemških avtorjih, temveč tudi slovenskih.

Tako kot pri veri tudi pri odnosu med Nemci in Slovani Bohorič ni iskal nasprotij, temveč tisto, kar jih povezuje. Poimenovanje Slovanov primerja po besedi *slava* s pojmovanjem poimenovanja »Nemcev« po besedah »gar manne« za Germane in »alle manne« za Alemane. (Bohorič 1987: 12) Tudi različnost slovanskih narečij primerja z različnimi nemškimi dialekti, »kakor če bi trdil, da so nemškega jezika večši resda Misniani, Svebi in njihovi sosedje, drugi, na primer Belgijci in Saksonci in njihovi mejaši, pa da ga ne znajo. A če imamo vse te za Nemce (Germanos) in jih – zaradi rabe skupnega jezika – tudi štejemo vredne imena skupne domovine, zakaj ne bi potem z istim razlogom tudi imenovanim narodom, ki so jih že stari nazivali Henete, Venete, Vinde ali Vende,

dajali imena Slovanov (Slavos)?«. Povezanost med Nemci in Slovani vidi tudi v krajevnih imenih. Pri razlagi imen pokaže, da mu je bila dobro znana okolica Wittenberga. Pomembno se mu je zdelo, da opozori na sledi Slovanov tudi znotraj meja cesarstva »Nemčije« (intra Germaniam), kjer so se ohranili slovanski nazivi »kraljestev, prvakov, starih rodbin viteškega reda, mest in tudi vasi« (Bohorič 1987: 15). Med takimi mesti navaja glavno mesto Štajerske, Gradec. Zanimivo je tudi etimologiziranje mesta Wittenberg, ki ga izpeljuje iz prvotnega slovanskega imena, pri čemer odklanja razlago, da bi šlo za Belo goro, saj mesto leži na ravni, temveč da se imenuje po slovanskem *Beli brud*, tj. beli brod, ali *Beli breg*, tj. belo obrežje (Bohorič 1987: 287), kjer gre po Toporišičevem mnenju »mimo«. Vendar čisto mimo ni, saj obstaja še danes del mesta z imenom *Pratau*, po 6. stoletju slovanska naselbina, ime pa izvajajo iz slovanske besede *brod*; leta 973 je bilo zapisano ime *Broth*, leta 1513 pa *Brathow*.² Bohorič razlaga še imena drugih mest iz bližine Wittenberga. Mesto Leipzig imenuje z latinsko besedo *Lypsia* in ga opiše kot »preslavno, sila cvetoče ne samo kot tržišče tistih krajev po blagu, ki se dovaža tja iz daljnih dežel in tu prodaja, ampak tudi zaradi razcveta vseh lepih umetnosti in pobožnosti«, je pod oblastjo saškega volilnega kneza poimenovano pa je slovanski besedi *lipa* »ki vsem Henetom in Slovanom pomeni lipovo drevo«. (Bohorič 1987: 17). Da je razlaga pravilna, je danes splošno sprejeto, leta 1015 je namreč prvič omenjeno kot *Libzi* (mesto lip, v jeziku Lužiških Srbov *lipa*), in po poljsko *Lipsk*.³ Posebno pozornost je posvetil še mestu *Chemnium*, po nemško *Chemnitz* in razlaga, da je dobilo ime po slovanski besedi *kamen* in tako *Kameniza*. Tudi to odgovarja današnji razlagi imena, saj se omenja prvič kot *Kameniz*, kar izvajajo iz besede Lužiških Srbov *kamjenica*, potok ki teče po kamenju »Steinbach«. Da je imel do mesta poseben odnos, kaže tudi omemba dveh pomembnih mož iz tega mesta, eden je Georgius Fabricius (1516–1571), nemški pesnik, zgodovinar, epigrafik in šolnik, ustanovitelj gimnazije v Meisnu, ki jo je kot rektor tudi vodil od leta 1543 pa do smrti. Pred tem je štiri leta potoval po Italiji in preiskoval rimske starine.⁴ Druga zanimiva osebnost, ki jo Bohorič omenja je Martin Chemnitz (*D. Martinus Chemnitius*) (1522–1586), ki je bil najprj učitelj, nato je študiral na univeri v Wittenbergu in ravno v času Bohoričevega študija, leta 1549, tam tudi magistriral. Kot predikant je deloval v več mestih, sodeloval je pri sestavljanju Formuli konkordije, v protestanskih verskih razhajanjih med filipisti in flacijanci pa se ni nobenim pridružil.⁵ Pretin

² Pratau – Wikipedia (Pridobljeno 14. 12. 2021).

³ <https://de.wikipedia.org/wiki/Leipzig> (Pridobljeno 18. 02. 2022).

⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Fabricius (Pridobljeno 18. 02. 2022).

⁵ <https://www.geschkult.fu-berlin.de/e/jancke-quellenkunde/verzeichnis/c/chemnitz/index.html>: Martin Chemnitz (Pridobljeno 18. 02. 2022).

(*Prettin*) in *Precz* (*Pretzch*) po brodu, *Torga* (*Torgau*) po trgu (Bohorič 1987: 15), leta 973 je zapisano ime *Turguo*, nato še *Torgua*, *Torgowe*, kar izvira iz starega lužiško srbsega jezika *torg*,⁶ slovensko *trg*. V mestu je pokopana Luthrova žena Katarina von Bora. Mesto *Mifnia* (*Meißen*) izvaja Bohorič iz besede *mesto – misni*. Ime naj bi mestu dali Heneti, ki so tukaj bivali; pojmuje jih kot Slovane, »naše ljudi«, ter meni, da lahko po tukajšnjih imenih sklepamo, »da je bila ta pokrajina od našega naroda nekoč ne samo zasedena, ampak da je tam zapustil tudi naslednike. Ti so svoje narečje sicer spremenili – govorijo namreč splošno po nemško (*germanice*) – toda po izvoru so pravi Heneti«. Tako se slovanski jezik razprošča tudi po velikem delu Nemčije (*Germaniae*). Tega se mnogi zavedajo in se trudijo, da bi se slovanski jezik ohranil in razširil, ter nadaljuje zgodbo o cesarju Karlu IV (Bohorič 1987: 18). Vendar vidi zavzetost za slovanski jezik tudi pri nemških knezih, brandenburškem in saškem. »Mejni grofje Brandenburški so vojvode Slovanov ali Vandalov, in presvetli knez Saksonski, voditelj, premilostno vzdržuje in brani več cerkva, ki uporabljajo slovansko govorico« (Bohorič 1987: 16). Tudi ta podatek ima trdno zgodovinsko podlago. Tako se je na primer župnik v vasi *Senftenberg* / *Zły Komorow* upiral boslužju za tamkajšnje Lužiške Srbe v njihovem jeziku, vendar je to moral storiti na ukaz saškega volilnega kneza Avgusta. Bogoslužje v jeziku Lužiških Srbov je bilo tudi v številnih drugih krajih: *Cottbus* / *Chóšebuz*, *Sorau* / *Žarow* / *Žary* (danes Poljska), *Kamenz* / *Kamjenc*, *Bautzen* / *Budyšin* in *Hojerswerda* / *Wojeracy* itd. Obdržalo se je do konca 19. stoletja, ko je razen v cerkvah *Budyšin* in *Wojeracy* prevladala nemščina. (Malink 2017: 30–32)

16. stoletje je bil čas ne le geografskih odkritij novih kontinentov, temveč tudi odkritij jezikov in jezikovnih skupnosti. Na mesto dotlej prevladujoče latinščine, ki sicer še naslednji dve stoletji ni izgubila osrednjega komunikacijskega pomena v znanosti, pa tudi na upravni ravni v marsikaterem delu Evrope, so dobivali živi jeziki vedno večji pomen v javnem življenju, v upravi in verskem življenju. Vsekakor niso bili slovenski reformatorji prvi, ki bi izobraženi svet v Svetem rimskem cesarstvu in širši Evropi opozorili na Slovence in slovanski jezik, to vedenje je obstajalo. Bili pa so prvi, ki so to izpričevali kot pripadniki slovenskega ljudstva in slovenskega jezika: Primož Trubar v svojih nemških predgovorih, namenjenih nemško govorečim podpornikom slovenske reformacije in slovenskih knjig, in Adam Bohorič, ki je s svojo latinsko knjigo predstavil svoje ljudstvo širokemu humanistično izobraženemu svetu. Kot šolnik pa je vse te jezikovne in humanistične vrednote nedvomno prenašal tudi na svoje učence. Kot pomembnega pričevalca slovenščine tega prostora pa je treba omeniti tudi Žigo Herbersteina.

⁶ <https://de.wikipedia.org/wiki/Torgau> (Pridobljeno 18. 02. 2022).

Bohoričeva slovnica v vrsti slovníc evropskih jezikov

Bohorič se je veselil, da so končno tudi Slovenci dobili prevod celotnega Svetega pisma. Čeprav ga ni prevedel sam, je prevodu s svojim jezikovnim znanjem nedvomno veliko prispeval. Njegov izjemni prispevek pa je slovnica, s katero je uvrstil slovenščino na raven slovníc evropskih jezikov.

V zgodnjem novem veku so evropski živi jeziki vedno bolj prodirali v širšo rabo na področjih, ki so bila doslej pridržana latinščini. To je zahtevalo kodifikacijo knjižnega jezika, kar je pospešilo pisanje slovníc. Prva slovnica živega jezika v Evropi je bila španska *Gramática de la lengua castellan*, izšla leta 1492, katere avtor je Antonio de Nebrijas. Prva italijanska slovnica *Prose della volgar lingua*, njen avtor je Pietro Bembo, je izšla leta 1525, prva portugalska slovnica, *Gramática da lingoagem portuguesa*, ki jo je napisal Fernão Oliveiras, je izšla leta 1536, in prva francoska slovnica *La deffence et illustration de la langue françoise*, katere avtor je Joachim Du Bellays, leta 1549 (Gardt 1999: 45).

Vsekakor je bil Bohorič v tesnejšem stiku z nemškimi slovnici. Značilnost teh je bila, da so bile pod vplivom latinskih slovníc; zelo upoštevano latinsko slovnico je izdal leta 1525 Filip Melanchthon (Gardt 1999: 52). Med prve nemške slovnice spada *Orthographia* (1531) avtorja Fabiana Franka, v kateri je po vzoru Luthra skušal vzpostaviti pravila enotnega nemškega pravopisa, tej pa so sledile še številne druge, ki so jih največkrat izdajali učitelji. Iz teh slovníc je jasno razvidno zavedanje dejstva, da obstajajo različna nemška narečja, in potreba za kodifikacijo enotnega knjižnega jezika. Pri orientaciji za skupni jezik so dobili velik pomen ravno Luthrovi spisi. Okrog leta 1534 pa je izdal Valentin Ickelsamer nemško gramatiko z naslovom *Ain Teütsche Grammatica*, ki je bila napisana v nemščini, druge pa je prekašala po tem, da je avtor v njej, kot prvi, zahteval ne le pouk branja, temveč nemščino kot učni predmet, ki bi posredoval znanje in razumevanje nemškega jezika.⁷ Vodilne nemške slovnice, ki so jih uporabljali še v 17. stoletju, pa so izšle v desetletju pred Bohoričevo. Pisane so bile v latinščini, pod vplivom Melanchthonove (Gardt 1999: 61). Prvo popolno nemško slovnico je izdal leta 1573 Laurentius Albertus pod naslovom *Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*, napisana je bila v latinščini. Prav tako v latinščini je izšla leta 1573 slovnica Alberta Ölingerja *Underricht der Hoch Teutschen Sprach: Gramatica seu Institutio verae Germanicae linguae ...*,⁸ leta 1578 pa slovnica Johannes Clajusa *Grammatica Germanicae Linguae*.⁹ Zaradi

⁷ VALENTIN Otto Ludwig: Ickelsamers Beitrag zum Deutschunterricht, str. 26. <https://d-nb.info/210952890/34> (Pridobljeno 17. 02. 2022).

⁸ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz72947.html> (Pridobljeno 17. 02. 2022).

⁹ https://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Clajus (Pridobljeno 17. 02. 2022).

časovne bližine in Melanchthonovega vpliva lahko predvidevamo, da so služile kot vzor tudi Bohoriču.

Slovenščini ni bila dana možnost rabe na ravni poslovnega – uradnega jezika v Svetem rimskem cesarstvu. Vendar za kulturni razvoj ni bila ovira, saj so vsi Slovenci z nekaj izobrazbe obvladali nemščino, ne nazadnje je tudi Primož Trubar napisal vsa znana pisma in predgovore v nemščini. Slovenščina je dobila svoje mesto, primerljivo z nemščino, v nemško govorečih deželah v slovenski protestantski Cerkvi. To pa pomeni tudi začetek razvoja do 19. stoletja, ko je slovenščina leta 1849 dosegla raven uradnega jezika, česar posledica je bila neizbežna potreba po skupnem slovenskem knjižnem jeziku, ki je v naslednjih desetletjih prevladal v šolstvu, publicistiki in na kulturno-literarnem področju. Kot jezikovno-literarno vrednoto je slovenščino ocenil že Vajkard Valvasor v *Slavi Vojvodine Kranjske* koncem 17. stoletja, jezikovni pomen je poudarjal Jernej Kopitar v prvi polovici 19. stoletja, izrecni poudarek pa ji daje Wilhelm Sillem v knjigi o Primožu Trubarju (Sillem 1861: 4–5) in med Slovenci Anton Martin Slomšek leta 1862: »Slava rodoljubom in utemeljiteljem našega slovstva«,

Ozrimo se v bližnjo Krajno, ki je od nekdanje glava slovenščine bila, in je zvonec nosila po svojih slavnih možeh za slovenščino gorečih, in srečali bomo lepo število pridnih delavcev na slovenskem polji. *Trubar, Dalmatin, Bohorič* in tiste dobe verstniki so našo slovenščino obudili, ako so ravno nesrečno od naše vere zavili; Bog je njihove greške narodu našemu v dobro obrnil po neskončno modri svoji previdnosti, ki dostikrat hudo prostim ljudem dopusti, pa hudo k našemu pridu oberne. (*Drobtinice* 1862: 71)

Slovenščina je bila postavljena na raven evropskih živih jezikov s Trubarjevima *Katekizmom* (Rajšp 2020: 323) in *Abecednikom*, z njegovimi prevodi in končno celim prevodom Biblije Jurija Dalmatina ter Bohoričevo slovnico, le malo kasneje še z Megiserjevim štirijezičnim slovarjem. Konkretno pa je razvoj potekal v državi Svetega rimskega cesarstva vzporedno z dogajanjem na nemškem jezikovnem področju. Medtem ko sta Primož Trubar in do neke mere Jurij Dalmatin nenehno prisotna v slovenski zavesti, ne le ob obletnicah, temveč ob vsakoletnem prazniku reformacije, ostaja Bohorič veliko bolj v ozadju.

Slovenci, Slovani, Germani v 16. stoletju

Tako študij na Dunaju kakor tudi v Wittenbergu sta Bohoriču omogočila stike s študenti različnih jezikov. Nedvomno pa je njegov študij v Wittenbergu razširil njegovo obzorje slovanskega protestantskega sveta. Od blizu je spoznal Lužiške Srbe in reformacijo pri njih. Slišal je lahko o bogati prevajalski dejavnosti knjig nemških reformatorjev v poljščino v Prusiji. V poljskem prevodu je leta 1530

kot prvi anonimno izšel prevod Luthrovega Malega katekizma, nato leta 1533 izboljšan prevod, kot tretji pa je anonimno izšel katekizem leta 1536. Leta 1544 je v poljščini izšel Cerkveni red. Morda je Bohorič slišal tudi za izstopajočo osebnost poljske reformacije Jana Seklucjana (1510/1515–1578), ki je bil prvotno katoliški duhovnik in ožji škofov sodelavec v Poznańu, ki se je leta 1543, potem ko ga je škof obtožil luteranskih pridig, umaknil na Prusko v Königsberg, kjer je deloval kot poljski protestantski pridigar, prevajalec in založnik. Leta 1545 je prevedel Luthrov Mali katekizem in leta 1547 Luthrov Veliki katekizem. Kot založnik je leta 1545 izdal Luthrov Veliki katekizem z abecedarijem in Hišno tablo. Leta 1551 je izdal prevod Matejevega evangelija, ki ga je prevedel po Luthru, leta 1552 pa prvi celotni prevod Nove zaveze Stanisława Murzynowskiga. Temu je bil dodan spis o ortografiji in slovnici poljskega jezika. Tam je izšel leta 1545 še prevod Luthrovega Malega katekizma v pruskem jeziku ter leta 1547 katekizem Martynasa Mažvydasa v litovskem jeziku, ki je tudi prva tiskana knjiga v litvanščini (Bock 2004: 151). V Wittenbergu so študirali tudi protestantski študentje, ki so se kasneje prav tako kot Bohorič spominjali učitelja Melanchthona. Med njimi je Lucas Unglerus (1526–1600)¹⁰, ki je leta 1572 postal naslednik prvega tamkajšnjega evangeličanskega škofa Paula Wienerja. Na Melanchthona se je skliceval sedmograški teolog Damsus Dür (1535–1585), ki je študiral v Wittenbergu in nato v Melancthonovem duhu usmerjal evangeličansko cerkev na Sedmograškem (Wien 2017: 89).

V Bohoričevem predgovoru je poleg verskega izhodišča pomembno, kaj je povedal o govoricah, ljudstvu jezika, za katerega je napisal slovnico. Očitno je poznal tudi take, »ki nikoli niso prišli nekoliko dalje od domačega praga« in »ki o našem slovenskem (*Slavico*) jeziku nespoštljivo sodijo in govore«, in bodo mislili »da bom jaz o Slovanih, kot nepomembnih ljudeh, kaj na slepo povedal«. »Zato se mi zdi potrebno, da na tem mestu nekoliko globlje posežem in to reč, čeprav na kratko, pojasnim.« (Bohorič 1987: 10)

Čeprav imamo danes drugačno znanje o slovanski preteklosti, je treba Bohoriču priznati, da je obvladal takratno vedenje. Nedvomno Bohorič ni mogel pisati zgodovine Slovencev, kot sta jo za Nemce in »nemško nacijo« pisala Melanchthon in Münster (*Cosmographia*), vendar je vzporedno z njima predstavil slovensko-slovansko preteklost. Tako kot se onadva za Germane in Nemce sklicujeta na vire in predhodnike, ki z današnjega vidika ne odgovarjajo pravemu zgodovinskemu dogajanju, je storil tudi Bohorič za Slovence. Tako kot je veljal Tuisto, pri Tacitu bog Germanov, po razlagi humanistov, med njimi Aventina, pa Noetov vnuk ali pravnuk za začetnika rodu Germanov¹¹. Bohorič pa pripelje

¹⁰ <https://kulturstiftung.org/biographien/unglerus-ungleich-lucas-2> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

¹¹ <https://de.wikipedia.org/wiki/Tuisto> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

Slovane do trojanske vojne. Če Bohoriču niso bila jasna razmerja med Slovenci in Slovani v »slovanski naciji«, tudi Münsterju leta 1550 ni bilo jasno, če so Švedi kot »severni Germani« Nemci ali imajo skupne nemške prednike, še manj pa so bile jasne meje »nemške nacije« (Münster 1988: ccclxiii). Münster poimenovanje nemške nacije dosledno uporablja, vendar tega nikjer ne uporablja pri imenu države »Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti«, saj so vsi cesarji rimski cesarji in vsi kralji (do Ferdinanda) rimski kralji (in ne nemški) (Münster 1988: ccxcvi). Da mnogi »učeni« niti med slovansko in germansko »nacijo« niso razločevali, vidimo pri Laziu (Mihelič 1977: 293), čeprav je izrisal zemljevid slovenskega ozemlja. Pri Bohoriču je ločitev jasna, med Germani in Slovani nastopa na strani Slovanov in ne Germanov, čeprav je opis slovanstva vzporeden »germanskemu« – nemškemu.

Bohoričev prikaz ljudstev je realen, v skladu s takratnim splošnim vedenjem. Glede opazke Toporišiča, da med Slovani ne našteva Slovakov in Belorusov (Bohorič 1987: 289), je pač treba dodati, da jih ne naštevajo niti drugi avtorji tistega časa in da slovaški jezik ni bil niti leta 1849 naveden kot posebni jezik, temveč je bil priključen češkemu jeziku, »ki je tudi pismeni jezik za Moravce in Slovake« (Občni 1849: VI). Ni pa Slovakov pozabil Herberstein, čeprav jih ne omenja z imenom.

Glede razlage, da je »pridevek Slovani (*Slavos*) to ljudstvo dobilo po zaslugi za slavna dela. Zakaj Slava našim ljudem pomeni isto kar gloriya, in od tega se Slovani imenujejo tako rekoč hvalni, častni in slavni« (Bohorič 1987: 11), pa je Bohorič prav tako na strani številnih takratnih avtorjev, Vinka Pribojeviča, dominikanca z otoka Hvara, in Žige Herbersteina, ko piše, »slovanski jezik, ki ga zdaj popačeno imenujejo tudi sklavoski« (Herberstein 2001: 8), kar pomeni izpeljavo iz *slave* – *gloria* in ne *sclavus* – *suženj*. Z Vinkom Pribojevičem, ki navdušeno piše o slavi Slovanov v delu *De origine su cessibusque Slavorum – O podrijetlu i zgodama Slavena* (Novak 1951), se Bohorič ne ujema le glede preteklosti in naštevanja slovanskih ljudstev, temveč tudi glede naziranja, da dobijo Slovani ime po slavi, prav tako pa tudi glede Hieronima kot slovanskega rojaka.

Najpomembnejši možje, ki so ponesli pojem slovenščine v svet, so: Primož Trubar, ki napiše in izda prvo slovensko knjigo in jih nagovori z imenom Slovenci ter tako kot prvi zapiše njihovo ime; Jurij Dalmatin s celotno Biblijo v slovenskem jeziku; Adam Bohorič s prvo slovensko slovnico; Žiga Herberstein Hrastovski, ki je v Moskovskih zapiskih med slovanske jezike uvrstil tudi slovenščino. Med epigrami k Herbersteinovim zapisom je Peter Paganus glede znanja jezikov zapisal, da je »govoril slovensko, kar je bil njegov materinski jezik, čeprav je bil Nemec in je bil nemškega rodu« (Herberstein 2014: 104). Slovenščine se je učil od zgodnjih otroških let, saj ga je oče pri osmih letih odpeljal na šolanje v Krko na Koroškem. V lastni biografiji piše, da se je v rodni Vipavi naučil obeh

jezikov, nemščine in slovenščine (*Teutsch vnnd Windisch*). Spominjal se je še, da mu je povzročala slovenščina veliko težav v njegovi mladosti, ko je moral poslušati, da je »Sclaf« in »Khadrotz« in podobno, vendar ga ni mogel nihče odvrniti od učenja jezika, ki mu je kasneje zelo koristil (Herberstein 1855: 70).

Da zw Wippach hab ich Teutsch vnnd Windisch, baid Sprachen
gelernt. Die Windisch hat mir vill muer in meiner Jugendt ge-
macht. Vill zuenamen muessen hören: „Sclaf,“ „Khadrotz“ vnnd
dergleichen, Dannocht hat mieh niembt von der Sprach abtreiben
mugen, des mir hernach in vill sachen genutzt hat.

Nedvomno mu je znanje koristilo za razumevanje drugih slovanskih jezikov pri njegovih odgovornih diplomatskih nalogah v slovanskem svetu (Herberstein 2001: 188).

Herberstein je v Moskovskih zapiskih posvetil posebno pozornost slovanske-
mu jeziku, »ki je izredno razširjen«. V nemški izdaji razlaga, da slovanski jezik
Die Slavonisch / das ist / die Windisch Sprach govorijo Dalmatinci, Bošnjaki,
Hrvati, Istrani, vzdolž jadranske obale do Furlanije. Nadaljuje s pokrajinami
slovenskega jezika: Kraševci (*Charster*) po latinsko *Carni* in po beneško ali
italijansko *Carffy*, Korošci (*Khärner*) ob reki Dravi, prav tako Štajerci – štiri
milje pod Gradcem in nato ob Muri navzdol do Donave. In nadaljuje: nato nad
Dravo in Savo Mezijci, Srbi (*Seruy*), Bolgari, »ki jih zdaj običajno imenujemo
Siruen in Raščane (*Raetzen*)« ter druga ljudstva celo do Carigrada. Dalje našteva
Čehe, Lužičane, Šlezijce, Moravane ter Slovane (*Winden*) ob reki Váh (*Waach*,
madžarsko *Vág*) in številno prebivalstvo tostran reke v ogrskem kraljestvu. Tukaj
gre nedvomno za slovaško prebivalstvo. Dalje Poljaki in peterogorski Čerkezi
do Črnega morja. Slovanski jezik pa govorijo tudi prebivalci razpršeno, po po-
sameznih vaseh ob reki Labi, kot ostanek Vendov (*Wenden*), ki se opredeljujejo
za Slovane. Nemci pa imajo navado, da vse te, ki govorijo slovansko, imenujejo
brez razlike Vende (*Wenden*), Vinde (*Winden*) ali Vindiše (*Windische*). Ta jezik
pa uporabljajo v pisavi in bogoslužju tudi Moldavci in Vlahi, ki sicer govorijo
drug jezik (Herberstein 1557: Bv).

Naštevane slovanskih ljudstev in jezikov ter umeščanje slovenščine znotraj
njih je bil Bohoriču tako rekoč imperativ časa. Ujel je korak s časom. V Bo-
horičevem času je izšlo pomembno delo zgodovine Poljske Martina Cromerja,
O izvoru in zgodovini Poljakov (Cromer 1568: Cap I.). Glede imena piše, da
sami sebe imenujejo Poljake, in tako jih bolj ali manj imenujejo tudi sosednji
in drugi narodi (*populi*). Vendar pa to ime ni staro, uporabljati so ga začeli šele

pred kakimi sedemdesetimi ali osemdesetimi leti, tako kot tudi ime Čehov, ki jih Latini in Germani imenujejo Boeme. Imata pa ta dva naroda enak jezik in sta med seboj sorodna ter izvirata iz enega debla. O geografskem prostoru Slovanov (*Slavi seu Slavini*) pa piše, da so prvotno živeli od Donave proti severu, nato so se preko Donave razširili v Mysio, Panonijo, Makedonijo, Trakijo in Istro, prebivali so med rekama Dravo in Savo (*Savum sive Saum*) ter v Iliriku in Dalmaciji; tej pokrajini so dali ime Slavonija, popolnoma so oslabili rimsko cesarstvo in tudi Germaniji niso prizanesli. Končno so se tako razširili, da naseljujejo skoraj polovico Evrope in prenekateri del Azije. K temu narodu se namreč ne prištevajo le tisti, ki obvladujejo Dalmacijo, Ilyrik, Istro, Karpate in Ogrsko gorovje ter imajo še vedno posebno ime Slovani (*Slavorum seu Slavinorum nomen*), ampak tudi številna druga velika in mogočna ljudstva: Bolgari, Raščani (*Rascii seu Rasciani*), Srbi, Bosanci, Kranjci, Hrvati, Rusi, *Podolii*, *Polynii*, Moži (*Moschi*), Čerkezi (*Cercassi*), Peterogorci (*Pietichorsci*), to je prebivalci Peterogorja (*Quinque montium*), pa tudi Pomorjani (*Pomerani*), prebivalci Venedskega zaliva ali Baltiškega Polabja (*sinus Venedici seu Balthici Albitenus*), katerih ostanke danes Germani imenujejo Slované (*Slavi*), in Vindi ali Vendi, nekoč pa so se razlikovali po različnih imenih in ljudstvih (*populis*), ter Lužičani (*Lusacii*), Kašubi (*Cassubii*), Šlezijci (*Silesii*), Moravani (*Moravii*), Boemi ali Čehi ter sami Poljaki.

Ortelijev *Teater sveta*

V Bohoričevem času sta bila slovenski in slovanski prostor deležna dostojne kartografske predstavitve v zbirki zemljevidov, prvem atlasu *Theatrum orbis terrarum*, v katerem so bile objavljene karte tedaj znanega sveta, ki so jih izdelali različni avtorji. Prva izdaja je bila v latinskem jeziku. Za nas in nedvomno Bohoriča je zanimiva druga izdaja leta 1572 v Nürnbergu, tiskarja Johanna Kolerja v nemškem jeziku. Gre za izredno pomemben dokument časa, v katerem je Bohorič snoval svoj opis Slovanov, saj gre za prvo kartografsko predstavitev geografske razsežnosti prostora Slovanov z navajanjem jezika v opisih h kartam. Kot za ostalo takrat obstoječo literaturo velja tudi za ta atlas, da ga Bohorič izrecno ne omenja.

Med študijem na Dunaju je imel Bohorič na univerzi priložnost spoznati krog ljudi, ki je bil dobro seznanjen s slovenskim prostorom. Eden teh je bil profesor, rektor in dekan dunajske univerze Luka iz Dobropolj (Guttenfelder) – večkrat dekan in v času, ko je bil tam verjetno še Bohorič, leta 1547 rektor, bil pa je tudi poverjenik kralja/cesarja Ferdinanda I. za reformo dunajske univerze. Luka je sodeloval pri latinski izdaji Moskovskih zapiskov Žige Herbersteina.

Na univerzi je poučeval še Andrej Perlach (1490–1551) iz Svečine, znameniti matematik, astronom in medicinec. Tako je Bohorič gotovo vedel tudi kaj o tem, kot piše Primož Simoniti, da »se je okrog Herbersteina in Luke zbral na Dunaju cel krog Kranjcev, ki jih je družila skupna ljubezen do rodne pokrajine Kranjske« (Simoniti 1974: 6).

Na univerzi je deloval tudi zdravnik in kartograf Wolfgang Lazius (1514–1565), ki je izdelal odličen zemljevid *Austriae ducatus chorographia*, objavljen v Ortelijevem atlasu (Ortelius 2007: 65), na katerem so slovenske oznake z nemško besedo »windisch« za Slovenske gorice (*Windischpuchl*) na Štajerskem. Lazius je tudi avtor karte Ogrske, *Hungariae descriptio*, na kateri sta označeni pokrajini *Windischland* na področju hrvaškega Zagorja in Spodnje Štajerske do reke Savinje, ter *Windisch Marck* za Belo krajino, katere ime se razteza do reke Korane (Ortelius 2007: 94). V okviru Ogrske je evidentirana tudi Hrvaška s poudarkom, da je tu *Stridon*, domovina sv. Hieronima.

V času Bohoričevega študija pa je na Dunaju deloval tudi najpomembnejši kartograf naših ozemelj tistega časa, Avguštin Hirschvogel (1503–1553). Rojen je bil v Nürnbergu, bil je vsestranski umetnik, znanstvenik in začetnik znanstvene kartografije, na Dunaju pa tesen sodelavec Luke iz Dobropolj pri izdaji Herbersteinovih Moskovskih zapiskov; tam je bil objavljen njegov zemljevid Rusije. Nekaj časa je bival v Ljubljani, kjer je zbiral gradivo za zemljevid dežel, ki so jih ogrožali Turki, izdelal ga je leta 1544, zaslovel pa je predvsem zaradi objave v Ortelijevem atlasu. V atlasu je objavljenih 53 kart z opisi. Karti sveta sledijo karte Amerike, Azije, Afrike, tem pa karta Evrope, nato vključno z Rusijo 40 kart evropskih pokrajin in sedem kart vzhodnega sveta: Tartaria, Indija, Perzija, Turčija, Palestina (ali Sveta dežela), Anatolija, Egipt in Kartagina ter kot zadnja karta »Barbaria«, tj. severna Afrika. H kartam so dodani opisi, ki predstavljajo posebne značilnosti na kartah predstavljenih teritorijev, za nas so v zvezi z Bohoričem zanimivi podatki o jezikih, predvsem slovanskih.

Karta Evrope vključuje ozemlja od Atlantskega oceana do reke Don in obal Male Azije. Kot povezujoč element Evrope je navedeno krščanstvo, ki vključuje tudi pravoslavje in reformacijo (Ortelius 2007: 122). Sveto rimsko cesarstvo je pod imenom Germania, čeprav se meje v celoti ne ujemajo z dejanskimi. V okviru te Germanie so imena dežel ali pokrajin, kot Westfalia, Saxonia, Helv(etia), Bohemia, in številna druga, kot Avstrija (*Austria*) z mestom Dunaj (*Vienna*), v okvir katere spada tudi slovensko ozemlje, zapisana mesta so Beljak (*Villach*), Celovec (*Clagenfurt*), Celje (*Cilia*). Na karti so tudi imena dežel izven cesarstva, npr. Ogrska (*Hungaria*). Ni imena Hrvaške, je pa mesto Zagreb (*Zagrabia*). Hrvaška Dalmacija je zapisana kot *Slavonia*, kot jo je poimenoval Cromer. Zapisane so še Bosna (*Bosena*), Srbija (*Servia*), Raška (*Rascia*), Bolgarija (*Bulgaria*) itd., ter dežele na vzhodu (Ortelius 2007: 20–21).

Naslednja karta, ki pokriva delno slovensko ozemlje, je *Germania*, v opisih je dodano še nemško ime *Teutshland*. Karta pretežno pokriva področje Svetega rimskega cesarstva, čeprav se na jugu zamejuje z Alpami. Na slovenskem ozemlju sega, po barvi sodeč, do reke Drave, medtem ko je ostali prostor v isti barvi kot druge države, npr. Poljska, Ogrska in Češko kraljestvo. Naslednja je karta *Avstriae dvcatvs chorographia* avtorja Wolfganga Lazia (Ortelius 2007: 64). Tudi na tej karti je del slovenskega ozemlja označen do reke Drave, pri čemer je dežela Koroška drugače obarvana, dežela Štajerska je v dveh barvah, sever od reke Mure je iste barve kot Avstrija, jug pa iste barve kot Koroška. Tu so kot krajinsko ime zapisane tudi Slovenske gorice (*Windischpuchl*).

Za slovenski prostor je pomembna karta Hirschvogla, *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, einitimarumquae regionum nova descriptio*. Kot *Schlavonia* je mišljena Slavonija, v pričujoči izdaji so jo prevedli kot Slovenija, pokrajina vzhodno od reke Sotle. Štajerska (*Steyrmarck*) je severno od Drave, zahodno je Koroška (*Kernten*), južno od Drave so krajine na Štajerskem, *Cillei* (Celjska), na Kranjskem *Oberkrayn* (Gorenja Kranjska), *Karst* (Kras), južno od Save *Windisch Marck* (Slovenska marka), južno od Kolpe in Save *Crabaten* (Hrvaška) do reke Vrbasa, v zaledju Zadra je *Ober Wossen* (Gornja Bosna), ki meji z *Nieder Wossen*, kartografsko neobdelanim področjem Bosne pod Turki.

To sicer takrat ni prvi zemljevid slovenskih dežel, na katerem je označena Slovenska marka, zapisana v nemščini kot *Windische Marck*. Trideset let prej, v tretji izdaji Ptolomejeve »Geografije« (1542) je Sebastian Münster objavil karto *Sclavonia oder Windisch Marck / Bosen / Crabaten*, v latinskem jeziku nosi naslov *Descriptio totius Illyridis* (= opis vse Ilirije). V opisu k latinskemu zemljevidu pove, da govore tukaj večinoma slovanski jezik, zlasti tisti, ki živijo onstran Save do Jadranskega morja. V glavnem mestu Ljubljana pa govore deloma nemško deloma slovensko (Bohinc 1969: 4).

Za Slovence je pomemben tudi opis k Hirschvoglovemu atlasu *Schlavoniae, Croatiae, Carniae ...*, saj postavlja živi jezik prebivalcev slovenskega ozemlja v širši prostor. Jezik je slovanski: imenuje ga *die Sclavonische Sprach*, ki ga mnogi imenujejo *Windische*, po latinsko pa ilirski – *latinis Ilirica*. Razprostrta se od Jadranskega do Severnega morja in ga uporabljajo Istrijani, Dalmatinci, v Bosni (*Bosnier*), Moravani, Čehi, Lužičani, Šlezijci, Poljaki, Litovci, Prusi, ki prebivajo v Skandinaviji, Rusi (*die Reussen*) – kakor daleč vladajo, Bolgari in številne druge sosednje dežele do Carigrada; tudi pri Turkih je zelo v rabi (Ortelius 2007: 158). V opisih drugih kart slovanskega območja je slovanski jezik še določneje predstavljen. Za Češko piše, da govori ljudstvo »isti (*einerlei*) jezik kot Dalmatinci ali Vendi (*Dalmaten oder Venden*)«. Dalje piše, da še »danes ohranjajo stari običaj, da pridigajo v cerkvi nemško, na cerkvenem dvorišču (*Kirchenhof*) pa ljudstvu v češkem jeziku« (Ortelius 2007: 142).

Tudi v Šleziji je govorilo prebivalstvo dva jezika, in sicer tostran Odre nemško, na drugi strani pa poljsko (Ortelius 2007: 143). O poljskem jeziku izvemo več iz opisa h karti Poljske, da govorijo slovanski jezik, »die Sclavonische oder Windische sprach« (Ortelius 2007: 161). Za Saško omenja tudi Lužiške Srbe kot slovansko ljudstvo: »Sorabi, so ein Wendische Natio ist«, ki naj bi nekoč prebivali pri jezeru Mesi ali mestu Meissen (Ortelius 2007: 140).

Zapisi o slovanskem jeziku na posameznih zemljevidih slovanskega sveta so prvič nazorno predočali slovanski svet in slovanski jezik, ki je bil dotlej zahodu malo znan, zaslužen za poznavanje pa je bil v prvi vrsti Žiga Herberstein, ki je v Ortelijevem atlasu kot vir tudi večkrat omenjen. Kot odličen poznavalec je naveden pri opisu Skandinavije (Ortelius 2007: 162). Obširno so povzeli Herbersteina pri opisu Rusije, tamkajšnjih navad in vere (Ortelius 2007: 163). Tudi pri opisu Tatarske dežele, področja Džingiskana, ki obsega centralno Azijo, današnjo Rusijo, Kitajsko, Kazahstan in Mongolijo, beremo, da je gospod Žiga Herberstein pridno opisal Tatare in njihove navade ter običaje: »Herr Sigmund von Herberstein / hat die Tatarn sampt iren *moribus* vnd gebreuch / sehr fleissig beschriben.« (Ortelius 2007: 164)

Bohorič v Wittenbergu

Kljub dunajskim ugodnim okoliščinam za spoznavanje slovenskega in slovanskega sveta, čeprav si univerza še ni opomogla po turškem obleganju Dunaja, se je Bohorič odpravil v Wittenberg. Kaj ga je k temu nagnilo in kaj mu je finančno omogočilo nadaljnji študij v Wittenbergu, zaenkrat ni znano. Tja je odhajal, ko univerza ni bila v zavidljivem položaju. Univerzo so zaradi grozeče šmalkadske vojne zaprli že konec leta 1546, večina profesorjev se je umaknila, med njimi tudi kasnejši Bohoričev učitelj Filip Melanchthon. Ostali so le rektor Cruciger, profesor teologije Johannes Bugenhagen, ki je bil tudi župnik v Wittenbergu, profesor fizike Paul Eber in profesor medicine Melchior Fendt. Ti profesorji so po končani vojni skupaj s Filipom Melanchthonom dosegli ponovno odprtje univerze, 18. oktobra 1548 je bil izvoljen novi – stari rektor Caspar Cruciger (1504–1548), ki pa je že naslednji mesec umrl. Med drugimi je bil za ponovno odprtje odločilen Melanchthonov argument, da so v Wittenbergu študirali in bili ordinirani duhovniki za volilno deželo Brandenburg (Kurbrandenburg), Šlezijo, Češko in Ogrsko, kar je pomenilo tudi Sedmograško. Po odprtju je univerza doživela v kratkem času izjemen uspeh. V letih 1533–1537 je bilo vpisanih 1199 študentov, v letih 1548–1552 pa se je število podvojilo, na 3041 (Jung 2010: 106). Univerza je študente privabljala tudi s tem, da je od leta 1504 za manj premožne organizirala prehrano, skupno mizo (*Gemeine Tisch*), ki sta jo plačevala univerza in knez.

Bohorič in Filip Melanchthon

V predgovoru se Bohorič spominja predvsem profesorja Filipa Melanchthona, ki je napravil nanj globok vtis; zanj je bil »mož brez primere, Filip Melanchthon, blagega spomina, moj učitelj, na katerega bom vedno mislil s spoštovanjem« (Bohorič 1987: 21). Ta kratki zapis je silno pomemben, saj Bohorič z njim pove, kje je črpal svojo usmerjenost pri pisanju slovnice, izraža pa tudi njegov odnos do vere in jezika. Po njem ni prevzemal le odnosa do preteklosti, temveč tudi do duha protestantizma. Melanchthon ni bil nasprotnik Rima kot na primer Luther ali Primož Trubar, bil je protestant, ki si je prizadeval za enotnost Cerkve, seveda reformirane, in bil je v verskih sporih po Luthrovi smrti v nasprotnem taboru kot Matija Vlačić. Bohorič v uvodu niti enkrat ne polemizira z Rimom in papežem, prav tako niti enkrat ne omenja Matije Vlačića, čeprav ga je v Wittenbergu srečal, kar priča tudi o Bohoričevi protestantski verski usmerjenosti. Bohorič je Melanchthona vključil tudi v program stanovske šole v Ljubljani. V takrat najvišjem četrtem razredu so učenci med dvanajstimi predpisanimi knjigami morali imeti pod I. »Latinska gramatična vprašanja iz Filipa Melanchthona, seveda tista, ki so zbrana za uporabo v tretjem in četrtem razredu šol württemberškega vojvodstva«, (Schmidt 1952: 49), česar v kasnejšem Frischlinovem šolskem redu ne najdemo. Melanchthona uvršča tudi med osebnosti, ki so naredile nanj največji vtis, med njimi so še Žiga Herberstein Hrastovski, Frančišek grof Turnski pri sv. Križu, Primož Trubar, Jeremija Homberger, ki je deloval 1574–1585 na stanovski šoli v Gradcu in je z Bohoričem sodeloval pri reviziji Dalmatinove Biblije, poleg teh še cesar Karel IV. in sv. Hieronim.

Posebnost univerze v Wittenbergu v času Bohoričevega študija je bila že v tem, da so po Melanchthonovi zaslugi ves čas interima poučevali evangelijsko (*evangelisch gelehrt wurde*). Prav tako so ostale neokrnjene prejšnje evangeličanske pobožnosti, pravzaprav jih je Melanchthon še bolj poudarjal, saj je bil sam prepričan, da so bile za rešitev univerze uslišane njegove molitve (Jung 2010: 106).

Melanchthon je zagovarjal povezanost med pobožnostjo in izobraženostjo *pietas* in *eruditio*. Versko vzgojo in pobožnost je najprej uvedel v svoji privatni šoli, po letu 1545 tudi na filozofski fakulteti univerze. Študentom je bilo predpisano branje Svetega pisma zjutraj in zvečer, moralno življenje študentov je bilo strogo, točko za točko določeno po desetih božjih zapovedih, saj, kot je pisal Melanchthon, »naš študij ni koristen ne za Cerkev, niti za državo, če ni podprt od Boga« (Jung 2017: 114). Ob nedeljah so morali študentje prisostvovati bogoslužju v mestni cerkvi, za tiste, ki nemščine niso obvladali, pa je Melanchthon organiziral posebne pridige – »Sonntagsansprachen« v latinskem jeziku. Pri teh pridigah je posvečal veliko pozornosti tudi svetnikom, vendar z zgodovinskega

vidika. Pomen jim je pripisoval v okviru cerkvene zgodovine, ni jih pa pojmoval kot čudodelce, temveč kot učitelje in pričevalce resnice. Izdelal je koledar z imeni svetnikov, ki se jih je bilo vredno spominjati, med njimi so bili cerkveni očetje Avguštin in Ambrozij ter Hieronim kot zaščitnik (*Schutzpatron*) humanistov (Jung 2010: 89). Melanchthon je imel odločilen vpliv na protestantsko šolstvo s svojimi filološkimi in filozofskimi učbeniki, prav tako pa je odločilno sooblikoval tudi evangeličansko versko vzgojo svojih učencev in študentov s katehetskimi spisi ter univerzitetnimi statuti, ki jih je izdelal sam ali je pri tem sodeloval. Pri »tujih« študentih, ki so pri njem stanovali, t. i. *Kostgängerjeh*, je pustil neizbrisen vtis, saj so kot duhovniki, učitelji ali profesorji delovali v njegovem duhu naprej. Bohorič je nedvomno eden izmed njih, kot učitelj v Krškem ter na šoli deželnih stanov v Ljubljani.

Melanchthon, ki je znal obraniti evangeličansko univerzo, je bil naklonjen cerkveni edinosti in bil tudi pripravljen sodelovati na Tridentinskem koncilu, z jasno opredelitvijo Cerkve, kot jo je zapisal v »Confessio Saxonica«. V njej je glavni poudarek na vidni Cerkvi, bil je za edinost, vendar ne za vsako ceno in na vsak način (Jung 2010: 115). Kljub velikim zaslugam Melanchthona za obnovev in ponoven razcvet wittenberške univerze ter kljub njegovemu ugledu pri študentih je ravno v času Bohoričevega študija doživljal svoje nepopisno ponižanje. Zaradi iskanja možnosti preživetja evangeličanske Cerkve v času interima in sodelovanja pri tako imenovanem leipziškem interimu, ki naj bi vzpostavil vzdržne razmere za evangeličansko Cerkev v deželi Volilna Saška (Kursachsen), si je nakopal sovraštvo nasprotnikov, ki so mu odrekli vse reformatorske in teološke zasluge ter ga imenovali le še »gramatika«, tj. učitelja jezikov (Jung 2010: 111).

Bohorič se je pri Melanchthonu nedvomno navzel tega, kar je priporočal plemenitim mladeničem »svetlih veljakov Štajerske, Koroške in Kranjske ter viteškega reda sinov«, naj stopajo »po prehvalnih stopinjah svojih staršev in prednikov, ki jim ni bila nikoli nobena reč pomembnejša kakor to, da bi nagnjenje do pobožnosti in svobodnih umetnosti (*liberalium artium studia*) [...] pri vas ostala [...] neoskrunjena« ter »naj se vsak izmed vas kot za tekmo zavzame za to, po čemer je pobožnost, zanimanje za znanost, pa tudi dedna slava vaših prednikov prišla do potomcev« (Bohorič 1987: 24).

Bohorič in humanizem

V času študija se je Bohorič srečal z dvema vrstama humanizma. Na Dunaju s klasičnim, povzetim po italijanskem vzoru, in »severnim«, ki ga Primož Simoniti opredeli kot:

Med severnimi humanisti je razmeroma malo sledov humanistične jezikovne ekskluzivnosti, »ki bi, tako kot je to mogoče pri precejšnjem delu italijanskih humanistov z njihovo hoteno obnovo antične rimske imperialne slave postavljala v nespravlljivo nasprotje latinizacijo in *il volgare*, italijanščino svojega časa«. [...] Nasprotno, odkritje individualizma, [...] je med mnogimi severnimi humanisti, med katerimi je najbolj ekstremen Conrad Celtis, vzbudilo izrecno zanimanje za izraz individualizma v zgodovini in preteklosti lastnega naroda« (Simoni 1979: 228–229)

V naslednjih desetletjih pa se je zanimanje za preteklost lastnega naroda v državi Svetega rimskega cesarstva šele prav razmahnilo, v prvi vrsti nemškega, posredno pa tudi drugih, kjer pripade Bohoriču odlično mesto za Slovence.

Pri severnem ali nemškem humanizmu so bila pomembna tri področja. Najprej diskurs o nemškem narodu. Pri tem so poudarjali kot posebne nemške kreposti zvestobo (*Treue*), hrabrost (*Tapferkeit*), stanovitnost (*Standhaftigkeit*), pobožnost (*Frömmigkeit*) in preprostost (*Einfachheit, simplicitas*). Temu je sledil diskurz o nemški identiteti, kjer je bil poudarek na posedovanju cesarstva (*imperium*) in s tem prioritete v Evropi, čemur je sledilo prepričanje, da so Nemci boljši (*überlegen*) od Italijanov in Francozov. Tako kot humanisti v Italiji so se tudi nemški zanimali za umetnost, pomembna sta slikarja Albrecht Dürer in Lucas Cranach. Kot tretja značilnost je tako imenovani biblični humanizem (*Bibelhumanismus*) z Erazmom Rotterdamskim ter hebreisti Johannom Reuschlinom, Sebastianom Münsterjem in drugimi.¹² Najpomembnejši Reuschlinov učenec je bil Filip Melanchthon (*Deutscher Humanismus*), Bohoričev učitelj.

Nosilec tega humanizma so bile v prvi vrsti univerze, ki so nastajale v nemškem prostoru: Heidelberg (1386), Erfurt (1392), Leipzig (1409), Köln (1488), Freiburg (1457), Erfurt (1457), Basel (1460), Ingolstadt (1472), Tübingen (1477), Mainz (1477) in Wittenberg (1502). »Alma Leucorea« je bila za najstarejšima univerzama v cesarstvu, v Pragi (1348) in na Dunaju (1365) štirinajsta po vrsti ter osma med tistimi, ki so bile ustanovljene po letu 1450. Čeprav so bili statuti povzeti po univerzi v Tübingenu, se je po zaslugi humanista, jurista Christopa Scheuerla (1481–1542) iz Nürnberga, ki je statut sestavil, močno zgledovala po univerzi v Bolonji. Scheuerl je na univerzi v letih 1507–1512 tudi predaval. Scheuerl je sodeloval tudi pri sestavi novega statuta, ki ga je leta 1508 izdal volilni knez Friderik III. Modri (r. 1463, vladal 1486–1525), po katerem so univerze sestavljale štiri fakultete: teološka, juridična, medicinska in artistska. Ker je bila univerza nova, je bilo možno vpeljati humanistični študij brez reform, kot se je to dogajalo na drugih univerzah. To je bilo še toliko lažje, ker je bil volilni knez popolnoma na liniji humanizma in je tudi na dvoru prevladoval dvorni humanizem (*Hofhumanismus*). Knez je bil že pred ustanovitvijo univerze

¹² Deutscher Humanismus, <https://de-academic.com/dic.nsf/dewiki/323923>; (Pridobljeno 14. 12. 2021).

v pisnih stikih s številnimi humanisti, kot Erazmom Rotterdamskim, Konradom Celtisom, Johannesom Reuschlinom, Johannesom Aventinom, Albrechtom Dürerjem, Bohuslavom Lobkowicz von Hassenstein (1461–1510)¹³ in drugimi.

Kot deželna ustanova je imela univerza jasno določen cilj, potrebe teritorialne države v smislu učinkovitega vladanja. Tudi poklicani profesorji so bili izbrani po kriterijih humanističnih izkušenj severnoitalijanskih univerz, predvsem pa so prinesli humanizem profesorji z univerze v Erfurtu. Poleg latinščine so bili na univerzi kot samostojni predmeti še grščina, hebrejščina, geografija in matematika. Tako se je univerza v Wittenbergu uveljavila poleg univerze v Ingolstadt kot vodilna humanistična univerza v državi. Leta 1512 je bil poklican na univerzo Martin Luther, ki je prav tako prišel z univerze v Erfurtu. Luther in wittenberška diskusijska skupnost (*Wittenberger Diskussionsgemeinschaft*) so pripeljali do novega teološkega razumevanja božje pravičnosti in obljub Evangelija (*Verheißungscharakter*). »Ti teološki impulzi, ki jih ne gre pripisovati le Luthru, so popeljali Wittenberg v svetovni proces reformacije.« (Lück 2020: 39) V naslednjih desetletjih je vtisnil univerzi močan pečat še profesor Filip Melanchthon, ki je prevzel novoustanovljeno stolico za grščino. Poleg tega, da je uvedel še dodaten predmet zgodovino, je imel velike zasluge za to, da je univerza vpeljala sistem, po katerem so študentje šele po temeljitem znanju gramatike, dialektike in retorike na osnovi antičnih avtorjev ter latinskega in grškega jezika študirali teologijo, pravo, medicino, filozofijo in naravoslovne znanosti. Zato si Melanchthon, ki ima velike zasluge za jezikovno usposobljenost študentov, gotovo ne zasluži slovenske ocene, ki se posredno nanaša tudi na Bohoriča, da je značilen predstavnik humanizma, »ki se je izrodil v formalno učenje klasičnih jezikov« (Schmidt 1988: 75).

Da je bil Adam Bohorič humanist v pravem pomenu pojma humanizma v 16. stoletju, je nesporno. Manj jasna pa je njegova vsebinska usmerjenost. Temeljito delo o humanizmu na Slovenskem in slovenskih humanistih Primoža Simonitija, ki vključuje tudi Bohoriča, seže časovno do polovice 16. stoletja, medtem ko je do Bohoričevega humanističnega udejstvovanja prihajalo v drugi polovici tega stoletja. Znanje jezikov je predstavljalo pomembno sestavino humanizma. V državi Svetega rimskega cesarstva pa se je znanju klasičnih jezikov pridružil pomen živega jezika, ki ni bil samo sredstvo sporazumevanja, razumevanja božje besede, temveč tudi osnova nacionalne samobitnosti jezikovne skupnosti. Pojmovanje »Vsi jeziki bodo slavili Boga« pa je izražalo tudi enakovreden pomen teh skupnosti. Slovenski razvoj je tekel v okviru večjezične države Svetega rimskega cesarstva vzporedno z razvojem nemške jezikovne skupnosti, nedvomno pa tudi

¹³ https://de.wikipedia.org/wiki/Bohuslaus_Lobkowicz_von_Hassenstein (Pridobljeno 14. 12. 2021).

vzporedno s slovanskimi jezikovnimi skupnostmi, hrvaško, češko, poljsko in še katero. Slovenska in nemška jezikovna skupnost sta se srečevali ravno na Slovenskem, pa ne le geografsko, temveč tudi osebno, ob vsakdanjem sožitju na osnovi deželne pripadnosti in obvladovanja obeh jezikov inteligence, ob splošnem sporazumevalnem jeziku latinščini. Bohorič pa je bil eden redkih Slovencev, ki je nov versko humanistični zagon doživljal kot študent v središču dogajanja, na univerzi v Wittenbergu pri osrednji osebnosti nemškega humanizma Filipu Melanchthonu.

Simoniti piše o védenju za slovenščino v prvi polovici 16. stoletja. Tako o Obersteinu, ki je v »panegiriku v čast cesarja Maksimilijana« (Simoniti 1979: 190) omenil, da mu je cesar septembra 1513 ukazal, »naj mu sestavi slovar slovanskega jezika, ki da je med vsemi jeziki najbolj razširjen, da bi se ga lahko naučil«. In nadaljuje, »da stoji Oberstein na prvem mestu v črti, ki drži preko diplomata Žige Herbersteina do izrazite narodne zavednosti Jurija Dalmatina in zlasti Adama Bohoriča, ki utemeljujeta vrednost slovenščine in učenja materinščine ravno s tem argumentom o razprostranjenosti slovanskih jezikov« (Simoniti 1979: 193). »Na pomen Herbersteinovih izjav o slovenščini in njeni sorodnosti s slovanskimi jeziki za narodno zavest naših protestantov nam ni treba posebej opozarjati, saj se na Herbersteina in grofa Thurna naravnost sklicuje najbolj goreči slovanski patriot med njimi, Adam Bohorič.« (Simoniti 1979: 217) »Herberstein se je sicer štel za Nemca, toda kot humanistični historiograf spada v skupino, ki zastopa glede izvora Slovanov avtohtonističen koncept in jih ne enači kot kak Aventin ali Lazius z Germani.« (Simoniti 1979: 218) Ob poudarku »izrazite narodne zavesti« se je seveda treba vprašati, kakšna je ta bila. Kako blizu je bila narodnim zavestim in nacionalizmom 19. in 20. stoletja, ko se ti sklicujejo na 16. stoletje? Herberstein in Bohorič bi nedvomno tukaj težko našla svoje mesto.

Nemška narodna zavest se je v času reformacije izražala v odporu proti Rimu. V Rimu je ponovno izbruhnil pojem »barbar« za nemške reformatorske teologe, tako je na primer za papeškega teologa Silvestra Mazzolinija, imenovanega Prierias, ki je napisal prvi teološki odgovor na Luthrovih 95 tez, »Luther tipičen barbar«, Thomas Cajetan, odlično izobražen humanist, ki je leta 1518 kot papežev izpraševalec v Augsburgu zasliševal Luthra, ga je v spominih označil za barbara, ki ni zvest ne sebi ne bližnjim. Za Luthra pa je bil Cajetan Italijan, za katere velja, da so zahrbtni, nastopajo z nasmehom, medtem ko pripravljajo uničenje nasprotnika (Volker 2016: 98, 100).

Melanchthon je svojim učencem priporočal branje latinskih avtorjev: Cicerona, Livija, Tacita ter grških Plutarha, Luciana in Aristotela (Jung 2017: 113). Pri zgodovini pa je dobilo poseben pomen Tacitovo delo *Germania*, za kar je imel svojevrstno zaslugo Silvio Piccolomini, poznejši papež Pij II., s svojo

polemično knjigo *De ritu, situ, moribus et condicione Germaniae descriptio*, ki se je naslanjala na Tacitovo *Germanio*. Piccolomini je na pritožbe o previsokih dajatvah Rimu odgovarjal, da so tam do dajatev upravičeni zaradi civilizacijskega napredka, ki so ga Nemcem omogočili s krščanstvom od razmer v »Germaniji« do takratnega splošnega in kulturnega napredka, o čemer pričajo takratna mesta. Poudarjal je, da nosijo cesarsko krono po zaslugi papežev. Hvaležnost, ki jo je zahteval Rim pa je v času reformacije rojevala ravno nasprotno občutje, prodaja odpustkov je povzročila Luthrov upor in posledično razkol v zahodni Cerkvi. Piccolomini je imenoval prebivalce Nemčije v Cezarjevem času Germane, za sodobni čas pa je uporabil pojem »Germanicae nationis«, kar so sprejeli tudi humanisti (Wiwjora 2006: 55), ne glede na številna germanska plemena. Pojem »Deutsche Nation« (Kloft 1995: 197), nemška nacija, je potem prevladal tudi v zgodovinskih delih nemških humanistov 16. stoletja. Enačenje »Germani = Nemci« pa ni bilo enoznačno, saj so že takrat ugotavljali, da so poleg Germanov predniki Nemcev tudi Teutoni, Tuisi itd. (Melanchthon 1569: IV. IIIa). Melanchthon omenja tudi Henete: »Jezik Henetov ali Vendov je v rabi tudi na turškem dvoru.« (Melanchthon 1569: IV, str. LVIII) Tacitova *Germania* in Huttenov *Arminius* (Kloft 1995: 199) sta v času reformacije krepila nemško samozavest in odpor do Rima ter papeža, kar se je odražalo tako na protestantskih teoloških fakultetah kakor tudi v pridigah.

Wittenberg med prvim in drugim Bohoričevim bivanjem

Do tega simpozija je veljalo, da je Bohorič umrl v Nemčiji, »verjetno v pregnanstvu« (*Enciklopedija* 1987: 303), v nemški Wikipediji je kot kraj smrti navedena Alzacija (Elsas),¹⁴ medtem ko slovenska navaja tako podatek, da je umrl 1598 v Nemčiji, kakor tudi dognanje Borisa Golca, da je umrl 1601/02 v Ljubljani, ter njegovo izjavo, »literarna zgodovina je iz Bohoriča neupravičeno naredila največjega izgnanca, mučenca za Trubarjem«.¹⁵ Ker gre za čas protireformacije in katoliške obnove v habsburških deželah, kamor so spadali tudi Slovenci, morda ni nezanimivo, kako so potekale verske zadeve v protestantski deželi Saški in mestu Wittenberg v času med obema Bohoričevima tamkajšnjima bivanjema ter kakšne so bile po štiridesetih letih razmere na univerzi, na kateri je Bohorič študiral.

¹⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Adam_Bohori%C4%8D.

¹⁵ https://sl.wikipedia.org/wiki/Adam_Bohori%C4%8D#cite_note-5. = <https://www.rtvsl.si/kultura/knjige/literarna-zgodovina-je-iz-bohorica-neupravico-naredila-najvecjega-izgnanca-mucenca-za-trubarjem/599712>. (Pridobljeno 08. 03. 2022)

Razmere na univerzi so se zaostrovale v znotrajverskem sporu luteranskih verskih dedičev med sledilci Melanchthona, imenovanimi filipisti, in sledilci Matije Vlačiča, imenovanimi flacijanci, še posebno po Melanchthonovi smrti leta 1560, ko je bil pokopan v univerzitetni *Schloßkirche* tako kot Luther leta 1546 in volilni knez Friderik modri leta 1525. Leta 1572 je posegel v spor volilni knez August (1526–1586), potem ko je Christoph Pezel (1539–1604) leta 1569 postal pridigar v univerzitetni cerkvi in bil na univerzo poklican za profesorja teologije. Na osnovi Melanchthonovih spisov je izdal katekizem v latinščini, na napade flacijancev pa je odgovoril z dvema spisoma, *Fragestück* in *Grundfest*. Leto prej, 1571, je knez izdal uradno kursaško veroizpoved *Consensus Dresdendis*. Čeprav so jo filipisti načelno sprejeli, spor ni pojenjal. Dokončno ga je zaostрил spis *Exegesis perspicua et ferme integra controversiae de s. coena*,¹⁶ kjer so napovedovali združitev kalvinistov in luteranov. Knjiga je izšla brez navedbe avtorja, avtorstva pa so bili obtoženi profesorji wittenberške univerze, ki so nosili tudi posledice. Knez se je ostro odzval in odločil, da je treba z vsemi sredstvi odstraniti vse trdovratne in sumljive osebe, tudi pedagoge, da bo s tem ta »zakramentalni roj« (*Sacramentschwarm*) izruvan s koreninami. Knez je odredil vizitacijo, ki je odkrila kriptokalviniste. Več obtoženih je bilo zaprtih, med njimi večje število profesorjev, npr. Christoph Pezel (dve leti), ki so po izpustitvi izgubili profesorska mesta, odpuščena pa je bila tudi večina ostalih profesorjev, ki niso bili zaprti. Večji del profesorjev se je umaknil v sosednjo deželo Anhalt. Zaprti so bili tudi dvorni pridigar Christian Schütz, Johann Stössl in tajni svetnik Georg Cracow, obtoženi, da so hoteli v deželo tajno pripeljati kalvince. Cracow in Stössl sta v ječi umrla, prvi za posledicami mučenja.¹⁷ Knez je spor končal z luteransko »Formulo konkordije«, leta 1580 pa je izdal veliki cerkveni, šolski in univerzitetni red *Kirchen- Schul- und Universitätsordnung*, ki je predpisal norme, potem ko so bili kalvinisti pregnani. Cerkveni, šolski in univerzitetni red je strogo v luteranskem duhu napisal profesor univerze v Tübingenu Jacob Andreae. Obe univerzi, v Leipzigu in Wittenbergu, sta bili detajlno reglementirani in podrejeni knežji kontroli. Natančno so bili predpisani predmeti, učne metode in število študentov. Profesorji so morali vsako četrtletje poročati o opravljenih predavanjih, kar je bilo v diametralnem nasprotju z Melanchthonovim časom. Ostala je sicer humanistična usmerjenost univerze, sicer pa je bila popolnoma odvisna od deželnega kneza in njegovih svetovalcev

¹⁶ Heinrich Friedrich Ferdinand Schmid, *Der Kampf der Lutherischen Kirche um Luthers Lehre vom Abendmahl im Reformationszeitalter*. Leipzig 1868, 264. https://de.wikisource.org/wiki/Kampf_der_lutherischen_Kirche_um_Luthers_Lehre_vom_Abendmahl/Das_Drama_in_Kursachsen (Pridobljeno 14. 12. 2021).

¹⁷ https://de.wikipedia.org/Georg_Cracow (Pridobljeno 19. 02. 2022).

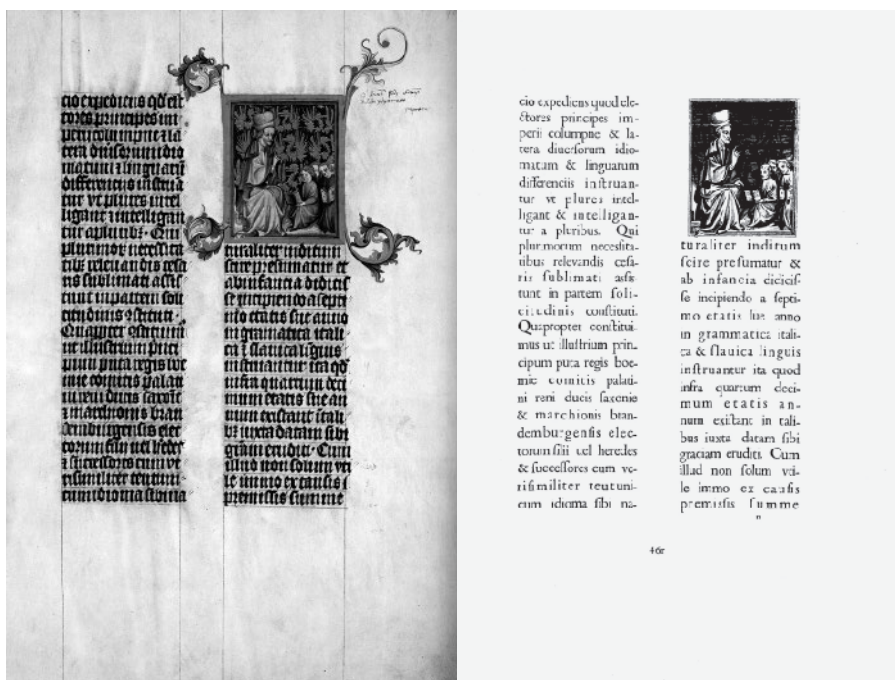
ter konfesionalizirana in teritorializirana. Po Bohoričevem odhodu so se verske razmere ponovno spremenile z nastopom vlade Christiana I. (vlada 1586–1591). Z reformo leta 1587/88 so na univerzi dobili prevlado kalvinci na škodo luteranov. Vendar je administrator za časa mladoletnega kneza Christiana II., knez Friedrich Wilhelm I. iz Saške Weimar (vlada 1573–1602), ukinil reforme Christiana I. in ponovno uveljavil luteranstvo. Vsi župniki in profesorji so morali podpisati *Konkordienbuch* iz leta 1580 ter protikalvinske *Christlichen Visitationsartikel* iz leta 1592, Wittenberg pa se je razvijal v brezkompromisno trdnjavo luteranske ortodoksije (Lück 2020: 57–59).

Bohorič zgodovinar: cesar Karel IV. in sv. Hieronim

Kljub Melanchthonu nenaklonjenemu obdobju mu je ostal Bohorič v času drugega bivanja zvest. Pa ne le v verskem duhu, temveč tudi kot humanist in zgodovinar. V nemškem humanizmu je bilo v prvi polovici 16. stoletja eno temeljnih del Tacitova *Germania*. V tridesetih letih jo je ponovno izdal Melanchthon. Nagnjenje do zgodovine, ki jo je vključeval v svoj verski in izobraževalni sistem, je Melanchthon, izkazal tudi v delu *Chronica* (ki je bilo leta 1569 napisano v latinščini in prevedeno v nemščino. Predvidevamo lahko, da jo je Bohorič poznal. Vsekakor je sledil humanističnim zgodovinarjem z opisovanjem slovanske preteklosti in sklicevanjem na antične avtorje: Cicerona, Strabona in Ptolemeja. Tako se glede slave Slovanov sklicuje na Cicerona, »Dalmati so zmerom sloveli kot bojevit« in so bili po »vojaških vrlinah mnogim drugim ljudstvom strah in trepet« (Bohorič 1987: 12). Dalmati bi sicer po Bohoriču naj bili drug narod, vendar slovanskega jezika.

Kot objektiven zgodovinar se pokaže Bohorič pri opisu cesarja Karla IV. in slovanskem bogoslužju v Pragi, kar mu seveda služi kot dokaz pomena slovanskega jezika v preteklosti tako na cerkveni kot državnoupravni ravni. Glede veljave slovanskega jezika pri državnih poslih predstavi cesarja Karla IV. kot najvišjo politično avtoriteto, ki je dojela pomen slovanskega jezika na dveh področjih, političnem (državnoupravnem) in verskem. Na državni ravni je izpostavil *Zlatobulo* iz leta 1356, ki je postala ena od najpomembnejših temeljnih državnih zakonov. Uredila je volitev in kronanje rimskega kralja in cesarja. Ustanovljen je bil kolegij volilnih knezov, ki jih je bilo prvotno sedem (trije nadškofje: iz Trierja, Kölna in Maiza; ter štirje svetni vladarji: češki kralj, pfalški grof ob Renu, saški knez in brandenburški mejni grof). Sistem je obveljal do konca cesarstva leta 1806, čeprav se je v naslednjih stoletjih številčno nekoliko povečal. Drugo, za Bohoriča najvažnejše, pa je bilo zadnje, XXXI. poglavje *Zlate bule*, ki je določalo, da naj se dediči štirih svetnih volilnih knezov učijo od sedmega

do štirinajstega leta poleg materinske nemščine še latinščino, italijanščino in slovanski jezik (*flauica linguis*) (Wolf 1978: 46r, 38). Bohorič zapiše, da je Karel IV., kralj Čehov »in cesar rimski, s posebnim zakonom – pravijo mu Zlato pismo – brez dvoma po zrelem preudarku in soglasnem privoljenju vseh stanov ter knezov vsega rimskega cesarstva, določil, naj se poslej vsi sinovi volilnih knezov med drugimi poglavitnimi jeziki učijo tudi slovanskega (Slavicam)«. Bohoričevo poročilo v celoti odgovarja realnemu dogajanju, tudi glede privolitve »vseh stanov in knezov rimskega cesarstva«, saj so jo potrdili na državnem zboru (Hoftag) v Nürnbergu 10. januarja 1356, poglavja 24 do 31 pa na državnem zboru (Hoftag) v Metz 25. decembra 1356.

Tudi Bohoričevo poročilo o slovanskem bogoslužju v Pragi in vlogi Karla IV. pri uvedbi le-tega (Bohorič 1987: 19) ima realno zgodovinsko ozadje. Zgodba je povezana z Emauskim samostanom (*Emauzský klášter*) v Pragi, ki ga je ustanovil Karel IV. Karel se je s slovanskim bogoslužjem seznanil leta 1337 v Senju, ko je obiskal Bartolomeja VIII. Frankopana, v zahvalo, ker ga je ta leto prej, 1336, rešil iz rok piratov. 21. novembra 1347 je Karel s privoljenjem papeža Klemna VI. (z bulo 9. maja 1346) na ostankih cerkve Sv. Kozme in Damijana ustanovil slovanski samostan z naročilom, naj goji staroslovansko bogoslužje. Leta 1348

je nadškof Ernst von Pardubitz samostan in cerkev predal benediktincem iz samostana Kozme in Damijana na otoku Pašmanu, ki so ga leta 1345 porušili Benečani. Po izročilu naj bi na mestu novega benediktinskega samostana maševal že sveti Metod. Cerkev so po menihih poimenovali kot Marijino cerkev (Slovani: *Kláster Panny Marie Na Slovanech*; Nemci: *Emmauskloster*) po dnevu, ko je bil samostan posvečen, namreč na velikonočni ponedeljek 29. marca 1372.¹⁸ Kot piše v ustanovni listini, pa je bil samostan zgrajen »na čast sv. Hieronimu, ki je prvi prevedel Biblijo iz hebrejščine v latinščino in svetim Cirilu, Metodu in Prokopu, češkim zavetnikom« (Baťková 1998: 293). Bohorič je zapisal, da je cesar Karel IV. naklonjenost in ljubezen do Slovanov pokazal s tem, da je dal v Pragi posvetiti cerkev »svetemu Hieronimu Stridonskemu, našemu rojaku« v spomin, da so Slovani in Čehi isti narod, »pa je še določil, naj tamkajšnji Slovani (Slavi) službo božjo za vse čase obhajajo in opravljajo v slovanskem (Slavica) jeziku« (Bohorič 1987: 19). Cerkev sicer ni bila posvečena sv. Hieronimu, je pa ta omenjen v ustanovni listini. Bohorič je tudi s tem poudaril pozitiven odnos do »sorojaka« Hieronima in izpostavil njegov pomen za ugled Slovanov. Pri tem naj bo omenjeno, da je bila ravno v času nastajanja Bohoričeve slovnice leta 1578 v Ljubljani natisnjena *Kronika Antona Vramca* – in to v Mandelčevi tiskarni –, v kateri je Vramec zapisal, da je Hieronim iznašel glagolsko knjigo in pisavo »i Glagolzku knigu i Pizmo on naide i zprau« (Vramec 1578: 429). V Mandelčevi tiskarni pa oblasti niso dovolile natisa Dalmatinove Biblije in posledično tudi Bohoričeva slovnica ni bila natisnjena v tej tiskarni.

Čeprav je bilo v praškem »Hieronimovem« samostanu bogoslužje katoliško, je Bohoriču predstavljalo velik dosežek priznanje pomena Slovanov in slovanskega jezika z najvišjega političnega mesta. Bohoričev slog se popolnoma razlikuje od sloga drugih slovenskih protestantov, katerih sestavni del oznanjevanja nove vere so bili napadi na katoliško cerkev. Te polemike pri Bohoriču ne zasledimo. Za razumevanje take drže morda tudi ni brez pomena Bohoričevo sklicevanje na Melanchthona, ki je ne le v času, ko je še živel Martin Luther, temveč tudi po njegovi smrti, zastopal spravljivejše versko stališče med protestanti in katoličani. Bohorič tudi npr. nikjer ne omenja Flacija Ilirika, velikega Melanchthonovega nasprotnika, ki ga je lahko dodobra spoznal, saj je bil v letih 1545 do 1549 učitelj hebrejščine na univerzi v Wittenbergu. Z vidika predgovora v slovnici je Bohorič spadal popolnoma v Melanchthonov tabor.

Ta umirjenost pride v slovenskih predstavitvah o Bohoriču težko do izraza, saj se ga preveč povezuje s Krelj-Trubarjevim pismom. V njem sicer ne trpi lik Bohoriča: »Nadvse učenemu in pobožnemu možu Adamu Bohoriču, svobodnih umetnosti bakalavru, čislanemu gospodu in bratu v Kristusu« 1. avgusta 1565

¹⁸ <https://de.wikipedia.org/wiki/Emmauskloster> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

(Rajhman 1986: 198). Vendar nadaljnja vsebina pisma ob slikanju razmer izgubi širši humanistični vidik in ga zoži na domače razmere, predvsem v tem delu pisma: »Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine, saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe. Toda ko bi vsi, ki to bedno rovtarstvo v resnici občutijo /.../« Annamaria Lesigang-Bruckmüller je v natančni analizi dokazala, da pismo ne izraža konkretnih mizernih izobraževalnih razmer in zaostalosti na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, temveč se uvršča v vrsto humanističnih pisem, katerih avtorji so si prizadevali za visoke ideale izobrazbe (Lesigang-Bruckmüller 2008: 321). In da na razmere Bohorič ni gledal tako črno, kot so predstavljene v pismu, pričuje, ko roti plemiško mladino »Stopajte, na živega Boga vas rotim, po pohvalnih stopinjah svojih staršev in prednikov, ki jim ni bila nikoli nobena reč važnejša in pomembnejša kakor to, da bi nagnjenje do pobožnosti in svobodnih umetnosti (*pietas et liberalium artium studia*) [...] pri vas, dragem zarodu, ostala neoskrunjena. Glejte, prosim vas, da se ta dediščina tudi pri vas ohrani z enako hvalo in vsem na korist!« Prav tako jih spominja na Zlato bulo cesarja Karla IV., ki »sinovom volilnih knezov nalaga dolžnost, da se učijo slovanskega jezika«. Na tej podlagi jih nagovarja, naj v izzivu novega časa poskrbijo, da se bodo preprosti ljudje, »ki jim po dednem nasledstvu menite postati zvesti pastirji«, [...] »v kratkem času naučili slovničnih prvin in kmalu v tem toliko napredovali, da bodo Sveto pismo v svojem jeziku lahko hitreje brali in razumeli«. (Bohorič 1987: 22)

Literatura

- Růžena BAŤKOVÁ, 1998: *Umělecké památky Prahy*. Nové město, Vyšehrad, Vinohrady (Praha 1). Praha: Academia Praha.
- Vanessa BOCK, 2004: Die Anfänge des polnischen Buchdrucks in Königsberg. Mit einem Vrezeichnis der polnischen Drucke von Hans Weinrich und und Alexander Augezdecki. *Walter Axel E. (Hg.) Königsberger Buch- und Bibliothekswesen*. Köln Wien: Böhlau. 127–156.
- Valter BOHINC, 1969: *Slovenske dežele na zemljevidih od 16. do 18. stoletja*. (Za tisk pripravil in razlago napisal). Ljubljana: Cankarjeva založba, Trubarjev antikvariat.
- Adam BOHORIČ, 1987: *Arcticae horulae succisivae. Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba obzorja.
- Martin CROMER, 1568: *Martini Cromeri de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Tertium ab avcthore diligenter recogniti. Liber primus, Cap. I*. Basileae: Ex officina Oporiniana.
- Theodor ELZE, 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart.
- ENCIKLOPEDIJA Slovenije, 1987: Adam Bohorič. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Andreas GARDT, 1999: *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland, Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.

Sigismund HERBERSTEIN, 1557: *Moscouia der Hauptstat in Reissen/ durch Herrn Sigismunden Freyherrn zu Herberstein / Neyperg vnd Guetenhag ...: Sambt des Moscouiter Gepiet/ vnd seiner anrainer beschreibung vnd anzaigung/ in weu sy glaubens halb/ mit vns nit gleichhellig. Wie die Potschafften oder Gesandten durch sy emphangen vnd gehalten werden/ zwayen vnderschiedlichen Raisen in di Mosqua*. Getruckht zu Wienn in Osterreich: durch Michael Zimmermann.

—, 1855: Sigismunds von Herberstein Selbstbiographie 1486–1553. *Fontes Rerum Austriacarum*: 1, 1. Hrsg. Von Th. G. Von Karajan. Wien: Staatsdruckere. 67–396.

—, 2001: *Moskovski zapiski*. Prevedel in z opombami opremil Modest Golia. Spremno besedo napisal Vasko Simoniti. Izv. naslov: Rerum Moscoviticarum commentarii, 1549. Ljubljana: Slovenska matica.

—, 2014: *Gratae posteritati Sigismundus liber baro in Herberstein ... actiones suas a puero ad annum usque aetatis suae septuagesimum quartum, brevi commentariolo notatas reliquit* [Faksimile]. Prevedel in opombe napisal Matej Hriberšek. Ptuj: Knjižnica Ivana Potrča: Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl.

Martin H., JUNG, 2010: *Philipp Melanchton und seine Zeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Martin H., JUNG, 2017: Die Spiritualität Philipps Melanchtons (1497–1560). Peter Zimmerling (Hg.), *Handbuch Evangelische Spiritualität*. Band 1: Geschichte. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Hannes KASPER, Biographie: Unglerus (Ungleich), Lucas.

Hans KLOFT, 1995: Die Idee einer deutschen Nation zu Beginn der frühen Neuzeit. Überlegungen zur *Germania* des Tacitus und zum *Arminius* Ulrichs von Hutten. *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Rainer Wiegels und Winfried Woesler. Paderborn – München: Ferdinand Schöningh.

Annamaria LESIGANG-BRUCKMÜLLER, 2008: Der lateinische Brief Primus Trubers an Adam Bohorič im Kontext humanistischer Briefliteratur. *Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja*. Ur. Vincenc Rajšp, Karl W. Schwarz. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 313–326.

Heiner LÜCK, 2020: *Alma Leucorea: eine Geschichte der Universität Wittenberg 1502 bis 1817*. Halle an der Saale: Universitätsverlag Halle-Wittenberg.

Jan MALINK, 2017: *Fünf Jahrhunderte / Pjeć lětstotkov. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija*. Bautzen: Domowina-Verlag

Philipp MELANCHTHON, 1569: *Neue vollkommene Chronica Philippi Melanthonis: Zeytbuch und warhaftige Beschreibung, Wa von Anfang der Welt biß auf dis Jar ... sich zugetragen. Anfaenglich unterm Namen Johann Carionis auffß kürztzest vrfaßt, nachmals durch Hrn. Ph. Melanthonem unnd C. Peucerum auffß neuwe ubersehen ... und jetzt ... verdeutscht durch M. Euseb. Menium*. Frakfurt am M.: Feyerabend. Melanchthon, Philipp: *Neue vollkommene Chronica Philippi Melanthonis*, Bild 1 von 900 | MDZ (digitale-sammlungen.de)

Darja MIHELIČ, 1977: Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, *Zgodovinski časopis* 32, 287–328.

Sebastian MÜNSTER 1988: *Cosmographie: oder beschreibung aller länder, herrschaften, fürnemsten stetten, geschichten, gebreüche, hantierungen etc., zum dritten mal trefflich sere*, Basel 1550. Faksimile. Gütersloh: Deutscher Bücherbund.

Grga NOVAK, Veljko GORTAN, Vinko PRIBOVIČ, 1951: *De origine su ccessibusque Slavorum – O podrijetlu i zgodama Slavena*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

OBČNI državni zakonik in vladni list za Avstrijsko Cesarstvo, 1849: Na Dunaju.

Abraham ORTELIUS, 2007: *Theatrum Orbis Terrarum*: gedruckt zu Nuernberg durch Johann Koler Anno MDLXXII. (2., unveränd. Auflage). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

– –, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Vincenc RAJŠP, 2020: Katekizmi šestnajstega stoletja. *Vodnikov katekizem*. (Zora, 139). Ur. Irena Orel, Martina Orožen, Marko Jesenšek. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru. 322–332.

Michael REICMAYR, 2014: Im Winter? In Norden! Eine translatorische Miszelle zum Titel der ersten slovenischen Grammatik von Adam Bohorič aus dem Jahre 1584. *Beiträge zur interdisziplinären Slowenistik / Prispevki k meddisciplinarni slovenistiki. Festschrift für Ludwig Karničar zum 65. Geburtstag*. Ur. Marina Orožen, Andreas Leben, Erich Prunč. Graz: Leykam. 83–94.

Volker REINHARDT, 2016: *Luther, der Ketzer. Rom und die Reformation*. München: Verlag C. H. Beck.

Mirko RUPEL, 1962: Primož Trubar. Življenje in delo. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Oskar SAKRAUSKY, 1998 Einführung zur lateinischen Vorrede der Grammatik des Adam Bohorič und den lateinischen Disticha des Wörterbuches in vier Sprachen von Hyeronimus Megiser. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 114. 5–24.

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

– –, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*. Ljubljana: Delavska enotnost (I. ponatis).

Wilhelm SILLEM, 1861: *Ein Beitrag zu der Reformationsgeschichte Oesterreichs*. Erlangen: Verlag von Theodor Bläsing.

Primož SIMONITI, 1974: Humanist Luka iz Dobropolj. *Zbornik občine Grosuplje VI*. 141–149.

– –, 1979: *Humanizem na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.

Anton Martin SLOMŠEK, 1862: Slava rajnim rodoljubom in utemeljiteljem našega slovstva. *Drabtinice*. 71–79.

Antun VRAMEC, 1578: *Kronika vezda znovich zapravljena Krtaka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebeckom*. Stampane v Lublane ... Manlie M. D. LXXVIII.

Ulrich Andreas WIEN, 2017: *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation*. Nonn – Hermannstadt: Schiller Verlag.

Ingo WIWJORRA, 2006: *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung des 19. Jahrhunderts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Armin WOLF, 1978: *Die goldene Bulle. König Wenzels Handschrift 1977*. Mit 20 originalgetreuen Faksimile-Tafeln aus Codex Vindobonensi 338. Graz: Akademische Druck u. Verlagsanstalt Graz.

Povzetek

SLOVENCI (WINDISCHE), SLOVANI (WINDISCHE – SLAVI), NEMCI (GERMANI)
V BOHORIČEVEM PREDGOVORU *ARCTICAE HORULAE SUCCISIVAE*

Prispevek obravnava Bohoričev opis Slovencev in Slovanov ob Germanih (Nemcih) v slovnici *Arcticae horulae succisivae/Proste zimske urice* v okviru okolja, v katerem se je gibal, v luči jezikovno-narodnih aktualnosti tistega časa, vpliva oseb, ki jih Bohorič navaja, ter njegove verske usmerjenosti.

Bohorič je avtor prve slovenske slovnice, napisane v latinskem jeziku. Govorci jezika, ki jih poimenuje *Slavi*, so bivali v treh deželah: Kranjski, Štajerski in Koroški; te grbe je upodobil takoj za naslovno stranjo. Z jezikovnega vidika ga je zanimalo »vprašanje o poglobitvi rabi oziroma najodločnejšem smotru jezikov«, »nekaj kratkih opomb o domači mi slovenski govorici (*de Slavonica, mihi vernacula lingua*)«, pojasni pa še »povod in namen pričujoče knjižice« (Bohorič 1987: 4).

Gre za Bohoričev teološki pogled na jezik. Podobnost šestih slovanskih jezikov je prikazal na primeru molitve očenaš. V prvem delu Predgovora je pomen jezika v zgodovini odrešenja prikazan v duhu besed sv. Pavla »Vjaki jesik bode Boga spoznal«. Bohorič se veseli, da je »zasijal tisti veseli dan, ko morejo tudi Kranjci in Slovenci (Slavis) videti in slišati Boga samega, patriarhe, preroke, apostole in evangeliste, kako v kranjskem jeziku govore. Za to veliko usmiljenje in dobroto bodi edinemu, večnemu Bogu na vse veke hvala in slava! Amen!« (Bohorič 1987: 10)

V času študija je Bohorič spoznal dunajski univerzitetni prostor, v katerem sta delovala tudi pomembna Slovenca Luka iz Dobropolj in Andrej Perlach. Kartografa Wolfgang Lazius in Avgustin Hirschvogel sta pripravila pomembne zemljevide pokrajin, kjer so živeli Slovenci. Njuna zemljevida v Ortelijevem atlasu iz leta 1572 sta slovensko pokrajino (po nemško »windish«) tudi nazorno geografsko locirala. Na Bohoriča pa je močnejše vplivalo bivanje v Wittenbergu. Nanj je naredil velik vtis tamkajšnji univerzitetni profesor Filip Melanchthon, ki je vplival na Bohoričev odnos do vere, pobožnosti, znanja jezikov, humanizma in zgodovinopisja.

Bohorič je bil v Wittenbergu dvakrat, in sicer kot študent po letu 1548 in kot jezikovni korektor Biblije ter pisec svoje slovnice. V tem času so se razmere na univerzi močno spremenile. Melanchthon je padel v nemilost, vendar pa je Bohorič ostal zvest svojemu vzorniku, ki so ga imenovali Praeceptor Germaniae.

Bohoričev opis Slovanov je bil odraz takratnega splošnega vedenja, ki ga je omogočala fluktuacija študentov, etnografska in zgodovinska literatura ter geografska določitev s pomočjo

zemljevidov. Bohorič je poudaril pomen Žige Herbersteina, ki je bil v tistem času najuglednejši poznavalec slovanskega sveta, predvsem Rusije, geografsko natančno pa je predstavil tudi območje svojega maternega jezika.

Bohorič se je izkazal tudi z zgodovinsko objektivnim opisom odnosa, ki ga je imel cesar Karel IV do slovanske govornice, dobro pa je predstavil tudi njegove zasluge za uvedbo slovanskega bogoslužja v Pragi.

Sorazmerno kratek Predgovor je odlično izhodišče za spoznavanje Bohoričevega optimističnega pojmovanja jezika, krščanske vere in humanističnega pogleda na svet in do Slovanov ter Slovencev.

Zusammenfassung

SLOVENCİ (WINDISCHE), SLOVANI (WINDISCHE – SLAVI), NEMCI (GERMANI)
IN BOHORIČS VORREDE ZUR *ARCTICAE HORULAE SUCCISIVAE*

Der Beitrag diskutiert Bohoričs Beschreibung der Slowenen und Slawen in der Grammatik *Arcticae horulae succisivae*, und zwar unter Gegebenheiten seines Umfelds und im Lichte der sprachlichen und nationalen Strömungen jener Zeit; ebenso beleuchtet werden der Einfluss der in der Grammatik erwähnten Personen und seine religiöse Orientierung.

Bohorič ist der Autor der ersten slowenischen Grammatik, verfasst in lateinischer Sprache. Die Sprecher dieser Sprache, die er anhand einer gemeinsamen Sprache als Slawen *Slavi* bezeichnet, lebten in drei Ländern: in Krain, Kärnten und in der Steiermark, deren Wappen er unmittelbar nach dem Titelblatt abbildete. Wie er im Vorwort meint, interessierte ihn aus sprachwissenschaftlicher Sicht „die Frage nach dem Hauptgebrauch oder dem entscheidendsten Zweck von Sprachen“, „ein paar kurze Anmerkungen zu meiner heimischen slowenischen Sprache (de Slavonica, mihi vernacula lingua)“ erklärt aber auch den Grund und Zweck des Büchleins“ (Bohorič 1987: 4)

Angesichts des ersten Schwerpunkts wird Bohoričs theologische Sicht auf die Bedeutung der Sprache deutlich. Die Ähnlichkeit der sechs slawischen Sprachen zeigt er am Beispiel des Vaterunsers. Im ersten Teil des Vorworts weist er auf die heilsgeschichtliche Bedeutung der Sprache im Sinne der Worte des Hl. Paulus „Jede Zunge wird Gott hören“ und freut sich, dass „jener glückliche Tag erstrahlte, an dem die Menschen in Krain und Slowenien (Slavis) Gott selbst sehen und hören können, Patriarchen, Propheten, Apostel und Evangelisten, die in der Krainer Sprache sprechen“. Für diese große Barmherzigkeit und Güte sei dem einen, ewigen Gott für immer und ewig Dank und Ehre! Amen! (Bohorič 1987: 10)

Während seines Studiums lernte Bohorič das Leben an der Universität Wien kennen, wo zu seiner Zeit auch die bedeutenden Slowenen Luka aus Dobropolje und Andrej Perlach wirkten. Zu den Professoren gehörten der Kartograph Wolfgang Lazius und Augustin Hirschvogel, der ebenfalls in Wien tätig war, beide waren Autoren bedeutender Landkarten der slowenischen Siedlungsgebiete. Ihre Karten in Ortelius-Atlas von 1572 lokalisierten das Slowenische, im Deutschen „Windisch“, geografisch eindeutig. Dennoch hatte für Bohorič der Aufenthalt in Wittenberg eine weit größere Bedeutung. Während er niemanden aus Wien erwähnt, erinnert er sich mit besonderem Nachdruck an Professor Philipp Melanchthon. So können wir gerade durch Melanchthon nach Bohoričs Einstellung zu Religion, Frömmigkeit, Sprachkenntnissen, Humanismus und Geschichtsschreibung suchen.

Zweimal war Bohorič mit den Gegebenheiten in Wittenberg konfrontiert, einmal während seines Studiums nach 1548 und weiters während des Drucks der slowenischen Bibel und seiner Grammatik 1583/84. Vor allem die Situation an der Universität war beim zweiten Mal eine andere, auch die Haltung gegenüber dem zur Zeit des Studiums berühmten, als

„Praeceptor Germaniae“ bezeichneten Philipp Melanchthon, der nun in schwerer Ungnade stand, war deutlich anders. Dies hatte jedoch auf Bohorič keinen Einfluss, er blieb seinem Lehrer weiterhin vollkommen treu.

Bohoričs Beschreibung der Slawen spiegelte das allgemeine Verhalten der Zeit wider, das durch die Fluktuation der Studenten, die ethnographische und historische Literatur und die geografische Darstellung mit Hilfe von Karten ermöglicht wurde. In diesem Zusammenhang betont Bohorič die Bedeutung von Sigismund Herberstein, der damals der bedeutendste Autor für die Kenntnis der slawischen Welt, insbesondere Russlands, war und auch das Gebiet seiner slowenischen „Muttersprache“ geographisch vorgestellt hat.

Bohorič bewährte sich auch mit einer historisch objektiven Beschreibung der positiven Einstellung Kaiser Karls IV. zur slawischen Sprache und dessen Verdienste für die Einführung des slawischen Gottesdienstes in Prag.

Obwohl Bohoričs Vorwort relativ kurz ist, bietet es aber einen hervorragenden Ausgangspunkt, um sich mit seinem Sprachverständnis, dem christlichen Glauben und dem humanistischen Weltbild vertraut zu machen. Bohoričs Einstellung zu all dem war optimistisch, ebenso wie zu den Slawen, zu denen die Slowenen zählen.

Pesniški žanri v slovenskih protestantskih pesmaricah in njihova recepcija v katoliških pesmaricah

Nina Ditmajer

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede,
Novi trg 5, SI 1000 Ljubljana, nina.ditmajer@zrc-sazu.si

Prispevek predstavlja cerkvene pesmi, ki so bile v določenem obdobju del pesniškega repertoarja tako protestantskih kot katoliških pesmaric od 16. do 19. stoletja. Dosedanje raziskave sprejemanja nemške protestantske pesniške tradicije pri slovenskih protestantskih piscih 16. stoletja so dopolnjene s prekmurskimi pesmaricami 17. in 18. stoletja, v katerih je vidna večja recepcija panonske cerkvene pesmi. Kot eden bolj značilnih protestantskih pesniških žanrov so posebej obravnavane jutranje in večerne pesmi.

Der Beitrag stellt Kirchenlieder vor, die vom 16. bis zum 19. Jahrhundert zum poetischen Repertoire evangelischer und katholischer Gesangbücher gehörten. Die bisherige Erforschung der Akzeptanz deutscher protestantischen poetischen Tradition bei slowenischen protestantischen Schriftstellern des 16. Jahrhunderts wurde mit der Analyse der späteren Gesangbücher aus Prekmurje (17. und 18. Jahrhundert) ergänzt. In diesen ist eine stärkere Aufnahme des panonischen Kirchenliedes zu erkennen. Besonders betrachtet werden dabei Morgen- und Abendlieder, die als die charakteristischsten protestantischen poetischen Gattungen gelten.

Ključne besede: cerkvena pesem, protestantizem, literarna recepcija, prekmurske pesmarice, kranjske pesmarice

Schlüsselwörter: Kirchenlied, Protestantismus, literarische Rezeption, Gesangbücher, Prekmurje, Krain

Uvod¹

Za uveljavitev in razglasitev prenovljene teologije je najzgodnejša generacija protestantskih pesnikov (npr. Martin Luther, Nicolaus Herman, Paul Eber, Nicolaus Selnecker) vse od leta 1523 ustvarjala korpus didaktičnega in polemičnega pesemskega repertoarja v nemškem jeziku. Po Luthrovi smrti leta 1545 in v času pospešene protireformacije pa so se pesniki usmerili predvsem v molitvene

¹ Prispevek je nastal v okviru podoktorskega raziskovalnega projekta *Recepcija starejšega pesništva v panonskem jezikovnem prostoru* (Z6-3227), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

pesmi, ki so pogosto imele eshatološki ton. Ta je še posebej izrazit v Ringwaldtovi priredbi sekvence za mašo zadušnico »Dies Irae« iz leta 1586, še posebej pa v pesmih Martina Schallinga. Proti koncu stoletja vidno mesto zavzemajo mistične pesmi Phillipa Nicolaia, npr. »Wachtet auf, ruft uns die Stimme« in »Wie schön leuchtet der Morgenstern«, ki so bolj vplivale na pesniški razvoj v 17. stoletju (Kolodziej 2019: 40–41, 45), ko je prednjačila Crügerjeva protestantska pesmarica *Praxis pietatis melica* (1647) s kar 18 pesmimi najvidnejšega protestantskega pesnika tega obdobja Paula Gerhardta. Najbolj vplivno pietistično pesmarico 18. stoletja je pod naslovom *Geist-reiches Gesangbuch* (1704) sestavil Johann Anastasius Freylinghausen (Leaver 2019: xxii; Herl 2019: 182–183).

Vpogled v sočasne katoliške pesmarice potrjuje podobno žanrsko razvrstitev pesmi. Tako so tudi za pesmarico *Ein new Gesangbüchlin geistlicher Lieder* (1537) Michaela Veheja značilni metrični psalmi in svetopisemski slavošpevi (kantiki), pesmi čeških *Pisnicky Velmi Pekne a Prikladne* (1529) temeljijo na evangelijih in epistolah za vsako nedeljo liturgičnega leta, pesmarica Georga Witzela *Psaltis Ecclesiasticus* (1550) pa že kaže na možnost petja v domačem jeziku pri nemškem katoliškem bogoslužju, ki je bolj značilno za 17. stoletje (npr. *Cantual* iz leta 1605). Več katoliških pesmaric je v svoj repertoar sprejelo pesmi iz protestantskih, npr. Leisentrittove *Geistliche Lieder und Psalmen* (1567), Beutnerjeva *Catholisch Gesang-Buch* (1602), medtem ko *Davidische Harmonia* (1659)² vsebuje že kar tri četrtine protestantskih pesmi (Ruff 2019: 78–85). Študija 18 čeških pesmaric, objavljenih med letoma 1588 in 1762, je pokazala, da je kar 30 odstotkov vseh pesmi prevzetih iz protestantskih virov (Ducieux 1985). Katoliki so te pesmi sprva vključevali predvsem iz želje, da bi se protestanti vrnili v Katoliško cerkev, ne pa iz želje po ekumenizmu (Hehn 2019: 262). Potrebo po izboljšanju kakovosti in pesniškega repertoarja pa je prineslo razsvetljenstvo 18. stoletja, ki je tudi v Katoliški cerkvi spodbujalo petje katehetičnih in didaktičnih pesmi pri maši in katehezi, kar je lahko spodbudilo tudi ponovno zgledovanje po protestantskih pesmaricah. Tako je pesmarica Kasparja Antona von Mastiauxa *Katholische Gesangbuch zum allgemeinen Gebrauch bei öffentlichen Gottesverehrungen* (1810) skoraj polovico od 800 cerkvenih pesmi prevzela iz protestantskih virov (Ruff 2019: 84), prav tako je v želji po izboljšanju katoliških pesmi Benedict Maria von Werkmeister v svojo pesmarico vključil kar 48 neproblematičnih protestantskih pesmi (Hehn 2019: 263). Podobno recepcijo zaznavamo tudi v slovenski cerkveni pesmi 16., 17. in 18. stoletja, vendar je v tem primeru veliko vlogo odigralo tudi zapisovanje ustne literarne tradicije.

² Več o tem v Gschwend 1962.

Dosedanje raziskave slovenske pesniške besedilne tradicije 16. stoletja

Prepisovalna tradicija pesmi, natisnjenih v osrednjeslovenskih protestantskih pesmaricah 16. stoletja, je bila doslej odkrita tako v protestantskih kot tudi katoliških pesmaricah 17. stoletja. Najdlje se je ohranjala pri prekmurskih protestantih, katerih pesmi so vse do 20. stoletja polnile pesniški repertoar tako v Katoliški kot Evangeličanski cerkvi. Že samo v starejši *Martjanski pesmarici* je zapisanih devet pesmi iz Trubarjevega dela *Ta celi Catechismus, eni psalmi* (1574), predvsem božičnih ter po ena katehetična, pasijonska in velikonočna (Novak 1995: 268–274). Slovenska protestantska tradicija se je po pregonu protestantov s Kranjske nadaljevala v Ziljski dolini, od koder prihajata danes izgubljena *Rokopis iz Podkloštra* in *Rokopis iz Dješk*. Prvi vsebuje na primer 13 pesmi (štiri božične, šest katehetičnih, dve velikonočni in eno pasijonsko) iz Dalmatinovega katekizma (Oblak 1895: 239–240), drugi pa kar 43 pesmi iz protestantske knjižne tradicije (Ramovš 1920: 282).

Srednjeveške praznične pesmi pa v katoliške pesmarice niso vedno prišle iz protestantske knjižne, temveč tudi iz katoliške ustne tradicije. Tako je Alasia leta 1607 natisnil binkošno »Pridi k nam Bug Sveti Duh«, božično »Enu je Dete rojenu« in velikonočno pesem »Jezus je od smrti vstal, od njega bridke martre«, pa tudi pesem o desetih zapovedih »Kir hoče v nebu priti«. Samostojno prevedene pesmi, ki so nam znane iz protestantskih tiskov, vsebuje tudi *Kalobški rokopis* (Smolik 2011: 1326, Legiša, 1973: 181, 184, 204). Nasprotno pa naj bi slovenski katoliški lekcionarji neposredno iz protestantskih pesmaric prevzeli Trubarjevo pesem o dekalogu »Poslušaj človik, rezumej« (Kumer 1960: 42–48). Praznične pesmi, v protestantskih pesmaricah še dodatno označene kot »stare«, se nahajajo tudi v slovenski rokopisni tradiciji 17. in 18. stoletja, npr. v *Kalobškem*, *Muzejskem*, *Ševeljskem*, *Regensburškem* in *Maurerjevem rokopisu* (Ogrin 2019: 186, 188, 200, 208). Matija Kastelec naj bi v svoj molitvenik prevzel 16 pesmi, predvsem molitvenih in eshatoloških (»Magnifikat«, »Te deum laudamus«, »Troštlivo pesem«, »Pesem v revah in nadlogah«, »Pasijon iz vseh štirih evangelistov«, »Molitev za eno srečno smrt«, »Molitev za eno dobro smrt«, »Spomin te smrti«, »Alia«, »Actus«, dve besedili »Symbolum« in Psalme št. 14, 90, 50, 30) (Čerin 1908: 138–139; Rupel 1949: 111).

To vsekakor nakazuje, da je bilo upoštevanje pretekle pesniške tradicije neproblematično, seveda če pesem ni vsebovala protestantskih teoloških poudarkov, in je pomenilo bogatenje pesniškega repertoarja katoliške cerkvene pesmi. Tovrstno prevzemanje pa je značilno zgolj za točno določene pesniške žanre, praviloma praznične pesmi, pa tudi pasijonske, molitvene in eshatološke.

Pesniški žanri v slovenskih protestantskih pesmaricah 16. stoletja

Slovenski protestanti so se lahko glasbeno udeleževali ob različnih priložnostih, še posebej pa v okviru cerkvenega življenja in šolskega izobraževanja. Učenci ljubljanske stanovske šole so se urili v zborovskem petju, ki je bilo del mašnega obreda. Trubarjeva maša je tako kot tedanja latinska katoliška vsebovala stalne mašne speve ordinarija, medtem ko je večino spremenljivih mašnih spevov priprija (gradual, sekvenco, alelujo, darovanjski in obhajilni spev), razen vstopnega speva, opustila. Cerkevna skupnost je med berilom in evangelijem pela slovenski psalm, duhovno ali katekizemsko pesem, nato pa binkošno »Pridi k nam Sveti Duh«. Duhovna pesem se je pela tudi na koncu obreda. Trubarjeva *Cerkovna ordninga* (2005: 448) je podrobno opisala tudi potek večernic, ki niso bile del maše, pač pa molitvenega bogoslužja (oficija). V tem obredu je zbor šolarjev poleg psalmov in temporalne antifone pel še himno in Magnifikat, Marijino hvalnico iz Lukovega evangelija. Slednje so tako kot psalme peli izmenično latinsko, nemško ali slovensko. Večernice, namenjene podeželskemu ljudstvu v cerkvah brez zbora, so bile preprostejše, sestavljene iz petja psalma, duhovne in katekizemske pesmi (Snoj 2010: 492–496).

Primož Trubar je kot začetnik slovenskega protestantskega pesništva v petdesetih letih 16. stoletja natisnil sklop katehitičnih pesmi. Po vsebini se v ta pesniški žanr uvrščajo pesmi o Božjih zapovedih (dekalog), molitvi Oče naš, veroizpovedi, stvarjenju, krstu, svetem zakonu in obhajilu. Pele so se pri sveti maši pred evangelijem in pri preprostejšem obredu večernic.

Od šestdesetih let naprej je Trubar skupaj z Jurijem Dalmatinom, Jurijem Juričičem, Markom Kumprehtom in drugimi pisci dotedanji repertoar dopolnil tudi z molitvenimi pesmimi.³ V ta pesniški žanr uvrščam pesmi, ki so glede na namen prošnje in tolažbe, pa tudi zahvale, npr. prošnje za obrambo pred sovražniki, mir, odpuščanje grehov, jutranje/večerne pesmi in pesmi pri jedi. V tej skupini jih ima le pet oznako »duhovna pesem«, vendar menim, da so se pri protestantski maši (in večernicah) lahko pele tudi ostale molitvene pesmi: »Ena duhovna pejsen k našimu gospodu Jezusu Kristusu« (»O Krist pravi Sin Božji Očeta večniga, jest pridem h gnadi tvoji«), »Ena duhovna hvaležna pejsen po jedi« (»O Bug mi te častimo, de si nas našpižal«), »Ena lepa duhovna pejsen« (»Kaj žaluješ srce moje? Kaj se kumraš inu skrbiš za posvitnu blagu«), Ena lepa duhovna pejsen (»Skuzi Adamov greh smo mi hudi grešni postalik«), »Ena druga

³ Snoj (2010: 499, 500) je to skupino pesmi poimenoval razne in vsakdanjiške, sem pa je uvrstil tudi pesmi o smrti, ki jih uvrščam v posebno skupino eshatoloških, kamor sodijo tudi pesmi o sodbi.

lepa duhovna pejsen« (»Obdrži nas o gospud Bug v tvoji besedi pred nadlug, brani vsemu malikovajnju, turškimu ter papeškimu«).

V pesmaricah kranjskih protestantov je največ prazničnih, molitvenih in katekizemskih pesmi, medtem ko je ostalih pesniških žanrov precej manj (eshatološke in pasijonske pesmi ter Marijin kantik). V nasprotju s katoliškimi pesmaricami (ki so bile po Trubarjevem mnenju premalo poučne ter so poudarjale predvsem doživljajski in čustveni vidik vere) protestanti niso objavljali svetniških pesmi in pesmi za verne duše v vicah (Smolik 2011: 1063–1079, 1097, 1242), med Marijinimi pesmimi pa zasledimo le Magnifikat. V pregledanih pesmaricah⁴ lahko prepoznamo naslednje skupine pesmi:

- a) molitvene pesmi (32 brez psalmov): Dalmatin se je podpisal pod devet pesmi, Krelj in Trubar sta napisala po tri, Znojilšek, pisec G. I. (Georg Iuritschitsch/Jurij Juričič)⁵ in Kumpreht po dve, Bohoriču pripadata dve različici ene pesmi, pisec z inicialkami H. K. (Hans Klombner) je napisal dve, anonimni pisci pa sedem pesmi;
- b) katehetične pesmi (22): Trubar se je podpisal pod sedem pesmi, Dalmatin pod štiri, dve sta Juričičevi, po ena pripada Kumprehtu in Krelju, tri je napisal Klombner, eno oseba z inicialkami L. Z. (Lucas Zweckel/Lukež Klinc), tri pesmi so anonimne;
- c) velikonočne pesmi (13): pod tri se je podpisal Trubar, pod dve pa Kumpreht, ena pripada Klombnerju, sedem pesmi je anonimnih;
- d) eshatološke pesmi (13): po dve pesmi so napisali Trubar, Juričič in Dalmatin, po ena pripada Krelju in Švajgerju, pet pesmi je anonimnih;
- e) božične pesmi (12): dve pesmi sta Trubarjevi, dve Dalmatinovi, po ena pripada Klincu in Švajgerju, tri so anonimne, tri pa označene z inicialkami Klombnerja, Klinca in Gašperja Rokavca;
- f) pasijonske pesmi (8): eno je napisal Dalmatin, ena pripada Klincu, šest pesmi je anonimnih;
- g) binkoštna pesmi (5): Trubarjevi sta dve pesmi, ena je Dalmatinova, dve sta anonimni;
- h) vnebohodne pesmi (3): po eno pesem sta napisala Trubar in Juričič, ena pripada anonimnemu avtorju;
- i) Marijini pesmi sta le dve: ena je anonimna, drugo je napisal Kumpreht;
- j) novoletna pesem je samo ena in pripada anonimnemu avtorju.

⁴ Upoštevana so bila naslednja dela: *Ene duhovne pejsni* (1563) in tri izdaje dela *Ta celi catehismus, eni Psalmi* (1579, 1584, 1595).

⁵ Imena piscev, podpisanih s kratico, navajam po Vinkler (2011: 204).

Če primerjamo žanrsko razvrstitev pesmi v protestantskih pesmaricah 16. stoletja s katoliškimi v sledečem stoletju,⁶ lahko ugotovimo precej večjo zastopanost Marijinih pesmi (20) in pojavitev svetniških pesmi (4). Katehetičnih in vzgojnih je precej manj (2), zato pa se v tem obdobju pojavijo pesmi o čaščenju Jezusovega imena (4) in srca (1) ter pesmi o čaščenju Svetega Rešnjega telesa (2). Prav tako kot pri protestantih je tudi v katoliških pesmaricah večja zastopanost prazničnih (18), pasijonskih (9) in eshatoloških pesmi (9). V nadaljevanju se bom posebej posvetila dvema pesmaricama iz 17. stoletja: *Kalobškemu rokopisu* in *Martjanski pesmarici*, ter ugotavljala recepcijo pesniškega izročila v Katoliški in Evangeličanski cerkvi tega obdobja.

Protestantske in katoliške pesmi v *Kalobškem rokopisu*

Kot že omenjeno v uvodnem orisu raziskav protestantskega pesništva, predvsem v nemškem prostoru, so protestantski pesniki prevajali, prirejali ali v celoti prevzemali določene katoliške pesmi, pa tudi katoliški pisci so se iz različnih razlogov večkrat zatekli v protestantsko pesniško ustvarjalnost. Kako so pesmi prehajale iz katoliške v protestantsko pesniško tradicijo (in tudi obratno) ter prilagajale vsebino glede na lastno teologijo, je razvidno iz znane nemške božične pesmi »Es ist ein Ros entsprungen«, ki je bila prvič natisnjena v pfalški katoliški pesmarici škofije Speyer (*Alte Catholische Geistliche Kirchengeseng auff die fürnemste Feste*, 1599), nato pa jo je nekoliko predelal protestantski pesnik Michael Praetorius (*Musae Sioniae*, 1609) (Rössler 2001: 17–25). Prvi slovenski prevod te pesmi iz *Kalobškega rokopisa* (»Ena roža izrasla«) jasno kaže zgledovanje po katoliškem nemškem besedilu, saj protestantske verzije v drugi kitici ne omenjajo Marijine brezmadežnosti.

Tudi adventno nemško pesem »Es wollt ein Jäger jagen« so vsebovale tako katoliške kot protestantske pesmarice. Svojo nabožno podobo je dobila šele kasneje (prva objava leta 1551), saj je bila prvotno poznana posvetna pesem (prvi zapis v heidelberškem rokopisu leta 1516) (Fischer 2007) o treh mladih ženskah, ki jih v gozdu najde lovec. Najmlajšo ugrabi in jo odpelje k svojemu gospodarju v grad. V nabožnih pesmih nastopata lovec Gabriel in Marija, poudarjeno je njeno brezmadežno spočetje. V najstarejših zapisih sicer ni omenjenega samoroga, vendar se je ta motiv skupaj s štirimi hrti razširil po objavi v katoliški Beuttnerjevi pesmarici (1602).

⁶ Upoštevana so bila naslednja dela: *Kalobški rokopis*, *Muzejski rokopis*, *Kastelčeve Bratovske bukvice* (1678) in Alasijev *Vocabolario Italiano e Schiavo* (1607).

V nemških protestantskih pesmaricah lahko odkrivamo tudi prevode in predelave znanih srednjeveških katoliških pasijonskih pesmi. Najprej je bila v Crügerjevi pesmarici (1656) objavljena Gerhardtova pesem »Des heil. Bernhardi Paßions-Salbe an die Gliedmassen Christi«, ki je v resnici predelava Arnulfove dolge latinske pesmi »Salve Mundi Salutare« (Herl 2019: 191), ki se posveča delom Kristusovega telesa, visečega na križu. Slovenski prevajalec pesmi »Jezus svetu odrešituv« se je zgledoval po latinskem besedilu, kjer je vsak del pesmi sestavljen iz desetih petvrstičnic z zaporedno rimo (T 8) (Legiša 1973: 177). Gerhardt je nasprotno uvažal prestopno rimane osemvrstičnice (J 7/6).

Iz nemške protestantske tradicije je znana tudi pasijonska pesem o sedmih Jezusovih besedah na križu »Da Jesus an dem Kreuze stund« avtorja Johanna Böchensteina (1537), zapisana pa že v katoliškem dunajskem rokopisu iz leta 1494 in še posebej objavljena v Leisentritovi pesmarici (1567). Slovenski katoliški prevod »Kadar je Božji sin visil« ni blizu slovenskemu protestantskemu iz katekizma F. Trubarja »Kadar je Jezus za nas terpil« (Legiša 1973: 181). K temu je treba dodati še dve verziji, in sicer prva je bila zapisana v prekmurski *Martjanski pesmarici I.* (Gda Jezus na križnom drejvi moko trpel je vu tejli« 1997: 179), druga pa natisnjena pri gradiščanskem piscu Grgurju Mekiniću (»Kad Jezus visl na križi« 1609: 15). Slednji je v svojem prevodu bolj natančno sledil nemški protestantski tradiciji (sklicuje se na Böhsteinovo pesem) kot kranjska verzija, ki v prvi kitici sploh ne omenja križa, v peti pa celo dodaja omembo kralja Davida. Omenjene pesmi so vidno prevzemale iz več tradicij tega besedila, npr. nemška pesem »Da Jesus an dem Creuze hung« v drugi kitici poudarja sladko govorjenje Jezusa (»Zum ersten sprach'r gar süßelich«, Leisentrit 1567: xciii), kar sta ohranili tako prekmurska kot katoliška slovenska pesem, medtem ko je v nemški pesmi »Da Jesus an dem Creuze stund« poudarjeno govorjenje iz srca (»Zu erst sprach er von Herzen Grundt«, Leisentrit 1567: xciiii), kar ohranja kranjska pesem, Mekinić pa uporabi gradiščansko besedo *željahn*o.

Protestantska pesem Nikolausa Hermana »Heut singt die liebe Christenheit« (1566) hvali angele in razlaga njihovo poslanstvo na zemlji. Predloga pesmi je Melanchtonova »Dicimus grates tibi« (Wissemann-Garbe 2005: 80–81). Slovenska pesem »Dones cerkov sveta Mati« je prevedena iz vira, ki so ga prevzele tudi nemške katoliške pesmarice 16. in 17. stoletja, npr. Leisentritova, paderbornska in Cornerjeva (Legiša 1973: 184–185).

Nemška pesem o sodnem dnevu »Elias der Prophetisch Mann«, ki jo je slovenski prevajalec zvesto prevedel (»Elias je prerokoval«), je izšla iz knjižice *Vier Schöne Neue Lieder* na prelomu iz 16. v 17. stoletja, napisal pa naj bi jo Georg Engelhard (Legiša 1973: 187). Tudi to pesem so prevzele nemške protestantske pesmarice, še posebej nürnberška *Geistliche Psalmen Hymnen Lieder*

vnd Gebett (1609), vendar so izpuščene tri kitice, ki so se vsebinsko vključile v vsebino ostalih kitic.

Protestanti so v svoja dela vključevali tudi evangelijske slavospeve (t. i. kantike). Marijin kantik je poznan pod imenom Magnificat. Več prepesnitev pesmi »Mein Seel erhebt den Herren« vsebuje pesmarica *Bonnisch Gesangbüchlein* (1588). Pesem iz *Kalobškega rokopisa* pa se najbolj ujema s slovensko protestantsko »Veselu Marija poje« iz katekizma Felicijana Trubarja (1595) (Legiša 1973: 204).

Protestantske in katoliške pesmi v *Martjanski pesmarici I.*

Ker se je pesniška dejavnost kranjskih protestantov zaključila ob koncu 16. stoletja, se moramo za vpogled v nadaljevanje protestantske pesniške dejavnosti ozreti predvsem v Prekmurje, ki je bilo več stoletij pod politično oblastjo Ogrske, kjer je bila pripadnost veri odvisna od zemljiških gospodov (Molnár 2001: 108). Evangeličansko bogoslužje se je v gornjem Prekmurju (območje győrske škofije) izvajalo vse od leta 1592 do 1672 (Zelko 1996: 102), sem pa je sodilo tudi ozemlje Martjancev (Novak 1997: 17), kjer je nastal najstarejši prekmurski rokopis pesmi.

Prekmurski protestanti so v svoji neposredni bližini lahko dostopali do dveh natisnjenih pesmaric gradiščanskega evangeličanskega duhovnika Grgurja Mekinića: *Duševne pesne* (1609, 1611), preko tiskarja Mandelca in njegovih naslednikov ter ostalih pregnanih predikantov in učiteljev pa tudi do knjig kranjskih protestantov.⁷ V panonskem jezikovnem prostoru pa je v nasprotju z osrednje-slovenskim vidno še sprejemanje madžarskih protestantskih in katoliških pesmaric. Mekinić se je zgledoval po madžarskem gradualu Gála Huszárja: *A keresztyényi gjülekezetben való isteni dicséreték és imádságok* (1574), pesmi v starejši *Martjanski pesmarici* pa se pojavljajo tudi v Kájonijevi *Cantionale catholicum* (1676) in kajkavskem *Pavlinskem zborniku* (1644). To so predvsem praznične pesmi, medtem ko katoliške pesmarice v tem obdobju še niso vsebovale pesmi s poučno-moralno vsebino (oz. zelo redko) (Novak 1997: 14–16, 24–25). Po Novaku (1995: 268) je slovenski značaj *Martjanske pesmarice I.* določen predvsem s tistim naborom pesmi, ki naj bi jih pisec prekmurske pesmarice prevzel iz protestantskih natisnjenih pesmaric in jih nato jezikovno priredil za rabo v svojem okolju. Prepoznal je povezave z osmimi, predvsem prazničnimi pesmimi, spregledal pa tiste iz starejše pesmarice *Ene duhovne pejsni* (1563).

⁷ Vizitacijsko poročilo iz leta 1627 pri Sv. Trojici v Gornjih Petrovcih omenja kranjsko *Hišno postilo* (Sedar 2013: 75).

Toda povezave z Mekiničem so še bistveno večje, saj lahko prepoznamo kar 21 pesmi, večidel iz prve pesmarice, ki so verjetno v neposredni ali posredni zvezi s starejšo *Martjansko pesmarico*, kar bom poskušala pokazati v nadaljevanju.

Da je zapisovalec *Martjanske pesmarice* imel na voljo kranjske tiske, je razvidno tudi iz nabora pesmi, ki jih Mekinič ni natisnil, npr. »Sveti Pavel v jednom listi« in »O grešni človik«, po drugi strani pa tudi v gradiščanski pesmarici najdemo kranjske pesmi, ki jih v prekmurskih pesmaricah ni, npr. »Srce moje ča žaluješ«.

Božično pesem Martina Luthra »Von Himmel hoch da kom ich her« (*Geistliche Lieder*, 1535) je pri nas prvi objavil Klinec v *Enih duhovnih pejsnih*: »Iz nebes angel perleti, pernesl nam dobre glasi« (Klombner 1663: 81). Verzija te petnajstkitične pesmi je zapisana tudi v *Martjanski* (»Z nebes angel priletel, dobre je glasi pernesel«, Novak 1997: 101) in Mekiničevi pesmarici (»Z neba sveti angel dojde, dobre nam glase donese«, Mekinič 1609: 7). Zanimiva je raba besedja v prekmurski pesmarici, saj večkrat zajema iz osrednjeslovenskega jezikovnega prostora, npr. *ozdravljenik*, *zveličanje* (Klinec, Martjanska) – *spasitel*, *spasenje* (Mekinič); *žida* (Martjanska, Klinec) – *svila* (Mekinič); vendar *stvoritel* (Martjanska, Mekinič) – *stvarnik* (Klinec).

Zgoraj omenjene pesmi ne smemo zamenjevati s krajšo Lutherjevo »Vom Himmel kam der Engel Schar« (*Geistliche Lieder*, 1543), ki jo je Klinec prav tako prevedel (»Od nebes prido angeli, tim pastirjem so pravili«, Dalmatin 1579: 61), saj sklicevanje na melodijo določene pesmi ne pomeni nujno, da je ta pesem predstavljala tudi predlogo prevedenemu besedilu. Klinčev prevod v nasprotju z nemškim izvirnikom uvaja še dodatno tretjo kitico »Onu je Jezus ta Gospud«, ki jo je prevzela tudi *Martjanska pesmarica* in dodala še osmo kitico »Hvala bojdí tebe kralj« (Novak 1997: 101). Ker Mekiničev prevod (»Z nebes angeli dojdóše, pastirom se prikazaše«, Mekinič 1609: 7) zvesto sledi šestkitični nemški pesmi, je na tem mestu bolj verjeten vpliv kranjske verzije. Obe Luthrovi nemški pesmi sta bili objavljeni tudi v katoliški pesmarici *Die Davidische Harmonia* (1659).

Latinska pesem Sedeliusa »A solis ortus cardine« je bila med našimi protestanti bolj poznana po Lutherjevem nemškem prevodu »Christum wir sollen loben schon« (1524), ki je obdržal le prvih osem kitic (od 23), kar je razvidno iz pesmi v *Martjanski pesmarici* (»Od sunčenoga shajanja dika bojdí, dika bojdí«, Novak 1997: 135). Ta verzija se bolj sklada z Mekiničevo (»Od sunčenoga izhoda, dari do vse zemlje kraja«, Mekinič 1609: 3) in kajkavsko iz Pavlinskega zbornika (»Od sunčenoga izhoda hvala budi, dika budi«, *Pavlinski zbornik* 1991: 109) kot pa z Dalmatinovo pesmijo, ki je bolj zvesto sledila nemškemu prevodu (»Kristusa mi vsi častimo, lepu vselej zahvalimo, kakor deleč sonce sije, de z njega glas se skrije«, Dalmatin 1584: 103). Novak (1995: 270) je zapisal, da je prekmurska pesem »skoro dobesedno in do črke enaka« kot katoliška kajkavska,

kar pa vendarle ne more biti res, saj je kajkavska verzija za šest verzov krajša. Gradiščanska in prekmurska pesem se vidno razlikujeta od kajkavske v dveh delih: ko podajata misel o čistem telesu Device Marije kot templju ter v zadnji kitici, ko je podana doksologija. Na teh mestih je namreč viden vpliv Lutherjeve pesmi.

Božična pesem Martina Luthra »Gelobet seist du, Jesu Christ« (*Eyn Enchiridion oder Handbuchlein*, 1524) se prav tako nahaja tako v *Martjanski pesmarici* (»Hvalen bojdí Jezus Kristus, da si nam človik rodjen od jedne čiste Device«, Novak 1997: 153), pri Mekiniću (»Jezus Kristus budi hvaljen, da si nam ti človik rojen od jedne čiste Divice«, Mekinić 1609: 5) kot tudi v kranjskih *Enih duhovnih pejsnih* (»Jezu Krist bodi hvalen, de si ti človik rojen od ene čiste divice«, Klombner 1563: 80). Pri madžarskih protestantih je pesem poznana kot »Jézus Krisztus, dicsértessél« (Torkos 1768: 57), pri Kajoniju pa ni bila objavljena. Kljub temu so jo tiskali v katoliških nemških pesmaricah, npr. paderbornska pesmarica (1609: 15), *Davidische Harmonia* (1659) in Mastiaux (1810: 446). Čeprav je prekmurski zapisovalec ponekod uporabljal kranjske glagole, npr. *zglihati* namesto gradiščanskega *utovarišiti*, pa je iz tretje kitice razvidna Mekinićeva predloga, čeprav je pisec izpustil informacijo o Jezusu, ki leži v Marijinem krilu.

Michael Weisse je leta 1531 objavil pesmarico *Ein New Gesengbuchlein*, ki je vsebovala tudi pasijonsko pesem »Die Propheten han prophezeit«, v prevodu znano iz *Martjanske* (»Prophetje so nazvejstili«, Novak 1997: 173) in Mekinićeve pesmarice (»Proroki su prorokovali«, Mekinić 1609: 16). Pesem je objavljena pri madžarskih protestantih (»A Próféta megmondották«, Torkos 1768: 126), ne pa tudi v katoliških pesmaricah (npr. Kajoni). Prekmurska pesmarica je že v prvi kitici uporabila nemško besedo *profet* in ni prevzela panonske *prorok*, za nemški *der Bischoff* 'škof' in *der Priester* 'duhovnik' pa je v nasprotju z Mekinićem (*biskup*) rabila izraza *voj* 'vodja' in *pop* 'duhovnik' (madž. *pap*, *püspök*).

Velikonočna nemška pesem »Es gingen drei heilige frauen« je znana iz več pesmaric 16. stoletja, vendar se v katoliških pesmaricah (npr. münchenška *Gesang und Psalmbuch*, 1586) ta verz prične šele v četrti kitici pesmi »Christ ist erstanden«, ki je s 17 kiticami precej daljša od protestantske verzije. Prevoda v *Martjanski* (»Na vuzen tri Marije rano k grobu z dragom mastjom dojdó«, Novak 1997: 206–207) in Mekinićevo pesmarico (»Na vazem rano Marije tri grobu dojdóše s pomastmi«, Mekinić 1609: 20) imata namreč samo sedem kitic.

»Victimae Paschali Laudes« je ena od petih srednjeveških sekvenc, ki so se ohranile v tridentinskem rimskem misalu (1570). Postala je predloga več protestantskim nemškim velikonočnim pesmim. »Christo dem Osterlemmelein« je prvi objavil Nicolaus Herman v delu *Die Sonntags Evangelia* (1561) (Herman 1895: 85–87), sledila je Leisentritova objava v katoliški pesmarici *Geistliche Lieder und Psalmen* (1567: CXXX–CXXXIII). To pesem je za gradiščanske

Hrvate natisnil Mekinić (»Kristusu vazma agnjacu, ovčic svojih odkupitelju«, Mekinić 1609: 21), zapisana pa je bila tudi v rokopisni *Martjanski pesmarici* (»Kristusu vuzma agnecu, ovčic svojih odkupitelu«, Novak 1997: 207). Obe verziji ohranjata sestavo 10 kitic, prekmurska pesmarica pa je v prevodu vidno sledila gradiščanski, le da ni prevzela nekaterih očitnih čakavskih jezikovnih značilnosti (npr. *grišnike* – *grejšnike*, *žitak* – *žitek*).

Ena najbolj zgodnjih nemških protestantskih pesmi je velikonočna »Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand«, ki se pripisuje Martinu Luthru (*Erfurt Enchiridion*, 1524) (Hahn 2001: 56). Te trikitične pesmi ne smemo zamenjevati z daljšo Lutherjevo husitsko pesmijo »Jesus Christus, unser Heiland, der von uns den Gotteszorn wandt«. Pri nas je bila prvič prevedena pri kranjskih protestantih: »Kristus je nas vse odrešil inu je to smrt premogel« (Klombner 1563: 128). *Martjanska pesmarica* ni sledila kranjskim prevajalcem, temveč gradiščanskim: »Jezus Kristus odkupiteli naš, ki smrt pobi za nas« (Mekinić 1609: 21); »Jezus Xtus odkupitel naš, ki smrt pobi za nas« (Novak 1997: 217). Sledi šestkitična pesem »Jezus naš odkupitel, vseh vernih branitel« (Novak 1997: 218), ki je bila očitno predelana po Lutherjevi in objavljena tako v katoliških kot protestantskih madžarskih pesmaricah: »O Jesus mi Idvezitõnk, kiben vagon hitünk« (Kajoni 1719: 188).

Nemška binkoštna pesem Michaela Weisseja »Als Jesus Christus Gottes Sohn« je sestavljena iz 14 štirivrstičnic, prav tako kot prevod gradiščanskega pastora Grgurja Mekinića (»Gda Jezus Kristus Sin Božji, htijuči po svojem teli«, Mekinić 1609: 30). *Martjanska pesmarica* pa je drugo kitico, ki vsebuje Jezusovo navodilo učencem, razdružila v dve kitici; nato je izpuščena četrta kitica, ki omenja petdeseti dan po veliki noči; od devete do enajste kitice ponovno sledi razdruževanje, tako da ima prekmurska verzija kar 17 kitic.

Obravnavanih devet pesmi tako jasno pokaže, da pojavljanje osrednjeslovenskega besedja v *Martjanski pesmarici* ne pomeni nujno odvisnosti od kranjskih pesmaric. Jezikovno bliže je piscem tega rokopisa bila gradiščanska pesmarica, več predlog kot v slovanskem pa so lahko našli v madžarskem prostoru, od koder so v prekmurski jezik samostojno prevedli večje število protestantskih pesmi, neznanih iz kranjskih tiskov. To še posebej velja za tiste pesmi in žanre, ki so se namnožili v 17. stoletju.

Jutranje in večerne pesmi: od Bohoriča do Slomška

V okviru molitvenega bogoslužja so se v Katoliški cerkvi ob sončnem zahodu pele večernice (vespere), ob prehodu v novi dan jutranjice (matutin), oficij pa je ob sončnem vzhodu predvideval še hvalnice (lavde) in pred počitkom sklepnice

(kompletorij). Že v srednjem veku (od 6. do 8. stoletja) so v benediktinskih samostanih v času matutina peli »Splendor paternae gloriae«⁸ in »Aeterne lucis conditor«, čas vesper je vključeval prepevanje pesmi »Deus creator omnium« in »Deus qui certis legibus«, v času kompletorija pa so se pele naslednje himne: »Christe qui lux es et dies«, »Te lucis ante terminum«,⁹ »Christe precamur annue« in »Te deprecamur domine« (Gneuss 1968). Od naštetih sta samo dve našli pot v rimski brevir, v ljudske jezike pa so se prevajale tudi nekatere druge.

Nekatere od naštetih katoliških latinskih pesmi so svoje mesto dobile tudi v nemških protestantskih pesmaricah 16. in 17. stoletja, ki so objavljale še številne nove. V obsežni protestantski pesmarici *Praxis pietatis melica* (več izdaj od 1647 do 1737) je v prvem delu objavljenih 55 dnevnih jutranjih pesmi (*Tägliche Morgengesänge*), sledi deset jutranjic, namenjenih posameznim skupinam ljudi, nato pa še 26 večernic (*Tägliche Abendgesänge*), 36 pesmi v času kuge in devet posebnih večernih pesmi. Nekaj jih je objavljenih tudi v katoliških pesmaricah 17. stoletja, npr. *Davidische harmonia* je objavila tri jutranje pesmi, ki so jih napisali Johann Kolrose (»Ich danck dir lieber Herre«), Georg Niede (»Auß meines Hertzen Gründe«) in Johann Mühlmann (»Danck sey Gott in der Höhe«), ter dve večerni pesmi, ki sta ju napisala Erasmus Alber (»Christ der du bist der helle Tag«) in Wolfgang Meuslin (»Christe, der du bist Tag und Licht«). Omenjene pesmi najdemo tudi v slovenskih pesmaricah, ki jih skupaj s še nekaterimi drugimi podrobneje predstavljam v nadaljevanju.

Jutranje pesmi v cerkvenih pesmaricah do 19. stoletja

Jutranje pesmi so oblikovane kot hvalnice Bogu za varovanje v nočnem, temnem času, sledijo prošnje za varovanje pred dnevnimi skušnjavami in nevarnostmi ter prošnje za Božje vodstvo. Njihova vsebina se praviloma ujema z navodilom: »koku se ti krščeniki imajo držati, kadar vstano inu ležejo«, ki ga je v *Katekizmu* (1555) podal Primož Trubar. V njem pravi, da se zjutraj dan prične z znamenjem križa, nadaljuje z izpovedjo vere in molitvijo Oče naš ter zahvalo in prošnjo »Vsigamogočni večni Bug«, pred odhodom na delo pa se poje še katekizemska pesem. Dan se prav tako zaključí z molitvami. Temu navodilu je sledila Bohoričeva »Ena druga otročja pejsam, kadar se zjutra gori vstane ali zvečer spat gre« (Dalmatin 1584: ccxli). Zapisana je premišljeno, tako vsebinsko kot oblikovno. V štirivrstičnicah se izmenjujejo zaporedno rimani osmerci, kar nakazuje znano ambrozijansko kitico. V skladu s Trubarjevim navodilom

⁸ Himna rimskega brevirja: »Odsvit časti Očetove« (Lukman 1958: 61).

⁹ Himna rimskega brevirja: »Preden ugasne dnevni svit« (Lukman 1958: 81).

ima dvojno vsebinsko zasnovo: katekizemsko in molitveno. Namenjena je bila otrokom, vendar so jim jo peli njihovi starši, ki so svojim otrokom posredovali temeljno katehezo: skrivnost Svete trojice in veroizpoved (od 4. do 6. kitice), razlago Očenaša (7.–10.) in desetih Božjih zapovedi (11.–18.), sledijo prošnje in zahvale (19.–27.).

Kranjski protestantski pisci so prevajali znane pesmi nemških protestantov. »Ich dank' dir, lieber Herre« je jutranja pesem, ki jo je napisal Johann Kolrose. Podlage melodiji pa ne predstavlja latinska, temveč nemška posvetna pesem »Entlaubt ist uns der Walde«. Objavljena je bila v Schumannovih *Geistliche lieder auff's new gebessert und gemehrt* (1539) (Hoffman 2017), v 17. stoletju jo je sprejela tudi katoliška pesmarica *Davidische harmonia*. Pri nas jo je v slovenskem prevodu prvi objavil Jurij Dalmatin: »Jest hvalim, o Bug, tebe, tebi sem se jest podal« (1579: 171),¹⁰ srečamo pa jo tudi v panonski literarni tradiciji 17. stoletja. V *Martjanski pesmarici* se z zahvalo Bogu pričneta dve pesmi, vendar ima sedem osemvrstnic le pesem »Hvalim jaz lepo tebe o Bog milostivni« (Novak 1997: 261), medtem ko je pesem »Hvalim jaz tebe gospon« (Novak 1997: 260) sestavljena iz 12 štirivrstnic in se bolj ujema z nemško pesmijo Bartholomäusa Ringwaldta: »O Gott ich thu dir danken dass du durch deine Güt mich hast vors Teuffels Wancken in dieser Nacht behüt.« (Crüger 1703: 18) Obe pesmi je leta 1789 natisnil Mihael Bakoš, pri prvi pa se je skliceval na madžarsko »Hálát adok tenéked«, objavljeno v delu evangeličanskega pastora iz Šoprona Jószeфа Torkosa (Jožefa Torkoša): *Uj zengedező mennyei kar* (1768: 852).¹¹ Vidno je, da je Bakoš v drugi pesmi izpustil tretjo kitico iz rokopisa (»Z srca te prosim Gospodne«, Novak 1997: 260). Po drugi strani pa se od prekmurske razlikuje prevod gradiščanskega Hrvata Grgurja Mekinića, ki ima devet kitic: »Hvalu ti uzdajem Bože, očuval si me v ovuj strašnoj noči« (Mekinić 1609: 84), prav tako kot češka pesem »Dekujit mily Pane« iz znane evangeličanske pesmarice Jiříja Třanovskega *Cithara Sanctorum* (Třanovský 1745: 799).

Ker je zadnja kranjska protestantska pesmarica v slovenskem jeziku izšla leta 1595, se moramo za nadaljevanje tradicije prevajanja tega pesniškega žanra obrniti v vzhodnoslovenski jezikovni prostor. Recepcijo pesmi v *Martjanski pesmarici I.* lahko odkrivamo še v 18. stoletju v protestantskih prekmurskih pesmaricah, npr. v *Berkejevi pesmarici* in Bakoševem *Nouvm graduvalu*. Tako je znana jutranja pesem Georga Niegea »Aus meines Herzens Grunde«, prvič objavljena v delu *Neu Catechismus-Gesangbuechlein* (1598) (Hoffman 2017), nato pa še

¹⁰ »Ena pejšem, kadar človik vjutru vstane«.

¹¹ Tudi madžarska pesem »Magasztallak én tégedet« je prevod zgornje nemške pesmi. Na ta madžarski vir se je skliceval Bakoš pri pesmi: »Zvišavam moj Boug tebe Krala nebe ino zemle.« (Bakoš 1789: 375)

v katoliški *Davidische harmonia*, zastopana le v prekmurskih pesmaricah, npr. v *Martjanski pesmarici I*: »S pravoga srca mojega Bog hvalo ti dajem« (Novak 1997: 259). Bakoš (1789: 370) je pesem obdržal v tisku in se pri tem skliceval na madžarsko »Szivem szerént Ur Isten« (Torkos 1768: 870).

Madžarska jutranja pesem »Szivem meg-alázván« (Torkos 1768: 872) je postala predloga prekmurski »Jaz s ponižnim srcem k tebi šetujem pred te me molitve«, ki jo najdemo tako v pesmaricah 17. kot 18. stoletja (glej Novak 1997: 263; Bakoš 1789: 363). Madžarska pesem in rokopisna pesem iz *Martjanske pesmarice* imata po enajst kitic, medtem ko je Bakoš med peto in šesto vstavil še dodatno kitico.

Potrebno je poudariti, da Bakošev *Nouvi graduval* (1789) vsebuje še vrsto jutranjih in večernih pesmi, ki jih *Martjanska pesmarica* nima. Torkoševa madžarska pesem »Jésus Kristus szép fényes Hajnal« (Torkos 1768: 856), ki Jezusa imenuje svetla jutranja zvezda, je priredba latinske himne »O aurora lucidissima«. Bakoš jo je prevedel iz madžarščine kot »Jezus Kristus svetla denica« (Bakoš 1789: 364). Gradiščanska pesem »Jezus pred zorna danica« (Mekinič 1611: 112) se ne ujema s prekmursko, saj gre verjetno za prevod ene daljše pesmi.

V Bakoševi pesmarici zasledimo tudi najbolj znano pesem Philipa Nicolaia »Wie schön leuchtet der Morgenstern«, ki je nastala leta 1597. Znana je kot ženitovanjska pesem, saj temelji na Psalmu 45, podobe za Kristusa pa jemlje tudi iz novozaveznega Razodetja (npr. Davidova korenina, bleščeča jutranja zvezda). Slovenska pesem »Oh svetla zvezda zorjanska« (Bakoš 1789: 285) se sklicuje na madžarsko »Tündöklő hajnali tsillag« (Torkos 1768: 595), češka verzija pa nanjo ni vplivala: »Jak pekne sviti dennice« (Třanovský 1745: 808).

Nemška jutranjica pietističnega pesnika Heinricha Alberta »Gott des Himmels und der Erden« (1642) (Hoffman 2017) je vplivala na madžarsko pesem o stvarniku nebes in zemlje »Mennyek földnek teremője« (Torkos 1768: 862). Tudi Bakošev prevod v začetku pesmi nagovarja troedinega Boga: »Nebe i zemle stvoritel! Blaženo Sveto trojstvo« (Bakoš 1789: 369), češki prevod pa nanj ni vplival: »Bože nebes, take zemle, Tys Otec, Syn, Duch Svaty« (Třanovský 1745: 793).

Nemška pesem »Der Tag vertreibt die finstre Nacht«, ki je bila objavljena že leta 1531 v Weißejevi pesmarici čeških bratov (Julian 1892: 157), je postala predloga madžarski »A' Nap támad fut a' setétség« (Torkos 1768: 835). Pri nas jo je prvi objavil Bakoš: »Svetli den to temnost odganja« (Bakoš 1789: 378). Nemška pesem je sestavljena iz 15 trivrstičnic, dva zaporedno rimana osmerca zaključuje nerimani šesterec (8-8-6 aax). Prekmurska verzija ni sledila nemški, temveč madžarski verziji, kjer se tretji verz v kitici po številu zlogov ne razlikuje od drugega (9-8-8 aax).

Latinska himna »O lux beata Trinitas« je najbrž postala predloga nemški protestantski pesmi Martina Behma »O heilige Dreifaltigkeit, o hochgelobte Einigkeit«, objavljeni v knjigi *Kriegesman* (1593) (Kümmerle 1890: 516; Julian 1892: 126). Madžarska jutranja pesem »Oh te ditsö szent Háromság« (Torkos 1768: 866) pa je najverjetneje vplivala na prekmursko Bakoševo: »Oh zdičeno s. trojstvo! Edno vekvečno Božanstvo« (Bakoš 1789: 379). Nemška pesem pri naša pet štirivrstičnic v ritmu ambrozijanske kitice (8-8-8-8 aabb), prav tako prekmurski in madžarski prevod.

Bakoševa pesem »Stani mi srce gori, spejvaj Bougi vsej stvari« (Bakoš 1789: 374) je prevod nemške pesmi Paula Gerhardta: »Wach auf mein Herz und singe dem Schöpfer alle Dinge« (*Praxis Pietatis Melica*, 1648). Kljub temu je opazno, da je prekmurska verzija daljša za tri kitice, z nemško pa se ne ujemajo deveta, enajsta in dvanajsta kitica. To pomeni, da je predlogo pesmi predstavljalo neko drugo izročilo. Tudi češka verzija ima dodatno kitico in omenja pomoč angelov v deveti kitici (prekmurska osma kitica) (Třanovský 1745: 825), česar v nemški pesmi ne zasledimo.

Navajam še nekatere madžarske in prekmurske pesmi, ki jim nisem uspela najti nemškega ali latinskega izvirnika: za madžarske pesmi »Hogy naponként, Uram«, »Emlékezzél-meg te gyarló ember« in »Mennyei Atyánk Ur Isten« (Torkos 1768: 854, 845, 860) lahko najdemo prevode v Bakoševi pesmarici: »Ka me vsak den moj Bough ze sna obüdjavaš«; »Spomeni se ti, oh grejšni človik!«; »Nebeški otec gospon Boug!« (Bakoš 1789: 366, 377, 373).

Večerne pesmi v cerkvenih pesmaricah do 19. stoletja

Večerne pesmi se prav tako pričnejo s hvalnico Bogu za varovanje podnevi, sledijo prošnje za varovanje ponoči med spanjem. V nemških protestantskih pesmaricah 16. stoletja je bila še posebej priljubljena večerna pesem »Christe, der du bist Tag und Licht«, ki jo je iz latinske katoliške pesmi kompletorija v postnem času »Christe qui lux es et dies« prevedel Wolfgang Meuslin (Musculus) leta 1526 (Hoffman 2017). V nemških pesmaricah se je pojavljala skupaj s pesmijo M. Weißeja, ki Kristusa prav tako imenuje svetel dan (»Christ der du bist der helle Tag«). Obe pesmi sta prisotni v nemški katoliški pesmarici iz 17. stoletja *Davidische harmonia*, prva pa tudi v Münchenski pesmarici (1586). Meuslinovo pesem so prevzeli tako kranjski kot prekmurski protestanti, znana je bila tudi med gradiščanskimi Hrvati. Najprej je bila natisnjena Trubarjeva »Kriste, kir boš imenovan, prava Luč, zarja, beli dan« (Dalmatin 1579: 173).¹² V

¹² »Večerna Molitov«.

začetku 17. stoletja jo je v svojem prevodu objavil Grgur Mekinić: »Kristus ki si dan svitlosti« (Mekinić 1609: 87), zapisana je bila tudi v *Martjanski pesmarici I.*: »Kristus ki si den i svetlost« (Novak 1997: 267). Prekmurske pesmarice so to verzijo v tiskih obdržale še v kasnejših stoletjih in se pri tem sklicevale na madžarsko »Krisztus, ki vagy nap és világ« (Torkos 1768: 894), npr. Bakošev *Nouvi graduval* (1789: 380). Latinska in nemška pesem imata sedem kitic, kranjska in prekmurska jih imata po osem, gradiščanska celo devet. Peta kitica v nemškem besedilu omenja pet Kristusovih ran (»Durch dein heilich fünf Wunden rot«), kar je ohranila le Mekinićeva šesta kitica (»zavoli tuih pet ran rumenih«), medtem ko je izraz »zakupljena kri« iz Mekinićeve šeste kitice (ki je nemška nima) prekmurski zapisovalec uvrstil v peto kitico. Šesto nemško kitico (»gedenke, Herr, der schweren Zeit«) je prekmurski zapisovalec razširil v dve, prav tako Mekinić, ki je dodal celo informacijo o angelu, ki ga omenja tudi kranjska verzija pesmi.

Iz 17. stoletja je protestantska večerna pesem Johanna Rista »Werde munter, mein Gemuthe« (*Himlischer Lieder mit Melodeien*, 1642) (Hoffman 2017), ki je pri nas prvič izpričana v *Martjanski pesmarici*: »Obudi se o me srce i vsaki tal notrešnji« (Novak 1997: 268). Na madžarsko pesem »Ébredj-fel, oh te én szivem« (Torkos 1768: 886) se je v natisnjeni pesmi skliceval Bakoš (1789: 387). Vse omenjene pesmi so dvanajstkitične, le češka »O duše ma!« je krajša za dve kitici (Třanovský 1745: 867). V 18. stoletju so Ristovo pesem pričele objavljati tudi katoliške pesmarice, npr. prenovljena paderbornska *Neues, verbessert und vermehrtes Catholisch-Paderbornisches Gesang-Buch* (1765).

Tudi pri nemški pesmi Casparja Zieglerja »Die Nacht is vor der Thür« se je Bakoš skliceval na madžarsko »Az éj im érkezik« (Torkos 1768: 885), vendar ima ta prav tako kot češka sedem kitic. Čeprav imata prekmurska in češka pesem isti začetek (»Nouč je pred dvermi«, Bakoš 1789: 381; »Noc jest prede dvermi«, Třanovský 1745: 866), se v nadaljevanju bistveno razlikujeta. Bakoš je v primerjavi z nemškim izvirnikom namreč dodal dve kitici, sedmo (»Od tebe naj se mi i nej od svečki senja«, Bakoš 1789: 382) in deveto (»Nato zaprem oči, mej skrb na me moj Jezus«, Bakoš 1789: 382). Pesem je objavila tudi prenovljena paderbornska katoliška pesmarica iz 18. stoletja (Bäumker 1891: 80).

Bakoš se je pri večerni pesmi »Svetlo sunce je že zajšlo, nouč se približava« (1789: 383) skliceval na melodijo nemške pesmi »Nun sich der Tag geendet« nemškega skladatelja iz 17. stoletja Adama Kriegerja (1665) (Hoffman 2017). Pesem pa vendarle ni prevod. Tega najdemo le v češki pesmi »Aj, nyi se den nachylil, a slunce zapada« (Třanovský 1745: 853).

Tudi pri večerni pesmi »Zdaj počivajo lidje; drevje, stvari i pole« (1789: 384) se je Bakoš skliceval na nemško pesem Paula Gerhardta »Nun ruhen alle Wälder« (*Praxis Pietatis Melica*, 1647) (Hoffman 2017). Verzija pesmi je bila znana tudi iz češke pesmarice *Cithara Sanctorum*, vendar ni vplivala na prekmursko: »Ach

jak vsecko předivne spočiva v noci mile, lide, hory, pole« (Třanovský 1745: 851). Nemška pesem je sestavljena iz devetih šestvrstičnic (7-7-6-7-7-8 aabccb), njeni metriki pa sta zvesto sledili tako prekmurska kot češka pesem, le da je slednja izpustila dve kitici – tretjo (»Der Tag ist nun vergangen«) in sedmo (»Mein Augen stehn verdrossen«).

Prevod nemške pesmi Casparja Neumanna »Herr, es ist von meinem Leben« je madžarska »Uram az én életemnek« (Torkos 1768: 900), ki je služila za predlogo prekmurski: »Gospodne, mojega žitka pa je eden den prejšao« (Bakoš 1789: 389). Pesem je znana tudi iz slovaške pesmarice: »Pane! již z životom echo, opet jeden den ubyl« (Třanovský 1745: 871). Sestavljena je iz sedmih osemvrstičnic (8-7-8-7-7-7-8-8 ababccdd), nemškemu ritmu pa so zvesto sledili tako madžarski, slovaški kot prekmurski prevod.

Nemški protestanti so prevajali tudi Melanchtonove latinske pesmi. Tako se je prevod pesmi »Vespera jam venit, nobiscum Christe maneto« (Julian 1892: 1040) znašel v pesmarici *Geistliche Psalmen* (1611). Prevedel jo je Nicolaus Selnecker in ji dodal še kitice 3–9: »Ach bleib bei uns, Herr Jesu Christ«. Madžarska večerna pesem »Maradj velünk mi Kristusunk« (Torkos 1768: 895) pa je verjetno postala predloga prekmurski: »Ostani z nami Gospodne, ar že skoro nouč postane« (Bakoš 1789: 394), saj sta pesmi od nemške krajši za šest kitic.

Jutranjice in večernice v katoliških cerkvenih in posvetnih pesmaricah 19. stoletja

Nekatere himne rimskega brevirja so že v zgodnjem novem veku bile prevedene v slovenski jezik, še posebej praznične (npr. »Iesu, dulcis memoria«, »Pange lingua«; »Veni, Creator Spiritus«), veliko teh pa šele v tiskih 19. stoletja (npr. »Sacris solemnis«). Latinske himne, ki so se pele v jutranjicah, hvalnicah in večernicah ob nedeljah ter med tednom izven prazničnih dob cerkvenega leta (t. i. čas med letom),¹³ pa je v tem času prevajal in objavljal pesnik Janez Bilc.¹⁴

¹³ Dobe in prazniki v liturgičnem letu so naslednji: adventni čas (od prve adventne nedelje do prvih večernic praznika Jezusovega rojstva), božični čas (od večernic praznika Jezusovega rojstva do praznika Jezusovega krsta), čas med letom I (po prazniku Gospodovega krsta do pepelnične srede), postni čas (od pepelnične srede do večernic velikega četrтка), sveto tridnevje, velikonočni čas (od velike noči do vključno binkoštna nedelje), čas med letom II (po binkoštni nedelji do prve adventne nedelje).

¹⁴ **Jutranjice** »Dan prvi, ko Trojica je sveta stvarjenje zveršila« (Primo die, quo Trinitas), »Se okrepcalo je telo, iz spanja urno vstajamo« (Somno refectis artubus), »Deležnik luči Očetove, od luči luč in dan svitak« (Consors Paterni luminis), »Premili Stvarnik vsih stvari, ti naš voditelj, nas poglej« (Rerum creator optime), »Zakriva temna noč stvari, na njih poznati barve

Nekatere katoliške cerkvene pesmarice prve polovice 19. stoletja so jutranje in večerne pesmi uvrstile v skupino pesmi ob posebnih priložnostih. Tako je ljubljanski kaplan Blaž Potočnik na začetku svojih *Svetih pesmi* (1827) objavil najprej jutranjo »Prišel je dan, zbežala noč« in večerno pesem »Beži nam čas, mi tudi z nim«. Posebno skupino teh pesmi je objavil le vzhodnoštajerski duhovnik Peter Dajnko (1826), in sicer 17 jutranjic, ki častijo Božje lastnosti in odlike (npr. Bog je vsemogočen, najmodrejši, najsvetejši), nato pa sledi osem večernih pesmi, namenjenih konkretnim skupinam ljudi, npr. hlapcem in deklam po delu. Pesmi imajo poudarjen eshatološki ton (npr. »Grešnikova senja od štirih poslednih reči«, »Človečja premionočnost«, »Kratki čas življenja«).

Za to obdobje je značilno, da so tovrstne teme prodrle tudi v posveto pesem. Slovenski katoliški duhovniki so se še posebej zgledovali po poznorazsvetljenski *Mildheimski pesmarici* (1799). Ta je vsebovala idilične pesmi o letnih časih, naravi, zadovoljnem življenju in podeželskih opravilih ter ljudeh. V prvi sklop pesmi o naravi in svetu sodijo tudi pesmi o jutru (*Morgenlieder*)¹⁵ in večeru (*Abendlieder*).¹⁶ Nekatere so po vsebini zelo podobne cerkvenim, saj vsebujejo

ni« (Nox atra rerum), »Edinost Trojstva svetega, v mogočnosti, ki vladaš svet« (Tu Trinitatis Unitas), »Oj Oče večne milosti, ki vladaš vse stvari modro« (Sume Parens clementiae); **večernice** »Svitlobe Stvarnik vsmiljeni svitlobo dneva vstvaril si« (Lucis creator optime), »Neskončni Stvarnik nebesa, ki si razdelil tek voda« (Immense coeli Conditor), »Stvaritelj zemlje slavljeni, ki si razdelil zemlje tla« (Telluris alme Conditor), »O Bog nebeški, vsa svetost, razsvitljeni zemlje obraz« (Coeli Deus sanctissime), »O Bog, neskončne si moči, kar prišlo v plodnosti na dan« (Magna Deus potentiae), »Človekov Stvarnik iz višin, ki sam si vstvaril, vredil vse« (Hominis superne Conditor), »Že pada solnčice v zaton, neskončna luč Edinosti« (Jam sol recedit); **sklepnic** »Pred koncem dne današnjega te Stvarnik milo prosimo« (Te lucis ante terminum); **hvalnice** »Mogočni Stvarnik vsih stvari, ki modro noč in dan deliš« (Aeternae rerum conditor), »Očetove ti slave bliš, ki nam od luči luč deliš« (Splendor Paternae gloriae), »Petelin oznanjuje dan, opeva bližnji dneva čas« (Ales diei nuntius), »Temotno noč, oblak, megle, kar mračno je in morno vse« (Nox et tenebrae), »Glej, že izhaja zlata luč – slepota se odmika že« (Lux ecce surgit aurea), »Nebesam slava, večna čast, zemljanom blago upanje« (Aeterna coeli gloria), »Svitlobo siplje zarija, se kaže svetu mladi dan« (Aurora jam spargit polum) (Bilc 1869; Bilc 1881).

¹⁵ To so naslednje jutranje pesmi: »Auf, Brüder, auf! der Tag bricht an!« (Becker 1810: 27); »Erhebt euch, ihr Schläfer, zum Morgengesang!« (28); »Da kommt die liebe Sonne wieder in ihrer ganzen Pracht« (28); »Lobt den Herrn, die Morgensonne weckt die Flur aus ihrer Ruh!« (29); »Du lieber Gott, wie wohl ist mir auf diesen sanften Schlaf!« (29)

¹⁶ Večerne pesmi: »Der Mond ist aufgegangen, die golden Sternlein prangen am Himmel hell und klar« (Becker 1810: 32); »Frey von des Tags unruhigen Getümmel entschlummert die Natur!« (33); »Der Abend nach heran, die Mühe ist vorüber« (33); »Das schöne große Tag-Gestirne vollendet seinen Lauf« (34); »Da sieh 'mal, Liesel, wie der Mond so silberrein dort schimmert« (34); »Komm, stiller Abend, nieder auf unsre kleine Flur« (35); »Der Tag ist fort: und seht, die Augenlieder sind matt und fallen zu« (35); »Komm, süßer Schlaf erquicke mich!« (36)

zahvalo Bogu za dober spanec in varovanje pred nesrečo: »H/erzlich dank ich dir, daß mich kein Unfall traf.« (Becker 1810: 29) Velikokrat pa se iztečejo v moralni nauk ali pa spomin na prihodnjo smrt: »R/edlich sein, Ränke scheuu, und mich ganz der Tugend weihn!« (30) V Slomškovih idiličnih pesmih¹⁷ najdemo veliko podobnosti s temami in motivi iz *Mildheimske pesmarice*. Tovrstne pesmi navadno opevajo jutranje in večerno dogajanje v kmečkem življenju. V njih je štajerski pesnik prikazoval nasprotje med črno, mračno temo, ki predstavlja noč, in belim dnevom. Predmet opisovanja je postala tudi svetla zarja, ki se pojavi na nebu ob sončnem vzhodu, kar je značilen motiv iz cerkvene pesmi, ki zarjo povezuje s Kristusom in Marijo. Prisotne so zelo značilne pomanjševalnice (*sončice, tičice, rožice, živinca, čbelce*). Poudarjene so religiozne ideje o Bogu kot Stvarniku, nebesa so predstavljena kot bolj idiličen prostor, kot je zemeljski svet v jutru, saj tam ni menjavanja dneva in noči: »Oh, kak' ljubeznivo jutro je! / lepši bo v nebesih tamkaj še; večno jutrnjico tam pojo, / kjer noči nobene več ne bo.« (Slomšek 2007: 55, 56)¹⁸ Kot značilen predstavnik ptic pevk pogosto nastopa škrjanec, ki ga pesnik povezuje z angelskim petjem v nebesih. Sončni zahod je predstavljen kot tisti del dneva, ko kmetje odhajajo domov na zaslužen dobro večerjo in k mirnemu počitku. K počitku jih kličejo tudi cerkveni zvonovi, pogled na zvezdnato nebo pa prinaša upanje na večno luč v nebesih. Sončni zahod je opisan na izvirni način, npr. »Kak lepo se sonce ozira« (Slomšek 2007: 40). Slomšek je na idiličen način predstavil tudi sobotni večer, ko se krščanske družine pripravljajo na Gospodov dan – nedeljo (Ditmajer 2020: 321–324).

Zaključek

Pregled virov in literature o nemški protestantski pesmi odpira nova vprašanja in perspektive pri raziskovanju slovenske cerkvene pesmi še posebej od 18. stoletja naprej, ki je bilo pri slovenskih raziskovalcih deležno manjše pozornosti kot starejša obdobja. Prevezemanje protestantskih pesmi za katoliške izdajateljke pesniških del očitno nikoli ni bilo problematično. Da bi odkrili morebitne protestantske vire slovenskim cerkvenim pesmim v 18. stoletju, bi bilo treba natančno pregledati celotno rokopisno in tiskano produkcijo tako v slovenskem kot nemškem jeziku, medtem ko se je za prekmurske pesmarice 18. in 19. stoletja

¹⁷ To so pesmi: »Večernica« (1829), »Jutrnjica« (1833), »Dobro jutro« (1833), »Dober večer« (1838), »Sabotni večer« (1838), »Sonce se ozira« (1846), »Jutro sonce« (1862), »Večerno sonce« (1862).

¹⁸ Primerljivo: »So weiß ich, daß ein schönes Licht einst meinen Schlummer unterbricht, und einen Tag mir gönnet, der keinen Abend kennt.« (Becker 1810: 36, 37)

nujno ozreti še v madžarski, hrvaški in slovaško-češki jezikovni prostor. Zanimivo je tudi vprašanje prehajanja cerkvenih motivov in tem v razsvetljensko in (pred)romantično posvetno pesem 18. in 19. stoletja. Sploh za slovensko pesem, ki so jo v tem obdobju ustvarjali katoliški duhovniki, je značilno, da se še ni popolnoma pomensko osamosvojila od cerkvene pesniške dediščine. Tako so motivi in teme iz cerkvenih jutranjic in večernic gradili podobo posvetne idile, podobno razmerje pa odkrivajo tudi eshatološke cerkvene pesmi in posvetni žanr elegije.

Literatura

Alte catholische geistliche Kirchengesäng. Padeborn: Matthaeo Pontano, 1609.

Gregorio ALASIA DA SOMMARIPA, 1607: *Vocabolario Italiano e Schiauo.* In Vdine: appresso Gio. Battista Natolini.

Mihal BAKOŠ, 1789: *Nouvi Gráduvál.* V Soproni: stampani po Siesz Jouzeffi.

Rudolf Zacharias BECKER, 1810: *Mildheimisches Lieder-Buch.* Gotha: Beckerschen Buchhandlung.

Wilhelm BÄUMKER, 1891: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinem Singweisen.* Zvezek 3. Freiburg: Herdersche Verlagshandlung.

Janez BILC, 1869: *Prestave naj lepših himen sv. cerkve.* V Ljubljani: L. Jeran.

—, 1881: *Prestave naj lepših himen sv. cerkve II. del.* V Ljubljani: L. Jeran.

Johann CRÜGER, 1703: *Praxis pietatis melica.* Franckfurt am Mayn: Balth. Christ. Wusts.

Josip ČERIN, 1908: Pesmi slovenskih protestantskih pesmaric, njih viri in poraba v poreformacijskih časih. *Trubarjev zbornik.* Ur. Fran Ilešič. Ljubljana: Slovenska Matica. 126–238.

Peter DAJNKO, 1826: *Sto cirkenih ino drugih pobožnih pesmi.* V Radgoni: v Alojz Waicinger'ovemi knigiši.

Jurij DALMATIN, 1579: *Ta celi catehismus, eni psalmi.* V Lublani: [Janž Mandelc].

—, 1584: *Ta celi catehismus, eni psalmi.* V' Bitembergi: [Johanna Kraffta dediči].

Davidische Harmonia, 1659. Wien: Johann Jacob Kürner.

Nina DITMAJER, 2020: *Slovensko pesništvo na Štajerskem med letoma 1758 in 1848: vzori, žanri in recepcija.* Doktorska disertacija. Mentor: L. Vidmar. Ljubljana: Podiplomska šola ZRC SAZU.

Marie-Elisabeth DUCREUX, 1985: L'Hymnologie Catholique Tcheque de la Contre-Reforme. *Jahrbuch für Liturgie und Hymnologie* 29. 169–179.

Michael FISCHER, 2007: Es wollt ein Jäger jagen, wohl in des Himmels Thron. *Populäre und traditionelle Lieder. Historisch-kritisches Liederlexikon.* http://www.liederlexikon.de/lieder/es_wollt_ein_jaeger_jagen_wohl_in_des_himmels_thron

Gesang und Psalmbuch für die vornehmsten feste, auch bei Processionen. München, 1586.

- Helmut GNEUSS, 1968: *Hymnar und Hymnen im englischen Mittelalter*. Tübingen: M. Niemeyer.
- P. Kolumban GSCHWEND, 1962: Das Rheinfelsische Gesangbuch zu St. Goar, Augsburg 1666. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 7. 157–172.
- Robert HAAß, b. d.: Edinger, Rutger. *Neue Deutsche Biographie* 4. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd10011976X.html#ndbcontent>.
- Gerhard HAHN, 2001: Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand. G. Hahn in J. Henkys (ur.), *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. Heft 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 56–59.
- Jonathan Jakob HEHN, 2019: Roman Catholic Hymnists. M. A. Lamport, B. K. Forrest in V. M. Whaley (ur.), *Hymns and Hymnody*. Volume 2. Eugene, Oregon: Cascade Books. 254–267.
- Joseph HERL, 2019: German Lutheran Hymnody (1650–1750). M. A. Lamport, B. K. Forrest in V. M. Whaley (ur.), *Hymns and Hymnody*. Volume 2. Eugene, Oregon: Cascade Books. 179–193.
- Nicolaus HERMAN, 1895: *Die Sonntags-Evangelia*. Prag, Wien, Leipzig: Bichhändler der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien.
- William HOFFMAN, 2017: Devotional Hymns: Morning, Evening Songs. *Bach Cantatas Website*. 14. 12 2017. <https://www.bach-cantatas.com/Topics/Chorale-Devotion.htm>.
- John JULIAN, 1892: *A Dictionary of Hymnology*. New York: Charles Scribner's sons.
- Janos KAJONI, 1719: *Cantionale Catholicum*. A' Csiki Sarlós B.A. Kalastromába nyomtattatott.
- Matija KASTELEC, 1678: *Bratovske buqvice s. roshenkranza*. Stiskanu u nemshkim Gradzu: skusi Widmanstetterske erbe.
- Matija KLOMBNER, 1563: *Ene duhoune peisni*. V Tubingae: [Ulrich Morhart].
- Benjamin KOLODZIEJ, 2019: Early Lutheran Hymnody (1550–1650). M. A. Lamport, B. K. Forrest in V. M. Whaley (ur.), *Hymns and Hymnody*. Volume 2. Eugene, Oregon: Cascade Books. 31–48.
- Zmaga KUMER, 1960: Predreformacijsko izročilo v slovenskih protestantskih pesmaricah in poznejšem razvoju, *Slovenski etnograf* 13, 41–64.
- Muzejski rokopis*. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana: Rokopis, privezan k: *Evangelia inu lystuvi*, 1612. NMS: K 7529.
- Salomon KÜMMERLE, 1890: *Encyklopädie der evangelischen Kirchenmusik*. 2. Gütersloh: Bertelsmann.
- Robin A. LEAVER, 2019: Introduction to Volume 2. From Catholic Europe to Protestant Europe. M. A. Lamport, B. K. Forrest in V. M. Whaley (ur.), *Hymns and Hymnody*. Volume 2. Eugene, Oregon: Cascade Books. xix–xxiv.
- Lino LEGIŠA (ur.), 1973: *Liber Cantionum Carniolicarum. Kalobski rokopis*. Ljubljana: SAZU.
- Johann LEISENTRIT, 1567: *Geistliche Lieder vnd Psalmen*. Budissin: Johann Wolrab.
- Franc Ksaver LUKMAN, 1958: *Himne rimskega brevirja*. Celovec: samozaložba.

Caspar Anton von MASTIAUX, 1810: *Katholisches Gesangbuch zum allgemein Gebrauche bei öffentlichen Gottesverehrungen*. München: Zängl.

Grgur MEKINIĆ, 1609: *Dusevne peszne psalmi*. Pri Sv. Križi: Imre Farkas.

– –, 1611: *Druge kniige dussevnih peszszan, psalmov*. Sz. Kris: Imre Farkas.

Miklós MOLNÁR, 2001: *A concise history of Hungary*. Cambridge: Cambridge University.

Vilko NOVAK, 1995: Trubarjeva in Dalmatinova besedila v Martjánski pesmarici I, *Slavistična revija* 43/3, 267–275.

– –, 1997: *Martjanska pesmarica*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Vatroslav OBLAK, 1895: Drobiž iz starejše književnosti slovenske. *Letopis Matice slovenske*, 234–244.

Matija OGRIN, 2019: *Slovensko slovstveno izročilo*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba.

Pavlinški zbornik, 1644. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1991.

Blaž POTOČNIK, 1827: *Svete pesm' za vse vel'ke prazn'ke in godove med letam*. V Lublan': [s. n.].

Fran RAMOVŠ, 1920: Zanimiv koroško-slovenski rokopis, *Časopis za jezik, kulturo in zgodovino* II, 282–295.

Martin RÖSSLER, 2001: Es ist ein Ros entsprungen. *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. Heft 2. Ur. G. Hahn in J. Henkys. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 17–25.

Anthony RUFF, 2019: Catholic reformation hymnody. *Hymns and Hymnody*. Ur. M. A. Lamport, B. K. Forrest in V. M. Whaley. Volume 2. Eugene, Oregon: Cascade Books. 78–90.

Mirko RUPEL, 1949: Vpliv protestantskega literarnega dela v Kastelčevih Bratovskih bukvicah, *Slavistična revija* 2/1–2, 111–125.

Klavdija SEDAR, 2013: *Kulturna podoba JV Prekmurja v 17. in 18. stoletju*. Doktorska disertacija. Mentor: S. Granda. Nova Gorica: Fakulteta za podiplomski študij.

Anton Martin SLOMŠEK, 2007: *Poezija: objavljene pesmi*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba.

Marijan SMOLIK, 2011: *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja*. Druga, elektronska, pregledana izdaja. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:ovr/VIEW/>.

Jurij SNOJ, 2010: Dalmatinova pesmarica in slovensko reformirano bogoslužje. *Reformacija na Slovenskem: ob 500-letnici Trubarjevega rojstva*. (Obdobja 27). Ur. Aleksander Bjelčevič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 482–504.

József TORKOS, 1768: *Uj zengedező mennyei kar, az az régi és újonnan szereztetett*. Frankofurtumban.

Jiří TRÁNOVSKÝ, 1745: *Cithara Sanctorum. Pjsně Duchownj, Staré y nové*. Lauban (Němec-ko): Schill, Nikolas.

Felicijan TRUBAR, 1595: *Ta celi catehismus, eni Psalmi*. V' Tibingi: skusi Georga Gruppenbacha.

Primož TRUBAR, 1555: *Catechismus*. [Tübingen: Ulrich Morhart].

Melvin P. UNGER, 1996: *Handbook to Bach's Sacred Cantata Texts*. Lanham, Maryland: Scarecrow Press.

Jonatan VINKLER, 2011: *Uporniki, »hudi farji« in Hudičevi soldatje: podobe iz evropskih in »slovenskih« imaginarijev 16. stoletja*. (Elektronski vir). Ljubljana: Pedagoški inštitut.

– – (ur.), 2005: *Zbrana dela Primoža Trubarja III*. Ljubljana: Darila Rokus.

Daniela WISSEMAN-GARBE, 2005: Heut singt die liebe Christenheit. G. Hahn in J. Henkys (ur.), *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. Heft 12. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 80–84.

Ivan ZELKO, 1996: *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Povzetek

PESNIŠKI ŽANRI V SLOVENSKIH PROTESTANTSKIH PESMARICAH IN NJIHOVA RECEPCIJA V KATOLIŠKIH PESMARICAH

Protestantski pesniki so ustvarili obsežen korpus didaktičnih, polemičnih, molitvenih in eshatoloških pesmi. V 17. stoletju se je tudi protestantska pesem začela spreminjati in pietizem je postal prevladujoča literarna smer. Za vpogled v to dolgo pesniško dejavnost v nemškem jezikovnem prostoru in njeno recepcijo v slovenskem pa ni dovolj samo osredotočanje na natisnjene kranjske pesmarice 16. stoletja, temveč tudi na prekmursko besedilno tradicijo 17. in 18. stoletja. Prispevek se še posebej osredotoča na tiste protestantske in katoliške pesmi, ki so bile glede na pregledane pesmarice znane v obeh cerkvah. Kot reprezentativni besedili sta podrobneje obravnavani dve pesmarici: *Kalobški rokopis* in *Martjanska pesmarica I*. Prva kaže jasno prevzemanje besedil iz obeh pesniških tradicij, saj za katolike protestantske pesmi niso bile problematične, če le niso vsebovale drugačnih teoloških poudarkov. *Martjanska pesmarica* je do predlog za svoje pesmi prav tako lahko dostopala z uporabo tako protestantskih kot katoliških pesniških virov; predvsem do pesmaric Grgurja Mekiniča in kranjskih protestantov, pa tudi do madžarske katoliške pesmarice Jánosa Kájoniya. Nazadnje se prispevek ukvarja s pesniškim žanrom jutranjih in večernih pesmi. Vidni so tako protestantski prevodi katoliških oficijjskih spevov kot tudi ustvarjanje novega pesniškega nabora. Ta značilen pesniški žanr je še posebej bogato zastopan v prekmurski pesmarici Mihaela Bakoša, njegove značilnosti pa so iz nabožne preše v posvetno poezijo že v obdobju razsvetljenstva.

Zusammenfassung

POETISCHE GATTUNGEN IN SLOWENISCHEN PROTESTANTISCHEN GESANGBÜCHERN UND IHRE REZEPTION IN KATHOLISCHEN GESANGBÜCHERN

Protestantische Dichter haben ein umfangreiches Korpus didaktischer, polemischer, Gebets- und eschatologischer Lieder geschaffen. Im 17. Jahrhundert begann sich auch der protestantische Gesang zu verändern und Pietismus wurde zur vorherrschenden literarischen Richtung. Um einen Einblick in die lange deutsche poetische Tradition und ihre Rezeption im slowenischen Sprachraum zu gewinnen, reicht es nicht, sich nur auf gedruckte Krainer Gesangbücher des 16. Jahrhunderts zu stützen; ebenso soll die Texttradition in Prekmurje des

17. und 18. Jahrhunderts in Betracht gezogen werden. Der Artikel befasst sich insbesondere mit protestantischen und katholischen Liedern, die anhand der untersuchten Gesangbücher in beiden Kirchen bekannt waren. Als repräsentativ werden zwei Gesangbücher näher betrachtet: *Kalobški rokopis* (das Manuskript von Kalobje) und *Martjanska pesmarica I* (das Gesangbuch von Martjanci I). Im ersteren findet man Übernahmen von Texten aus beiden poetischen Traditionen, denn protestantische Lieder waren für Katholiken unproblematisch, falls sie keine abweichenden theologischen Schwerpunkte behandelten. Auch das Gesangbuch von Martjanci richtete sich nach dem Vorbild protestantischer und katholischer Quellen; vorwiegend griff man auf die Gesangbücher von Grgur Mekinić, auf jene der Protestanten aus Krain sowie auf das ungarische katholische Gesangbuch von János Kájoni (Johannes Caioni) zurück. Darüber hinaus befasst sich der Artikel mit der poetischen Gattung Morgen- und Abendlied. Näher betrachtet werden protestantische Übersetzungen katholischer Officium Gesänge sowie die Entstehung neuartiger Lieder. Die beobachtete poetische Gattung ist besonders reich vertreten im Gesangbuch von Mihael Bakoš; ihre charakteristischen Merkmale fanden bereits zur Zeit der Aufklärung den Weg in die profane Poesie.

Slovenski pregovori v Bohoričevi slovnici *Arcticae Horulae* – prva znana zbirčica pregovorov v narodnem jeziku na svetu

Marija Stanonik

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Novi trg 3,
SI 1000 Ljubljana, marija.stanonik@zrc-sazu.si

Adam Bohorič je v sicer latinsko pisani prvi slovnici o slovenskem jeziku *Arcticae Horulae* (1584) za skladišne zglede iz slovenščine uporabil pregovore iz antičnega in judovskega kulturnega kroga. Poleg besedišča in povedi iz vsakdanjega življenja in dela je paremiološki delež v Bohoričevi slovnici svojevrsten dokument laičnega mišljenja Slovencev v 16. stoletju.

In seiner auf Latein verfassten ersten Grammatik der slowenischen Sprache *Arcticae Horulae* (1584) illustrierte Adam Bohorič slowenische syntaktische Beispiele mit Sprichwörtern aus dem antiken und jüdischen Kulturkreis. Neben Lexik und komplexeren Aussagen zu Alltagsleben und Arbeit gilt der parömiologische Teil seiner Grammatik als einzigartiges Dokument der laikalen Denkweise der Slowenen im 16. Jahrhundert.

Ključne besede: Adam Bohorič, *Arcticae Horulae*, slovenščina, protestantizem, paremiologija, pregovori

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, *Arcticae Horulae*, slowenische Sprache, Protestantismus, Parömiologie, Sprichwörter

Uvod

Stalne besedne zveze – primere, rekla, celo pregovori – so najmanjši folklorni žanri in hkrati največje enote, ki jih še prenesejo jezikovni slovarji. Tako so v enem od temeljnih etnoloških priročnikov uvrščeni celo v razdelek *Ljudski jezik* (Novak 1960: 243).

Hkrati s prevodom pregovorov iz svetopisemskega, tj. judovskega kulturnega kroga v Dalmatinovi *Bibliji*,¹ so v slovnici *Arcticae Horulae* (Bohorič 1584) izšli tudi pregovori iz antičnega, latinskega kulturnega kroga. Pri ugotovitvi, da gre

¹ Jurij Dalmatin (1584: 317–328) je svetopisemske *Pregovore* naslovil *Salamonove pripuisti, judovski imenovane, misle*. V uvodnih vrsticah piše, da so namenjene predvsem mladini, da pa tudi odraslim utegnejo priti prav, saj starost sama na sebi še ni poroštvo za modrost. Razumen si pusti svetovati, bedaki pa jih odklanjajo (Dalmatin 1584: 317).

zanje, se opiram na predavanje Kajetana Gantarja (2021: 8–9). Dotlej sem se spraševala, ali so prevedeni iz latinščine, ali jih je Bohorič prevzel iz ljudstva in poknjžil. Zastavlja se vprašanje, ali so torej slovenskega izvira, kakor so slovenske besede, s katerimi so zapisani, ali so prevodi, recimo suženjski prevodi iz latinščine, ki je v njej prva slovenska slovnica sestavljena, ali celó vsaj nekateri, sad Bohoričevih lastnih spoznanj. Glede na to, da so najprej zapisani v omenjenem klasičnem jeziku in nato sledi ubeseditev v slovenščini, je večja mogočnost, da izhajajo iz latinščine; po drugi strani pa bi se dalo trditi, da je Bohorič hotel predstaviti v svojih *Arcticae horulae* ne le žive slovenske besede in zakonitosti, ki jih povezujejo v miselno zaporedje, ampak tudi povedi, ki izražajo misli svojih nosilcev. Tu tega vprašanja ne bo mogoče ustrezno rešiti; lotiti se ga more le kdo z odličnim poznanjem ne samo Bohoričevega pristopa k predstavljanju zakonitosti slovenskega jezika, ampak tudi latinščine in njene paremiologije (Stanonik 2009: 35)

Terminologizacija

Slovenskim protestantom so bile z vidika literarne vede ali slovstvene folkloristike najljubše tiste slovstvene vrste, ki so služile poduku, pridigi, razsvetljevanju sploh. Take so primere in prilike oz. »perglihe inu eksempli« (Rupel 1966: 88), kakor so sami poimenovali ti dve slovstveni vrsti. Primož Trubar navadno piše »pergliha« (Rupel 1966: 88, 105), Jurij Juričič »prigliha« (Rupel leto: 369). Adam Bohorič (1584: 58) jo v slovnici razlaga kot *Exemplum*, similitudo, imago, gleichnus, vorbild, *Spodoba*, Pild, idem. Slovenski izraz »spodoba« pri Bohoriču nakazuje, da gre za vrsto metaforizacije, bodisi na stavčni ravni, kamor sodi primera, ali v okviru žanrov, h katerim štejemo priliko. Za oboje še danes v bolj sproščenem razpravljanju rabimo izraz prispodoba. Od slovstvenih pojavov je v slovenski protestantiki teh največ; navadno so zelo kratki, skrčeni oz. v zbiti obliki. Prim.: »Gospodove zapovedi so slajše kot med in veliko satovje.« (Dalmatin 1584: Predgovor). »Le-te riči neso od Buga, temuč od zcludja inu od te grešne človeske nature, katere so tej ordningi božji zuper. Onu se godi, koker de bi volkov vmej te ovce prišlu inu ta pastir s tejmi psi brani, kuliku on premore, inu nekatere ovce ohrani.« (Trubar 1564: 62). Krvoločni volk metaforizira različne vrste človekovih poniglavosti. Še najmanj nevaren je kot očiten sovražnik. Toda kako se ravnati, kadar si nadene drugačen videz, kakor je v resnici! Janž Tulščak svari »pred falš preroki, kateri v ovčim gvantu k nam pridejo, iznotraj so pak rezdiravi vulkuvi.« (Rupel 1966: 376) Bohorič z volkovi označuje tudi nasprotja v človeku, to je abstraktne kategorije človekovih skušnjav: »Mesu, svejt, vrag, zli skušnavci,« [so] »hudi ter dereči vulcji.« (Pogačnik 1976: 62)

Dalmatin (1584: druga stran lista 132) v Predgovoru čez sv. Jakoba in Judeža list D. M. L. piše, »da je neki en dober mož bil, kateri je nekatere špruhe ali besede od Sv. Apostola jogrou se navučik« in v nadaljevanju pravi: »On [= Juda] tudi piše špruhe inu istorije ki nikjer v Sv. pismu ne stoje.« (Dalmatin 1584: prva stran lista 133). Glede na prvi citat je mogoče sklepati, da je za Dalmatina špruh predvsem izrek, tj. kar pomeni ta beseda v nemščini: *(iz)rek, pregovor; razsodba*. Bohorič (1584: 58) pa v priložnostnem seznamu ženskih roditeljk navaja omenjenemu nemškemu izrazu ustrezno različico slovenskega izvira: *Pripuvist, sti, Adagium, proverbium, Sprichwort*. In če se zaradi preverjanja semantičnega polja leksema *pripuvist* vrnemo k Dalmatinu, najdemo potrdilo, da so pregovorom ob zibelki slovenske knjige govorili *pripuvisti*: »In kakor se v *pripuvisti* pravi: *Kadar se štrik nar terdneši [= najbolj] napne, taku [= tedaj] se utrga*. Ne le iz njegove razlage v predgovoru Biblije, ampak še toliko bolj iz konkretnih navedb v knjigi Jezus Sirah (1575) vidimo, da gre za nekakšna navodila, kako se ravnati v okviru družbenega stanu, ki mu človek pripada, in razmerju do Boga, ki ga priznava: »Le-te bukvice [...] so za volo tih lejpkih navukov, kateri so tukaj v kratke inu tudi tim preprostim zastopne pripuvisti inu besejde zapopadeni, vsejm, kateri je bero ali poslušajo, visoko nucne ter potrebne,« pravi Dalmatin (Rupel: 453, 325) in jih priporoča z razlago, ki je za nas nadvse pomenljiva: »Inu so taku le-te bukvice kakor ena lejpa, lubezniva inu prijazniva izlaga tih deset zapuvidi božjih inu te hišne table. Zakaj le-tukaj nejso le zapuvidi inu prepuvidi kakor v tih istih, temuč so tudi poleg lipe priglihe, eksempli inu oblube božjiga žegna pruti tim bogaboječim inu božjih štrajfing pruti vsim nevernim« (Rupel 1966: 325–326).

Najbolj pregledno opredelitev omenjenega termina nam je zapustil Trubar, ko je v Predgovoru čez Salomonove pripuvisti 1580 zapisal: »Te pripuvisti pak nejso ništer družiga koker eni lejpi, modri, kratki ter potrebni navuki, koku se ima vsaki človik v svojim stanu se vsem svojim djajnem pruti Bogu inu svojim raven človeku prov, modru ter poštnu držati.« Končuje ga z značilnim priporočilom: »Zatu imamo mi tudi vsi [...] se te prave modrusti, katera v držajnu božjih zapuvidi stoji, vučiti, inu po tejh kratkih lejpkih pripuvistah naš leben pelati inu vse naše djane rovnati.« (Rupel 1966: 271)

Od slavne trojice slovenskih protestantov vsak po svoje osvetljuje vprašanje *pripuvisti*. Trubar in Dalmatin se strinjata, da gre za kratke in lepe nauke. Prvi ne pozabi tudi na njihovo modrost in drugi opozarja na njih duhovno dostopnost preprostim. Oboje pa navadno pripisujemo pregovorom. Tako je razumljivo, da je Bohorič pripuvist razložil z latinskim proverbium. A to še ni vse. Dalmatin poudarja, da pripuvisti ne obsegajo naukov le v obliki zapovedi in prepovedi, »temuč so tudi poleg lipe priglihe, eksempli«, kar pomeni, da je ločil navodila na diskurzivni ravni, kjer so tako rekoč gola od tistih, ki so zavita v metaforiko.

Ne glede na svoje oblačilo pa so vse uporabljene slovstvene vrste v slovenski protestantiki aktualizirane z namenom za podučevanje v svetih in svetnih rečeh. Njenim avtorjem je šlo predvsem za razsvetljevanje, ne da bi zanemarili umetelnost besednega oblikovanja.

Pokazala sem, da *pripuvist* nikakor ni pripoved, kar bi morda mislil kdo glede na predpono + korensko sorodnost in zvočno podobnost, ampak to, kar danes označujemo kot pregovor ali (iz-)rek.

Pregovori v obdobju protestantizma

Kako v čislih so bili na splošno v tistem času, priča Megiserjeva *Paremiologija*, ki jo je prvič objavil leta 1592 in drugič leta 1605 v pomnoženi izdaji s pregovori in reki v grškem, latinskem, italijanskem, francoskem, nemškem, hebrejskem, turškem, arabskem in drugih jezikih. Vanjo je uvrstil okrog dvajset pregovorov v »sclavonisch« jeziku.²

Primož Trubar se pri navajanju pregovorov in drugih folklornih obrazcev sklicuje na »stare krščenike«, ki »so prav djali«, Jurij Dalmatin pa na njih splošno poznavanje med ljudmi: »kakor se pravi«. Če ta njuna poteza pri navajanju upravičuje stališče, da sodijo v obravnavo slovstvene folkloristike, je manj možnosti za tako prepričanje o pregovorih, izrekih in reklih, ki jih je v slovnici *Arcticae Horulae* v poglavju De Sintaxi latinocarniolana³ ohranil Adam Bohorič, saj so navedeni v izrecno gramatičnih funkcijah.

Zbirčica pregovorov v Bohoričevi slovnici 1584

Klasična filologija v njih najbrž lahko prepozna izreke posameznih antičnih avtorjev in se za njeno tovrstno sodelovanje vsekakor priporočam. Njih tokratno število na enem mestu je nekaj večje kakor v prvi objavi (Stanonik 2009: 35–36). Na prvem mestu je originalni zapis v bohoričici, nato pa poskus posodobljene razlage pregovora:

Zhrepinja ohrani duh dolgu, s' katerim je enkrat poshmahana (Bohorič 1584: 2).

Posoda dolgo ohrani vonj, s katerim je prepojena. [Prim. Kar se Janezek nauči, to Janez zna.]

² P. pl. Radics, ki jih je zbrane objavil v *Kresu* (1882: 332–334), jih je brez pridržkov imel za slovenske, toda Fran Levstik mu je v *Ljubljanskem zvonu* (1882: 562–564) na podlagi primerjalne analize oporekal, da so hrvaški. Še več, dodaja v opombi, Matija Valjavec ga dopolnjuje, da »hrvatski-čakavski«.

³ Bohorič poglavje o sintaksi začne šteti znova od začetka z 1 in naprej.

Kakou je zhlovik, takova je beffeda (Bohorič 1584: 2).
Kakršen človek, takšna beseda.

Malu modrusti : Obilu golufie (Bohorič 1584: 3).
Malo modrosti, razuma, [toda] veliko goljufije.

Slatu je nevrejdnifhi, kakòr zhednoft, vel [ali] od frebra (Bohorič 1584: 3).
Zlato [bogastvo] ni toliko vredno kakor čednost / krepost [značajnost].

Kulikur vuzhefhi. S' tem s'veksho mujo vuzhi (Bohorič 1584: 3).
Kolikor bolj je učen, tem bolj se je pripravljen učiti.

Tuliku vekfhi je greh, kuliku je vekfhi ta kir grefhi (Bohorič 1584: 3).
Greh je toliko večji, kolikor večji je ta, ki greši.

Je veliku majn dobrih beffedij / beffednikou kokèr dobrih Poetou najde (Bohorič 1584: 3–4).
Veliko manj je dobrih zagovornikov [odvetnikov] kakor dobrih poetov.

[...] dokler nefrezha premaga, satu se v'dajmo, oli bodimo pokorni (Bohorič 1584: 9).
V nesreči bodimo ponižni.

[...] sveftu, kunfhti se vuzhiti v'mezhi nezhednoft (hudo navado) (Bohorič 1584: 10).
Kdor temeljito, dobro študira/ izobražuje, odpravlja grobost, surovost, pridobiva oliko / postaja olikan.

Nej Bogatftvu, veliku jimeti : tamazh majhiniga prov vshivati (Bohorič 1584: 12).
Ni srečen, kdor ima veliko, temveč tisti, ki je z malim zadovoljen.

Marinji je hudu (Bohorič 1584: 12).
Čenče so nevarne / kočljive.

[...] zhaft inu tvoje jime, tår tvoja hvala vfelej oftanejo (Bohorič 1584: 14).
Čast / Slava in [dobro] ime, tvoja hvala ostanejo za vselej.

Lubih kregi je lubesni ponoulenje (Bohorič 1584: 17).
Pri tistih, ki se ljubijo, so prepiri vrsta ljubezni.

Hvali velike njive, Majhino orji (Bohorič 1584: 19).
Hvali nadrejene, sam pa bodi zadovoljen z majhnim.

S'rezho red obftoji tår pade savupajnje (Bohorič 1584: 19).
Red ohranja srečo in zaupanje.

[...] zhe vezh se pijo vode, tem vezh shejajo (Bohorič 1584: 20).
Bolj ko se pije, večja je žeja.

[...] *veliku vezh fpomifli na rezhi, tebi dobru ftojezhe* (Bohorič 1584: 22).
Raje misli na dobre reči.

s'pregledajnjem, oli s'sfonajnjem fe pèrjateli obdàrshé (Bohorič 1584: 27).
S spregledovanjem [napak, slabosti] ali obzirnostjo se obdržijo, ohranijo prijatelji.

Vupanje jimam, de nasha priasèn nepotrebuje, prizh (Bohorič 1584S: 32).
Upam, da naše prijateljstvo ne potrebuje prič.

Lajshéshi je rezhi, kakòr fturiti (Bohorič 1584: 32).
Lažje je reči kot storiti.

Ludje s'nifhter delajnjem fe vuzhe hudu delati / kadar fe nifhter ne dela / kadar nifhter ne ne delajo (Bohorič 1584: 34).
Lenivci se učijo delati / počenjajo neumnosti.

Resmifhlovajnje fe gmera s'nuzajnjem kakòr ficer vse rizhi, vel, kadar fe nuza (Bohorič 1584: 34).
Kot vse, se razmišljanje krepi z rabo, [= Vaja dela mojstra].

[...] *vezh zhafiti fe dobi skusi sagovarjanje, kokèr skusi satoshejnje* (Bohorič 1584: 34).
Več časti pridobi človek z zagovarjanjem [drugega], kakor z obtoževanjem.

[...] *fe lahku vidi, se tefhku veruje* (Bohorič 1584: 36).
Videti je lahko, verovati je težko.

Samohvalna modruft, fe nejma sa veliku fhtimati (Bohorič 1584: 38).
Lastna hvala cena mala.

Enimu dobrimu pastirju flifhi, oli doftoji, shivino, briti, nikar odrejtí (Bohorič 1584: 47).
Kdor je dober gospodar, lepo ravna z živino, večja njeno čredo, in je ne kolje / prodaja].

Enimu principu oli Firfhtu nadleshi oli veliku leshi na tejm, de gmajn praude pèr vrednufti
tår cilé ohrani (Bohorič 1584: 47).
Dobremu vladarju / knezu je veliko do tega / se trudi, da

Gmajn mejftu nuza, de fe dobre kunfhti ohráne (Bohorič 1584: 47).
..... rabi, da se dobro znanje ohrani.

Vfelej je fhkodilu odlafhati, pérpraulenim (Bohorič 1584: 49).
Kar danes lahko storiš, ne odlašaj na jutri.

Aku Neius bo mogèl, tu, kar fe mu hozhe, taku fe mu tudi bo hotelu, tu kar fe mu nespodobi
(Bohorič 1584: 50).
Če bo Enej storil, kar hoče, bo hotel tudi to, kar se mu ne spodobi / ni primerno.

Pregled o naključnih zapisih in zbiranju slovenskih pregovorov od slovenskega protestantizma naprej (Stanonik 2000 in 2004) je na Madžarskem zbudil izjemno pozornost, saj se je izkazalo, da so po zaslugi protestanta Adama Bohoriča v njegovih *Arcticae Horulae* (1584) objavljeni slovenski pregovori zgodnejši od prve objave madžarskih pregovorov (1598).

Druge besedne zveze

Razvrščene so po snovi, ki je zajeta vanje, da bi se na tej podlagi morda odkrilo, kaj iz laičnega oz. civilnega življenja je imel pri njih Bohorič v ospredju, čeprav *svetopisemske* ni popolnoma prezrl. Pojavi se le dvakrat, obakrat s temo stvarjenja: prvič s spominom na vrstico 8. psalma (prim. Ps 8,4): *Luno tàr svesde katére fi ti šturil* (Bohorič 1584: 14), drugič na Adama, ki se razveseli žene: *is'hajaj, eden is nafshih kofti* (Bohorič 1584: 11; prim. 1 Mz 2,23). Besedna zveza »Ti mi dafh k'Bogou misi fešti« (Bohorič 1584: 9), nima neposredne ustreznice v *Svetem pismu*, vsekakor pa ima v izhodišče v njem.

Narava

Najbrž je bilo takrat za marsikoga presenečenje, ko je prebral: »*Sonce je veliku krat vekfshi kokèr Semlja*« (Bohorič 1584: 4). Prav tako je bila atrakcija ugotovitev, da ima črnc bele zobe: »[*Aethiops*] *Mur je bél na sobeh*« (Bohorič 1584: 6), kar je posledica kontrasta z barvo kože. Iz stavka se vidi, da je pred »zamorcem«⁴ obstajal mor < mur.

Sicer naravni pojavi pravzaprav niso kaj prida pomembni v Bohoričevih očeh: da se večeri in noči *Gre k'vezheri; gre k'nuzhi* [noč] (Bohorič 1584: 13), je nekaj vsakdanjega. Pri spremembah vremena: *gàrmi / fe blifka. Trefka. / Roffa pada* (Bohorič 1584: 13) pa vzbujajo pozornost primeri: *fneg gré / dèsh gré oli dèshi / tozha gré, oli bije*, ker dež, toča, sneg še zmeraj »gre« vsaj v mojem domačem narečju, medtem ko drugod (povsod?) pada in knjižno dežuje, sneži. Od živali so omenjeni le vrani v dveh oblikoslovnih različicah: »*Pregleda vranum / vranuvom*« (Bohorič 1584: 23).

Antika

Tu so zaznamovani le leksemi v slovenskih zgledih. Iz grške antike so najbolj povzdignjeni Ahil, Apolon in Platon: »[...] *zhem mu farzhnu pruti pojti, tàr si onlih bodi, a veliku flovlen Achilles*«; »*v'delphi je Apollo Bogoval*«; »*Plato narvuzhenefshi mej Gèrkmi vel Gèrki, vel, iz mej Gèrkih vel Gerkou*« (Bohorič 1584: 25; 42; 4).⁵ Od Rimljanov pa konzul Cicero, pesnik Vergil in politik Ka-

⁴ Znan npr. iz Lepe Vide: »Prelepa Vida pelnice prala [...] K nji se je pripeljal črni zamorc (Merhar 1961: 28).

⁵ »*Meni je jime Ponponius*« (Bohorič 1584: 12). Kaj bi s tem imenom, ne vem.

ton: »[...] *nifhtèr bulfhi rezh – kar malu bulfhi, kakor Cicero*« (Bohorič 1584: 4). »*Cicero je bil zhes vse beffednike beffednik*«; »*Ieft Virgilius berem*«; »*Cato, je rajfhi hotel biti brumen kakòr, le tako jimenován*« (Bohorič 1584: 4, 18, 32). Kar pet Bohoričevih gramatičnih zgledov se nanašajo na večno mesto: »*Quirinus s'bratom Remom, fta praudò rekla*«; »*fèm v'Mestu Rimu ... v'mesti rimi*«; »*fi rimlàn, gledaj de s'ladajnom folk regirafh*«; »*Nam veliku nadleshi vel na tim, leshi da fi ti v'Rimu, veliku nadleshi Nam &*«; »*Veliku, nadleshi, h'zhafti tàr k'hvali letiga mejfta, da se letaku deje*« (Bohorič 1584: 11, 15, 42, 48).

Ni pa jasno, kdo je »*Sidonia Dido*« in komu je »*veffela od dejla, (oli sa volo dejla) Sama Sidonifka Dido shivala (oli fpredla)*« (Bohorič 1584: 16).

Zgodovina

Zgodovinska snov se vsa nanaša na evropsko politiko in vojskovanje. Že iz Trubarjevih uvodov v razna konfesionalna poglavja je razvidno, da je bilo največ težav s Turki: »[...] *shal deje Turkom, kèr so od Dunajfkiga rupanja odgnani*« (Bohorič 1584: 10). Bohorič pa omenja tudi Benečane, Italijo, Francijo in Španijo: »*Vus Folk fo Benezhani jimenovani*«; »*Fronfpergar je vojfko pejljal v'Italio*«; »*fovrashnika is Italie shenem*«; »*Sholnerji fpet pridejo, leti, is Hispanie leuni is Francie*«; »*Cesar tàr Franfki Krajl, se fpravio, se fpravita*« (Bohorič 1584: 10, 15, 17, 41, 15).⁶

Človek

Na njegova oblačila se nanaša en sam primer: »*Ieft ti fuknjo oblezhem / te s'fuknjo oblezhem*« (Bohorič 1584: 27). Nekaj več pozornosti je posvečeno osnovnim živilom: »*Iem kruh*«; »*fèm shiv kruha*« (Bohorič 1584: 29; 30). »*fèm shiv mleka*« (Bohorič 1584: 29); »*Deshi mleku, kri, meffu*« (Bohorič 1584: 13). »*En dejl, jejdi na miso poftaulajo*« (Bohorič 1584: 13), da »*se napolnijo s'ftarim vinom, tàr s'tollftim bilpretom*«; »*Vinu nuzam*« (Bohorič 1584: 28). Da je le pijača: »*Pijem vinu, orjem & pijem*« (Bohorič 1584: 19). Kaj pa če ni ničesar od tega: »*Gre fpat pres vezherje*« (Bohorič 1584: 11), s tolažbo: »*bo pitan (debel), oli se pita fkusi fpajnje, vel s'fpanjem*« (Bohorič 1584: 27).

⁶ »*Mi, Bosi bomo bijeni*« (Bohorič 1584: 18). Naprej sem mislila, da so »Bosi« ubogi, toda glede na veliko začetnico bi morda bili Bosanci/Bošnjaki.

Značaj

Najprej gre za tri nadnaravne, božje kreposti: vero, upanje, ljubezen: »*Ieft ti vero dèrshim*« (Bohorič 1584: 25). »*vupanje jimam, de nafha priasèn nepotrebuje, prizh*« (Bohorič 1584: 32). »*Blagu⁷ frezhi savupati*« (Bohorič 1584: 23). Ljubezen ni izrecno omenjena, je pa vključena v veselje in pripravljenost za pomoč in sodelovanje: »*Ieft se tiga fliffam, oli, te rezhi, se fliffam*« (Bohorič 1584: 24). »*Sèm mejnil tebe od teifte rizhi opomeniti*«. »*Tebi pervolim*«. »*Shelim priti*«. »*Lahku se je s'vfemi, fkoterimi je okuli hodil, s'glihal*«; »*Se sanesti na drusiga pomuzh*« (Bohorič 1584: 18, 29, 22, 31).

Pozitivne človekove lastnosti so spominjanje, poštenost, čistost: »*spumnezh minuzhiga*«, »*nedolshan na poboju*«, »*posfhten vdjanju*«. »*zhift od hudobe*« (Bohorič 1584: 6).

Bohorič je bil dovolj realističen, da je priznaval javno tudi negativna čustva. Tu so predstavljena večinoma v obliki očitkov navzočemu sogovorniku: »*s'dobruto obdan, hudo hvalo dajefh*« (Bohorič 1584: 18); »*Satu kèr te je stare prijasni opoménil, fi ti fàrdit postal*« (Bohorič 1584: 22). »*toifto krivizo, kotere se ti bojišh, zhem jeft tèrpeti*« (Bohorič 1584: 25). »*Nadleshi da se jeft, febi tàr vom bojim*« (Bohorič 1584: 48). »*v velikih rezhéh, fva obá reshalea*« (Bohorič 1584: 18–19). Izjemoma se govori o sebi: »*Sèm vferzi shaloften*« (Bohorič 1584: 23) ali o osebi, ki je ni zraven: »*Letu se na njemu oli na njim tadla*« (Bohorič 1584: 24).

Vojskovanje

Morda je vojak, ki se oklepa svojega poklica: »*H'kuhajnju nikar h'bijejnu sem jeft sdaunaj najét / kuhati sem jeft najet*« (Bohorič 1584: 34).

Številnost teh Bohoričevih gramatičnih zgledov na to temo priča o nemirnem času, v katerem se je odvijal slovenski narodotvorni proces. Eden od slovničnih primerov sporoča, da se vojna hitro vname: »*vojfkovanje (oli kreg) je s'veliko hitrostjo dopèrneffenu*« (Bohorič 1584: 28). Iz naslednjega, ki je pravzaprav kritična pripomba, se zasluti, da je bilo poprej vojskovanje podvrženo dogovorjenim (nekakšnim viteškim) pravilom: »*letu se bujl (ali veliku vezh) jimenuje mordrija kokèr vojfkovanje*« (Bohorič 1584: 12). »*Vmétèlán vojfkovanja*« (Bohorič 1584: 5) je bil za vojaka velik poklon. Za zaželen izid je bil marsikdaj pomembnejši pogum vojakov kot njihovo število: »*Nih majhinu na zhisli, oli v'boju, oli h'boju, fèrzhna muzh*« (Bohorič 1584: 17). Eden od njihovih poveljnikov tako

⁷ Blago tu pomeni živino, govedo.

rekoč vzdihne: »*s'enim famim folkom, tuliku lejt se vojfkujem*« (Bohorič 1584: 39). Izvemo, kako so nekdanj imenovali vojake in njihove nadrejene: »*sholderji/sholdnerji inu Kapitan vojfkujō*« (Bohorič 1584: 15). Poleg nemške izposojenke je na drugem mestu s poudarkom zapisana lepa slovenska različica: »*Ti hozhefsh jimenován biti vojfzhák*« (Bohorič 1584: 32).

Da so že tedaj poznali orožje dobesedno: »*letukaj njegovu oroshje, letukaj fo njegova kula bilá*. [...] *Vèrsi is roke oroshje, moja kry/kri*« (Bohorič 1584: 14, 16–17).

Vojak v velikem trpljenju vse poskusi: »*sholdner, vshe fkusi veliko mujo*« (Bohorič 1584: 16), Bolan strganih udov, v ranah, z mečem vklenjen v verige, v ječi. »*Bolan na ozheh*«; »*na vudih ftèrgan, vel fterganih vudov*«; »*pèrpaula kar je k'osdraulenju rani potreba*« (Bohorič 1584: 8). »*bom s'mezhom vdarjen*«; »*Bo opásan s'nevrednim shelesom* [...] *fva vfelei v'sholdi tàr domà vkup bilá*. *V'sholdi oli, u'vojfki*« (Bohorič 1584: 7, 8, 16, 27, 30, 44).

Le tu je zaslutiti nekaj čustvenega odtenka z nasvetom za vajo v potrpljenju: »*O vi Tovariſhi ſhe poprej nam nej nefrezha nesnana*« (Bohorič 1584: 11). »*do-kler nefrezha premaga, satu ſe v'dajmo, oli bodimo pokornik*« (Bohorič 1584: 9).

Izvemo pa tudi, po koliko so bili tedaj vojaki plačani: »*vfelej enimu sholdnerju ſuffeb ſo dani defet slati*«; »*Ie vfelej enimu sholdnerju, oli vſakimu ſufeb sholdnerju, dal, defet slatih* [...] *vfelej enimu, [...] ali vſakimu ſtu taushent*« (Bohorič 1584: 44, 45)

Delo

Morda gre za nalogo vojaškega izvidnika: »*Ieſt ga poſhlem, k'gledajnju grada*« (Bohorič 1584: 29, 33). Druga zaposlitev je služnostna oz. uradniška: »*obhajam (oli dopèrnáfham) flushbo*«

Glede na naslovnika je razumljivo, da Bohorič ni računal na bralce s tedanjega podeželja, zato je kmečkega dela v njegovi *Slovnici* komaj za vzorec: »*orjem Semljo*« (Bohorič 1584: 19) se navezuje na poljedelstvo, na živinorejo pa: »*Bosh od breje shivine odgajnjak*«; »*Gonio od jaſli, zhèmèrle, leno shivino*« (Bohorič 1584: 17, 28).

Domovina

Pravi odgovor na presenetljivo rodilniško zvezo »*lubesan denarja* [...], *lubesan domovine*« (Bohorič 1584: 2) se odkrije v stavku: »*Leta je fvojo domovino predal ſa denarje*« (Bohorič 1584: 36). Naslednji povedi sta nadvse aktualni za današnji

slovenski čas: »da bi prijatelom frezho molil, fem spet domov prifhèl«; »da bom pèrjatelom dobru sdal, fèm spet domou prifhel« (Bohorič 1584: 35).

In zdaj »fem domá / Grem domov, na dom« (Bohorič 1584: 43). »Po ozhini shari, ali fhégi, delam« (Bohorič 1584: 97).

Družba

Morda prav tukajšnji razdelek dokazuje, da Bohoričevi zgledi niso zgolj gramatični primeri, temveč tudi namigi iz življenja. Zakaj bi sicer prišla v slovnico tale besedna zveza: »...trudèn od fškàrbi/pred fškàrbjo/savoljo fškàrbi« (Bohorič 1584: 7) ali »Sa vojłjo hudiga fofeda« (Bohorič 1584: 161). In celó poved: »Si zhloveku h'pomuzhi prifhel, kir je lih fšrik na gàrlu natikal« (Bohorič 1584: 25).

Za tiste, ki so daleč od doma in domačih, je bilo zelo pomembno, da so imeli dobro družčino. Od tod pomenljive besedne zveze: »sveft pèrjateluk«; »pèrftopim pèrjatelom«; »Najbrž so si krajšali čas tudi z raznimi vragolijami: »le kaj on od fšraha, jeft od fmeha doli nefim padèl« (Bohorič 1584: 14).

Že tedaj je obstajala pošta: »Tvoj lift sem prejel, kateri mi je pèrjetèn bil« (Bohorič 1584: 1).

Družina

Iz konteksta ni mogoče razbrati, kdo in od koga ga je dobil. Od domačih? Od dekleta? Nič nenavadnega! Tedaj ji lahko iskreno odgovarja: »Na letim meni veliku nadleshi da te vidim« (Bohorič 1584: 48). V duhu jo občuduje: »Dekliza zhedne fhalti / zhedniga obrasa / Dekliza od lepe fhalti./ Dekliza, zhedna na fhalti[!]⁸« (Bohorič 1584: 8) in se veseli, da jo je pravočasno privezal nase: »Sem pèr redu k'nej prifhal, kateru je nar pèrvu &« (Bohorič 1584: 2).

Po poroki ima vsaka družina svoje življenje. Mož se pritožuje čez ženo: »fè fmilim zhes leto sheno« (Bohorič 1584: 23). Po drugi strani pa je vse po njegovi volji: »Hifha, shena, otroci⁸ fo najdeni zhes ozhino voljo« (Bohorič 1584: 14). Ta se skoraj pohvali: »Da bi teifte rezhi pred mano nafkrival, fèm finu navadèl.«

⁸ Pesem: Ena druga otročia peisam, kadar se zjutra gori vstane ali zvečer spat gre, k naprej petju svojim otrokom skuzi A. B. zložena: *Minila je vže strašna nuč, / Iz temme je postala luč, / Veseli dan zdaj gori gre, / Sonce svojo luč rasprostre. // Gori vstani obudi se, / Serce naše predrami se, / Od spajnja vže oku pusti, / Odpret se imajo usti.*

Pesem spada med najboljše protestantske dobe. Pesem je objavljena v Celem katekizmu Truberjevem, ki ga je izdal l. 1584 v Vittenbergi Dalmatin (Štrekelj 2012: 187).

Sin je zadovoljen: »*jimam ozhéta domá*« (Bohorič 1584: 26 (2×)). Razmerje med bratoma je takšno ali drugačno: »*Ti inu brat fe lipu glihate*«; »*fem tvojmu bratu supêrftal*« (Bohorič 1584: 15; 25). Njun sovrstnik pa je prikrajsan: »*Nejma ni ozheta ni matere*« (Bohorič 1584: 7). Mučno je, kadar se v družini dogajajo razprtije: »*fvojga seta, hudiga djanja dolshi*« (Bohorič 1584: 20).

Pravo

Sestoji iz vrste pravil, ki jih je dobro (»*fe fpodobi, fe lufhta, pomaga*«) in koristno upoštevati: »*Letú fe mora inu je potreba fturiti*« (Bohorič 1584: 50; 8–9). Najbolje je, če se človek iz lastne odgovornosti ravna po davno danih zapovedih in drži državnih odlokov in družbeno sprejemljivih pravil: »*Meni flifshi, dostoji, oli fe fpodobi, nikar krivizo fturiti*« (Bohorič 1584: 49). Tega se mora še posebej zavedati vrhovna oblast, ki jo pooseblja kakor koli že imenovan predsednik: »*Enimu principu je tèrpeti postavo, katero je on naredil, oli postavik*«; »*En Furfht more tèrpeti postavo &*« (Bohorič 1584: 50).

Značilno je, da je edini navedeni ženski primer krivde naložen pesmi: »*pejfnam dajem dolg biti kriva*« (Bohorič 1584: 16). Človekova veličina se razkrije prav v priznanju: »*...fem fhkodo fturik*«; (Bohorič 1584: 20). Vendar se mora braniti krivičnih pretiranih obtožb: »*Toshifh zhes nemarfshino mladenizhov*«; »*Me dolshifhv'traglivofi, oli nemarfshine / za nemarfshine voljo; zhem te lih tigaiſtiga greha obtoshiti*«; »*Od vas fe je gardu fturilu*« (Bohorič 1584: 21 (2×)), 46). V takih primerih je dobro imeti priče: »*Nuza, vel pridnu je / je prid, da fi v'prizho*« (Bohorič 1584: 47). Najbrž zaradi pomanjkanja je bila kraja pogost predmet obtoževanja: »*fe tatvine dolshan (oli kriv) daje, fe dolshan daje, & kriv daje: tatvine*« (Bohorič 1584: 20). »*Dolshan, kriv, krivez, kriv tatvine / krii na tatvini*« (Bohorič 1584: 6).

Bogastvo

Znamenji starodavnega bogastva sta »*dvej kroni is shlahtniga kamejnja*« (Bohorič 1584: 7). O finančni razgledanosti po tujem priča trditev: »*Mina vajljá defet Franſkih Cron*« (Bohorič 1584: 38).

Kmetu, ki je bil »*b/blogat na shivini* in »*nar bogatifshi na njivah oli, od njiv*« to ni bilo zadosti, bil je še »*shelán dobizhka, shelán novine*⁹« (Bohorič 1584: 5 (3×)). Dober gospodar je stremel za dobičkom (»*Gre, oli pride meni h'dobizhku*«).

⁹ Novina je zemljišče, ki so ga nekdaj pridobivali s požigalništvom.

Vel je mu *dobizhek*» (Bohorič 1584: 26) na kmetiji in na sejmu: »*Nepredam drashifhifhi, kakòr drugi, lahkaj tudi bulfhi kup*« (Bohorič 1584: 37).

Denar je sveta vladar: »*zhaft denarjem sad ftavi*« (Bohorič 1584: 24). Kdor ga ima, ga častijo, drugi se z njim baha, tretji ga od drugih iztisne, obubožani nima s čim plačati ali je: »*dam denarje*«; »*Te pèrpravim ob denarje*«; »*Nepremorem plazhati*«; »*sa ta dolg opominjen*« (Bohorič 1584: 22, 28, 31, 35).

Izobrazba

Znanje je bogastvo, ki ga nihče ne more vzeti: »*Bog[at] na pameti oli na saftopu*« (Bohorič 1584: 5). Kdor poseduje pamet ali razum, se zaveda: »*Letukaj bo kunfhti potreba*« (Bohorič 1584: 8) in je svoje znanje pripravljen razdajati: »*Vuzhim tebe kunfhti!*« (Bohorič 1584: 26).

Komur dobro gre, je je »*dostojn oli dober k'vuku*« (Bohorič 1584: 6), se veseli priložnosti za šolanje: »*Mojga vuka v'shivam*« (Bohorič 1584: 29), konkretno slovnice: »*bom vuzhen Grammatiko*; »*se vuzhim Grammatike*« (Bohorič 1584: 30–31). Žal ga obide napuh: »*Sèm vuzhenefhi od njega, oli koker, on*« (Bohorič 1584: 25), na kar ga bo treba opozoriti: »*dostojn k'leti rezhi*« (Bohorič 1584: 6), da bo »*spodobèn gofpudu*« (Bohorič 1584: 6).

Govor

Najprej je misel: »*Sèm na leto rezh s'miflil*« (Bohorič 1584: 21), nato ubeseditiv v številnih različicah (»*se mi hozhe, oli lufhta*«, »*se more, oli perpufti*«, »*je odpèrtu, oli je ozhitu*«, »*se vej, stoji, je kuplenu, se pergodi*«¹⁰), ki pripelje do kresanja stališč: »*Jeft dejm da je: ti pak, pravish, da nej*« (Bohorič 1584: 9–10) in končno do kristalizacije ugotovitev: »*Kotére rezhi bom od tebe saftopel, teifte bom, sa cilu refnizhne dèrshak*«; »*pèr vseh starih, se tu rěfnizhnu vej*« (Bohorič 1584: 50; 32–33). Zadnjo besedo imajo dejanja: »*Nafhe Roké fo videzhe, verujo kar vidijo*« (Bohorič 1584: 11).¹¹

¹⁰ Žal, sem za te primere izgubila vir.

¹¹ Tale poved bi najbrž sodila že k pregovorom.

Mere

Bralec postane pozoren na mere »...sidi fo, dvejstu stopijn viſoki«; »Zilu kardelu nej viſiſhi kokèr ena ſtopinja«; »je bil pet ſtopijn inu tri firtelno poſtave, ali velikoſti« (Bohorič 1584: 39; 40). Stopinja tu ne pomeni kakšne fizikalne enote, temveč korake¹² kot dolžinsko mero; kar lepo dokazuje naslednji primer: »Nefo veliku korazheu narasèn« (Bohorič 1584: 40). »[...] kateri od mejſta devetdeſſet myl leſhi« (Bohorič 1584: 41). Milja je stara velika dolžinska mera, še danes v veljavi v anglosaksonskem svetu ali vsaj na morju.

Dnevi so časovna mera.: »v'kratkih dnejh«; »...kadàr fim bil od Amana, en dan hodá, vel sa en dan« (Bohorič 1584: 39; 40), »vfelej, na tretji dan, vel na vſaki tretji dan, rad pride (Bohorič 1584: 46).

Sklep

Adam Bohorič je na notranji naslovni strani v štirih pisavah in štirih jezikih dal natisniti temeljno protestantsko zamisel: *Vſaki jeſik bode Boga ſpoſnal*, tj. da naj vsak slavi Boga v svojem jeziku. Da je poznal, priznal in cenil cirilmetodovsko tradicijo vsaj v pisavi, dokazuje objava njegovih navedenih besed najprej v starocerkvenoslovanščini, čeprav je presenetljivo, da najprej v cirilici in šele nato v glagolici. Sledijo slovenščina v bohoričici, latinščini in na koncu grško v grškem črkopisu.

Po skoraj 500 letih prihaja v zavest, da je bilo leto 1584 znamenito tudi za pregovore iz antičnega in judovskega kulturnega kroga v slovenščini. Sporočilo o njih je tako presenetilo madžarsko paremiologijo, da so moj članek (Stanonik 2000) o slovenskih pregovorih ponatisnili (Stanonik 2004).

Od koder koli že izvirajo navedeni pregovori in reki, je vsaj za nekatere od njih mogoče verjeti, da so obstajali že tudi med tedanjim ljudstvom kot posledica folklorizacije. Težko da bi kdo bral knjige, kjer so bili prvič zapisani: enega ali drugega so slišali ob srečanju z gosposko, največ pa verjetno s prižnice.

Poleg besedišča in povedi iz vsakdanjega življenja in dela je paremiološki delež v Bohoričevi slovnici svojevrsten dokument laičnega mišljenja Slovencev v 16. stoletju. To je sad njihovih lastnih skušenj in spoznanj, ki so se preverjala dan na dan v stikih s sebi enakimi, z nadrejenimi in naravo.

¹² Iz otroštva se spominjam, da so dolžino njive, koliko korenja je še za opleti, merili z moškimi koraki.

Literatura

- Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg.
- –, 1584 (1987): *Arcticae horulae succisivae, Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba Obzorja. 1987.
- Jurij DALMATIN, 1584: *Biblia, tv ie vse svetv pismv, stariga inu Noviga Testamenta*. Gedrukt in der Churfürftlichen Sächfifchen Stadt Wittemberg / durch Hans Kraffts Erben.
- –, 1584 (1994): *Biblia*. Faksimile po izvodih NUK R 10052. Uredil in spremno besedo napisal Mihael Glavan. Mladinska knjiga: Ljubljana.
- Kajetan GANTAR, 2021: Adam Bohorič, prvi slovenski prevajalec latinskih heksametrov. *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Program simpozija in povzetki referatov, 27. oktober 2021. Ur. Marko Jesenšek. Ljubljana: SAZU.
- Fran LEVSTIK, 1882: Zbirka slovenskih pregovorov iz leta 1592, *Ljubljanski zvon* 2/9, 562–564 (1. 9. 1882).
- Hieronim MEGISER, 1592: *Paroemiologia Polyglottos*. Graz: Georg Widmanstetter.
- Luc MENAŠE, 1994: *Svetovni biografski leksikon*. Ljubljana: Mihelač.
- Boris MERHAR, 1961: *Slovenske ljudske pesmi*. (Kondor 45). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Vilko NOVAK, 1960: *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Jože POGAČNIK, 1976: Bohoričevi nazori o jeziku in slogu. *Teze in sinteze*. Maribor: Založba Obzorja.
- Peter pl. RADICS, 1882: Zbirka slovenskih pregovorov iz leta 1592, *Kres* 2/6, 332–334 (1. 6. 1882).
- Mirko RUPEL, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Marija STANONIK, 2000: Slovene Proverbs through the Time, *Acta ethnographia Hungarica* 45/3–4, 379–391.
- –, 2004: Slovene proverbs through the time. »*Igniculi sapientiae*«: János-Baranyai-Decsi-Festschrift. (Libri de libris. I). Ur. Gábor Barna (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár: Osiris Kiadó. 175–195.
- –, 2009: *Zgodovina slovenske slovstvene folklore*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Karel ŠTREKELJ, 2012: Zgodovina slovenskega slovstva I–III. Ur. Matija Ogrin. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, SAZU Karl-Franzens-Universität Graz, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Institut für Slawistik.
- Primož TRUBAR, 1564: *Cerkovna ordninga*. Tübingen.

Povzetek

SLOVENSKI PREGOVORI V BOHORIČEVI SLOVNICI *ARCTICAE HORULAE* – PRVA ZNANA ZBIRČICA PREGOVOROV V NARODNEM JEZIKU NA SVETU

Slovenskim protestantom so bile z vidika literarne vede ali slovstvene folkloristike najljubše tiste slovstvene vrste, ki so služile poduku, pridigi, razsvetljevanju sploh. Take so primere in prilike oz. »perglihe inu eksempli«. To so najmanjši folklorni žanri in hkrati največje enote, ki jih še prenesajo jezikovni slovarji. Hkrati s prevodom pregovorov iz svetopisemskega, tj. judovskega kulturnega kroga v Dalmatinovi *Bibliji* so v slovnici *Arcticae Horulae* (Bohorič 1584) izšli tudi pregovori iz antičnega, latinskega kulturnega kroga (Kajetan Gantar). Dalo bi se trditi, da je Bohorič hotel predstaviti v njih ne le žive slovenske besede in zakonitosti, ampak tudi povedi, ki izražajo misli svojih nosilcev.

Od koder koli že izvirajo navedeni pregovori in reki, je vsaj za nekatere od njih mogoče verjeti, da so obstajali že tudi med tedanjim ljudstvom kot posledica folklorizacije.

Poleg besedišča in povedi iz vsakdanjega življenja in dela je paremiološki delež v Bohoričevi slovnici svojevrsten dokument laičnega mišljenja Slovencev v 16. stoletju.

Zusammenfassung

SLOWENISCHE SPRICHWÖRTER IN DER GRAMMATIK *ARCTICAE HORULAE* VON BOHORIČ – DIE WELTWEIT ERSTE BEKANNTE SPRICHWORTSAMMLUNG EINER SPRACHE

Aus der Sicht der Literaturwissenschaft oder literarischen Folkloristik zählten bei den slowenischen Protestanten zu den beliebtesten Literaturformen diejenigen, die der Belehrung, dem Predigen oder der Aufklärung im Allgemeinen gedient haben. Dazu gehörten Parabeln und Gleichnisse bzw. „perglihe inu eksempli“. Es handelt sich um die kleinsten Volksgenres und gleichzeitig um die größten Einheiten, welche die Sprachwörterbücher noch ertragen können. Gleichzeitig mit der Übersetzung der Sprichwörter aus dem biblischen, d. h. jüdischen Kulturkreis in der Bibel von Dalmatin sind in der Grammatik *Arcticae Horulae* (Bohorič 1584) auch die Sprichwörter aus dem antiken, lateinischen Kulturkreis vorhanden (Kajetan Gantar). Man könnte behaupten, dass Bohorič damit nicht nur aktuelle slowenische Wörter und sprachliche Gesetzmäßigkeiten vorstellen, sondern auch die sprichworteigenen gedanklichen Inhalte unterbreiten wollte.

Ungeachtet dessen, woher die Sprichwörter und Sprüche stammen, kann man wenigstens für einige annehmen, dass sie unter dem damaligen Volk bereits als Ergebnis der Folklorisierung existierten.

Adam Bohorič pri pouku slovenščine nekoč in danes

Nina Horvat

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160,
SI 2000 Maribor, nina.horvat7@um.si

Prispevek temelji na pregledu šestih starejših in enajstih novejših čitank oz. beril ter učbenikov za pouk slovenščine v tretjem vzgojno-izobraževalnem obdobju osnovne šole; k starejšim štejem gradivo, izdano do leta 2000, k novejšim pa tisto, ki je izhajalo od leta 2000 do danes. Ugotavljala sem, koliko pozornosti so namenjali oz. namenjajo snovalci učbenikov obravnavi Adama Bohoriča, avtorja prve slovnice slovenskega jezika v latinščini, ter na kakšen način je v njih prikazano njegovo življenje in delo.

Der Artikel basiert auf einer Rezension von sechs älteren und elf neueren Lese- und Lehrbüchern für den Slowenischunterricht an der dritten Stufe der Grundschule; zu den älteren Lehrbüchern zählen Ausgaben vor dem Jahr 2000, zu den neueren diejenigen, die von 2000 bis heute erschienen sind. Von Interesse war, wie viel Aufmerksamkeit der Behandlung von Adam Bohorič, dem Autor der ersten auf Latein verfassten Grammatik der slowenischen Sprache gewidmet und wie sein Leben und Werk dargestellt wird.

Ključne besede: Adam Bohorič, protestantizem, osnovna šola, pouk slovenščine, učbenik za slovenščino, berilo

Schlüsselwörter: Adam Bohorič, Protestantismus, Grundschule, Slowenischunterricht, Lehrbuch für Slowenisch, Leser

Uvod¹

Adam Bohorič, prvi slovenski slovničar in »najmarkantnejša figura slovenskih protestantskih šolnikov« (Kidrič 2013), je mdr. pripomogel k temu, da je v protestantskem šolstvu dobila veljavo tudi slovenščina; kot učna jezika sta bila namreč pred njegovim prizadevanjem v ospredju nemščina in latinščina. Bohorič je bil vodja šole v Krškem,² ki so jo obiskovali predvsem plemiči in nadpovprečno nadarjeni učenci, med katerimi je bil tudi Jurij Dalmatin. Več let

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine*, vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Po novih ugotovitvah Borisa Golca (gl. njegov članek v pričujočem zborniku) šola v Krškem, na kateri je deloval Adam Bohorič, ni bila zasebna, temveč »mestna oziroma mestno-župnijska«.

je ravnateljaval na ljubljanski stanovski šoli; prav on je leta 1568 sestavil prvi, danes izgubljeni šolski red protestantske stanovske šole (Kidrič 2013), ki mu je 1575. leta sledila popravljena različica, prvo ohranjeno pedagoško besedilo slovenskega avtorja (Ciperle, Vovko 1987). Bohoričeva šolska reda sta v prvem razredu predvidevala rabo *Otročje biblije* Sebastijana Krelja (1566) kot edinega slovenskega učbenika, medtem ko sta v času veljave šolskega reda Nikodema Frischlina (1584–1598) kot učbenika pri pouku slovenščine – raba slovenskega jezika je bila takrat predvidena le v prvem razredu – služila katekizem Johanna Brenza v slovenskem prevodu in danes izgubljena Bohoričeva slovenska šolska čitanka z latinsko-nemško-slovenskim slovarčkom *Elementale Labacense* (izšel ok. 1580) (Kidrič 2013).

Pomembnost protestantizma kot gibanja v 16. stoletju je spričo dosežkov, kot so prva tiskana slovenska knjiga, prva slovnica slovenskega jezika, prvi prevod Svetega pisma, nastanek slovenskega knjižnega jezika, poimenovanje *Slovenci*, prvi črkopis in še kaj, prevelika, da bi bil ta v sklopu zgodovine slovenskega (knjižnega) jezika pri pouku slovenščine podan zgolj na hitro, površinsko. Jubilant leta 2020 Adam Bohorič je med glavami slovenskega protestantizma, zato je ključno, da ga učitelji na čim bolj kakovosten način predstavijo že na ravni primarnega izobraževanja. Učiteljeva razlaga je večinoma močno oprta na učbenik oz. berilo, ki sta v nekem obdobju aktualna, zato sem v namen preverbe načina podanih informacij o Bohoriču in njegovi slovnici *Zimske urice* (1584) analizirala ter ovrednotila njegovo zastopanost v nekaterih starejših (izdanih do 2000) in novejših (izdanih po 2000) šolskih gradivih. Analiza izhaja iz predpostavke, da so učbeniške razlage o Bohoriču v sklopu protestantizma oz. zgodovine slovenskega (knjižnega) jezika omejene le na osnovne podatke o njegovi slovnici in da njegov pomen za razvoj šolstva na Slovenskem ni dovolj poudarjen.

Razvoj učnih načrtov za pouk slovenščine

V preteklosti avtorji učnih načrtov (v nadaljevanju UN) niso razčlenjevali posameznih tematskih sklopov na način, kot ga poznamo danes (delitev na protestantizem, razsvetljenstvo, romantiko itd.). V UN iz leta 1879 npr. zasledimo učni cilj, ki predpostavlja usvojitev tvorjenja podrednih povedi in branje zahtevnejših odlomkov; vsi zapisi so precej splošne narave, natančnejši pregled književnosti ni bil podan. Učni jezik je bil večinoma nemški,³ zato posluha za bolj detajlno poučevanje slovenskega jezika ni bilo.

³ Slovenščina je postala uradni učni jezik v ljudskih in srednjih šolah leta 1918/19 (Gabrič 2009: 22).

UN v času Avstro-Ogrske so zelo natančno določali število ur, namenjenih posameznemu šolskemu predmetu, manj natančno so določali učne cilje, ki naj bi jih učenci pri pouku dosegali, učna snov, zaobsežena pri posameznem predmetu, pa je bila opisana skopo in posplošeno. Po razpadu Avstro-Ogrske se je to nekoliko popravilo, a vendarle je bilo v učnem načrtu pogosto navedenih le nekaj pomembnejših književnikov,⁴ med katerimi Trubarja in ostalih protestantskih piscev večinoma ni bilo; predvideno je bilo, da avtorje izberejo učitelji sami. UN so se prilagajali berilom in ne obratno (Tominec 2009). Fink (1920: 15) je poudarjal, da si mora učitelj sam sestaviti načrt, katera berila bo obravnaval in kdaj. Podal je nekaj načel za izbor:

- berila naj upoštevajo letne čase, aktualne dogodke v šolskem okolišu ali v šoli, naravne pojave, cerkvene praznike, spominske dneve, posebne svečanosti;
- učno koncentracijo naj uvažujejo »a) z ozirom na realistiške predmete, b) na panoge jezikovnega pouka, c) na medsebojno razmerje poedinah beril po vsebini«;
- v skladu z načrtom realistiškega pouka naj učitelj izbira snov za branje;
- »vaja in uporaba jezikovnih in pravopisnih pravil« ter »začetek spisovnega pouka« naj se naslanjata na čitanko;
- berila naj se med seboj dopolnjujejo po sorodnosti vsebin – učitelj naj smiselno povzame večje skupine sorodnih beril;
- čtivo (proza in poezija) naj se menjava, učitelj naj se izogiba zaporednim predstavitvam enih in istih zvrsti;
- vse čtivo naj se po oddelkih predela »v dvoletnem kolobarju« (Fink 1920: 15).

Konkretnjših didaktičnih priporočil o pouku slovenščine je dolgo primanjkovalo.⁵ Fink (1920: 33) je poudaril, naj učitelji k razpravi o umetnostnem besedilu na višji stopnji osnovne šole dodajo »kratke črtice o življenju in delovanju pesnikov in pisateljev, ne o vseh, samo o najznamenitejših⁶ in tudi pri teh le

⁴ Fink (1920: 11) je priporočal, naj čitanka »seznanja učence s proizvodi najboljših slovenskih pesnikov in pisateljev, vrh tega mora imeti primere, bodisi v originalu ali v prestavi, iz sorodne hrvatske in srbske književnosti. Treba pa bo nabirati cvetje po polju drugih slovanskih literatur«. In še: »Poleg čitank čitajmo klasične umotvore – tudi obširnejša dela – kakor Stritarjeve spise za mladino, nekaj Jurčiča, Meškove povesti za mladino i. dr.«

⁵ Poljaka (1983) je presenetilo, da do 80. let 20. stoletja znanstvene študije o didaktičnem oblikovanju učbenikov še niso obstajale. Več naj bi bilo razpravljanja o organizaciji izdajanja učbenikov ter o določitvi njihove cene.

⁶ Tako najdemo v Rapetovi *Četrtni čitanki* (1922) v poglavju VIII. *Nekaj velikih naših mož* zgolj osem krajših zapisov o avtorjih, in sicer o Vodniku, Prešernu, Slomšku, Stritarju, Levstiku, Jurčiču, Erjavcu in Karadžiću.

to, kar je razumljivo učencem. Posebno pozornost mora obračati učitelj na one pisatelje in pesnike, ki so ožji, bližji rojaki dotičnega šolskega kraja ali okraja. [...] Na višji stopnji naj se učencem podajajo dogodbe (anekdote) iz življenja naših književnikov, zlasti tiste, ki zanimajo otroškega duha, torej v prvi vrsti iz mladostne dobe, ter se naj tudi v primerni obliki razkriva delovanje teh imenitnih in slavnih mož.« (Fink 1920: 33) UN so v času Države SHS zahtevali v okviru pouka književnosti tudi obravnavo književne teorije ter nekaterih hrvaških in srbskih⁷ književnikov in njihovih del (Varl 1963).

Cedilnik idr. (1975) so v *Vzorcu razvrstitve učne snovi za slovenski jezik v osnovni šoli* predvideli, da učenci v 8. razredu spoznajo »ljudsko slovstvo, Trubarja, Linhart, Vodnika, Vuka Karadžića, Levstika, Aškerca, Ketteja, Murna, Cankarja, Župančiča, Gradnika, Kosovela, Kajuha, Bora, Ingoliča Čosića, Maksimovićevo, Pavčka, Kovića, Menarta«. Menili so, da je prav, »da zna učenec kronološko razvrstiti besedne umetnike in spozna pomen značilnejših literarnih obdobj (protestantizem, prosvetljenstvo, romantika, realizem, moderna, partizanska književnost in sodobnost)« (Cedilnik idr. 1975: 111).

UN iz leta 1983 je za 5., 6. in 7. razred osemletke predvideval branje in pisanje, jezikovno vzgojo (skladnja, oblikoslovje, glasoslovje s pravorečjem, pravopis), ustno in pisno sporočanje ter jezikovne zvrsti, književno vzgojo (umetnostna besedila, književne pojme), filmsko in televizijsko vzgojo (*Predmetnik in učni načrt za slovenščino* 1983; povzeto po Jaušovec 2013).

Trenutno veljavni UN za pouk slovenščine (sprejet 2018) predvideva, da učenci tretjega vzgojno-izobraževalnega obdobja poznajo »začetke slovenskega (knjižnega) jezika in njegov razvoj skozi stoletja ter razvoj slovenske pisave«. Besedila znajo umestiti v časovni okvir njihovega nastanka ter se zavedajo pomena posameznih literarnozgodovinskih obdobj v razvoju književnosti, med katerimi je (v 9. razredu) tudi protestantizem. Med protestantskimi avtorji, ki jih morajo poznati, je samo Primož Trubar, medtem ko so bile v učnem načrtu, veljavnem od 2002, med predlaganimi besedili za uresničevanje ciljev navedene tudi Bohoričeve *Zimske urice*; trenutno veljavni UN seznama predlaganih besedil ne vsebuje oziroma celo odsvetuje učiteljem izbor prevelike količine besedil.

⁷ Slovenščino je leta 1929 zamenjal nov predmet, srbsko-hrvaško-slovenski jezik (Gabrič 2009: 23).

Adam Bohorič v starejših učbenikih in berilih

Najprej velja opozoriti, da je bilo v pregled vključenih več osnovnošolskih čitank, kot jih je opisanih v analizi, od *Tretjega berila za občne ljudske*⁸ šole (1888) in Josin-Ganglovega *Tretjega berila za štirirazredne in večrazredne občne ljudske šole* (1902) do Schreinerjeve *Čitanke za obče osnovne šole* iz leta 1924, *Veselega doma* (1965) in *Lepe naše domovine* (1940). To niso berila, kot jih poznamo danes, saj poleg leposlovja vsebujejo tudi besedila, ki pokrivajo področja drugih šolskih predmetov, npr. zgodovine (*Atila in slovenska kraljica, Kako je bil iznajden smodnik ...*), zemljepisa (*Blejsko jezero, Avstrijske Alpe ...*) in naravoslovnih predmetov (*Hruška in jablana, Živo srebro, Magnetizem, Zračni tlak ...*), kar je razvidno že iz naslovov posameznih sklopov, predstavljenih v kazalu – npr. v Josin-Ganglovem berilu najdemo naslednje: I. Zabavi in pouku; II. Cerkev, šola in hiša; III. Letni časi; IV. Priroda – A. Prirodopisje, B. Prirodoslovje; V. Dom in svet – A. Zemljepisje, B. Zgodovina. Kazalo Schreinerjeve *Čitanke za občne ljudske šole* (IV. del, 1911) pa zaobsega: I. Povesti, pravljice, bajke, legende, basni in pesmi; II. Dom in svet; III. Iz knjige prirode – A. Človek, B. Iz prirodopisja, C. Iz prirodoslovja; IV. Iz preteklih časov.

Fink (1920) je bil kritičen do zajemanja vsebin, ki poleg leposlovja zadevajo tudi področja drugih predmetov:

Starejše naše čitanke so posnemale nemške realistiške čitanke, ki so nastale sredi 18. stoletja v dobi živahnega zanimanja za študije prirodoslovne vede in zemljepisja. Hoteli so tudi v šolo presaditi ta prizadevanja ter so polagoma iz čitank naredili neko enciklopedijo vsega realistiškega znanja. Sicer pa so bile slovenske čitanke le slab posnetek nemških; realistiški spisi so vsi poslovenjeni iz nemščine.

Pozneje so se izdajatelji čitank oprijeli etiške smeri ter so sprejemali v berila tudi posvetne povesti, pesmi, reke, pregovore, sploh sestavke etiške vsebine. Realistiški sestavki pa so ostali tudi sedaj samo znanstveni, trezni in suhoparni. O poeziji in morali ni bilo ne duha ne sluha! Vendar pa bi naj učinkovalo vsako berilo le v to svrhu. Zraven tega pa naj čitanka obsega bisere narodne književnosti, zlasti lepe proze in poezije. Te ideje so pri nas prvič zastopale Schreinerjeve–Hubadove čitanke in tudi »Šolski list« hodi deloma po tej poti. (Fink 1920: 10)

V starejših berilih so se zaradi preteklega intenzivnega vpliva Katoliške cerkve na šolski sistem pojavljale tudi molitve in sestavki z versko tematiko. Naloga učiteljev je bila, da učencem predstavijo takratne vladarje in njihove zmage. Mlade so vzgajali v duhu ponižnosti, podrejenosti političnemu sistemu ter spoštovanja

⁸ Štiriletna nižja ljudska šola, ki na Slovenskem sicer ni bila novost, je postala po sprejetju zakona o osnovnih šolah decembra 1929 obvezna. Naslednja štiri leta (od uveljavitve šolskega zakona 1869 je bila namreč predpisana osemletna šolska obveznost) so lahko učenci izbrali štiriletno višjo ljudsko šolo, nižjo gimnazijo, meščansko ali strokovno šolo (prav tam: 23).

do cesarja in Cerkve (Potočnik 2009). Funkcija čitank je bila v prvi vrsti vzgojna: »Izmed glavnih namenov stoji vzgoja na prvem mestu. Vsebina berilnih sestavkov naj učinkuje predvsem na srce.« (Fink 1920: 10) V njih je protestantizem kot gibanje v 16. stoletju le redko omenjen – če je, je v sklopu pouka zgodovine, ne pa slovenskega jezika. Protestantizem je imel navadno bolj negativen prizvok, kar odseva naslednji zapis v Schreinerjevi *Čitanki* (1911) v poglavju *Lutrovstvo med Slovenci*, katerega avtor je Josip Apih.⁹ Bohoriča je poleg Trubarja, Krelja in Dalmatina omenil zgolj kot enega izmed slovenskih »lutrovcev«:

Komaj je bil nastopil Luter, že je našlo njegovo seme rodovitna tla tudi po habsburških deželah, najprej na Češkem. [...] Hudo zatirani kmetje so radi poslušali krivoverce; v verskih stvareh so bili sicer neuki, ker je takrat nedostajalo dobrih duhovnikov, a nova vera jim je obetala »svobode«, ki so si jo tolmačili po svoje.

Prvak slovenskih lutrovcev je bil ljubljanski kanonik, Primož Trubar; njemu se je pridružilo še več drugih: Boštjan Krelj, Juri Dalmatin in Adam Bohorič. S propovednic so oznanjevali narodu Lutrovo vero, češ, da tako uči »čisti evangelij«, posnemali so njegove obrede, slovenili njegove spise in zlagali duhovne pesmi ter jih širili med narodom. Hoteč utemeljiti novostvstvu trdno podlago, so se poprijeli prevoda sv. pisma. Tako se je pričelo novoslovensko slovstvo. Navedene in druge novoverske knjige so se natiskovale zlasti po nemških tiskarnah (v Tübingi, v Urahu, v Rezu in v Wittenbergu). Vtihotapljali so jih v sodih ali v krošnjah v deželo ter jih razširjali med narodom. Malo je bilo sicer ljudi, večših čitanju, a okrog njih so se zbirali občani ter poslušali branje. Ustanovili so lutrovci tudi več šol, da bi v njih zaplodili po deželi šolsko omiko ter z njo vred tudi novo vero. Nihče ni motil tega reformacijskega delovanja; samo Ferdinand I. (1522–1564) in sin njegov Karel Katoličan (1564–1590), vladar Notranje Avstrije, sta se mu protivila ter izkušala protestantstvu zapreti pot v svoje dežele. Po njiju ukazu so mnogi luteranski propovedniki morali zapustiti domovino, a našli so navadno varno zavetje med somišljeniki na Nemškem, zlasti v Tübingi; odtod izvira slovenska psovka »tiblingar« ...

[...] kmalu je bilo zopet dovolj katoliških duhovnikov in povsod se je zopet obhajala katoliška služba božja. (Schreiner 1911: 292)

V Rapetovi *Četrta čitanka* (1922) je protestantizem pozitivno ovrednoten. Avtorica besedila (podp. Debelakova) ga v poglavju *Protestantizem in začetek slovenske književnosti* takole opiše:

Iz nemških dežel je prišel protestantizem tudi k nam. Ljubljanski duhovnik Primož Trubar ni le razširjal nove vere s pridigo, ampak kakor Luter na Nemškem je tudi on začel pisati knjige. Vedel je, da je Slovincem treba slovenskih knjig. Leta 1550. so izdali prvi dve slovenski tiskani knjigi: Katekizem in Abecednik. Abecednik je Trubar izdal zato, da bi se Slovenci naučili čitati, ker takrat je le malokateri znal pisati in čitati. Važen pa je takisto prevod Sv. pisma. Trubarju torej gre glavna zasluga, da so začeli tiskati knjige v slovenščini.

⁹ Rojen 16. 3. 1853, umrl 19. 1. 1911. »Poleg pedagoškega dela se je ukvarjal tudi s pisanjem zgodovinskih razprav in knjig ter publikacij, ki so obravnavale zgodovino slovenskega šolstva.« (Slovenska biografija, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi130065/>)

Imeli smo potem še več mož, ki so sestavljali slovenske protestantovske knjige. Protestanti pa so skrbeli tudi za šole. V naših krajih so poučevali v nižjih razredih verouk v slovenskem jeziku. (Rapè 1922: 306)

Za razliko od prejšnjega besedila je v tem zaznati naklonjenost do protestantskih duhovnikov, vendar je izrecno omenjen le Trubar. Podobno je v kar nekaj pregledanih berilih, npr. v Rapetovi *Četrti čitanki* (1922) in *Veselem domu* (1965). Prvo analizirano berilo, v katerem je posebej omenjen Adam Bohorič, je Schreinerjeva *Čitanka za obče ljudske šole* (1911) s poglavjem *Lutrovstvo med Slovenci*.

Francka Varl v predgovoru k učbeniku *Naši književniki in njihova dela* (1963) poudarja, da je pri izbiri snovi »izhajala predvsem iz učnega načrta za današnjo [takratno] osnovno šolo, ki predvideva v okviru pouka književnosti tudi obravnavo književne teorije ter nekaterih srbskih in hrvatskih ustvarjalcev in njihovih del«. Zajela je tudi »nekaj književnikov, ki jih v učnem načrtu ni, a so njihova dela v precejšnjem številu zastopana v dosedanjih slovenskih berilih in domačem branju, ali so pa tako znani, da jih tudi v drobnem pregledu ne moremo izpustiti«. Njen priročnik je bil namenjen učiteljem slovenščine do izida primerne učbenika za pouk književnosti v osnovni šoli, pa tudi učencem naj bi olajšal zapisovanje podatkov. Delo je resda bolj priročnik za učitelje slovenščine kot učbenik, ki bi bil primeren za učence osnovnih in poklicnih šol, vendar ga posebej omenjam zato, ker izmed vseh analiziranih starejših gradiv ponuja največ informacij o Adamu Bohoriču, obenem pa edino ne samo omeni oziroma opiše njegovo slovnico, temveč tudi ovrednoti. Avtorica je v njem povzemala ugotovitve nekaterih slovenskih slovstvenih zgodovinarjev (npr. Kidriča (1938) in Rupla (1956); povz. po Pogorelec 2011: 258), ki so Bohoričevo slovnico ocenili kot jezikoslovno šibko delo, naslonjeno na latinsko slovnico Filipa Melanchtona. Pohvalila je obrazložitev bohoričice, ki pa ni bila Bohoričev izum, saj so v njej pisali že Trubar, Krelj in Dalmatin. S slovnico je slovenščina 33 let po prvem tisku dobila znanstveni dokaz svojega obstoja v knjigi, avtorica pa je poudarila tudi, da v predgovoru Bohorič z veliko vnemo in ljubeznijo piše o Slovencih in njihovi povezanosti s Slovani, kar je znova povzeto po drugih avtorjih, ki so se ukvarjali s preučevanjem Bohoriča in njegove slovnice (Pogorelec 2011: 258).

Spoznavajmo slovenski jezik (1970) in *Osmo berilo* (1986) sta gradivi, ki se po obravnavi Bohoriča ne razlikujeta v veliki meri; razlika med njima je npr. v tem, da je v berilu odlomek iz predgovora k Bohoričevi slovnici, prav tako vključuje še tri vprašanja, ki se neposredno nanašajo na Bohoriča in njegovo temeljno delo, učenci pa morajo odgovor nanje razbrati iz besedila: »Ob kateri priložnosti je nastala prva slovnica? Ali je samostojno delo? Kaj je gnalo Bohoriča, da se je lotil tega dela?« (*Osmo berilo* 1986: 46) V učbeniku *Spoznavajmo slovenski jezik* je pridan podatek o Bohoričevi narodnosti (»[...] Dalmatin in

Bohorič, ki sta bila prav tako Dolenjca.« (1970: 12)), v *Osmem berilu* pa je na kratko predstavljen še Filip Melanchton.

V *nove zarje* (1990) je berilo za osmi razred osnovne šole, ki od protestantov zajema le Bohoriča (en odlomek) in Trubarja (dva odlomka). Odlomek iz predgovora k Bohoričevi slovnici je skoraj identičen tistemu iz prej obravnavanega *Osmega berila*; gre za prevod Antona Sovreta in Kajetana Gantarja.

V učbeniku za višje razrede osnovne šole *Slovensko slovstvo skozi stoletja* (1994) je v edinem izmed vseh analiziranih učbenikov poudarjena tudi Bohoričeva funkcija organizatorja in pobudnika šolstva na Slovenskem, na oblikovanje katere je vplival Trubar.

V Tabeli 1 prikazujem povzetek analize starejših beril in učbenikov za pouk slovenščine, pri čemer me je zanimalo, katere podatke o Bohoriču zajemajo, ali je v njih ovrednotena slovnica *Zimske urice proste* in ali vključujejo kakšne naloge za učence, ki se navezujejo na Bohoriča in slovnico, ipd.

Tabela 1: Adam Bohorič v starejših učbenikih in berilih

Učbenik/ berilo	Podatki o Bohoriču	Ovrednotenje Bohoričeve slovnice	Drugi podatki, vprašanja in naloge za učence
<i>Čitanka za obče ljudske šole</i> , 1911	/	/	• posplošene značilnosti vseh protestantov (oznanjevanje Lutrove vere, posnemanje njegovih obredov, slovenjenje njegovih spisov, zlaganje duhovnih pesmi, tihotapljenje knjig iz nemških tiskarn v slovenske dežele, ustanavljanje šol ...)
<i>Naši književniki</i> , 1963	• avtor prve slovenske slovnice <i>Zimske urice</i> v latinskem jeziku, 1584	• šibko delo, prirojeno zakonitostim latinskega jezika – dobro podana obrazložitev črkopisa, ki pa ni Bohoričev izum, saj so v njem pisali že Trubar, Krelj in Dalmatin • pomen: z njo je slovenščina že 33 let po prvem tisku dobila znanstveni dokaz svojega obstoja v knjigi	• nepravilno poimenovanje črkopisa »bohoričica« v Prešernovi dobi

Učbenik/ berilo	Podatki o Bohoriču	Ovrednotenje Bohoričeve slovnice	Drugi podatki, vprašanja in naloge za učence
<i>Spoznavajmo slovenski jezik</i> , 1970	• Bohorič je bil Dolenjec • pisal je v jeziku, ki ga je rabil tudi Trubar • napisal je prvo slovensko slovnico (1584)	• s slovnico je Bohorič uzakonil Trubarjev črkopis, bohoričico	/
<i>Osmo berilo</i> , 1986	• Bohorič je avtor prve slovnice slovenskega jezika, napisane v latinskem jeziku, 1584	/	• odlomek iz predgovora k slovnici • 3 vprašanja za učence (»Ob kateri priložnosti je nastala prva slovenska slovnica?«; »Ali je samostojno delo?«; »Kaj je gnalo Bohoriča, da se je lotil tega dela?«) • Filip Melanchton, Lutrov sodelavec, pisec latinske slovnice, 1497–1560
<i>V nove zarje</i> , 1990	/	/	• odlomek iz predgovora k slovnici
<i>Slovensko slovstvo skozi stoletja</i> , 1994	• Bohorič je protestantski pisec • napisal je prvo slovensko slovnico <i>Zimske urice</i> • organizator in pobudnik šolstva na Slovenskem (ob Trubarjevih spodbudah in navodilih)	• posplošeno za vse protestante: njihova dela so pomembna za našo narodno samozavest, občutek pripadnosti ljudstvu, ki govori slovenski jezik	• vprašanje, ki zahteva poimenovanje drugih protestantskih piscev ter opis njihovega pomena za slovenščino (»Poimenuj še nekaj pomembnejših slovenskih protestantskih piscev in navedi, kaj so naredili«)

Adam Bohorič v novejših učbenikih in berilih

Od novejših osnovnošolskih gradiv (2000–) ponujata največ podatkov o Bohoriču berilo *Z roko v roki* (2002) in učbenik *Znanka ali uganka 9* (2013). Prvi zajema odlomek iz predgovora k slovnici, ki mu je priložena tudi slika naslovnice, pod odlomkom pa najdemo v oglatem oklepaju izgovor latinskega naslova slovnice ter razlago o namenu sestanka revizijske komisije v Ljubljani, del katere sta bila tudi Dalmatin in Bohorič (o tem je namreč govor v začetku odlomka). Ovrednotenje

slovnice je v tem priročniku v primerjavi z drugimi dobro podano: »[...] je prva uzakonila slovenski knjižni jezik, predstavila njegova pravila in črkopis, [...]«; »[...] je bila napisana po zgledu latinske, zato je spregledala nekatere značilnosti slovenščine, vendar je kljub temu ostala v veljavi dobrih dvesto let« (Cirman idr. 2002: 19). V rubriki *Besedilo ti pove* so vprašanja nižjih taksonomskih stopenj (poznavanje, razumevanje), rubrika *Beseda je tvoja* spodbuja učenčevo kritičnost in je zasnovana za timsko delo (učenec mora podati svoj pogled na slovensko slovnico), v njej pa je predlagan tudi naslov za doživljajski spis (*Moje prvo srečanje s slovnico*), ki poziva k razvoju kreativnosti. Rubrika *Vaje* učence nagovarja, da sami raziščejo še novejše slovnice; pri tem je poudarek zlasti na razvoju njihove individualnosti in vedoželjnosti, učitelj pa lahko pri tem spretno vključi uporabo IKT in jim predstavi spletni portal *Fran*.¹⁰

Učbenik *Znanka ali uganka 9* (2013) zajema večino podatkov o Bohoriču, ki so predstavljeni tudi v drugih priročnikih, dodaja pa, da je bila slovnica izdana v Wittenbergu in da je Bohorič poenostavil nemški pisni sistem – sičniki in šumevci so pregledno predstavljeni v tabeli. Slovnica je ovrednotena kot zelo pomembna knjiga, v kateri se je uveljavil takratni črkopis bohoričica. Sledijo naloge za učence, ki podobno kot v berilu *Z roko v roki* prehajajo od nižjih do višjih taksonomskih ravni ter spodbujajo individualno delo in željo po dodatnem raziskovanju. Učenci morajo celo prelistati spletno verzijo Bohoričeve slovnice in o vtisih poročati v razredu; takšne naloge so še posebej dobrodošle, saj omogočajo neposredno rokovanje z zgodovinskimi viri, česar pri pouku slovenščine na splošno primanjkuje.

V učbeniku *Slovenščina v oblaku 9* (2019) Adam Bohorič ni samo »še en protestant«, ampak tudi ravnatelj ljubljanske stanovske srednje šole – ta njegova funkcija je zelo redko poudarjena. Učbenik mdr. vključuje nalogo, ki zahteva učenčevo individualno raziskovanje: »V katerem jeziku je bila napisana prva slovenska slovnica slovenskega jezika Adama Bohoriča? Razišči, zakaj prav v tem.« (Stritar Kučuk idr. 2019: 11) Ponuja tudi zanimivo uvodno motivacijo, saj je ob začetku obravnave sklopa o zgodovini slovenskega jezika zastavljeno vprašanje o najpomembnejših osebnostih slovenske zgodovine. Menim, da bi kakovostna obravnava Adama Bohoriča in njegovega pomena za razvoj slovenskega knjižnega jezika lahko privedla do tega, da bi učenci naslednjič ob podobnem vprašanju poleg Trubarja navedli tudi njega.

¹⁰ Zlasti zavihek *Zbirke > Slovenske slovnice in pravopisi* (<https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/>).

V berilu *Novi svet iz besed 9* (2019) je Bohorič predstavljen v poglavju *Jezikični možje* (avtor besedila je Kozma Ahačič). Adam Bohorič je omenjen kot pomemben ustvarjalec pri razvoju knjižne slovenščine, v rubriki *Literarnovedna pojasnila* pa kot eden izmed najpomembnejših slovenskih protestantov in avtor prve slovnice slovenskega jezika. Nekoliko zmoti odlomek iz Bohoričevega šolskega reda, ki učence z navedbo vira zavajajoče napeljuje k mišljenju, da je njegov avtor Primož Trubar. Pohvaliti pa velja kreativno naravnano nalogo za učence, ki velevali, naj zapišejo svoj šolski red in ga primerjajo s tistim v berilu. Ena izmed nalog jih poziva, da organizirajo okroglo mizo in debatirajo o razlikah med redom in disciplino v šoli nekoč in danes, kar je dobra podlaga za razvoj timskega dela in napredovanje na področju učenčevega javnega nastopanja.

Učbenika *Slovenščina 9* (2009; 2015) Adama Bohoriča podobno kot večina drugih gradiv označujeta kot avtorja prve slovnice slovenskega jezika v latinščini. Slovnica je posredno, skupaj z ostalimi protestantskimi deli, pozitivno ovrednotena, saj je Slovincem omogočila, da smo postali narod z razvito knjižno kulturo, kultivirana beseda pa je postala dostopna vsem ljudem. Druga izdaja učbenika (2015) se od prve razlikuje zgolj v tem, da je osiromašena na račun fotografije naslovne strani slovnice.

Berilo *Skrivno življenje besed 9* (2009) mdr. informira učence o tem, da je Bohoričeva slovnica nastala ob jezikovnem pregledu prevoda Dalmatinove *Biblije*, ponuja pa jim tudi zanimivo nalogo višje taksonomske stopnje, in sicer idejo za književni spis: »Označi ustvarjalce in dela protestantizma in njihov pomen.« (Honzak idr. 2009: 161) Naslov slovnice je v tem berilu naveden zgolj v latinščini, kar bi izpostavila kot slabost zaradi težje zapomnljivosti pri osnovnošolcih.

Učbenik *Slovenščina za vsakdan in vsak dan 9* (2007), njegov mlajši sorodnik *Slovenščina za vsak dan 9* (izdaja s plusom, 2017), berilo *Svet iz besed* (2007) in samostojni delovni zvezek *Od glasov do knjižnih svetov 9* (2020), v katerem sta obravnavana tako jezik kot književnost, so gradiva, v katerih je Bohorič najmanj zastopan. Prinašajo le nekatere osnovne podatke, npr. o njegovem avtorstvu prve slovnice slovenskega jezika v latinščini, izdane leta 1584, ali še tega ne. Vprašanja ob zaključku sklopa o protestantizmu oz. zgodovini slovenskega knjižnega jezika so večinoma prve taksonomske ravni, saj preverjajo učenčevo zapomnitev novih spoznanj. Samostojni delovni zvezek vključuje še odlomek iz šolskega reda, ki ga je Bohorič napisal za ljubljansko stanovsko šolo.

Tabela 2 prikazuje povzetek analize novejših gradiv, ki obravnavajo Adama Bohoriča.

Tabela 2: Analiza novejših učbenikov in beril

Učbenik/ berilo	Podatki o Bohoriču	Ovrednotenje Bohoričeve slovnice	Drugi podatki, vprašanja in naloge za učence
<i>Z roko v roki</i> , 2002	Bohoričeva udeležba na sestanku z drugimi protestantskimi izvedenci (namen: pregled Dalmatinovega prevoda <i>Biblije</i>)	- prva slovnica, ki je uzakonila slovenski knjižni jezik, predstavila njegova pravila in Trubarjev črkopis, v 1. pol. 19. st. poimenovan bohoričica - slovnica je napisana po zgledu latinske, zato je spregledala nekatere značilnosti slovenščine, a kljub temu ostala v veljavi dobrih dvesto let	- odlomek iz predgovora k slovnici - fotografija naslovnice (na dveh mestih) - o Filipu Melanchtonu - naloge, ki se navezujejo na odlomek - naloge višjih taksonomskih stopenj - izgovor latinskega naslova slovnice
<i>Slovenščina za vsakdan in vsak dan 9</i> , 2007	avtor prve slovnice slovenskega jezika v latinščini	/	vprašanje o piscu prve slovnice slovenskega jezika
<i>Svet iz besed</i> , 2007	avtor prve slovnice slovenskega jezika	/	/
<i>Skrivno življenje besed 9</i> , 2009	avtor prve slovnice slovenskega jezika, napisane v latinščini (<i>Arcticae Horulae</i>, 1584)	/	- slovnica je nastala ob jezikovnem pregledu prevoda Dalmatinove <i>Biblije</i> - slovenski protestanti kot ideja za književni spis (oznaka ustvarjalcev in njihovih del)
<i>Slovenščina 9</i> , 2009	avtor prve slovnice slovenskega jezika v latinščini	- v slovnici predstavljena izboljšana Trubarjeva pisava – bohoričica <i>Slovenci postanemo narod z razvito knjižno kulturo</i> <i>kultivirana slovenska beseda postane dostopna vsem ljudem</i>	fotografija prve strani slovnice

Učbenik/ berilo	Podatki o Bohoriču	Ovrednotenje Bohoričeve slovnice	Drugi podatki, vprašanja in naloge za učence
<i>Znanka ali uganka 9,</i> 2013	• Bohorič med pomembnejšimi protestantskimi pisci • l. 1584 v Wittenbergu izdal prvo slovnico slovenskega jezika <i>Zimske urice proste</i>, napisano v latinščini (<i>Arcticae horulae succisivae</i>) • Bohorič je poenostavil nemški pisni sistem	• zelo pomembna knjiga • v slovnici se je uveljavil črkopis bohoričica, ki ga je v svojem prevodu uporabil tudi Dalmatin	• naloga za učence, naj v <i>Priročnem slovarčku</i> preberejo gesla <i>protestantizem</i>, <i>luteranstvo</i>, <i>Biblija</i>, <i>Luter</i>, <i>Dalmatin</i>, <i>Bohorič</i>, <i>reformator</i>, <i>katekizem</i> in z njimi povezana gesla • naloga, pri kateri morajo učenci prelistati Bohoričevo slovnico in o svojih vtisih poročati v razredu • preglednica pomembnejših prvih del v slovenskem jeziku • naloga za utrjevanje (izdelava preglednice pomembnih dogodkov in del)
<i>Slovenščina 9,</i> 2015	• avtor prve slovnice slovenskega jezika v latinščini	• v slovnici predstavljena izboljšana Trubarjeva pisava – bohoričica • <i>Slovenci postanemo narod z razvito knjižno kulturo</i> • <i>kultivirana slovenska beseda postane dostopna vsem ljudem</i>	/
<i>Slovenščina za vsak dan 9 – izdaja s plusom,</i> 2017	• Bohorič je bil Trubarjev sodobnik • avtor prve slovnice slovenskega jezika, napisane v latinščini (1584)	/	• vprašanja prve taksonomske ravni

Učbenik/ berilo	Podatki o Bohoriču	Ovrednotenje Bohoričeve slovnice	Drugi podatki, vprašanja in naloge za učence
<i>Slovenščina v oblaku</i> , 2019	• avtor prve slovnice slovenskega jezika <i>Zimske urice</i>, napisane v latinščini • ravnatelj ljubljanske srednje šole	• v njej so določena pravila za pisavo bohoričico, ki se je uporabljala do 19. st.	• fotografija naslovnice <i>Zimskih uric</i> • naloga, ki zahteva dopolnjevanje • naloga, ki zahteva učenčevo raziskovanje
<i>Novi svet iz besed</i> 9, 2019 (poglavje <i>Jezični možje</i> (K. Ahačič))	• Bohorič kot pomemben akter pri razvoju knjižne slovenščine • med najpomembnejšimi slovenskimi protestanti • avtor prve slovnice slovenskega jezika	/	• odlomek iz šolskega reda, pri čemer ni navedeno, da je avtor Bohorič • naloge višjih taksonomskih ravni, ki se navezujejo na šolski red
– – (tabela <i>Obdobja književnosti in besedila v berilih NSIB</i>)	• »drugi protestantski pisci: Adam Bohorič [...]«	/	/
<i>Od glasov do knjižnih svetov</i> , 2020	• avtor prve slovenske slovnice <i>Zimske urice proste</i>, pisane v latinščini, 1584	/	• odlomek iz šolskega reda

Sklep

Analiza zastopanosti Adama Bohoriča v osnovnošolskih učbenikih in berilih je privedla do spoznanja, da je obravnava tega avtorja v obdobju primarnega izobraževanja bolj ali manj površinska. Seveda tega ne moremo posploševati na pouk slovenščine kot tak, saj je odvisno predvsem od učitelja, na kakšen način ga predstavi učencem in ali je zmožen preseči okvire učbeniških razlag. Sodeč po izmenjavi mnenj in izkušenj so mu nekateri učitelji lani, ob njegovem

jubileju, namenili nekoliko več pozornosti, kot mu jo dajejo analizirane šolske knjige, zlasti v okviru projektne tedna, kar predlaga tudi UN: »Medpredmetno povezovanje zato lahko poteka na ravni vsebin (npr. tema protestantizma v okviru projektne tedna)« (2018: 74). Gradiva sicer sledijo učnim načrtom, ki Bohoričevih besedil že v preteklosti niso predvidevali kot obvezno sestavino pri pouku slovenščine. V učnem načrtu iz l. 2002 je odlomek iz *Zimskih uric* v 9. razredu predviden kot predlagano besedilo za uresničevanje ciljev, medtem ko posodobljeni UN (2018) predlaganih besedil ne vsebuje, ampak določa tiste avtorje, ki naj jih učitelj obravnava v tretjem izobraževalnem obdobju – med njimi pa Bohoriča ni. Posebej je v učnem načrtu poudarjeno, naj se v povezavi s poukom književnosti spozna zgodovina slovenskega (knjižnega) jezika, kar dopušča precej možnosti za obravnavo slovenskih protestantskih piscev.

Medtem ko je v najstarejših analiziranih berilih oz. čitankah ter učbenikih (Schreiner 1911; Rapè 1922; Varl 1963; Bunc 1970; *Osmo berilo*, 1986; *V nove zarje*, 1990; *Slovensko slovstvo skozi stoletja*, 1994) postreženo zgolj s suhoparnimi razlagami o pomenu Bohoriča in njegove slovnice, kvečjemu pa je vključen še odlomek iz predgovora k slovnici in kakšno vprašanje nižje taksonomske stopnje, ki zahteva učenčevo zapomnitev novih dejstev, prinašajo novejši učbeniki (zlasti: *Z roko v roki*, 2002; *Znanka ali uganka 9*, 2013; *Slovenščina v oblaku*, 2019) z didaktičnega vidika bolj dodelano obravnavo, saj ob razlagi vključujejo dobre uvodne motivacije, fotografije (naslovne strani slovnice), vprašanja in naloge višjih taksonomskih stopenj (sinteza, vrednotenje) ter dodatna pojasnila (npr. o Filipu Melanchtonu, sestanku revizijske komisije). Učbenik *Znanka ali uganka 9* celo vabi učence, naj prelistajo elektronsko verzijo *Zimskih uric*, kar je še posebej dobrodošlo, saj se zdi, da je konkretnega rokovanja s starejšimi besedili na osnovnošolski ravni premalo. Tudi vizualno so novejši učbeniki veliko bolj privlačni od starejših.

Odlomek iz šolskega reda vključujeta le berilo *Novi svet iz besed 9* (2019) in samostojni delovni zvezek *Od glasov do knjižnih svetov 9* (2020), pri čemer v berilu ni navedeno, da je njegov avtor Adam Bohorič. Učbenika *Slovensko slovstvo skozi stoletja* (1994) in *Slovenščina v oblaku* (2019) sta edina, ki omenjata funkcijo Bohoriča kot ravnatelja ljubljanske stanovske šole oziroma pobudnika razvoja šolstva na Slovenskem. Ta pomen bi se v prihodnjih osnovnošolskih gradivih zagotovo moral bolj poudariti, saj bi se tako presegli tudi okviri aktualnega učnega načrta, ki Bohoriču v tem oziru ni najbolj naklonjen.

Kratice

SBL – Slovenski biografski leksikon

UN – učni načrt

Literatura

Milena BLAŽIČ, Blanka BOŠNJAK et al., 2007: *Svet iz besed: berilo za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.

Stanko BUNC, 1970: *Spoznavajmo slovenski jezik: jezikovna vadnica za VIII. razred osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Nana CAJHEN, Nevenka DRUSANY et al., 2017: *Slovenščina za vsak dan 9 – izdaja s plusom: učbenik za slovenščino v 9. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.

Danica CEDILNIK, Magda JUVAN et al., 1975: *Vzorec časovne razvrstitve učne snovi za slovenski jezik v osnovni šoli*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo.

Jože CIPERLE, Andrej VOVKO, 1987: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

Majda CIRMAN, Lidija GOLC et al., 2002: *Z roko v roki: berilo za osmi razred 8-letne osnovne šole, berilo za deveti razred 9-letne osnovne šole*. Ljubljana: DZS.

Milena ČUDEN, Tatjana KOŠAK, Jerica VOGEL, 2009: *Slovenščina 9: učbenik za slovenski jezik v devetem razredu osnovne šole*. 2. ponatis. Ljubljana: Mladinska knjiga.

– –, 2015: *Slovenščina 9: učbenik za slovenski jezik v 9. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Nevenka DRUSANY, Nana CAJHEN, Dragica KAPKO et al., 2007: *Slovenščina za vsak dan in vsak dan 9: učbenik za slovenščino v devetem razredu devetletne osnovne šole*. Ljubljana: Rokus.

Franc FINK, 1920: *Posebno ukoslovje slovenskega učnega jezika v osnovni šoli*. Ljubljana: Slovenska šolska matica.

Pavle FLERÈ, Josip JURANČIČ, Andrej SKULJ, Ernest VRANC, 1940: *Lepa naša domovina. Čitanka za četrti razred osnovnih šol*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Fran, spletni portal. Zbirke – Slovenske slovnice in pravopisi. Dostopno na <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/> (ogled 15. 10. 2020).

Aleš GABRIČ, 2009: *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Ljubljana: NUK.

Mojca HONZAK et al., 2009: *Skrivno življenje besed: berilo 9 za deveti razred osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Špela JAUŠOVEC, 2013: *Osnovnošolski sistemi na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Diplomsko delo.

Gregor KOCIJAN, Stanko ŠIMENC, 1990: *V nove zarje: slovensko berilo za osmi razred osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

– –, 1994: *Slovensko slovstvo skozi stoletja: učbenik za višje razrede osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Marta KOCJAN-BARLE, Milena SMISL, 2013: *Znanka ali uganka 9: slovenščina za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana: Modrijan.

Petra KODRE, 2020: *Od glasov do knjižnih svetov: samostojni delovni zvezek za slovenščino v 9. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.

Josin MAKŠ, Engelbert GANGL, 1902: Tretje berilo za štirirazredne in večrazredne občne ljudske šole. Ljubljana. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-OT6WDBK3/6f84669d-66b1-4ffc-a6a2-5ce2896d8f58/PDF> (ogled 12. 10. 2020).

Mira MEDVED, Janko ČAR et al., 1980: *Izpolnjevanje učnega načrta iz slovenskega jezika na osnovnih šolah*. Maribor: Pedagoška akademija.

Stane MIHELICH, 1986: *Osmo berilo za osnovne šole*. 13. popravljeni natis. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Milena MILEVA BLAŽIČ, Blanka BOŠNJAK et al., 2019: *Novi svet iz besed: berilo za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.

Breda POGORELEC, 2011: Štiristo let Bohoričeve slovnice (1584). *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika: jezikoslovni spisi I*. Ur. Kozma Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Znanstvena založba Filozofske fakultete. 257–267.

Vladimir POLJAK, 1983: *Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov*. Ljubljana: DZS.

Dragan POTOČNIK, 2009: *Zgodovina, učiteljica življenja*. Maribor: Založba Pivec.

Andrej RAPČ, 1922: *Slovenske čitanke za osnovne šole: Četrta čitanka (4. in 5. šolsko leto)*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Henrik SCHREINER, 1911: *Čitanka za obče ljudske šole: Za šesto, sedmo in osmo šolsko leto štiri- in večrazrednih ljudskih šol*. I–IV. del. Dunaj: V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig.

—, 1924: *Čitanka za obče osnovne šole*. I–IV. del. Ljubljana: Kr. zaloga šolskih knjig in učil.

Slovenski biografski leksikon, Adam Bohorič. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi145314/> (pridobljeno 8. 10. 2020).

Mojca STRITAR KUČUK, Andreja MARKOVIČ, 2019: *Slovenščina v oblaku: učbenik za slovenščino v 9. razredu osnovne šole*. Ljubljana: Rokus Klett.

Valentina TOMINEC, 2009: Trubar v učbenikih za pouk slovenskega jezika med letoma 1853–1939. *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 2/18. 387–397.

Tretje berilo za občne ljudske šole (1888). Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-C2ZJFP1U/095763ef-fa3e-4a3d-981b-7e13b8bd73d3/PDF> (ogled 12. 10. 2020).

Učni načrt slovenščina – program osnovnošolskega izobraževanja. Slovenščina, 2002. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport; Zavod RS za šolstvo.

Učni načrt slovenščina – program osnovna šola (posodobljena izdaja), 2018. Dostopno na: https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/Dokumenti/Osnovna-sola/Ucni-nacrti/obvezni/UN_slovenscina.pdf (pridobljeno 6. 10. 2020).

Francka VARL, 1963: *Naši književniki in njihova dela: pomožni priročnik za pouk jugoslovanskih književnosti v osnovnih in poklicnih šolah*. Maribor: Obzorja.

Tone ZRNEC, 1965: *Veseli dom: učna knjiga za višje oddelke slovenskih šol*. Toronto: Slovenska šola Marije Pomagaj.

Povzetek

ADAM BOHORIČ PRI POUKU SLOVENŠČINE NEKOČ IN DANES

Prispevek temelji na pregledu šestih starejših in enajstih novejših čitank oz. beril ter učbenikov za pouk slovenščine; k starejšim štejem gradivo, izšlo do leta 2000, k novejšim pa tisto, ki je izhajalo od leta 2000 do danes. Ugotavljam, koliko pozornosti so namenjali oz. namenjajo snovalci učbenikov obravnavi Adama Bohoriča, avtorja prve slovnice slovenskega jezika v latinščini, ki je lani praznoval 500. obletnico rojstva, ter na kakšen način je prikazano njegovo življenje in delo.

Nekatere šolske knjige vsebujejo predgovor k *Zimskim uricam*, medtem ko si v posameznih Adam Bohorič ni zaslužil niti omembe. V številnih so zastopana zgolj Trubarjeva besedila. V starejših učbenikih in berilih je poudarek na prikazu odlomkov – zlasti predgovora –, pa tudi na predstavitvi pravopisa Bohoričeve slovnice; predstavitev snovi ne temelji na dodelanosti z didaktičnega vidika tako kot v novejših gradivih. Za novejše priročnike večinoma velja pravilo »manj je več«; ti se v večji meri posvečajo nazornemu podajanju snovi, vključitvi slikovnega gradiva, pogosto odlomku oz. avtorjevemu življenjepisju sledijo tudi vprašanja in naloge višjih taksonomskih ravni.

Analiza zastopanosti Adama Bohoriča v osnovnošolskih učbenikih in berilih je privedla do spoznanja, da je obravnava tega avtorja v obdobju primarnega izobraževanja bolj ali manj površinska – tega sicer ne moremo posploševati na pouk slovenščine kot tak, saj je odvisno predvsem od učitelja, na kakšen način ga predstavi učencem in ali je zmožen preseči okvire učbeniških razlag.

Zusammenfassung

ADAM BOHORIČ IM SLOWENISCHUNTERRICHT EINST UND HEUTE

Der Artikel basiert auf einer Rezension von sechs älteren und elf neueren Lese- und Lehrbüchern für den Slowenischunterricht an der dritten Stufe der Grundschule; zu den älteren Lehrbüchern zählen Ausgaben vor dem Jahr 2000, zu den neueren diejenigen, die von 2000 bis heute erschienen sind. Von Interesse war, wie viel Aufmerksamkeit der Behandlung von Adam Bohorič, dem Autor der ersten auf Latein verfassten Grammatik der slowenischen Sprache gewidmet und wie sein Leben und Werk dargestellt wird.

Einige Lehrbücher enthalten ein Vorwort zu *Zimske urice*, während in anderen Adam Bohorič nicht einmal erwähnt wird; sehr viele davon schließen nur ausgewählte Texte von Trubar ein. In älteren Lehr- und Lesebüchern liegt der Schwerpunkt auf der Darstellung von Textausschnitten – insbesondere aus dem Vorwort – sowie auf der Darstellung der Schrift Bohoričica; der Lehrstoff wird didaktisch nicht aufbereitet. Neuere Lehrwerke unterliegen oft der Regel Weniger ist mehr; sie achten mehr auf die visuelle Präsentation des Lernmaterials und enthalten viel Bildmaterial, oft Abbildungen textueller Ausschnitte aus der Grammatik oder die Biografie des Autors; mitunter sind sie auch didaktisch aufbereitet.

Die Analyse der Lehrwerke hinsichtlich der Darstellung von Adam Bohorič führt zur Erkenntnis, dass seine Behandlung in der Grundschulzeit mehr oder weniger oberflächlich ist. Dies lässt sich allerdings nicht generell auf die Konzeption des Slowenischunterrichts zurückführen, denn es ist hauptsächlich vom jeweiligen Lehrer abhängig, wie er die Thematik behandelt und inwiefern er entsprechende Fachkompetenzen dazu besitzt.

Adam Bohorič v srednješolskih berilih

Franci Just

Srednja poklicna in tehniška šola Murska Sobota, Šolsko naselje 12,
SI 9000 Murska Sobota, franci.just@guest.arnes.si

Prispevek predstavlja zastopanost Adama Bohoriča v srednješolskih berilih od srede 19. stoletja do danes, tako da v prvem delu opisuje njegov delež med drugimi protestantskimi pisci, v drugem delu razčlenjuje načine predstavljanja Bohoričevega slovstvenega dela v luči uporabljenega spremljevalnega instrumentarija in odlomkov, v zaključnem delu pa na primeru vprašanj in nalog iz štirih novejših beril predstavlja izrabo didaktičnih potencialov Bohoričevega predgovora k njegovi slovnici.

Das Thema des Beitrags ist die Behandlung Adam Bohoričs in den Lesebüchern der Sekundarstufe von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Im ersten Teil wird sein Anteil unter anderen protestantischen Schriftstellern beschrieben, im zweiten Teil erfolgt die Analyse der Art und Weise der Präsentation seines Werks im Lichte des begleitenden Instrumentariums und der zitierten Passagen, anschließend folgt die Diskussion des didaktischen Potenzials von Bohoričs Vorwort zu seiner Grammatik, und zwar am Beispiel der Fragen und Übungen aus vier neueren Lesebüchern.

Ključne besede: Trubar, Dalmatin, Krelj in Bohorič v srednješolskih berilih, literarnozgodovinska in didaktična obravnava Adama Bohoriča v srednješolskih berilih

Schlüsselwörter: Trubar, Dalmatin, Krelj und Bohorič in den Lesebüchern der Sekundarstufe, literaturgeschichtliche und didaktische Behandlung von Adam Bohorič in den Lesebüchern der Sekundarstufe

Uvod

V prispevku povzemam rezultate raziskave, v kateri sem z zornega kota prezentacije Adama Bohoriča pregledal reprezentativna sodobna srednješolska berila za gimnazije in štiriletno srednje strokovne šole ter njim ekvivalentna berila iz starejših obdobj.¹ Do leta 1958, ko se je v takratni Jugoslaviji temeljito spremenil izobraževalni sistem in je bila uvedena enotna obvezna osemletka, so bile ekvivalent današnjemu srednješolskemu izobraževanju: a) v habsburški monarhiji

¹ Izjemoma sem v analizo vključil tudi učbenika *Potovanje besed 3* in *Mlada obzorja 3* (za tretje leto srednjega poklicnega izobraževanja), ker so informacije o protestantskih piscih v njih temelj za obravnavo književnosti slovenske reformacije v nadaljevalnem programu poklicno-tehniškega izobraževanja, in tudi učbenika *Potovanje besed 4* ter *Mlada obzorja 4* dijake eksplicitno napotujeta na omenjena učbenika za srednje poklicno izobraževanje.

in Avstro-Ogrski poklicna šola, višja realka, višja gimnazija, učiteljsišče; b) v Kraljevini SHS in Kraljevini Jugoslaviji višja gimnazija, višja realka, realna gimnazija, višja srednja šola; c) v drugi Jugoslaviji (do 1958) višja gimnazija, višja realka, realna gimnazija in višja srednja šola. Berila zanje so sestavljavci, glede na ciljne naslovnike, opremljali z oznakami kot »za peti, šesti ... gimnazijski razred«, »za peti, šesti ... razred srednjih šol«, »za višje gimnazije in realke«, »za višje srednje šole« ali »za višje in njim sorodne srednje šole«. V Socialistični federativni republiki Jugoslaviji po letu 1958 so sistem štiriletnega srednješolskega izobraževanja tvorile gimnazije ter srednje tehniške šole, v Republiki Sloveniji pa ga sestavljajo gimnazije in srednje strokovne šole s programom srednjega strokovnega in nadaljevalnim programom poklicno-tehniškega izobraževanja.

V prvem delu raziskave, ki se je osredotočila na vprašanje, kako so v srednješolskih berilih zastopani štirje osrednji slovenski protestantski pisci (Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Adam Bohorič, Sebastijan Krelj) in kolikšen delež med njimi gre Bohoriču, sem uporabil kvantitativno metodo, tako da sem evidencial količino vključenih odlomkov² iz njihovih del ter obseg spremljevalnega instrumentarija;³ pri slednjem je bila kot »merska enota« uporabljena učbeniška stran. Drugi del raziskave je bil osredotočen na prezentacijo Bohoriča v srednješolskih berilih, v njem sem iskal odgovor na vprašanje, kako je avtor v njih predstavljen, kako je označeno njegovo slovstveno delo, iz katerih njegovih del so izbrani odlomki, katere vsebine izpostavljajo in kako so ti odlomki didaktično obravnavani.

Ker so berila nastajala v različnih družbenih in izobraževalnih sistemih, so rezultati raziskave predstavljeni v okviru štirih obdobj, ki so jih določale skupne jim družbeno-politične in zgodovinske razmere: od 1865 do 1918, od 1919 do 1945, od 1946 do 1990 in od 1991 do 2020.

² Kot odlomek sem upošteval pesem ali prozno besedilo, ki je dovolj obsežno in zaokroženo za dijakovo samostojno branje in didaktično obravnavo, ne pa zelo kratkih besedil, kakršnega je pri obravnavi Dalmatina npr. ponudila v svojih učbenikih Vera Gregorač s petimi vrsticami z začetka Biblije (Gregorač 1973: 79, 1977: 98).

³ V spremljevalni instrumentarij so bile zajete naslednje kategorije: a) literarnozgodovinski instrumentarij (npr. predstavitev in oznake obdobja, biografski podatki o avtorjih in podatki o njihovih delih, označitve avtorskih opusov in njihovega kulturnozgodovinskega pomena); b) literarnoteoretični instrumentarij (npr. razlage literarnih pojmov, označitve slogovnih in kompozicijskih značilnosti besedila ipd.); c) didaktični instrumentarij za samostojno delo z besedilom, ki vključuje stvarne opombe, razlage, vprašanja in naloge; č) spremljevalno slikovno gradivo (npr. slike, fotografije, risbe, tabele, preglednice ipd.).

Bohorič v srednješolskih berilih med drugimi slovenskimi protestantskimi pisci

Statistični pregled

Tabela 1: Slovenski protestantski pisci v srednješolskih berilih v obdobjih 1865–1918, 1919–1945, 1946–1990 in 1991–2020 glede na obseg spremljevalnega instrumentarija (SI) in število odlomkov (O)

		Trubar	Dalmatin	Krelj	Bohorič
1850–1918					
Miklošič 1865, 1881 ⁴	SI	3,5 str.	0,8 str.	1 str.	0,5 str.
	O	4	2	1	----
Sket 1893, 1906, 1914 ⁵	SI	10,5 str.	2,8 str.	1,7 str.	1,7 str.
	O	6	4	3	2
Povprečje	SI	7 str.	1,8 str.	1,3 str.	1,1 str.
	O	5	3	2	1
1919–1945					
Grafenauer 1922 ⁶	SI	0,1 str.	0,1 str.	0,1 str.	----
	O	14	3	2	----
Budal 1928 ⁷	SI	0,1 str.	----	----	----
	O	1	----	----	----
Gaspari 1940 ⁸	SI	1 str.	0,1 str.	0,05 str.	0,2 str.
	O	1	1	----	----
Grafenauer 1942 ⁹	SI	----	----	----	----
	O	15	4	2	1
Povprečje	SI	0,3 str.	0,05 str.	0,04 str.	0,05 str.
	O	7,75	2	1	0,25

⁴ Slovensko berilo za osmi gimnazijalni razred (Miklošič 1865): leta 1881 je izšla druga dopolnjena izdaja, predstavitev protestantskih piscev v njej je nespremenjena.

⁵ Slovenska slovstvena čitanka za sedmi in osmi razred srednjih šol (Sket 1893): leta 1906 je izšla v drugi predelani izdaji in leta 1914 še v tretji izdaji. V vseh je predstavitev protestantskih piscev enaka.

⁶ Slovenska čitanka za višje razrede srednjih in njim sorodnih šol (Grafenauer 1922): Ivan Grafenauer jo je pripravil v sodelovanju z Jankom Bezjakom in Antonom Breznikom.

⁷ Slovenski cvetnik za srednje šole (Budal 1928): avtor ga je pripravil po izpitnih načrtih za slovenščino v srednjih šolah.

⁸ Naši vodniki. Slovenska slovstvena čitanka za četrti razred meščanskih šol (Gaspari 1940): berilo so pripravili Anton Gaspari, Rudolf Pečjak in Albert Žerjav.

⁹ Slovenska slovstvena čitanka za višje razrede srednjih in sorodnih šol (Grafenauer 1942): berilo je prirejeno po prejšnjih Grafenauerjevih čitankah.

		Trubar	Dalmatin	Krelj	Bohorič
1946–1990					
Boršnik 1946 ¹⁰	SI	0,3 str.	0,2 str.	0,2 str.	0,2 str.
	O	11	4	2	1
Beličič 1947 ¹¹	SI	-----	-----	-----	-----
	O	3	2	1	-----
Merhar 1951 ¹²	SI	0,3 str.	0,2 str.	0,2 str.	0,2 str.
	O	11	3	2	1
Kos 1961 ¹³	SI	-----	-----	-----	-----
	O	3	1	1	1
Bohanec 1973 ¹⁴	SI	0,8 str.	0,5 str.	0,3 str.	0,3 str.
	O	16	5	2	1
Gregorač 1973 ¹⁵	SI	2,5 str.	0,5 str.	0,4 str.	0,75 str.
	O	4	-----	-----	-----
Gregorač 1977 ¹⁶	SI	2,5 str.	0,6	-----	0,5 str.
	O	3	-----	-----	-----
Fatur 1981 ¹⁷	SI	2 str.	0,15 str.	0,05 str.	0,05 str.
	O	1	-----	-----	-----
Kos 1987 ¹⁸	SI	0,8 str.	-----	-----	-----
	O	1	-----	-----	-----

¹⁰ *Slovensko berilo IV* (Boršnik 1946): pri pripravi tega berila za višje razrede srednjih šol so sodelovali Marja Boršnik, Alfonz Gspan, Marija Jamar, Boris Merhar, Erna Muser, Lino Legiša, Janez Logar, Mirko Rupel in Anton Slodnjak. Še enkrat je izšlo leta 1848.

¹¹ *Slovenska čitanka za višje srednje šole* (Beličič 1947).

¹² *Slovensko berilo IV* (Merhar 1951): gre za tretjo dopolnjeno izdajo *Slovenskega berila za višje razrede srednjih šol* Marje Boršnik, ki jo je pripravil Boris Merhar.

¹³ *Slovenska književnost I. Izbrana dela in odlomki* (Kos 1961): berilo so pripravili Janko Kos, Dušan Pirjevec in Stane Mihelič.

¹⁴ *Slovensko berilo za prvi razred srednjih šol* (Bohanec 1973): Franček Bohanec je bil urednik, sodelovali so Janko Kos, Boris Paternu in Franc Zadavec. Berilo je bilo kasneje izdano še 1974 in 1977.

¹⁵ *Slovenščina 1* (Gregorač 1973): berilo je podnaslovljeno *Književnost z berilom za ekonomske srednje šole*.

¹⁶ *Slovenski jezik* (Gregorač 1977): gre za prvi snopič učbenika za usmerjeno izobraževanje, ki je vseboval – kot je navedeno v podnaslovu – berilo z analizo, literarno zgodovino in teorijo.

¹⁷ *Književnost 1* (Fatur 1981): učbenik je bil namenjen za srednje izobraževanje po skupnih vzgojno-izobrazbenih osnovah; do leta 1986 je bil trikrat ponatisnjen.

¹⁸ *Berilo 1* (Kos 1987): pri pripravi berila so sodelovali še Peter Kolšek, Andrijan Lah, Tine Logar in Stanko Šimenc. Izdaja je doživela štiri ponatise.

		Trubar	Dalmatin	Krelj	Bohorič
Kos 1989 ¹⁹	SI	0,8 str.	----- v tabeli	----- v tabeli	----- v tabeli
	O	-----	-----	-----	-----
Povprečje	SI	1 str.	0,21 str.	0,11 str.	0,2 str.
	O	5,3	1,5	0,8	0,4
1991–2020					
Kos 1993 ²⁰	SI	0,8 str.	-----	-----	-----
	O	1	-----	-----	-----
Kos 2000 ²¹	SI	1,5 str.	----- v tabeli	----- v tabeli	----- v tabeli
	O	1	-----	-----	-----
Kos 2009 ²²	SI	1,5 str.	0,2 str.	0,2 str.	0,2 str.
	O	1	-----	-----	-----
Krakar 2000 ²³	SI	2 str.	1,5 str.	1 str.	0,5 str.
	O	5	2	2	2
Lah 2007 ²⁴	SI	3 str.	0,3 str.	0,2 str.	0,3 str.
	O	2	-----	-----	-----
Lah 2012 ²⁵	SI	3 str.	1 str.	1,3 str.	1,5 str.
	O	1	1	1	2

¹⁹ *Književnost* (Kos 1989): knjigo je avtor označil kot »učbenik literarne zgodovine in teorije« in ne vsebuje odlomkov.

²⁰ *Berilo 1* (Kos 1993): to je sedemkrat ponatisnjena prenovljena izdaja *Berila 1* iz leta 1987.

²¹ *Svet književnosti 1* (Kos 2000): ta učbenik za 1. letnike gimnazij je bil do leta 2005 trikrat ponatisnjen.

²² *Svet književnosti 1* (Kos 2009): to je posodobljena izdaja avtorjevega učbenika iz leta 2000, bila je enkrat ponatisnjena.

²³ *Branja 1* (Krakar 2000): berilo so poleg Bože Krakar Vogel pripravili še Darinka Ambrož, Vinko Cuderman, Majda Degan Kapus, Jana Kvas, Adrijana Špacapan in Marjan Štrancar in ima zavidljivo »kilometrino«: prva izdaja je do leta 2007 doživela 10 natisov, prenovljena izdaja iz leta 2009 je bila osemkrat ponatisnjena; leta 2020 je berilo izšlo v drugi izdaji z do zdaj dvema natisoma. Pri obravnavi protestantskih avtorjev ni bistvenih razlik med izdajami, v prvi prenovljeni izdaji je le pri Trubarju zmanjšano število odlomkov za dva.

²⁴ *Umetnost besede 1* (Lah 2007): pri pripravi berila so poleg Klemna Laha sodelovali še Bernarda Lenaršič, Vanesa Matajce, Janja Perko in Savina Zwitter. Do leta 2012, ko je izšla dopolnjena izdaja, je bilo štirikrat ponatisnjeno.

²⁵ *Umetnost besede 1* (Lah 2012): to je druga dopolnjena izdaja berila Klemna Laha in o slovenskih protestantskih piscih nudi več informacij ter odlomkov kot izdaja iz leta 2007. Do leta 2018, ko je izšla tretja izdaja, je bilo berilo enkrat ponatisnjeno. Tretja izdaja je bila do 2022 štirikrat ponatisnjena.

		Trubar	Dalmatin	Krelj	Bohorič
Kenda 2009 ²⁶	SI	1,5 str.	1 str.	----- v tabeli	----- v tabeli
	O	3	1	-----	-----
Slemenjak 2009 ²⁷	SI	1 str.	0,5 str.	0,2 str.	0,2 str.
	O	3	1	1	1
Golc 2010 ²⁸	SI	0,5 str.	0,2 str.	0,1 str.	0,3 str.
	O	-----	-----	-----	-----
Kvas 1998 ²⁹ (srednje poklicno izobraževanje)	SI	1 str.	0,1 str.	-----	0,1 str.
	O	1	-----	-----	-----
Kvas 2007 ³⁰ (srednje poklicno izobraževanje)	SI	1 str.	0,1 str.	-----	0,1 str.
	O	1 + 2	-----	-----	1
Povprečje	SI	1,52 str.	0,44 str.	0,27 str.	0,29 str.
	O	1,9	0,45	0,36	0,54

Tabela 2: Povprečni obseg spremljevalnega instrumentarija po posameznih obdobjih in v celotnem obravnavanem obdobju

<i>Spremljevalni instrumentarij</i>	Trubar	Dalmatin	Krelj	Bohorič
1865–1918	7 str.	1,8 str.	1,7 str.	1,7 str.
1919–1945	0,3 str.	0,05 str.	0,04 str.	0,05 str.
1946–1990	1 str.	0,21 str.	0,11 str.	0,2 str.
1991–2020	1,52 str.	0,44 str.	0,27 str.	0,29 str.
Povprečje 1865–2020	2,45 str.	0,62 str.	0,53 str.	0,56 str.

²⁶ *Od branja do znanja 2* (Kenda 2009): sestavljavci učbenika so bili Jakob J. Kenda, Boža Krakar-Vogel, Jana Kvas in Adrijana Špacapan. Do leta 2022 je bil devetkrat ponatisnjen.

²⁷ *Književnost skozi čas 1* (Slemenjak 2009): to je učbenik z berilom za obravnavo književnosti po literarnozgodovinskih sklopih v 4-letnem srednjem strokovnem izobraževanju.

²⁸ *Odkrivajmo življenje besed 1* (Golc 2010): učbenik so pripravili Lidija Golc, Valentina Kobal, Klemen Lah in Bernarda Lenaršič, do leta 2022 je bil trikrat ponatisnjen.

²⁹ *Potovanje besed 3* (Kvas 1998): učbenik je bil do leta 2007 osemkrat ponatisnjen.

³⁰ *Mlada obzorja 3* (Kvas 2007): učbenik je nadomestil prejšnji avtorčin učbenik *Potovanje besed 3* in je bil do leta 2022 enajstkrat ponatisnjen.

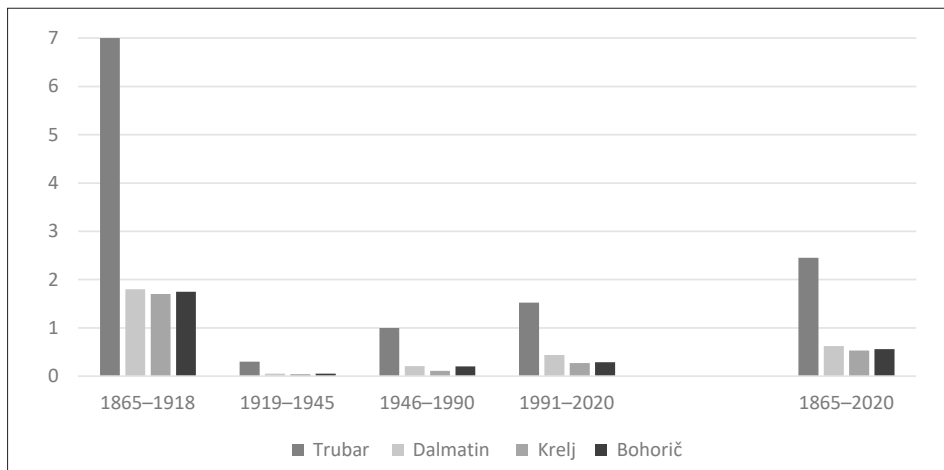

Diagram 1: Povprečni obseg spremljevalnega instrumentarija

Tabela 3: Povprečno število odlomkov po posameznih obdobjih in v celotnem obravnavanem obdobju

Odlomki	Trubar	Dalmatin	Krelj	Bohorič
1865–1918	5	3	2	1
1919–1945	7,75	2	1	0,25
1946–1990	5,3	1,5	0,8	0,4
1991–2020	1,9	0,45	0,27	0,54
Povprečje 1865–2020	4,98	1,74	1	0,54

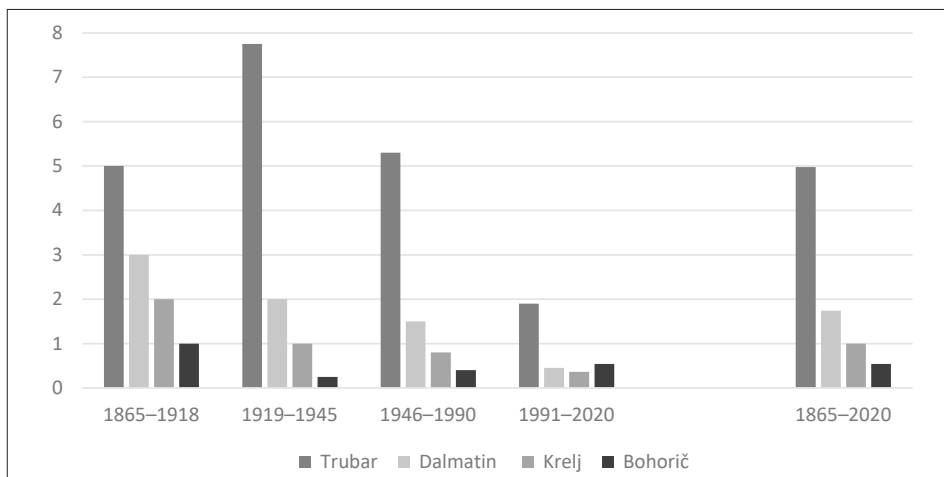

Diagram 2: Povprečno število odlomkov

Osnovne ugotovitve

Čeprav so bila berila/učbeniki za srednje izobraževanje v današnjem pomenu besede v obravnavanem času 1865–2020 zelo različna in sta izbor odlomkov iz del osrednjih slovenskih protestantskih piscev Trubarja, Dalmatina, Krelja in Bohoriča ter način njihovega predstavljanja določala tipa berila in iz njega izhajajoč koncept razporeditve gradiva, so v posameznih obdobjih opazne nekatere izstopajoče značilnosti.

V obdobju 1865–1918 so bila berila za višje srednje šole, višje gimnazije in realke redka, razporeditev gradiva v njih je bila pogosto literarno(z)vrstna in/ali tematska in dobra polovica ne zajema protestantskih piscev. Tako npr. jih ne obravnavajo Macunovo *Cvetje* (1850) ter Janežičeva *Cvet* (1861) in *Cvetnik* (1868, 1870). Prvi je slovenske protestantske pisce vključil v učbenik književnosti za to raven izobraževanja Franc Miklošič: v svojem berilu za osmi gimnazijski razred (Miklošič 1865) je gradivo razporedil literarnozgodovinsko po obdobjih in v četrtem poglavju Šestnajsti vek (Miklošič 1865: 24–39) predstavil Trubarja, Dalmatina, Krelja in Bohoriča tako, da je navedel biografsko-bibliografske podatke in jezikoslovne oznake njihovega dela ter dodal – razen pri Bohoriču – tudi odlomke (Miklošič 1865: 24–39).

Tako kot Miklošič je tudi Jakob Sket predstavitev protestantskih piscev v svoji čitanki zasnoval kot kombinacijo dokaj izčrpne informacije o dobi reformacije, njenih akterjih in njihovem slovstvenem delu na eni strani ter odlomkov na drugi strani (Sket 1893: 41–69). V berilo je vključil tudi Bohoričevo *Enu otročjo peisem* in v opombah še prevod odlomkov iz njegovega latinskega uvoda k slovnici *Arcticae horulae succisivae* (Sket 1893: 370–372).³¹

Precej obsežen spremljevalni instrumentarij v Miklošičevem in Sketovem berilu je izrazito literarnozgodovinski, v Sketovi čitanki celo tako podroben, da v opombah našteva in opisuje različne izdaje protestantskih knjig. Miklošičevo berilo nima didaktičnega instrumentarija, Sket pa je na koncu svoje čitanke za izbrane odlomke dodal stvarne opombe (Sket 1893: 372–375).

Berila iz obdobja 1919–1945 so izrazito antološko zasnovana³² in v njih je opazen upad spremljevalnega instrumentarija. Ta, kolikor ga je, vsebuje pretežno literarnozgodovinske informacije, redke didaktične vsebine ne presegajo razlag manj znanih besed. Porast števila odlomkov gre na račun Grafenauerjevih čitank (1922, 1942), v katerih so sestavljavci brez posebne didaktične refleksije

³¹ V nadaljevanju bo uporabljen poslovenjeni naslov *Zimske urice*.

³² V antološkem tipu berila je nabor (leposlovnih) besedil in odlomkov večji od predpisanega, izbrana besedila so izpostavljena, spremljevalni instrumentarij »je vizualno in didaktično podrejen pesniškemu, proznemu ali dramskemu besedilu« (Božič 2010: 392).

nakopičili izbor Trubarjevih besedil in pri tem sledili namenu, da jih posredujejo v prvotni jezikovni podobi, tako da sta npr. odlomka iz Trubarjevega uvoda h *Katekizmu* in *Abecekniku* natisnjena v izvornem črkopisu (Grafenauer 1922: 25–27) in odlomek iz predgovora k Dalmatinovi *Bibliji* v nemščini (Grafenauer 1922: 37–39). Najmanj pozornosti so sestavljavci namenili Bohoriču, le v enem od štirih beril je natisnjen prevedeni odlomek iz latinskega uvoda k *Zimskim uricam* (Grafenauer 1942: 50–51).

V obdobju 1946–1990 so k visokemu številu odlomkov (iz Trubarja) prispevala berila Marje Boršnik, Borisa Merharja in Frančka Bohanca, v ostalih je število odlomkov nižje. Nekoliko se je v tem obdobju – glede na prejšnje – povečal obseg spremljevalnega instrumentarija, v njem so sestavljavci literarnozgodovinskim informacijam o slovenskih protestantskih piscih čedalje pogosteje dodajali didaktične vsebine in odlomke opremljali s stvarnimi opombami ter razlagami. Sestavljavci *Slovenskega berila za prvi razred srednjih šol* (Bohanec 1973) so v didaktični instrumentarij vključili tudi vprašanja in naloge, ki so poslej postala obvezni del vseh beril. Tudi v tem obdobju je Bohorič zastopan z najmanj odlomki.

Sledeč sodobnim didaktičnim pristopom, ki poudarjajo razumevanje in doživljanje (leposlovnega) besedila, so sestavljavci beril v obdobju 1991–2020 zmanjšali število odlomkov, ob njih pa izdatno okrepili didaktični instrumentarij, ki je v primerjavi z berili iz prejšnjih obdobji najbolj pester in poglobljen ter vključuje tudi raznoliko slikovno gradivo. Po obsegu spremljevalnega instrumentarija Trubarju sledi Dalmatin, Krelj in Bohorič sta izenačena, pač pa je Bohorič po številu odlomkov prehitel Krelja, saj so sestavljavci posodobljenih učnih načrtov prepoznali didaktični potencial predgovora k *Zimskim uricam* in odlomek iz njega uvrstili med obvezna besedila.

Obravnava Bohoriča v srednješolskih berilih

Statistični podatki

Berilo	Spremljevalni instrumentarij		Odlomek
	Literarnovedni	Didaktični	
Miklošič 1865	• oznaka dela • oznaka pomena (slovnica, bohorica)	-----	-----

Berilo	Spremljevalni instrumentarij		Odlomek
Sket 1893	• biografsko-bibliografski podatki • oznaka dela • oznaka pomena (slovnica, bohoričica)	• stvarne opombe	<i>Ena druga otročja peisem</i> Iz predgovora k slovnici • vzgibi za slovnico • izvor imena Slovan • razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov
Gaspari 1940	• oznaka pomena (slovnica, bohoričica)	• naloga (jezikovna primerjava)	-----
Grafenauer 1942	-----	-----	Iz predgovora k slovnici • vzgibi za slovnico • zgledovanje po Melanchtonu
Boršnik 1946	• biografsko-bibliografski podatki	• stvarne opombe	Iz predgovora k slovnici • izvor imena Slovan • razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov • zgledovanje po Melanchtonu
Merhar 1951	• biografsko-bibliografski podatki	• stvarne opombe	Iz predgovora k slovnici • izvor imena Slovan • razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov • zgledovanje po Melanchtonu
Kos 1961	-----	-----	Iz predgovora k slovnici • izvor imena Slovan • razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov • zgledovanje po Melanchtonu
Bohanec 1973	• oznaka pomena (slovnica)	• stvarne opombe • vprašanja (T1, T2)	Iz predgovora k slovnici • o pomembnosti znanja več jezikov • izvor imena Slovan • razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov
Gregorač 1973	• biografsko-bibliografski podatki • oznaka pomena (slovnica)		
Gregorač 1977	• oznaka pomena (slovnica)		

Berilo	Spremljevalni instrumentarij		Odlomek
Fatur 1981	• omemba v veznem besedilu		
Kos 1989	• omemba v veznem besedilu (slovnica)	• navedba v preglednici	-----
Kos 2000		• navedba v tabeli protestantskih piscev	-----
Krakar 2000	• biografsko-bibliografski podatki • oznaka dela	• stvarne opombe • vprašanja (T1, T2) in naloge • slikovno gradivo (posnetki doprsnega kipa, 3 strani iz slovnice) • preglednica	Iz predgovora k slovnici • »O potrebi znanja jezikov« • »Od kod izvira ime Slovani«
Kos 2009	• biografsko-bibliografski podatki • oznaka pomena (slovnica)	-----	-----
Lah 2007	• biografsko-bibliografski podatki	• vprašanja in naloge (T1, T2) • slikovno gradivo (posnetek prve strani slovnice)	-----
Lah 2012	• biografsko-bibliografski podatki • oznaka dela	• razlaga • vprašanja in naloge (T1, T2) • slikovno gradivo (posnetek prve strani slovnice)	Iz šolskega reda »Vedenje v šoli«, »Na poti domov«, »Doma« Iz predgovora k slovnici • o koristnosti znanja jezikov • izvor imena Slovan • razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov
Kenda 2009	-----	• navedba v preglednici	-----
Slemenjak 2009	• biografsko-bibliografski podatki	• razlaga • vprašanja (T1, T2) • slikovno gradivo (posnetek doprsnega kipa)	Iz predgovora k slovnici • o pomembnosti znanja več jezikov

Berilo	Spremljevalni instrumentarij		Odlomek
Golc 2010	• biografsko-bibliografski podatki • oznaka dela	• posnetek prve strani slovnice	-----
Kvas 1998	• oznaka pomena (slovnica)	-----	-----
Kvas 2007	• oznaka pomena (slovnica)	• posnetek prve strani slovnice • predlog tem za pogovor	Iz predgovora k slovnici • »O znanju jezikov«

Osnovne ugotovitve

Odlomki

Razen *Ene druge otročje peismi* v Sketovi čitanki (1893: 63–64) in odlomka iz šolskega reda v Lahovem učbeniku (2007: 285) so vsi drugi odlomki v berilih iz predgovora k *Zimskim uricam*. V starejših berilih so praviloma daljši in v tistih antološkega tipa redko pospremljeni z didaktičnim instrumentarijem, v novejših berilih so krajši in – kot je bilo že na splošno ugotovljeno za predstavljanje protestantskih piscev v njih – opremljeni s stvarnimi opombami, razlagami, vprašanji ter nalogami in tudi s slikovnim gradivom. V nekaterih sodobnih berilih so objavljeni ločeni odlomki, lahko tudi naslovljeni, npr. v *Branjih I* (Krakar 2000: 263–264), s čimer sestavljavci sledijo metodi t. i. učnih verig.

Vsebinska jedra odlomkov iz *Zimskih uric* so do 70. let prejšnjega stoletja bila: a) izvor imena Slovan, b) razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov, c) zgledovanje pri Melanchtonovi latinski slovnici in č) vzgibi za pisanje slovnice (manj izrazito). Leta 1973 pa so sestavljavci *Slovenskega berila za prvi razred srednjih šol* v odlomek vključili Bohoričevo misel o koristnosti znanja več jezikov (Bohanec 1973: 191) in poslej je ta del nadomestil Bohoričevo sklicevanje na Melanchtonovo slovnico, ki je prešlo v opombe. Vsebinska jedra odlomkov so od tega berila naprej vse do danes: a) pomembnost znanja več jezikov, b) izvor imena Slovan in c) razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov.

Spremljevalni instrumentarij

V literarnovednem delu spremljevalnega instrumentarija pričakovano prevladujejo literarnozgodovinske informacije, saj obravnave literarnoteoretičnih vsebin

odlomki iz predgovora k *Zimskim uricam* ne podpirajo. Pouk književnosti je namreč usmerjen k estetskim ciljem in se osredotoča na dijakovo razumevanje, doživljanje ter vrednotenje leposlovnih del, ob tem pa tudi na spoznavanje literarnoteoretičnih pojmov. Neleposlovna besedila, kakršni so tudi odlomki iz Bohoriča, te možnosti ne nudijo, njihova obravnava je namenjena širjenju znanja in kulturnega obzorja ter zasleduje izobraževalne cilje. Berila, razen izrazito antoloških, v katerih je spremljevalni instrumentarij že sicer skromen, med literarnozgodovinskimi informacijami o Bohoriču najpogosteje ponujajo biografsko-bibliografske podatke, opise njegovega dela in oznake kulturnozgodovinskega pomena. Biografsko-bibliografske navedbe so od učbenika do učbenika različno obsežne, izčrpnjše so v starejših berilih. V oznakah Bohoričevega dela in pomena je v ospredju njegova slovnica, mestoma sestavljavci navajajo tudi njegovo črkopisno delo; učiteljsko delo in šolski red sta redko omenjena.

Didaktični instrumentarij k odlomkom iz predgovora k *Zimskim uricam*, kolikor ga je sploh bilo, so v starejših berilih sestavljale stvarne opombe in kakšna skromna razlaga, krepi se je začel po izidu že omenjenega *Slovenskega berila za prvi razred srednjih šol* (Bohanec 1973: 191), v katerem so sestavljavci dodali tudi prva vprašanja za dejavno delo z odlomkom. Kasnejša berila so nabor tipov vprašanj izdatno razširila in jim dodala še povzemalne naloge ter didaktični instrumentarij dopolnila s slikovnim gradivom, v katerem prevladujejo posnetki Bohoričeva doprsnega kipa in slovnice ter preglednice.

Primeri vprašanj in nalog iz didaktičnega instrumentarija

Neleposlovni značaj Bohoričevega uvoda v *Zimske urice* seveda narekuje drugačno obravnavo odlomkov iz njega, kot jo predvidevajo leposlovna besedila, in didaktični potencial teh odlomkov je drugje. Spodnji primeri vprašanj in nalog iz štirih novejših beril kažejo, da so sestavljavci ta potencial prepoznali v navezavi na jezikovne teme oz. jezikovni pouk, in ponujajo tudi nekaj konkretnih možnosti za izpeljavo te navezave.

Slovensko berilo za prvi razred srednjih šol (Bohanec 1973: 236):

1. Kako utemeljuje šolnik in humanist Bohorič potrebo po znanju več jezikov? Kaj mu sploh pomeni jezik?
2. Kako utemeljuje enakopravnost jezikov? Kakšne očitke je takrat doživljal slovenski jezik? Kako Bohorič utemeljuje in brani njegovo veljavo?
3. Kako razlaga besedo Slovan?
4. V čem in zakaj pretirava ali se moti, ko opisuje razširjenost Slovanov po svetu in njihovo moč?

Branja 1 (Krakar 2000: 264):

1. Se strinjate z Bohoričevo trditvijo, da je beseda zrcalo duše? Odgovor utemeljite s kakšnim primerom iz književnosti in iz življenja.
2. Zakaj je po Bohoričevem mnenju znanje jezikov zelo pomembno? Razpravljajte o tem, ali je potreba po tovrstnem znanju danes enaka ali drugačna kot v preteklosti.
3. Kako Bohorič razlaga besedo Slovan? Kaj s tem poudarja?
4. Naštejte slovanske narode in države, v katerih ti narodi živijo. Razdelite njihove jezike v tri skupine in razložite, zakaj so si ti jeziki podobni.

Umetnost besede 1 (Lah 2007: 287):

1. Kateri besedilni vrsti pripada besedilo? V eni povedi povzemite smisel prvega odstavka.
2. Kaj Bohorič pove o pravi rabi jezikov? Na katero avtoriteto se nasloni? Kako je osrednja misel povezana z idejami protestantizma?
3. Kako Bohorič gleda na prevajanje Svetega pisma (v slovenščino)?
4. Kaj Bohorič meni o izvoru in razširjenosti Slovanov? Ali avtorjeve trditve veljajo še danes?
5. Ali je iz besedila razvidno avtorjevo stališče do besedilne teme? Predstavite ga.
6. V kakšnem razmerju sta vplivajska in predstavitvena vloga v besedilu? Odgovorite s pomočjo besediloslovja.
7. Kdo je naslovnik Predgovora in slovnice? Kaj je končni cilj, da se mladi plemiči učijo slovnice?

Književnost skozi čas 1 (Slemenjak 2009: 263):

1. Preberite odlomek. Zakaj je po Bohoričevem mnenju dobro znati več jezikov? Kaj vse lahko s tem spoznavamo oziroma katere dejavnosti so nam s tem omogočene? Se strinjate z njim? Katere jezike obvladate vi?
2. Kako bi komentirali misel, da je »primerna beseda zrcalo duše«?
3. Zakaj je slovnica pomembna za razvoj nekega jezika? O čem se lahko poučite v njej?
4. Imajo vsi jeziki slovnico?
5. Katere slovnice slovenskega jezika poznate?

Vprašanja se osredotočajo na tri vsebinska jedra (pomen znanja več jezikov, razlaga besede Slovan in odnos do trditve, da je beseda zrcalo duše), četrta vrsta vprašanj (in naloga v *Branjih 1*) so t. i. korelacijska. Celoten sklop vprašanj in nalog je zasnovan tako, da zajema obe taksonomski ravni: T1 – vprašanja nižje ravni za poznavanje, razumevanje in uporabo, ki predvidevajo reproduktivne odgovore, ter T2 – vprašanja višje taksonomske ravni za analizo, sintezo in vrednotenje, ki spodbujajo ustvarjalne odgovore.

Pomen znanja več jezikov	Bohanec 1	razumevanje, analiza
	Krakar 2	razumevanje, analiza, vrednotenje
	Slemenjak 1	razumevanje, analiza, vrednotenje
Razlaga besede Slovan	Bohanec 3	razumevanje, analiza
	Krakar 3	razumevanje, analiza
	Lah 4	razumevanje, analiza
Odnos do trditve, da je beseda zrcalo duše	Krakar 1	vrednotenje
	Slemenjak 2	vrednotenje
Korelacijska vprašanja	Bohanec 4	sociolingvistika (slovanski jeziki in narodi)
	Krakar 4	sociolingvistika (slovanski jeziki in narodi)
	Slemenjak 3, 4, 5	sociolingvistika (pomen slovnice nasploh), zgodovina jezika (slovenske slovnice)
	Lah 5, 6, 7	besediloslovje

V sicer široki paleti možnosti za navezovanje na jezikovni pouk zgornja vprašanja kažejo nekaj konkretnih poti tako k splošnim jezikovnim temam (npr. pomen jezika/-ov in njihovega znanja, vrednost materinščine, jezikovna kultura) kot k ožjim jezikoslovnim področjem (npr. sociolingvistika, besedoslovje, zgodovina in razvoj jezika/-ov), sestavljavci so z njimi potrdili odlomke iz Bohoriča kot didaktični potencial in postavili dobra izhodišča za njihovo nadaljnjo didaktično obravnavo.

Sklep

Pregled števila odlomkov in obsega spremljevalnega instrumentarija pri prezentaciji osrednjih štirih slovenskih protestantskih piscev Trubarja, Dalmatina, Krelja in Bohoriča v srednješolskih berilih za današnje gimnazije in štiriletne strokovne šole ter njim ekvivalentnih berilih iz starejših obdobj kaže, da so sestavljavci v obdobju 1865–2020 največ pozornosti namenjali Trubarju (povprečno 4,98 odlomka na učbenik in 2,45 strani spremljevalnega instrumentarija), njemu sledi Dalmatin (povprečno 1,74 odlomka na učbenik in 0,62 strani spremljevalnega instrumentarija), Krelj in Bohorič sta po obsegu spremljevalnega instrumentarija skoraj izenačena (Krelj 0,53 strani, Bohorič 0,56 strani), z odlomki pa je Krelj (povprečje 1) v opazni prednosti pred Bohoričem (povprečje 0,54). Edino v zadnjem desetletju, ko so sestavljavci prenovljenih učnih načrtov »odkrili« didaktični potencial predgovora k *Zimskim uricam*, je Bohorič s številom natisnjenih odlomkov prehitel Krelja.

Vsi odlomki v berilih, razen dveh primerov (*Ena druga otročja peisem* in odlomek iz šolskega reda), so iz Bohoričevega predgovora k *Zimskim uricam*. Njihovi stalni vsebini v celotnem obdobju 1865–2020 sta: a) izvor imena Slovan ter b) razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov. Prelomno spremembo je prineslo leta 1973 *Slovensko berilo za prvi razred srednjih šol*, ki temo Bohoričevega zgledovanja pri Melanchtonovi latinski slovnici nadomesti s temo pomembnosti znanja več jezikov, ki ostaja stalnica v vseh poznejših berilih.

V literarnovednem delu spremljevalnega instrumentarija prevladujejo literarnozgodovinske informacije: o Bohoriču najpogosteje ponujajo biografsko-bibliografske podatke, opise njegovega dela in oznake kulturnozgodovinskega pomena. V oznakah dela in pomena je izpostavljena slovnica, mestoma je navedeno tudi njegovo črkopisno delo; učiteljsko delo in šolski red sta redko omenjena.

Didaktični instrumentarij k odlomkom iz predgovora k *Zimskim uricam* so v starejših berilih sestavljale stvarne opombe in skromne razlage, okrepi se v 70. letih 20. stoletja, ko sestavljavci dodajajo tudi prva vprašanja in naloge. Kasnejša berila so didaktični instrumentarij še razširila in poglobila ter dokazala, da ima tudi Bohoričev predgovor k *Zimskim uricam* svoj didaktični potencial. Analiza vprašanj in nalog v štirih novejših berilih kaže, da je treba ta potencial zaradi neleposlovnega značaja predgovora iskati v smeri navezovanja na jezikovne teme oz. jezikovni pouk in da je pri tem nabor možnosti zelo širok ter je mogoče uresničiti tudi zahtevnejše učno-vzgojne cilje.

Literatura

Vinko BELIČIČ, 1947: *Slovenska čitanka za višje srednje šole, II. del*. Trst.

Franček BOHANEČ, 1973: *Slovensko berilo I za prvi razred srednjih šol*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Marja BORŠNIK, 1946: *Slovensko berilo za višje razrede srednjih šol IV*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Zoran BOŽIČ, 2010: *Poezija Franceta Prešerna v srednješolskih učbenikih in njena recepcija*. <https://repozitorij.uni-lj.si/Dokument.php?id=83011&lang=slv>.

Andrej BUDAL, 1928: *Slovenski cvetnik za srednje šole*. Gorica: Tiskarsko podjetje L. Lukežič.

Silvo FATUR, 1981: *Književnost 1. Učbenik za srednje izobraževanje – skupna vzgojno-izobrazbena osnova*. Maribor: Obzorja.

Anton GASPARI, 1940: *Naši vodniki. Slovenska slovstvena čitanka za četrti razred meščanskih šol*, Ljubljana: Združenje učiteljstva meščanskih šol, sekcija Ljubljana.

Lidija GOLC, 2010: *Odkrivajmo življenje besed 1. Učbenik za slovenščino – književnost v 1. letniku srednjih strokovnih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Ivan GRAFENAUER, 1922: *Slovenska čitanka za višje razrede srednjih in njim sorodnih šol, II. del*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.

– –, 1942: *Slovenska slovstvena čitanka za višje razrede srednjih in sorodnih šol V-VIII*. Ljubljana: Pokrajinska šolska založba.

Vera GREGORAČ, 1973: *Slovenščina I. Književnost z berilom za ekonomske srednje šole*. Ljubljana: Dopolna delavska univerza.

– –, 1977: *Slovenski jezik. Berilo z analizo, literarno zgodovino in teorijo za srednje usmerjeno izobraževanje. I. snopič*. Ljubljana: Univerzum.

Anton JANEŽIČ, 1861: *Cvet slovenske poezije s kratkim naukom o pesniških izdelkih za gimnazijalne in realne šole*. Celovec.

– –, 1868: *Cvetnik slovenske slovesnosti. Berilo za višje gimnazije in realke*. Celovec.

Jakob J. KENDA, 2009: *Od branja do znanja 2. Učbenik za slovenščino v 2. letniku srednjega strokovnega izobraževanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Janko KOS, 1961: *Slovenska književnost I. Izbrana dela in odlomki*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

– –, 1987: *Berilo I*. Maribor: Obzorja.

– –, 1989: *Književnost. Učbenik literarne zgodovine in teorije*. Maribor: Obzorja.

– –, 1993: *Berilo I za srednje izobraževanje*. Maribor: Obzorja.

– –, 2000, *Svet književnosti I*. Maribor: Obzorja.

– –, 2009, *Svet književnosti I*. Maribor: Obzorja.

Boža KRAKAR VOGEL, 2000: *Branja I. Berilo in učbenik za 1. letnik gimnazij ter štiriletnih srednjih šol*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Jana KVAS, 1998: *Potovanje besed. Književnost 3. Učbenik za 3. letnik triletnih srednjih šol*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

– –, 2007: *Mlada obzorja. Književnost 3: učbenik za 3. letnik srednjega poklicnega izobraževanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Ivan MACUN, 1850: *Cvetje slovenskiga pesništva*. Trst.

Boris MERHAR, 1951: *Slovensko berilo IV*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Franc MIKLOŠIČ, 1865: *Slovensko berilo za osmi gimnazijalni razred*. Dunaj.

Klemen LAH, 2007: *Umetnost besede I. Učbenik za slovenščino – književnost v 1. letniku gimnazij in štiriletnih srednjih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

– –, 2012: *Umetnost besede I. Učbenik za slovenščino – književnost v 1. letniku gimnazij in štiriletnih srednjih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Jakob SKET, 1893: *Slovenska slovstvena čitanka za sedmi in osmi razred srednjih šol*. Dunaj.

Tanja SLEMENJAK, 2009: *Književnost skozi čas I: od orientalskih književnosti do razsvetljenstva. Učbenik z berilom za obravnavo književnosti po literarnozgodovinskih sklopih v 4-letnem srednjem strokovnem izobraževanju*. Maribor: Obzorja.

Povzetek**ADAM BOHORIČ V SREDNJEŠOLSKIH BERILIH**

Članek predstavlja rezultate raziskave, ki je za obdobje 1865–2020 ugotavljala, a) kako so v sodobnih berilih za gimnazije in štiriletne strokovne šole ter v njim ekvivalentnih starejših berilih glede na obseg spremljevalnega instrumentarija in število vključenih odlomkov zastopani osrednji protestantski pisci Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj ter Adam Bohorič in kolikšen delež med njimi pripada Bohoriču; b) kako je v berilih predstavljen Adam Bohorič, kako je označen njegov opus, iz katerih njegovih del so izbrani odlomki in katere vsebine izpostavljajo; c) kako je v berilih izkoriščen didaktični potencial odlomkov iz Bohoriča in kakšen didaktični instrumentarij sestavljavci uporabljajo.

Sestavljavci beril so v obdobju 1865–2020 tako po obsegu spremljevalnega instrumentarija kot po številu vključenih odlomkov največ pozornosti namenjali Trubarju, njemu sledi Dalmatin, Krelj in Bohorič sta po obsegu spremljevalnega instrumentarija skoraj izenačena, po številu odlomkov pa Bohorič za slabo polovico zaostaja za Kreljem.

Za ponazoritev Bohoričeve jezikovno-književne dejavnosti in dijakovo samostojno delo z izbranim besedilom so se sestavljavci v 83,3 % beril odločili za odlomke iz predgovora k njegovi slovnici *Arcticae horulae*. Vsebinska jedra odlomkov v starejših berilih so bila a) izvor imena Slovan, b) razširjenost Slovanov in slovanskih jezikov ter c) zgledovanje pri Melanchtonovi latinski slovnici. V 70. letih 20. stoletja je prišlo do pomembne spremembe: sestavljavci beril so temo zgledovanja po Melanchtonu nadomestili s temo pomembnosti znanja več jezikov, ki je postala stalnica v vseh poznejših berilih.

Didaktični instrumentarij k odlomkom, ki so ga v starejših berilih sestavljale stvarne opombe in skromne razlage, se je v 70. letih 20. stoletja okrepil z vprašanji in nalogami, sodobna berila po letu 2000 so ga še razširila in poglobila ter dokazala, da ima tudi Bohoričev predgovor k slovnici svoj didaktični potencial. Analiza vprašanj in nalog v štirih novejših berilih kaže, da spričo nelepovernega značaja predgovora sestavljavci beril ta potencial najdejavajo predvsem v navezavi na jezikovne teme oz. jezikovni pouk.

Zusammenfassung**ADAM BOHORIČ IN DEN Lesebüchern der Sekundarstufe**

Der Beitrag stellt die Ergebnisse einer Untersuchung dar, die für den Zeitraum zwischen 1865 und 2020 ermitteln wollte, a) wie die bedeutendsten protestantischen Autoren Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj und Adam Bohorič in den Lesebüchern für Gymnasien und vierjährige Berufsschulen sowie in entsprechenden älteren Lesebüchern hinsichtlich des Umfangs des begleitenden Instrumentariums und der Anzahl der zitierten Textpassagen vertreten sind und welchen Anteil dabei Bohorič hatte; b) wie Adam Bohorič in den Lesebüchern vorgestellt und wie sein Werk gekennzeichnet wird, aus welchen seiner Werke die Textpassagen ausgewählt und welche Themen hervorgehoben worden sind; c) wie das didaktische Potenzial von Textpassagen aus Bohorič in den Lesebüchern genutzt und welches didaktische Instrumentarium dabei verwendet wird.

Im Zeitraum zwischen 1865 und 2020 wird die meiste Aufmerksamkeit Trubar geschenkt, und dies sowohl in Bezug auf den Umfang des begleitenden Instrumentariums als auch mit Hinsicht auf die Anzahl der aufgenommenen Textpassagen. Ihm folgt Dalmatin, Krelj und Bohorič sind in der Anzahl des begleitenden Instrumentariums vergleichbar, allerdings ist Bohorič mit weniger als die Hälfte der Auszüge von Krelj vertreten.

Um die sprachliche und literarische Tätigkeit von Bohorič zu veranschaulichen und die selbstständige Arbeit der Schüler mit ausgewählten Texten zu ermöglichen, wurden in 83,3 % der

Lesebücher Textpassagen aus dem Vorwort zu seiner Grammatik *Arcticae horulae* gewählt. Der inhaltliche Schwerpunkt liegt auf a) der Herkunft des Namens Slovani, b) der Frage der Ausbreitung von Slawen und slawischen Sprachen und c) der Inspiration für Melanchthons lateinische Grammatik. In den 1970er Jahren kam es zu einer wichtigen Veränderung: das Thema der Inspiration Melanchthons wurde durch die Thematisierung der Bedeutung von Fremdsprachenkenntnissen ersetzt, welche sich auch in allen späteren Lesebüchern erhielt. Das didaktische Instrumentarium zu den Textpassagen, welches in den älteren Lesebüchern aus sachlichen Hinweisen und bescheidenen Erklärungen bestand, wurde in den 1970er Jahren durch Fragen und Übungen erweitert und seit 2000 weiter ausgebaut und vertieft, was beweist, dass Bohoričs Vorwort zur Grammatik auch ein didaktisches Potenzial hat. Eine Analyse der Fragen und Aufgaben in den vier neueren Lesebüchern deutet darauf hin, dass die Herausgeber von Lesebüchern das didaktische Potenzial der Texte Bohoričs aufgrund ihres Sachbuchcharakters vor allem in der Verbindung mit sprachlichen Themen bzw. mit dem Sprachunterricht sehen.

Tiffernov štipendij – podpora kranjskim študentom na Württemberškem

Fanika Krajnc-Vrečko

Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Teološka knjižnica Maribor (upk.),
Sokolska ulica 38, SI 2000 Maribor, fanika.vrecko@gmail.com

Razprava osvetljuje štipendijsko ustanovo Tiffernum, ki je v drugi polovici 16. stoletja nudila štipendije kranjskim študentom iz revnejših družin, ki so na Württemberškem študirali teologijo. Skrb prve generacije slovenskih protestantov za rast slovenske protestantske Cerkve ni bila namenjena le besedi in širjenju evangelija, temveč se je globoko dotaknila tudi socialnih razmer. Predstavljeni so štipendisti in njihova vloga v razvoju protestantske misli na Slovenskem.

Der Beitrag erörtert das fürstliche *Stipendium Tiffernum*, die Institution zur Unterstützung slowenischer Studenten aus Krain, die in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Württemberg Theologie studierten. Die erste Generation slowenischer Protestanten war nicht nur um das Wachstum der slowenischen protestantischen Kirche und die Verbreitung des Evangeliums bemüht, sondern sie berührte auch das Problem der sozialen Verhältnisse. Dargestellt werden die bedeutendsten Stipendiaten aus Krain, besprochen wird ihre Rolle in der Entwicklung des protestantischen Denkens in slowenischen Raum.

Ključne besede: reformacija, protestantizem, kulturna antropologija, Tiffernova štipendija, slovenski kranjski študenti, 16. stoletje

Schlüsselwörter: Reformation, Protestantismus, Kulturanthropologie, Stipendium Tiffernum, slowenische Studenten aus Krain, 16. Jahrhundert

Uvod

Šestnajsto stoletje danes razumemo kot stoletje duhovnega, kulturnega in etičnega prebujanja v osrednjem evropskem prostoru, kjer je slovenska etnija predstavljala sicer neznaten del skupnosti današnjih evropskih narodov, vendar je v svojem času in okolju postavila temelj današnje omike, ki pogojuje vse, kar imenujemo slovenstvo. Prve tri generacije slovenskih protestantov, ki jih je po letu 1550 s svojim življenjem in delom zaznamoval Primož Trubar, so postavile temelje jeziku, duhovnosti, šolstvu in splošni omiki, na katerih so gradila stoletja vse do današnjih dni. S svojim delovanjem zunaj domačega okolja je Trubar kaj kmalu spoznal, da mora v svoji vlogi duhovnega voditelja poskrbeti predvsem za izobrazbo preprostega slovenskega človeka, ki mu je namenjal sprva versko vzgojo za spoznavanje »čistega evangelija«, kasneje pa ga je želel tudi širše

izobraziti. Tako je poleg prizadevanj za ustanavljanje šol, predvsem stanovske šole v Ljubljani, veliko skrb namenil tudi šolanju bodočih kadrov, ki bodo delali na teh šolah, in seveda pastorjev, ki bodo kot pridigarji širili čisti krščanski nauk. Njegov stik z vladarji takratnega evropskega prostora, tukaj mislimo na württemberskega vojvodo Krištofa (1515–1568) in kasneje njegovega sina Ludvika (1554–1593), mu je omogočil, da je v takratnem nemškem okolju poskrbel za štipendije kranjskim študentom, ki so jim jih namenile nemške dežele. Večji del kranjskih študentov je izhajal iz revnega podeželskega okolja in je odhajal na študij v Tübingen, kjer jim je bil predvsem po Trubarjevi zaslugi naklonjen vojvoda Krištof, šolali pa so se tudi v Jeni, Bebenhausnu in Schulpforti na Saškem.

Michael Tiffern (1488/89–1555) in njegov štipendij v Tübingenu

O Michaelu Tiffernu in njegovi štipendijski ustanovi v Tübingenu pričajo številni viri (Elze 1877; Rupel 1962: 76, 184, 199, 217; Simoniti 1980; Weissmann 1987: 439–464; Rajhman 1997: 14 sl.), zato bomo le na kratko orisali to ustanovo, zanima pa nas predvsem, kdo so bili njeni štipendisti in kaj pomenijo za razvoj protestantske misli na Slovenskem.

Michael Tiffern je bil najdenček, ki naj bi ga pustili Turki v svojem taboru v okolici Laškega (nemško Tüffern). Tam ga je našel meščan Erazem Štih, ga dal krstiti in ga poslal na šolanje na Dunaj, kjer je postal magister in si pridobil temeljito humanistično izobrazbo (Rajhman 1986: 294). Do leta 1527 naj bi živel na Dunaju in predaval na artistski fakulteti. Kmalu po tem je postal učitelj mladega württemberskega princa Krištofa (1515–68), ki so ga imeli Avstrijci od julija 1525 zajetega v dunajskem Novem mestu (Weissmann 1987: 441). Učenec je v Tiffernovih rokah napredoval v vseh predmetih, zlasti v latinščini, s Tiffernom pa je dobil ne le dobrega učitelja, temveč tudi zvestega prijatelja in preudarnega svetovalca, ki je močno vplival na oblikovanje njegove osebnosti. Ob obleganju Dunaja leta 1529 naj bi rešil Krištofa pred neko turško patroljo, leta 1532 pa naj bi mu na štajersko-koroški meji pomagal pri begu iz Habsburškega ujetništva, ko je v spremstvu cesarja Karla V. potoval čez Alpe v Italijo in Španijo. Tiffern je zvesto spremljal princa Krištofa, zato mu je cesar že leta 1538 podelil plemiški naslov, »ker se je odlikoval po svoji poštenosti, spretnosti, dobrih navedah, kreposti in razumnosti«, leta 1544 pa je postal Krištofov kancler. Tudi v verskih vprašanjih sta bila podobnih nazorov in skupno sta prestopila v protestantizem; ko pa je Krištof 1550 postal württemberski vojvoda, je šel Tiffern z njim v Stuttgart in bil do smrti 1555 njegov svetnik.

V testamentu je Tiffern, ki je bil brez sorodnikov, namenil nekaj manjših volil prijateljem, med njimi tudi württemberskemu reformatorju Johannesu Brenzu,

knjižnico pa vojvodi Krištofu za študente teologije. Po določitih oporoke naj bi se njegovo premoženje prodalo in uporabilo za razširitev knežjega štipendija v teološki ustanovi v Tübingenu, kjer naj bi študirali teologijo po štirje študentje letno (ob brezplačni hrani, stanovanju in pouku, medtem ko so za knjige, obleko idr. morali skrbeti sami). Ta štiri mesta so bila namenjena Württemberžanom, pa tudi tujim teologom, in so se po ustanovitvi 1557 imenovala Stipendium Tiffernum (Elze 1877: 33; Simoniti 1980).

Primož Trubar in Tiffernov štipendij

Iz Trubarjevih pisem je mogoče razbrati, da je tesno sodeloval oziroma odločilno vplival na izbor študentov, ki jim je vojvoda vsako leto znova potrdil štipendijo te ustanove. Zagotovo je Trubar Tifferna tudi osebno poznal, po mnenju Mirka Rupla naj bi ta tudi posredoval pri vojvodi Krištofu za pridobitev soglasja za tisk Trubarjevih prvih knjig (Rupel 1962: 76).

Trubar si je vztrajno prizadeval (z utemeljitvijo, da je bil zaslužni Tiffern Kranjec), da bi imeli prednost pri podeljevanju štipendije Kranjci, in imel je že Krištofovo zagotovilo, da sta dve mesti namenjeni njegovim rojakom, a dokončno obljubo je trajno določil in potrdil njegov naslednik vojvoda Ludvik šele leta 1585. Komaj tri leta po Tiffernovi smrti, leta 1558, že srečamo prva dva kranjska študenta, štipendista, Samuela Budino in Janeza Gebharta, s katerima je Trubar iz Uracha navezal stik. Kot središčna osebnost slovenskega protestantizma je gojil stike s študenti iz domovine, jih podpiral (četudi sam ne brez denarnih težav), jim očetovsko svetoval, skrbel za štipendije. V želji omogočiti domovini čim več izobraženih ljudi, ki bi se uspešno upirali protireformacijskemu gibanju, je Trubar posredoval, da je prišlo več mladih ljudi na teološki študij in doseglo »Stipendium Tiffernum«. Največ kranjskih študentov je povabil na Nemško po letu 1567, ko je umrl ljubljanski superintendent Sebastijan Krelj, ki se je nagibal k flacianizmu. Trubar in Andreae sta si prizadevala najti takega naslednika, ki bo vodil cerkev v duhu württemberške pravovernosti. Našla sta Krištofa Spindlerja in kljub njegovi mladosti dosegla, da so ga deželni stanovi imenovali za kranjskega superintendenta (Rajhman 1982: 217). Po Trubarjevi zaslugi so poleg Budine in Gebharta Stipendium Tiffernum do konca 16. stoletja prejeli najbolj znani protestanti: Jurij Dalmatin, Trubarjev sin Primož, Blaž Budina, Gregor, Krištof in Mavricij Fašank, Jurij Klemen, Marko Koluder, Krištof ml. in Tomaž Spindler, Bernard Steiner, Andrej Švajger, Janez Venezianer in Nikolaj Vurič. Nekateri viri navajajo tudi Janža Tulščaka, vendar Weissman, ki gradi izključno na prvotnih virih, navaja le njegovega sina Jakoba Tulščaka, ki naj bi moral 1596 zapustiti Tiffernium zaradi slabega vedenja (Weissman 1987: 460, op.

122). V biografijah Janža Tulščaka ne zasledimo podatka o njegovem članstvu v Tiffernumu. Po letu 1596 Kranjcev ni več med štipendisti, čeprav naj bi se nekateri študentje še stoletja sklicevali na to, da so njihovi predniki s Kranjske.

Tiffernovi štipendisti s Kranjske med letoma 1558–1596

Kot smo že omenili, si je Trubar skupaj s kranjskimi deželnimi stanovi prizadeval, da bi izobrazili čim več kranjskih mladeničev za kasnejšo službo šolnikov in pridigarjev. Socialna struktura v ljubljanski stanovski šoli je bila raznolika, saj so jo obiskovali revnejši in nekoliko premožnejši učenci iz slovenskih družin. Vendar revni, četudi sposobni učenci niso mogli nadaljevati šolanja, zato so jim štipendije odpirale pot v svet, tudi če so morali izbirati študij za manj plačane poklice, kot so bili v šolstvu in Cerkvi (Ahačič 2007: 54). Med znanimi Tiffernovimi štipendisti najdemo torej v večji meri šolnike in pridigarje, čeprav so nekateri svoj študij nadaljevali tudi kot juristi v Padovi. Med slednje sodita prva dva štipendista.

Samuel Budina, prevajalec

Rojen v Ljubljani v 40. letih 16. stol., umrl 1571. Sin ravnatelja protestantske latinske šole v Ljubljani Lenarta Budine. Šolal se je pri očetu v Tübingenu (1558 do 1565), kjer je v letih 1558–1563 užival Tiffernovo štipendijo, in na artistični ter pravni fakulteti v Padovi (1567–1568). Po vrnitvi iz Tübingena je bil nekaj let domači učitelj sinov Janža Auersperga, s katerimi je bival deloma v Padovi, deloma na gradu Žužemburg. V letih 1569–1571 ga srečamo kot zagovornika, od maja 1571 pa plačanega prokuratorja pri deželnem plemiškem sodišču (Landschranne). V časih Unnadovega biblijskega zavoda v Tübingenu se je v družbi s hrvaškimi literati seznanil s hrvaškim jezikom in pisavo. Tako je napravil latinski in nemški prevod (najbrž po hrvaškem izvodu z latinskimi črkami) ter latinski prevod tudi objavil (Dunaj, 1568). Prevod, ki ga je priredil s pomočjo Auerspergovih ujetnikov (za »tuje in turške besede«), je v glavnem točen ter ima le malo odstranitve in večjih napak. Budinov prevod *Historia Sigethi* je bil kmalu po objavi preveden v nemščino, italijanščino, španščino in morda še druge jezike, se v najrazličnejših zvezah ponatiskoval in služil za vir vsakomur, ki je skušal dobiti verno sliko sigetskih dogodkov (Elze 1877: 65, Kidrič 2013).

Janž Gebhardt, protestantski šolnik

Rojen okoli leta 1530 v Ljubljani, umrl med letoma 1598 in 1601 prav tam. Bil naj bi sin Volfganga Gebharda, ljubljanskega župana v letih 1544 in 1548; v Tübingenu se je šolal v letih 1558–1562 in bil tu s Samuelom Budino prvi Kranjec, ki je na priporočilo kranjskih deželnih stanov užival Tiffernovo štipendijo (sprejet 13. januarja 1558, izključen januarja 1562 »propter improbitatem«). Študije je sklenil kot jurist v Padovi 1568 obenem z nekaterimi mladimi Auerspergi, ki naj bi jim bil poleg Budine domači učitelj. Ko je bil Bohoriču dovoljen šolski pomočnik, je Gebhard leta 1570 postal prvi kolaborator na stanovski latinski šoli v Ljubljani, vendar se je zaradi nesoglasij z Bohoričem temu odpovedal. Bil naj bi nekaj časa advokat, v letih 1576–1584 pa kranjski stanovski vojni sekretar za vprašanje meja in 1596–1598 stanovski deželni tajnik. Za objavo knjige *Historia Sigethi* (1568) je prijatelju Samuelu Budini spesnil dolgo latinsko hvalnico v spret-nih distihih. Po Frischlinovem prihodu v Ljubljano in reformi stanovske šole ter končni določitvi šolskega reda je bil Gebhard določen za šolskega nadzornika. Sprva ni vplival na reformo šolske ureditve, po letu 1582 pa je s Frischlinovim soglasjem pripravil tretji red ali naredbo ljubljanske stanovske šole, ki je ostala v veljavi do zaprtja šole leta 1598 (Elze 1877: 65, Kidrič 2013b).

Jurij Dalmatin, protestantski teolog, pisatelj in prevajalec

Rojen okoli 1547 v Krškem, umrl 1589 v Ljubljani. Starša sta mu bila vsaj 1571 še oba med živimi, a sta živela v tako skromnih razmerah, da sinu med študijem nista mogla zagotoviti niti obleke, še manj knjig. Do 18. leta se je šolal doma pri Bohoriču in pod njegovim vplivom sprejel protestantizem; od 1565 je študiral na Württemberškem, in sicer do 1566 v nižji latinski šoli v Bebenhausnu severno od Tübingena, 1566–1572 na univerzi v Tübingenu, kjer je kot Tiffernov štipendist končal filozofijo in protestantsko teologijo. Dosegel je naziv magistra in objavil razpravo *De catholica et catholicis disputatio*. Šolanje v tujini so mu omogočili prijatelji in meceni: Bohorič, ki mu je iskal podpornikov, ter Trubar in kranjski stanovi, ki so ga tudi materialno podpirali.

Leta 1572 so ga deželni stanovi poklicali za predikanta v Ljubljano, kjer je s slovenskimi pridigarji tvoril »ministerij slovenske cerkve« (skupino duhovnikov, ki so spadali k službeni cerkvi) ter z njimi opravljal predikantsko službo, kakor jo je za ljubljansko cerkev določil že Trubar (večkrat je imel tudi nemške pridige). Bil je nadzornik stanovske šole, hodil je krščeovat v grad Kacenštajn pri Begunjah, tam je obhajal in zlasti pridigal. 1580 je bil izvoljen v prvi oficialni kranjski protestantski cerkveni svet; bil je vizitator in enkrat letno je obiskal

vsako kranjsko protestantsko cerkveno občino. V letih pred 1584 je zaradi tiskanja celotnega prevoda Biblije bil večkrat v tujini, 1583 je bil izbran v odbor šolskih nadzornikov stanovske šole in 1585 prevzel župnijo Škocijan pri Turjaku, kjer je ostal do svoje smrti 1589 (Elze 1877: 68–69, Kidrič 2013a).

Dalmatin sodi v drugo generacijo slovenskih protestantov in hkrati s Trubarjem predstavlja vrh slovenskega protestantskega slovstvenega ustvarjanja. Nanj so v največji meri vplivali Bohorič, Krelj in Trubar, ki je zanj očetovsko skrbel. Protestantske miselnosti se je navzel v zgodnji mladosti v območju strogo lutrovskega protestantskega okolja, tudi v tujini pa je nanj vplivalo mlado slovensko pismenstvo Trubarjeve šole. Že leta 1572 je pisal kranjskim deželnim odbornikom:

Ko pa je bil moj dragi učitelj (Adam Bohorič, op. FKV) iz določenih razlogov v šoli odpuščen, in sem se po nasvetu dobrih prijateljev ter po nasvetu staršev odločil za drugo šolo v nemški deželi, ste se vaše milosti in gospostva na ponižno priprošnjo spoštovanega in učenega gospoda Primoža Trubarja, mojega ljubega zaščitnika in očeta v Kristusu, in rajnega gospoda Krelja zame milostno zavzeli. S svojim milostnim priporočilom ste mi ... izposlovali Tiffernovo štipendijo v Tübingenu, katere sem bil deležen več kot šest let in sem je še deležen. (Rajhman 1997: 57)

Kot predstavnik druge generacije protestantov je že bil strogo lutrovskega orientiran, v svojih spisih pa je izpričeval pripadnost slovenstvu in medtem ko je Trubarjeva osnovna ideja bila v tem, da rojakom posreduje verske resnice v domačem jeziku, je Dalmatin že zavestno čutil, da s prevodom Biblije v slovenski jezik le-tega posreduje svojim rojakom. Dalmatinova Biblija 1584 predstavlja vrh protestantskega slovstva in dolgih dvesto let je ostala izjemen vezni člen krščanstva na Slovenskem (Krajnc-Vrečko 1999: 460).

Primož Trubar ml., protestantski pridigar

Trubarjev sin Primož ml. je bil rojen v Ljubljani leta 1550 ali 1551. Oče ga je želel vzgojiti za pridigarja in že leta 1567 ga je skušal vključiti v Tiffernovo ustanovo, vendar je bil še premlad in vojvoda Krištof ga je poslal v samostansko šolo v Bebenhausen, nato je bil leta 1568 sprejet v Tiffernov štipendij, četudi po vojvodovem mnenju še ni bil v celoti tudi primeren. Leta 1573 je magistriral, študiral pa naj bi še do leta 1575 (Elze 1877: 69, Rupel 1962: 201). Trubarju je sin Primož povzročil največ skrbi, ko je svojevoljno zapustil Tübingen in odšel v Ljubljano. Tam je hudo zbolel in po skrbni negi Spindlerjeve žene je ozdravel ter se vrnil na Nemško (Rupel 1962: 202). Kasneje je župnikoval kot pridigar v Kilchbergu pri Tübingenu, in čeprav ni vplival na razvoj protestantizma v

očetovi domovini, je skrbel za kranjske študente in zanje med drugim posredoval pri ljubljanskem superintendentu Krištofu Spindlerju, ko ga je, denimo, v pismu 9. maja 1590 prosil:

Sedaj imamo tukaj dva mlada kranjska dečka, eden obiskuje šolo v Haggenauu, drugi v Tübingenu, to sta brata Gregor in Janž Proser, ki ju imajo njuni učitelji za zelo uglašena, tiha in vzgojena dečka, ki s svojo nadarjenostjo vzbujata veliko upanje in jima zato posvečajo posebno pozornost in trud, da bi, tudi v čast spomina na mojega pokojnega očeta in za dobro slovenske Cerkve, lahko nadaljevala študij. Posebej se za to trudi gospod magister Evzebij Stetter, ki na posebni latinski šoli zelo rad pomaga in svetuje revežem, posebej pa na priprošnjo mojega pokojnega očeta ubogim kranjskim učencem, kar dokazuje z dejanji, saj je tudi mene vprašal za nasvet, kaj mu je storiti, da bi le-tem zagotovil najnujnejše. (Rajhman 1997: 176)

V omenjenem pismu Primož Trubar ml. na Kranjsko poroča tudi o drugih študentih, ki na tujem trpijo pomanjkanje, kar kaže na njegovo skrb in pripravljenost za pomoč svojim rojakom.

Pridigarji iz družine Fašank

Gregor Fašank naj bi bil doma iz Radovljice, rojen okoli 1550, od leta 1566 je študiral v Tübingenu, kjer je bil 1568–1569 Tiffernov štipendist. Po letu 1572 je bil nekaj časa protestantski pridigar pri slovenski cerkvi Svetega Duha v Celovcu, 1580 predikant v Trbižu, od 1582 pa znova predikant pri slovenski cerkvi Svetega Duha v Celovcu, kjer so ga decembra 1600 odpustili in moral se je umakniti. Njegovo knjižnico v Celovcu so že 1594 kupili koroški stanovi.

Mavricij (Moric) Fašank je v Tübingenu študiral od 1578 in bil 1580–1585 Tiffernov štipendist, 1587 je bival v Witenbergu, kasneje pa postal predikant deželnih stanov na Koroškem, a se je moral v času protireformacije umakniti (Kidrič 2013c).

Krištof Spindler, protestantski pridigar, superintendent v Ljubljani

Rojen 1546 v Göppingenu na Württemberškem, umrl 1591 v Ljubljani. Na univerzo v Tübingenu se je vpisal 1563 in bil v začetku leta 1565 sprejet v Tiffernov štipendij, 1567 je postal magister. Ko je Trubar po smrti Sebastijana Krelja za Ljubljano zaman iskal novega superintendenta z znanjem slovenščine, se je naposled odločil za Spindlerja. Ta je postal prvi pridigar (pastor) ali superintendent. Kljub mladosti je bil razgledan in priljubljen med ljudmi. V Ljubljani je utrdil württemberško pravovernost; vodil je nemško in slovensko Cerkev ter si za obe

zelo prizadeval, zlasti za organizacijo v smislu dogovora štajerskih, koroških in kranjskih deželnih stanov v Brucku 1578 in 1580 za podpis *Formulae concordiae*. Podpiral je slovensko slovstveno ustvarjalnost, za Ljubljano je 1575 pridobil Mandelčevo tiskarno ter podprl izdajo Dalmatinove *Biblije*. Leta 1581 je bil član revizijske komisije za izdajo Dalmatinove *Biblije*. Kot eden izmed šolskih nadzornikov si je prizadeval za izboljšanje šolstva in za ustanovitev dijaških štipendij. Izdal je: *Ain Christliche Leichpredig. Bey der Begrebnus weyland des Wohlgebornen Herrn Hörwarden Freyherrn zu Auersperg ... Gehalten durch M. Christophorum Spindler ... Gedruckt zu Laybach Durch Hannss Manuel Anno MDLXXV, 20 listov, 40 (edini izvod ohranjen v Novem mestu)*. Ta govor je imel Spindler 25. sept. 1575 (Rupel 2013a).

Bernard Stainer (Stanier), protestantski pridigar

Rojen 1546 v Kamniku meščanskim staršem, umrl 1593 v Celovcu. Študiral je v Strasbourgu, potem v Tübingenu, kjer je bil 1568 sprejet v Tiffernov štipendij. 1569 se je vpisal na univerzo, vendar je še istega leta izstopil iz Tiffernuma in šel za domačega učitelja mlademu Andreju Turjaškemu, skupaj z Dalmatinom je 1569 postal magister. Bil je pastor v Bühlu pri Tübingenu in predikant v Šentrupertu na Koroškem. Kot predstavnik Korošcev se je 1581 udeležil revizije Dalmatinove *Biblije* v Ljubljani, 1582 je podpisal *Formulo concordiae*. Steinerjeva disertacija *Disputatio de consiliis ... Tubingae MDLXXII* (8 listov) je izšla v tisku. Prav tako zbirka *Propemptica in honorem ... m. Bernardini Staineri, pastoris Bihelensis, in Charinthiam euangelion annunciatum vocati ... Tubingae 1573* (Elze 1877: 70; Rupel 2013b).

Tiffernova ustanova in slovenska reformacija

Če pogledamo delež kranjskih študentov, ki so v drugi polovici 16. stoletja prejeli Tiffernovo štipendijo in nato kot izobraženci delovali v domovini, lahko ugotavljamo, da je največ štipendistov sklenilo svojo službeno pot med teologi, protestantskimi pridigarji. Vzrok temu najdemo znova v Trubarjevem prizadevanju za šolanje teologov, ki bodo na Kranjskem opravljali službo pridigarjev. To je utemeljil med drugim tudi v pismu vojvodi Ludviku, 5. oktobra 1585, ko ga je prosil za dokončno potrditev dveh mest za Tiffernovo štipendijo:

Jaz, ubogi, stari, bolni, nevredni in nezaslužni slovenski duhovnik in berač uboge slovenske Cerkve, prihajam znova s to preprosto, neoblikovano ponižno prošnjo in prosim, da ji milostno

prisluhne ... da je kljub težkemu vztrajnemu preganjanju samo papeških ... vendarle v Ljubljani velika cerkev resnično bogovdanih. ... Pri tem pa občutijo veliko pomanjkanje in zelo tožijo Kranjski, Spodnještajerski, Spodnjekoroški Slovenci in Hrvati, ki znajo le slovensko, da ni pridigarjev. (Rajhman 1986: 293–294)

Trubar se je zavedal, da bo svoj reformacijski program lahko uresničil le ob pomoči izobraženih somišljenikov, kar mu je zagotovo uspelo z vzgojo svojih naslednikov. Najpomembnejši je zagotovo Jurij Dalmatin, ki s prevodom celotne Biblije predstavlja vrh protestantskega slovstva. Nezanemarljiv pa je delež šolnikov, ki so odločilno vplivali na nadaljnji razvoj protestantskega šolstva, kot sta Janž Gebhard in Krištof Spindler. Drugi znani štipendisti se s svojimi deli niso zapisali med knjižne oziroma literarne ustvarjalce protestantske dobe, vendar so kot teologi zasedli mesta pridigarjev in pastorejv ter tako dvignili izobrazbeno raven protestantskih voditeljev, ki so vse do nastopa protireformacije oznanjali »čisti evangelij« na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem.

Sklep

Skrb Primoža Trubarja in njegovih somišljenikov, predvsem Adama Bohoriča in Krištofa Spindlerja, za rast slovenske protestantske Cerkve ni bila namenjena le besedi in širjenju evangelija, temveč se je globoko dotaknila tudi socialnih razmer, ki so jim bili izpostavljeni njihovi deželani. Večkrat izrečene oziroma zapisane besede o ubogem preprostem ljudstvu, ki je izpostavljeno nevednosti, neveri, turški nevarnosti in rovtarstvu, nam z antropološkega vidika odslikavajo podobo dežele, ki se je ob reformacijski ideji predramljala v neko novo omiko, in ki je ob pomoči in naklonjenosti nemškega plemstva zaslutila, da si njeni prebivalci kljub revščini zaslužijo izobrazbo, s katero bodo dvigali kulturno in duhovno zavest v svojem etničnem okolju.

Literatura

Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem. Protestantizem*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Theodor ELZE, 1877: *Die Universität Tübingen u. d. Studenten aus Krain*. Tübingen 1877 (reprint). München: Rudolf Trofenik, 1977.

Francè KIDRIČ, 2013: Budina Samuel (med 1540 in 1550–po 1571). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi152726/#slovenski-biografski-leksikon> (27. oktober 2021).

– –, 2013a: Dalmatin, Jurij (okoli 1547–1589). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi169220/#slovenski-biografski-leksikon> (27. oktober 2021).

– –, 2013b: Gebhardt, Janž (okoli 1530–med 1598 in 1601). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi197755/#slovenski-biografski-leksikon> (27. oktober 2021).

– –, 2013c: Fašank. *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi185498/#slovenski-biografski-leksikon> (27. oktober 2021).

Fanika KRAJNC-VREČKO, 1999: Martin Luther in teološka utemeljitev rabe maternega jezika pri slovenskih protestantih. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70=35/3, 453–461.

Jože RAJHMAN, 1982: Trubar, Primož. *Slovenski biografski leksikon*, 13. zv. 206–225. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

– –, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija Znanosti in umetnosti.

– –, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Mirko RUPEL, 1962: *Primož Trubar: življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

– –, 2013a: Spindler, Krištof (1546–1591). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi597637/#slovenski-biografski-leksikon> (26. oktober 2021).

– –, 2013b: Stainer, Bernard (1546–po 1593). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi600732/#slovenski-biografski-leksikon> (26. oktober 2021).

Primož SIMONITI, 2013: Tiffernus, Mihael (1488–1555). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi699556/#slovenski-biografski-leksikon> (25. oktober 2021).

Christoph WEISMANN, 1987: Humanist Mihael Tiffernus (1488/89–1555), mentor vojvode Krištofa in mecen tubinškega štipendija. *Zgodovinski časopis* 41, 3: 439–464. Prevod iz: Christoph Weismann. 1986. Der »Humanist Michael Tiffern (1488/89–1555), Mentor Herzog Christophs und Mäzen des Tübinger Stifts, v: *In Wahrheit und Freiheit. 450 Jahre Evangelisches Stift in Tübingen!* Hsg. von Friedrich Hertel. Stuttgart (Quellen und Forschungen zur württembergischen Kirchengeschichte, Band 8), 47–80.

Povzetek

TIFFERNOV ŠTIPENDIJ – PODPORA KRANJSKIM ŠTUDENTOM NA WÜRTTEMBERŠKEM

Slovenski protestanti, med njimi je najpomembnejši Primož Trubar, so si sredi 16. stoletja prizadevali za versko izobrazbo ter dvig splošne kulturne razgledanosti svojih rojakov. Tako so poleg ustanavljanja stanovskih šol skrbeli tudi za izobraževanje rojakov za duhovnike, učitelje in druge poklice. Študij v nemških deželah, kamor so v glavnem odhajali preprosti slovenski mladeniči, je zahteval materialno podporo. Leta 1555 je bil ustanovljen Tiffernov štipendijski sklad pri Tübinski ustanovi (Tübingen Stift), iz katerega so podelili vsako leto

štiri Tiffernove štipendije, od tega dve študentom iz Tiffernove domovine Kranjske. Vojvoda Krištof je namreč po smrti svojega učitelja in mentorja Mihaela Tifferna (1488/89–1555) velik del njegovega premoženja namenil v štipendijski sklad za revne študente. Trubar si je vztrajno prizadeval, da bi imeli prednost pri podeljevanju štipendije Kranjci, saj je bil Mihael Tiffern s Kranjskega. Pri vojvodi Krištofu si je »izpogajal« zagotovilo, da sta dve mesti namenjeni njegovim rojakom, kar je pozneje dokončno izpolnil vojvoda Ludvik. Po letu 1557 so na tübinški univerzi študirali Tiffernovi štipendisti s Kranjskega, in sicer Samuel Budina, Johannes Gebhard, Jurij Dalmatin, Primož Trubar ml., Blaž Budina, Jurij Diener, Gregor, Krištof in Mavricij Fašank, Jurij Klemen, Marko Koluder, Krištof ml. in Tomaž Spindler, Bernard Steiner, Andrej Švajger, Janez Venezianer in Nikolaj Vurič.

Zusammenfassung

DAS STIPENDIUM TIFFERNUM – DIE UNTERSTÜTZUNG SLOWENISCHER STUDENTEN AUS KRAIN IN WÜRTTEMBERG

Slowenische Protestanten, unter ihnen auch Primož Trubar, waren Mitte des 16. Jahrhunderts um religiöse Ausbildung und kulturellen Fortschritt ihrer Landsleute bemüht. Neben der Gründung von Ständeschulen sorgten sie für die Ausbildung der Priester, Lehrer und anderer Berufe. Das Studium der slowenischen Jugendlichen aus ärmeren sozialen Verhältnissen in damaligen deutschen Ländern bedarf materieller Unterstützung. So wurde im Jahr 1555 das fürstliche Stipendium Tiffernum gestiftet. Jedes Jahr wurden vier Stipendien an die Theologie-Studenten vergeben, von denen immer zwei aus Krain stammten. Nach dem Tode seines aus Krain stammenden Lehrers und Begleiters Michael Tiffernus (1488/89–1555) bestimmte Herzog Christoph beträchtlichen Teil Vermögens von Tiffernus für das fürstliche Stipendium. Primož Trubar wendete sich an ihn mit der Bitte, arme Studenten aus Krain bei der Verleihung der Stipendien zu bevorzugen, zumal Michael Tiffernum aus Krain stammte. Es wurde ausgehandelt, dass jeweils zwei slowenische Studenten aus Krain das Stipendium erhalten würden, was später vom Herzog Ludwig verwirklicht wurde.

Nach dem Jahre 1557 studierten an der Tübinger Universität mehrere Theologiestudenten aus Krain, unter ihnen Samuel Budina, Johannes Gebhard, Jurij Dalmatin, Primož Trubar der Jüngere, Blaž Budina, Jurij Diener, Gregor, Krištof und Mavricij Fašank, Jurij Klemen, Marko Koluder, Krištof Spindler der Jüngere, Tomaž spindler, Bernard Steiner, Andrej Švajger, Janez Venezianer und Nikolaj Vurič.

Vsebina

- Milček Komelj*, Pozdravni nagovor ob začetku simpozija
Klaudija Sedar, Pozdravni nagovor ob nadaljevanju simpozija
Marko Snoj, O priimku *Bohorič*
Boris Golec, Manj osvetljene plati življenja Adama Bohoriča
Janko Kos, Adam Bohorič med protestantizmom in humanizmom
Kajetan Gantar, Adam Bohorič, prvi slovenski prevajalec latinskih heksametrov
Kozma Ahačič, Adam Bohorič, Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj in bohoričica
Majda Merše, Raba glagolov v Dalmatinovi *Bibliji* in prikaz glagola z oblikami v Bohoričevi slovnici
Andreja Legan Ravnikar, Besedotvorje v Bohoričevi slovnici (1584) primerjalno s tvorjenkami v zgodovinskem *Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*
Metod Čepar, Sklanjatvene paradigme samostalnikov v Bohoričevi slovnici v primerjavi z dejanskim stanjem v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja
Alenka Jelovšek, Osebnosti zaimki v Bohoričevi slovnici: odraz stanja v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja?
Irena Orel, *Proste zimske urice o latinsko-kranjski slovnici* Adama Bohoriča (1584) kot didaktična slovnica
Andreja Žele, Bohoričeva slovnica z vidika sodobne slovenske skladnje
Luka Vidmar, Usoda izvodov Bohoričeve slovnice do začetka 19. stoletja
Mitja Trojar, Odmevi Bohoriča, slovničarstvo v nadaljnjih stoletjih
Marko Jesenšek, Adam Bohorič in stanovska šola v Ljubljani
Tomaž Svete, Adam Bohorič kot »homo musicus« in njegov vpliv na razvoj slovenske glasbene umetnosti
Franci Pivec, Petje v Bohoričevi šoli
Jakob Müller, Adam Bohorič in *Slavi*
Vincenc Rajšp, Slovenci (Windische), Slovani (Windische – Slavi), Nemci (Germani) v Bohoričevem predgovoru *Arcticae horulae succisivae*
Nina Ditmajer, Pesniški žanri v slovenskih protestantskih pesmaricah in njihova recepcija v katoliških pesmaricah
Marija Stanonik, Slovenski pregovori v Bohoričevi slovnici *Arcticae Horulae* – prva znana zbirčica pregovorov v narodnem jeziku na svetu
Nina Horvat, Adam Bohorič pri pouku slovenščine nekoč in danes
Franci Just, Adam Bohorič v srednješolskih berilih
Fanika Krajnc-Vrečko, Tiffernov štipendij – podpora kranjskim študentom na Württemberškem

20,00 EUR

